

Ф И Л О Л О Г

часопис за језик, књижевност и културу
XIV 2023 28
универзитет у бањој луци
филолошки факултет

- Издавач* Универзитет у Бањој Луци
Филолошки факултет
- Главни уредник* Др Биљана Бабић, Универзитет у Бањој Луци, Филолошки факултет
- Одговорни уредник* Др Татјана Бијелић, Универзитет у Бањој Луци, Филолошки факултет
- Редакција* Др Тери Иглтон, Универзитет у Ланкастеру, Одсјек за енглеску књижевност и креативно писање
Др Енди Маузли, Универзитет Де Монтфорт, Факултет умјетности, дизајна и хуманистичких наука
Др Рос Поснок, Универзитет Колумбија, Одсјек за енглеску и компаративну књижевност
Др Сања Бошковић Данојлић, Универзитет у Поатјеу, Факултет књижевности и језика
Др Жоржета Чолакова, Универзитет 'Пајсије Хиландарски' у Пловдиву, Филолошки факултет
Др Горан Максимовић, Универзитет у Нишу, Филозофски факултет
Др Саша Јазбец, Универзитет у Марибору, Филозофски факултет
Др Биљана Бањанин, Универзитет у Торину, Италија
Др Марија Кривокапић, Универзитет Црне Горе, Филолошки факултет Никшић
Др Емир Мухић, Универзитет у Бањој Луци, Филолошки факултет
Др Сања Мацура, Универзитет у Бањој Луци, Филолошки факултет
Др Дијана Црњак, Универзитет у Бањој Луци, Филолошки факултет
Др Андреја Марић, Универзитет у Бањој Луци, Филолошки факултет
Др Роберто Руси, Универзитет у Бањој Луци, Филолошки факултет
Др Радана Лукајић, Универзитет у Бањој Луци, Филолошки факултет
Др Анђелка Крстановић, Универзитет у Бањој Луци, Филолошки факултет
- Лектори* Др Слађана Цукут, Др Роберто Руси, Тања Булатовић
- Припрема за штампу* Мр Данијел Дојчиновић, Универзитет у Бањој Луци, Филолошки факултет
- Штампа*
- За штампарiju*

Интернет адреса <https://filolog.rs.ba>

Имејл-адреса filolog@flf.unibl.org

Индексни статус ERIN PLUS, SCOPUS, EBSCO, ASCI, Листа МКС, CROSSREF, DOAJ, MIAR, CEEOL, ANVUR, MIRABEL

Тираж 150

Радове објављене у овом броју рецензирали

Др Биљана Бабић, Универзитет у Бањој Луци
Др Татјана Бијелић, Универзитет у Бањој Луци
Др Ненад Благојевић, Универзитет у Нишу
Др Слободан Владушић, Универзитет у Новом Саду
Др Ксенија Вранеш, Универзитет у Београду
Др Наташа Вученовић, Универзитет у Бањој Луци
Др Анастасија Гјурчинова, Универзитет у Скопју
Др Нина Говедар, Универзитет у Бањој Луци
Др Биљана Ђорић Француски, Универзитет у Београду
Др Катарина Завишин, Универзитет у Београду
Др Наташа Јанићијевић, Универзитет у Београду
Др Данијела Јањић, Универзитет у Крагујевцу
Др Владан Јовановић, Институт за српски језик САНУ
Др Јана Кенда, Универзитет у Љубљани
Др Борис Керн, Институт за словенски језик САЗУ
Др Далибор Кесић, Универзитет у Бањој Луци
Др Зорана Ковачевић, Универзитет у Бањој Луци
Др Бојана Ковачевић Петровић, Универзитет у Новом Саду
Др Драгомир Козомара, Универзитет у Бањој Луци
Др Весна Кочева, Универзитет Гоце Делчев
Др Мијана Кубурић Мацура, Универзитет у Бањој Луци
Др Огњен Куртеш, Универзитет у Источном Сарајеву
Др Александра Лончар Раичевић, Универзитет у Нишу
Др Горан Максимовић, Универзитет у Нишу
Др Мозес Мелефа, Универзитет Нигерије
Др Санела Мешиић, Универзитет у Сарајеву
Др Лазар Милентијевић, Универзитет у Новом Саду
Др Никица Михаљевић, Свеучилиште у Сплиту
Др Емир Мухић, Универзитет у Бањој Луци
Др Магдалена Нигосевић, Свеучилиште у Сплиту
Др Александра Никчевић Батрићевић, Универзитет Црне Горе
Др Петар Пенда, Универзитет у Бањој Луци
Др Игор Пиумети, Универзитет у Торину
Др Оливера Поповић, Универзитет Црне Горе
Др Ања Правуљац, Универзитет у Бањој Луци
Др Марија Рунић, Универзитет у Бањој Луци
Др Младенко Саџак, Универзитет у Бањој Луци
Др Мирјана Секулић, Универзитет у Крагујевцу
Др Надежда Силашки, Универзитет у Београду

Др Ана Стипанчевић, Универзитет у Новом Саду
Др Јасна Стојановић, Универзитет у Београду
Др Јелица Стојановић, Универзитет Црне Горе
Др Бертон Сулејмани, Универзитет у Тетову
Др Дијана Тица, Универзитет у Бањој Луци
Др Татјана Трајковић, Универзитет у Нишу
Др Марија Форнари, Универзитет у Бањој Луци
Др Андреа Франко, Универзитет у Мачерати
Др Алберто Фрасон, Универзитет у Вроцлаву
Др Санел Хациахметовић Јурида, Универзитет у Тузли
Др Дијана Црњак, Универзитет у Бањој Луци
Др Слађана Цукут, Универзитет у Бањој Луци
Др Нермина Ченгић, Универзитет у Сарајеву
Др Биљана Чубровић, Универзитет у Београду
Др Матијас Чукву, Универзитет Нигерије
Др Саша Шмуља, Универзитет у Бањој Луци
Др Александра Шуваковић, Универзитет у Крагујевцу

- Publisher* University of Banja Luka, Faculty of Philology
- General Editor* Dr Biljana Babić, University of Banja Luka, Faculty of Philology
- Editor-in-chief* Dr Tatjana Bijelić, University of Banja Luka, Faculty of Philology
- Editorial Board*
- Dr Terry Eagleton, University of Lancaster, Department of English and Creative Writing
- Dr Andy Mousley, De Montfort University, Faculty of Art, Design and Humanities
- Dr Ross Posnock, Columbia University, Department of English and Comparative Literature
- Dr Sanja Bošković Danojlić, University of Poitiers, Faculty of Literature and Language
- Dr Georgeta Tcholakova, University of Plovdiv Paisii Hilendarski, Faculty of Philology
- Dr Goran Maksimović, University of Niš, Faculty of Philosophy
- Dr Saša Jazbec, University of Maribor, Faculty of Philosophy
- Dr Ljiljana Banjanin, University of Turin
- Dr Marija Krivokapić, University of Montenegro, Faculty of Philology Nikšić
- Dr Emir Muhić, University of Banja Luka, Faculty of Philology
- Dr Sanja Macura, University of Banja Luka, Faculty of Philology
- Dr Dijana Crnjak, University of Banja Luka, Faculty of Philology
- Dr Andreja Marić, University of Banja Luka, Faculty of Philology
- Dr Roberto Russi, University of Banja Luka, Faculty of Philology
- Dr Radana Lukajić, University of Banja Luka, Faculty of Philology
- Dr Anđelka Krstanović, University of Banja Luka, Faculty of Philology
- Proofreading* Dr Slađana Cukut, Dr Roberto Russi, Tanja Bulatović
- Prepress* Danijel Dojčinović, MA, University of Banja Luka, Faculty of Philology
- Print*
- For print*
- Web address* <https://filolog.rs.ba>
- E-mail* filolog@ff.unibl.org
- Indexing status* ERIH PLUS, SCOPUS, EBSCO, ASCI, MKS, CROSSREF, DOAJ, MIAR, CEEOL, ANVUR, MIRABEL

Reviewers of papers published in this issue

Dr Željka Babić, University of Banja Luka
Dr Tatjana Bijelić, University of Banja Luka
Dr Nenad Blagojević, University of Niš
Dr Dijana Crnjak, University of Banja Luka
Dr Sladana Cukut, University of Banja Luka
Dr Nermina Čengić, University of Sarajevo
Dr Biljana Čubrović, University of Belgrade
Dr Mathias Chukwu, University of Nigeria
Dr Biljana Đorić Francuski, University of Belgrade
Dr Maria Fornari, University of Banja Luka
Dr Andrea Franco, University of Macerata
Dr Alberto Frasson, University of Wrocław
Dr Anastasija Gjurčinova, University of Skopje
Dr Nina Govedar, University of Banja Luka
Dr Sanel Hadžiahmetović Jurida, University of Tuzla
Dr Nataša Janićijević, University of Belgrade
Dr Danijela Janjić, University of Kragujevac
Dr Vladan Jovanović, Institute for Serbian Language, Serbian Academy
of Science and Arts
Dr Jana Kenda, University of Ljubljana
Dr Boris Kern, Fran Ramovš Institute of the Slovenian Language
Dr Dalibor Kesić, University of Banja Luka
Dr Zorana Kovačević, University of Banja Luka
Dr Bojana Kovačević Petrović, University of Novi Sad
Dr Dragomir Kozomara, University of Banja Luka
Dr Vesna Kočeva, Goce Delčev University
Dr Mijana Kuburić Macura, University of Banja Luka
Dr Ognjen Kurteš, University of East Sarajevo
Dr Aleksandra Lončar Raičević, University of Niš
Dr Goran Maksimović, University of Niš
Dr Moses Melefa, University of Nigeria
Dr Sanela Mešić, University of Sarajevo
Dr Lazar Milentjević, University of Novi Sad
Dr Nikica Mihaljević, University of Split
Dr Emir Muhić, University of Banja Luka
Dr Magdalena Nigoević, University of Split
Dr Aleksandra Nikčević Batričević, University of Montenegro
Dr Petar Penda, University of Banja Luka
Dr Igor Piumetti, University of Turin
Dr Olivera Popović, University of Montenegro
Dr Anja Pravuljac, University of Banja Luka
Dr Marija Runić, University of Banja Luka
Dr Mladenko Sadžak, University of Banja Luka
Dr Mirjana Sekulić, University of Kragujevac
Dr Nadežda Silaški, University of Belgrade
Dr Ana Stipančević, University of Novi Sad
Dr Jasna Stojanović, University of Belgrade
Dr Jelica Stojanović, University of Montenegro

Dr Berton Sulejmani, University of Tetovo
Dr Saša Šmulja, University of Banja Luka
Dr Aleksandra Šuvaković, University of Kragujevac
Dr Dijana Tica, University of Banja Luka
Dr Tatjana Trajković, University of Niš
Dr Slobodan Vladušić, Univerzitet u Novom Sadu
Dr Ksenija Vraneš, University of Belgrade
Dr Nataša Vučenović, University of Banja Luka
Dr Katarina Zavišin, University of Belgrade

САДРЖАЈ

OMAGGIO ALLA COLLABORAZIONE TRA IL DIPARTIMENTO DI ITALIANISTICA DI BANJA LUKA E IL DIPARTIMENTO DI LINGUE E LETTERATURE STRANIERE E CULTURE MODERNE DI TORINO

Nataša D. Vučenović, Giulia Baselica

Adriatico – dialoghi interculturali e intrecci di lingue 7
JADRAN – INTERKULTURALNI DIJALOZI I PREPLITANJE JEZIKA

Ljiljana Banjanin

Un viaggiatore italiano alla scoperta della Bosnia 20
AN ITALIAN TRAVELLER DISCOVERING BOSNIA

Giulia Baselica

Libertà, idea di patria e indipendenza nazionale. L'immagine dei
popoli slavi meridionali negli scritti di Giuseppe Mazzini 34
FREEDOM, THE IDEA OF FATHERLAND AND NATIONAL INDEPENDENCE.
THE IMAGE OF SOUTHERN SLAVIC PEOPLES IN THE WRITINGS OF
GIUSEPPE MAZZINI

Olja Perišić

Il superamento del vuoto e i problemi del multilinguismo
nella traduzione di Dubravka Ugrešić 47
OVERCOMING EMPTINESS IN THE TRANSLATION OF DUBRAVKA UGREŠIĆ

Zorana Ž. Kovačević, Maria V. Fornari Čuković

Analisi della traduzione italiana del romanzo
Carovana alata di Stevan Bulajić 66
TRADUKTOLOŠKA ANALIZA ITALIJANSKOG PREVODA
ROMANA *KRILATI KARAVAN* STEVANA BULAJIĆA

Milica M. Marinković

I *social network* come strumento glottodidattico 87
SOCIAL NETWORKS AS A LANGUAGE TEACHING TOOL

Nataša D. Vučenović

Genere e potere nei manuali di italiano LS: Uno sguardo diacronico 97
GENDER AND POWER IN ITALIAN AS A FOREIGN LANGUAGE
TEXTBOOKS: A DIACHRONIC PERSPECTIVE

ЈЕЗИК

Е. И. Якушкина, Д. Црњак

Лексическое варьирование в речи носителей литературного
языка на территории Республики Сербской..... 119
LEXICAL VARIATION AMONG STANDARD LANGUAGE
SPEAKERS IN REPUBLIC OF SRPSKA

Драгомир В. Козомара

Акцент једносложних именица мушког рода у говору Бастаса 135
DER AKZENT EINSILBIGER MASKULINER SUBSTANTIVE
IN DER REDE VON BASTAS

Борко Н. Ковачевић

О неким мање заступљеним морфолошким
творбеним процесима у српском језику..... 152
ON SOME NONTYPICAL DERIVATIONAL PROCESSES IN SERBIAN

Марија Н. Вијовић

Apsolutna ekvivalencija kod frazeologizama s komponentom
oko u italijanskom, španskom i srpskom jeziku..... 173
ABSOLUTE EQUIVALENCE OF PHRASEOLOGISMS WITH THE
COMPONENT *EYE* IN ITALIAN, SPANISH AND SERBIAN

Милан Д. Тодоровић, Наташа А. Спасић

Дефинисање истоветних лексема у онлајн речницима: студија
случаја о три популарна енглеска једнојезична речника..... 209
DEFINING THE SAME LEXEMES IN ONLINE DICTIONARIES: A CASE STUDY
OF THREE POPULAR MONOLINGUAL ENGLISH DICTIONARIES

Наиле Р. Маља Имами, Анђела М. Марковић

Оптатив у албанском језику..... 225
THE OPTATIVE IN THE ALBANIAN LANGUAGE

Војана М. Томић, Јелена В. Шажиновић Новковић

The Frequency and Usage of Over-Derivatives in Texts on COVID-19 246
UČESTALOST I UPOTREBA IZVEDENICA SA PREFIKSOM *OVER-* U
TEKSTOVIMA O KOVIDU-19

Emir Z. Mubić

The Conceptualisation of Personable Villainy and Winsome Knaves:
Enter Anakin Skywalker and Coriolanus Snow 259
KONCEPTUALNO GRAĐENJE POZITIVNIH METANARATIVA O
ANTAGONISTIMA: SLUČAJ ANAKINA SKYWALKERA I
CORIOLANUSA SNOWA

Dejan M. Milinović

Selected English Idioms and Similes with Farm Animal Zoonyms
as the Source Domain and their Equivalents in Serbian 270

IZABRANI FRAZEOLGIZMI I PRIDJEVSKA POREĐENJA SA NAZIVIMA
ŽIVOTINJA SA FARMI U ENGLLESKOM I NJIHOVI EKVIVALENTI U
SRPSKOM JEZIKU

Ана В. Пилић

Приједлог *UM* у њемачком и његови преводни еквиваленти у српском
језику на основу корпуса из дјела *Herztier* и *Amokläufer*, те њихових
превода *Животиња срца* и *Амок*..... 286

THE PREPOSITION *UM* IN GERMAN AND ITS TRANSLATION
EQUIVALENTS IN SERBIAN BASED ON THE EXAMPLES
FROM NOVELS *HERZTIER* AND *AMOKLÄUFER*

КЊИЖЕВНОСТ

Радмилу Н. Маројевић

Шешан Мали у свом и нашем времену 301

STEPHEN THE LITTLE IN HIS AND OUR TIMES

Dijana D. Tica

Canon or not Canon: The Curious Case of Michael Field..... 322

КАНОН ИЛИ НЕКАНОН: НЕОБИЧНИ СЛУЧАЈ МАЈКЛА ФИЛДА

Vesna V. Bulatović, Danijela M. Prošić Santovac

Ogledalo savremenog društva: potrošačko društvo, mediji i
simulirana realnost u romanu *Bijela buka* Dona Delila 343

MIRRORING CONTEMPORARY SOCIETY: CONSUMERIST SOCIETY, MEDIA
AND SIMULATED REALITY IN DON DELILLO'S NOVEL *WHITE NOISE*

Nataša V. Ninčetović

Adam Bede – Overcoming Egoism through Suffering..... 361

АДАМ БЕД – ПРЕВАЗИЛАЖЕЊЕ ЕГОИЗМА КРОЗ ПАТЊУ

Svetlana R. Ognjenović

Kako se top-djevojke pretvaraju u hitlerine? Feminističko-socijalistička
analiza drame Keril Čerčil *Top djevojke* 373

HOW DO TOP GIRLS TURN INTO HITLERINAS?: A FEMINIST-SOCIALIST
ANALYSIS OF CARYL CHURCHILL'S PLAY *TOP GIRLS* (1982)

Мирјана М. Секулић

Први светски рат у делу Висентеа Бласка Ибањеса 393

THE FIRST WORLD WAR IN THE WORK OF VICENTE BLASCO IBÁÑEZ

Светлана В. Стевановић

Жена у доба Мексичке револуције: *Црна Ангустијас*
Франсиска Рохаса Гонсалеса..... 415

WOMEN IN THE AGE OF MEXICAN REVOLUTION
FRANCISCO ROJAS GONZÁLEZ'S *LA NEGRA ANGUSTIAS*

Ивана И. Петкович

Пьесы *О Навходоносоре царе, о теле злате и о триех отроцех, в пеци не сожжѣнных* Симеона Полоцкого и её западноевропейские источники 436

SIMEON POLOTSKY'S DRAMA NEBUCHADNEZZAR THE TSAR AND ITS
WESTERN-EUROPEAN DRAMA SOURCES

Александра З. Стојановић, Александра В. Чебашек

Отуђени у великом граду: (ре)конструисање идентитета јунака-шетача у романима *Отворени град* Теџа Кола и *Људи за столом* Срђана Ваљаревића..... 460

ISOLATED IN THE BIG CITY: (RE)FORMING THE IDENTITY OF THE
PROTAGONIST-FLÂNEUR IN TEJU COLE'S *OPEN CITY* AND SRĐAN
VALJAREVIĆ'S *PEOPLE AT THE TABLE*

Neira R. Lojić

Biti crn u Americi: analiza poezije Rudija Franciska kroz prizmu rase, duplog identiteta i postkolonijalne kritike 479

BEING BLACK IN AMERICA: THE ANALYSIS OF RUDY FRANCISKO'S
POETRY THROUGH THE PRISM OF RACE, DOUBLE IDENTITY AND
POSTCOLONIAL CRITICISM

Данијела Д. Јелић

Бождар Петрановић и почеци српске књижевне периодике у Далмацији..... 496

BOŽIDAR PETRANOVIĆ AND THE EMERGENCE OF PERIODICALS IN
SERBIAN IN THE PROVINCE OF DALMATIA

КУЛТУРА

Boris F. Hlebec

The Secret of Indus Valley Seals Unsealed 515
ОТПЕЧАБЕНА ТАЈНА ПЕЧАТА ДОЛИНЕ ИНДА

Adedayo Deborah Okoro

Engagement Strategies in Social Actors' Responses to the #EndSARS protest 536

СТРАТЕГИЈЕ АНГАЖМАНА У ОДГОВОРУ ДРУШТВЕНИХ АКТЕРА НА
ПРОТЕСТ ПОД НАЗИВОМ #ENDSARS

Марија М. Митровић, Јелена Д. Пухар

Критичка анализа дискурса новинских чланака на италијанском
језику о (не)учешћу Новака Ђоковића на Аустралијан опену 561
A CRITICAL ANALYSIS OF THE DISCOURSE OF NEWSPAPER ARTICLES IN
THE ITALIAN LANGUAGE ON THE (NON)PARTICIPATION OF NOVAK
ĐOKOVIĆ IN THE AUSTRALIAN OPEN

Маša Д. Стојсављевић Дивац

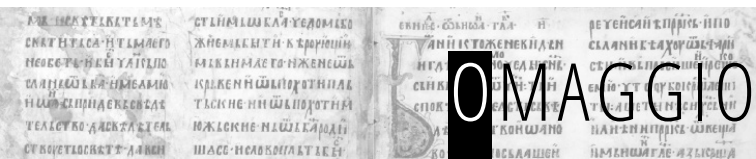
Film *Good Bye, Lenin!* u nastavi nemačkog jezika kao stranog jezika..... 587
FILM *GOOD BYE, LENIN!* IN TEACHING GERMAN AS A FOREIGN LANGUAGE

Биографије аутора..... 611

Упутства за ауторе..... 625

Instructions for Authors..... 633

OMAGGIO ALLA

COLLABORAZIONE
TRA IL DIPARTIMENTO
DI ITALIANISTICA
DI BANJA LUKA E IL
DIPARTIMENTO DI
LINGUE E LETTERATURE
STRANIERE E CULTURE
MODERNE DI TORINO

Nataša D. Vučenović¹

Università di Banja Luka

Facoltà di Filologia

Dipartimento di Studi Romanzi

Giulia Baselica²

Università degli Studi di Torino

Dipartimento di Lingue e Letterature Straniere e Culture Moderne

ADRIATICO – DIALOGHI INTERCULTURALI E INTRECCI DI LINGUE

Dal momento della sua fondazione, nel 2003, il Dipartimento di Lingua e Letteratura Italiana della Facoltà di Filologia dell'Università di Banja Luka si è affermato come punto cruciale di incontro linguistico e culturale tra l'Italia e la Bosnia ed Erzegovina, nonché importante centro culturale per la promozione del dialogo interculturale tra il mondo slavo e quello italiano. Nel corso degli anni, il Dipartimento ha consolidato numerose collaborazioni con istituzioni scientifiche e culturali italiane, tra le quali spicca il progetto Erasmus con il Dipartimento di Lingue e Letterature Straniere e Culture Moderne dell'Università di Torino. Il primo progetto triennale è stato avviato nel 2017. Grazie al reciproco entusiasmo delle parti coinvolte nel mantenere e sviluppare questa proficua collaborazione, si è proceduto al rinnovo nel 2019, mentre nel 2023 è stato approvato il lancio di un nuovo progetto triennale, attualmente in corso, nel quale sono stati coinvolti il Dipartimento di Psicologia e il Dipartimento di Scienze della Formazione di entrambe le Università partner. Grazie agli sforzi collettivi abbiamo visto il progetto crescere nel tempo, allargandosi e trasformandosi in una cooperazione multidisciplinare e interdipartimentale, all'interno della quale interagiscono discipline linguistiche, letterarie e culturali, e di recente anche quelle psicologiche e pedagogiche.

Nel corso degli ultimi sei anni, nell'ambito del progetto, i docenti di Banja Luka hanno tenuto lezioni e seminari a Torino e viceversa. Le docenti di Torino hanno

---

¹ natasa.vucenovic@ff.unibl.org

² giulia.baselica@unito.it

insegnato a Banja Luka, coinvolgendo un ampio pubblico composto sia da studenti sia da docenti. Gli scambi del corpo docente hanno contribuito all'arricchimento dei programmi didattici di entrambe le istituzioni e hanno stimolato ulteriori collaborazioni e scambi anche nel campo della ricerca.

Il convegno "Adriatico – dialoghi interculturali e intrecci di lingue", dal quale deriva l'omonima sezione di contributi, è l'esito di un'iniziativa volta a potenziare l'aspetto scientifico del progetto. Organizzato il 23 maggio 2022 presso la Facoltà di Filologia dell'Università di Banja Luka, il convegno è stato concepito specificamente in occasione della chiusura del secondo progetto Erasmus tra Banja Luka e Torino. Il suo scopo principale era stimolare il dialogo e confrontare le idee emerse dalle nostre ricerche, presentando lavori incentrati sui rapporti linguistici e culturali tra le due sponde dell'Adriatico.

La presente sezione della rivista "Filolog", curata da me e dalla collega Giulia Baselica dell'Università di Torino, raccoglie sei contributi che spaziano dalla letteratura, alla cultura, traduzione, glottodidattica. Le varietà disciplinari e tematiche testimoniano delle inesauribili e variegata possibilità di scoprire, analizzare e confrontare in modo autentico e nuovo diversi punti di convergenza tra il mondo italiano e quello slavo. Ljiljana Banjanin nel suo articolo tratta l'argomento dell'immagine della Bosnia nell'odeporica italiana, focalizzando l'attenzione sul testo "Una escursione in Bosnia", scritto nel 1903 dal noto politico e diplomatico italiano Luchino Dal Verme. L'autrice dimostra come un viaggiatore consapevole e informato è in grado di comprendere e accettare l'Altro senza pregiudizi e al di là dei consueti luoghi comuni associati ai Balcani. Giulia Baselica si concentra sull'immagine dei popoli slavi meridionali negli scritti di Giuseppe Mazzini, considerando da un lato la visione politica mazziniana e, dall'altro, le idee emerse dal panslavismo russo.

Olja Perišić svolge un'analisi traduttologica delle due opere di Dubravka Ugrešić: *Cultura karaoke* ed *Europa in seppia*, prestando attenzione alla trasposizione in italiano dei diversi aspetti del multilinguismo presenti nei testi originali. A confermare ulteriormente la vastità degli argomenti traduttologici che avvicinano le due culture, vi è il contributo di Zorana Kovačević e Maria Fornari, in cui le autrici ricordano l'opera di Razija Sarajlić (1926-1993), traduttrice e mediatrice culturale tra le due sponde adriatiche, attraverso l'analisi traduttologica di *Carovana alata* (Krilati karavan, 1955) di Stevan Bulajić. Milica Marinković nel suo contributo riflette sul potenziale delle reti sociali nella didattica del serbo come lingua straniera, includendo vari esempi pratici dell'inclusione dei *social network* in aula e durante lo studio autonomo dello studente. Infine, l'articolo di Nataša Vučenović, anch'esso

inserito nell'ambito della glottodidattica, propone un'analisi contrastiva dei due manuali di italiano LS in una chiave di genere.

Siamo certe che i lavori raccolti in questa sezione susciteranno interesse tra le studiose e gli studiosi italianisti e slavisti, offrendo loro spunti di riflessione sui diversi aspetti linguistici e culturali che contribuiscono a mantenere vivo il dialogo interculturale tra le due sponde adriatiche. Vorremmo anche ringraziare il collega e le colleghe che hanno partecipato al progetto Erasmus sin dalla sua prima fase e che, pur non essendo riusciti a concludere i loro lavori entro la data prevista, hanno significativamente arricchito il programma del convegno presentando relazioni di elevata qualità. A tale riguardo, ringraziamo di cuore Elena Papa, Daniela Cacia, Marija Runić e Roberto Russi. Vorremmo inoltre rivolgere la nostra gratitudine all'editrice della rivista *Filolog* Tatjana Bijelić, per il suo sostegno e la flessibilità dimostrati nei confronti della nostra iniziativa.

Ljiljana Banjanin¹
Università di Torino
Dipartimento di Lingue e Letterature Straniere e Culture Moderne

UN VIAGGIATORE ITALIANO ALLA SCOPERTA DELLA BOSNIA

Abstract: Tema di questa relazione è l'immagine della Bosnia elaborata da Luchino Dal Verme (1838–1911), uomo politico, diplomatico, geografo e viaggiatore, che nel 1903 parte dall'Italia e attraversa l'Adriatico per raggiungere i Balcani occidentali. Della sua esperienza di viaggio lascia una testimonianza nel testo "Una escursione in Bosnia", pubblicato nello stesso anno sulla rivista letteraria Nuova Antologia.

Il presente contributo da un lato si prefigge di individuare gli elementi odeporeici in uno scritto di natura ibrida perché in bilico tra geografia, storia e letteratura, dall'altro intende dimostrare che all'inizio del Novecento la percezione di questa regione balcanica stava sensibilmente mutando. All'immagine di Paese selvaggio, primitivo e ostile radicata nell'Ottocento subentrava quella di Dal Verme, viaggiatore consapevole e informato che grazie a un notevole bagaglio culturale osserva l'Altro e la sua terra e li accetta, senza condizionamenti e pregiudizi.

Parole chiave: *Luchino Dal Verme, Bosnia, viaggio, letteratura odeporeica.*

1. Introduzione

Sulla mappa dei viaggi e dei viaggiatori europei una posizione particolare è quella che occupano gli inglesi, che nel Settecento introducono la prassi di un'esperienza diversa da quella che si era avuta per secoli, quando ogni spostamento via terra o via mare era dettato quasi sempre da esigenze commerciali (è il caso dei mercanti) o dalla fede (i pellegrini in cammino verso i luoghi simbolo della Cristianità). Ma se il Grand Tour attraverso l'Europa – nello specifico quello che aveva per meta l'Italia – aveva avuto inizio come percorso di formazione per i giovani nobili, quasi un passaggio indispensabile per la loro istruzione, ma anche per l'educazione al bello e l'affinamento del senso estetico, nel corso dell'Ottocento vide crescere la sua

¹ljiljana.banjanin@unito.it

popolarità anche al di fuori delle Isole britanniche per imporsi tra francesi, tedeschi e americani, coinvolgendo ogni ceto sociale. Scopo principale di questa nuova tipologia di viaggio era la scoperta dei centri d'irradiazione della cultura classica, ma anche l'esplorazione di località remote e sconosciute ai più, come i Balcani, spazio geografico vasto e indefinito, percepito come selvaggio e inospitale (Momčilović, 1993:p.182). Questa visione stereotipata dei Balcani perdurò per tutto l'Ottocento, fortemente radicata anche nel modo con cui la società italiana guardava ai popoli slavi. Nei rapporti tra italiani e slavi, con riferimento al viaggio quale esperienza che rende possibile una conoscenza diretta e autentica, vi è un'asimmetria di fondo: nonostante la vicinanza geografica, l'interesse dei primi non era proporzionato a quello manifestato dai loro vicini orientali. Infatti, gli abitanti della Dalmazia, di Dubrovnik o del Montenegro già a partire dal Medioevo erano soliti intraprendere viaggi verso le città italiane per più ragioni. Tra queste si annoverano interessi commerciali, oppure la ricerca di una formazione presso le università italiane, ma anche motivazioni religiose ed esigenze amministrative, se si tiene conto della secolare influenza della Repubblica di Venezia sulle coste slave dell'Adriatico. Intensi scambi culturali e contatti commerciali fecero sì che le relazioni tra le due sponde fossero vivaci e continuative, seppur quasi sempre a senso unico verso l'Italia. Un'eccezione è rappresentata dal botanico e geologo padovano Alberto Fortis, che con il suo *Viaggio in Dalmazia* del 1774, oltre a compiere ricerche in linea con i suoi interessi di studio, andò alla scoperta dell'entroterra dalmata e annotò i versi dell'*Hasanaginica*, facendo così conoscere la poesia popolare serbo-croata all'Europa romantica (Cronia, 1942:pp.61–64).

Al contrario, l'interno dello spazio balcanico non era nel focus dell'attenzione dei viaggiatori italiani. Fu soltanto dalla seconda metà dell'Ottocento, quando si registrarono con crescente intensità i primi mutamenti politici e culturali legati al diffondersi degli interessi europei nell'area balcanico-danubiana contestualmente alla questione d'Oriente, alla guerra di Crimea (1853–1856) e alla crisi dell'Impero ottomano, che nella penisola italiana si iniziò a provare curiosità e attrazione per gli slavi meridionali e per la loro terra. In questo periodo si distingue l'intraprendenza del Regno di Sardegna, con la sua politica estera lungimirante e caratterizzata da forti aperture, che coinvolgeva anche gli slavi nelle lotte per l'indipendenza dalla soggezione straniera. A tale scopo già nel 1849 era stato aperto un consolato a Belgrado proprio per sostenere gli interessi europei in questo quadrante territoriale sotto la sovranità ottomana (Banjanin, 2012:pp.3–22). Successivamente, a partire dagli anni Settanta, a seguito della diffusione degli ideali di libertà propugnati dal Risorgimento, volontari garibaldini italiani presero parte alle insurrezioni in Bosnia

ed Erzegovina (1875–1876) e alla Guerra serbo-turca (1876–1877). Ma a differenza dei diplomatici italiani che operavano nei Balcani, come Francesco Fortunato Astengo e i fratelli Cerruti, che cercavano sempre un punto di riferimento in patria perpetuando quello spirito di lealtà alle istituzioni che contraddistingueva la politica del vecchio Stato piemontese, i garibaldini accorrevano al fronte slavo animati sì dal desiderio di combattere tra le file dei soldati serbi, ma intenzionati anche a contrastare alcune falsità diffuse circa le cause di quella guerra² e per confutare l'immagine degli slavi meridionali divulgata dai quotidiani italiani³ (Banjanin, 2022:p.119). Rispetto alla politica ufficiale, dettata da motivazioni che quasi sempre avevano a che fare con il prestigio dello Stato e con le sue ambizioni in quel particolare contesto, la missione dei volontari garibaldini si può considerare internazionalista, venata da un'aspirazione interventista e priva dello spirito colonialistico che a lungo aveva contrassegnato l'azione della Repubblica di Venezia sulla costa adriatica.

2. La Bosnia ed Erzegovina nell'Ottocento

In questo particolare frangente la condizione della Bosnia ed Erzegovina costituiva un *unicum*. In seguito alle decisioni assunte dalle grandi potenze europee al congresso di Berlino del 1878, questa regione, considerata tra le più arretrate della “Turchia europea”, fu affidata all'amministrazione condivisa dell'Austria e dell'Ungheria. In breve, mediante l'occupazione militare la duplice monarchia aveva iniziato a integrarla, in modo sistematico, nel proprio ordinamento statale agendo sul piano economico, politico e culturale. Un simile processo di assimilazione, accompagnato però da una forte resistenza da parte di tutte le etnie che popolavano la Bosnia, era apparso subito come uno scontro tra due spinte opposte: tradizione contro modernizzazione. Inoltre, Austria e Ungheria riscontravano notevoli difficoltà nella gestione congiunta delle finanze, tanto che nei primi tempi la situazione economica in tutta la regione risultò critica, quasi all'origine di disordini sociali. Ma nel 1882 vi fu la nomina di Benjamin von Kállay (1839–1903) a ministro delle Finanze, carica che mantenne per oltre vent'anni (1882–1903). Di nazionalità ungherese, vantava una grande esperienza nei Balcani, essendo stato console a Belgrado dal 1869 al 1875. Per la conoscenza della lingua

² Il riferimento è a Pietro Monferini (*Storia della guerra Serbo-Turca, 1876*, Crema - Milano, Ed. Cazzamalli, 1877, p. 52) che rivela delle notizie imprecise sulle operazioni militari nella guerra serbo-turca, riportate su alcuni quotidiani europei.

³ Napoleone Corazzini (*In Serbia. Impressioni descrittive*, Siena, Mucci, 1877, pp. 50–51) scriveva che a Belgrado non aveva visto nulla di quella città “barbara” solitamente tratteggiata nella stampa del tempo.

serba e la domestichezza con la situazione politica ed economica si dimostrò un abile amministratore: realizzò una serie di riforme a partire dalla riorganizzazione amministrativa delle province, contribuì alla sicurezza delle campagne e dei villaggi debellando il brigantaggio e garantì condizioni di parità alle religioni professate nell'area. Vennero aperte scuole statali, perlopiù istituti tecnici specializzati nelle più innovative tecniche agricole, furono costruite linee ferroviarie e si intrapresero opere di rimboschimento e di irrigazione. A beneficiare di questo fervore furono la produzione e l'esportazione del sale verso i mercati austriaci, ma anche l'artigianato locale, che conobbe un periodo di relativa prosperità (Tamborra 1974:pp. 88–89; Macartney, 1976:pp. 858–859; May, 1982:pp.384–385).

Tuttavia la particolare situazione della Bosnia ed Erzegovina, considerata la penuria di capitali locali, non consentiva un'effettiva spinta alla modernizzazione, di conseguenza l'ammodernamento del settore industriale e agricolo, così come ogni migliorata volta a favorire la società nel suo insieme, si ebbe solo grazie all'impiego di capitale straniero. Per questo motivo tra la fine dell'Ottocento e l'inizio del Novecento le città di una medesima regione presentavano uno sviluppo non uniforme: così, ad esempio, Tuzla e Zenica non tardarono ad affermarsi come centri industriali, mentre la maggioranza delle cittadine non abbandonò la consueta vocazione artigianale. Nonostante i ritardi e seppur in diversa misura, i cambiamenti investirono a poco a poco tutte le località, a prescindere dal fatto che si trovassero o meno lungo le più battute vie commerciali o in prossimità dei grandi assi di collegamento (Hadžibegović, 2004:pp.7–8).

I miglioramenti introdotti, pur evidenti, procedevano non senza difficoltà: i corposi investimenti pubblici furono destinati alla messa in opera di una rete ferroviaria a scartamento normale – la linea che si attestava a Zenica, al confine croato, fu prolungata di oltre 200 chilometri fino a Sarajevo – e di una seconda rete a scartamento ridotto, cui si aggiunse il progetto di una viabilità principale e secondaria che si spingeva anche nelle zone più impervie come quelle montuose (Malcolm, 2000:pp.198–199). Alcune di queste infrastrutture erano state ideate per finalità militari, ma di riflesso portarono al miglioramento dell'economia dell'intera regione che si basava soprattutto sull'agricoltura. Le autorità austro-ungariche favorirono anche l'organizzazione di fattorie di moderna concezione e diedero istruzioni sui metodi più efficaci per le colture e l'allevamento del bestiame e dei cavalli.

Questo il quadro economico-sociale dei Balcani e della Bosnia nella seconda metà dell'Ottocento, quando si affacciarono i primi viaggiatori europei che, sulla scorta del Grand Tour settecentesco, avevano qui la possibilità di provare in un solo viaggio più esperienze di sicuro fascino: il richiamo dell'avventura e l'evocazione

dello spirito romantico, ma ancor prima il gusto per l'esotico in una terra liminale, confine più simbolico che reale tra Oriente e Occidente, ponte tra culture e religioni differenti, mosaico di etnie verso cui convergevano (e si scontravano) le mire delle grandi potenze dell'epoca. A tale immagine non immune da scontati cliché contribuiva inoltre la circostanza che la regione era stata a lungo sotto la dominazione ottomana, dunque giudicata arretrata, lontana dalle correnti del progresso che caratterizzavano l'Europa centro-occidentale. Tali impressioni trovano una conferma nelle ricerche sull'orientalismo svolte da E. Said (2016), autore della tesi per cui la forza del discorso coloniale si sarebbe realizzata a suon di semplificazioni e per mezzo di un'immagine dell'Oriente e dell'Altro spesso deformata, perciò ingannatrice. Secondo Said l'Occidente si sarebbe appropriato dell'Oriente facendo leva su una distinzione ontologica ed epistemologica fittizia che identificava questa terra come oscura, sottomessa, per giunta estranea alla modernità, alla luce di una prospettiva figlia dell'egemonia culturale che riconosceva nell'Occidente una realtà "superiore", dunque "autorizzata" a dominare le altre parti del mondo (Said, 2016:p.16).

Nell'Ottocento i Balcani, e al loro interno la Bosnia, venivano considerati una regione estesa ma dai confini fluidi, quasi un avamposto dell'Oriente, uno spazio geografico e mentale contrapposto alla civiltà e alla cultura europea (Berber, 2010:pp.45–63). E proprio la Bosnia si prestava a considerazioni di questo tipo: specialmente nei testi di viaggio di autori inglesi e tedeschi, nelle memorie, nelle corrispondenze private o negli articoli apparsi su riviste e giornali, veniva paragonata ai Paesi dell'Asia, costituendo, dal punto di vista di una geografia mentale intrisa di pregiudizi, un Oriente "autentico". Per tale ragione, come è stato riconosciuto, ogni scritto su questa terra "non era solo una semplice sottospecie del 'balcanismo', bensì un discorso molto peculiare [...] denominato 'orientalismo di matrice balcanica'" (Berber 2010:p.177). Rientravano in questo immaginario l'aspetto fisico degli abitanti e il loro modo di vestire, con gli uomini in turbante e le donne che indossavano il caratteristico copricapo, i pantaloni alla turca invece che la gonna, oppure un abito descritto come etnico. A colpire erano la quotidianità di queste genti e l'atteggiamento riservato ai viaggiatori occidentali, giudicato rozzo e selvaggio, così come selvagge erano la segregazione delle donne e la loro pressoché totale invisibilità nella vita pubblica, espressione di una società patriarcale. Non dissimile poteva apparire l'aspetto fisico delle piccole città, le *kasabe* bosniache, punteggiate di minareti, bazar e caffè (Kinglake, 1999:p. 3).

3. Luchino Dal Verme alla scoperta della Bosnia

L'interesse dell'Europa per la Bosnia cresce tra la fine dell'Ottocento e l'inizio del Novecento, complice la pubblicazione di testi di viaggio che indipendentemente da un valore documentario o letterario costituivano una novità. Insieme con la scoperta di una terra remota e arcana, in questi scritti si intrecciano elementi storici e scientifici (Capuzzo, 2016). Notevole, in proposito, la figura di Luchino Dal Verme (1838–1911), tra i pochi viaggiatori italiani ad avere dedicato attenzione alla Bosnia⁴. Di nobile famiglia lombarda, fu politico, abile diplomatico, militare con il grado di generale, ma ancor prima geografo-viaggiatore curioso e instancabile⁵. Dopo aver studiato matematica a Pavia, visitò diversi Paesi europei, soggiornando a lungo in Inghilterra, dove ritornò per accompagnarvi, in qualità di ufficiale d'ordinanza, il principe Tommaso, duca di Genova. In seguito viaggiò tra Africa, Asia ed Estremo Oriente – vide l'Egitto, la Somalia, l'India, la Tataria, la Cina e il Giappone – per rientrare infine in Europa attraverso la Siberia e visitare alcune città russe fino alla capitale San Pietroburgo (Surdich, 1986).

Numerosi articoli di Dal Verme, che abbondano di dati e si mettono in luce per la qualità della scrittura, la cura dei dettagli e l'esattezza delle informazioni, furono pubblicati su *Nuova Antologia*⁶, prestigioso trimestrale di lettere, scienze e arti fondato a Firenze nel gennaio 1866. Intorno ai primi del Novecento, infatti, le riviste intensificano la loro funzione nel divulgare testi e far conoscere al pubblico nuovi autori, ed è in quest'ottica che si può leggere l'articolo di Dal Verme “Una escursione in Bosnia”, uscito il 1° ottobre 1903 all'indomani del viaggio compiuto dal 6 al 22 agosto. Dal Verme aveva intrapreso questa esperienza per avere una conoscenza diretta di una terra e di una regione tanto vicine quanto ignote, ma anche per verificare, e a volte contestare, le informazioni del Baedeker e la politica ufficiale della monarchia asburgica. Si profila così un nuovo modello di viaggiatore che si sarebbe affermato più compiutamente nei primi decenni del Novecento: consapevole, colto, mosso da curiosità, pronto a documentarsi sulla fonte delle notizie invece che affidarsi all'esperienza altrui.

Di per sé esplicativo è già il titolo del suo testo, dal momento che “escursione” fa cenno alla tipologia del viaggio affrontato, in questo caso un itinerario di non lunga durata a scopo scientifico o turistico. Nel suo insieme, dal breve scritto traspaiono

⁴ Il tema dei viaggiatori italiani in Bosnia non è stato finora oggetto di studio.

⁵ Dal Verme fu consigliere della Società Geografica Italiana dal 1885 al 1887 e dal 1891 al 1895, nonché vicepresidente dal 1897.

⁶ Per le pubblicazioni di Dal Verme sui problemi politici e militari dell'Estremo Oriente e per quelle sui suoi viaggi v. Surdich 1986.

la preparazione dell'Autore, la conoscenza del passato storico-culturale delle terre visitate e la competenza scientifica, evidente laddove si sofferma a illustrare, con la perizia di un geografo, la particolare conformazione delle zone costiere o delle aree interne. Nella scelta del genere, si suppone che Dal Verme si rifacesse alla tradizione odeporica già consolidata nella letteratura europea, che in quanto ibrido concedeva una certa libertà nell'affrontare la scrittura e risultava adatta ad autori di nazionalità, cultura, sensibilità ed epoche diverse. Oltre ai contenuti letterari, la cornice odeporica si prestava a *excursus* etnografici, geografici e geologici (Peković, 2001:p.13), pur non venendo mai meno, per Dal Verme, la possibilità di esprimere valutazioni soggettive. Dal Verme, infatti, compendia e intreccia spunti, collega e unisce contenuti riconducibili a esperienze distanti, e intanto dà vita a un mosaico che riproduce i paesaggi contemplati, i monumenti ammirati, le genti incontrate, ma più in generale l'autentica storia di quei luoghi, mai disgiunta da osservazioni personali.

Il viaggio ha inizio ad Ancona sul piroscampo *Daniel Ernö* e prosegue fino allo sbarco a Fiume, il più importante porto dell'Ungheria asburgica. Già nelle pagine iniziali stupisce lo spirito critico di questo viaggiatore che con lucidità e innato senso pratico riflette sul mancato sfruttamento di una rotta nell'Adriatico che potrebbe tradursi in un vantaggio per entrambe le sponde, essendo utile al trasporto di merci e all'interscambio commerciale, e non pensata solo per quei pochi passeggeri a bordo. A Fiume, il 6 agosto, l'Autore sale sul vaporetto ungherese *Gödöllö*. Le note di viaggio sono dettagliate, quasi una fitta sequenza di contestualizzazioni geografiche integrate dalle coordinate temporali. Con una scrittura lineare che nulla concede all'enfasi ma talvolta all'origine di un coinvolgimento emotivo, Dal Verme descrive le città costiere, i porti dalmati di Zara, Sebenico, Traù e Spalato. Quasi incurante della connotazione di quei luoghi, così intrisi di caratteri slavi, il viaggiatore va alla ricerca delle tracce del passato veneziano, che affiorano a ogni passo. Le individua e le racconta con dovizia di particolari e con una nota di nostalgia per la tramontata grandezza della Serenissima. Ne è un esempio la sosta a Zara dove:

‘il Duomo, basilica di stile lombardo, eretto dal doge Enrico Dandolo ricorda le antiche glorie di Venezia [come] un'altra chiesa [...] S. Grisogono, del secolo XIII. Il leone di San Marco appare dovunque. Un grande leone alato sormonta la Porta di Terraferma, opera dell'architetto italiano Sanmicheli. Un altro, di assai più piccole proporzioni, l'ho visto su di una casetta lungo le mura, sopra una iscrizione che ho voluto copiare, perché si è tentato di cancellarla.’ (p.5)⁷

⁷Tutte le citazioni sono tratte dall'originale e qui riportate con il numero di pagina.

Analoghe sensazioni di piacere fisico suscitano in lui, a Traù, la Piazza dei Signori, la cattedrale del XIII secolo, la torre gotica, la loggia, il Municipio, tanto da affermare che tutto ciò “mi trasportava a Venezia, avrei voluto rimanere a lungo in ammirazione” (p.7).

Con l'abilità di un geologo che sa riconoscere ogni tipo di roccia, Dal Verme, aggiungendo una nota poetica, compie un ritratto delle isole con le loro insenature, con i profili brulli delle Alpi Dinariche che incombono sulla costa, di color cenere e imponenti con i loro ripidi pendii che sprofondano nel mare azzurro. A Makarska lo incuriosisce il mercato, un ambiente vivace e variopinto nel quale si incontrano erzegovesi con il turbante e pugliesi di Molfetta lì giunti per vendere cocomeri. Fanno parte di questo mondo composito i tanti dialetti italiani che si mescolano a quelli slavi. Anche l'interesse per le lingue fa presa su Dal Verme, che spiega l'etimologia dell'etnonimo “Primoriani”, usato per indicare la popolazione locale, facendolo derivare dal sostantivo *primorje* (litorale). Non manca in queste pagine un richiamo ai più illustri figli di questa terra, da Niccolò Tommaseo (1802–1874), nativo di Sebenico, al poeta Andrija Kačić Miošić (1704–1760), che sognando un'unione della Croazia con la Dalmazia e la Slavonia fu artefice di un apposito stemma in seguito giudicato inopportuno dal governo veneziano in quanto attestazione di una pericolosa aspirazione politica. Nel riportare le sue impressioni su Spalato, definita con una punta di orgoglio una città veneta “in piccolo”, Dal Verme osserva: “[...] io non ho udito altra lingua all'infuori dall'italiano, coll'accento veneto. Un'altra varietà d'italiano si udiva nel porto dalla bocca dei marinai pugliesi venuti coi trabaccoli a vendere paste, poponi, angurie [...]” (p.7). La presenza di italiani che commerciano sulla costa orientale dell'Adriatico, unitamente alla fitta rete di vaporetti (*Lloyd Bosnia, Dinara*) e alle compagnie di navigazione che servono la Dalmazia (“Lloyd austriaco”, “Ungaro-croata”, “Società commerciali”), testimonia la vitalità dei contatti tra le due sponde. Su un vaporetto in servizio lungo la costa e diretto a Metković, in prossimità della Dalmazia, ha inizio l'escursione di Dal Verme nell'entroterra, prima in Erzegovina, poi in Bosnia, lungo la rotta sud-nord che passando da Mostar raggiunge Sarajevo e Bosanski Brod.

Gli spostamenti proseguono su treni locali da dove il viaggiatore vede scorrere paesaggi dal clima mite, quasi mediterraneo, caratterizzati da una folta vegetazione, con coltivazioni di vite lungo le rive del fiume Narenta (Neretva) e vasti appezzamenti adibiti a pascolo per capre, bovini e maiali. In Erzegovina, in un alto campanile simile a quello di San Marco, scorge l'antico confine di Venezia con la Turchia. Acute le osservazioni sugli erzegovesi, dei quali ricorda la fede cattolica, anche se le donne indossano pantaloni alla turca e hanno il capo coperto come le

contadine dell'agro romano. Da viaggiatore che si appunta ogni dettaglio loda gli alberi di fico, i ciliegi, i susini e le coltivazioni di tabacco, che sono praticate con tecniche arretrate, a dir poco primitive, eppure oggetto di estrema cura perché "l'ispezione fiscale non ammette irregolarità" (p.11). Si coglie qui tra le righe un cenno di approvazione verso un'amministrazione incline a migliorare un territorio, e non solo intenta a sfruttarlo.

La capitale dell'Erzegovina, Mostar, cattura l'attenzione di Dal Verme, che ammira l'antico ponte turco in pietra e riporta in modo puntuale i dati sulla popolazione, in maggioranza musulmana. Con una dose di humour, si rende conto che comunicare con le genti del luogo non è un'impresa fattibile, perché a Mostar e a Sarajevo a poco serve conoscere il francese, visto che oltre al serbo-croato si parlano il tedesco, lo spagnolo (diffuso tra gli ebrei sefarditi) e anche l'italiano o, meglio, il veneziano, per i contatti con Trieste e Fiume, o soltanto perché molti abitanti sono stati camerieri a Metković.

Il viaggio per Sarajevo procede lentamente lungo il fiume Narenta, ma Dal Verme, turista solitario, si adegua alle abitudini dei locali per i quali il tempo non ha importanza. In seguito, unico passeggero in prima classe e unico straniero, riconosce di essere trattato sempre con molto riguardo in tutte le stazioni ferroviarie, che ai suoi occhi si presentano, con un'immagine idilliaca, come "villini fra il verde cupo dei noci" (p.13). Dal Verme osserva il frequente mutare del paesaggio: le rocce erzegovesi cedono il posto a boschi che si fanno sempre più verdi e fitti, con frutteti, querce e faggi. Gli indizi di una buona amministrazione si riconoscono anche nei treni merci carichi di legname che, una volta trasportato al mare, è destinato in gran parte all'Italia del Sud.

La natura incontaminata con i monti Ivan e Igman, al centro di un'imponente catena che si stende a levante ed è ricoperta di foreste, è la cornice ideale che prepara l'occhio del viaggiatore all'incontro con la capitale Sarajevo. La prima impressione è poetica, ma scossa da un'enfasi celebrativa: "[...] potei abbracciare con uno sguardo la città che dal monte scende da ogni parte al fiume, coi cento minareti delle cento moschee, e vidi splendide costruzioni moderne e le belle vie a canto alle baracche dei Turchi e degli Ebrei, l'impressione superò di gran lunga l'aspettativa [...]" (p.14). La metamorfosi, "il miracolo di trasformazione" della città sotto l'amministrazione asburgica, è visibile nelle costruzioni monumentali ed eleganti, negli edifici dall'aspetto europeo sorti dopo il grande incendio del 1879, ma segni di questa grandezza sono anche le moschee ben conservate e le nuove, appariscenti chiese come quella ortodossa e quella cattolica. Al viaggiatore occidentale Sarajevo offre una visione armoniosa della coesistenza di etnie, religioni

e tradizioni culturali diverse. L'autore nota che qui “[...] il vecchio Oriente e la nuova Europa si contrastano il suolo [...]” (p.14) e prosegue: “Per farsi un’idea della città, bisogna percorrerla agli ultimi tre giorni della settimana, così da distinguere, perché chiusi, i negozi dei musulmani il venerdì, degli ebrei il sabato, dei cristiani la domenica. Naturalmente, per vedere la città nella sua maggiore animazione, fa d’uopo scegliere i primi quattro giorni della settimana, quando tutti i negozi sono aperti” (p.16). Dal Verme dedica più di una riflessione sulla complessa convivenza tra cristiani (cattolici e ortodossi), musulmani ed ebrei, aggiungendo che nasce dalla mescolanza il fascino di questa città da cui si sente attratto. Il suo atteggiamento non è quello dell’occidentale che di fronte a culture e consuetudini “altre” manifesta sussiego: piuttosto paragona la sua esperienza a quella che potrebbe vivere in una qualsiasi nazione europea. Nel sottolineare questa impressione dimostra quanto sia importante ai fini della conoscenza il contatto con una regione e con città geograficamente parte dell’Europa, ma che risultano tanto più lontane sotto il profilo culturale a causa di stereotipi o incomprensioni:

‘In Sarajevo, in Mostar e dovunque sono passato, si vive come nei paesi più civili d’Europa, e vi si gode, debbo aggiungere, senza celare che non me lo sarei aspettato, la più grande libertà. E non me lo sarei aspettato, conoscendo per antichi ricordi le tendenze della polizia austriaca, e perché sulla Guida del Baedeker avevo letto che nei paesi della occupazione [...] era indispensabile il passaporto. Orbene, a me nessuno ha chiesto mai nulla di nulla, né alla frontiera [...], né negli alberghi [...]’ (p.14)

Contestando quanto riportato nella più prestigiosa guida turistica dell’epoca, Dal Verme dà prova di un’autonomia di giudizio, che è quella tipica di un viaggiatore motivato, di larghe vedute e con interessi plurimi. Un viaggiatore che non si ferma alla superficie delle cose, ma preferisce conoscere la realtà toccando con mano, impaziente di mettere in luce, lungo le tappe del suo itinerario, ogni aspetto contemplato, anche quelli più insoliti. Fedele a questo impianto, il testo di Dal Verme soddisfa in pieno il primo criterio della letteratura odepórica, ossia l’esperienza diretta. Con uno sguardo acuto e mai offuscato da parzialità di giudizio Dal Verme apprezza le bellezze naturali della Bosnia che i viaggiatori inglesi, tedeschi e polacchi avevano descritto (Lazarević Radak, 2013; Petrović, 2016; Lis, 2018), ma a dare risalto alla prosa è la profondità del suo sguardo critico, che va al di là di una compiaciuta osservazione. È ciò che avviene quando riconosce nella struttura urbanistica dei centri visitati la tradizione architettonica ottomana, che scindeva la città in due settori a seconda delle funzioni assegnate: quello amministrativo e

commerciale, la *čaršija*, organizzato intorno a una piazza con le vie laterali dedicate all'artigianato, alle botteghe e alle attività commerciali. In quest'area trovavano posto le moschee, le madrase, gli *hammam* e le locande, mentre le zone destinate ad abitazione erano suddivise per confessione religiosa (pp.12–13). Da questo punto di vista “Una escursione in Bosnia” costituisce una fonte autorevole di informazioni storiche, geografiche, antropologiche sul viaggio che l'Autore, senza riprendere la via del mare, aveva proseguito in treno fino a Zagabria e successivamente a Vienna, con destinazione ultima Trieste e Venezia.

4. Conclusioni

Nel corso dell'Ottocento, tra i viaggiatori soprattutto di nazionalità inglese e tedesca che attraversavano la Bosnia, era in uso il termine *Balcani* in riferimento a un vasto territorio considerato nel suo insieme, senza tenere conto delle identità dei singoli Paesi che lo componevano. Vista dall'Europa, la Bosnia si presentava come una realtà estranea alla civiltà avanzata, nient'altro che la testa di ponte dell'Impero ottomano, parte della “Turchia europea” e definita anche “Turchia cristiana” (Momčilović 1993:pp.182–183). Diversamente, il breve scritto di Dal Verme evita queste generalizzazioni ed esplicita la meta già nel titolo. Viaggiatore colto e curioso, si approssima alla destinazione seguendo la costa adriatica e visitando le città della Dalmazia. Arriva in Erzegovina e attraversa parte della Bosnia muovendo da sud verso nord, fino a Slavonski Brod, e intanto osserva tutto ciò che lo circonda, prestando attenzione all'ambiente naturale, alle città e ai piccoli centri e ai loro abitanti, premurandosi di offrire al lettore una visione oggettiva della vita quotidiana e delle abitudini in quel particolare contesto storico, sociale e religioso che esamina nella sua complessità e senza pregiudizi. L'Autore conosce a fondo la storia e la geografia di questa porzione dei Balcani, ne apprezza le bellezze e la mescolanza di genti che ne sono il tratto più caratteristico. La narrazione, realistica e dall'incedere misurato – per certi versi simile a una cronaca o a un reportage di viaggio per una rivista –, muta registro all'arrivo a Sarajevo, quando di fronte all'intreccio di etnie, lingue, religioni e costumi diviene poetica e assume toni di brio. Per queste caratteristiche Dal Verme rappresenta il prototipo di viaggiatore del Novecento, informato e sempre aperto al nuovo, ma al tempo stesso empatico e dotato di sensibilità.

Bibliografia

1. Banjanin, Lj. (2012) “I primi consoli del Regno sardo a Belgrado: Marcello Cerruti e Francesco Fortunato Astengo”, In *Incontri italo-serbi fra Ottocento e Novecento. Immagini e stereotipi letterari*. Alessandria, Edizioni dell’Orso, pp.3–22.
2. Banjanin, Lj. (2022) Beograd u italijanskim ratnim izveštajima, In *Središta srpske kulture u putopisnoj prozi*, edited by A. Vraneš, E. Kusturica. Andrićgrad-Višegrad, Andrićev institut, pp.113–133.
3. Berber, N. (2010) *Unveiling Bosnia-Herzegovina in British Travel Literature (1844–1912)*. Pisa, Plus - University Press.
4. Capuzzo, E. (2016) “Terre incognite”. Charles Yriarte e il viaggio nell’Adriatico orientale. *Eunomia. Rivista semestrale di Storia e politica Internazionali*. n.s. V (2), 29–40.
5. Cronia, A. (1942) *La Croazia vista dagli italiani. Quadri – figure – bilanci*. Roma, Istituto per l’Europa Orientale.
6. Hadžibegović, I. (2004) *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća*. Sarajevo, Institut za istoriju u Sarajevu.
7. Kinglake, A. (1999) *Eothen or Traces of Travel. Brought Home from the East*. New York, George P. Putnam.
8. Lazarević Radak, S. (2013) *Otkrivanje Balkana*. Pančevo, Mali Nemo.
9. Lis, T. J. (2018) Bosna i Hercegovina u očima Poljaka. Poljski putopisi o Bosni i Hercegovini u austrougarskom razdoblju. *Prilozi*. 47, Univerzitet u Sarajevu, Institut za historiju, 91–105.
10. Macartney, C. A. (1976) *L’impero degli Asburgo 1790-1918*. Milano, Garzanti.
11. Malcolm, N. (2000) *Storia della Bosnia. Dalle origini ai giorni nostri*. Milano, Bompiani.
12. May, A. J. (1982) *La monarchia asburgica*. Bologna, il Mulino.
13. Momčilović, B. (1993) *Britanski putnici o našim krajevima u XIX veku*. Novi Sad, Matica srpska.
14. Peković, S. (2001) “Putopis, ‘Uslovljenost žanra’”, In *Knjiga o putopisu, Zbornik radova*, edited by S. Peković. Beograd, IKUM, pp.11–26.
15. Petrović, I. (2016) *Bosna i Hercegovina u njemačkim putopisima*. Mostar, Sveučilište - Filozofski fakultet.
16. Said, E. (2008) *Orijentalizam*. Beograd, XX vek.
17. Said, E. W. (2016) *Orientalismo: l’immagine europea dell’Oriente*, trad. di S. Galli. 12 ed., Milano, Feltrinelli.
18. Surdich, F. (1986) Dal Verme Luchino. *Dizionario Biografico degli Italiani*. 32. https://www.treccani.it/enciclopedia/luchino-dal-verme_%28Dizionario-Biografico%29/ [Ultima consultazione 23/08/2023].
19. Tamborra A. (1974) The Rise of Italian Industry and the Balkans (1900-1914). *The Journal of European Economic History*. 1, 87–120.

Ljiljana Banjanin
Univerzitet u Torinu
Departman za strane jezike, književnosti i moderne kulture

JEDAN ITALIJANSKI PUTNIK OTKRIVA BOSNU

Rezime

Tema ovog priloga jeste slika Bosne koju je ostavio Lukino Dal Verme (Luchino Dal Verme, 1838–1911) političar, diplomata, geograf i putnik koji 1903. g. kreće iz Italije i putuje preko Jadranskog mora do zapadnog Balkana. Ostavio je svedočanstvo o ovom svom iskustvu u tekstu *Jedan izlet u Bosnu* koji je objavljen u časopisu *Nuova Antologia* iste 1903. godine. Cilj referata jeste da se sa jedne strane utvrde putopisne crte u hibridnom tekstu sa elementima geografije, istorije, književnosti i kulture, a sa druge, da se pokaže kako se na početku 20. veka slika o ovom delu Balkana znatno menja. Slika koju nudi Lukino Dal Verme radikalno je drugačija u odnosu na onu o divljoj, primitivnoj i neprijateljskoj zemlji koju su ostavili putnici iz 19. veka. Na taj način potvrđuje se važnost profila putnika, koji je u ovom slučaju obrazovan i informisan. Noseći sa sobom ogromno kulturološko iskustvo, on posmatra i prihvata Drugog i njegovu zemlju bez uslovljavanja. ► *Cljučne reči*: Lukino Dal Verme, Bosna, putovanje, putopisna književnost.

Ljiljana Banjanin
University of Turin
Department of Foreign Languages and Literature and Modern Culture

AN ITALIAN TRAVELLER DISCOVERING BOSNIA

Summary

The theme of this paper is the image of Bosnia by Luchino Dal Verme (1838–1911), a politician, diplomat, geographer and traveller, who in 1903 set off from Italy on a journey across the Adriatic Sea and on to Bosnia. He left a testimony of his experience in the text 'An Excursion to Bosnia', published in the *Nuova Antologia* in 1903.

The aim of the paper is to identify odeporic elements in a text of a hybrid nature with elements of geography, history and literature and to show that the perception of this region of the Balkans changed at the beginning of the 20th century. From the wild, primitive and hostile land of the 19th century travellers, the image offered by Luchino Dal Verme changes radically. This affirms the importance of this traveller's profile, a cultured and informed

Un viaggiatore italiano alla scoperta della Bosnia

man. With a considerable cultural background, he observes and accepts the Other and his land, without conditioning.

► **Key words:** Luchino Dal Verme, Bosnia, journey, odeporic literature.

Preuzeto: 30. 9. 2023.

Prihvaćeno: 7. 12. 2023.

Giulia Baselica¹
Università degli Studi di Torino
Dipartimento di Lingue e Letterature Straniere e Culture Moderne

LIBERTÀ, IDEA DI PATRIA E INDIPENDENZA NAZIONALE. L'IMMAGINE DEI POPOLI SLAVI MERIDIONALI NEGLI SCRITTI DI GIUSEPPE MAZZINI

Abstract: Tra la fine degli anni Trenta e l'inizio degli anni Sessanta dell'Ottocento il pensiero politico di Giuseppe Mazzini rivolge alla condizione degli slavi meridionali una profonda attenzione, generata dalla ferma convinzione di una necessaria e stretta connessione fra l'aspirazione all'unità e all'indipendenza dei popoli soggetti a dominazioni straniere e il principio, fondante, della nazionalità. Le riflessioni mazziniane, che traggono origine dalla sua generale visione europeista e, in particolare, dallo specifico interesse per la storia e l'espressione delle singole culture slave meridionali, si soffermano, soprattutto negli anni Cinquanta, sul ruolo dell'Impero russo.

Il presente contributo si propone di tratteggiare un rapido confronto sulla questione slava meridionale tra la visione politica mazziniana e il dibattito animato dal panslavismo russo.

Parole chiave: Giuseppe Mazzini, slavi meridionali, Balcani, Impero russo, panslavismo.

1. Mazzini e la questione degli slavi meridionali

Nel pensiero politico mazziniano, strutturato intorno all'inscindibile connessione tra il principio della nazionalità e l'anelito all'unità e all'indipendenza, proprio dei popoli europei ancora privi di uno Stato, la questione slava occupa un posto importante. Giuseppe Mazzini vi accenna in una lettera ad Aleksandr Herzen, nel luglio del 1855, dichiarando che il giorno in cui i sessantacinque milioni di contadini russi, finalmente liberi dal giogo della servitù della gleba, avessero cominciato a impegnarsi nella causa dell'emancipazione degli altri due grandi gruppi

slavi, all'epoca frammentati tra la Prussia e l'Austria, il popolo russo avrebbe dato prova di essere un grande popolo e l'Europa l'avrebbe benedetto².

Già nel luglio del 1847 Mazzini aveva pubblicato il saggio *On the Slavonian National Movement*, sul periodico *Lowe's Edinburgh Magazine*³, nel quale Mazzini dimostrava di aver acquisito una vasta conoscenza delle culture dei popoli slavi meridionali⁴, soprattutto mediante lo studio della poesia popolare⁵. Il contributo fu poi lievemente rielaborato in due articoli usciti rispettivamente il 16 e il 17 luglio 1848 sulla rivista *L'Italia del Popolo*, da lui stesso fondata (Brancaccio, 2007). La revisione e riedizione del saggio, osserva Giovanni Brancaccio, furono determinate da un importante evento, il Primo Congresso Slavo, che si era tenuto a Praga dal 2 al 12 giugno di quello stesso anno⁶. I congressisti espressero l'intento di rendere nota ai paesi europei la cosiddetta "questione slava", tuttavia evidenziando, nel contempo, la presenza di un duplice orientamento ideologico, che preannunciava il conflitto tra "piccoli slavi" e "grandi slavi" (Brancaccio, 2007) destinato ad acuirsi nei decenni seguenti. Alla linea moderata di František Palacký, che in un'ottica

---

² "Le jour où vous direz: nous ne sommes plus des esclaves, des outils dans la main du Tsar; nous sommes 65 millions de Russes libres travaillant à l'émancipation des deux autres grands groupes Slaves, morcelés aujourd'hui entre la Prusse et l'Autriche, vous serez un grand peuple et l'Europe vous bénira" (Mazzini, 1953:p.24).

Il curatore delle vendite lettere mazziniane, indicato con le iniziali J. M., precisa che tale corrispondenza è conservata nell'archivio della famiglia Herzen, custodito presso l'International Institute of Social History ad Amsterdam. La missiva trascritta nel presente contributo non fu riportata nell'edizione delle opere herzeniane, in trenta volumi, approntata negli anni 1954-1966.

³ Mazzini intendeva probabilmente alimentare un dibattito nell'opinione pubblica inglese, sostenendo una posizione contraria a quella tradizionalmente assunta dalla diplomazia britannica, a favore dell'integrità e della continuità dell'Impero ottomano. (In argomento si veda D'Alessandri 2007).

⁴ Già negli anni Trenta Mazzini era interessato alla questione slava. Il 22 ottobre 1839 scriveva infatti allo storico e attivista politico Joachim Lelewel, chiedendogli di collaborare a un nuovo progetto editoriale, la pubblicazione del periodico *The European-Journal of the progress of society, literature, the arts and sciences*. Lo invitava a scrivere di qualunque tema di suo interesse, precisando: "surtout, n'oubliez pas, si Vous en avez le temps, quelque correspondance sur le mouvement des races Slaves" (Mazzini, 1938a:p.172).

⁵ Il critico letterario e giornalista Carlo Tenca, proprio nel 1847, pubblicò su *La rivista europea* lo scritto *Della letteratura slava*. Nello stesso anno apparve anche la seconda edizione del *Saggio di una versione di canti popolari slavi* di Ferdinando Pellegrini. L'interesse per la letteratura slava e per la produzione folclorica in particolare si era innestato nella cultura italiana prima degli anni Quaranta, quando apparve la celebre raccolta dei *Canti popolari toscani, corsi, illirici e greci* (1841-42) di Niccolò Tommaseo: nel 1829, infatti, era uscita, anonima, una raccolta di poesie morlacche, la cui traduzione è da attribuirsi con certezza a Niccolò Giachich (Leto, 1992; 1995).

⁶ Il congresso fu organizzato da attivisti cechi (Karel Vladislav Zap, Karel Havlíček Borovský, František Ladislav Rieger) e i partecipanti erano slavi dell'Impero austro-ungarico, polacchi e ospiti provenienti da altri paesi slavi.

austro-slavista sosteneva la necessità di avviare un processo di unificazione dei popoli slavi sotto il controllo del governo austriaco, si contrapponeva la linea democratico-rivoluzionaria rappresentata da Michail Bakunin, il quale, pur non essendo stato invitato, prese parte attiva ai lavori del congresso e dichiarò che gli slavi non russi non avrebbero potuto aspettarsi alcun intervento a loro favore da parte del governo russo⁷.

Con i suoi scritti Mazzini si proponeva quindi di offrire un contributo all'accesso dibattito intorno alla questione slava, che nella sua visione avrebbe innanzi tutto dovuto essere oggetto di un'attenta ricostruzione storica. Coglieva una viva tensione nello spirito dei popoli slavi, che egli considerava suddivisi in quattro grandi raggruppamenti – russi, polacchi, cechi e slavi meridionali, e riteneva che quello stesso spirito stesse ora risorgendo a nuova vita nei popoli slavi meridionali, a causa dell'oppressione subita da parte degli imperi austriaco e turco. Asseriva che "l'importanza d'un moto di concentrazione nazionale fra le diverse famiglie della razza Slava non è dubbio per noi e per qualunque ne esami le forze materiali e la posizione" (Mazzini, 2007:p.62) precisando che "alcune [tribù] appartengono alla civiltà europea, altre tentennano anch'oggi tra l'incivilimento e la primitiva barbarie; tutte valorose, robuste, energiche e tenaci di volontà. Il loro nome è sinonimo di gloria (*Slawa*). [...] Gli Slavi meridio-occidentali porgono prove [...] d'eroici combattimenti" (Mazzini, 2007:p.63). Mazzini prefigurava per gli slavi del sud la costituzione di un'entità politica organizzata in una federazione amministrativa che avrebbe compreso serbi, montenegrini, bulgari e croati ed evidenziava l'anomalia che accomunava l'Impero asburgico e l'Impero ottomano: in entrambi una circoscritta minoranza deteneva il controllo politico, sociale e culturale sull'intero paese, quindi sulla maggioranza della popolazione, di origine slava. Tale situazione, osservava Mazzini, esito della politica del *divide et impera* che caratterizzava entrambi i governi, era ormai prossima a un radicale mutamento⁸. Era già avvenuta l'emancipazione

⁷ Proprio a Bakunin, nella sua *Ispoved'* (Confessione) si deve una dettagliata cronaca del congresso, con la ricostruzione degli antefatti, il resoconto dei dibattiti e dei confronti tra i partecipanti. (Lucevič, 2013).

⁸ In una lettera a destinatario ignoto dell'aprile del 1844 Mazzini osservava che "l'Austria è assai male in arnese, minata dal fermento Slavo, e incertissima in Ungheria" (Mazzini 1938a:p.304). Annunciava l'imminenza di un moto greco che avrebbe costretto l'Austria "a immobilizzare gran parte delle sue forze e crescerebbe facilità ai progetti della Serbia e degli Slavi in genere" (Mazzini 1938a:p.304). E poco più di due anni dopo, nell'ottobre del 1846, in una missiva indirizzata a Felicità de Lammenais – teologo, cattolico liberale e "philosophe politique" francese, profondamente ammirato da Mazzini, tanto da dedicargli il saggio *Lammenais*, pubblicato nel 1839 in Inghilterra (Fournier-Finocchiaro, Frétiugué, 2018) – l'attivista italiano ribadiva: "Tutto va lento, e ci vuol pazienza; nondimeno, le cose in Europa si preparano bene. La Grecia, la Svizzera e gli slavi del Mezzo-

del Montenegro, attraverso la rivolta serbo-ungherese del 1848-49; la Serbia aveva ottenuto la propria autonomia dall'Impero ottomano con le rivoluzioni del 1804 e del 1815; i principati di Moldavia e di Valacchia avevano proclamato, nel 1848, la costituzione e, infine, "gli Slavi della Bosnia, che quantunque imbevuti di credenze nel Maomettanismo, e già liberi di amministrarsi da se stessi, sono visibilmente tormentati dal bisogno di indipendenza politica" (Mazzini 2007:p.66). In tale contesto si inserisce la nota lettera di Herzen a Mazzini, del 20 novembre 1849, nella quale l'attivista politico russo dichiara che:

'le monde slave ne demande que de s'asseoir en une fédération libre; la Russie est le monde organisé, c'est l'État slave. C'est à elle qu'appartient donc l'hégémonie, mais le tzar la repousse. Au lieu d'appeler à lui les Peuples, frères de son peuple, il les dénonce; au lieu de se mettre à la tête du mouvement slave, il prête son bras et son or aux bourreaux des Slaves. Il craint tout mouvement, toute vie; il craint la nationalité, il craint la propagande, il craint l'armée qui ne voudra pas rentrer dans ses foyers et se revoltera....'⁹ (Gercen 1956:p.228)

In questa riflessione la consequenzialità delle due questioni che Mazzini esporrà nella già ricordata lettera del luglio 1855 risulta invertita. In primo luogo Herzen pone in risalto, evidenziando i termini di 'Stato' ed 'egemonia', l'incapacità dello zar Nicola I di guidare i popoli fratelli del popolo russo in un grandioso movimento slavo di liberazione dal giogo straniero, sotto l'egida dello Stato russo; in secondo luogo, riferendosi all'intera dinastia Romanov, ne rileva la grave responsabilità di aver esteso e istituzionalizzato l'umiliante condizione della servitù della gleba, allo scopo di favorire gli interessi della nobiltà: "les Romanoff, au lieu d'être les réformateurs, le civilisateurs, au lieu d'abolir l'humiliante servitude du paysan, l'ont étendue et consacrée". (Gercen, 1956:p.228)

2. Il ruolo dell'Impero russo nel destino dei popoli slavi meridionali.

Il ruolo storico della Russia era già stato oggetto di una riflessione condotta in termini hegeliani dallo storico Michail Pogodin, quando, nel 1838, aveva osservato che gli slavi erano l'unico popolo europeo a non aver ancora compiuto il proprio

---

giorno sono i tre popoli che hanno maggiori elementi, per quello che ne prevedo, e le loro disposizioni interne migliorano ogni giorno" (Mazzini 1938b:p.124).

⁹La lettera, indirizzata a Mazzini, era originariamente apparsa nell'edizione tedesca del saggio *S togo berega (Von anderem Ufer. Aus dem Russischen Manuskript*, Hamburg, Hoffman und Campe), stampata nel 1850. Con il titolo *Lettera di un russo a Mazzini* fu poi pubblicata sul quotidiano «L'Italia del popolo» (1850, n.6). Tale missiva costituiva il seguito di un precedente scritto epistolare, *Rossija*, anch'esso apparso nel volume *Vom anderen Ufer* e pubblicato in seguito sul foglio italiano (1850, n.11-12).

dovere nei confronti dell'umanità e si domandava, retoricamente, quale stirpe, tra le stirpi slave, avrebbe mai potuto assolvere tale elevatissimo compito. Ovvìa la risposta: la Russia, destinata a coronare il più alto grado dell'evoluzione dell'umanità, combinando il sapere nuovo con l'antico, conciliando la mente con il cuore, ovunque ristabilendo la pace e la verità e dimostrando, nei fatti, che il fine dell'umanità consiste nella propalazione della cultura ispirata dalla religione cristiana, quindi dalla parola divina: essa sola può donare alle genti la felicità terrena e la felicità celeste (Pogodin, 2010). In uno scritto successivo Pogodin esprime un audace quanto commosso auspicio: gli slavi, che traggono forza e fiducia guardando alla Russia, sono certi che il suo governo agisce in segreto in loro favore, e che fino a quel momento sono state le circostanze storiche a impedirgli di rivelare i propri pensieri (Pogodin, 2010b). Non un pensiero esplicitamente panslavista, bensì la convinzione della missione salvifica e protettrice assegnata alla Russia dalla Storia nei confronti dei popoli slavi assoggettati al potere austriaco¹⁰.

Mazzini tornò a trattare la questione slava pubblicando le *Lettere slave*, che apparvero sui numeri 15, 18, 20 e 22 giugno del 1857 della rivista genovese «L'Italia del popolo» e nelle quali esponeva gli argomenti essenziali trattati nel saggio precedente, *On the Slavonian National Movement*. A dispetto del silenzio della stampa italiana, in merito al progressivo sviluppo delle tendenze nazionali proprie dei popoli slavi meridionali

‘il moto slavo dura lentamente continuo. Quando una idea di libera patria, una aspirazione nazionale s'affaccia ad un popolo, nessuna forza può spegnerla o contenderle, più o meno lento, sviluppo progressivo sino al trionfo. Le

¹⁰ Lo storico Aleksandr Pypin nel 1878 osserverà, tuttavia, che la realtà dell'Impero russo non corrispondeva all'immagine che Pogodin aveva riprodotto nei suoi scritti e che il suo interesse per la questione slava era sostanzialmente di natura intellettuale, in particolare storica e archeologica, quindi scarsamente condivisa dall'autorità governativa e da altre ristrette cerchie socialmente importanti. L'unica azione significativa fu, infatti, l'istituzione di alcune cattedre universitarie di insegnamenti connessi con le culture slave. La Russia, precisa Pypin, a quel tempo non avrebbe potuto intervenire, in quanto la liberazione degli slavi avrebbe compromesso le relazioni con gli altri due Imperi, austriaco e turco. Anche Wolfgang Giusti osserverà, nel 1941, che “la politica ufficiale della Russia zarista, legata alle forze della conservazione europea, esita quasi sempre a favorire dei movimenti che sono comunque rivoluzionari o almeno miranti a capovolgere lo status quo” (Giusti, 1941:p.12). E Pypin rileva, sempre nella sua trattazione del 1878, un ulteriore errore prospettico nella visione di Pogodin, il quale individua nell'attività diplomatica, anche in quella informale e segreta, e nelle comunicazioni fra le cancellerie e, non, quindi, nell'azione spontanea della società stessa – determinata dalla diffusione dei principi morali, dal risveglio dei sentimenti nazionali, infine dalla radicata consapevolezza dell'importanza della questione slava – l'efficace e risolutivo intervento russo. Pypin osserva che per compiere tale tipo di azione il carattere della società e della letteratura russa avrebbe dovuto essere profondamente diverso. La mancata comprensione, da parte di Pogodin, di tale essenziale circostanza gli procurò l'antagonismo degli occidentalisti (Pypin, 1913).

nazionalità sono invincibili come la coscienza: potete sopirle per breve tempo, non cancellarle. La tendenza che chiama la razza Slava a ordinarsi in nazioni procede oggi innanzi per vie sotterranee, che io non posso svelarvi.' (Mazzini, 2007:p.117)

In breve Mazzini, nonostante il fallimento dei moti insurrezionali del biennio 1848-49, manteneva salda la propria convinzione, idealistica, nel raggiungimento della libertà e dell'indipendenza per mezzo della fratellanza e dell'iniziativa comune, originata dalle altrettanto comuni aspirazioni che avrebbero consentito di superare egoismi e particolarismi (D'Alessandri 2007). Cinque anni prima, evocando nell'articolo *Europe: its condition and prospects*, pubblicato sulla «Westminster Review» (April, 2, 1852) la raffigurazione della carta geopolitica dei territori slavi già tracciata nello scritto *On the Slavonian National Movement*, sosteneva: "The Slavonia of the south, extending its branches along the Danube and destined to rally itself in a vast confederation, probably under the initiative of Hungary" (Mazzini, 1887:p.293).

Nelle *Lettere slave* Mazzini esprime con chiarezza la propria posizione nei confronti del popolo russo:

'Dei due appartenenti agli slavi settentrionali, il centro russo è quello che importa meno all'intento mio; il moto non v'è finora così risolutamente nazionale come negli altri: non sorge dalle viscere del popolo; scende dall'alto, dal capo assoluto dello Stato, ad affacciare agli altri centri il fascino menzognero di una forza costituita ordinata.' (Mazzini, 2007:p.125)

Mentre, rispetto alla politica adottata dall'Impero russo, cioè dallo zar Alessandro II, nei confronti dei popoli slavi meridionali, osserva: 'l'attività della Russia nel diffondere tra le tribù Slave gli assurdi disegni d'un panslavismo al quale sarebbe centro lo Tsar, confermano ad un tempo le mie affermazioni intorno all'importanza del moto Slavo.' (Mazzini, 2007:p.117)

3. Il concetto di 'panslavismo' nel dibattito occidentale e russo.

È interessante, a questo punto, considerare la percezione culturale russa del concetto di 'panslavismo russo' elaborato dagli europei occidentali. Lo storico Aleksandr Pypin osserva che con il termine 'panslavismo russo' gli scritti occidentali solitamente intendono la tendenza della Russia a riunire le tribù slave, deboli singolarmente, per esercitare su di esse la propria influenza e per minacciare l'Europa. Alla Russia, precisa lo storico, viene dunque imputata una politica di natura machiavellica, finalizzata alla conquista della penisola balcanica e di

Costantinopoli. Il progetto panslavista, che tanto inquietava gli intellettuali europei degli anni Trenta e Quaranta, all'epoca di Nicola I, dagli intellettuali russi era non solo trascurato, ma, addirittura, ignorato e i panslavisti erano appena tollerati, se non guardati con sospetto (Pypin, 1913).

Il termine 'panslavismo' apparve per la prima volta in uno scritto del predicatore evangelico di origine slovacca Jan Herkel: la sua grammatica di una lingua slava comune, pubblicata a Buda nel 1826, celebrava "l'unione, in letteratura, di tutti gli slavi, cioè il vero panslavismo" (Pavlenko, 2016:p.5). Originariamente il termine *panslavizm* era impiegato per designare l'unitarietà linguistica degli slavi austriaci. L'esperimento linguistico ideato da Herkel non oltrepassò, infatti, i confini dell'Impero austriaco, dove ogni manifestazione di individualità nazionale era considerata come un'espressione di pericoloso separatismo: percepire sé stessi in termini di identità slava significava, dunque, sfidare una società totalmente germanizzata. Nel 1837 l'intellettuale slovacco Ján Kollár pubblicò a Pest il trattato *Über die literarische Wechselseitigkeit zwischen den verschiedenen Stämmen und Mundarten der slawischen Nation*, nel quale esponeva la sua nota teoria della reciprocità slava, affrontando, contestualmente, l'atteggiamento slavofobico degli europei occidentali, i quali vedevano in ogni slavo il proprio nemico, consideravano come traditore ogni scrittore slavo residente nelle proprie stesse nazioni e giudicavano ogni libro slavo un crimine contro la propria letteratura nazionale. Il trattato costituì il primo manifesto del diritto degli slavi residenti nell'Impero austriaco (Pavlenko, 2016).

Per Kollár e Henkel il concetto di 'panslavismo' si inseriva in un ampio contesto culturale, appunto panslavo, cioè comprensivo di tutti gli slavi e si proponeva come grandiosa utopia panslava: l'armonia dei valori comuni. Kollár, in particolare, riteneva che l'unica possibile forma di integrazione degli slavi fosse "la varietà nell'armonia" (Pavlenko, 2016:p.5), principio cardinale per la costituzione di future nazioni slave e generatore di un ulteriore fondamento, l'assoluto rifiuto di ogni possibile progetto di unificazione. Con tale principio è perfettamente consonante la posizione mazziniana. Un decennio dopo il pensatore genovese puntualizza, infatti, nel già ricordato saggio *Del moto nazionale slavo*: «non esisterà mai un impero unitario slavo: non esisterà mai un Imperatore del Panslavismo. Tutto sembra annunziare a coloro che studiano seriamente il moto slavo che in un tempo più o meno lontano, almeno quattro Stati diversi sorgeranno dal seno della razza» (Mazzini, 2007:p.97). E a quattro distinte entità nazionali e culturali fa riferimento anche Kollár, ricorrendo a una similitudine di carattere dendritico. Egli afferma che il popolo slavo e la sua letteratura sono assimilabili a un albero che si

suddivise in quattro grandi rami e ognuno di essi fiorisce e produce i propri frutti; tocca e abbraccia gli altri rami e tutti crescono e si sviluppano da un'unica radice. Tutti insieme formano un'unica fronda, ma nessuno può seccare o spezzarsi senza che l'intero albero ne soffra. Accogliendo le istanze del romanticismo tedesco, in particolare il pensiero fichtiano e herderiano, Kollàr afferma che i popoli germano-romanzi conferiranno agli slavi la propria missione e avrà inizio una nuova era per una cultura rinnovata. (Pavlenko, 2016). Di qui la sua idea del peculiare tipo storico-culturale slavo, contrassegnato da mitezza, profonda religiosità, innocente allegria, amore per la propria lingua e tolleranza verso gli altri.

Diversa è l'immagine degli slavi – e in particolare degli slavi meridionali e occidentali – riprodotta dalla descrizione di Mazzini: “tempra rozza, aspra, incolta, invincibile come i monti fra i quali soggiorna: parole, istituzioni, abitudini terribili d'energia e che deificano la guerra” (Mazzini 2007:p.63), e suggerita dai «fatti di guerra» occorsi nei primi tre decenni dell'Ottocento: “dei Montenegrini contro i Francesi nel 1813, dei Serbi contro i Turchi dal 1804 al 1829, non dissimili da quei dell'insurrezione Greca: sono questi i segni della razza che abbiamo oggi a fronte, ma scontenta e agitata anch'essa da istinti nazionali che avranno più sempre sviluppo” (Mazzini, 2007:p.97).

Nel 1856 Mazzini aveva confidato all'amico Nicola Fabrizi le proprie inquietudini rispetto alle presunte posizioni filo-russe degli slavi del sud: ‘Gli amici che vogliono rifar la Carta [...] esagerano le tendenze russe degli Slavi e dei Greci: quelle tendenze sono frutto dell'isolamento in cui sono lasciati più che d'altro [...]. Fa [sic] che un Partito forte europeo dica loro domani: v'aiuteremo noi, le tendenze russe spariranno immediatamente.’ (Mazzini, 2007:p.114). Nell'alveo del panslavismo russo, negli anni Cinquanta, non esisteva un programma politico strutturato ed erano piuttosto gli scritti degli esponenti del movimento a illustrare, in qualità di soggetti privati e non di personaggi investiti di cariche pubbliche, una articolata visione politica. All'epoca in cui Mazzini pubblicava le *Lettere slave*, la prospettiva di una possibile unione politica degli slavi si fondava esclusivamente sulla condivisione culturale – della lingua letteraria, lo slavo ecclesiastico; della cosmologia panslava e, soprattutto, del dogma russo panslavista dell'incompatibilità tra il mondo romano-germanico e il mondo slavo – fra tutti i popoli slavi (Boro Petrovich, 1956). Michail Pogodin mutò opinione nel corso della guerra di Crimea e da appassionato panegirista si trasformò in un altrettanto appassionato critico. Si domandava dove l'Impero russo potesse trovare alleati: Bulgaria, Serbia, Bosnia, Hercegovina, Montenegro, Sirmia, Croazia, Dalmazia, Slavonia, Krain, Stiria, Carinzia, Boemia, Moravia, Bucovina. Più di ottanta milioni di slavi, privati della

loro storia, della geografia, della diplomazia e della politica. Ma sarebbe arrivato il tempo in cui, secondo le Scritture, gli ultimi sarebbero stati i primi (Pogodin, 1874). Le speranze, osserva Pypin, furono deluse. Le alte cariche militari non erano infatti inclini a servirsi del popolo – pronto ad accorrere¹¹ – bensì preferivano ricorrere a singole formazioni organizzate. Pogodin credeva in una *narodnost* ufficiale e non riponeva alcuna fiducia nella diplomazia russa, tuttavia il potere centrale russo non poteva comprendere il suo disegno (Pypin). Le guerre contro la Turchia avrebbero tuttavia rivelato ai russi l'esistenza di popoli connazionali e correligionari e il governo cominciò a considerare il valore pratico della loro collocazione geografica e a coinvolgerli politicamente e militarmente. È interessante ricordare almeno un tentativo di sensibilizzazione sulla condizione degli slavi meridionali: nel 1807 il colto ufficiale di marina Semën Bronevskij fece pervenire al governo russo una breve relazione, nella quale l'ufficiale esortava il governo ad affiancare i serbi turchi e austriaci nella loro impresa: la liberazione dal giogo turco e dal giogo austriaco. Bronevskij insistette: 'la protezione dei popoli slavi, l'istituzione di una consolidata forma governativa è cosa di straordinaria importanza per la Russia stessa, nell'ambito della politica estera, poiché potrebbe fare assegnamento su una grandiosa risorsa contro la coalizione europea' (Pypin, 1913:p.77). Dopo la pace di Tilsit, Bronevskij rilevava l'urgenza, per la Russia, di tutelare sé stessa contro la minacciosa coalizione antinapoleonica: "l'unico mezzo, per la Russia, di proteggersi da tale minaccia è la costituzione di una federazione (slavjanskaja federacija)" (Pypin, 1913:p.78)¹². Nel decennio che seguì alla guerra di Crimea il principale obiettivo dei panslavisti russi consisteva nel definire le origini dell'unitarietà slava; nel conferire al movimento una precisa direzione ideologica; nel propagare la causa slava, infine nel coinvolgere nuovi seguaci¹³. Il movimento era animato da slavofili come Ivan Aksakov, Jurij Samarin, Aleksej Chomjakov e Aleksandr Košeleev, oltre che da studiosi slavisti come Michail Pogodin, Aleksandr Hilferding, Vladimir Lamanskij e Aleksandr Popov, le

¹¹ Pypin ricorda che erano in effetti gli slavi meridionali, in particolare gli Slavi turchi, a cercare un avvicinamento con lo Stato russo. Dall'epoca di Pietro I al regno di Alessandro I essi rivolsero al governo russo continue richieste di interventi difensivi, ora segrete ora dichiarate, poiché si trattava di una questione di vitale importanza. Per il potere centrale dell'Impero russo era invece una tema estraneo e la società russa non si azzardava a esprimere giudizi politici, inoltre degli slavi meridionali essa "sapeva poco e poco le interessava sapere" (Pypin 1913:p.77).

¹² Bronevskij descrisse vividamente i suoi incontri con gli slavi d'Austria, evidenziando le comuni radici storiche, culturali e religiose negli scritti *Zapiski morskogo oficera* (1818-1819) e *Putešestvie ot Triesta do S. Peterburga v 1810* (1828).

¹³ Nella seconda metà degli anni Sessanta, invece, la priorità da realizzare sarebbe mutata radicalmente: soltanto l'unificazione politica avrebbe consentito ai popoli slavi di restaurare l'unitarietà della loro cultura.

cui discussioni di carattere politico, non di rado confuse e inconcludenti, finivano con il proporre soluzioni di natura spirituale o intellettuale, del tutto inadeguate ai problemi concreti della vita reale. La maggior parte di loro identificava la propria missione nel persuadere tutti gli slavi dell'impossibilità di realizzare l'unione della carne senza l'unione dello spirito. La politica costituiva dunque un interesse del tutto secondario (Boro Petrovich, 1956) e Mazzini concludeva la già citata missiva all'amico Nicola Fabrizi con una programmatica esortazione: "la Turchia Europea agli Europei: è la sola barriera contro la Russia" (Mazzini, 2007:p.116). Nelle *Lettere slave* egli riafferma l'inesorabilità del moto slavo, dichiarando che "l'Italia deve studiarlo profondamente. In Europa sette cattedre di Letteratura Slava esistono in oggi: tre nella Russia, a Pietroburgo, a Mosca e in Kharkov; due nella Prussia, in Berlino e Breslau, una in Sassonia, a Leipzig; una in Parigi. E se l'importanza delle cattedre fosse cagione, come dovrebbe, d'istituzione, una dovrebbe da nove anni esistere in Torino o Genova. Noi dobbiamo, amici, far conoscere intimamente gli Slavi" (Mazzini, 2007:p.131).

4. Riflessione critica sulla visione mazziniana

Negli anni Sessanta Mazzini poté stabilire contatti diretti con gli esponenti dei movimenti democratici e rivoluzionari sorti nelle aree balcaniche slave. Il Genovese esercitò una notevole influenza sulla visione politica, di orientamento liberale, di Vladimir Jovanović, figura cardinale nell'organizzazione della Gioventù serba unita (Ujedinjena omladina srpska)¹⁴. Mazzini riteneva ormai prossima la rivoluzione serba: sarebbe scoppiata grazie all'azione del partito nazionale, che raccoglieva il malcontento per la politica del principe Mihailo diffuso, in particolare, presso la giovane generazione, formatasi nelle università europee occidentali. Mazzini guardava all'azione rivoluzionaria serba come a una concreta possibilità di estendere il moto in Ungheria, esortando la popolazione del Veneto ad attaccare l'Austria¹⁵ (D'Alessandri, 2007). Nel celebre saggio *Mazzini e gli Slavi* Wolfango Giusti prende

¹⁴ D'Alessandri sottolinea l'impronta mazziniana degli ideali che animavano l'Omladina. La sua intensa attività cospirativa era finalizzata all'organizzazione di un vasto moto insurrezionale che avrebbe coinvolto le popolazioni balcaniche e i serbi della Turchia, provocando l'intervento dei Principati di Serbia e Montenegro e generando un conflitto risolutivo della questione d'Oriente. Il progetto fallì in seguito a un ripensamento da parte del governo di Belgrado, timoroso delle possibili e ingestibili derive di una rivoluzione. L'Omladina – che aveva sede a Novi Sad, a quel tempo ungherese – fu soppressa nel 1872 (D'Alessandri, 2007).

¹⁵ Il 3 aprile 1861 egli scriveva a Federico Bellazzi: «Ogni insurrezione sul Po sarebbe schiacciata da un nemico invasore. Assalire il nemico alle spalle e dare impulso alle insurrezioni slavo-magiare sarebbe, in quel caso, l'unica mossa importante» (Mazzini, 1943:p.150).

in esame gli aspetti della composita realtà degli slavi meridionali trascurati o, nella visione mazziniana, considerati come semplici difficoltà empiriche e momentanee e non come fondati impedimenti al processo di unificazione. La Slovenia, dopo aver subito l'influsso della Riforma germanica, aveva poi accolto le istanze della Controriforma e, in generale, i popoli slavi stanziati lungo le coste adriatiche avevano sempre intrattenuto intensi scambi culturali con l'Italia. Ma la Croazia, in particolare, era stata interessata da influssi tedeschi e ungheresi, mentre i popoli serbi e bulgari, che subivano la dominazione turca vivevano "in condizioni non europee" (Giusti, 1940:p.110). Dal punto di vista religioso, rileva Giusti, Mazzini pareva non valutare la suddivisione degli slavi meridionali in ortodossi, cattolici e maomettani, infine, sul piano linguistico, se gli sloveni utilizzavano una propria lingua, i croati e i serbi si esprimevano, sostanzialmente, nello stesso idioma, tuttavia impiegando rispettivamente gli uni i caratteri latini e gli altri i caratteri cirillici. Queste le riflessioni conclusive dello studioso, che vede Mazzini "nella curiosa situazione di essere nello stesso tempo – per le sue acute e spesso geniali intuizioni – un grande precursore ed annunciatore di situazioni del futuro, e un utopista, talvolta ingenuo, nella valutazione delle possibilità presenti" (Giusti, 1940:p.111).

Tuttavia, lo storico Antonio D'Alessandri, nell'evidenziare la matrice mazziniana dei principi che ispiravano l'Omladina, mostra la capacità dell'esule genovese di diffondere le sue idee nel Principato di Serbia. Fu proprio l'attività dell'associazione a porre i fondamenti della lotta nazionale serba, negli anni compresi fra il 1875 e il 1878, alla quale sarebbe conseguita l'indipendenza politica (D'Alessandri, 2007). E anche lo *jugoslovjenstvo* che – ispirato dall'idea di una necessaria, forse imprescindibile, unione spirituale di sloveni, croati e serbi costruita sulla condivisione di una cultura e di una lingua caratterizzata da profonde analogie – avrebbe successivamente contribuito alla formazione dello Stato jugoslavo, si fondava su concezioni non dissimili da quelle sostenute e difese da Giuseppe Mazzini.

Bibliografia

1. Boro Petrovich, Michael (1956) *The Emergence of Russian Pan Slavism 1856-1870*, New York, Columbia University Press.
2. Brancaccio, G. (2007) "Mazzini e la questione slava", Giuseppe Mazzini, *Lettere slave e altri scritti*, Milano, Biblion, 9–58.
3. Gercen, A. (1956) *Sobranie sočinenij v tridcati tomach*, VII, Moskva, Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR.

4. D'Alessandri, A. (2007) "L'Europeismo mazziniano tra teoria e realtà: il caso degli slavi del sud", Guida, Francesco *Dalla Giovine Europa alla Grande Europa*, Roma, Carocci, pp.129–146.
5. Fournier-Finocchiaro, L. & Frétiugué, J. (2018) "Prophètes et prophétie chez Giuseppe Mazzini", *Laboratoire italien. Politique et société*, 21, <http://journals.openedition.org/laboratoireitalien/2172> [Visitato il 15 settembre 2023].
6. Giusti, W. (1940) *Mazzini e gli Slavi*, Varese-Milano, Istituto per gli Studi di politica internazionale.
7. Giusti, W. (1941) *Il panslavismo russo*, Varese-Milano, Istituto per gli Studi di politica internazionale.
8. Leto, M. R. (1992, 1995) "La 'fortuna' in Italia della poesia popolare serbo-croata dal Fortis al Tommaseo", *Europa Orientalis* (1992) 11/ 1.5, 109-150; *Europa Orientalis* (1995)14/1.10, 217–287.
9. Lucevič, Lj. (2013) "Pervyj slavjanskij kongress v ispovedi Michaila Bakunina", *Rossijskij gumanitarnyj žurnal*, 2/4, 323–331.
10. Mazzini, G. (1887) "Europe: its condition and prospects". In: *Essays: Selected from the Writings, Literary, Political and Religious of Joseph Mazzini*, ed. William Clarke, New York, The Walter Scott Publishing Co, pp. 262–298.
11. Mazzini, G. (1938a) *Scritti editi e inediti. Appendice. Epistolario*, vol. II, Imola, Cooperativa tipografico-editrice, Paolo Galeati, 1938.
12. Mazzini, G. (1938b) *Scritti editi e inediti. Appendice. Epistolario*, vol. III, Imola, Cooperativa tipografico-editrice, Paolo Galeati.
13. Mazzini, G. (1943) *Scritti editi e inediti. Appendice. Epistolario*, vol. VI, Imola, Cooperativa tipografico-editrice Paolo Galeati.
14. Mazzini, G. (2007) *Lettere slave e altri scritti*, Milano, Biblion.
15. Mazzini, J. (1953) "Lettres de Mazzini à Herzen", *Bulletin of International Institute of Social History*, 8/1, 16–34.
16. Pavlenko, O. (2016) "Panslavizm i ego modeli", *Novaja i novejšaja istorija*, 5, 3–15.
17. Pogodin, M. (2010a) "Pis'mo k Gosudarju Cezareviču, Velikomu Knjazju Aleksandru Nikolaeviču (nyne carstvujuščemu Gosudarju Imperatoru) v 1838 godu", *Izbrannye trudy*, Moskva, Rossijskaja političeskaja enciklopedija, 178–187.
18. Pogodin, M. (2010b) "Pis'mo k Ministru narodnogo prozveščeniija, po vozvraščeniiz putešestvija po Evrope v 1839 godu", *Izbrannye trudy*, Moskva, Rossijskaja političeskaja enciklopedija, 188–210.
19. Pypin, A. (1913) *Panslavizm v prošlom i v nastojaščem*, Moskva, Kolos.

Giulia Baselica
University of Turin
Department of Foreign Languages and Literature and Modern Culture

**FREEDOM, THE IDEA OF FATHERLAND AND NATIONAL
INDEPENDENCE. THE IMAGE OF SOUTHERN SLAVIC
PEOPLES IN THE WRITINGS OF GIUSEPPE MAZZINI**

Summary

Between the end of the 1830s and the beginning of the 1860s, the condition of the Southern Slavs was thoroughly analysed by Giuseppe Mazzini, who strongly believed in a necessary and close connection between the aspiration for unity and independence of peoples subject to foreign domination and the founding principle of nationality. Mazzini's ideas, which originated from his general pro-European vision and, in particular, from his specific interest in the history and expression of the individual Southern Slavic cultures, focused, especially in the 1850s, on the role of the Russian Empire. This paper aims to compare, as far as the Southern Slavic question is concerned, Mazzini's political vision, with reference to his writings, in particular the "Slavic Letters" with the debate animated by Russian Panslavism through the writings by contemporary Russian historians, such as Aleksandr Pypin and Michail Pogodin.

► **Key words:** Giuseppe Mazzini, Southern Slavs, Balcans, Russian Empire, panslavism.

Preuzeto: 30. 9. 2023.
Korekcije: 28. 11. 2023.
Prihvaćeno: 15. 12. 2023.

Olja Perišić¹

Università degli Studi di Torino

Dipartimento di Lingue e Letterature straniere e culture moderne

IL SUPERAMENTO DEL VUOTO E I PROBLEMI DEL MULTILINGUISMO NELLA TRADUZIONE DI DUBRAVKA UGREŠIĆ

Abstract: Il contributo prende in esame i principali nodi che emergono nella traduzione di testi linguisticamente e culturalmente ibridi, come le due opere di Dubravka Ugrešić (1949-2023), Cultura karaoke (2014) ed Europa in seppia (2016), dove l'autrice affronta temi di attualità in un mondo globalizzato e dominato dal virtuale, pur facendo costante ritorno al passato comunista sovietico e iugoslavo grazie al suo vissuto personale. Stare a contatto con le lingue e interpretare un universo letterario così variegato richiede una profonda conoscenza del profilo storico-linguistico-culturale del testo, così come delle strategie traduttive necessarie per superare il vuoto spazio-temporale che inevitabilmente si crea tra originale e traduzione. In questa sede le due opere di Ugrešić saranno analizzate alla luce dei diversi aspetti del multilinguismo presenti nell'originale, prestando attenzione alla loro trasposizione in italiano per valutare le strategie utili a preservare la scorrevolezza del testo e/o il senso di straniamento che lo caratterizza. I principali temi di ricerca ruotano intorno a due interrogativi: quali sono i criteri per includere o escludere diversi elementi dell'eterolinguismo/plurilinguismo in un testo tradotto? Con quali mezzi linguistici viene addomesticato un testo culturalmente e linguisticamente ibrido?

Parole chiave: traduzione, Dubravka Ugrešić, eterolinguismo/plurilinguismo, ibrido, addomesticamento, straniamento

¹olja.perisic@unito.it

1. L'ibrido nella lingua e nella scrittura di Dubravka Ugrešić

Nella raccolta di saggi *Europa in seppia* Dubravka Ugrešić si definisce una scrittrice “*Out of Nation (On-zona)*” e con l’ironia che la contraddistingue afferma che “scrivere in una lingua minore, dalla zona letteraria *Out of Nation* non è una professione, ma una diagnosi” (2016:p.312). La produzione dei cosiddetti autori “transfughi” che “hanno conosciuto l’esilio, la diaspora, la dislocazione” (Zaccaria, 2004:p.166) è al centro delle riflessioni sulla letteratura transnazionale² intesa come “un genere di scrittura che opera al di fuori del canone nazionale, che affronta i problemi tenendo conto delle culture prive di un territorio”³ (Seyhan, 2001:p.10). Con la stessa formula “letterature transnazionali” non si vuole negare l’esistenza delle letterature nazionali, bensì osservarle in una prospettiva critica che svela la loro inadeguatezza in molti contesti attuali (Lukić et al., 2019). I confini geografici vanno infatti ripensati nell’ottica della mobilità linguistico-culturale degli artisti e degli scrittori che, sradicati dalle loro lingue e culture di origine, vivono nella condizione di un “nomadismo intellettuale” (Prete, 2003). Viaggiando tra le lingue essi si trovano in una condizione permanente di *self-translation* (Meylaerts, 2006), scelgono consapevolmente di posizionarsi sulle frontiere e intendono andare incontro al mondo che cercano di trasformare dimostrandosi “infedeli a nazioni, certezze e ideologie” (Zaccaria, 2004:p.191). La lingua come l’immaginazione non conosce i confini, perciò le identità stabili e il monolinguisimo inteso come parte inseparabile dei caratteri nazionali vengono messi in discussione negli studi letterari e culturali che si occupano della costruzione delle identità⁴. Come riconosce Meylaerts (2006:p.2), nel processo di ridefinizione delle letterature in un mondo globalizzato occorre partire dal multilinguismo/plurilinguismo e da termini come *mobilità, nomadismo, ibrido, creolizzazione*, che si contrappongono al mito del monolinguisimo delle letterature nazionali. Il multilinguismo nella scrittura di Ugrešić può anche essere osservato dal punto di vista della natura ibrida delle sue opere, che Karpinski (2013) definisce “autobiographical fragment”, ossia intrecci tra autobiografia, saggio, critica letteraria, racconto di viaggio, diario. Consapevole dei

² Il concetto di letterature transnazionali introdotto da Seyhan (2001) è stato ripreso da Dubravka Ugrešić nel suo saggio “Cosa c’è di europeo nella letteratura europea?” (Ugrešić, Internet) e riproposto successivamente nel volume *Europa in seppia* (2016).

³ “[...] a genre of writing that operates outside the national canon, addresses issues facing deterritorialized cultures, and speaks for those in what I call ‘paranational’ communities and alliances.” (Dal testo di D. Ugrešić, si veda la nota 2, presente anche nella bibliografia dove è stato indicato il sito).

⁴ Sulla letteratura plurilingue e il superamento del monolinguisimo sull’esempio della letteratura tedesca contemporanea si veda Vangi (2023).

meccanismi letterari che tendono a uniformare e standardizzare anche l'espressione letteraria, Dubravka Ugrešić a questo proposito scrive:

‘Il lettore educato nella letteratura anglo-americana - che è predominante e si è affermata come standard letterario - potrebbe dirvi che i miei romanzi non rispettano le regole dei “veri” romanzi e che i miei saggi non sono “veri” saggi. Quindi, i miei romanzi violano le regole se confrontati con lo standard anglo-americano. Lo stesso vale per i saggi, che spesso sono un insieme di reportage, racconti e saggi. Si tratta semplicemente di un mio stile letterario. Ogni mio libro, soprattutto le opere di finzione, è diverso dal precedente, ma mi permetto di presumere che il lettore riconosca il mio stile in tutti loro. Questo riconoscimento di stile dovrebbe essere la base di una rinnovata discussione teorico-letteraria sull'autore e sull'autorialità.’⁵ (In Juračić & Perić, 2013:p.275)

Per definire la scrittura di Ugrešić si ricorrerà al termine *eterolinguismo* (*heterolingualism*), ossia “*hétérolinguisme*”, introdotto da Rainier Grutman nei suoi studi sul romanzo ottocentesco del Québec (Grutman, 1997; Meylaerts, 2006). Tale parola sottintende l'uso delle lingue straniere o delle varietà sociali, regionali o storiche di una stessa lingua in un'opera letteraria, mentre con altri termini come *multilinguismo*, *multiglossia*, *plurilinguismo* e *poliglossia*⁶ ci si riferisce a una sovrapposizione delle lingue comunemente parlate o comprese in una data società. Bakhtin (1981) introduce il termine *eteroglossia* per indicare la stratificazione sociale di una lingua, mentre con *poliglossia* allude all'uso di più lingue nazionali all'interno di un unico sistema culturale. “Dopo tutto, è possibile oggettivizzare la propria lingua, la sua forma interna, le peculiarità della sua visione del mondo, la sua consuetudine linguistica, solo alla luce di un'altra lingua appartenente a qualcun altro, che è quasi tanto ‘propria’ quanto la lingua madre”⁷ (Bakhtin, 1981:p.62).

2. Cultura karaoke ed Europa in seppia

Le due raccolte di saggi *Napad na minibar* (2014, *Cultura karaoke*) ed *Europa u sepiji* (2016, *Europa in seppia*) rappresentano una trasposizione simbolica dei numerosi viaggi compiuti dalla scrittrice attraverso la narrazione di episodi che,

⁵ La traduzione è a cura di O. Perišić.

⁶ Dichy (1994) introduce il concetto di “pluriglossia” (opposta a diglossia) e “pluriglossie languages” nel suo trattato sulla lingua araba.

⁷ In originale: “After all, it is possible to objectivize one’s own particular language, its internal form, the peculiarities of its world view, its specific linguistic habitus, only in the light of another language belonging to someone else, which is almost as much ‘one’s own’ as one’s native language” (traduzione di O. Perišić).

prima ancora di costituire semplici testimonianze autobiografiche, permettono di esaminare e comprendere alcuni tra i fenomeni socioculturali più significativi del nostro tempo (Perišić Arsić, 2020). La formula *cultura karaoke* coniata dall'autrice descrive la cultura dei dilettanti che permea la nostra contemporaneità, un contesto sempre più digitale e virtuale dove autori anonimi esprimono se stessi attraverso giochi di imitazione e simulazione, come appunto il karaoke. In questa accezione, tuttavia, non si parla di plagio o imitazione – concetti appartenenti a un'epoca già tramontata – ma piuttosto di una sorta di metafora con cui si può mettere all'indice il conformismo globalizzato di una massa anonima di individui che si oppongono sia alla “dittatura” di coloro che rivendicano professionalità ed esperienza nel loro campo, sia al tradizionale universo di cultura, inteso quale insieme di concezioni, nozioni e simboli. Questo fenomeno è stato ampiamente favorito dalla comunicazione multimediale, specialmente dall'avvento e dalla diffusione di Internet, che ha liberato desideri repressi e dato a chiunque l'illusione di nuove, infinite opportunità. Tuttavia, l'analisi critica entra in conflitto con la civiltà digitale, dove tutto accade così rapidamente e quasi sempre senza il necessario distacco per una riflessione oggettiva (Ugrešić, 2014). In entrambe le opere l'autrice esamina a fondo l'evoluzione culturale, sociale e politica, mettendo in luce le sfide e le complessità che si presentano in un'era segnata da fenomeni complessi come la globalizzazione, le migrazioni, la digitalizzazione, la trasformazione delle dinamiche di potere. Una parte importante è dedicata alla riflessione sull'autore e sull'autorialità, a partire dalla distinzione tra scrittore e autore, affrontando tematiche come le questioni di genere e l'emarginazione delle donne nello spazio pubblico, letteratura inclusa (Ugrešić, 2016).

3. Strategie traduttive

Con l'intenzione di esaminare la traduzione italiana di queste due opere di Ugrešić, si ricorda che la traduzione è un atto interdisciplinare, una mediazione che presuppone la profonda conoscenza testuale e culturale del prototesto ma anche del contesto ricettivo del metatesto (Bertazzoli, 2023). La traduzione non è soltanto un'operazione linguistica: si traducono diverse epoche e altrettanti contesti culturali e politici, tenuto conto che il testo originale può essere inteso come il luogo di molteplici interpretazioni semantiche fissate solo provvisoriamente in ogni singola traduzione, sulla base di presupposti culturali e di scelte ermeneutiche variabili a seconda dei periodi storici e di specifiche situazioni sociali (Venuti, 2008). Nel definire le strategie traduttive “addomesticanti” (*domestication*) ed “estranianti”

(*foreignization*), Venuti (2008) parte dall'impianto teorico di Schleiermacher che nella traduzione ravvisa due vie: quella del traduttore che lascia in pace lo scrittore e va incontro al lettore, e quella di un altro tipo di traduttore, che con un movimento opposto muove in direzione dello scrittore (Nergaard, 2002). La prima via presuppone l'applicazione delle convenzioni linguistiche, culturali e letterarie della lingua di arrivo, mentre la seconda si attiene a quegli aspetti culturali del testo originale percepiti come estranei, che in questo caso sono resi evidenti e tanto più espliciti. Venuti precisa che l'addomesticamento ha a che fare con la scorrevolezza, individuata come canone della traduzione inglese già dal XVII secolo e che doveva offrire l'illusione della trasparenza e dell'equivalenza semantica. In verità si tratta di una "violenza etnocentrica"⁸ che riduce, o esclude del tutto, l'elemento straniante che la traduzione, tra i suoi requisiti principali, ha il dovere di trasmettere. A confermarlo, in parte, è la stessa teoria degli universali traduttivi, che individua una serie di procedimenti in comune a tutti i testi tradotti, al di là dei singoli sistemi linguistici: esplicitazione, semplificazione, disambiguazione, normalizzazione, assenza di ripetizioni, modernizzazione dei testi obsoleti ecc. (Baker, 1993). Da sempre favorevole alla "foreignizing translation" come forma di resistenza a fenomeni come etnocentrismo, razzismo, narcisismo culturale e imperialismo, Venuti (2008:p.16) non si fa portavoce dell'abbandono della fluidità del testo, bensì ne propone la ridefinizione. Sulla stessa linea di pensiero si colloca Raveggi, che parla di due modelli traduttivi delle opere multilingui in rapporto con la doppia funzione etica della traduzione⁹: riparazione/restituzione "giusta" (l'autore riprende il termine "just translation" di Emily Apter), oppure decisione di non-tradurre per "salvaguardare una unicità linguistica" (2023:p.126). Analoga la valutazione di Zaccaria, quando afferma che "la traduzione, come la scrittura ibrida degli scrittori di/sulla frontiera, non può posizionarsi in uno spazio di 'superiorità monolingua', deve anzi risolvere le difficoltà di comunicazione, deve in qualche modo accentuarle, portare in primo piano la differenza, quasi a ingigantirla" (Zaccaria, 2004:p.158).

Tali teorie sulle strategie traduttive vanno ripensate e integrate secondo le politiche editoriali globali per le quali non tutte le lingue e le letterature hanno una

⁸ Un esempio della violenza etnocentrica nel campo traduttivo sono le teorie di Eugene Nida, noto per la sua opera di consulenza presso l'American Bible Society, che propone il concetto di equivalenza "dinamica" o "funzionale" per assicurare naturalezza di espressione (Nida, 1964), ma che secondo Venuti (2008) assimila l'umanità a un'entità immutata nello spazio e nel tempo.

⁹ Secondo Venuti (2008:p.19) gli stessi termini "domestication" e "foreignization" rappresentano un atteggiamento etico nei confronti della scelta di un testo da tradurre e delle strategie traduttive da adottare, mentre i termini "fluency" e "resistancy" riguardano l'elemento discorsivo/testuale della traduzione che influenza la percezione cognitiva del lettore.

stessa importanza e visibilità. Lo status socio-letterario di un testo tradotto dipende dal posizionamento di una determinata lingua e cultura all'interno del polisistema mondiale. La sua rilevanza socioculturale e il peso che ha sul mercato linguistico-letterario globale vanno a influire sulle politiche editoriali e sulle aspettative dei potenziali lettori. Per le letterature decentrate (e quasi sempre in lingue di minore prestigio) la traduzione è uno dei mezzi che può assicurare agli scrittori l'accumulo di un loro capitale simbolico e la consacrazione nel mondo letterario (Casanova, 2004). La traduzione non è un'operazione dalla natura e dai confini determinati una volta per tutte, piuttosto è un'attività in stretta dipendenza dalle relazioni dentro un determinato sistema culturale che può essere periferico o dominante (Even-Zohar, 1990). Si tratta perciò di uno scambio ineguale all'interno di un universo fortemente gerarchizzato che, secondo Casanova (2004, 2021), impone l'abbandono dei concetti di "centro" e "periferia" a favore del binomio "dominante/dominato" (*dominating/dominated*). Secondo tale prospettiva le strategie sono volte alla naturalizzazione dei testi e alla loro standardizzazione che spesso non tiene conto del contesto culturale di partenza: "For translation is not simply a form of naturalization (in the sense of exchanging one nationality for another), or the passage from one language to another; it is, much more specifically, a *littérisation*" (Casanova, 2004:p.135). Il termine "*littérisation*" si usa per definire la trasposizione degli scritti in una lingua dominante attraverso una serie di procedimenti che rendono possibile la loro legittimazione se provenienti da un paese letterariamente svantaggiato¹⁰. Pertanto si assiste spesso a un'universalizzazione attraverso la negazione delle differenze: in altre parole, le nazioni più visibili nel contesto globale nell'atto di "consacrare" quelle piccole riducono le opere letterarie straniere alle proprie categorie di percezione, trascurando il più delle volte proprio il contesto storico, culturale, politico e soprattutto letterario, che invece permetterebbe una loro corretta valutazione e interpretazione. Al tempo stesso, sebbene la relazione tra le due lingue/culture sia asimmetrica e presupponga una disegualianza di fondo, riesce in ogni caso ad assicurare alle letterature di minore diffusione quella visibilità di cui hanno bisogno (Grutman, 2006).

Le cosiddette "refrazioni" (*refraction*) non sono necessariamente un fenomeno negativo, piuttosto si possono osservare come un segno di riconoscimento (*recognition*) da parte di una realtà che gode di un maggiore prestigio linguistico-letterario-culturale, cosicché è proprio attraverso incomprensioni e distorsioni

¹⁰ "I define *littérisation* as any operation-translation, self-translation, transcription, direct composition in the dominant language-by means of which a text from a literarily deprived country comes to be regarded as literary by the legitimate authorities" (Casanova, 2004:p.136).

che l'opera di un autore ottiene spesso visibilità e valore (Lefevere, 1982). Il riconoscimento attraverso la refrazione è il prezzo che le letterature periferiche devono pagare per ambire a essere tradotte nei centri letterari più prestigiosi, nonostante si tratti, sostanzialmente, di un processo anomalo e poco rispettoso che talvolta implica risultati (ossia traduzioni) imperfetti (Grutman, 2006). La stessa Dubravka Ugrešić era consapevole dei meccanismi che sovrintendono alla ricezione letteraria e alla pubblicazione delle opere, che lei sintetizza in questo modo:

‘Tutti coloro con cui vivo nella “promiscuità”, i miei “co-autori”, dunque (il mio editore, il mio redattore, il mio venditore, il mio lettore, il mio recensore, [...] tutti loro mi spingono non verso il compromesso (perché una cosa del genere implicherebbe già uno sconfinamento nella libertà dell'autore), quanto piuttosto verso una standardizzazione del messaggio, rispetto a forma, volume, lingua, significato, tono e intensità del tono.’ (Ugrešić, 2016:p.269)

4. La traduzione della scrittura ibrida di Dubravka Ugrešić

Dal punto di vista lessicale ciò che contraddistingue maggiormente un testo eterolingue è la presenza di parole/espressioni – e a volte di intere frasi – in una lingua straniera, di conseguenza nel passaggio da un sistema linguistico all'altro queste rischiano di perdere la loro funzione espressiva. Berman (2004) stigmatizza i casi di omogeneizzazione e si esprime negativamente sui tentativi di tradurre una varietà linguistica con un'altra varietà tipica del contesto culturale della lingua di arrivo, perché in questo modo si disintegrano le sfumature semantiche e sintattiche dell'originale con il risultato di una incoerenza testuale nella traduzione. Attraverso la cosiddetta traduzione dinamica si introduce invece l'elemento esotico: le parole straniere e dialettali restano invariate (Schogt, 1988; Grutman, 2006) con l'opzione di offrire una loro traduzione tra parentesi o in una glossa testuale (Lefevere, 1992). Un testo si può definire eterolingue non solo per la presenza di un altro idioma in forma di parole singole o espressioni lessicali, ma anche per la percezione di “una zona simbolica intra- ed extra-testuale – di incontro, scontro e fusione fra identità diverse” (Vangi, 2023:p.21). Gli elementi con cui Ugrešić crea il suo mondo letterario eterolingue ed eteroculturale sono paesaggi e località, epoche, eventi e personaggi storici, citazioni dirette e indirette di testi variegati per genere e stile (dall'avanguardia russa ai classici della letteratura serba e croata, attingendo a tematiche socioculturali d'attualità e altri spunti ancora) che prima di essere tradotti richiedono un'attenta verifica e un controllo scrupoloso in vista del loro possibile adattamento nella cultura della lingua d'arrivo.

4.1. Il ricorso ad altre lingue/culture

4.1.1. Inglese

Uno dei temi pregnanti in entrambe le raccolte è rappresentato dalle nuove tendenze culturali e letterarie connesse alla varietà dei mondi virtuali che richiedono l'uso di termini in inglese, lingua dominante di Internet. La maggior parte di questi è stata mantenuta in originale per l'assenza di un equivalente italiano (1) o per la conoscenza culturale condivisa tra il pubblico italiano, nel caso dei titoli di opere cinematografiche o brani musicali (2, 3). Fanno eccezione alcune opere cinematografiche conosciute solo con il titolo italiano (*Il silenzio degli innocenti*, *Il pianeta delle scimmie*) e i titoli di opere letterarie che spaziano dai classici della letteratura alle più recenti pubblicazioni e che sono stati proposti in traduzione (4): *Ritrovare se stessi*, *In un milione di piccoli pezzi*, *Petrolio* ecc. Una simile alternanza di procedimenti traduttivi concorre anch'essa a trasmettere smarrimento, vacuità, shock culturale e ironia e permette di giocare sulla percezione degli elementi estranei al testo italiano. Nello stesso tempo la decisione di tradurre o non tradurre costituiva un quesito permanente, ossia, "quanto e dove tradurre in funzione della fluidità in italiano" (Perišić Arsić & Minetti, 2014).

(1)¹¹ Blog, forum, Second Life, residents, avatar, cell-novels (in giapponese keitai shosetsu), wannabes, fan, fandom, fanbase, fanspeak, convention (con), cosplay, fanac, fanzine, fan fiction, ficet, slash fiction, slashy moments, slasher, femslash, pop-slash, quirk-books, Twitterature

(2) *Lost in translation*, *Romance & Cigarettes*, *Kad jaganjci utihnu* (*The Silence of the Lambs*), *Planeta majmuna* (*Planet of the Apes*)

(3) *I will survive*, *Whatever Lola Wants*, *Lola Gets*, *Without you*, *Georgia On My Mind*, *Only you*

(4) *Pronaci sebe* (*Coming Home to Myself*), *Milijun komadića* (*A Million Little Pieces*), *Petrolej* (*Oil!*)

A livello sintattico l'autrice ricorre a diversi procedimenti multilingui: alterna intere sezioni di testo in inglese con altre in croato senza traduzione (1, 2), rafforza il testo croato inserendo tra parentesi la versione in inglese (3) e spiega un termine tradotto in croato citando come riferimento il testo inglese, senza traduzione, nella nota a piè di pagina (4). In questi casi nella traduzione in italiano si è sempre optato per una semplificazione, per cui la forma inglese è stata sostituita con quella italiana

¹¹ Gli esempi da 1 a 4 sono tratti da *Cultura karaoke* (2014).

per facilitare la comprensione e non appesantire il testo con l'aggiunta di traduzioni tra parentesi o in nota.

Sono stati molto rari i casi in cui si è introdotto l'elemento straniero senza nessuna mediazione del traduttore. Ciò è avvenuto quando si pensava che un'informazione avrebbe potuto essere condivisa culturalmente dal lettore italiano, come nella citazione della pubblicità di un famoso marchio di jeans (5) oppure in occasione di altre brevi citazioni lasciate in originale per mantenere l'effetto di straniamento e non appiattire l'elemento plurilingue del testo, come nell'apertura dei saggi *Battle Royale* (6) e *Anima in affitto* (7). Se invece, sulla scorta del testo originale, la citazione inglese doveva far parte della frase in italiano, si è deciso di mantenerla inserendo la traduzione tra parentesi, poiché l'elemento estraneo non andava isolato bensì integrato nel testo anche per evitare un eccessivo smarrimento nel lettore (8).

(1) Odustala sam i od edukacije, od *virtual coach for classical singers*. (2010:p.240)
→ Avevo anche abbandonato l'idea dell'autoformazione con l'Allenatore virtuale per cantanti classici. (2014:p.12)

(2) Međutim, kada sam na internetu opazila reklamu za karaoke koja mi je obećavala da će *recreate joys, sorrows, ecstasy and anguish of opera...* (2010:p.240)
→ Quando invece avevo notato su internet la pubblicità di un programma di karaoke che mi avrebbe permesso di "ricreare la gioia, il dolore, l'estasi e l'angoscia dell'opera"... (2014:p.12)

(3) Ova krađa zvjezdane aure, ili nehótica subverzija vrijednosne hijerarhije, ostaje u sferi nevine, okrepljujuće (empowering) i transformativne (transformative) zabave. (2010:p.241) → Questo furto dell'aura della star, o involontaria sovversione della gerarchia dei valori, rimane confinato nella sfera di un divertimento innocente, stimolante e trasformativo. (2014:p.14)

(4) "By dispatiation I mean the process of distancing oneself more from one's own native or primary culture..." (2013:p.274, nota) → "Con il termine dispatiation intendo quel processo secondo cui ci si distanzia piú dalla propria cultura di origine o primaria..." (2016:p.317)

(5) Škrta fraza – *We need to fix it* – poziva ljude, radničku klasu (!), da pljunu u dlanove, uzmu stvari u svoje ruke i poprave svoje živote (*Your life is your life!*). (2013:p.18) → La breve frase *We need to fix it* invita le persone, i lavoratori della classe operaia (!), a rimbocarsi le maniche, a prendere le cose nelle proprie mani e cambiare la propria vita (*Your life is your life!*). (2016:p.20)

(6) *The word impossible has been and must remain deleted from our dictionary*, Ingvar Kamprad, “A Furniture Dealer’s Testament” (2016:p.158)

(7) *I think it’s just elegant to have an imagination, I just have no imagination at all. I have lots of other things, but I have no imagination*. Marilyn Monroe, *Seven Year Itch* (Ugrešić 2016:p.211)

(8) Con un sorriso bisognerebbe ricordarsi del milionario P.T. Barnum, il padre del circo, e della sua consolatoria affermazione: *There’s a sucker born every minute* (“Ogni minuto nasce un imbecille”). (2016:p.139)

4.1.2. Olandese

“La mia posizione sul mercato è veramente forte, non c’è niente di più attraente ed esotico dello status di ‘scrittrice croata che vive ad Amsterdam’”, ha scritto ironicamente Dubravka Ugrešić (2016:p.323), da sempre contraria alle etichette e alle identificazioni sulla base di un’appartenenza etnica. Nei Paesi Bassi aveva deciso di trasferirsi negli anni Novanta, non essendo benvista nel suo paese di origine, come lei stessa ha raccontato più volte¹². Molte delle sue riflessioni prendono vita dal suolo olandese che occupa le pagine di entrambe le raccolte qui presentate, spesso usato come paradigma dell’intero mondo occidentale europeo. Affascinata dalle finestre degli olandesi, che pare siano “restii a invitare nuovi amici a casa, ma per compensare non esitano a esporre le fotografie dei propri figli davanti a tutti” (Ugrešić, 2014:p.114), ambienta molti dei suoi saggi ad Amsterdam. Della città evoca i parchi, elenca i supermercati e i negozi etnici in cui non di rado si imbatteva nei suoi connazionali e in altri stranieri dalle professioni e provenienze diverse, ma tutti uniti dal desiderio di costruirsi una casa e una vita migliore e con i quali si è sempre identificata a un livello profondamente umano. Sotto l’aspetto linguistico si è deciso di alternare la strategia straniante lasciando in originale (1) numerosi riferimenti e nozioni artistiche e culturali, e addomesticandone altre mediante la traduzione tra parentesi (2) o l’inserimento di informazioni aggiuntive in nota (3).

---

¹² Nel saggio *Una questione di ottica* (*Cultura karaoke* 2014) l’autrice racconta gli eventi che hanno preceduto e causato il suo esilio, a partire dalla pubblicazione dell’articolo *Pura aria croata* (*Saubere Kroatische Luft*, “Die Zeit”, 23.10.1992), in cui prendeva una ferma posizione contro i nazionalismi di ogni tipo, alla campagna denigratoria del giornale “Globus” durante la quale, insieme ad altre scrittrici e giornaliste, viene bollata come “strega”, fino al successivo linciaggio mediatico con la divulgazione dei suoi dati biografici e anagrafici.

(1) Questa tendenza viene analizzata in modo estremamente penetrante da Sarah Bernet-Weiser, fra l'altro anche nel documentario olandese *Tegenlicht: Metamorfose van en crisis*. (2016:p.19, nota)

(2) Per ora battono i tamburi. Die fetten Jahre sind vorbei ("Sono finite le vacche grasse") (2016:p.26)

(3) Il film *Die fetten Jahre sind vorbei* (2004) è uscito in Italia con il titolo *The Edukators – Vivere liberi e ribelli*. (2016:p.26, nota)

4.1.3. Russo

L'interesse e l'amore per la cultura russa/sovietica nascono dalla formazione di Ugrešić che aveva conseguito la laurea in lingua e letteratura russa all'Università di Zagabria. Negli anni successivi aveva lavorato a lungo presso l'Istituto di Scienze Letterarie, impegnata nel progetto pluriennale di ricerca *Glossario dell'avanguardia russa*. Descrive così il suo primo incontro con Mosca avvenuto nel 1975: "non riuscivo a scacciare l'impressione di trovarmi in un mondo di Oz privo di colori e che bisognasse solo spostare una tenda, come faceva Toto, per scoprire l'inganno camuffato dagli effetti speciali del totalitarismo." (Ugrešić, 2016:p.315). In uno dei suoi soggiorni di studio era entrata in contatto con il dilettantismo artistico del mondo sovietico che le sarebbe servito molto tempo dopo da ispirazione per descrivere la nuova cultura digitale "karaoke" in cui siamo immersi ("Il karaoke è un'invenzione comunista"). I riferimenti legati alla letteratura russa compaiono in entrambe le raccolte, ma l'esempio forse più rappresentativo è il saggio intitolato *Manifesto*, dedicato quasi per intero al romanzo *Invidia* di Jurij Oleša. Per la traduzione dell'originale russo l'autrice si era servita delle versioni in serbo e in croato già esistenti¹³, che paragonate a quella italiana risultavano spesso incongruenti¹⁴. Ha insistito così sull'uso della traduzione italiana, nonostante la mancata corrispondenza dei due testi in alcuni passi, come si evince dai seguenti esempi (sottolineati):

(1) Babičev djeluje fizički zastrašujuće, on je golem, jak, ima "glavu koja sličī na objoenu limenu kasīcu" (2013:p.102) → Babičev lo intimorisce fisicamente, è

¹³ In una nota l'autrice precisa di aver consultato le traduzioni di Aleksandar Flaker (*Zavist i novele*, Zagreb, Liber, 1980) e di M. M. Pešić (*Zavist*, Beograd, s.n., 1995).

¹⁴ Jurij. K. Oleša, *L'invidia*, trad. di Dan Danino Di Sarra, Roma, Armando Curcio Editore, 1979. All'epoca non era ancora uscita l'ultima traduzione attualmente disponibile: J. Oleša, *L'invidia*, trad. di D. Liberti, Milano, Carbonio editore, 2018.

massiccio, robusto, ha una testa che assomiglia a un salvadanaio di creta pitturata (2016:p.121)

(2) naočale su “dvije krupne, slijepe školjke”, nečije lice “sliči na lokot”, krevet “na orgulje”, a ruka na “flautu”. (2013:p.103) → gli occhiali brillano ottusamente come mercurio, quel tal volto sembra un lucchetto pendente, il letto assomiglia a un organo e la mano a un albero (2016:p.122)

(3) “Ja sam kralj jastuka! Recite mu: mi hoćemo da svak spava na svome jastuku. Ne diraj naše jastuke! Još dok su paperjem bile prošarane naše glave ležale su na tim jastucima...” (2013:p.104) → Io sono il re dei guanciali. Ditegli: noi vogliamo dormire ognuno sopra il suo cuscino. Non toccare i cuscini nostri! Ancora implumi, rosseggianti di calugine gallinacea, le nostre teste giacquero su queste federe; (2016:p.124)

Non bisogna trascurare la questione della traslitterazione dei nomi russi e il loro adattamento alla grafia italiana. Non si tratta di un processo lineare dal russo all'italiano, visto che i nomi presenti nel testo originale croato erano già stati traslitterati e trascritti foneticamente secondo l'ortografia della lingua serbo-croata. In più, all'interno del testo i nomi sono spesso declinati, di qui la difficoltà, talvolta, di riportarli alla forma base. Il procedimento consiste dunque nel riportare tutti i nomi russi trascritti in serbo-croato alla forma originale russa per poterli traslitterare in un momento successivo secondo le regole ortografiche dell'italiano:

(1) Na fotografiji se Tito u maršalskoj uniformi rukuje s Hruščovom. (2010:p.146) → In una foto dell'epoca si vede Tito in uniforme da maresciallo che stringe la mano a Chruščev¹⁵. (2014:p.262)

Na večernjim sjedeljkama izmjenjivali su se svirajući na gitari šansone Okudžave i Visockoga (2010:p.252) → Durante gli incontri serali si alternavano alla chitarra le canzoni di Okudžava e Vysockij (2014:p.30)

Consapevole del rigore quasi scientifico della sua scrittura, l'autrice aveva fornito ai traduttori, con i quali era stata sempre in stretto rapporto di collaborazione, una serie di indicazioni lasciando loro ampia libertà di azione:

“Ne trebaš strogo slijediti moj tekst u tome, jer mene je malo povukao moj “znanstveni” trening, pa često te silne reference i fusnote djeluju demotivirajuće za običnog čitaoca i nisu “umjetnički” efikasne, što više djeluju kao sabotaza književnog teksta. Tamo gdje osjetiš da takva referenca na ruskom nije potrebna

¹⁵In alternativa si poteva traslitterare in Chruščëv.

jer samo otežava čitanje, a pritom ne obogaćuje razumijevanje teksta, možeš je slobodno izostaviti'.¹⁶

4.1.4. Serbo-croato

In testi già traboccanti di elementi plurilinguistici, come questi di Ugrešić, la decisione di mantenere altri *realia* della lingua/cultura di partenza, ossia il serbo-croato, ha richiesto un'ulteriore analisi. Si è deciso di conservare l'elemento originale innanzitutto nei giochi di parole, che sono stati risolti con glosse (1) e note (2) utilizzate anche per i riferimenti storico-culturali sconosciuti a un lettore medio (3, 4). Nel caso dell'uso del dialetto kajkavo si è resa necessaria una "traduzione-ponte" in croato standard fornita dalla stessa autrice (5).

(1) Slovensky Grob, gle, i Chorvatsky Grob... Grob – gerb – brijeg – grb – brlog – graba... (2013:p.25) → Slovensky Grob, toh, guarda, c'è anche Chorvatsky Grob... *Grob – gerb – brijeg – grb – brlog – graba*. Tomba, cima, collina, emblema, tana, fossa... (2016:p.28)

(2) Il ragazzo-eroe Boško Buha, leggendaria figura del movimento partigiano, nell'interpretazione scultorea di Fijolić è raffigurato come una grande pulce (nota: Buha: "pulce" in serbo-croato) (2016:p.44)

(3) Sul coperchio della scatola sono incollate immaginette della Madonna e di Severina (nota: Severina Vučković, la più popolare cantante pop croata) (2016:p.81)

(4) Tadić, salta, lo chiameremo ponte Boris, stanne certo! (nota: Boris Tadić è stato il presidente della Serbia dal 2004 al 2012) (2016:p.180)

(5) Nigdar ni tak bilo da ni nekak bilo, pak ni vezda ne bu, da nam nekak ne bu (2010:p.90) → Nikada nije bilo da nekako nije bilo i nikada neće biti da nekako neće biti. → Non c'è mai stato un tempo in cui in qualche modo non si visse e non ci sarà mai un tempo in cui in qualche modo non si vivrà. (2014:p.186)

---

¹⁶Non devi seguire rigorosamente il mio testo in quello, visto che sono stata trasportata dalla mia formazione "scientifica", per cui spesso quelle numerose referenze e note a piè di pagina hanno effetto demotivante per un comune lettore e non sono "artisticamente" efficaci, anzi sembrano un sabotaggio del testo letterario. Là dove avverti che una tale referenza in russo non è necessaria e ostacola la lettura, e nello stesso tempo non arricchisce la comprensione del testo, sentiti libera di ometterla (Corrispondenza via mail con l'autrice, 28.08.2020, traduzione di O. Perišić).

4.1.5. Neologismi

Un altro tratto significativo della traduzione sono i neologismi, che per la maggior parte sono calchi dall'inglese (2, 3, 4) o dal serbo-croato (1). Di particolare complessità si è rivelata la traduzione delle parole *hrvatstvo, srpstvo* (1), che indicano l'essenza e le peculiarità rispettivamente del popolo serbo e croato. La traduzione inglese *croatdom, serbdom* ha giocato sulla efficace somiglianza con *kingdom, dukedom* (regno, ducato), voci formate con lo stesso suffisso. In italiano non si poteva compiere una scelta analoga, per cui si è optato per i termini *serbicità* e *croaticità*, che hanno un'assonanza con *etnicità*¹⁷.

Il collocato *finzionario croato/americano* a prima vista poteva essere ricondotto al sostantivo *funzionario*, mentre in realtà si tratta di un neologismo che l'autrice ha coniato trasferendo dall'inglese al croato le parole *fiction* (finzione) e *dictionary* (dizionario), che poi ha unito, nell'intento di significare un repertorio di menzogne e falsità (2). Alcuni neologismi sono stati adattati alla lingua italiana con successo (3), altri sono stati lasciati nella forma inglese (4).

(1) *hrvatstvo, srpstvo* → *serbicità* e *croaticità* (*Cultura karaoke*)

(2) *fikcionar* → *finzionario* (*Cultura karaoke*)

(3) *mcdonaldizirano, starbucksizirano* → *mcdonaldizzato, starbuckizzato* (*Europa in seppia*)

(4) *bjutifikacija* → *beautification* (*Europa in seppia*)

5. Conclusioni

Le due opere di Dubravka Ugrešić analizzate sono un esempio di eterolinguisimo inteso come ibrido linguistico e culturale, ma anche letterario, che spazia tra saggi, racconti e articoli di giornale. La presenza di lingue diverse è in stretto rapporto con i temi che l'autrice affronta, da quelli connessi alle realtà virtuali e digitali che impongono l'uso dell'inglese, lingua dominante di Internet, alla cultura russa, che è parte della sua formazione ed è per lei costante fonte di ispirazione, allo spazio olandese legato alla sua seconda casa, che spesso assurge a paradigma del mondo europeo occidentale. Il terreno verso cui dimostra maggior radicamento è comunque

¹⁷ Gli stessi termini sono attestati anche in: N. Stipčević, *Tommaso e la Serbia*, Niccolò Tommaseo e Firenze. Atti del Convegno di studi, Firenze, 12-13 febbraio 1999, a cura di R. Turchi e A. Volpi, Firenze, Olschki, 2000. Giacomo Scotti usa il termine *bosniacità* per riferirsi alla cultura bosniaca, G. Scotti, *Racconti dalla Bosnia*, Reggio Emilia, Diabasis, 2006.

la sua lingua (il serbo-croato) e i suoi spazi geografici di nascita (la Jugoslavia), osservati con estrema acutezza e criticità dalla sua condizione di scrittrice *Out of Nation*.

I testi eterolingui ed eteroculturali di Dubravka Ugrešić si oppongono alla standardizzazione (che fa leva sulle caratteristiche di scorrevolezza e fluidità) e all'etnocentrismo traduttivo, molte volte in relazione con la posizione che una letteratura nazionale occupa nel mercato globale. Quando la lingua del testo originale è di minore diffusione, eliminare o mantenere gli elementi di multilinguismo in un'opera letteraria dipende non solo dallo stile e dalle decisioni personali del traduttore, ma anche dallo status e dal prestigio della letteratura del testo di partenza rispetto a quella di arrivo. Se i criteri di inclusione o esclusione di diversi elementi di eterolinguisimo in un testo tradotto sono in stretto rapporto con la fluidità del testo stesso e con la sua (in)comprensione dal punto di vista di un lettore medio, non bisogna trascurare la forza espressiva e il messaggio originale dell'autore che, alternando lingue diverse, comunica la sua visione del mondo. Applicando lo straniamento come procedimento traduttivo dominante si rischia di accrescere la situazione di svantaggio in cui il lettore del testo di arrivo già si trova. Questo perché alle difficoltà insite nella comprensione di un testo plurilingue si aggiunge la necessità di esplicitare e districare a favore del lettore ciò che gli sfugge del testo originale, come ad esempio nozioni geografiche, culturali, politiche, quasi sempre scontate a quanti condividono la lingua dell'autore.

Dall'analisi dei due libri è emerso da un lato l'intervento di strategie di straniamento come il ricorso ai *realia* con o senza mediazione del traduttore, dall'altro strategie di addomesticamento come l'uso di traduzioni ex novo, ossia traduzioni già esistenti dei testi citati, ma anche neologismi, traslitterazioni e trascrizioni dei nomi propri. Questa alternanza di procedimenti ha permesso di comunicare la perplessità, il vuoto, l'impatto culturale e l'ironia, sfruttando la manipolazione della percezione degli elementi stranieri presenti nel testo. L'intervento di due traduttrici di madre lingua diversa ha permesso una visione completa del testo, inteso come vettore di significati universali ma anche generatore di incomprensioni linguistiche, nozionali e culturali, per il cui superamento è richiesta una mediazione, e dalle quali possono anche nascere nuovi significati che arricchiscono il messaggio originale.

A sigillo di queste considerazioni si riporta la riflessione dell'autrice sulla traduzione quale atto comunicativo per eccellenza che ci consente, tra l'altro, di trasmettere anche il suo pensiero e la ricca eredità letteraria che ci ha lasciato:

'Ogni traduzione è una comunicazione imprevedibile, un telefono senza fili: la parola uscita dalla bocca della persona all'inizio della catena è inseparabile

da ciò che ne esce alla fine. Ogni traduzione moltiplica incomprensioni, ma anche significati. Per questo bisogna, con tutta la forza possibile, promuovere il viaggio dei testi, spingere persone folli a mandare lettere in bottiglia e persone altrettanto folli a cercare le bottiglie con i messaggi; sì, bisogna partecipare all'orgia della comunicazione, anche quando a noi, mittenti del messaggio, sembra che la comunicazione sia ostacolata da interferenze, e per questo priva di senso' (Ugrešić, 2016:p.316).

Bibliografia

1. Baker, M. (1993) "Corpus Linguistics and Translation Studies. Implications and Applications", In *Text and Technology*, edited by M. Baker, G. Frances, E. Tognini-Bonelli, J. Sinclair. Amsterdam-Philadelphia, John Benjamins, pp.233–250.
2. Bakhtin, M. M. (1981) *The dialogic imagination: four essays by M. M. Bakhtin*, edited by M. Holquist. Austin, University of Texas Press.
3. Bertazzoli, R. (2023) *La traduzione: teorie e metodi*. Roma, Carocci.
4. Casanova, P. (2004) *The World Republic of Letters*. Cambridge, London, Harvard University Press.
5. Casanova, P. (2021) "Consecration and accumulation of literary capital: translation as unequal exchange", In *The translation studies reader*, edited by L. Venuti. New York, Routledge, pp.407–423.
6. Dichy, J. (1994) La pluriglossie de l'arabe. *Bulletin d'Études orientales*. 46, 19–42.
7. Even-Zohar, I. (1990) The position of translated literature within the literary polysystem. *Poetics today*. 11 (1), 45–51.
8. Grutman, R. (1997) *Des langues qui résonnent. L'hétérolinguisme au XIXe siècle québécois*. Montréal, Fides.
9. Grutman, R. (2006) Refraction and recognition. Literary multilingualism in translation. *Target. International Journal of Translation Studies*. 18 (1), 17–47.
10. Juračić, K. & Perišić, I. (2013) Ovo je mala sredina i sve kulturne poruke nabijene su skrivenim sadržajima (intervista a D. Ugrešić). *Jat: časopis studenata kroatistike*. 1 (1), 270–277.
11. Karpinski, E. (2013) Postcards from Europe: Dubravka Ugrešić as a Transnational Public Intellectual, or Life Writing in Fragments. *European Journal of Life Writing*. 2, 42–60. <https://doi.org/10.5463/ejlw.2.55>
12. Lefevere, A. (1982) Mother Courage's Cucumbers: Text, System and Refraction in a Theory of Literature. *Modern Language Studies*. 12 (4), 3–20.
13. Lefevere, A. (1992) *Translating literature: Practice and theory in a comparative literature framework*. New York, MLA.

14. Lukić, J., Forrester, S. & Faragó, B. (edited by) (2019) *Times of Mobility: Transnational Literature and Gender in Translation*. Budapest, Central European University Press.
15. Meylaerts, R. (2006) Heterolingualism in/and translation: How legitimate are the Other and his/her language? An introduction. *Target*. 18 (1), 1–15.
16. Nida, E. A. (1964) *Toward a Science of Translating: With Special Reference to Principles and Procedures Involved in Bible Translating*. Leiden, Brill.
17. Nergaard, S. (a cura di) (2009) *La teoria della traduzione nella storia*. Milano, Bompiani.
18. Perišić Arsić, O. (2020) Profilo di Dubravka Ugrešić. Ninotchka on my mind. *Studi comparatistici*. 21 (1), 201–221.
19. Perišić Arsić, O. & Minetti, S. (2014) Cultura karaoke, lingue per l'uso. *L'Indice dei libri del mese*. XXXI (12), 40.
20. Prete, A. (2003) Stare tra le lingue. *Bollettino 900*. 1. <https://boll900.it/2003-i/Prete.html> [Ultima consultazione 20.09.2023].
21. Raveggi, A. (2023) *Il romanzo di Babele: la svolta multilingue della letteratura*. Venezia, Marsilio.
22. Schogt, H. G. (1988) *Linguistics, literary analysis, and literary translation*. Toronto, University of Toronto Press.
23. Seyhan, A. (2001) *Writing Outside the Nation*. Princeton, Princeton University Press.
24. Ugrešić, D. (2009) Cosa c'è di europeo nella letteratura europea? *Nazione indiana*. <https://www.nazioneindiana.com/2009/11/05/cosa-c%E2%80%99e-di-europeo-nella-letteratura-europea/> [Ultima consultazione 20.09.2023].
25. Ugrešić, D. (2010) *Napad na minibar*. Zagreb, Fraktura.
26. Ugrešić, D. (2013) *Europa u sepiji*. Beograd, Fabrika knjiga.
27. Ugrešić, D. (2014) *Cultura karaoke* (trad. di O. Perišić Arsić e S. Minetti). Roma, nottetempo.
28. Ugrešić, D. (2016) *Europa in seppia* (trad. di O. Perišić Arsić e S. Minetti). Roma, nottetempo.
29. Vangi, M. (2023) *Transgermania: il superamento del monolinguisimo nella letteratura tedesca contemporanea*. Genova, Genova University Press.
30. Venuti, L. (2008) *The Translator's Invisibility. A history of translation*. London, Routledge.
31. Zaccaria, P. (2004) *La lingua che ospita. Poetica, politica, traduzioni*. Roma, Meltemi.

Olja R. Perišić
Univerzitet u Torinu
Departman za strane jezike, književnosti i moderne kulture

SAVLADAVANJE PRAZNINE I PROBLEMI
MULTILINGVIZMA PRI PREVOĐENJU
DUBRAVKE UGREŠIĆ

Rezime

Tema rada jeste prevođenje dve zbirke eseja Dubravke Ugrešić (1949–2023), *Kultura karaoke* (2014) i *Europa u sepiji* (2016), u odnosu na njihovu jezičku i kulturnu hibridnost. Autorka se bavi aktuelnim temama globalizacije i virtuelne svakodnevice koja je sastavni deo savremenog sveta, uz stalni povratak na sovjetsku i jugoslovensku komunističku prošlost kroz prizmu svojih ličnih iskustava. Biti između jezika i tumačiti raznovrsnost i bogatstvo književnog sveta ove autorke zahteva duboko razumevanje istorijskog, jezičkog i kulturnog konteksta, kao i prevodilačke strategije koje imaju za cilj prevazilaženje prostorno-vremenskog jaza koji se neizbežno stvara između dve verzije teksta. Glavna istraživačka pitanja jesu sledeća: koji su kriterijumi za uključivanje ili isključivanje različitih elemenata heterolingvizma/višejezičnosti u prevedenom tekstu? Kojim se jezičkim sredstvima može „odomaćiti” kulturno i jezički hibridni tekst?

► *Gljučne reči*: prevod, Dubravka Ugrešić, heterolingvizam/višejezičnost, hibridni tekst, odomaćivanje, otuđivanje.

Olja R. Perišić
University of Turin
Department of Foreign Languages and Literature and Modern Culture

OVERCOMING EMPTINESS AND THE CHALLENGES
OF MULTILINGUALISM IN THE TRANSLATION OF
DUBRAVKA UGREŠIĆ

Summary

The theme of this paper concerns the main aspects of translating a linguistically and culturally hybrid text, using the example of two Dubravka Ugrešić's books (1949–2023), *Karaoke culture* and *Europe in Sepia*. The author addresses contemporary themes in a globalised and increasingly virtual world, while constantly revisiting the Soviet and Yugoslav communist past through her personal experiences. Existing between languages and

*Il superamento del vuoto e i problemi del
multilinguismo nella traduzione di Dubravka Ugrešić*

interpreting such a diverse literary world requires a profound understanding of historical, linguistic, and cultural contexts, as well as translation strategies aimed at bridging the inevitable spatiotemporal gap that arises between the two versions of the text. The main research questions are: what are the criteria for including or excluding different elements of heterolingualism/plurilingualism in a translated text? By what linguistic means is it domesticated in a culturally and linguistically hybrid text?

► **Key words:** translation, Dubravka Ugrešić, heterolingualism/plurilingualism, hybrid text, domestication, foreignisation.

Prezeto: 30. 9. 2023.
Korekcije: 28. 11. 2023.
Prihvaćeno: 30. 11. 2023.

Zorana Ž. Kovačević¹
Maria V. Fornari Čuković
Università di Banja Luka
Facoltà di Filologia
Dipartimento di Studi Italiani

ANALISI DELLA TRADUZIONE ITALIANA DEL ROMANZO *CAROVANA ALATA* DI STEVAN BULAJIĆ

Abstract: Lo scopo di questo contributo è ricordare l'opera di Razija Sarajlić (1926-1993), traduttrice e mediatrice culturale tra le due sponde adriatiche, attraverso l'analisi traduttologica di Carovana alata (Krilati karavan, 1955) di Stevan Bulajić. La traduzione del libro, pubblicata per la prima volta in Italia nel 1962 grazie all'impegno di Razija Sarajlić e Antonio Lugli, ebbe notevole successo di cui testimoniano numerose edizioni apparse anche a distanza di diversi decenni dalla prima pubblicazione. Dopo alcune considerazioni preliminari riguardanti le figure di Sarajlić e Lugli nonché la produzione di Bulajić, si proseguirà con l'analisi traduttologica, prestando particolare attenzione alle caratteristiche stilistiche e agli aspetti linguistici e culturali, come per esempio: espressioni idiomatiche, similitudini, antroponimi e riferimenti culturali.

Parole chiave: Stevan Bulajić, Carovana alata, Razija Sarajlić, Antonio Lugli, traduzione letteraria, analisi traduttologica, fraseologismi, similitudini, antroponimi, riferimenti culturali.

1. Introduzione

Questo studio, attraverso l'analisi della traduzione in italiano di *Carovana alata* (*Krilati karavan*, 1955) di Stevan Bulajić realizzata da Razija Sarajlić, intende ricordare l'opera di una studiosa che non si è limitata ad essere una brillante traduttrice, ma che è stata anche una vera e propria mediatrice culturale tra le due sponde adriatiche. La figura di Razija e la sua instancabile attività di ricerca

e traduzione non solo dall'italiano al serbocroato² ma anche – operazione meno frequente e ancora più impegnativa – dal serbocroato all'italiano³, dimostrano come la letteratura e il mondo che le gravita attorno siano da sempre un fondamentale punto di incontro tra l'Italia e i Balcani.

L'originalità di questo contributo risiede nel fatto che, anche per onorare il trentennale della morte di Razija Sarajlić, per la prima volta viene effettuata la disamina di una delle sue traduzioni più diffuse in Italia, il racconto per ragazzi *Carovana alata*. Il lavoro svolto per la sua trasposizione in italiano, in collaborazione con Antonio Lugli, teorico, scrittore e traduttore di letteratura per l'infanzia del secondo Novecento, è stato pubblicato per la prima volta nel 1962. Da allora, l'opera ha conosciuto numerose nuove edizioni e ristampe, ma la traduzione è rimasta intatta ed è giunta ai giorni nostri così come era stata pensata dai due. Come verrà esposto in maniera dettagliata nei prossimi paragrafi, allo stato attuale le notizie su Razija Sarajlić, sulla sua vita privata e professionale, sui contatti intrecciati con altri intellettuali italiani sono sporadiche, perché molte informazioni sono andate perdute a causa del particolare periodo storico in atto al momento della sua morte. Inoltre, per quanto riguarda l'Italia, il nome che viene ricordato maggiormente è quello del fratello Izet, anche per il suo stretto legame con Alfonso Gatto ed Erri De Luca, mentre quello di Razija passa in secondo piano, spesso all'ombra dell'illustre parente. Eppure, il contributo che la traduttrice ha dato alla diffusione della letteratura italiana – principalmente quella per ragazzi, ma non solo – nei territori dell'allora Jugoslavia è molto significativo, tanto che la sua ricca bibliografia, come vedremo in maniera più dettagliata, spazia dal celebre libro *Le avventure di Pinocchio* a opere meno conosciute. Per queste traduzioni, Razija ha ricevuto anche numerosi premi e riconoscimenti in patria⁴. Inoltre, come si è già accennato, Sarajlić si misura in una sfida ancora più difficile, costituita dalla traduzione dalla sua lingua verso l'italiano. Il testo che abbiamo preso in esame è quello che oggi chiameremmo un *best seller*, cioè la narrazione dell'avventuroso viaggio di migrazione di uno

² In questo contributo si è scelto di utilizzare la definizione “serbocroato” poiché si è tenuto in considerazione l'anno di pubblicazione del racconto di Bulajić. Occorre però ricordare che, in seguito alla scomparsa della Jugoslavia come stato unitario, la lingua serba e quella croata hanno portato a termine un processo di distinzione e indipendenza l'una dall'altra.

³ Oltre alla *Carovana alata* Sarajlić ha tradotto in italiano il libro di Ahmet Hromadžić *Okamenjeni vukovi* (1964). La traduzione, intitolata *I lupi di pietra*, viene pubblicata in Italia nel 1976 per i tipi dei Fratelli Fabbri Editori, come risulta dai cataloghi delle biblioteche italiane.

⁴ Come si legge nel *Leksikon članova Udruženja književnih prevodilaca Bosne i Hercegovine* (1989:p.29), la traduttrice ha vinto, tra l'altro, il premio annuale dell'Associazione dei traduttori letterati (Udruženje književnih prevodilaca) due volte: nel 1971 e nel 1977.

stormo di anatre e dei pericoli che i protagonisti devono affrontare. Il successo del libro di Stevan Bulajić è grande sia in Jugoslavia sia all'estero e rappresenta uno dei classici contemporanei senza tempo nell'ambito della letteratura per ragazzi, come dimostrato dal fatto che in Italia viene ancora pubblicato e proposto anche in versione digitale.⁵

Lo scopo di questo saggio è, dunque, ricordare i motivi del successo sia dell'opera originale sia della traduzione in italiano e comprendere in quale misura *Carovana alata* tradotta da Sarajlić contribuisce al dialogo culturale tra Italia e Balcani. Nelle prossime pagine verranno presentati con maggiori dettagli le figure di Razija Sarajlić e Antonio Lugli e la ricezione di *Carovana alata* in Italia, per poi proseguire con l'analisi vera e propria di alcuni aspetti della traduzione, quali le espressioni idiomatiche, le similitudini, gli antroponimi, i riferimenti culturali e altre considerazioni riguardanti le scelte traduttologiche.

2. Una traduttrice appassionata

Come si è anticipato nell'introduzione, una delle figure di rilievo nell'ambito dei rapporti linguistici e culturali tra l'area italiana e quella jugoslava, è indubbiamente la traduttrice Razija Sarajlić (1926-1993). Sorella di uno dei principali poeti dell'est europeo Izet Sarajlić⁶, si è laureata in lingua e letteratura italiana e latina all'Università di Zagabria. Durante la sua carriera di traduttrice non si è mai limitata a svolgere la funzione veicolare di far passare un'opera da un contesto linguistico e culturale a un altro, ma ha cercato costantemente di intrattenere rapporti con l'Italia attraverso frequenti soggiorni, soprattutto a Roma e a Firenze, nonché di coltivare una fitta rete di amicizie e conoscenze, in particolare con gli autori che traduceva⁷.

⁵ I dati sono ricavati sia dalla consultazione del catalogo dell'editore Giunti, che offre le versioni cartacea e digitale dell'opera, sia dall'osservazione delle recensioni lasciate dai lettori del libro su siti come Amazon.it.

⁶ Izet Sarajlić (1930-2002), poeta, saggista e traduttore, premiato più volte. Fu membro dell'Accademia delle scienze e delle arti della Bosnia-Erzegovina e del circolo intellettuale Krug 99. Nel 1954 fonda il Gruppo 54 che segna l'inizio delle nuove correnti di poesia moderna in Bosnia Erzegovina. È ideatore della manifestazione letteraria internazionale "Sarajevski dani poezije". Ha pubblicato più di trenta raccolte poetiche. Le sue poesie sono tradotte in circa quindici lingue. In italiano sono stati pubblicati quattro libri delle poesie di Sarajlić: *Il libro degli addii* (Magma, 1996), *30 febbraio* (San Marco dei Giustiniani, 1999), *Qualcuno ha suonato* (Multimedia, 2001), *Un'altra volta saprei* (Multimedia, 2004) e il carteggio con Erri De Luca intitolato *Lettere fraterne* (Libreria Dante & Descartes, 2007). Le informazioni sul poeta sarajevese si trovano nella quarta di copertina del libro *Bratska pisma* (Imprimatur – Antikvarijat Ramajana, 2022).

⁷ Grazie alla conversazione con Tamara Sarajlić Slavnić veniamo a sapere dei frequenti viaggi di Razija in Italia. Sappiamo anche dell'amicizia con Gianni Rodari, che insieme alla famiglia incontrò

Dunque, il rapporto che Sarajlić stabilisce con la cultura e la letteratura italiana non è quello di una semplice traduttrice di testi, ma risulta radicato, immediato e vivo. Così, per esempio, oltre a tradurre *La Storia* di Elsa Morante, Razija Sarajlić legge appassionatamente le sue opere da cui era profondamente affascinata⁸.

Nonostante gli scarsi dati sulla studiosa, siamo comunque riuscite a ricostruire il suo profilo bio-bibliografico, anche se un po' lacunoso, grazie ad alcune informazioni riservate in una delle voci del *Dizionario dei membri dell'Associazione dei traduttori letterari della Bosnia ed Erzegovina*, a cura di lei stessa e alla conversazione con la figlia del fratello Izet, Tamara Sarajlić Slavnić. Il contributo di Razija Sarajlić alla diffusione della letteratura italiana in quest'area fu notevole soprattutto in termini quantitativi – lo conferma il numero di traduzioni pubblicate nell'arco di tempo dal 1957 al 1987: alle traduzioni della letteratura per l'infanzia si alternano quelle dei classici tra le quali spiccano, per esempio, *Una peccatrice* ed *Eva* di Giovanni Verga, *Cronache di poveri amanti* di Vasco Pratolini e il già menzionato romanzo *La Storia* di Elsa Morante, ma anche di autori meno noti⁹. In un brano delle *Lettere fraterne* troviamo un altro dato importante: nel 1993, quando Razija morì dopo una malattia nella Sarajevo assediata, suo fratello Izet decise di buttare via la traduzione su cui lavorava la sorella nell'ultimo periodo – *Il pianeta azzurro* (1986) di Luigi Malerba – anche se il libro era quasi interamente tradotto¹⁰, perché in quel momento gli sembrava ovvio che “se il traduttore moriva nemmeno l'autore aveva diritto di vivere. Non almeno a Sarajevo!” (Sarajlić e de Luca, 2007:pp.19-20). Sempre grazie alla testimonianza di Tamara Sarajlić Slavnić veniamo a sapere che il fratello, dopo la morte di Razija, oltre all'ultima traduzione, ha anche distrutto la corrispondenza

---

Razija a Sarajevo.

⁸Dunque, nel 1987 Razija Sarajlić si cimenta nella traduzione della *Storia* di Elsa Morante. Il romanzo, pubblicato in due volumi dalla prestigiosa casa editrice di Sarajevo Svjetlost, con cui Sarajlić collaborava attivamente, con il titolo *Istorija. Sablazan koja traje već deset hiljada godina*, è accompagnato dalla postfazione della traduttrice nella quale Razija Sarajlić si sofferma sui momenti più importanti della vita e dell'opera della scrittrice italiana. In questa occasione abbiamo consultato l'edizione del 1987 (Svjetlost Sarajevo).

⁹Per un elenco dettagliato di tutte le traduzioni di Razija Sarajlić dall'italiano e in italiano si rimanda a *Leksikon članova Udruženja književnih prevodilaca Bosne i Hercegovine* (1989:p.29).

¹⁰Nelle *Lettere fraterne* si legge a tal proposito: “Sua sorella era traduttrice dall'italiano. È morta durante i mille giorni di solitudine di Sarajevo. Aveva quasi finito di tradurre un libro di uno scrittore italiano che prima della guerra le telefonava sempre per informarsi della salute e del lavoro. Durante la guerra non ha chiamato mai, né scritto, neanche una cartolina. Quando sua sorella è morta, Izet ha gettato nel cestino il romanzo quasi tutto tradotto. Così muoiono anche gli scrittori, insieme ai traduttori” (Sarajlić e de Luca, 2007:pp.9-10).

che la sorella intratteneva con gli scrittori, gli amici e le case editrici – motivo per cui, dunque, non riusciamo a ricostruire un profilo più dettagliato.

Il contributo più rilevante di Razija Sarajlić è indubbiamente quello dato alla letteratura per l'infanzia, proprio a partire dalla traduzione delle *Avventure di Pinocchio*, che appare nel 1957, per i tipi di Narodna prosvjeta, casa editrice di Sarajevo, che poco dopo si fuse con l'editore Veselin Masleša, una delle case editrici più prestigiose nell'area ex jugoslava. L'importanza di Veselin Masleša, oggi Sarajevo Publishing, si rispecchia, tra l'altro, nelle pubblicazioni di rilievo che spaziano dal mondo dell'apprendimento e dell'istruzione alla narrativa e ai manuali. La traduzione del libro di Collodi, intitolata semplicemente *Pinokio*, è pubblicata all'interno della collana "Lastavica", una delle più note e apprezzate nell'ambito della letteratura per l'infanzia nei paesi che costituivano la Jugoslavia. Nonostante alcune lacune, si tratta indubbiamente di una traduzione ben riuscita¹¹, confermata dalle numerose ripubblicazioni nel corso degli anni.

Per quanto riguarda la scelta di *Carovana alata*, siccome l'attività lavorativa sia di Razija Sarajlić che di Stevan Bulajić ruotava attorno gli ambienti culturali di Sarajevo, in particolare alla casa editrice Svjetlost, è probabile che la traduttrice, essendosi già cimentata nella traduzione della letteratura d'infanzia, abbia deciso di scegliere proprio il romanzo di Bulajić perché ha avuto modo di conoscere direttamente l'autore. Inoltre, Razija talvolta collaborava con altri traduttori, sia per l'italiano sia per il serbocroato. Accade anche per *Carovana alata*, per la cui traduzione viene affiancata da Antonio Lugli.

Ricordare brevemente l'importanza che a partire dal secondo dopoguerra Lugli ha rivestito nel panorama culturale italiano legato alla letteratura per l'infanzia può essere utile per apportare un ulteriore tassello all'analisi della traduzione del racconto. Anche di Antonio Lugli (1922-1990) non è semplice ricostruire la biografia, poiché sono poche le informazioni sulla sua vita privata reperibili al giorno d'oggi. Tuttavia, la sua produzione come scrittore per bambini, curatore di collane e giornali dedicati ai ragazzi, critico, studioso di letteratura italiana e straniera e traduttore è testimoniata da un'ampia e corposa bibliografia, che è possibile consultare negli archivi delle biblioteche nazionali italiane. Una delle sue opere più note è senza dubbio la *Storia della Letteratura per l'infanzia* edita per la prima volta da Sansoni negli anni Sessanta e poi ristampata e ampliata diverse volte.

¹¹ Per maggiori dettagli sulla traduzione di Razija Sarajlić delle *Avventure di Pinocchio* si rimanda al recente contributo *Prevod djela Pinokio i recepcija njegovog lika u Bosni i Hercegovini* (Kovačević e Pravuljac, 2023: 86-95) pubblicato all'interno di una sezione tematica dedicata alla presenza del burattino nell'area bosniaca, croata, montenegrina e serba.

Il grande numero di titoli che lo vedono autore, curatore o traduttore, unito a un rapido spoglio degli archivi storici dei giornali dell'epoca, tra cui il "Corriere della Sera", ci portano a concludere che Lugli era una figura molto presente e apprezzata negli ambienti letterari italiani, sia come storico della letteratura sia come critico letterario. Ancora oggi, infatti, è possibile imbattersi in alcune sue osservazioni sulla letteratura e gli autori di cui si era occupato, soprattutto in relazione agli studi su Pinocchio¹². Non è da escludere, anzi è piuttosto probabile, che sia stato anche l'interesse per il personaggio di Collodi a far conoscere e ad accomunare Lugli e Sarajlić. Di sicuro Antonio Lugli nella sua lunga carriera si misura diverse volte con la collaborazione alla traduzione di grandi classici della letteratura per l'infanzia, quali *Alice nel Paese delle Meraviglie*, *Robinson Crusoe* e altri. Collabora anche alla trilogia del *Signore degli Anelli* edita a partire dal 1982 dall'Istituto Geografico De Agostini, in un momento in cui l'opera di Tolkien non vantava la popolarità di cui gode adesso. Tuttavia, la presenza del suo nome accanto a quello della storica traduttrice Vittoria „Vicky” Alliata di Villafranca non deve sorprendere poiché Lugli, molto partecipe al dibattito riguardante la definizione di una letteratura per i giovani, è in sintonia con le posizioni dell'autore britannico riguardante l'attenzione agli aspetti educativi che questo tipo di libri dovrebbero veicolare, come si legge in un'intervista con Angelo Nobile, autore della *Storia della letteratura giovanile dal 1945* (Autore anonimo, Internet). Tali posizioni ci riportano all'oggetto di questo studio, la *Carovana Alata* di Stevan Bulajić, che senza dubbio per le tematiche trattate – la natura, i rapporti tra gli animali e la relazione tra questi e l'essere umano, il viaggio come esperienza formativa – rispecchia i valori ritenuti fondamentali per lettori adolescenti. Non è dunque difficile supporre che Lugli abbia lavorato volentieri insieme a Sarajlić alla traduzione di un testo che aveva avuto grande risonanza nel paese d'origine¹³, tanto da vincere, tra gli altri, anche il premio Scrittori Jugoslavi nel 1961¹⁴.

¹² Antonio Corte, autore dell'articolo *Prima e dopo Pinocchio*, definisce "preziosissimo" il libro di Lugli *Letteratura per la gioventù* sul "Corriere della Sera" del 26 aprile 1967. Sempre in riferimento a Pinocchio, ampi stralci dello stesso libro di Antonio Lugli vengono riportati da Silvia Blezza Picherle nel suo saggio del 2016 *Collodi e Le avventure di Pinocchio* (Internet).

¹³ Così, per esempio, nell'introduzione curata da Branko Stojanović si legge che insieme al testo *Izvidjači Vidrinog jezera* (Gli scout del Lago delle Lontre), *Carovana alata* è il libro più ristampato di Bulajić (Bulajić, 1990:p.5).

¹⁴ Questa informazione si trova nella quarta di copertina dell'edizione italiana che abbiamo consultato.

3. Il successo di *Carovana alata*

Publicato nel 1955 dalla prestigiosa casa editrice di Sarajevo Svjetlost, *Krilati karavan*, insieme al libro *Izviđači Vidrinog jezera* è il testo più ristampato di Bulajić¹⁵. La traduzione, intitolata *Carovana alata*, esce in Italia nel 1962, per i tipi di Bemporad Marzocco, casa editrice fiorentina diventata Giunti Marzocco nel 1974¹⁶. La sua ricezione da parte del pubblico dei lettori italiani nel corso del tempo è stata positiva dal momento che – come si è ricordato nell’introduzione – anche a distanza di diversi decenni dalla prima pubblicazione, l’opera viene riproposta periodicamente in nuove edizioni. Dal 2010 è disponibile anche in formato digitale, sempre per Giunti e sempre avvalendosi della traduzione di Sarajlić¹⁷. La scelta di mantenere inalterato il lavoro prodotto da lei e Antonio Lugli, senza correzioni e senza ricorrere a un’eventuale nuova traduzione, sembra essere quella più opportuna, a giudicare anche dai commenti in rete e dalle recensioni degli acquirenti del libro, che si dichiarano affascinati non solo dal viaggio dello stormo di anatre, ma anche dallo stile di scrittura riscontrato nel libro. È interessante notare che molti degli estimatori del racconto di Bulajić lo hanno apprezzato durante l’adolescenza e lo ripropongono alle nuove generazioni, a riprova che il testo era piuttosto diffuso e amato negli anni successivi alla sua prima apparizione in Italia e ancora attuale.

Oltre che per il successo di *Carovana alata*, il nome di Stevan Bulajić in Italia è ricordato anche per la sua attività di sceneggiatore e autore di alcuni soggetti scritti per il fratello Veljko Bulajić. Più giovane di Stevan di alcuni anni e regista di film di carattere prevalentemente storico, Veljko aveva un rapporto piuttosto intenso con l’Italia, dal momento che aveva studiato cinematografia presso il Centro sperimentale di Roma e aveva iniziato la sua carriera come assistente alla regia di Fellini e De Sica. Vincitore di un Leone d’oro a Venezia e di altri prestigiosi premi, Veljko sarà legato per lungo tempo all’Italia e probabilmente parlava del suo legame con la Penisola anche al più riservato fratello Stevan. Per quest’ultima informazione siamo naturalmente nel campo delle ipotesi, ma di sicuro abbiamo testimonianza di un altro testo di Stevan Bulajić scritto e pubblicato in Italia. Si tratta di *Mondo bianco*:

¹⁵ Oltre all’edizione del 1955, il libro è stato ristampato undici volte da quattro case editrici: Svjetlost, Veselin Masleša, Bosanska riječ e Književna zajednica Drugari, nell’arco di tempo che va dal 1955 al 2003. In questa occasione abbiamo consultato l’edizione del 1964 (Veselin Masleša) e quella del 1990 (Svjetlost Sarajevo). Tutte le citazioni sono riprese dall’edizione del 1990.

¹⁶ Dopo il 1962 il libro fu ristampato diverse volte fino al 2005. Infatti, oggi è reperibile nelle biblioteche italiane.

¹⁷ La casa editrice per l’ultima edizione ha inserito il titolo nella collana “Capolavori contemporanei” all’interno della sezione Giunti junior dedicata ai ragazzi.

uomini e animali della banchisa, scritto in collaborazione con Renato Caporali, Silvio Zavatti e Bruna Tonolli. Il libro è stampato da Bemporad Marzocco a Firenze nel 1963 e conferma l'interesse della casa editrice per l'autore montenegrino e la loro collaborazione¹⁸. Del resto, Bulajić è un autore estremamente interessante sia dal punto di vista della sua produzione letteraria sia da quello biografico e non stupisce la sua presenza nel mercato editoriale al di fuori dei confini jugoslavi.

Nato in Montenegro nel 1926, Stevan Bulajić, letterato, giornalista e sceneggiatore, lega la sua vita e l'attività lavorativa principalmente a Sarajevo, dove muore nel 1997. Il suo lavoro letterario è stato premiato diverse volte. Dopo il primo libro *Ratne novele* (Novelle di guerra), seguono il romanzo umoristico *Putovanje bez voznog reda* (Viaggio senza orario) e due raccolte di novelle *Lov do mora* (Caccia fino al mare) e *Tragu magli* (Traccia nella nebbia). La maggior parte della produzione di Bulajić fu però incentrata sulla narrativa per ragazzi, come confermano per esempio *Moj djed lovac* (Mio nonno cacciatore), *Izvidači Vidrinog jezera* (Gli scout del Lago delle Lontre), *Krilati karavan (Carovana alata)*, *Njih šezdeset* (Erano sessanta), *Zemlja bez batina* (Il paese senza bastonate) e *Nebeski mornar* (Marinaio celeste)¹⁹.

4. Prototesto e metatesto: le due edizioni a confronto

L'edizione italiana della *Carovana alata* che abbiamo preso in esame per la nostra analisi è stata pubblicata nel 1976, edita da Giunti Marzocco. Il prototesto in lingua originale con cui abbiamo operato la comparazione risale, dunque, al 1990, stampato dalla casa editrice Svjetlost di Sarajevo all'interno della collana "Mladi dani lektira" ed è curato da Branko Stojanović, che ne scrive anche l'introduzione. Alla fine del libro si trovano delle riflessioni sul testo con esercizi pensati per i ragazzi delle scuole e una breve nota sull'autore, il tutto sempre a cura di Stojanović.

Carovana alata in italiano del 1976 è corredata da un testo, collocato sulla copertina interna, il cui scopo è presentare brevemente il libro e la trama. Inoltre, ci figurano alcune informazioni davvero essenziali sulla vita e sull'opera di Stevan Bulajić nelle quali si notano due errori. Il primo riguarda il luogo di nascita dell'autore: si legge che è nato a Grahov, ma il vero luogo di nascita di Bulajić è

¹⁸ Al momento non disponiamo di informazioni che possano chiarire se la parte del libro a cura di Bulajić sia stata scritta in italiano dall'autore o sia stata tradotta. Non escludiamo di approfondire la questione in un prossimo studio.

¹⁹ Per la maggior parte delle informazioni sulla vita e sulla produzione di Bulajić abbiamo preso spunto dalle brevi note bio-bibliografiche contenute nell'edizione in lingua originale e in quella italiana.

Vilusi, paese vicino a Nikšić, dove c'è la scuola elementare “Braća Bulajić”, dedicata a Stevan e al fratello Veljko. Il secondo errore si riferisce a uno dei titoli dei libri di Bulajić: si legge *Moj died lovac* anziché *Moj djed lovac*, ed è quindi un errore di ortografia²⁰.

Per quanto riguarda la struttura dei due libri, ci sono delle differenze piuttosto interessanti. Il testo originale, infatti, è suddiviso in tre grandi parti intitolate: *Zelena naselje*, *Put na jug* e *Gekova kolonija*. I ventinove capitoli che seguono sono invece sprovvisti di titolo e vengono indicati soltanto con i numeri romani. Nella versione italiana, oltre a mantenere la suddivisione in tre parti, si è pensato di sostituire i numeri con dei titoli relativi al capitolo, che ne anticipano dunque in parte il contenuto, per esempio: *Prime esperienze*, *Il papero ferito*, *Il grande massacro*. Molti di questi titoli hanno un carattere evocativo e poetico, come *Galleggiando sul mare*, *Ala contro ala*, *Nelle nebbie d'inverno*, *Verso la libertà*. Questa scelta ci appare molto appropriata considerando la giovane età dei lettori, dal momento che intitolare i capitoli accende la curiosità di chi legge e rende più semplice ritrovare una pagina o una parte di particolare interesse. A proposito della suddivisione in tre parti, nella versione in italiano i titoli sono leggermente cambiati, così *Zelena naselje*, che letteralmente potremmo tradurre con “l'insediamento verde”, diventa molto più efficacemente soltanto *La palude*. *Il viaggio al sud* rispetta invece il titolo originale *Put na jug*, mentre *Gekova kolonija* diventa *La colonia delle oche selvatiche*, a sottolineare lo spirito di gruppo che unisce gli animali alati. A parte queste differenze, possiamo notare che nel metatesto mancano dei periodi, presenti nel prototesto, che quindi non vengono tradotti. Accade già all'inizio del libro e si ripete diverse volte nel corso della narrazione. Le cause possono essere diverse. In alcuni casi può essere una scelta della traduttrice per alleggerire la narrazione, dal momento che Bulajić indugia in descrizioni particolareggiate che però in traduzione possono risultare pesanti da seguire, soprattutto per il pubblico più giovane. Un altro motivo di omissione può risiedere nel desiderio di non eccedere in considerazioni sulla guerra, sia pure una guerra verso gli animali e non verso gli uomini, sempre in accordo con le idee pedagogiche di Lugli (e probabilmente di Sarajlić) riguardo l'influenza della lettura sulla formazione dei ragazzi. Un esempio evidente potrebbe riscontrarsi alla fine del capitolo XXIV, quando i cacciatori sembrano, agli occhi di Albino, dei ragazzini che giocano alla guerra (Bulajić, 1976:p.125). Mentre la traduzione si ferma a questa considerazione, l'originale prosegue: “Samo, u ovom ratu se ginulo. Istina, nije se prolivala ljudska krv, ali

²⁰ Nelle edizioni successivi, compresa quella digitale, questi dettagli vengono omessi e in comune con l'edizione cartacea del 1976 rimane la breve premessa al testo.

su ginula nemoćna, iscrpljena bića” (Bulajić, 1990:p.120), e poi si conclude con il rifiuto di Albino di seguire Filippo nella battuta di caccia e rimanere accanto al padre. In ogni caso, questi piccoli tagli e omissioni non alterano il senso della storia ma hanno in più il vantaggio di rendere più agile lo scorrere della narrazione, senza perdersi in particolari tutto sommato poco rilevanti.

5. Analisi della traduzione

5. 1. Espressioni idiomatiche

Un aspetto significativo e interessante nell’ambito dell’analisi traduttologica sono indubbiamente le espressioni idiomatiche. Essendo lo specchio del contesto culturale in cui sono nate, esse rappresentano spesso una vera sfida per il traduttore: infatti, i problemi nascono quando le espressioni idiomatiche devono essere trasferite attraverso la traduzione o l’interpretazione orale, a destinatari che appartengono a un’altra cultura, “mettendo in luce in certi casi non solo l’anisomorfismo fra le lingue naturali, ma anche il diverso modo di vedere il mondo e di interpretare i fatti della vita da parte di persone appartenenti a culture diverse” (Diadori, 2018:p.211). Una prima difficoltà per il traduttore riguarda la sua capacità di riconoscere nel testo una espressione idiomatica, ma, una volta individuata l’espressione idiomatica e dopo aver interpretato il suo significato nel contesto in cui si trova, secondo Pierangela Diadori (2018:pp.213–214) il traduttore può trovarsi di fronte a tre possibilità:

1. esiste un’espressione corrispondente sia nella forma, sia nel significato,
2. non esiste un equivalente nella lingua del metatesto,
3. esiste un’espressione simile che si usa però in un contesto diverso.

Per quanto riguarda la *Carovana alata*, anche se il testo non abbonda di espressioni idiomatiche, esse comunque sono importanti perché contribuiscono alla vivacità e originalità dello stile del libro. Come è ben noto, uno dei compiti del traduttore è quello di trasmettere lo stile e il timbro particolare dello scrittore, non limitandosi soltanto al contesto linguistico e culturale. In questa sede potremo offrire soltanto alcuni esempi del modo in cui Razija Sarajlić e Antonio Lugli traducono le espressioni idiomatiche. In alcuni casi le scelte sono riuscite e i traduttori trovano un’espressione corrispondente sia nella forma, sia nel significato: per esempio un’espressione idiomatica si trova nella frase “Ipak je Gek nastojao da sela *zaobide u širokom luku*” (Bulajić, 1990:p.64) < “Quek, quando poteva, cercava di *girare alla larga* dai villaggi” (Bulajić, 1976:p.65). Dunque, *zaobići u širokom luku* trova il suo corrispondente perfetto nell’espressione *girare alla larga*. In alcuni casi abbiamo

invece a che fare con soluzioni che si allontanano dallo stile vivo del libro oppure che non trasmettono del tutto la drammaticità e l'importanza della situazione. Nella parte finale della *Carovana alata*, quando Albino decide di occuparsi di Quek e di farlo guarire, Giovanni gli suggerisce di prepararci il pranzo dopo aver fatto guarire l'oca. Ovviamente, il ragazzo rifiuta categoricamente e decide di lasciarlo andare una volta guarito:

‘Jovan se smijao kao da ne vjeruje Zoranovim riječima, ali kada ga dječak *presiječe ljutitim pogledom*, ljudeskara začuta’ (Bulajić, 1990:p.141) < “Giovanni ridacchiava come se non credesse una parola di quello che diceva il ragazzo. Ma quando vide *che si arrabbiava davvero*, smise di tormentarlo [...]’ (Bulajić, 1976:p.149).

Dunque, *presjeći pogledom*²¹, che significa “lanciare a qualcuno uno sguardo severo e di rimprovero”, non viene trasmesso tramite un’espressione idiomatica, ma semplicemente con *arrabbiarsi davvero*. Siccome lo scopo di Bulajić era sottolineare sia la rabbia di Albino che il suo rimprovero nei confronti dell’uomo, in questo contesto sarebbe stata più adatta la soluzione “fulminare con lo sguardo”, che del resto corrisponde all’originale *presjeći pogledom*. In alcuni casi i traduttori decidono di omettere le espressioni idiomatiche, come per esempio in questa frase:

‘Dugo je voda odreda osmatrao nebo prije nego što je dao znak za polijetanje. Drhtaj prođe njegovim tijelom dok je bacao posljednji pogled na jato, koje je od njega, od tih izabranih gusana što su *stavljali život na kocku*, očekivalo spas’ (Bulajić, 1990:p.66) < ‘Il capogruppo osservò a lungo il cielo, prima di dare il segnale della partenza, ma lanciò anche un’ultima occhiata allo stormo che da lui e dai suoi compagni attendeva salvezza’ (Bulajić, 1976:p.68).

Dunque, nella traduzione manca l’espressione idiomatica *stavljati život na kocku* cioè “rischiare seriamente”, “esporsi a un vero pericolo”. Siccome è sottolineata la situazione pericolosa nella quale si trovano alcuni rappresentanti dello stormo, anche qui sarebbe sicuramente più efficace trovare un equivalente in italiano, come “giocarsi l’esistenza”, “sfidare la sorte” oppure semplicemente sostituire l’espressione idiomatica con un altro mezzo della lingua di arrivo (per esempio “rischiare la vita”).

Avviene però anche il contrario, ovvero che per rendere più agevole la lettura e rendere meglio il senso di quello che accade, nella traduzione italiana venga utilizzata un’espressione idiomatica anche dove non è presente nell’originale. Così

²¹ I dizionari consultati per la fraseologia di entrambe le lingue sono i seguenti: *Frazeološki rječnik brvatskoga ili srpskoga jezika* (Matešić, 1982) e *Dizionario dei modi di dire della lingua italiana* (Quartu e Rossi, 2012).

la frase: “Bezbrizni, navikli na sigurnost koju su im stvarali stariji, oni su živo gnjurali po vodi” (Bulajić, 1990:p.24) < “si tuffavano, giocavano e *facevano il diavolo a quattro*, spensierati e felici” (Bulajić, 1976:p.23) viene arricchita dall’espressione idiomatica *fare il diavolo a quattro* assente nel prototesto ma che è perfetta per dare l’idea della vivacità e dei giochi sfrenati delle giovani anatre. Un altro esempio di espressione idiomatica assente nell’originale ma presente nella traduzione si trova in occasione della descrizione dell’arrivo di Filippo sul luogo della caccia. Nel testo si racconta che un cacciatore meno esperto, al suo posto, vedendo che non c’erano animali da abbattere sarebbe tornato a casa. Bulajić scrive: “Manuo bi se lova po takvom mrazu” (1990:p.105), ovvero “avrebbe abbandonato la caccia con quel ghiaccio”. Invece Sarajlić inserisce l’espressione idiomatica *mandando a quel paese la caccia* (Bulajić, 1976:p.111). In questo modo, la traduttrice non soltanto rende perfettamente il concetto che l’autore vuole esprimere, ma lo arricchisce di una sfumatura molto adatta al carattere un po’ ruvido del personaggio. “Mandare a quel paese”, infatti, è senza dubbio un modo di dire più colorito e drastico rispetto al semplice abbandonare o lasciare perdere.

5. 2. Similitudini

Per quanto riguarda le similitudini, che giocano un ruolo altrettanto importante nell’aspetto stilistico del libro, i traduttori adottano varie tecniche nel loro trasferimento in italiano. Così, per esempio, quando è possibile e quando si ha a che fare con similitudini che esistono in entrambe le lingue, Sarajlić e Lugli in alcuni casi optano per la tecnica della traduzione letterale, usando gli stessi o simili mezzi stilistici e strutturali come nell’originale: *Gek je letio kao pomaman* (Bulajić, 1990:p.51) < *Quek volava come un forsennato* (Bulajić, 1976:p.54); *letio je soko poput taneta* (Bulajić, 1990:p.58) < *il falco volò come un proiettile* (Bulajić, 1976:p.59); *izlijete iz vode kao iz puške izbačen* (Bulajić, 1990:p.34) < *schizzò fuori dall’acqua come un proiettile* (Bulajić, 1976:p.34); *kako trza krilima kao veslima* (Bulajić, 1990:p.34) < *che batteva le ali come reti sott’acqua* (Bulajić, 1976:p.34); *poput svijetlih loptica vrcale su u vazduh sjeverne laste* (Bulajić, 1990:p.13) < *le rondini del nord sfrecciavano come proiettili rilucenti* (Bulajić, 1976:p.11).

In alcuni casi, però, i traduttori decidono di omettere le similitudini, anche se nella lingua di arrivo esiste un equivalente adatto. Per esempio, *s mišićima napetim kao tetive* (Bulajić, 1990:p.56) viene semplicemente tradotto *coi muscoli d’acciaio tutti tesi* (Bulajić, 1976:p.59), anche se in questo contesto sarebbe meglio optare per una similitudine, come per esempio “coi muscoli tesi come delle corde” oppure

“coi muscoli tesi come delle corde di violino”. Questa scelta sarebbe sicuramente maggiormente in linea con l’intento principale di Bulajić di mettere l’accento sulla tensione dei muscoli per sottolineare, tra l’altro, la drammaticità della situazione, non sulla loro forza alla quale allude la parola *d'acciaio*. Un altro esempio di omissione riguarda la similitudine *popadaše poput kamenja na livadu* (Bulajić, 1990:p.37) che viene resa con *caduti sconciamente in mezzo al prato* (Bulajić, 1976:p.36). Anche se i traduttori non usano la traduzione letterale, riescono a sottolineare lo stesso la drammaticità, usando il termine *sconciamente* che all’inizio degli anni Sessanta, quando fu pubblicata la traduzione, funzionava molto bene. Visto che si tratta di un’espressione datata rispetto alla sensibilità di oggi, l’ottica del lettore moderno sarebbe sicuramente più in linea con l’espressione originale, mantenendo anche la stessa metafora, “caduti come i sassi”.

Ancora, ci sono similitudini che non si possono tradurre perché nel metatesto il significato si perderebbe, come nel caso di Gek che osserva i paperi vittime di un’indigestione: “*Izgledao je kao starješina* kome je veoma drago što ne mora da kažnjava obijesne gusane, budući da su to učinili drugi” (Bulajić, 1990:p.37). La parola *starješina* indica una sorta di autorevole guida di un gruppo, veterano che ha il potere, anzi il dovere di decidere anche le punizioni. In italiano però, il concetto probabilmente non risulterebbe così chiaro, considerando anche che nello stormo ci sono anatre più anziane di Gek e questo potrebbe generare confusione. Per questo motivo, in traduzione leggiamo soltanto: “Pareva quasi contento perché non doveva durare fatica a punire i paperi disubbidienti” (Bulajić, 1976:p.37), senza alcun riferimento a precise posizioni gerarchiche.

Infine, c’è un gruppo di similitudini che non vengono trasferite nella lingua di arrivo perché spesso si trovano all’interno dei paragrafi mancanti nella versione in italiano come per esempio: *mišići na zadnjim nogama su mu napeti kao opruge* (Bulajić, 1990:p.15); *iznad njih jurile su kao sumanute nekakve glavate ribe* (Bulajić, 1990:p.33); *sklopljene kao klješta*, visile su ogromne školjke (Bulajić, 1990:p.37); *kao sumanute gnjurale po vodi* (Bulajić, 1990:p.93) oppure sono semplicemente omesse come per esempio *gusan je odskočio kao udaren* (Bulajić, 1990:p.89).

5. 3. Antroponimi

Carovana alata è un libro legato soprattutto alla descrizione della natura e dei sentimenti; alle immagini dei suggestivi paesaggi e delle paludi in cui si muove lo stormo di anatre si intrecciano e si innestano le sensazioni e i pensieri di Quek, Qui-Quak e poi degli esseri umani, soprattutto di Albino. I personaggi del racconto

non sono molti e per questo motivo la traduzione degli antroponimi probabilmente non ha rappresentato una grande difficoltà per Sarajlić, avvezza a misurarsi con opere popolate da personaggi con nomi molto evocativi e strettamente legati alla lingua del testo originale (basti pensare a *Pinocchio*). È noto che molto spesso gli autori dei libri, soprattutto quelli destinati alla letteratura per ragazzi, scelgono con cura i nomi propri perché da questi si possono già intuire delle caratteristiche fisiche, psicologiche e/o comportamentali, la provenienza sociale e geografica e altre peculiarità dei personaggi. Nel caso di *Carovana alata*, queste connotazioni sono più sottili e non così immediate come accade con altri libri. Nella storia narrata da Bulajić possiamo dividere gli antroponimi in due piccoli gruppi: il primo costituito dai nomi degli animali, le cui azioni e i pensieri sono umanizzati, e il secondo da quelli degli uomini, rappresentati dal gruppo di cacciatori.

Per quanto riguarda gli animali, per i protagonisti i nomi nascono dal suono attribuito ai loro versi: in questo modo, il personaggio di *Qui-Quak*, viene introdotto inizialmente in originale prima con il solo appellativo di *mlad gusak* (Bulajić, 1990:p.17), giovane oca, mentre il nome con cui sarà identificato per tutto il racconto viene formato in seguito alla trascrizione del suo sconsolato richiamo verso la madre ormai morta. In questo modo, il suono *gi-gak* diventa nome proprio *Gi-Gak*. La presenza della “i” e della “a” rendono l’idea di un animale ancora piccolo (dolcezza suggerita dal suono “ghi”) ma nello stesso vivace (l’apertura della “a”). Lo stesso accade con *Gek*, il capo dello stormo, un’anatra già adulta e vigorosa che in quanto tale porta un nome che richiama un verso più grave, da animale maturo.

Nella traduzione in italiano dei nomi degli animali, Razija Sarajlić tiene conto di questi aspetti e infatti aderisce a una delle possibili tecniche elencate da Diadori per gli antroponimi, ovvero quella della trasposizione su base fonetica (2018:p.294). Tenendo presente che, com’è noto, i versi degli animali vengono resi in maniera differente nelle diverse lingue, la traduttrice risolve con il corrispettivo italiano *Qui-Quak*, soluzione che consente anche di rispettare quasi lo stesso suono dell’originale. Dunque, la medesima scelta viene effettuata per *Gek*, che in italiano diventa *Quek*. È interessante notare che in un capitolo la traduttrice decide di dare un nome proprio a un’altra anatra che invece nel testo originale viene descritta semplicemente come *plavogrli patak* (Bulajić, 1990:p.93) cioè “oca dal collo azzurro”. Sarajlić, seguendo il modello tracciato dallo stesso Bulajić nell’assegnazione del nome di *Gi-Gak*, nomina l’animale *Kvak*, prendendo spunto dal verso che questi emette per comunicare con gli altri: “ispuštao svoje kratko, zapovjedničko *kvak-kvak!*” (Bulajić, 1990:p.93). A differenza dei nomi *Qui-Quak* e *Quek*, questa parola viene scritta in maniera identica in italiano, evitando di trasformarla in *Quak*, probabilmente per non creare

confusione con il nome del protagonista. La scelta della traduttrice di attribuire un nome proprio a un personaggio che appare solo per poche righe potrebbe essere dettata dal desiderio di rendere la lettura più scorrevole e immediata, evitando la ripetizione di “oca dal collo azzurro”, come invece accade nel prototesto. Verso la fine della storia, quando il bambino decide di prendersi cura di Quek ferito, quest’ultimo viene ribattezzato *Sivko*, prendendo spunto dal colore delle sue penne grigie (“sive” in lingua originale). Un altro nome usato dal ragazzino è *Sivalj*, che ha lo stesso significato di *Sivko*. Sarajlić lo traduce in italiano con il nome *Grigione*, mantenendo quindi il riferimento cromatico e usando un accrescitivo affettuoso e anche coerente con le dimensioni di Gek, che viene descritto come un’anatra di dimensioni eccezionali. La scelta è a nostro parere adeguata, perché rispetta sia il significato originario dell’appellativo, sia il suo carattere sentimentale.

Altri nomi di animali presenti nel racconto sono quelli dei cani che accompagnano i cacciatori. Nel testo di Bulajić sono tre, Lisa, Gara e Bobi, due femmine e un maschio, mentre in traduzione ne troviamo solo due, quelli delle cagne. Per il primo nome, *Lisa*, Razija opera un cambiamento e lo trasforma in *Diana*, che richiama la dea della caccia presso i romani, optando così per la tecnica della sostituzione. Per la seconda cagna *Gara*, invece, la traduttrice mantiene il significato del nome e lo traduce con *Nerina*, dal momento che *Gara* in originale indica proprio il colore scuro del pelo dell’animale. Il terzo cane non viene nominato, ma viene semplicemente detto che i cacciatori incitano gli altri segugi presenti a recuperare le prede.

Di solito i nomi propri nella letteratura per l’infanzia si traducono o si adattano alla lingua di arrivo per facilitare la lettura al pubblico giovanile²². Per quanto riguarda i nomi dei personaggi umani, appartenenti al gruppo dei cacciatori, registriamo che, dove è possibile, Razija traduce senza difficoltà quelli che hanno un corrispettivo in italiano, poiché derivano da nomi di santi appartenenti alla religione cristiana. Perciò, *Jovan* diventa *Giovanni*, *Filip* <*Filippo*, *Jozo* <*Giuseppe*, *Ante* <*Antonio*. Nel testo originale viene nominato anche un altro cacciatore, Marko, il cui nome non compare subito nel metatesto, poiché il suo breve scambio di

²² Per più dettagli sulla traduzione dei nomi propri nella letteratura d’infanzia si rimanda ai contributi *Proper Names in Translation for Children: Alice in Wonderland as a Case in Point* (Nord, 2003:pp.182-196), *Character Names in Translation: A Functional Approach* (Van Coillie, 2006:pp.123-141) e *Why Change Names? On the Translation of Children’s Books* (Yamazaki, 2002:pp.53-62). Per aspetti generali sulla traduzione della letteratura d’infanzia si rimanda a *Translating for children* (Oittinen, 2000), *Translating Children’s Literature* (Lathey, 2016) e al sottocapitolo *Tradurre il testo per l’infanzia* del libro *Teoria e tecnica della traduzione. Strategie, testi e contesti* (Diadori, 2012:pp.120-127).

battute con il vecchio Filippo è omesso²³ (Bulajić, 1990:p.111). Il nome di *Marko* è presente comunque alcune pagine dopo e viene tradotto con *Marco*, come nei casi precedenti. Per quanto riguarda la scelta di questi nomi, possiamo notare che Bulajić rende un ideale omaggio alle etnie presenti nei Balcani, inserendo sia nomi più diffusi presso gli ortodossi (*Jovan*), sia nomi più legati al cattolicesimo (*Ante*), sia nomi che provengono dall'arabo (*Ramo*).

Prima di vedere come Razija ha tradotto i nomi *Zoran* e *Ramo*, è interessante soffermarsi sul primo, che è di particolare importanza perché è quello del ragazzino tredicenne che cura Quek ferito. *Zoran*, che va pronunciato con un suono simile a quello della *s* sonora, si riferisce all'alba ("zora") e alla luce, al chiarore. Per questo motivo appare molto appropriato per il personaggio dell'adolescente che con il suo amore per la natura e gli animali, in contrasto con il mondo rude e crudele degli adulti, rappresenta un'alba, una sorta di speranza in nuovi valori portati dai più giovani. La tesi è avvalorata anche dal confronto con il viso di Filippo, l'anziano capo dei cacciatori e il più cinico, che invece ci è descritto come scuro, così come scure diventano le sue mani e l'attrezzatura mentre spara (Bulajić, 1990:p.123). *Zoran* è anche colui che guarda con ironia i cacciatori che si apprestano ad andare alla battuta e che gli sembrano "svi pomalo djetinjasti" (Bulajić, 1990:p.120), un po' puerili in fondo, come scrive Razija, nel loro giocare a una sorta di guerra; in questo modo li vede sotto un'altra luce, probabilmente quella più veritiera. Sarajlić si attiene al concetto legato al nome *Zoran* nella lingua di partenza, che si riferisce alla luce, all'alba e che ha la medesima etimologia del nome *Albino*, da lei scelto per il ragazzo. La soluzione, oltre a essere corretta dal punto di vista del significato, è particolarmente adatta perché riesce a restituire al lettore il carattere delicato e ancora fanciullesco di questo personaggio, conferito dal suffisso *-ino*. D'altra parte, volendo rimanere fedeli alla parola alba, non ci sarebbe stata molta altra scelta perché, per esempio, il nome *Albano* non ha un'immediata correlazione con essa (essendo piuttosto legato all'antica città romana di Alba Longa) e, soprattutto negli anni in cui appare la traduzione di *Carovana Alata*, era molto meno diffuso in Italia rispetto ad *Albino*. Per quanto riguarda il nome *Ramo*, come si è detto sopra deriva dalla lingua araba ed è legato alla parola *Ramadan*. Non essendoci nessun corrispettivo plausibile

²³ Una probabile causa di questo "taglio" potrebbe ricondursi al riferimento alla guerra e alla presenza della parola *logor*. In questo contesto, il termine viene usato nel suo semplice significato di accampamento militare, ma negli anni successivi alla Seconda guerra mondiale questo sostantivo veniva inevitabilmente accostato all'idea dei campi di concentramento. Ricordiamo che nella concezione di Lugli, che collabora alla traduzione, e probabilmente anche in quella di Razija, la letteratura per ragazzi doveva evitare di avere un impatto traumatico su questi e quindi è possibile che entrambi abbiano preferito tagliare una parte non particolarmente importante per il racconto.

in italiano vista la particolarità culturale del nome, Razija decide di trasformarlo in *Remo*, giocando dunque sull'assonanza come suggerito da Diadori (2018:p.294) ma perdendo purtroppo l'origine islamica del nome. Remo è un nome esistente in Italia e deriva dal personaggio mitologico legato alla fondazione di Roma.

Relativamente alla traduzione degli antroponimi, alla luce di quanto analizzato, è indubbio che Razija abbia svolto il lavoro con grande efficacia e ponderatezza, rispettando quelle che erano le intenzioni di Bulajić sia da un punto di vista fonetico, sia da quello del significato sottinteso dei nomi.

5. 4. Aspetti culturali

Come nota giustamente Pierangela Diadori (2018:p.179): “La dimensione interculturale è particolarmente importante in qualsiasi tipo di traduzione, perfino in quella tecnico-scientifica. Ogni testo, infatti, riflette la cultura in cui è stato realizzato [...]”. Infatti, una delle sfide più impegnative per un traduttore è spesso rappresentata dagli aspetti culturali presenti nel prototesto. Certamente, anche in questo caso esistono delle soluzioni traduttive dipendenti da diversi fattori, come per esempio il rapporto tra le due culture e la loro vicinanza, la tipologia testuale oppure il destinatario del metatesto. Quando si ha a che fare con la traduzione dei testi rivolti a un pubblico di bambini e ragazzi, il traduttore adotta in primo luogo l'approccio che dà la priorità al destinatario: tende, dunque, a “rendersi invisibile realizzando una traduzione scorrevole, ispirata al principio dell'addomesticamento piuttosto che a quello dello straniamento” (Diadori, 2012:p.125), cercando di evitare il mantenimento dei realia sostituendoli con le soluzioni adatte.

Per quanto riguarda *Carovana alata* il problema della traduzione degli aspetti culturali tra prototesto e metatesto non si pone per alcune ragioni. La prima risiede nel fatto che il tema del libro è incentrato sulla natura e sui comportamenti degli animali. Considerando la poca distanza tra l'Italia e i Balcani, divisi soltanto geograficamente dall'Adriatico, è evidente che il ritmo delle stagioni, le rotte toccate dalle migrazioni, il periodo dell'anno in cui le anatre selvatiche fanno la loro comparsa sono i medesimi e quindi facilmente riconoscibili dai lettori. Stesso discorso per le dinamiche che animano la comunità degli animali e i loro valori di solidarietà, spirito di gruppo e lotta per la sopravvivenza, che sono in un certo senso universali. In seconda battuta, possiamo osservare che anche quando Bulajić descrive il mondo degli umani, in questo caso rappresentato dal gruppo di cacciatori in cerca di prede, si tratta di realtà facilmente riscontrabili anche in Italia. I gesti, l'equipaggiamento, la tecnica e le abitudini dei cacciatori sono praticamente uguali nelle due culture

di appartenenza. Le uniche, minime differenze che abbiamo potuto riscontrare sono soltanto in alcuni alimenti, in particolare la *rakija* e una pietanza chiamata *paprikaš*. Come è noto, la *rakija* è una bevanda ad alta gradazione alcolica ottenuta da vari tipi di frutta; è molto diffusa ancora oggi in tutta la penisola balcanica e spesso viene distillata in casa. Nel libro fa la sua comparsa tra le mani del cacciatore Giovanni, che ogni tanto beve un sorso dalla sua borraccia e la porge al capo dei cacciatori, il quale la fa poi girare nel gruppo. Il suo profumo viene così descritto: “Oštar miris *rakije* zaplovi iznad vatre” (Bulajić, 1990:p.109). Sarajlić rende questo alcolico con due differenti nomi, *grappa* e *acquavite*: “Il forte profumo dell’*acquavite* si spandeva intorno al grande camino” (Bulajić, 1976:p.115). In questo caso la traduzione è fedele, soprattutto nella parola *acquavite*, che è usata per qualsiasi alcolico distillato da frutta o erbe (mentre *grappa* è più specifica, essendo ottenuta solo dalla vinaccia). Più complicata risulta la traduzione di un secondo alimento legato propriamente alla tradizione balcanica, ovvero il *paprikaš*. Viene menzionato dal solito Giovanni (che sembra essere il gigante buono del gruppo, a cui piace bere e mangiare), che dice, riferendosi a Gek: “Pa da vidiš, ozdravaće i udebljati, tako da će *paprikaš* od njega biti - da ližeš prste!” (Bulajić, 1990:p.141). Letteralmente, sarebbe: “Vedi, guarirà e ingrasserà, tanto che ci ricaverai un *paprikaš* da leccarsi le dita”. Tuttavia, non è semplice tradurre con una sola parola *paprikaš*, poiché si tratta di una preparazione molto specifica che non ha riscontro o è piuttosto rara in Italia. Viene realizzata con pezzi di pollo o altri animali cotti in una salsa a base di concentrato di pomodoro, patate, cipolla e paprika. La parola più vicina “spezzatino” non renderebbe l’idea; Razija, per semplificare, toglie questo riferimento alla cucina tipica dei Balcani e traduce: “E quando sarà guarito, vedrai che bel pranzetto farà la mamma!” (Bulajić, 1976:p.149). Anche se il nome del piatto viene omissivo, rimane comunque il riferimento a un pasto succulento e dunque la traduzione riesce nel suo intento. Dunque, il procedimento che usa la traduttrice della *Carovana alata* per il trasferimento delle parole culturospecifiche è l’addomesticamento, come accade maggiormente nella traduzione della letteratura per l’infanzia.

6. Conclusione

Razija Sarajlić è stata una figura di grande rilevanza nell’ambito dei rapporti interculturali tra l’Italia e l’opposta sponda dell’Adriatico, rappresentata dai territori un tempo appartenenti alla Jugoslavia. Le sue traduzioni dall’italiano e in italiano hanno contribuito a far conoscere a migliaia di bambini e ragazzi le avventure dei personaggi ideati dagli autori italiani, primo fra tutti *Pinocchio*. La sua opera, però,

non si è limitata soltanto alla letteratura per i giovani, ma si è estesa anche ad autori amati da un pubblico più adulto, quali Elsa Morante e Giovanni Verga. La studiosa inoltre, si è impegnata anche nella traduzione dalla sua lingua verso l'italiano e in questo ambito si deve a lei e alla collaborazione con Antonio Lugli la trasposizione in italiano dell'apprezzato racconto *Carovana alata* di Stevan Bulajić.

La traduzione di un testo ricco di descrizioni riguardanti la natura e i paesaggi, gli stati d'animo di personaggi animali e umani, dove il *pathos* è sempre mantenuto vivo, senza cedimenti, ha posto Razija davanti a numerose sfide, tenendo anche conto della responsabilità derivante dal dover mantenere intatto il prestigio di un titolo che stava mietendo successi in tutta Europa. Attraverso le scelte traduttologiche riguardanti le espressioni idiomatiche, le similitudini, gli antroponimi, gli aspetti culturali e le omissioni di parti di testo, Sarajlić riesce a restituire ai lettori italiani un testo perfettamente rispondente allo spirito del testo originario. Il successo riscontrato dall'opera sia al momento della pubblicazione, nell'ormai lontano 1962, sia ancora al giorno d'oggi, conferma il valore di Razija Sarajlić come traduttrice di grande sensibilità e intuito e ne accentua il ruolo chiave nello scambio culturale e negli intrecci linguistici tra Italia e Balcani. Se i bambini della Bosnia hanno potuto leggere e amare il burattino Pinocchio e quelli italiani sono rimasti affascinati dalla determinazione di Quek, volando insieme allo stormo di anatre selvatiche, gran parte del merito va a questa grande traduttrice che ha riunito in sé i due mondi da lei maggiormente amati e ne ha promosso la reciproca conoscenza.

Bibliografia

Fonti letterarie

1. Bulajić, S. (1976) *Carovana alata*. Firenze, Giunti Marzocco.
2. Bulajić, S. (1990) *Krilati karavan*. Sarajevo, Svjetlost.
3. Morante, E. (1987) *Istorija : sablazan koja traje već deset hiljada godina*. Sarajevo, Svjetlost.
4. Sarajlić, I. e de Luca, E. (2022) *Bratska pisma*. Banja Luka, Imprimatur – Antikvarijat Ramajana.
5. Sarajlić, I. e de Luca, E. (2007) *Lettere fraterne*. Napoli, Libreria Dante & Decartes.

Fonti critiche

1. Autore anonimo, *Storia della letteratura giovanile dal 1945 ad oggi di Angelo Nobile*, <https://www.lettture.org/storia-della-letteratura-giovanile-dal-1945-ad-oggi-angelo-nobile> [Consultato il 15 settembre 2023].

2. Blezza Picherle, S. (2016) *Collodi e Le avventure di Pinocchio*, <https://www.bibliotecaquarantottigambini.it/wp-content/uploads/2016/04/Qualcosa-su-Pinocchio.pdf> [Consultato il 15 settembre 2023].
3. Diadori, P. (2012) *Teoria e tecnica della traduzione. Strategie, testi e contesti*. Milano, Mondadori Education.
4. Diadori, P. (2018) *Tradurre: una prospettiva interculturale*. Roma, Carocci.
5. Kovačević, Z. e Pravuljac, A. (2023) Prevod djela Pinokio i recepcija njegovog lika u Bosni i Hercegovini. *Detinjstvo/Childhood*. XLIX, 3, 86–95.
6. Lathey, G. (2016) *Translating Children's Literature*. London, Routledge.
7. Matešić, J. (1982) *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Zagreb, Školska knjiga.
8. Nord, C. (2003) Proper Names in Translation for Children: Alice in Wonderland as a Case in Point, *Meta*. 48, I-II, 182-196.
9. Oittinen, R. (2000) *Translating for children*. New York-London, Garland.
10. Quartu, M. e Rossi, E. (2012) *Dizionario dei modi di dire della lingua italiana*. Milano, Ulrico Hoepli Editore.
11. Sarajlić, R. (a cura di) (1989) *Leksikon članova Udruženja književnih prevodilaca Bosne i Hercegovine*. Sarajevo, Udruženje književnih prevodilaca Bosne i Hercegovine.
12. Van Coillie, J. (2006) Character Names in Translation: A Functional Approach, In: Van Coillie, J. e Verschueren, W. P. (a cura di) *Children's Literature in Translation. Challenges and Strategies*. London and New York, Routledge, pp. 123–141.
13. Yamazaki, A. (2002) Why Change Names? On the Translation of Children's Books, *Children's Literature in Education*. 33, I, 53-62.

Zorana Ž. Kovačević
Maria V. Fornari Čuković
Univerzitet u Banjoj Luci
Filološki fakultet
Katedra italijanskih studija

TRADUKTOLOŠKA ANALIZA ITALIJANSKOG PREVODA ROMANA *KRILATI KARAVAN* STEVANA BULAJIĆA

Rezime

Rad se bavi traduktološkom analizom italijanskog prevoda romana *Krilati karavan* (*Carovana alata*, 1955) Stevana Bulajića iz pera Razije Sarajlić, istaknute prevoditeljke i Antonija Luljija, svestranog intelektualca, pisca i prevodioca. Iako je njen rad bio prvenstveno fokusiran na prevodenje sa italijanskog jezika, Razija Sarajlić oprobala se i u prevodenju na italijanski jezik, sa željom da čitaocima italijanskog govornog područja približi djelić

kulture i književnosti bivše Jugoslavije. Analiza prevoda romana *Krilati karavan*, objavljenog u Italiji 1962. godine, usmjerena je na sagledavanje jezičkih i kulturoloških problema prilikom procesa prevođenja, sa posebnim osvrtom na prenošenje frazeologizama, poređenja, antroponima i kulturnospecifičnih izraza. Jedan od primarnih ciljeva rada jeste skrenuti pažnju na život i djelo Razije Sarajlić u svjetlu tridesetogodišnjice njene smrti. Doprinos koji je Razija Sarajlić dala širenju italijanske kulture i književnosti u Bosni i Hercegovini, ali i na tlu bivše Jugoslavije, ogleda se u velikom broju prevoda kako literature za djecu tako i djela velikana italijanske književnosti, poput Đovanija Verge i Else Morante. Posebno mjesto u njenom prevodilačkom opusu zauzima prevod čuvenog romana Karla Kolodija *Le avventure di Pinocchio. Storia di un burratino (Pinokio)*, objavljen 1957. godine pod okriljem sarajevskog izdavača Narodna prosvjeta, u sklopu prestižne dječije biblioteke „Lastavica”.

► **Ključne riječi:** Stevan Bulajić, *Krilati karavan*, Razija Sarajlić, Antonio Lulji, književno prevođenje, traduktološka analiza, frazeologizmi, poređenja, lična imena, kulturnospecifični izrazi.

Preuzeto: 30. 9. 2023.
Korekcije: 15. 11. 2023.
Prihvaćeno: 24. 11. 2023.

Milica M. Marinković¹

Università degli Studi di Torino

Dipartimento di Lingue e Letterature straniere e Culture moderne

I SOCIAL NETWORK COME STRUMENTO GLOTTODIDATTICO

Abstract: I social network costituiscono ormai una parte intrinseca delle nostre vite, non solo in ambito privato, ma anche professionale e accademico. La digitalizzazione nei diversi campi professionali e scientifici, il web 2.0, la mobilità universale e il crescente utilizzo degli strumenti multimediali in classe hanno portato all'utilizzo dei social network come materiale, strumento e approccio didattici.

In questo lavoro saranno illustrati i principali social network adatti all'uso glottodidattico e saranno indicate diverse possibilità del loro impiego per trarne il massimo beneficio in classe o durante lo studio autonomo dello studente. Saranno altresì indicate le attività che possono includere l'utilizzo delle applicazioni digitali e le modalità in cui inserire queste piattaforme nelle diverse fasi della lezione.

Infine, si daranno vari esempi pratici dell'inclusione dei social network in classe, accompagnati da alcune riflessioni rivolte a incentivare i docenti di lingue a includere gli strumenti del web 2.0 tra le metodologie operative.

Parole chiave: social network, lingua straniera, applicazioni digitali, lezione.

1. Introduzione

Come testimonianza della rapida evoluzione del mondo digitale, va considerata anche la trasformazione delle modalità con cui gli studenti universitari apprendono le lingue straniere e comunicano fra loro. Oltre agli interessi, mutano anche i bisogni comunicativi degli studenti, i quali utilizzano ormai i *social network* per informarsi su ogni argomento, conoscere e prelevare il materiale didattico, connettersi con i docenti e i colleghi di corso oppure con i coetanei madrelingua nei diversi Paesi del mondo.

---

¹ milica.marinkovic@unito.it

Durante la pandemia globale e la didattica a distanza, l'uso di Internet in aula è stato portato al massimo livello. Tuttavia, anche senza particolare riferimento a quel periodo, possiamo dire che la glottodidattica odierna sarebbe inimmaginabile senza l'impiego delle nuove tecnologie del web 2.0², visto che ciò che caratterizza le piattaforme e le applicazioni del web 2.0 è la loro attiva interazione con l'utente, il quale può inserire e modificare i propri contenuti testuali e multimediali, oppure consultare e condividere i contenuti degli altri utenti nella lingua di arrivo. La tecnologia didattica (Balboni, 1999), che consente sia l'istruzione a distanza sia l'interazione con altri studenti di lingua o con parlanti di madrelingua in una situazione di comunicazione autentica, comprende le piattaforme e gli strumenti tecnologici creati appositamente per la didattica (come Moodle o altri *software* universitari, linguistici ed educativi), ma anche quelli non ideati specificamente per l'insegnamento linguistico, come i *social network*. Inoltre, i contenuti che si trovano in rete possono far parte del materiale autentico³, prezioso nell'insegnamento delle lingue straniere e soprattutto nello studio autonomo. Con l'arrivo del web 2.0, la disponibilità del materiale autentico diventa illimitata e immediata.

Tuttavia, è opportuno precisare che non siamo dell'idea che il web 2.0 costituisca il culmine dell'evoluzione digitale e che il suo impiego didattico sia imprescindibile. Piuttosto consideriamo che esso costituisca una nuova possibilità di interattiva fruizione delle informazioni, dei contenuti e delle conoscenze, poiché "l'innovazione tecnologica non ha un valore in sé ma assume un significato soltanto se e quando diventa veicolo e/o occasione di innovazione metodologica e organizzativa" (Appari, 2009).

Quindi, in questo lavoro indicheremo i *social network* da adottare tra gli strumenti tecnologici glottodidattici, le attività e le fasi didattiche nelle quali essi possono essere inseriti e le modalità in cui essi possono diventare un alleato dello studente nello studio autonomo. Inoltre, saranno mostrati i metodi di lavoro e

---

² L'Enciclopedia Treccani on line definisce il web 2.0 nel seguente modo: "Il termine, apparso nel 2005, indica genericamente la seconda fase di sviluppo e diffusione di Internet, caratterizzata da un forte incremento dell'interazione tra sito e utente: maggiore partecipazione dei fruitori, che spesso diventano anche autori (blog, chat, forum, wiki); più efficiente condivisione delle informazioni, che possono essere più facilmente recuperate e scambiate con strumenti *peer to peer* o con sistemi di diffusione di contenuti multimediali come YouTube; affermazione dei *social network*. Nuovi linguaggi di programmazione consentono un rapido e costante aggiornamento dei siti web anche per chi non possiede una preparazione tecnica specifica. Il fenomeno è ancora in fortissima evoluzione". <https://www.treccani.it/enciclopedia/web-2-0/> [Visitato il 16 agosto 2023].

³ Per materiale autentico, conformemente alla definizione del termine presente nel *Dizionario di Glottodidattica* (Balboni, 1999), intendiamo un tipo di materiale usato a scopo didattico, ma che in origine non aveva tale finalità: articoli di giornale, biglietti ferroviari, film, pubblicità, ecc.

alcuni esempi pratici dell'uso dei *social network* durante le lezioni all'Università degli Studi di Torino⁴.

2. I *social network* – dalla definizione alla glottodidattica

È un dato di fatto che i *social network* costituiscano ormai una parte cospicua delle attività quotidiane degli studenti universitari. Seppure siano spesso connessi a futili attività su Facebook, Instagram e TikTok, essi possono comunque offrire diverse possibilità formative ed educative ai propri utenti. Con questi servizi internet è possibile gestire i rapporti in rete, creare un proprio profilo, organizzare una lista di contatti, pubblicare un proprio flusso di aggiornamenti, comunicare con altri profili e condividere contenuti testuali e multimediali. Infatti, possiamo dedurre che i *social network*, oltre alle più famose reti sociali, comprendono anche le piattaforme educative, i servizi di videoconferenza, messaggistica e i corsi didattici, vari forum e altro. Inoltre, i *social network* si possono distinguere in base alla tipologia di relazioni tra gli utenti (rapporti di amicizia, lavoro, relazioni pubbliche ecc.) oppure a seconda del formato delle comunicazioni e dei contenuti condivisibili (testo, immagini, video, musica, audio nota ecc.).

In quest'ottica, grazie al web 2.0 e alle tecnologie dell'ultima generazione, i docenti di lingue straniere possono creare ulteriore materiale didattico, disponendo del vasto spazio in rete, senza limitarsi all'uso del manuale e del materiale audiovisivo previsto dal libro di testo. Servendosi dei *social network* usati dai propri studenti, i docenti offrono loro un nuovo modo di imparare utilizzando gli strumenti da loro conosciuti e soprattutto a loro familiari. Come afferma Michela Dota (2023:p.311), questo permetterebbe agli studenti di interagire realmente o virtualmente con i locutori madrelingua e incentiverebbe l'acquisizione della lingua target, stimolata dall'uso creativo del materiale appreso in modo formale, nonché dall'esposizione a un'ulteriore fonte di input in lingua target, complementare all'istruzione formale in aula e ugualmente sorvegliata e calibrata. Inoltre, conoscendo la natura dei *social network* e le connessioni che si creano tra gli utenti, gli studenti possono facilmente mettersi in contatto con i coetanei madrelingua, perché non si dovrebbe dimenticare "il fatto che l'atto comunicativo nel *social network* è strutturalmente relazionale, implicando la presenza di un pubblico reale, potenzialmente interessato ad interagire, in modo genuino, con i post" (Dota, 2023:p.311).

---

⁴ Per la redazione di questo testo e per l'illustrazione dei metodi di lavoro, l'autrice ha tratto ispirazione dalla propria esperienza lavorativa come lettrice di lingua serba e croata, svolta all'Università degli Studi di Torino durante l'anno accademico 2021/2022.

Essendo noto che l'apprendimento efficace di una lingua straniera non si riduce alle ore passate in aula, ma si estende anche alle attività quotidiane e non strettamente scolastiche, il docente dovrebbe educare e informare lo studente sulla scelta dei *social network* da prediligere nello studio autonomo, in base alla qualità del materiale autentico e delle situazioni linguistiche a cui esporsi. In tal senso, la selezione dei canali e contenuti da seguire da parte degli studenti non dovrebbe mai essere completamente autonoma, poiché il lato pedagogico del docente consiste anche nella sensibilizzazione degli studenti, ai quali bisogna far capire “che i *social media* possono essere usati per compiere l'apprendimento” (Mc Dermott, 2013), ma che bisogna scegliere con cura i propri docenti virtuali.

In base alla nostra esperienza personale⁵, acquisita grazie alla gestione dei canali glottodidattici sui diversi *social network* e osservando alcuni dati come l'età degli studenti universitari e la tipologia dei contenuti digitali che essi creano, consumano, condividono e prediligono, emerge che le piattaforme maggiormente usate per finalità formative e linguistiche sarebbero Instagram, Facebook e YouTube. Di conseguenza, illustreremo le modalità in cui diversi strumenti e applicazioni digitali possono essere inseriti nel programma d'insegnamento, concentrandoci su quelli sopraccitati, dato che non si dovrebbe dimenticare che ogni metodo “ha origine dall'intreccio di due fattori: il che cosa si vuole insegnare e a chi si vuole insegnare” (Appari, n.d.).

3. Gli strumenti digitali, le attività didattiche e le fasi della lezione

In questa parte del lavoro saranno mostrati numerosi strumenti digitali ovvero i *social network* adatti all'uso glottodidattico, le modalità in cui essi possono far parte delle attività pianificate o libere e le ragioni per le quali dovrebbero essere associati a determinate fasi della lezione.

Per quanto riguarda i tipi dei *social network* da considerare durante la pianificazione dell'insegnamento, possiamo dapprima elencare alcuni strumenti ormai ben noti nell'uso lavorativo, ma poco frequenti nell'utilizzo strettamente didattico. Il primo tra questi è l'email che consente lo scambio di posta elettronica nella lingua di arrivo, così come vari tipi di chat, messaggistica e forum in cui si possono condividere e commentare diversi tipi di materiale multimediale, suscitare discussioni, rispondere alle domande, creare sondaggi e quiz ecc. Per facilitare la condivisione del materiale didattico, il docente può servirsi delle cartelle Google

⁵ L'autrice del presente contributo cura un progetto linguistico su Instagram, Facebook, YouTube, blog e newsletter dal 2020. Il nome del progetto è *Serbo per italiani*.

Drive condivise con gli studenti, oppure optare per una scelta più impegnativa, ma allo stesso tempo più creativa e stimolante per gli studenti, procedere alla creazione di un blog o di una pagina web insieme alla sua comunità di apprendimento, dove le possibilità di interazioni e condivisioni dei contenuti sarebbero innumerevoli.

Gli strumenti culturali della Google suite, come Google classroom, Google libri, Google arte e cultura, Google moduli, Google mappe ecc. e YouTube appartengono all'ultima generazione degli strumenti web 2.0 e offrono molte situazioni autentiche di cui approfittare in aula, come la visita a un museo virtuale, a una città, la disponibilità immediata di un libro e tanto altro materiale testuale e multimediale. Tra gli strumenti di ultima generazione si annoverano anche note piattaforme come Facebook, Instagram, Twitter, TikTok, Telegram, Spotify e altre piattaforme di podcast che distribuiscono contenuti audio. La piattaforma LinkedIn è utile per la creazione di un curriculum vitae virtuale nella lingua di arrivo e per un'eventuale ricerca di lavoro all'estero.

Inoltre, tra gli strumenti più utili del web 2.0 compaiono anche le piattaforme didattiche interattive, come le applicazioni Wordwall, Quizziz, Kahoot, Learning Apps, grazie alle quali è possibile creare degli esercizi interattivi e delle attività ludiche (giochi di memoria, giochi di ruolo o di abilità, intrusi, coppie, schede, ruote della fortuna, quiz, domanda e risposta ecc.), facilmente salvabili in formato pdf e scaricabili. Un mezzo funzionale e pratico durante le lezioni a distanza o in presenza è Google Jamboard, utilizzabile come lavagna del docente oppure come sfondo per i lavori di gruppo o per diverse attività ludiche, facilmente salvabile in formato pdf e condivisibile con tutti i partecipanti della comunità di apprendimento. Oltre a questa lavagna, nel lavoro a distanza può essere usata anche la lavagna digitale Miro, così come il Padlet, un'applicazione educativa che funge da bacheca virtuale in cui creare o condividere diversi contenuti con la propria comunità di apprendimento. Per quanto riguarda il lavoro di grafica, design, stile ed estetica, l'applicazione Canva è un valido strumento che offre innumerevoli possibilità grafiche a tutti i docenti che non possono vantare molta esperienza in questo settore.

Inoltre, il docente potrebbe usare i sondaggi e i moduli inclusi nelle piattaforme Facebook e Instagram, a scopo comunicativo e informativo per conoscere meglio gli interessi, i reali bisogni e le aspettative degli studenti, sia sui temi linguistici, letterari e culturali, sia sui contesti di interesse privato, come musica, lifestyle, sport, storia, cinema, cucina, viaggi e tanto altro.

Tutti gli strumenti digitali possono essere inseriti fra le attività di pianificazione della lezione, fra le attività didattiche con un obiettivo definito oppure fra quelle libere. Le attività di pianificazione prevedono l'utilizzo di tutti gli strumenti per

la raccolta di informazioni (sondaggi, messaggistica, email, moduli ecc.) e delle applicazioni per la ricerca dei contenuti e del materiale autentico. Per quanto riguarda le attività con un obiettivo didattico definito, gli strumenti da utilizzare dipendono dall'obiettivo pianificato, come, per esempio, poter leggere un articolo blog nella lingua di arrivo e commentarlo, oppure redigere un breve post o commento su un *social network*, ascoltare una puntata podcast o provare a registrare una propria puntata su un determinato argomento o tema dell'unità didattica. In relazione alle attività libere, i *social network* possono essere legati alla realizzazione di progetti di gruppo nella lingua di arrivo (creazione di un glossario digitale, di una pagina web, di un materiale multimediale, di un profilo su Instagram o su un'altra piattaforma, di un canale YouTube ecc.). Visto che questi tipi di progetti richiedono notevoli tempi di realizzazione, essi possono essere prodotti fuori dalle ore di lezione, mentre una parte delle lezioni può essere dedicata alla pianificazione degli argomenti e delle idee e al tutoraggio da parte del docente.

Per quel che concerne le fasi della lezione, i *social network* possono essere inseriti all'inizio di un'unità didattica, nella fase di avvio, per motivare e incuriosire gli studenti, ma anche nelle attività conclusive, in cui l'attenzione degli studenti naturalmente cala, e per stimolare il loro interesse per i successivi argomenti. Tuttavia, essi possono essere un valido alleato anche nella fase centrale, quando possono essere presentati i materiali reperiti in rete, grazie ai quali si potrebbe stimolare l'interazione tra gli studenti e l'elaborazione dei contenuti. Il materiale audiovisivo in lingua straniera permette al docente di monitorare le capacità di comprensione e di ascolto. Inoltre, la fase preparatoria del docente prevede tutte le attività di pianificazione, nelle quali i docenti possono avvalersi delle applicazioni digitali.

4. Un esempio pratico dell'utilizzo dei *social network* in classe di lingua straniera

Nel secondo trimestre dell'anno accademico 2021/2022, durante le lezioni di serbo e croato come LS all'Università degli Studi di Torino, ci siamo serviti di diversi *social network* e strumenti digitali nelle attività di esercitazione delle quattro abilità linguistiche: leggere e comprendere il testo, parlare, ascoltare e scrivere.

Avendo scelto come argomento principale il vasto mondo dell'arte e della musica, dei diritti degli artisti, dei festival musicali nel passato e nel presente, del mondo dello spettacolo, abbiamo tratto spunto dal Concorso Eurovisione della Canzone, svoltosi a Torino nel 2022. Gli studenti del corso sono stati incuriositi

dalla partecipazione della rappresentante serba, Konstrakta, pseudonimo di Ana Đurić, dalla sua esibizione e dalla canzone *In corpore sano*.

In primo luogo, abbiamo usato la piattaforma YouTube per ascoltare la canzone e visualizzare la coreografia dell'artista e del suo gruppo, ma anche per ascoltare le interviste con la cantante allo scopo di stimolare le capacità di ascolto, poiché "l'apprendente che non riesce a capire un testo autentico o un parlante madrelingua in una situazione reale avrà la sensazione di aver imparato una lingua diversa da quella di cui aveva bisogno e da quella che forse desiderava" (Harrich, 2011:p.334). In questo modo, gli studenti hanno potuto esercitare le abilità di comprensione associando le tematiche esposte nella canzone alle domande poste dai giornalisti e alle rispettive risposte di Konstrakta. La scelta mirata dei diversi contenuti audiovisivi ha confermato quanto sostenuto da Anna De Marco (2018:p.215), ovvero che "l'uso di video-tecnologie in classe presenta molteplici aspetti positivi, in quanto coniuga una forte componente motivazionale al raggiungimento di obiettivi che investono livelli diversi della lingua, da quello fonologico e lessicale a quello pragmatico e, naturalmente, emotivo".

L'osservazione della singolare coreografia che prevedeva l'uso di una bacinella piena di acqua e degli asciugamani, e la posizione della cantante contornata dai coristi, hanno stimolato gli studenti a produrre delle ipotesi sui concetti artistici e a dialogare sulla connessione tra queste figure. La coreografia ha inoltre ispirato alcuni argomenti culturali (la danza del *kolo* e le preghiere popolari menzionate nella canzone), ulteriormente approfonditi dalla docente.

Inoltre, abbiamo scelto di esercitare le competenze di lettura attraverso il blog di Miljenko Jergović, uno dei maggiori esponenti della letteratura balcanica contemporanea. Dopo aver letto l'articolo *Konstrakta: dok srce kuca, neka samo kuca*⁶, dialogato sui temi suscitati e risposto alle domande della docente, gli studenti hanno consultato i commenti sul blog, ma anche la pagina Facebook dello scrittore, dove hanno potuto capire meglio la discussione provocata dal testo. Gli studenti hanno inoltre avuto la possibilità di esprimere le proprie capacità di produzione scritta formulando i propri commenti e le proprie idee sui concetti veicolati dal testo, il che ha coinvolto la loro immaginazione, la creatività e l'uso dei dizionari, poiché consapevoli "che il proprio prodotto, pubblicato sul *social*, potrà essere di dominio pubblico, o meglio potrà raggiungere un numero di persone molto più elevato di quello solitamente racchiuso tra le quattro mura scolastiche o tra le loro trasposizioni virtuali" (Dota, 2023:p.312).

⁶Testo accessibile sul sito web dello scrittore: <https://www.jergovic.com/junak-naseg-doba/konstrakta-dok-srce-samo-kuca-neka-samo-kuca/> [Visitato il 16 agosto 2023].

Inoltre, in base al proprio livello di studio, dopo aver commentato e analizzato le idee della canzone, del testo sul blog e dei commenti su Facebook, gli studenti hanno potuto esprimere meglio le proprie osservazioni emerse da queste esperienze, quali la salute fisica e mentale, la posizione dell'artista nel sistema sociale, le differenze tra i sistemi sanitari in Europa e le conseguenze sulla salute delle persone, i festival di musica come luoghi di promozione di importanti problemi sociali ecc.

In aggiunta, visto che il testo della canzone contiene diverse espressioni in latino, abbiamo consultato la pagina Instagram *fabula.latina*⁷, curata da una docente di latino serba, dove abbiamo trovato la traduzione serba delle strofe in latino, ma anche commenti sulla canzone e sul festival di Eurovisione.

Infine, incuriositi dalla singolare esibizione di Konstrakta, gli studenti hanno desiderato conoscerla meglio attraverso il suo profilo Instagram e il suo canale YouTube. In questo modo è stato possibile esercitare tutte le competenze linguistiche e motivare gli studenti a continuare a documentarsi sull'attualità musicale, letteraria e culturale dei Balcani, disponibile sui loro *social network* preferiti.

5. Conclusione

L'intenzione di questo lavoro è stata quella di avvicinare il mondo dei *social network* alla glottodidattica. Osservando la crescente simpatia che gli studenti universitari nutrono verso l'uso di queste applicazioni digitali, abbiamo voluto dimostrare che esse possono essere usate come un valido strumento glottodidattico complementare, senza trasformarle in componente indispensabile per i buoni risultati nel processo insegnamento-apprendimento.

Il ruolo più importante in questo senso appartiene al docente, il quale dovrebbe educare gli studenti al corretto uso dei *social network* con la finalità di migliorare le abilità linguistiche, aiutandoli a scegliere i canali da seguire e il materiale autentico da utilizzare durante lo studio autonomo oppure in aula.

Nella parte centrale del presente articolo abbiamo presentato diversi strumenti e applicazioni digitali, descrivendo anche le loro caratteristiche e le possibilità di impiego didattico a distanza o in presenza. Partendo da alcuni strumenti generalmente conosciuti, come YouTube o Google, e arrivando ad applicazioni educative come Worldwall o Padlet, abbiamo voluto offrire una vasta gamma di piattaforme da considerare in tutte le fasi della lezione. Inoltre, si è specificato che i *social network* possono far parte delle varie attività didattiche, sia di quelle

⁷ Profilo Instagram accessibile in: <https://www.instagram.com/fabula.latina/> [Visitato il 16 agosto 2023].

preparatorie, sia di quelle con un obiettivo specifico oppure delle attività libere. Alcune attività potrebbero essere svolte sia in aula che in autonomia o in gruppo, in base al tempo richiesto per la realizzazione dell'obiettivo didattico e considerando la motivazione degli studenti.

Infine, servendoci della nostra esperienza, abbiamo mostrato come abbiamo affrontato diverse tematiche culturali ed esercitato le quattro abilità linguistiche avvalendoci dei *social network* durante le lezioni del dottorato di lingua serba e croata all'Università degli Studi di Torino. La tipologia degli strumenti e dei contenuti scelti ha suscitato l'interesse degli studenti per gli argomenti successivi e il loro coinvolgimento nella partecipazione ad alcuni *social network* nella lingua di arrivo. Condividendo i metodi di lavoro che nel nostro caso si sono mostrati proficui, abbiamo voluto dare un esempio di glottodidattica più digitalizzata, senza dimenticare che l'esposizione alla tecnologia non vuole sostituirsi all'attiva interazione fra gli studenti e il docente, ma può fungere da veicolo per arrivare a una maggiore condivisione di contenuti e al miglioramento delle capacità linguistiche.

Bibliografia

1. Appari, P. (2009) *Seminario Le competenze per insegnare. Servirsi delle nuove tecnologie: Cl@ssi 2.0, LIM, social network, web 2.* http://www.laboratorioformazione.it/index.php?view=download&alias=494-lf-pappari-121109-5&category_slug=13-abcd-09-materiali&option=com_docman&Itemid=514 [Visitato il 16 agosto 2023].
2. Appari, P. (n.d.) *Metodologie, tecniche, strategie didattiche.* http://www.laboratorioformazione.it/index.php?option=com_content&view=article&id=918&Itemid=603 [Visitato il 16 agosto 2023].
3. Balboni, P. (1999) *Dizionario di Glottodidattica.* Perugia, Guerra Edizioni.
4. De Marco, A. (2018) Note sulla competenza emotiva interculturale. In: Santipolo M. & Mazzotta P. (a cura di), *L'educazione linguistica oggi. Nuove sfide tra riflessioni teoriche e proposte operative. Scritti in onore di Paolo E. Balboni.* Torino, UTET Università, pp. 209–216.
5. Dota, M. (2023) Social-italiano L2. Un'indagine sulla didattica dell'italiano L2/LS in Instagram, TikTok e Youtube e una proposta di laboratorio per le scuole. *Multimedialità e multimodalità. teoria, prassi e didattica dei testi complessi, Italiano LinguaDue.* 14 (2), 311–322. <https://riviste.unimi.it/index.php/promoitals/article/view/19664>
6. Harrich, K. (2011) Il notiziario ovvero l'importanza dell'uso di materiali autentici nell'insegnamento-apprendimento linguistico. *Italiano LinguaDue.* 2 (2), 321–335. <https://doi.org/10.13130/2037-3597/835>

7. Mc Dermott, G. (2013) The role of social media in foreign language teaching: A case study for French. *Open Edition Journal*, 32 (2), pp. 141–157. <https://journals.openedition.org/apliut/4234>

Fonti

1. Treccani Enciclopedia on line, accessibile in: <https://www.treccani.it/enciclopedia/>
2. Miljenko Jergović, pagina web accessibile in: <https://www.jergovic.com/>

Milica M. Marinković

University of Turin

Department of Foreign Languages, Literatures and Modern Cultures

SOCIAL NETWORKS AS A LANGUAGE TEACHING TOOL

Summary

Social networks constitute an intrinsic part of our lives, not only in private aspects, but also professional and academic ones. Digitalisation in various professional and scientific fields, web 2.0, universal mobility and the growing use of multimedia tools in the classroom have led to the use of social networks as teaching material and tools.

In this work, the main social networks suitable for language teaching will be illustrated and various possibilities for their use will be indicated to derive maximum benefit from them in the classroom or during the student's independent study. Activities that may include the use of digital applications and the ways in which these platforms can be inserted into the different phases of the lesson will be indicated.

Finally, various practical examples of the inclusion of social networks in the classroom will be given, accompanied by intentional reflections to encourage language teachers to include web 2.0 tools among their working methods.

► **Keywords:** social networks, foreign language, digital applications, lessons.

Preuzeto: 30. 9. 2023.
Korekcije: 28. 11. 2023.
Prihvaćeno: 30. 11. 2023.

Nataša D. Vučenović¹
Università di Banja Luka
Facoltà di Filologia
Dipartimento di Studi Romanzi

GENERE E POTERE NEI MANUALI DI ITALIANO LS: UNO SGUARDO DIACRONICO

*Abstract: Il presente contributo analizza, secondo la prospettiva dell'analisi critica del discorso e della pedagogia critica, la rappresentazione della gerarchia di genere nei manuali di italiano LS utilizzati nella didattica dell'italiano LS presso la Facoltà di Filologia dell'Università di Banja Luka, nell'intento di esaminare se attraverso la rappresentazione delle professioni attribuite ai personaggi maschili e femminili le relazioni di potere asimmetriche vengono riprodotte oppure ribaltate. L'obiettivo che ci siamo prefissi è quello di esaminare, in una prospettiva diacronica, ossia attraverso l'analisi di due manuali rappresentativi di italiano LS pubblicati nel periodo compreso fra il 2002 e il 2019, se vi siano differenze nell'approccio, cioè se sia possibile o meno individuare una tendenza progressista e paritaria nella percezione e rappresentazione delle donne e degli uomini in ambito professionale. L'analisi ha rivelato notevoli differenze nell'approccio adottato nei due manuali e di conseguenza nel modo in cui sono costruite le gerarchie e i ruoli di genere nella sfera professionale. A causa dell'assenza di un approccio sensibile al genere il manuale *Qui Italia* riproduce e naturalizza le relazioni di potere asimmetriche fra donne e uomini in ambito professionale. Contrariamente a ciò, il manuale *Dieci A1* emerge come un materiale educativo che contesta i ruoli tradizionali di genere in ambito professionale e offre modelli alternativi e paritari. I risultati suggeriscono che le tendenze progressiste in merito alla parità di genere nei materiali educativi si sono evolute nel tempo e che l'approccio di genere è sempre più implementato e valorizzato.*

Parole chiave: *manuali di italiano LS; professioni; genere; potere; disuguaglianze; inclusione; parità; analisi diacronica.*

¹ natasa.vucenovic@ff.unibl.org

1. Introduzione

Gli input linguistici nei manuali LS sono forniti da dialoghi e testi descrittivi inseriti nella cornice culturale di riferimento. È ormai ben noto in ambito glottodidattico che la lingua e la cultura costituiscono un binomio inscindibile e che il processo di acquisizione di una lingua straniera comprende la familiarizzazione con i costumi e con le specificità socioculturali della cultura d'arrivo (Yu, 2020:p.944). Al fine di comprendere pienamente come funziona la rappresentazione degli elementi culturali nei manuali LS bisogna avere la consapevolezza che l'incontro con una determinata cultura è generalmente mediato da stereotipi e generalizzazioni (Genovesi-Bogićević, 2010). La presenza di stereotipi vari nei manuali LS non è affatto sorprendente, se si tiene conto del fatto che essi sono dei materiali socioculturali che non contengono soltanto le nozioni relative alla materia per cui sono stati creati, bensì anche norme socioculturali e ideologie dominanti (Curd-Christiansen, 2017:p.2). Oltre a fungere da strumenti educativi, questi materiali operano come strumenti ideologici che trasmettono e rinforzano una visione del mondo che spesso non corrisponde alle dinamiche socioculturali attuali, bensì riflette le gerarchie tradizionali all'interno delle quali le esperienze e i valori dei determinati gruppi privilegiati costituiscono la norma in base a cui viene misurato e determinato persino il valore dei gruppi che storicamente hanno avuto, o continuano ad avere, accesso limitato al discorso e alle strutture di potere (Bourdieu, 1971, cit. in Bonichi, 2010:p.219; Apple, 1992:p.5).

Il genere è una delle categorie sociali la cui rappresentazione nei manuali LS spesso risulta essere una manifestazione di disuguaglianze e relazioni di potere asimmetriche tra donne e uomini. A confermarlo sono numerosi studi svolti a partire dagli anni Settanta dello scorso secolo fino ad oggi, in primo luogo sui manuali di inglese per stranieri. In essi sono stati riscontrati esempi che riflettono la presenza di ruoli tradizionali di genere, tra cui la tendenza a collocare i personaggi femminili nei confini della sfera privata, insieme alla tendenza a riprodurre rappresentazioni polarizzate dell'ambito professionale, ossia attribuire le professioni che connotano potere e prestigio ai personaggi maschili, e ai personaggi femminili quelle considerate tradizionalmente femminili, quali ad esempio segretaria e infermiera (Hartman & Judd, 1978; Hellinger, 1980; Porreca, 1984; Gupta & Yin, 1990; Sakita, 1995; Ansary & Babaii, 2003; Lee & Collins, 2010; Barton & Sakwa, 2012). Solo di recente anche i manuali di italiano LS iniziano a essere oggetto di studi miranti a esaminare in un'ottica critica di genere le rappresentazioni delle donne e degli uomini nei materiali educativi (Angelini & Tarantola, 2020; Frabotta, 2022; Vučenović, 2022a; 2022b; 2023a; 2023b).

Il problema che si pone riguarda da un lato la dimensione ideologica del contenuto dei manuali LS, per cui le asimmetrie di genere vengono rappresentate come un ordine naturale e neutro delle cose, eppure non è limitato soltanto a questo aspetto, in quanto ogni rappresentazione ideologica è al tempo stesso una distorsione della realtà, dato che mette in evidenza una versione selettiva dei fatti, normalizzando e privilegiando i valori di alcuni gruppi sociali a scapito degli altri. In questo senso l'immaginario di genere costruito in modo da riflettere soltanto la gerarchia tradizionale nel mondo del lavoro (ad es. medici e infermiere; direttori e segretarie) non è rappresentativo della realtà e di conseguenza nemmeno fornisce a chi apprende una lingua straniera un input culturale autentico.

La gerarchia professionale in relazione alla categoria di genere è l'oggetto di questo studio che mira a esaminare, secondo la prospettiva dell'analisi critica del discorso, se attraverso la rappresentazione delle professioni attribuite ai personaggi maschili e femminili le relazioni di potere asimmetriche vengono riprodotte oppure ribaltate. L'obiettivo che ci siamo prefissi è quello di esaminare, in una prospettiva diacronica, ossia attraverso l'analisi di due noti manuali di italiano LS pubblicati nel periodo compreso fra il 2002 e il 2019, se vi sono differenze nell'approccio, cioè se è possibile o meno individuare una tendenza progressista e paritaria nella percezione e rappresentazione delle donne e degli uomini in ambito professionale.

2. Genere, potere e istruzione

Nell'ambito delle scienze sociali la categoria di genere è intesa come un costrutto sociale nonché come uno strumento critico che mira a contestare le teorie del determinismo biologico, secondo cui è la differenza anatomica tra donne e uomini a determinare e in più a prescrivere come sono e come dovrebbero essere gli aspetti della loro identità. Il concetto di genere è strettamente correlato al concetto di potere, dal momento che attraverso il genere vengono prodotte e codificate gerarchie sociali che collocano le donne in una posizione di subalternità rispetto agli uomini. In questo senso Torriani avverte che:

'le differenze di genere, date per naturali, in realtà nascondono [...] il rischio che le differenze biologiche [possano] essere ipostatizzate come differenze in tutte le dimensioni dell'umanità, a loro volta tradotte in disuguaglianze sociali e politiche. Alla prova dei fatti le differenze di genere hanno sempre condotto a una netta asimmetria tra uomini e donne con queste ultime in una posizione di costante svantaggio, presenti con i corpi ma assenti nella storia.' (Torriani, 2014:pp.38-39)

Quando le differenze di genere sono percepite come naturali, diventano naturali e invisibili pure le disuguaglianze e le asimmetrie tra donne e uomini che vengono di conseguenza generate. Questo è il risultato dell'*ideologia di genere*, intesa appunto come la legittimazione delle relazioni di potere asimmetriche (Lorber, 1994:p.3). L'idea che, essendo di sesso femminile o maschile, le persone siano naturalmente predestinate a occupare ruoli sociali nettamente diversi non corrisponde quindi alle loro attitudini e competenze reali, ma emerge come risultato di una concezione ideologica, penetrata in tutti gli ambiti del discorso pubblico, compreso quello delle istituzioni educative.

Lo sviluppo del paradigma critico nelle teorie pedagogiche ed educative ha ridefinito per molti aspetti la comprensione del sapere ufficiale e del ruolo dei materiali educativi attraverso cui viene (ri)prodotto. Da un lato viene pienamente riconosciuto il carattere ideologico dell'istruzione formale e dei materiali educativi (Apple, 1992; Apple, 2000; Apple, 2013; Jarvis, 2014; Spring, 2017; Curdt-Christiansen & Weninger, 2015; Bori, 2020), mentre dall'altro si adopera il principio del *pesimismo attivo* (Foucault, 1983:pp.231–232), cioè si riconoscono i limiti epistemologici della scienza e dell'educazione, ma si manifesta al contempo una grande fiducia nel potenziale trasformativo dell'educazione. Sul carattere ideologico dei manuali occorre ricordare le riflessioni di Apple al riguardo:

'[Textbooks] signify - through their content and form - particular constructions of reality, particular ways of selecting and organizing that vast universe of possible knowledge. They embody [...] the *selective tradition*—someone's selection, someone's vision of legitimate knowledge and culture, one that in the process of enfranchising one group's cultural capital disenfranchises another's.' (Apple, 1992:p.5)

Come sopra accennato, le discipline che interpretano i processi relativi all'istruzione in chiave critica, in primo luogo la pedagogia critica, vedono nell'educazione un agente per la trasformazione sociale:

'Education, hence, is not viewed as a neutral enterprise, but rather as a contested terrain. Heuristically speaking, education is perceived as serving one of two purposes in society. It either serves to 'domesticate' and strengthen the existing relations of power and therefore perpetuates the ills—economic, social, and environmental—critiqued throughout its corpus of literature, rendering conditions of oppression as non-existent; or else it serves to 'liberate' in contributing to the ushering in of a new world in which principles of social justice and ecological sustainability are held uppermost.' (Darder et al., 2016:p.1)

3. Approccio metodologico

In vista dell'obiettivo principale dello studio, che punta ad analizzare lo sfondo ideologico della costruzione delle gerarchie sociali nella sfera professionale, l'approccio metodologico più adatto è l'analisi critica del discorso (*Critical Discourse Analysis*). L'obiettivo dell'analisi critica del discorso è di analizzare le relazioni strutturali opache e trasparenti di dominazione, discriminazione, potere e controllo, osservando la loro articolazione nel linguaggio (Wodak, 1995:p.204). Il linguaggio, cioè il discorso, è inteso come una pratica sociale che da un lato riflette, ma allo stesso tempo produce e legittima le gerarchie sociali esistenti (Fairclough 1992:p.28). Secondo Fairclough (1989:pp.3-4) le disuguaglianze sociali non vengono imposte a chi le subisce attraverso diverse forme di violenza fisica, bensì attraverso ideologie a cui si attribuisce il valore del senso comune, in modo da mascherare le relazioni di potere asimmetriche che ne stanno alla base. Tenendo conto dell'impatto che l'istruzione, i media e la politica producono sulla collettività, sono proprio i discorsi (ri)prodotti all'interno di questi ambiti ad avere un ruolo centrale nelle ricerche che approcciano i fenomeni sociali in chiave critica (Blommaert & Bulcaen 2000:p.448).

Il modello di riferimento che verrà utilizzato per l'analisi è quello proposto da Norman Fairclough (1989), che consiste in tre fasi: *descrizione, interpretazione, spiegazione*. Nella prima fase individueremo i nomi di professione riferiti ai personaggi maschili e femminili; in questa fase saranno prese in considerazione le sequenze testuali e illustrative in cui i nomi per cui si è optato possono accennare alle relazioni di simmetria/asimmetria tra donne e uomini; nella seconda fase osserveremo che tipo di gerarchia riflette l'attribuzione delle determinate professioni ai personaggi maschili e femminili (ad es. se prevale la gerarchia tradizionale in cui le figure di prestigio sono perlopiù uomini, mentre le donne sono ancora rappresentate in veste tradizionale ecc.); nella terza fase, nota anche come analisi sociale, rifletteremo sul problema sociale che riflette la rappresentazione delle professioni nei manuali, e in più sul ruolo che essi possono svolgere nei processi di legittimazione o trasformazione delle disuguaglianze strutturali.

4. Corpus

Il corpus preso in esame è limitato a due manuali di italiano per stranieri: *Qui Italia* (2002; Le Monnier) e *Dieci A1* (2019; Alma Edizioni). Entrambi i manuali sono utilizzati nella didattica dell'italiano LS presso la Facoltà di Filologia dell'Università

di Banja Luka: *Qui Italia* è attualmente utilizzato solo in frammenti, mentre *Dieci AI* dal 2021 ad oggi costituisce il manuale di riferimento al primo anno accademico presso il Dipartimento di Italianistica, ma anche nei corsi di italiano come materia a scelta presso il Dipartimento di Anglistica e il Dipartimento di Germanistica. I manuali sono rivolti ai principianti assoluti o a quelli con minime conoscenze pregresse; *Dieci AI* corrisponde al livello elementare A1, mentre *Qui Italia* è più diversificato e propone un percorso che parte dall'A1 e si conclude con il B2.

I due manuali sono stati pubblicati a distanza di quasi un ventennio l'uno dall'altro, e oltre al fatto che entrambi rappresentano, o hanno rappresentato, fonti centrali nell'insegnamento dell'italiano LS nell'ambito universitario sopra delineato, sono perlopiù stati scelti come materiali rappresentativi di due epoche diverse, non solo dal punto di vista cronologico, ma anche ideologico: rispetto al primo decennio degli anni 2000 la sensibilità alle questioni relative alla parità di genere è notevolmente aumentata, perciò è importante vedere se nei manuali sono visibili queste tendenze progressiste.

5. Risultati e discussione

5.1. *Qui Italia* (2002)

Dall'analisi emerge subito una netta distinzione tra gli approcci adottati nei due manuali: la distribuzione del potere in *Qui Italia* è differenziata, più precisamente è improntata a una gerarchia di stampo patriarcale all'interno della quale gli esponenti del prestigio professionale sono i personaggi maschili, mentre le competenze femminili sono rappresentate in maniera riduttiva e stereotipizzata, in modo da essere associate prevalentemente ai lavori tradizionalmente femminili (es. *segretaria*, *casalinga*), oppure semplicemente ai lavori più umili per cui non è richiesto un alto grado di istruzione e che non sono particolarmente retribuiti (es. *impiegata*, *commessa*).

Di seguito individueremo gli esempi più rappresentativi del manuale che illustrano la diseguale distribuzione del potere tra donne e uomini. Il primo è un esercizio in cui agli studenti si chiede di descrivere l'orario di lavoro di alcuni professionisti, facendosi guidare dalle informazioni indicate:

Immagine 1

UNITÀ 2

B **Completate secondo l'esempio:**

Dott. Franco Silvestri
STUDIO DENTISTICO
Lunedì e Mercoledì 10 - 13
Giovedì e Venerdì 15 - 19

1. Lo studio dentistico del dottor Silvestri il lunedì e il mercoledì apre alle 10 e chiude alle 13; il giovedì e il venerdì apre alle 15 e chiude alle 19. Il martedì, il sabato e la domenica è chiuso.

2. L'ambulatorio medico del dottor Figorilli _____
_____
_____
_____

Dott. Carlo Figorilli
AMBULATORIO MEDICO
Martedì e Giovedì 9 - 12 / 16 - 19

3. L'ambulatorio veterinario del dottor Flori _____
_____
_____
_____

Dott. Eugenio Flori
AMBULATORIO VETERINARIO
Giovedì e Venerdì 8 - 13 / 16 - 19
Sabato 8 - 13

4. Lo studio dell'architetto Salvati _____
_____
_____
_____

Arch. Stefano Salvati
STUDIO D'ARCHITETTURA
Tutti i giorni 8 - 13
escluso Sabato e Domenica

5. Lo studio dell'avvocato Busi _____
_____
_____
_____

Avv. Elio Busi
STUDIO LEGALE
Lunedì, Mercoledì e Venerdì
15 - 19

quarantacinque 45

(Mazzetti et al., 2002:p.45)

Come si può vedere, sono stati scelti cinque professionisti, tutti quanti rappresentanti di professioni che connotano prestigio sociale, e tutti quanti maschi: lo studio dentistico del dottor Franco Silvestri, l'ambulatorio medico del dottor Carlo Figorilli, l'ambulatorio veterinario del dottor Eugenio Flori, lo studio dell'architetto Stefano Salvati e lo studio legale dell'avvocato Elio Busi. Le donne sono quindi completamente escluse, e inoltre nel resto del manuale non sono state riscontrate sequenze simili che riproducono disuguaglianze in direzione opposta, ossia a sfavore degli uomini.

Il secondo esempio è un esercizio grammaticale che mira a verificare la capacità di utilizzare le forme corrette dell'imperativo di cortesia. A eseguire gli ordini è un personaggio maschile, poiché il modello scelto come illustrativo è quello che ha come protagonisti un personaggio femminile in veste di segretaria e un personaggio maschile che impersona il suo superiore:

Immagine 2

3

- Signorina, per favore, ... in banca!
- ..... la posta di oggi!
- ..... questa lettera!
- ..... al signor Vinti!
- Non ..... di fissare un appuntamento con l'avvocato!
- Quando ha finito, ... pure a casa!

andare – telefonare – dimenticare – aprire – scrivere – tornare

(Mazzetti et al., 2002:p.279)

Anche in questo caso occorre evidenziare che nel manuale non sono presenti esempi in cui alle donne sono assegnate posizioni superiori rispetto agli uomini e che in tutti gli esempi riscontrati a fare la segretaria è un personaggio femminile, mentre le posizioni apicali sono assegnate esclusivamente a personaggi maschili. Ad esempio, in un esercizio focalizzato sull'apprendimento del lessico relativo alle occupazioni, ai personaggi femminili sono assegnate professioni tipicamente femminili, caratterizzate inoltre da un basso prestigio, come *segretaria*, *infermiera* e *panettiera*. Le professioni assegnate ai personaggi maschili variano da quelle

connotate da un elevato prestigio sociale, come *ingegnere* e *architetto*, a quelle manuali tradizionalmente maschili, come *carrozziere* (Mazzetti et al., 2002:p.14).

Immagine 3

(Mazzetti et al., 2002:p.14)

5.2. Dieci A1 (2019)

Quando si tratta della rappresentazione delle donne e degli uomini in ambito professionale il manuale *Dieci A1* risulta essere un ottimo esempio di materiale educativo progressista e inclusivo, che tiene conto dell'approccio di genere, riuscendo al tempo stesso a resistere ai dogmi delle correnti radicali del politicamente corretto e della *cancel culture*. Ciò fondamentalmente significa che il manuale mette in evidenza la pluralità dei ruoli professionali che le donne e gli uomini rivestono nella società italiana contemporanea, senza distorcere la realtà con rappresentazioni costruite e inverosimili, con le quali, allo scopo di rivendicare l'evoluzione del ruolo sociale della donna nella società, si abolisce o limita la presenza maschile. Il valore

del manuale, per quanto riguarda l'immaginario di genere, sta proprio nell'abilità di offrire una rappresentazione equilibrata della sfera professionale, in modo tale da sovvertire la gerarchia tradizionale che cancella e censura la presenza femminile in ambiti in cui il ruolo delle donne è ormai riconosciuto e valorizzato.

Per illustrare come sono implementate le strategie di inclusione metteremo in evidenza gli esempi più rappresentativi, fra cui un breve dialogo tratto dall'unità sulle professioni. Si tratta di un esercizio di comprensione orale in cui è necessario selezionare, tra due possibili scelte, il lavoro che fanno le persone presentate nelle immagini, dopodiché occorre verificare le soluzioni prendendo visione delle interviste trascritte. Di seguito il dialogo:

'Lei che lavoro fa?'

Lavoro in un ufficio.

Fa la segretaria?'

No, sono la direttrice!'

Oh, scusi!' (Naddeo & Orlandino, 2019:p.30)

Il breve dialogo è molto efficace per la rivendicazione del ruolo professionale della donna che mette in atto – lo stereotipo sulla donna che in un ufficio fa la segretaria inizialmente viene dato per scontato, per essere poi contrastato quando risulta che la donna, anziché rivestire un ruolo di supporto, è invece in posizione apicale.

In un testo sulle abitudini quotidiane di una coppia il fidanzato racconta come si svolge la loro giornata tipo:

'Io e Martina siamo una coppia e abitiamo insieme, ma le nostre giornate sono diverse! La mattina io mi alzo presto perché lavoro in una scuola (faccio il segretario), Martina invece si alza alle 10, la sera lavora in un ristorante (fa la cuoca).'' (Naddeo & Orlandino, 2019:p.213)

La distribuzione delle professioni qui comporta un rovesciamento della gerarchia tradizionale, in quanto al personaggio maschile viene attribuita una professione tradizionalmente femminile e viceversa. A questo proposito è importante menzionare una notevole differenza gerarchica nella rappresentazione delle attività relative alla cucina, emersa in un recente studio condotto sui manuali di italiano e di serbo LS (Vučenočić, 2022a). Dallo studio risulta che la cucina è associata alle donne quando intesa come un'attività quotidiana, ovvero un dovere da compiere nei confini della sfera privata per venire incontro alle esigenze della famiglia, mentre nei casi in cui si tratta di un'attività professionale che connota prestigio, viene di norma associata agli uomini. Il modello alternativo qui proposto è un importante passo verso la denaturalizzazione delle premesse ideologiche che generano i sistemi di

uniformità e le asimmetrie. In tal senso è altrettanto importante che sia riconosciuta, e di conseguenza anche normalizzata, la presenza di una figura maschile in veste di segretario di una scuola; la scelta di attribuirgli questa professione segnala l'abbandono di un approccio che trasmette in modo acritico gli stereotipi e i luoghi comuni a favore di un approccio centrato sulla diversità e la parità.

Di seguito riportiamo altri due esempi che si contraddistinguono in quanto in contrasto con la gerarchia tradizionale.

Immagine 4

ASCOLTARE Due lavori diversi

Ascolta le due interviste e completa lo schema come negli esempi: quali sono per Donato e Maddalena gli aspetti positivi e negativi della loro professione?

			
Donato / giardiniere	Maddalena / programmatrice		
ASPETTI POSITIVI 😊	ASPETTI NEGATIVI ☹️	ASPETTI POSITIVI 😊	ASPETTI NEGATIVI ☹️
un lavoro all'aperto		guadagna bene	

(Naddeo & Orlandino, 2019:p.124)

Immagine 5

3 Scrivete una presentazione insieme. Poi mostrate la presentazione alla classe. Potete usare la carta, il telefono cellulare, o un programma come PowerPoint.

Questo è... / Questa è...

(Naddeo & Orlandino, 2019:p.37)

La scelta di presentare una programmatrice al posto di un programmatore serve senz'altro a scardinare lo stereotipo culturale secondo cui le donne non sono portate in questo ambito. Sono proprio iniziative di questo tipo, soprattutto se realizzate attraverso i materiali educativi, ad avere la potenzialità di portare avanti il cambio dei modelli di riferimento per le bambine e le ragazze, in modo che possano costruire un'immagine di sé in cui possono fare ogni tipo di carriera.

Si rivela molto importante anche il secondo esempio in cui sono messe a confronto le professioni di una donna famosa e di un uomo famoso, presentate in modo da evidenziare e valorizzare i contributi delle donne che vanno al di là degli ambiti ristretti entro cui sono solitamente confinate. Ciò detto, accenniamo a un recente studio sulla presenza delle donne nella rappresentazione delle persone famose nei manuali di italiano LS (Vučenović, 2022b), da cui emerge che la costruzione del panorama socioculturale nei manuali rivela un'impronta fortemente androcentrica, in quanto la stragrande maggioranza delle esponenti femminili rientra nelle professioni di cantanti e attrici, mentre gli esponenti maschili coprono un ampio spettro di professioni. Le donne risultano del tutto escluse da ambiti che costituiscono il fondamento della civiltà italiana, quali ad esempio opera, letteratura, pittura, regia (Vučenović, 2022b); di conseguenza gli unici autentici esponenti della cultura italiana risultano essere gli uomini. In questo senso la scelta di includere un'astronauta e un cantante può essere intesa come un atto di ribellione contro le pratiche discriminatorie che impongono come neutra la visione androcentrica del mondo che legittima l'idea sulla cultura italiana come maschile per eccellenza.

Di seguito metteremo in evidenza due esempi di rappresentazione perfettamente equilibrata della sfera professionale in cui donne e uomini rivestono identici ruoli professionali:

Immagine 6

4 PARLARE Fa l'insegnante.

4a Seleziona una persona (uomo o donna) e leggi le informazioni.

NOME	Antonio	Luigi	Giacomo	Bruno	Edoardo
PROVENIENZA	Milano	Roma	Roma	Roma	Milano
RESIDENZA	Roma	Roma	Firenze	Milano	Milano
LUOGO DI LAVORO	ufficio	ospedale	gelateria	negozio	ristorante
LAVORO	impiegato	infermiere	gelataio	commesso	cuoco

NOME	Aurora	Paola	Martina	Sofia	Elisa
PROVENIENZA	Milano	Roma	Milano	Roma	Roma
RESIDENZA	Roma	Roma	Milano	Milano	Firenze
LUOGO DI LAVORO	ufficio	ospedale	gelateria	negozio	ristorante
LAVORO	impiegata	infermiera	gelataia	commessa	cuoca

4b In coppia. A turno, indovinate la persona scelta dal compagno. Seguite l'esempio. Poi scegliete un'altra persona e ripetete.

Paolo Roma Firenze scuola insegnante	Di dov'è?	Dove abita?	Dove lavora?	Che lavoro fa?	È Paolo?
	Di Roma.	A Firenze.	In una scuola.	L'insegnante.	Sì!

(Naddeo & Orlandino, 2019:p.31)

Immagine 7

PROFESSIONI E LUOGHI DI LAVORO

	<ul style="list-style-type: none"> operaio operaia fabbrica 		<ul style="list-style-type: none"> commesso commessa negozio
	<ul style="list-style-type: none"> impiegato impiegata ufficio 		<ul style="list-style-type: none"> dottore dottoressa ospedale
	<ul style="list-style-type: none"> cameriere cameriera ristorante 		<ul style="list-style-type: none"> architetto architetta* ufficio <p>* è corretto anche architetta</p>
	<ul style="list-style-type: none"> insegnante insegnante scuola 		<ul style="list-style-type: none"> cuoco cuoca ristorante

(Naddeo & Orlandino, 2019:p.162)

Le rappresentazioni, anziché legittimare le relazioni di potere asimmetriche e riprodurre obsoleti stereotipi culturali, veicolano un importante messaggio di parità, implicando che le professioni non hanno genere e che le differenze biologiche fra donne e uomini non determinano e non limitano le loro opportunità nel mondo del lavoro. L'immagine della sfera professionale qui proposta dovrebbe fungere da modello esemplare da seguire in tutti i materiali educativi, in quanto rispetchia e promuove diversità, inclusione e parità di genere, senza snaturare la realtà.

Un altro aspetto importante da notare è il fatto che il ruolo professionale della donna viene pienamente riconosciuto e valorizzato anche nel linguaggio, attraverso le denominazioni al femminile.

6. Conclusione

In questo contributo abbiamo analizzato, nell'ottica di genere, la costruzione delle relazioni di potere nei manuali di italiano LS in una prospettiva diacronica, mettendo a confronto il manuale *Qui Italia* pubblicato nel 2002 e il manuale *Dieci AI* pubblicato nel 2019. Entrambi i manuali sono impiegati nella didattica dell'italiano LS presso la Facoltà di Filologia dell'Università di Banja Luka (Bosnia Erzegovina).

L'analisi ha rivelato notevoli differenze nell'approccio adottato nei due manuali e di conseguenza nel modo in cui sono costruite le gerarchie e i ruoli di genere nella sfera professionale. Nel manuale *Qui Italia* è evidente una linea di demarcazione fra le professioni che connotano potere e prestigio, di norma associate a personaggi maschili, e quelle tradizionalmente femminili (es. *segretaria*), associate per automatismo a personaggi femminili.

Le relazioni di potere asimmetriche che sono alla base dell'ideologia di genere sono spesso percepite come naturali, neutre e non-ideologiche, anche da parte di autori di manuali, educatori e altre figure professionali coinvolte nell'educazione linguistica. È quindi probabile che le disuguaglianze di genere presenti nel manuale *Qui Italia*, piuttosto che il risultato di un'intenzione conscia e mirata da parte degli autori, siano il riflesso di una coscienza collettiva di stampo patriarcale; è inoltre altrettanto probabile che avvengano come risultato della scarsità di iniziative, personali e istituzionali, miranti a sviluppare in autori ed educatori le competenze critiche necessarie per affrontare le esigenze e le sfide dell'educazione moderna.

Alla luce di quanto sopra esposto concludiamo che, a causa dell'assenza di un approccio sensibile al genere, il manuale *Qui Italia* riproduce e naturalizza le relazioni di potere asimmetriche fra donne e uomini in ambito professionale.

Contrariamente a ciò, il manuale *Dieci A1* emerge come un materiale educativo che contesta i ruoli tradizionali di genere in ambito professionale e offre modelli alternativi e paritari, veicolando il messaggio che nella società italiana esistono e hanno identico valore segretarie e segretari, direttrici e direttori, avvocate e avvocati ecc. L'implementazione dell'approccio di genere ha dato vita a rappresentazioni equilibrate che affermano l'emancipazione femminile e documentano aspetti della realtà che vanno al di là degli schemi rigidi dell'ideologia di genere. Da questa prospettiva l'approccio alla costruzione dell'immaginario di genere nel manuale *Dieci A1* rivendica l'agenda della pedagogia critica, secondo cui l'educazione ha un ruolo centrale nella trasformazione individuale e sociale.

Il paragone fra i due manuali pubblicati a distanza di 17 anni ha rivelato una svolta significativa nel trattamento della questione di genere nei materiali didattici LS: è evidente che l'approccio di genere, assente nel manuale *Qui Italia*, è la componente integrante delle politiche educative del manuale *Dieci A1*. La riforma è senz'altro dovuta a una serie di fattori sociali, culturali e politici che hanno spinto le istituzioni europee di riferimento² a ripensare i canoni tradizionali del pensiero filosofico e pedagogico e il loro ruolo nella legittimazione delle asimmetrie sociali.

Infine, occorre accennare ai limiti dello studio, il quale, essendo basato solo su due manuali, non può dare una risposta precisa sulla misura in cui altri fattori, oltre a quello cronologico, impattano sulla costruzione dell'immaginario di genere; probabilmente non tutti i manuali di italiano LS pubblicati di recente pongono lo stesso accento sull'approccio di genere, tanto è una propensione che può essere

²La strategia di *gender mainstreaming*, introdotta dalla Commissione europea nel 1996, con l'obiettivo di raggiungere uguaglianza di opportunità tra donne e uomini in ogni ambito della società, ha sicuramente svolto un ruolo importante nell'avviare riforme con impatto sulle politiche educative.

in stretta correlazione con le politiche delle specifiche case editrici (e. g. Alma Edizioni), ma anche con la sensibilità degli autori e delle autrici alle questioni di genere. In questo senso le future ricerche potrebbero concentrarsi su queste sfumature, partendo da un corpus più ampio.

Riferimenti bibliografici

1. Angelini, E. & Tarantola, S. (2020) La rappresentazione dell'immagine di genere (maschile e femminile) nei manuali di italiano L.S. *Bollettino Itals.* 18(85), 1–12.
2. Ansary H. & Babaii, E. (2003) Subliminal Sexism in Current ESL/EFL Textbooks. *Asian EFL Journal.* 5(1), 1–15.
3. Apple, M. W. (1992) The Text and Cultural Politics. *Educational Researcher.* 21(7), 4–19.
4. Apple, M. W. (2000) *Official Knowledge: Democratic Education in a Conservative Age.* New York, Routledge.
5. Apple, M. W. (2013) *Knowledge, Power and Education. The Selected Works of Michael Apple.* New York, Routledge.
6. Barton, A. & Namatende-Sakwa, L. (2012) The representation of gender in English textbooks in Uganda. *Pedagogy Culture and Society.* 20(2), 173–190.
7. Blommaert, J. & Bulcaen, C. (2000) Critical Discourse Analysis. *The Annual Review of Anthropology.* 29, 447–466.
8. Bonichi, F. (2010) Istituzioni educative e riproduzione dell'ordine sociale. In: Paolucci G., ed. *Bourdieu oltre Bourdieu,* Torino, UTET, 219–251.
9. Bori, P. (2020) *Language Textbooks in the era of Neoliberalism.* London, Routledge.
10. Chouliaraki, L. & Fairclough, N. (1999) *Discourse in Late Modernity: Rethinking Critical Discourse Analysis.* Edinburgh, Edinburgh University Press.
11. Curdt-Christiansen, X. L. & Weninger, C. (2015) Introduction: Ideology and the Politics of Language Textbooks. In: Curdt-Christiansen, X. L. & Weninger, C., eds. *Language, Ideology, and Education. The Politics of Textbooks in Language Education.* London, Routledge, pp.1–8.
12. Curdt-Christiansen, X. L. (2017) Language Socialization Through Textbooks. In: Duff, P. & May, S., eds. *Encyclopedia of Language and Education.* New York, Springer, pp.1–16.
13. Darder A., Mayo, P., Paraskeva, J. (2016) The Internationalization of Critical Pedagogy: An Introduction. In: Darder, A., Mayo, P. & Paraskeva, J., eds. *International Critical Pedagogy Reader.* New York, Routledge, pp.1–14.
14. Fairclough, N. (1989) *Language and Power.* New York, Longman.
15. Fairclough, N. (1992) *Discourse and Social Change.* Cambridge, Polity.
16. Frabotta, S. (2022) Chi fa che? Stereotipi di genere nelle immagini dei libri di testo di italiano come lingua straniera. *Italiano Lingua Due.* 14(1), 216–228.

17. Foucault, M. (1983) On the genealogy of ethics: An overview of work in progress. In: Dreyfus, H. & Rabinow, P., eds. *Michel Foucault: Beyond structuralism and hermeneutics*. Chicago, University of Chicago Press, pp.229–264.
18. Genovesi-Bogićević, A. (2010) Microlingue e bias. La cultura degli affari ‘dell’Altro’ in un corso di italiano economico LS. *Bolletino Itals*.
19. Gupta, A. & Yin, A. S. L. (1990) Gender representation in English language textbooks used in the Singapore primary schools. *Language and Education*, 4(1), 29–50.
20. Hartman, P. & Judd, E. (1978) Sexism and TESOL materials. *TESOL Quarterly*, 12(4), 383–393.
21. Hellinger, M. (1980) ‘For men must work and women must weep’: Sexism in English Language Textbooks used in German Schools. *Women’s Studies International Quarterly*, 3, 267–275.
22. Jarvis, P. (2014) *Teaching, Learning and Education in Late Modernity. The Selected Works of Peter Jarvis*. New York, Routledge.
23. Lee, J. & Collins, P. (2010) Construction of gender: a comparison of Australian and Hong Kong English language textbooks. *Journal of Gender Studies*. 19(2), 121–137.
24. Lorber, J. (1994) *Paradoxes of Gender*. London, Yale University Press.
25. Porreca, K. (1984) Sexism in Current ESL Textbooks. *TESOL Quarterly*. 18(4), 705–724.
26. Sakita, T. (1995) Sexism in Japanese English education: A survey of EFL texts. *Women and Language*. 13(2), 5–12.
27. Spring, J. (2017), *Corporatism, Social Control, and Cultural Domination in Education: From the Radical Right to Globalization. The Selected Works of Joel Spring*. New York, Routledge.
28. Torrioni, P. M. (2014) Genere e identità: la costruzione sociale del maschile e del femminile nella società complessa. In: Venera, A. M., ed. *Genere, educazione e processi formativi. Riflessioni teoriche e tracce operative*. Parma, Edizioni Junior, pp.37–64.
29. Vučenović, N. (2022a) (De)konstrukcija patrijarhalnih obrazaca u udžbenicima: komparativna analiza udžbenika italijanskog jezika kao stranog i srpskog jezika kao stranog. *Folia Linguistica et Litteraria*, 40, 375–399.
30. Vučenović, N. (2022b). ‘His story’ – the exclusion of women in the depiction of nonfiction characters in Italian as a foreign language textbooks: a case study. *AG About Gender*. 11(21), 173–206.
31. Vučenović, N. (2023a) Gender and «docile bodies». An overview of diet representation in Italian as a foreign language textbooks. *Ricerche di Pedagogia e Didattica*. 18(1), 213–215.
32. Vučenović, N. (2023b) La costruzione dell’identità di genere nei manuali LS fra ideologia di genere e ideologia neoliberale: un’analisi comparativa dei manuali di italiano LS e di serbo LS. *Italica Wratislaviensia*. 14(1), 141–161.

33. Wodak, R. (1995) Critical Linguistics and Critical Discourse Analysis. In: Verschueren, J., Östman, J. O. & Blommaert, J., eds. *Handbook of Pragmatics*. Amsterdam, John Benjamins Publishing Company.
34. Yu, R. (2020) Culture in Second or Foreign Language Acquisition. *Journal of Language Teaching and Research*. 11(6), 943–947.

Manuali del corpus

1. Mazzetti, A., Falcinelli, M., Servadio, B. (2002) *Qui Italia. Corso elementare di lingua italiana per stranieri. Lingua e grammatica*. Firenze, Le Monnier.
2. Naddeo, C. M. & Orlandino, E. (2019) *Dieci lezioni di italiano. Corso di lingua italiana per stranieri A1*. Firenze, Alma Edizioni.

Nataša D. Vučenović
University of Banja Luka
Faculty of Philology
Department of Romance Studies

GENDER AND POWER IN ITALIAN AS A FOREIGN LANGUAGE TEXTBOOKS: A DIACHRONIC PERSPECTIVE

Summary

This paper analyses, from the perspective of critical discourse analysis and critical pedagogy, the representation of gender hierarchy in two representative Italian as a foreign language textbooks, published between 2002 and 2019. The aim is to examine whether asymmetric power relations are reproduced or reversed through the representation of professions attributed to male and female characters, in order to obtain meaningful data about the approach adopted by the authors and publishing houses. Specifically, we aim to determine whether a progressive and egalitarian tendency in the perception and representation of women and men in the professional sphere can be identified. The analysis reveals significant differences in the approach adopted in the two textbooks and consequently in how gender hierarchies and roles in the professional sphere are constructed. Due to the absence of a gender-sensitive approach, the *Qui Italia* textbook reproduces and naturalises asymmetric power relations between women and men in the professional sphere. In contrast, the *Dieci A1* textbook emerges as an educational material that challenges traditional gender roles in the professional sphere and offers alternative and egalitarian models. The results suggest that progressive trends regarding gender equality in educational

materials have evolved over time and that a gender approach is increasingly implemented and valued.

► **Keywords:** Italian as a foreign language, textbooks, professions, gender, power, inequalities, inclusion, equality.

Nataša D. Vučenović
Univerzitet u Banjoj Luci
Filološki fakultet
Katedra za romanistiku

ROD I MOĆ U UDŽBENICIMA ITALIJANSKOG JEZIKA KAO STRANOG IZ DIJAHRONIJSKE PERSPEKTIVE

Rezime

U radu se iz perspektive kritičke analize diskursa i kritičke pedagogije analizira prikaz rodne hijerarhije u udžbenicima italijanskog jezika kao stranog. Cilj analize jeste ispitati da li se asimetrični odnosi moći između žena i muškaraca reprodukuju ili transformišu kroz prikaz zanimanja koja su dodijeljena muškim i ženskim likovima. Preko analize dva reprezentativna udžbenika italijanskog za strance, objavljena između 2002. i 2019. godine, istražuju se razlike u prikazima, kao i u izdavačkim politikama u pogledu rodno senzitivnog pristupa. Konkretno, poređenjem udžbenika nastojimo utvrditi da li je moguće identifikovati progresivnu egalitarnu tendenciju u percepciji i prikazu žena i muškaraca u profesionalnoj sferi. Rezultati ukazuju na značajne razlike u prikazu rodne hijerarhije u profesionalnoj sferi. Zbog evidentnog odsustva rodnog pristupa, udžbenik *Qui Italia* reprodukuje i naturalizuje asimetrične odnose moći između žena i muškaraca u profesionalnoj sferi. Nasuprot tome, udžbenik *Dieci A1* izdvaja se kao obrazovni materijal koji dovodi u pitanje tradicionalne rodne uloge u profesionalnoj sferi i nudi alternativne i egalitarne modele. Rezultati nadalje ukazuju na to da su progresivne tendencije u vezi sa rodnom ravnopravnošću u obrazovnim materijalima evoluirale tokom vremena, te da se rodna perspektiva prilikom kreiranja udžbenika sve intenzivnije sprovodi i vrednuje.

► **Ključne riječi:** italijanski za strance, udžbenici, profesije, rod, moć, nejednakosti, inkluzivnost, dijahronijska analiza.

Preuzeto: 30. 9. 2023.
Korekcije: 2. 12. 2023.
Prihvaćeno: 9. 12. 2023.

... СНАХУТІАТІАТІАТІ
СНАХУТІАТІАТІАТІАТІ
НЕОБСТІАТІАТІАТІАТІ
СНАХУТІАТІАТІАТІАТІ
НАХУТІАТІАТІАТІАТІ
ТЕАХУТІАТІАТІАТІАТІ
СТВАХУТІАТІАТІАТІАТІ

СТАНІАТІАТІАТІАТІАТІ
ЖІВАХУТІАТІАТІАТІАТІ
МІАТІАТІАТІАТІАТІАТІ
ІАТІАТІАТІАТІАТІАТІ
ТІАТІАТІАТІАТІАТІАТІ
ЮЖІАТІАТІАТІАТІАТІ
ШАХУТІАТІАТІАТІАТІ

... СНАХУТІАТІАТІАТІ
СНАХУТІАТІАТІАТІАТІ
НЕОБСТІАТІАТІАТІАТІ
СНАХУТІАТІАТІАТІАТІ
НАХУТІАТІАТІАТІАТІ
ТЕАХУТІАТІАТІАТІАТІ
СТВАХУТІАТІАТІАТІАТІ

... СНАХУТІАТІАТІАТІ
СНАХУТІАТІАТІАТІАТІ
НЕОБСТІАТІАТІАТІАТІ
СНАХУТІАТІАТІАТІАТІ
НАХУТІАТІАТІАТІАТІ
ТЕАХУТІАТІАТІАТІАТІ
СТВАХУТІАТІАТІАТІАТІ

ЈЕЗИК

Е.И. Якушкина¹

Московский государственный университет им. М.В. Ломоносова

Филологический факультет

Д. Црняк²

Банялукский университет

Филологический факультет

ЛЕКСИЧЕСКОЕ ВАРЬИРОВАНИЕ В РЕЧИ НОСИТЕЛЕЙ ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА НА ТЕРРИТОРИИ РЕСПУБЛИКИ СЕРБСКОЙ

Аннотация: Статья посвящена лексическим дублетам, которые присутствуют в речи жителей Республики Сербской. Природа этой дублетности связана с распространением разных слов для обозначения одной и той же реалии в более восточных и более западных регионах сербской языковой территории. На материале лексических анкет, содержащих около 200 вопросов и записанных главным образом от жителей Баня-Луки и Требиня, составлен список варьируемой лексики, употребление которой противопоставляет территорию Республики Сербской и Сербии. Прослеживаются географические характеристики членов дублетных пар и внутри территории Республики Сербской, а именно их преимущественное распространение на ее западе или на востоке (в Баня-Луке и Требине). Выделена группа дублетов, которые параллельно используются примерно с одинаковой частотой на всей территории РС.

Ключевые слова: *сербский язык, лексическая вариативность, лексические дублеты.*

Вводные замечания. Павле Ивич, характеризуя языковую ситуацию в Боснии и Герцеговине, писал в книге «Сербский народ и его язык»: «В Боснии

¹ jkatia@yandex.ru. Филологический факультет МГУ им. М.В. Ломоносова, Ленинские горы, Москва, Россия. Исследование выполнено за счет гранта Российского научного фонда № 23-28-00126, <https://rscf.ru/project/23-28-00126/>

² dijana.crnjak@ff.unibl.org

и Герцеговине иекавица сочетается с лексикой, в которой сосуществуют восточные и западные элементы, чаще всего как синонимы или дублиеты, предоставляя отдельному человеку возможность каждый раз самостоятельно выбирать один из двух вариантов. Некоторые явления дают повод констатировать, что элементы восточного типа несколько преобладают (курсив наш – ЕЯ и ДЦ): для Боснии и Герцеговины не характерны формы *тко* вместо *ко*, названия месяцев *сијечањ*, *вельача* и т. д. » (Ивич 2017:р.213).

Формулировка П.Ивича, которой более полувека, применима и к современному функционированию лексико-семантической системы сербского литературного языка на территории Республики Сербской. Региональному варианту общесербской лексико-семантической системы, характерному для РС, свойственно параллельное употребление слов с разной территориальной принадлежностью – общесербских и локальных, то есть распространенных к западу от Дрины и не характерных для территории Сербии. Этот факт очевиден и общеизвестен, однако подробного описания (или списков) этой региональной лексики, употребляемой сербами в Боснии и Герцеговине, не существует. В словарь РСJ 2018 эта лексика включается спорадически и не всегда маркируется соответствующей территориальной пометой. Так, например, в упомянутом словаре отсутствуют слова *футровати*, *штрампле* и *шпинат*, а слова *мрква*, *рижа*, *кино*, *пунац*, *тинта*, *жельезо*, *спужва*, *разредник* и др. описываются как общесербские, то есть не снабжаются пометой, которая бы указывала, что эти слова характерны для речи проживающих на западе сербской языковой территории.

Цель настоящей работы – проиллюстрировать процитированный тезис П.Ивича конкретным лексическим материалом и продемонстрировать лексическое своеобразие речи образованных носителей сербского литературного языка в Республике Сербской по сравнению с речью сербов, проживающих на территории Сербии, а также лексические различия в речи жителей разных городов Республики Сербской. В основе исследования лежит анкетный материал, собранный преимущественно среди жителей Бая-Луки, Приедора и Требиня, а также некоторых других городов РС. В анкетах, розданных информантам, предлагалось письменно вставить в предложение ту или иную лексему (иногда они предлагались на выбор, а иногда информант сам должен был предложить слово, подходящее по смыслу). Приведем фрагмент анкеты:

Поврће никад не купујем у продавници, радије одем на пијацу/ тржницу,
јер има много више избора.

Купила сам лијепо чинију/ здјелу за воће.

Пихтије су/ (X)ладетина је оно што баш никако не бих пробала.

Кад сам у купатилу хтио да обришем руке, видео сам да нема ниједног _____.

Када сам пошла у школу, пробушили су ми уши и купили дивне _____.

Материал собирао се у неколико етапа, по анкетама общим объемом примерно 250 вопросов. В основу анкет был положен гипотетический список регионально маркированных сербских слов, противопоставленных лексемам, употребляемым в литературном сербском языке к востоку от Дрины. Он включал преимущественно лексические аналоги (термин А.Д.Швейцера, Швейцер 1971:р.132), в меньшей степени фонетические и морфологические варианты. При составлении этого списка, помимо собственного языкового опыта авторов, был использован вопросник сербского диалектного атласа (Упитник СДА). Первую анкету заполнили 40 информантов, а вторую 18. Все информанты имели высшее образование, а их территориальное происхождение было следующим: Бая-Лука – 47, Требине – 7, Приедор – 2, Биелина – 1, Восточное Сараево – 1. Подавляющее большинство информантов составляли люди 1970-ых гг. рождения. Кроме того, было проведено анкетирование студентов – жителей Белграда и Крагуевца, а также жителей Воеводины, разного возраста – эти данные используются в работе как вспомогательные³.

Общая характеристика собранного материала. Приведем здесь полный выявленный нами список лексем, варьируемых на территории Республики Сербской. Все приводимые ниже лексические пары были подтверждены по крайней мере одним информантом. Первой приводится лексема, характерная для восточной части сербского языкового пространства (в ряде случаев для восточной части сербской территории характерны оба члена пары):

аванс – предујам, акција – дионица⁴, алева паприка – црвена паприка, бара – локва, безбједност – сигурност, бешика – мјехур, биоскоп – кино, бјеланце – бјеланак, боранија – махуне, бубашваба – жохар, бубне опне – бубњићи, ваздух – зрак, варење – пробава, варјача – кувача, визитка – визиткарта – посетница, вијек – стољеће, вирила – хреновка, вјерити – заручити,

³ Авторы приносят глубокую благодарность проф. Райне Драгичевич, организовавшей анкетирование студентов в Белграде и Крагуевце.

⁴ Слова, у которых есть иекавская и эккавская формы, в работе приводятся в иекавской форме. В случае употребления слова на территории Сербии, оно, естественно, будет употреблено в эккавской форме (кроме тех случаев, когда это слово употребляется носителем иекавского произношения).

вјештачки – умјетни, гарантовати – јамчити, гас – плин, гвожђе – жељезо, грип – грипа, груди – прса, дан-и-ноћ – маћухице, двије тачке – двотачка, двојка – двица, дворска будала – дворска луда, дирка – типка, дјевојка – цура, докољенице – докољенке, докторка – докторица, домаћи задатак – домаћа задаћа, дрворед – алеја, дувати – пухати (пувати), ђубре – смеће, ђубриво – гнојиво, жито – кољиво, жуманце – жумањак, забачен – забит, зависник – овисник, запета – зарез, извини – опрости, издавати – изнајмљивати, измјерити – извагати, интересовање – занимање, кајсија – марелица, каранфилчић – клинчић, кафа – кава, качамак – пура, кијати – кихати, кланица – клоаница, колегиница – колегица, косац – косач, котларница – котловница, кувар – кухар, кувати – кухати, лала – тулипан, лименка – конзерва, лудак – луђак, љуљашка – љуља – љуљачка – гега, мастило – тинта, мермерни – мраморни, месара – месница, минђуша – наушница, мирођија – копар, мјерач притиска – тлакомјер, напољу – вани, неваљао – злочест, неваспитан – неодгојен, немаштина – неимаштина, ноћна свеска – кајданка, овал – пладањ, овчетина – браветина, одлагати – одгаћати, оковратник – оворотник, омражен – омрзнут, оправдање – испричница, оса – ос, освјетљење – расвјета, осјећање – осјећај, отаџбина – домовина, очигледно – очито, оцак – димњак, оцачар – димничар – димњачар, оштрило – шиљило – шиљало, павлака – врхње, панталоне – хлаче, пасуљ – гра(х), пашеног – пашанац, пејзаж – крајолик, пешкир – ручник, пиво – пива, пијаца – тржница, пикавац – опушак – чик, пиринач – рижка, пихтије – хладетина, плута – плуто, позајмити – посудити, поклон – дар, поморанца – наранца, порцелански – порцулански, посластичарница – сластичарна, постављен – футрован, потиљак – затиљак, право – равно, пређашињи – пријашињи, прекрасан – предиван, прехлада – назеб, прецртати – прекрижити, пржено јаје – јаје на око, притисак – тлак, провјетрити – израчитити – прозрачитити, продавац – продавач – трговац, промаја – пропух, проналазак – изум, професорка – професорица, процент – постотак, пришта – пришт, путарина – цестарина – друмарина, путер – маслац, радознао – знатижељан, разредни старјешина – разредник, рачунар – компјутер, ренде – ренда – рибез, рерна – пећница, свеска – тека, сирће – оцат, сос – умак, сочиво – лећа, спанаћ – шпинат, споља – извана, спољни – вањски, споран – упитан, срећан – сретан, срећка – лутрија, степениште – стубиште, студенткиња – студенткица, суво грозђе – грозђе, сунђер – служва, супротан – опречан, талас – вал, таст – пунац, ташта – пуница, тестера – жага – пила, теча – тетак, течност – текућина, тигањ – тава, тројка – трица, тротоар – плочник, троугао –

трокут, ђебе – дека, ђудљив – каприциозан – мушичав, ђурка – тука, убијеђен – увјерен, уживање – ужитак, ујести – угристи, укриштеница – укриштене ријечи – крижалька, уображавати – умишљати, уображен – умишљен, у почетку – испочетка – испрва, узвичник – ускличник, Ускрс – Васкрс, утисак – дојам, уђутати – ушутати, учествовати – судјеловати, фалсификовати – кривотворити – лажирати, фудбал – ногомет, хлеб – крух, цвекла – цикла, цуцла – дуда, чаршаф – плахта, часовничар – сајџија – урар, четворка – четвртица, чивилук – вјешалица, чинија – здјела, чуло додира – чуло пипања – чуло опипа, цак – вређа, шаргарепа – мрква, Швајцарска – Швицарска, шницла – одрезак, шпорет – пећ, штирак – штирка.

Этот список неоднороден по разным признакам. Перечислим их.

Источник дублетности. В список входят как слова, являющиеся неотъемлемой частью лексико-семантической системы западных сербских говоров, так и слова, которые восходят к литературно-языковой традиции на территории Хорватии. Также в него входят общесербские дублеты, которые в виде пар функционируют и на территории Сербии, и таким образом, не являются дифференциальными для речи жителей Сербии и Республики Сербской (*двие тачке – двотачка, ђубре – смеђе, запета – зарез, извини – опрости, оцак – димњак, пашеног – пашанац, проналазак – изум, радознао – знатижељан, рачунар – компјутер, споран – упитан, убијеђен – увјерен, уображен – умишљен, фалсификовати – кривотворити – лажирати* и др.).

Характер варьлируемых языковых элементов. Среди данных пар есть варианты слов и собственно лексические дублеты, или аналоги. Среди вариантов слов представлены: фонетические (*кафа – кава, кијати – кихати, кувар – кухар, кувати – кухати, лудак – луђак, порцелански – порцулански, сређан – сретан, уђутати – ушутати, Швајцарска – Швицарска*), морфологические (*грип – грипа, оса – ос, пиво – пива, приута – приут*) и словообразовательные (*двојке – двице, докторка – докторица, жуманце – жумањак, зависник – овисник, задатак – задаћа, котларница – котловница, љуљашика – љуља – љуљачка, месара – месница, оковратник – оворотник, омражен – омрзнут, осв(ј)етьење – расјета, осјећање – осјећај, очигледно – очито, посластичарница – сластичарна, студенткиња – студентица, суво грожђе – грожђице, теча – тетак, уживање – ужитак, ујак – ујко, упала – запаљење, цртаћ – цртић*). Семантическая вариативность почти не была обнаружена. В нашем материале встретился только один пример семантических различий: в Боснии и Герцеговине *бурек* имеет значение только «пита са месом», а в Нови-Саде – с разными видами начинки. Таким образом, группа лексических аналогов значительно преобла-

дает, что являются характеристикой лексической вариативности в сербском языке (например, в отличие от русского).

Характер вариативности, во многом, зависит от истории и обстоятельств ее формирования. Так, например, в английском, в котором вариативность возникла путем трансформации языка после его отрыва от первоначальной территории распространения, значительны семантические различия (Швейцер 1971:pp.114–124), тогда как в немецком вариативность, во многом, зависит от диалектных различий и тем самым представлена различиями собственно лексическими. Специфика же ситуации на сербской языковой территории заключается в действии как диалектного фактора, так и влияния языковой традиции на территории Хорватии. Вот, что об этом писал П.Ивич: «В Боснии и Герцеговине постоянно перемежались элементы, привнесенные с обеих сторон. Период с 1878 по 1918 г., когда туда попали австрийские чиновники с их административным языком, и период с 1941 по 1945 г., когда усташская власть проводила свою политику, дали особенно сильные импульсы притоку западной лексики. Эти импульсы иногда вызывали реакцию отторжения, как, например, реакция Кочича. С другой стороны, администрация Югославии в межвоенный период отдавала предпочтение в своем языке элементам восточной лексики. В целом, однако, Босния и Герцеговина находится в исключительно выигрышном положении, обогащая свой лексический состав из двух источников и присоединяя эти достижения к богатому фонду собственного языкового наследия». В результате в середине 20-го века сложилась ситуация, что «в Боснии западный и восточный вариант взаимодействуют друг с другом и нейтрализуются, при этом языковая практика в республике в некоторых случаях имеет свои предпочтения» (Ивич 2017:р.231).

Анализ анкеты №1.

Первая анкета, состоящая из 124 вопросов, подробно проанализирована в другой нашей работе (Якушкина, Црняк 2023). Здесь мы сошлемся на полученные ранее результаты и дополним их данными о географии слов.

Частотность западных и восточных элементов. Среди анализированных пар есть случаи, когда на территории РС широко представлены оба варианта лексемы (см. подробную статистику в Якушкина, Црняк 2023), а есть случаи, когда абсолютно преобладает один вариант – западный или восточный. Так, в речи анкетированных жителей Республики Сербской только в восточном варианте употребляются слова *дезен*, *дужи*, *пријатно*; преимущественно в вос-

точном *аванс, вијек, поклон, рерна, сирће, тротоар, упала, утисак, учествовати, фудбал, шпорет*. Есть слова, которые встречаются преимущественно в «западном» варианте, но их меньше: *докторица, железо, мрква, разредник, рижа*. Только в «западном» варианте употребляется слово *професорица*. Преобладание западного или восточного слова в каждом конкретном случае трудно предсказуемо. Например, слово *пухати* употребляют всего пять информантов, родом из Ливаньско поле, Мркониц-Града, Котора (ныне проживает в Требине), Тивата (ныне проживает в Баня-Луке) и Восточного Сараева, а слово *спужва* устойчиво используется по всей территории Республики Сербской.

С точки зрения территориального распространения лексические дублеты можно поделить на поляризованные и неполяризованные. Под поляризацией мы понимаем: 1) противопоставление лексем в речи жителей Республики Сербской словам, характерным для Сербии (*рижа – пиринач*) и 2) противопоставление дублетов, характерных для разных областей Республики Сербской (*хлаче – панталоне*). Под отсутствием поляризации мы понимаем: 1) параллельное функционирование членов дублетных пар не только в РС, но и в Сербии (*компјутер – рачунар*); 2) функционирование части слов в виде дублетов на всей территории РС (*талас – вал*).

Самый общий вывод, который позволяет сделать материал первой анкеты о различиях в употреблении слов в разных городах Республики Сербской, заключается в том, что на западе РС (в Приедоре), употребляется больше слов «западного» типа, чем на востоке (в Требине). Так, в анкетах из Приедора без вариантов зафиксированы слова *врхње, зрак, махуне, посудити* и, в отличие от Требине, встречаются слова *домаћа задаћа, дуда, испричница, копар, кухар, кухати, марелице, неодгојен, пропух, ручник, тава, текућина, трговац, тржница, тука, умјетно гнојиво, урар, хладетина, хлаче, цикла, шилило, шпинат*. Кроме перечисленных, в анкетах из Требине также не встретились слова *дар, крух, махуне, одрезак, плахта, предујам, судјеловати, тека, тлак* (слово *тлакомјер* встречается, но реже чем в более западных областях), *ускличник, Швицарска*, редко употребляется слово *студентица*. Однако в Требине, в отличие от более западных городов, охваченных нашим анкетированием, употребляются слова *биоскоп, ђубре, спанаћ, тигањ, ћале, ћебе, хулахопке*. В Биелине, в отличие от других исследованных городов, используются слова *биоскоп* и *гвожђе*. Анкета информанта из Восточного Сараева демонстрирует большее число западной лексики, чем в Требине (в частности, там активно используется слово *зрак*, которого не встретилось в трebinьских анкетах).

Анализ анкеты №2.

Данная анкета, состоящая из 65 вопросов, еще нами не анализировалась, поэтому рассмотрим ее материал подробно. Как и предыдущая, эта анкета в целом ряде вопросов демонстрирует деление Республики Сербской на западную (Баня-Лука) и восточную область (Требине). Рассмотрим вначале лексические пары, члены которых с разной частотностью употребляются в Требине и Баня-Луке.

Овчетина – браветина. Жителями Требине было выбрано только *браветина*, в Баня-Луке – *овчетина* (9)⁵ или оба названия (2), причем информант, живший некоторое время в Нови-Саде, из двух названий отметил как более привычное для себя *браветина*, а информант родом из Хорватии – слово *овчетина*. Информанты из Белграда также выбрали слово *овчетина*.

Бубне опне – бубњићи. В Требине встретилось только *бубне опне*, в Баня-Луке, напротив, чаще встречается слово *бубњићи* (5), ср. также *бубњићи/ бубне опне* (4), *бубне опне* (2).

Путарина – цестарина. В Требине было употреблено только слово *путарина*. В Баня-Луке встречается и слово *цестарина*: *путарина/ цестарина* (3), *путарина* (9).

Димњачар – оџачар. В Требине чаще, чем на западе употребляется слово *оџачар*: *оџачар* (1), *димњачар/ оџачар* (5), *димњачар* (1). В Баня-Луке чаще употребляется слово *димњачар* (8), *димњачар/ оџачар* (1), *димничар* (1), *оџачар* (1). Также на западе РС доминирует слово *димњак* (12), *димњак/ оџак* (1), а на востоке чаще, чем на западе, употребляется слово *оџак*: *димњак/ оџак* (5), *димњак* (2).

Двије тачке – двотачка. В Требине не встретилось слово *двотачка* как единственное название (*двотачка/ двије тачке* (5), *двије тачке* (2)), а на западе РС оно используется чаще: *двотачка/ двије тачке* (4), *двотачка* (7), тогда как наименование *двије тачке* в качестве отдельного ответа предложено не было.

У почетку – испочетка – испрва. Материалы из Требиня выделяются тем, что в них встречается обозначение *у прво вријеме* (*у прво вријеме/ у почетку/ испочетка* (2)), тогда как в Баня-Луке дважды встретилось слово *испрва* (*испрва, у почетку* (2)). В целом, во всей РС доминирует выражение *у почетку* (14).

Споља – извана. В Требине чаще используется слово *споља* (5), также *извана/ споља* (1), *свана* (1). В Баня-Луке оно встречается реже, и возрастает частотность *извана*: *извана/ споља* (5), *извана* (4), *споља* (2).

⁵ Здесь и далее в скобках приводится число подтверждений данного употребления в анкетах.

Нотна свеска – *кајданка*. Употребление словосочетания *нотна свеска* зафиксировано всего два раза (в Требине), причем только в паре с *кајданка*. Такая же ситуация с парой *клаоница* – *кланица*. Ответ *кланица* получен один раз в Требине.

Каранфилчић – *клинчић*. На западе РС чаще, чем на востоке встречается слово *клинчић*. Слово *каранфилчић* употреблено дважды информантами из Требиня и дважды из Баня-Луки. Оба варианта употреблены три раза в Требине и пять раз в Баня-Луке. *Клинчић* – шесть раз в Баня-Луке, два раза в Требине.

Косац – *косач*. Требине: *косац* (4), *косач* (2), *косац/ косач* (1). Баня-Лука: *косац* (4), *косач* (5), *косац/ косач* (1). Наблюдается небольшое преобладание формы *косач* на западе и *косац* на востоке.

Прекрасан – *предиван*. На востоке РС чаще, чем на западе встречается аналог *предиван*, на западе – *прекрасан*. Требине: *предиван* (4), *прекрасан/ предиван* (3). Баня-Лука: *предиван* (2), *прекрасан/ предиван* (7), *прекрасан* (1).

Укрштеница – *укрштене ријечи* – *крижалька*. Требине: *укрштеница* (1), *укрштене ријечи* (1), *укрштеница/ укрштене ријечи* (3), *крижалька/ укрштенице* (1), *крижалька/ укрштеница/ укрштене ријечи* (1). Баня-Лука: *укрштеница* (1), *укрштеница/ укрштене ријечи* (3), *крижалька/ укрштеница/ укрштене ријечи* (3), *крижалька/ укрштеница* (4). Хотя и незначительно, но на западе возрастает частотность употребления слова *крижалька*.

Варјача – *кувача*. В Баня-Луке чаще употребляется слово *кувача* (*кухача*), а в Требине – *дрвена кашика*. Требине: *варјача* (2), *кутлача* (1), *варјача/ дрвена кашика* (2), *дрвена кашика* (1). Баня-Лука: *варјача* (2), *кувача* (*кухача*) (6), *кувача* (*кухача*)/ *варјача* (3), *кутлача/ дрвена кашика* (1).

Дан-и-ноћ – *маћухице*. В Требине чаще используется название *дан-и-ноћ*, а в Баня-Луке *маћухице*. Требине: *дан-и-ноћ* (5), *маћухице* (1), *маћухице/ дан-и-ноћ* (1). Баня-Лука: *дан-и-ноћ* (1), *маћухице* (7), *маћухице/ дан-и-ноћ* (2).

Бешика – *мјехур*. В Требине преобладает использование слова *бешика*, а в Баня-Луке *мјехур*. Требине: *бешика* (6), *мјехур/ бешика* (1). Баня-Лука: *мјехур/ бешика* (6), *мјехур* (3), *бешика* (3).

Ћудљив – *каприциозан* – *мушичав*. В Требине, в отличие от Баня-Луки, не встретилось слово *мушичав*. Требине: *ћудљив* (3), *каприциозан* (2), *ћудљив/ каприциозан* (2). Баня-Лука: *ћудљив* (2), *каприциозан* (1), *ћудљив/ каприциозан* (2), *мушичав/ ћудљив/ каприциозан* (3), *мушичав* (2), *задрт/ каприциозан* (1).

Немаиштина – *неимаиштина*. В Требине, безусловно, основной лексемой является слово *неимаиштина*, а *немаиштина* в анкетах было употреблено только

в паре с ним (*неимаитина* (5), *неимаитина/ немаитина* (2)). В Баня-Луке обратная ситуация: *неимаитина* (9), *немаитина* (1).

Омражен – омрзнут. На всей территории РС абсолютно преобладает лексема *омражен*, однако в Баня-Луке встречается и слово *омрзнут*. В Требине встретилось только *омражен*. Баня-Лука: *омражен* (8), *омражен/ омрзнут* (2), *омрзнут* (1).

Чуло додира – чуло пипања – чуло опипа. В Баня-Луке чаще встречаются слова *опип* и *пипање*: *додира* (4), *додира/ опипа* (3), *опипа* (1), *опипа/ пипања/ додира* (3). В Требине – *додир* (6) (ср. *чуло пипања* (1)).

Плута – плуто. В Требине преобладает форма женского рода (5 раз в качестве единственного варианта и два двойных употребления), а в Баня-Луке распространена форма среднего рода (5) и дважды зафиксирована форма женского.

Оса – ос. В Требине засвидетельствована только форма *оса*. В Баня-Луке дважды – форма *ос* и четыре раза вариативные формы.

Ренде – ренда – рибез. В Требине зафиксирована только форма женского рода *ренда*. В Баня-Луке она также преобладает (7), но один раз встретилась и форма среднего рода *ренде*, один раз лексема *рибез*, один раз все лексемы и один раз пара *ренда – ренде*.

Срећка – лутрија. В Требине встречаются параллельные употребления *срећка/ лутрија* (3) и *срећка* (4). В Баня-Луке слово *лутрија* появляется в самостоятельном употреблении: *срећка* (8), *лутрија* (2).

Штирак – штирка. В Требине распространена форма *штирка*. В Баня-Луке появляется форма *штирак*: *штирак* (3), *штирка* (5).

Троугао – трокут. Для Требиня более характерна лексема *троугао* (3) (также четыре фиксации двойного названия), а для Баня-Луки *трокут* (7) (также четыре двойных фиксации и одна фиксация *троугао*).

Визитка – визиткарта – посјетница. В Требине слово *визитка* употребляется редко: *визитка/ визиткарта* (1), *визиткарта* (5), *визитка/ визиткарта/ посјетница* (1). Баня-Лука: *визитка/ визиткарта* (5), *визитка* (3), *визиткарта* (2), *визиткарта/ посјетница* (1).

Потильак – затильак. В анкетах из Требиня употреблено только слово *потильак*. В Баня-Луке также преимущественно употребляется *потильак*. *Затильак* подтвержден одним информантом.

Неваљао – злочест. В Требине преобладает форма *неваљао* (5), *злочест/ неваљао* (2). В Баня-Луке чаще, чем в Требине, употребляется *злочест*: *злочест/ неваљао* (7), *неваљао* (3), *злочест* (1).

Бубашваба – жохар. Требине: *жохар/ бубашваба* (3), *жохар* (3), *бубашваба* (1). В Баня-Лука чаще употребляется *жохар* (8), *жохар/ бубашваба* (3), *бубашваба* (1).

Алева паприка – црвена паприка. На западе РС чаще, чем на востоке, встречается название *црвена паприка*. Требине: оба названия (4), *алева паприка* (1), *црвена паприка* (1). Баня-Лука: оба названия (4), *црвена паприка* (5), *алева паприка* (1).

Докољенице – докољенке. На всей территории преобладает слово *докољенице*. В Требине оно употребляется без вариантов, а в Баня-Луке слово *докољенке* встретилось два раза в самостоятельном употреблении и три раза в паре с *докољенице*.

Жито – кољиво. На востоке преобладает слово *жито*, а на западе распространено слово *кољиво*. Требине: *жито* (4), *кољиво/ жито* (3). Баня-Лука: *кољиво* (4), *жито* (1), *кољиво/ жито* (5).

В ряде случаев территориальные различия в употреблении лексем между Требине и Баня-Лукой не прослеживаются. И для востока, и для запада РС характерно параллельное использование лексем разных типов.

Грождџице – суво грождџе. Требине: *грождџице* (4), *грождџице/ суво грождџе* (3). Баня-Лука: *грождџице* (9), *грождџице/ суво грождџе* (3), *суво грождџе* (1).

Пикавац – опушак – чик. Требине: *чик* (2), *опушак* (2), *пикавац* (1), *опушак – пикавац* (2). Баня-Лука: *опушак* (5), *опушак/ чик* (5), *опушак/ пикавац* (1).

Пејзаж – крајолик. Требине: *пејзаж* (3), *крајолик* (1), *пејзаж/ крајолик* (3). Баня-Лука: *пејзаж* (5), *пејзаж/ крајолик* (6).

Фалсификовати – кривотворити – лажирати. Требине: *кривотворити/ фалсификовати* (3), *фалсификовати/ лажирати* (2), *кривотворити/ фалсификовати/ лажирати* (1), *фалсификовати* (1). Баня-Лука: *фалсификовати* (5), *кривотворити/ фалсификовати/ лажирати* (6), *кривотворити/ фалсификовати* (1).

Одлагати – одгађати. Требине: оба слова (4), *одлагати* (1), *одгађати* (2). Баня-Лука: оба слова (5), *одгађати* (5), *одлагати* (1).

Извини – опрости. В большинстве анкет со всей территории РС информанты употребили обе лексемы (17). Кроме этого, по одному примеру употребления *опрости* в Требине и Баня-Луке и одно употребление *извини* в Баня-Луке.

Прецртати – прекрижити. Требине: *прекрижити/ прецртати* (2), *прекрижити* (3), *прецртати* (2). Баня-Лука: *прекрижити/ прецртати* (6), *прецртати* (2), *прекрижити* (3).

Пређаишњи – пријаишњи. Требине: *пријаишњи* (3), *пређаишњи/ пријаишњи* (2), *пређаишњи* (1). Баня-Лука: *пријаишњи* (6), *пређаишњи* (1), *претходни/ ранији* (3), *претходни/ пријаишњи/ ранији* (1).

Лала – тулипан. Требине: *тулипан* (3), *тулипан/ лала* (3), *лала* (3). Баня-Лука: *тулипан* (3), *тулипан/ лала* (5), *лала* (2).

Споран – упитан. Требине: *упитан/ споран* (5), *упитан* (1), *споран* (1). Баня-Лука: *упитан/ споран* (8), *споран* (2), *упитан* (3).

Уображавати – умишљати. Требине: *уображавати/ умишљати* (1), *уображавати* (1), *умишљати* (5). Баня-Лука: *уображавати/ умишљати* (3), *умишљати* (9).

Измјери – изважи – извагај. Глагол *измјерити* на територији РС встречается редко. Требине: *извагај/ измјери* (2), *извагај* (5). Баня-Лука: *Изважи/ извагај/ измјери* (2), *изважи* (5), *извагај* (1), *изважи/ извагај* (2), *изважи/ измјери* (1).

Забачен – забит (прилагательное). Требине: *забит/ забачен* (3), *забачен* (1). Баня-Лука: *забачен* (6), *забит/ забачен* (4).

Очигледно – очито. Требине: *очигледно/ очито* (5), *очигледно* (2). Баня-Лука: *очигледно/ очито* (5), *очигледно* (5).

Некоторые из предложенных лексем не нашли подтверждения у информантов, а некоторые подтвердились всего в нескольких случаях. Так, в наших материалах не встретилось вариантов у слов *церада* и *салвета*. Практически без вариантов используются следующие номинации:

дворска луда – в Баня-Луке были дважды предложены варианты *дворска луда/ дворска будала*;

котловница (в Требине дважды зафиксированы двойные употребления *котловница/ котларница*);

наранца – Требине: *наранца* (5), *наранца/ поморанца* (2); Баня-Лука: *наранца* (10), *наранца/ поморанца* (1);

супротан – парное употребление *супротан – опречан* во всех анкетах засвидетельствовано всего три раза. В остальных случаях информантами была предложена лексема *супротан*;

овал – слово *пладань* в качестве единственного варианта не засвидетельствован, дважды было употреблено в паре с *овал*;

пиво – трижды встречается парная форма *пиво/ пива*;

прехлада – в четырех случаях встретились двойные названия, поровну в Требине и в Баня-Луке;

расвјета – в одной анкете из Требине встретились лексемы *расвјета/ освјетљење*.

Выводы. Проведенное исследование показывает, что региональные различия в употреблении лексики присутствуют не только между Сербией и Республикой Сербской, но и на территории самой Республики Сербской, разделенной на западную и восточную области. В нашем материале западную область репрезентируют Баня-Лука и Приедор, а восточную – Требине и Биелина. Восточное Сараево занимает промежуточное положение. Эта граница не абсолютная, ее образуют только некоторые лексемы, дифференцирующие Сербию и Республику Сербскую. По целому ряду признаков территория Республики Сербской демонстрирует целостность, противопоставленную территории Сербии, либо объединяемую с ней.

Литература

1. Ивич П. (2017) *Сербский народ и его язык*. Москва, Индрик.
2. РСЈ 2018 – *Речник српскога језика* (2018) Нови Сад, Матица српска.
3. Упитник СДА – *Упитник за српскохрватски/ хрватскосрпски дијалектолошки атлас*. Институт за српски језик САНУ (рукопись).
4. Швейцер А.Д. (1971) *Литературный английский язык в США и Англии*. Москва, Высшая школа.
5. Якушкина Е., Црњак Д. (2024) Лексическое своеобразие речи жителей г. Баня-Лука (Республика Сербская, Босния и Герцеговина) и его представление в лексикографии. *Славяноведение* (в печати).

Е.И. Якушкина
Московски државни универзитет
Филолошки факултет

Д. Црњак
Универзитет у Бањој Луци
Филолошки факултет

ЛЕКСИЧКО ВАРИРАЊЕ КОД ГОВОРНИКА СТАНДАРДНОГ ЈЕЗИКА НА ТЕРИТОРИЈИ РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ

Резиме

Рад представља дио већег истраживања регионалног варирања лексике у оквиру српског стандардног језика. За потребе овог истраживања прикупљено је око 100 упитника, које су попунили образовани говорници српског језика из различитих градова. Упитник садржи

питања упућена на разоткривање употребе дублета карактеристичних за западније и источније дијелове српске језичке територије, као што су нпр. *жељезо* и *гвожђе*, *махуне* и *боранија*, *кино* и *биоскоп* и сл. У овом раду анализирано је 58 анкета из Републике Српске: из Бањалуке (47), Требиња (7), Приједора (2), Бијељине (1) и Источног Сарајева (1). Прво се доноси списак истражених регионалних дублета (200 лексема) и даје се њихова типолошка подјела (фонетске или морфолошке варијанте, лексички дублети). Даље се предлаже лингвгеографска анализа прве анкете, иначе раније анализирани у другом раду, и износе се закључци о регионалним карактеристикама прикупљене лексике. Тако се, нпр., констатује да се у Приједору, за разлику од Требиња, употребљавају ријечи *домаћа задаћа*, *дуда*, *испричница*, *кухар*, *кухати*, *марелице*, *неодгојен*, *пропук*, *ручник*, *текућина*, *тржница*, *тука*, *умјетно гнојиво*, *хладетина*, *хлаче* и др.

Главни садржај рада чини анализа другог упитника. За сваки лексички пар обрађен у упитнику наводи се статистика употребе појединачне ријечи у Бањалуци и Требињу и на основу тога се издваја лексика карактеристична за један и други град (нпр. *дан-и-ноћ*, *троугао* у Требињу и *маћухице*, *трокут* у Бањалуци), као и група дублетних парова чији се чланови подједнако често користе и на западу и на истоку Републике Српске (*опрости* – *извини*). Такође, издвојене су ријечи које практично не варирају, него се и у Бањалуци и у Требињу употребљава иста ријеч, која се може подударати с лексемом карактеристичном за Србију (*путарина*), а може бити и другачија (*наранџа* уместо *поморанџа*).

Главни закључак истраживања јесте да је лексика западног и источног типа на територији РС распоређена у облику таласа. То значи да је употреба лексичких дублета у Требињу сличнија њиховој употреби у Србији, док је за Бањалуку и Приједор типична већа концентрација западне лексике него у Требињу.

Даље истраживање биће усмјерено на опис употребе датих лексема у другим градовима РС, као и њиховог варирања на територији Србије.

► **Кључне ријечи:** Српски језик, лексичко варирање, лексички дублети.

E.I. Yakushkina
Moscow State University
Faculty of Philology
D. Crnjak
University of Banja Luka
Faculty of Philology

LEXICAL VARIATION AMONG STANDARD LANGUAGE SPEAKERS IN THE REPUBLIC OF SRPSKA

Summary

This paper is a part of a larger study of regional variation of the lexicon within the Serbian standard language. About 100 questionnaires were collected for this research from educated speakers of the Serbian language from different cities. The questionnaire contains questions which uncover the use of doublets characteristic of the western and eastern parts of the Serbian linguistic territory, such as *željezo* and *gvožđe*, *mahune* and *boranija*, *kino* and *bioskop*. The paper proposes the analysis of around 60 questionnaires from the Republic of Srpska, namely from Banja Luka (47), Trebinje (7), as well as from Prijedor, Bjelina and East Sarajevo. First, the paper presents a list of investigated regional doublets (200 lexemes), and gives their typological division (phonetic or morphological variants, lexical doublets).

Further, a languagegeographic analysis of the first questionnaire is proposed and previously analysed in the other paper, and conclusions about the regional characteristics of the lexicon contained in that questionnaire are presented. For example, it is noted that in Prijedor, unlike Trebinje, words as *domaća zadaća*, *duda*, *hladetina*, *blače*, *ispričnica*, *kuhar*, *kuhati*, *marelice*, *neodgojen*, *propub*, *ručnik*, *tekućina*, *tržnica*, *tuka*, *umjetno gnojivo* etc., are used.

The main content of the paper deals with the analysis of the second questionnaire. For each lexical pair presented in the questionnaire, the statistics of the use of each word in Banja-Luka and Trebinje are given, and based on this, the lexicon characteristic of one and the other city is distinguished (e.g. *dan i noć*, *trougao* in Trebinje and *maćuhice*, *trokut* in Banja Luka), as well as a group of doublet pairs whose members are used equally often in the west and in the east of the Republic of Srpska (*oprosti – izvini*). Words which practically do not vary are also described. Sometimes the same word is used in Banja Luka and Trebinje, and sometimes it is the same as in Serbia (*putarina*), or it may be different (*narandža* instead of *pomorandža*).

The main conclusion of the research is that the lexicon of the western and eastern type on the territory of the Republic of Srpska is distributed in the

form of waves. This means that the use of lexical doublets in Trebinje is more similar to their use in Serbia, while for Banja Luka and Prijedor a higher concentration of western words than in Trebinje is typical.

Further research will be focused on the description of the use of these lexemes in other cities of the Republic of Srpska, as well as their variation on the territory of Serbia.

► *Key words*: Serbian language, lexical variability, lexical doublets.

References

1. Ivić P. (2017) *Serbskij narod i ego jazik*. Moskva, Indrik.
2. Jakushkina J., Crnjak D. (2024) *Leksicheskoje svojeobrazije rechi zhitelci g. Bania-Luka (Respublika Serbskaia, Bosnia i Gertsegovina) i jego predstavlenije v leksikografii. Slavianovedenije (v pechati)*.
3. RSJ 2018 – *Rečnik srpskoga jezika (2018)* Novi Sad, Matica srpska.
4. Shveitser A.D. (1971) *Literaturnyi angliiskii iazyk v SShA i Anglii*. Moskva, Vysshaia shkola.
5. *Uпитник SDA – Uпитник za srpskohrvatski/ hrvatskosrpski dijalektološki atlas*. Institut za srpski jezik SANU (rukopis).

Преузето: 25. 9. 2023.
Прихваћено: 12. 10. 2023.

Драгомир В. Козомара¹
Универзитет у Бањој Луци
Филолошки факултет

АКЦЕНАТ ЈЕДНОСЛОЖНИХ ИМЕНИЦА МУШКОГ РОДА У ГОВОРУ БАСТАСА

Апстракт: У раду је дат детаљан преглед акценатских типова једносложних именица мушког рода у говору босанскограховског села Бастаси. Анализом истражено прикупљене дијалекатске грађе оvdје се првенствено настоји установити колико су, генерално гледано, акценатски типови наведених именица сродни оним кодификованим, дакле у духу Даничићеве акцентуације. На основу досадашњих истраживања западнијих српских говора (скромних кад су у питању описи акценатских система појединих говора) познато је да се код таквих именица поједина одступања од актуелне акценатске норме и Даничићевих правила углавном сведе на уопштавања која су резултат међусобне интерференције различитих акценатских типова, те је та врста уопштавања и оvdје сасвим очекивана.

Анализирана дијалекатска грађа, осим са стањем код Даничића, поређена је са истраженим сродним српским говорима и сусједним икавским говорима ливањско-дувањског типа.

Кључне ријечи: говор Бастаса, једносложне именице мушког рода, акценат, Даничић, Даничићев акценатски тип, источнохерцеговачки (херцеговачко-крајишки дијалекат).

И. Уводне напомене

1. Говор Бастаса, села које се налази у доњем Ливањском пољу а административно припада општини Босанско Грахово², прилично детаљно истражен је на фонетском нивоу језичке структуре (в. Рамић, 1999, Козомара, 2000, 2018,

¹ dragomir.kozomara@ff.unibl.org

² Прелиминарни подаци о географском положају, поријеклу становништва и друге одреднице које су неопходне за овакву врсту рада већ су наведени у Козомара, 2022:р.14–28, па се оvdје неће понављати.

2019, 2022), док је у неколико наврата осврт дат и на акценатске (Kozomara, 2023₁ и 2023₂) и лексичке особине овога говора (Kozomara, 2002, Сrnjak & Kozomara, 2018). Значајан прилог за проучавање прозодије басташкога говора свакако је и чланак Н. Рамића (2008) о акценту именичких замјеница у сусједним Богдашима, селу са простора ливањске општине, које се граничи са Бастасима и, према резултатима досадашњих дијалектолошких студија, то је говорни тип идентичан говору Бастаса. М. Дешић је при опису западнобосанских ијекавских говора (1976) на списку истраживаних пунктова имао босанскограховско село Нуглашицу, такође сусједно мјесто Бастасима. У контексту истраживања басташкога говора свакако ваља указати и на рад Ђ. Чустовић, који представља прво систематично проучавање говора становништва доњег Ливањског поља (1961).

2. Према дискриминантама које наводе П. Ивић и М. Драгичевић (в. Dragičević, 1986:pp.226–228, Ivić, 1996:p.146 и Dragičević, 2001:pp.86–87) говор Бастаса спада у источну скупину сјеверозападног огранка источнохерцеговачког (херцеговачко-крајишког) дијалекта. На основу прелиминарних података из радова о статусу постакценатских дужина и преношењу акцената на проклитике у говору Бастаса, сазнајемо да је прозодијски систем овога говора типични новоштокавски, у духу Вукове и Даничићеве норме, те да за њега важе изопрозодеме које се помињу у Ивићевој и Драгичевићевој класификацији (в. Kozomara, 2023₁ и 2023₂).

3. Иако је о западнијим српским говорима објављено неколико веома запажених монографија, чињеница је да су у мање-више свим студијама у фокусу били фонетски и морфолошки ниво, а акценатска и синтаксичка проблематика остајале су у другом плану.³ Из тог разлога, ако имамо на уму поменути анализу фонетских особина у говору Бастаса, компаративно-контрастивни приступ у овом раду имаће много ограниченије домете.

4. Подаци који ће овдје бити представљени потичу из дијалекатске грађе прикупљане у више наврата (понекад интензивно а некад *успут*) у периоду дужем од 20 година. Дијалекатски материјал употпуњен је након поређења постојећих података са грађом коју налазимо код Даничића, те у различитим рјечницима савременог српског језика и народних говора и на крају по-

³ Ако се изузму веома студиозно обрађени акценти ријечи у говору Срба Лапачког поља (Dragičević, 2009), за описе осталих западнијих српских говора карактеристично је да су углавном навођени основни, површни подаци о акцентима. Генерално гледано, ова констатација важи и за друге говоре.

ређењем са веома исцрпном грађом из Гралис-корпуса.⁴ Водило се рачуна да сви наведени примјери буду репрезентативни, а пажња је посебно посвећивана тамо гдје су била могућа колебања позната одраније или настала приликом анализе дијалекатског материјала. Узимајући у обзир већ поменути факат да су прозодијски системи у западнијим српским говорима скромно истражени, без претензије да ће се створити много јаснији увид у акценатски ниво овога говорног комплекса, приоритет је дати детаљни приказ акценатских типова код једносложних именица мушког рода у говору Бастаса да би се у каснијим радовима створила боља полазна основа за генерализоване закључке.

5. Једносложне именице мушког рода на прозодијском плану најсложенија су категорија у српском језику. Међу неколико акценатских типова по којима су оне карактеристичне 'нема потпуне уједначености акцента' (Stevanović, 1991:p.112) ни у стандардном језику, а поготову не у дијалектима српског језика. Полазећи од аксиома да је хетерогеност акценатских типова и у овом говору неминовно произвела додатна колебања, као примарни циљ при анализи грађе претпоставили смо поређење актуелног стања у басташком говору са оним које прописује Даничић. Наравно, међу приоритетима је свакако и поређење са најсроднијим западнијим српским говорима који су истраживани и на прозодијском нивоу, али и помињање неких појединости из мање сродних говора. На крају, осврт је дат и на прилике у сусједним говорима ливањско-дувањског типа будући да се према ранијим истраживањима (Ramić, 1999₂ и 2010) дало претпоставити да би се могао проширити сноп досад утврђених изоглоса које диференцирају ијекавске и икавске говоре на овом простору.

II. Грађа

6. Систем презентовања дијалекатске грађе направљен је по принципу да се према Даничићевим акценатским типовима наводе све једносложне именице мушког рода које у говору Бастаса спадају у ту категорију, без упућивања на унесене именице које се нису нашле на Даничићевом списку, било да су то туђице, домаће ријечи којих нема код Даничића или именице које према Даничићу припадају другим акценатским типовима. У тој фази рада упућено је само на оне именице са Даничићевог списка које су свој акценат прилагодиле некој другој акценатској врсти.

⁴ За грађу која је добијена из Гралис-корпуса овом приликом аутор захваљује проф. др Бранку Тошовићу.

Након представљања акценатске парадигме појединих прозодијских типова, за сваку врсту прилажемо по неколико примјера издвојених из корпуса који нам је послужио за одабир грађе.

7. Даничићев акценатски тип *врâг–врâга* (Daničić, 1925:pp.19–22) према броју једносложних именица мушког рода које се по њему мијењају најфреквентнији је у говору Бастаса. У нашој грађи то су следеће именице:

âм, âр, бân, б^чјѣс⁵, б^чјес, бôд, бôл, бôн, брâв, брâк, бр^чјѣг, бр^чк, бр^чус, б^чук, б^чус, вâр, вѣз, вîд, в^чјѣк, врâт, в^чук, гâс, Гâз (катастарска парцела), гѣг, гѣн, глâс, глîб, гôд, грâд, грîз, г^чук, г^чуц, дâн, дâр, др^чјѣм, др^чуг, д^чуг, жâр, жб^чун, жîг, жл^чјѣб, звр^чк, зв^чук, зѣц, зîд, з^чјѣв, знâк, зрâк, з^чуб, јâз, јѣд, јѣж, јѣк, ј^чул, ј^чун, кâl, кân, кâс, квâр, квâс, квîз, кѣр, клâс, клôр, кл^чуб, к^чл^чун, кнѣз, кôс, крâк, крân, кр^чуг, к^чум, лâд, лѣт, лîк, лîст, л^чуг, л^чук, мâв, мîј, мрâв, мрâк, мр^чс, м^чуж, нâр, нîз, ôс, пâд, пâј, пâр, пâс, пѣз, плâз, плân, плѣс, плîн, пôл, пр^чут, п^чуж, п^чук, рâд, рâм, рâст (statura), рѣд, рѣз, рѣп, р^чуб, сâд, сâт, св^чјѣт, сîн, сјâј, слâп, сл^чјѣд, смрâд, сн^чјѣг, сôк, спâс, срâм, стâж, стân, стîд, с^чуд, тâl, тѣг, тîм, тлâк, трâг, тр^чк, тр^чн, тр^чуд, т^чур, ћâр, ћ^чук, љк (хук), љм, фâр, хрâм, цв^чјѣт, цр^чв, ц^чуг, чîн, шлâг, шмр^чк, шпâг, штâб, штâп, штôс, ш^чум.

Од именица које Даничић наводи у овој акценатској категорији, у говору Бастаса именице *гњâт, ждрâл, жîр* и *ж^чуљ* припадају Даничићевом типу *стрîц–стрîца*.

Именица *дîо*, коју Даничић такође сврстава у овај акценатски тип, мијења се по обрасцу *стрîц–стрîца*.

По Даничићевом моделу *рâк–рâка* мијењају се *грòзд* и *члân*, а оне су у номинативу једине у овом говору редовно биљежене са краткосилазним акцентом.

У облицима једине за већину именица које означавају неживо, као код Даничића, важи правило да се дугосилазни акценат у локативу мијења у дугоузлазни, а у осталим падежима остаје неизмијењен (*врâт–врâта–врâту–*

⁵ Гласовни слијед *ије* настао као рефлекс некадашњег дугог *јата* посматрамо (традиционално) као један слог, те су у грађу уврштени и овакви примјери. Иначе, кад су у питању континуанти дугог *јата*, за говор Бастаса специфично је следеће: 'То су фонетски специфичне једносложне секвенце настале од дифтонга чија су два елемента развојена прелазним *ј*. Јача асимилаторна снага другог, отворенијег елемента старог дифтонга његов високо затворени први дио свела је на редукван вокалски елемент боје *и*, који је изгубио слоготворност, што је истовремено, дисимилационим процесом, условило да се прелазно *ј* изразитије реализује, да ојача у фонетском смислу' (Ramić, 1999₁:p.421).

врѣтом–врѣту). Ипак, међусобни утицај акцента у различитим падежима понекад нарушава наведено правило, те је биљежено:

пòзн̄о би га по бр̄ку, пòјав̄и се п̄котина на бр̄су, о ср̄пу и чèкићу, у стр̄ку т̀анка;

нè радујем се д̀угу, н̀агн̄ут према жл̄јèбу, окрèни се з̀иду, б̀јèжи б̀лїжè л̀аду.

Непромијењен акценат у облицима једнине типичан је за све именице које означавају живо. У грађи је такво стање без изузетка.

У множинским облицима ових именица које се проширују инфиксима *-ов-* и *-ев-*⁶ примарни, дугосилазни акценат обично алтернира у краткосилазни или дугоузрадни, а присутна су и колебања.

Исп.:

брèговима⁷, в̀укови, г̀л̄сови, з̀ец̄ов̄а, кр̀у̀г̄ов̄а, к̀умови, т̀имовима;

б̀оловима, г̀асови, ж̀у̀лов̄и, р̀ез̄ов̄а, т̀егове, ф̀аровима;

ж̀бу̀нови/ж̀бу̀нови, к̀љу̀н̄ов̄а/к̀љу̀н̄ов̄а, п̀л̄н̄ов̄а/п̀л̄н̄ов̄а, р̀а̀дови/р̀а̀дови, р̀уб̄овима/р̀уб̄овима, ст̄ан̄ов̄а/ст̄ан̄ов̄а и сл.

Вукови и Даничићеви акценатски ликови у генитиву, дативу, инструменталу и локативу множине типа *голуб̄ов̄а*, *син̄ов̄а*; са *кум̄овима*, о *син̄овима* и сл. све рјеђе се чују и, како закључујемо према расположивом материјалу, обично су били одлика говора најстаријих информатора. Данас је скоро редовно: *гр̄д̄ов̄а–гр̄д̄овима*, *с̄йн̄ов̄а–с̄йн̄овима* и сл.

У множинским облицима именица које имају краће облике стање је следеће:

1) Акценат редовно остаје непромијењен у номинативу: *бр̄ави*, *г̀дни*, *д̀ани*, *з̀в̄уци*, *зн̄а̀ци*, *з̀р̄а̀ци*, *з̀уби*, *кр̄а̀ци*, *м̀р̄ави*, *с̀ати*, *ц̀р̀ви*.

⁶ Код аутохтоних говорника, којих је због природне селекције данас већ занемарив број, промјена *o* у *e* иза палаталних сугласника маргиналног је карактера, па се за репрезентативни говор Бастаса може рећи да се у оваквим случајевима ради о проширењу инфиксом *-ов-*. Примјери у којима је биљежено *-ев-* већином потичу из скоријих истраживања.

⁷ У говору Бастаса веома су честе редукције вокала *и* у постакценатској позицији, што је одлика и многих других говора источнохерцеговачког дијалекта, посебно његовог сјеверозападног огранка. Код истог говорника могуће су говорне реализације са редукованим *и* или с његовом нормалноштокавском артикулацијом. Зато, уз подразумијевање да су сасвим очекиване реализације типа *брèговима/брèгов̄ма* (а у грађи су неки примјери потврђивани по више пута) – из практичних разлога у овом раду такве редукције биће означене само приликом презентације података из везаног говора.

2) У генитиву може бити непромијењен: *бр̄ав̄а̄, г̄ен̄а̄, кр̄ак̄а̄* или алтернира у дугоузлазни: *д̄ан̄а̄, з̄уб̄а̄, мр̄ав̄а̄, п̄уж̄а̄, р̄ед̄а̄, с̄ат̄ӣ, с̄уд̄а̄, цр̄в̄а̄*.

3) Акценат је најчешће непромијењен и у дативу, инструменталу и локативу множине: *бр̄ав̄има̄, бр̄џ̄има̄, в̄уџ̄има̄, г̄ен̄има̄, зв̄уџ̄има̄, зр̄аџ̄има̄, кр̄аџ̄има̄*.

Краткоузлазни акценат постојан је у: *з̄уб̄има̄, по з̄уб̄има̄* и сл.

Колебање се јавља у *д̄анима̄ : д̄анима̄, с̄ат̄има̄ : с̄атима̄, с̄удима̄ : с̄удима̄, цр̄вима̄ : цр̄вима̄ : цр̄вима̄*.

4) Уз једини забиљежени изузетак *п̄уж̄е* (їд̄ем са с̄оли п̄ос̄ути *п̄уж̄е*), у свим осталим случајевима акузатив множине има основни, дугосилазни акценат.

За сваки Даничићев акценатски тип издвојили смо по један број примјера из везаног говора, а за тип *вр̄аг–вр̄ага* наводимо следеће:

за вр̄"јеме *б̄ана*, б̄или у *б̄"јегу*, н̄е з̄н̄а шт̄а ће од *б̄"јеса*, ст̄о *б̄од̄ов̄а̄* їм̄а, *б̄олови* раз̄н̄есош̄е, д̄об̄или *б̄онове*, зак̄л̄о два *бр̄ава*, у *бр̄аку* педес̄ед г̄од̄ина̄, к̄ућа му на *бр̄"јегу*, д̄обр̄ије му *бр̄к̄ов̄а̄*, из Италије *бр̄усови*, ен̄о је за *б̄усом*, в̄иди њез̄ног *в̄еза*, п̄о *в̄"јека* ш̄ њ̄им, кок̄ош̄"њ̄и *вр̄атови*, б̄ило *в̄уко̄в̄а̄*, у Јов̄еш̄"ну *Г̄азу*, ц̄ура на *г̄ласу*, у *г̄либу* д̄о *вр̄ата*, по *г̄одов"ма* ст̄аро, ж̄ив̄е у *гр̄адов"ма*, ж̄ели *гр̄иза*, у л̄ет̄н̄им *д̄анима*, окитило *д̄аров"ма*, ост̄о у *д̄угу*, изг̄рни *ж̄ара*, пр̄ас̄ади *ж̄ира̄* давала, н̄естало *зв̄ука*, до *Ћеверова з̄ида*, ос̄јети се у *з̄раку*, ост̄о *бе-з̄уб̄а*, на̄д̄о се од *ј̄еда*, у *ј̄улу* с̄аз̄н̄о, од *ј̄уна* није б̄ила, без д̄обра *к̄ала* ништа, ост̄о у *кв̄ару*, ст̄аџи з̄еру *кв̄аса*, їм̄а п̄ет *к̄ер̄ов̄а̄*, ж̄ито у *класу*, ст̄ављали *кл̄ора* у бун̄ар, ж̄ути їм̄ *кљ̄унови*, у овом *кр̄угу*, ма прича ми от *к̄уму* јад̄н̄ом, ост̄о у *ладу*, *ликом* на ме, ж̄ут̄"ло по *листовима*, ваљају се по *лугу*, у јед̄н̄оме *маву*, *мијови* за *ж̄ар*, д̄о *мрака* оста, н̄е може остати од *ос̄ов̄а̄*, п̄осл̄им *п̄ада* на̄ш̄и с̄ела̄, у *п̄аров"ма* їд̄у, др̄жи за *п̄асом*, ст̄о *п̄ан̄ов̄а̄* їм̄а, к̄увам св̄е на *п̄лину*, ч̄увај се *прута*, н̄е з̄н̄а *пута*, ништа од *рада*, ст̄ављ̄о *рамоџе*, д̄малена *раста*, св̄е у *ред̄ове*, оч̄"ма по *репу*, оштрицај *руб̄ове*, їм̄а м̄ало *сада*, к̄ол̄"к̄о је на *сату*, н̄ема га на *св̄"јету*, по *сину* би поумирали, *слапови* у Мартинброду, н̄е мош̄ *д-смрада*, прије б̄или в̄ећ̄и *сњ̄егови*, к̄упи *сока*, н̄ема му *сп̄аса*, н̄ема ни *дана ст̄ажа*, ск̄упи *ст̄анови*, н̄е мо"ре *д-ст̄ида*, бет̄онски *ст̄убови*, заручни ми *с̄удови*, ра̄д̄е у *талу*, д̄ӣз̄о *тегове*, у їст̄ом *тиму*, г̄он̄и по *трагу*, п̄алијо се *тр̄уд"н*, їм̄а *ћара* *д-тога*, шт̄а му је на *јуму*, їм̄а *цв̄"јета* за ч̄еле, б̄ило и ма̄њ̄ије *цр̄в̄а̄*, по *чину* п̄уко̄в̄ник, *шмр̄ком* оп̄ери, їм̄а *ш̄ума* на срцу.

8. По Даничићевом типу *стриц–стрица* (Даничић, 1925:р.22) мијењају се следеће именице:

Беч, бик, бор, Брач, бр^нјест, вѝр, врѝч, гѝј, гњѝт, Гњѝт (ороним), *дјѝк, двѝр, ђѝк, ждрѝл, жѝг, жѝр, жѝљ, кѝц, кѝп, клѝп, кљѝч, крѝљ, крѝж, лѝр, л^нјѝк, лѝч, мѝљ, мѝр, мѝљ, Нѝш, нѝж, пѝњ, плѝст, плѝк, прѝшит, пѝт, рѝст* (= хрѝст), *Рѝм, рѝт, рѝр, свѝк, скѝт, Срѝм, стрѝц, стѝб, стѝп, сѝд* (judicium), *ћѝћ, џѝк, Шѝд, шкѝп, штѝп*.

Са стањем код Даничића не слажу се акценатски ликови именица *ѝм, др^нјѝм, љѝм* и *штѝг*, које су адаптиране према типу *врѝг–врѝга*.

Именице *грм* и *дрѝн*, које према Даничићу такође припадају врсти *стриц–стрица*, овдје гласе *гр̃м* и *др̃н* и мијењају се по типу *рѝб–рѝба*.

Уз примарно дугоузлазни акценат, у генитиву јединине понекад је: *кѝпа, мѝља, плѝка, стѝба, штѝта*.

Исто тако, код неких од наведених именица дугосилазни акценат биљежен је у инструменталу и локативу јединине: *са стѝбом, у мѝљу*.

У вокативу јединине, ако се он остварује у говорној комуникацији, акценат је једнак оном у номинативу: *ћѝче, стрѝче* и сл.

Као код Даничића, 'осим обичнога с мѝром' (ibid.), и овдје је сјѝди с *мѝром*.

У множинским облицима колебање је карактеристично код акцента именице *стѝб*: попуцали *стѝбови*, раѝило *бе-стѝбовѝ*; ѝмѝ ђсам *стѝбовѝ*, ѝпашѝ кѝћу *стѝбовима*.

Све остале именице, без обзира на то да ли се ради о краћим или проширеним облицима, у множини су биљежене искључиво са дугоузлазним акцентом.

Примјери:

у *Бѝчу* бѝјѝ, пољажѝ *бѝков^нма*, од *бѝра* прозори, траж^нли *врѝча*, из Ѐвет^нѝа *гѝја*, ђстави му *гњѝте*, погино̃ на *Гњѝту*, цѝрски̃ *двѝри*, вѝдѝ *дјѝка*, нѝмѝ *ђѝка̃*, давала ѝм *жѝра̃*, нѝ мош *бе-жѝља*, дѝбила *кѝца*, ѝзгубѝм *кљѝче*, бѝли за *крѝља*, одлѝжи вѝтру на *лѝчу*, нѝ море без *мѝља*, нека живѝ у *мѝру*, ѝмѝ дѝста *мѝља*, у *Нѝшу* жив^нли, надштр^ндѝ *нѝже*, змѝја испот *пѝња*, ђстало с^нјѝно у *плѝсту*, ѝзрѝсло по *пѝту*, посѝкли ми свѝ *расте* у *Доцу*, заглавѝ се у *рѝту*, прѝљави *рѝрови*, зѝвнѝ *свѝака*, врѝтѝ се и-*Срѝма*, о-*стрица* му брѝт, обећѝа *стрицима*, кѝпујѝш *мѝчка* у *џѝку*, нѝ идѝ нѝкут *бе-штѝпа*.

9. Типу акцентатске алтернације $b\bar{o}g$ – $b\bar{o}g\bar{a}$ (Daničić, 1925:pp.23–24) припадају следеће именице: $b\bar{o}g$, $b\bar{o}j$, $b\bar{r}o\bar{d}$, $b\bar{r}o\bar{j}$, $v\bar{o}d$, $v\bar{o}z$, $g\bar{n}o\bar{j}$, $g\bar{r}o\bar{m}$, $d\bar{r}o\bar{b}$, $z\bar{n}o\bar{j}$, $z\bar{o}v$, $k\bar{o}v$, $k\bar{r}a\bar{j}$, $k\bar{r}o\bar{j}$, $l\bar{e}d$, $l\bar{o}v$, $l\bar{o}j$, $m\bar{e}d$, $m\bar{o}st$, $n\bar{o}s$, $o\bar{d}$ (= ход), $pl\bar{o}d$, $p\bar{o}st$, $r\bar{a}j$, $r\bar{o}g$, $r\bar{o}d$, $r\bar{o}j$, $s\bar{o}j$, $sp\bar{o}j$, $t\bar{o}v$, $t\bar{o}r$.

Именица $k\bar{o}v$ у номинативу и акузативу једнине може имати и прозодијски лик $k\bar{o}v$.

Из ове Даничићеве категорије именица $b\bar{o}r$ има акцентатску промјену *стриц–стрица*.

Именице *мијех* (у Бастасима $m\bar{i}j$) и $s\bar{o}k$ карактеристичне су по промјени *враг–врага*.

Именице *дом*, *збор*, *кров*, *ров*, *рок* и *скок* у говору Бастаса имају краткосилазни акцент и припадају типу $r\bar{o}b$ – $r\bar{o}ba$.

Краткосилазни акцент имају и именице *гост*, *змај*, *створ* и *чвор*, а њихов акцент спада у врсту $ra\bar{k}$ – $ra\bar{ka}$.

Краткосилазни акцент без изузетка је биљежен у генитиву, вокативу и инструменталу једнине свих именица овог Даничићевог типа.

Аналошки акцент према оном из облика локатива у дативу једнине потврђен је у три примјера: према рoднoм *крају*, $\bar{i}d\bar{u}\bar{h}i$ Сaнскoме *Мoсту*, $p\bar{r}i\bar{h}e\bar{r}a\bar{m}$ $\bar{i}$ *тoру*.

Код именица које означавају нешто неживо углавном важи Даничићево правило да оне у локативу једнине мијењају $\hat{}$ у $\`$ акцент. Уопштавање је записано у: по $\bar{i}st\bar{o}m$ $k\bar{r}o\bar{j}u$ сaшила, $p\bar{e}c\bar{u}$ на $l\bar{o}j$ у, свe $k\bar{r}a\bar{e}st$ на $pl\bar{o}d$ у, $sm\bar{r}\bar{s}\bar{h}a$ у $p\bar{o}st$ у, $zn\bar{a}$ се по $d\bar{o}br\bar{o}m$ $s\bar{o}j$ у.

За именицу *бог* карактеристично је да у локативу једнине може имати и краткосилазни и краткоузлазни акцент: да је по $B\bar{o}gu$, $b\bar{o}lj\bar{e}$ би бiло; $n\bar{e}m\bar{a}$ га у $b\bar{o}gu$ $b\bar{o}lj\bar{o}k$.

Већина именица из ове акцентатске врсте, ако зна за облике множине, углавном је са проширеном основом и краткоузлазним акцентом: *бoгoви*, *бoгoвa*, *брoдoви*, у *вoзoвима*, *грoмoвa*, *плoдoви* и др.

Чешће је *мoстoви*, $m\bar{o}st\bar{o}v\bar{a}$, али је и *мoстoви*, $m\bar{o}st\bar{o}v\bar{a}$ и сл.

У једном примјеру записано је *нoсoвима*.

Даничићеви прозодијски ликови *крaјeви–крaјeвa*, *рoгoви–рoгoвa* (Daničić, 1925:p.24) нису одлика овога говора.

Међу наведеним именицама из категорије $b\bar{o}g$ – $b\bar{o}g\bar{a}$ са краћим обликом множине у грађи се нашао само именица *рoг*. У свим падежима има краткосилазни акцент: $r\bar{o}zi$ – $r\bar{o}g\bar{u}$ итд.

Примјери:

кӯџа ђ-два̄ бѡја, рѡдӣ на брѡду, нѡсу му свѣ ѡвце на брѡју, командѡр вѡда, штѡ прѡђе вѡзѡва̄, ѡстанѡм у вѡзу, ѡзашло дѡста гнѡја, ѡдарали грѡмови, о-дрѡба прѡвѡм кавурму, сѡв у знѡју, ѡ дѡњѡм крају, л"јѡпа крѡја, ко по лѡду се клижѡ, пѡгинѡ у лѡву, стѡвљѡ лѡја нѡ прси, дѡвала ми мѡда, пѡруш"ло мѡстове, дѡбили по нѡсу, ѡмѡ дан ѡда, штѡри плѡдови, од ѡскршњѡк пѡста, ко у рају, ѡстали по рѡвов"ма, пѡзнѡ га по рѡз"ма, бѡло шѡст рѡјѡва̄, о-дѡбрѡк сѡја, пѡпуцали спѡјеви, ѡвце у тѡру.

10. Даничићевом акцентатском типу рѡк–рѡка (Даничић 24–25) у басташком говору припадају слѡдеће именице:

бѡг, бѡнт, бѡкс, брѡт, Вѡд, Влѡс, гѡд, гѡпс, гѡлф, гѡст, грѡд, грѡм, Грѡк, грѡзд, грѡнт, гѡшт, дѡв, дѡм, дѡск, дѡт (дјед), длѡн, дѡх, зѡт, змѡј, зѡрт, јѡд, јѡг, кѡнт, кѡкс, кѡкс, клин, крѡв, лѡв, лѡн, лѡј (= лисац), лѡфт, лѡм, лѡрд, лѡк, лѡфт, мѡј, мѡрт, мѡриш, мѡиш, мѡин, мрѡз, плѡч, плѡг, прѡг, прѡст, пѡв, рѡт, рѡс, Рѡм, Рѡс, свѡт, сѡр, скѡк, скѡт, слѡв, ствѡр, тѡст, тѡић, трѡн, ћѡв, фѡкс, фѡлц, фѡлм, фѡнд, цѡр, чѡј, чвѡр, Чѡх, члѡн, шѡв, шѡнт, шкѡљ (= кастриран ован).

По промјени рѡб–рѡба из ове Даничићеве категорије карактеристичне су именице вѡт, рѡк, срѡз, твѡр и чѡс.

Именица *мах* у Бастасима гласи *мѡ*: *мѡва–мѡву...* и прилагођена је акцентатском типу *врѡг–врѡга*.

Неколико је потврда за промјену основног акцента у облицима једине. Напоредо са краткосилазном интонацијом биљежено је:

а) у генитиву: *мѡрта, прѡга, рѡва, ћѡва, шѡва*;

б) у локативу: *дѡму, мѡрту, мѡину, мрѡзу, плѡчу, рѡву, трѡну, шѡву*.

Само са краткоузлазним акцентом у локативу је записано: *прѡгу и рѡту*.

У свим осталим примјерима без изузетка је биљежен краткосилазни акцентат.

У множинским облицима краћих форми ових именица краткосилазни акцентат се чува у свим падежима осим у генитиву множине: *Влѡси, Грѡцима, јѡде, прѡсти, Рѡси, свѡти* и сл.

У генитиву множине на *-ѡ* јавља се само дугосилазни акцентат: *гѡстѡ* (поред *гѡстѡи* и *гѡстѡију*), *Грѡѡ*, *мѡишѡ*, *прѡтѡ* (поред *прѡстију*), *Рѡсѡ* итд.

У дужим множинским облицима преовлађује краткосилазни акценат, али има и колебања. Исп.:

бег̄ов̄а, г̄адовима, г̄ра̄д̄ов̄а, г̄ра̄довима, д̄ивове, д̄им̄ов̄а, д̄ла̄новима, з̄ет̄ов̄а, к̄линови, л̄авови, л̄ифтови, м̄ишови, м̄линови, м̄ра̄з̄ов̄а, пл̄угови, пра̄гови, св̄а̄т̄ов̄а, с̄иреви, ск̄д̄тови, ч̄ла̄нови, ш̄ан̄товима;

бег̄ов̄а, д̄ла̄новима, з̄ет̄ов̄а, м̄лӣнов̄а, пра̄гови, ра̄т̄ов̄а, ск̄д̄тови, ш̄ан̄т̄ов̄а.

Примјери:

Ћбије б̄ега, п̄или к̄ра̄ве на б̄енту, од б̄ра̄та ми с̄ин, знаш ли В̄ида, г̄адови попал"ш̄е, с̄ав у г̄ипсу, има̄ г̄олфа, н̄е б̄и г̄ра̄да, ни г̄ра̄ма није см̄р̄ш̄о, б̄ило и Г̄рка, н̄ема̄м г̄ушта, т̄о су д̄ивови, л̄ич̄и на д̄ида, п̄ече у д̄иму, м"ј̄ењ̄о д̄искове, св̄е жӯљи по д̄ла̄нов"ма, од з̄ета п̄оклон, п̄ршут з̄етов"ма ӣде, е̄то з̄ма̄ја, о̄ јаду се забав"ли, о̄кр̄ен̄ут према ј̄угу, б̄и ли з̄еру к̄кса, ӯдарали к̄лине, н̄ема̄ ни за крува, пра̄в"ло се од л̄ана, ништа брез л̄ука, има̄ л̄уфта, средин̄ом ма̄ја, у ма̄рту па̄о сн"ј̄ек, п̄ун таван м̄иша̄, басташки м̄линови, б̄иће м̄ра̄за н̄о̄аске, да ч̄ӯјеш пл̄ача, им̄о и пл̄угове, н̄е д̄ира̄ј п̄рст"ма, н̄е да се Рус"ма, д̄оста св̄а̄т̄ов̄а про̄ђе, к̄упи ливањск̄о̄ с̄ира, од о̄нога̄ ск̄д̄та, ст̄в̄ора ли ти т̄во̄га!, са св̄о̄им т̄ӣном, ни ћ̄ува в̄јетра, с̄амо ф̄илмове г̄леда, д̄об̄или от ф̄онда, ко кот ца̄ра, п̄опи ча̄ја, савладаш̄е ӣ Ч̄еси.

11. По Даничићевом типу р̄д̄б–р̄д̄ба (Даничић, 1925:pp.25–26) карактеристични су прозодијски ликови сљедећих именица:

ба̄к, б̄ек, б̄ич, б̄лиц, бл̄ок, б̄д̄б, б̄д̄к, б̄рд̄м, б̄рд̄ш, б̄р̄ук, б̄ут, вӣц, в̄р, в̄рж, в̄рт, в̄рч, г̄ел, г̄ит, г̄л̄г, г̄ра̄б, г̄р̄б, г̄р̄б, г̄р̄м, г̄р̄б, г̄р̄ш, г̄р̄ч, г̄ус, д̄д̄м, др̄ен, др̄ес, др̄ум, д̄уд, д̄ух, ђ̄ем, ђ̄он, з̄б̄ор, з̄гл̄б, кл̄ен, к̄ом, к̄оњ, к̄оп, к̄ош, к̄ра̄мп, к̄р̄еч, К̄рк, к̄р̄ов, к̄р̄ст, к̄риш, к̄ук, л̄ем, л̄еш, л̄им, ма̄к, ма̄т, ма̄ц, ма̄ч, пл̄ех, п̄д̄, п̄д̄п, пра̄г, п̄рч (некастрирани јарац), п̄ун, ра̄к, ра̄т, р̄ен, р̄д̄б, р̄д̄в, р̄д̄к, р̄ум, с̄аз, с̄ач, св̄од, с̄ењ, с̄ет, с̄еф, с̄ић, ск̄ла̄д, ск̄л̄оп, ск̄д̄к, ск̄уп, сл̄д̄м, сл̄д̄н, см̄ак, см̄ет, сн̄д̄п, с̄д̄м, Спл̄ит, ср̄ез, ст̄ап, ст̄в̄ор, ст̄д̄г, т̄в̄ор, т̄д̄к, т̄д̄п, тра̄п, тра̄ч, тр̄еф, тр̄г, тр̄ик, тр̄ут, т̄уч, т̄уш, ћ̄ик, ћ̄уп, ф̄ен, ф̄ес, ча̄с, ц̄еп, ш̄каф.

Није пронађена ниједна именица из овог Даничићевог типа која је прилагодила свој акценат некој другој врсти.

У генитиву, дативу, инструменталу и локативу јединине набројане именице имају краткоузлазни акценат. Напоредо са краткоузлазним акцентом, у на-

веденим падежима именица *слѡм* може имати и краткосилазну интонацију: *слѡма – слѡму...*

Код облика именица за живо, у акузативу једине краткосилазни акценат алтернира у краткоузлазни: *бака, бека, клѣна, кѡња, пѣча, рѡка, рѡба, сѡма, твѡра, трѡта.*

Вокатив једине има краткосилазни акценат: *дѡме, кѡњу, рѡбе* и сл.

Међу краћим формама множине у грађи су се нашли једино облици именице *кѡњ*, с акценатским ликовима: *кѡњи–кѡњ̄а–кѡњима* (рјеђе *кѡњима*).

Код именица које знају за дуже облике множине примијећен је само краткоузлазни акценат: *бакови, блѡкови, кѡкови, пѡдови, ѡпови* итд.

Именице *пѡс* и *сѡн*, које имају непостојано *а*, јављају се са сљедећим акценатским ликовима: *пѡс–пѡ̄а–пѡ̄у–пѡ̄и–пѡ̄са–пѡ̄е–пѡ̄има*; *сѡн–сн̄а–сн̄у–сн̄ви–сн̄в̄а–сн̄ве–сн̄вима*.

Међу овај тип Даничић је сврстао и именицу *во*, која у говору Бастаса има акценте идентичне Даничићевим: *вѡ–вѡла–вѡлу–вѡле...*

Примјери:

Милан *имѡ бака*, ѡшинѣ га *бичом*, од б^нјѣлѡг *блѡка*, ни *бѡба* нѣсам дѡбијѡ, кѣснѣ са *бѡка*, са *бѡтѡв̄а* сѡво мѣсо, тѡ су свѣ Вѣжл^ни *вѣцови*, са *вѣра* кѡћѣ, нѣ ваљ̄а са *вѣжов^нма* за штѡк, дѡста *гѡта* йдѣ, чѡј од *глѡга*, пѣкѡ на *гѣбу*, йзлетѣ из *гѣмѡв̄а*, шт̄а-ш о-ст̄ара *гѣба*, *гѣчеви* ме разнѣсошѣ, од *гѣса* направиен, на Урѡшовѡм *дѡду*, ѡбрас од *ћѡна*, бѣли на *зѡру*, да нѣје *зглѡбѡв̄а*, мѡгѡ би, мѡњѣ *клѣна* йма, свѣ је у *кѡму*, дѡбар пѡр *кѡњ̄а*, нѣће мѡћи бес *кѣмпа*, ѡстави у *кѣчу*, дрѡжѡ ме на *кѣсту*, по ѡном *кѣшу*, йспали му *кѡкови*, од *мѡка* штрѡдла, ѡдари *мѡцом*, обашѣјѡ *плѣхом*, сквѣсила *пѡдове*, сѣрањен бес *пѡпа*, на кѡћнѡм *пѣгу*, зѡклѡ, да йзвѣнѣш, *пѣча*, бѡлује од *рѡка*, у *рѡту* йзбјегѡ, стѡвѣм *рѣна*, дрѡжѣ га ко *рѡба*, урѡдѣ у *рѡку*, нѡјљѣпшѣ је испѡт *сѡча*, зѡвати у *сѡћу*, йшло се преко *сметѡв̄а*, у ѡном *склѡпу*, вѣд^нло сѣ да свѣ вѡдѣ *рѡту*, вѣзано у *снѡпов^нма*, лѣжѡ у *Сплѣту*, йз нашѡк *сѣза*, не бѡѣм те се ни у *стѡпу*, слѡга ко ис *тѡпа*, у *трѡпу* дрѡжѡли куп^нјѣре, свѣ *трѡтови* ѡкѡ нѣ, нѣ мош вѣд^нти бѡчена *ћѡка*, дрѡжи свѡшта по *ѡпов^нма*.

III. Закључак

12. У савременом приступу при изучавању руралне дијалектологије приказ дијалекатске грађе представља примарни циљ, поготову за опис говора као што

је басташки, гдје аутохтоних информатора готово да више и нема. Количина података представљених у овом раду засигурно је довољна да се тај циљ и оствари. По страни су остављена понављања из ранијих радова из простог разлога што је наша дијалектологија утемељена прије више од једног вијека и, мање-више, сва факта већ одавно су образложена. Због тога закључке сводимо на сљедеће:

1) Поређењем нашег дијалекатског материјала са подацима које налазимо у Даничићевој студији о српским акцентима (Даничић, 1925:pp.19–26) констатијемо, према општем пресеку стања, да је акценат једносложних именица у говору Бастаса веома сродан Даничићевом, па према томе и оном у стандардном српском језику. И стране ријечи, чијем преузимању не одолијева ни овај говор, веома складно асимилију се према акценатским типовима домаћих ријечи.

2) Поједина одступања од актуелне акценатске норме и Даничићевих правила углавном се свде на уопштавања која су резултат међусобне интерференције различитих акценатских типова (в. напомене у т. 7–10), а већ је наглашено да су у савременом српском језику и прогресивнијим српским говорима једносложне именице мушког рода најразноврсније у акценатским алтернацијама. Због те чињенице преласци из једног у други акценатски тип сасвим су очекивани.

3) Компарацијом с акценатским типовима у другим сродним српским говорима (територијално ближим или даљим), као и при поређењу са приликама код Даничића, долазимо до закључка да је акценатски систем једносложних именица мушког рода у овом говору у границама општег просјека (исп. стање у западнијим српским говорима у: Petrović, 1973:pp.190–192, Petrović, 1978:pp.28–29, Dragičević, 2007:pp.355–356, Dragičević, 2009:pp.297–301, Cukut, 2021:pp.84–85, Kozomara, 2016:pp.668–670, Kozomara, 2023₃:pp.71–73, или у говорима из удаљенијих ареала: нпр. Vuković, 1940:pp.187–201, Stanić, 1982:pp.106–110, Nikolić, M., 1991:pp.97–102 и осталу литературу на коју је тамо упућено). Ипак, како је већ наведено у фусноти 3, ако се изузме студија о акценту Срба из Лапачког поља, са чијим се резултатима истраживања наша грађа подудара у великом проценту, грађа из западнијих српских говора прилично је оскудна, те се овакав закључак мора узети уз велику дозу резерве.

4) Међу подацима који су најинтересантнији у овом раду, издвајају се примјери акценатских ликова *д̂дм*, *г̂дст*, *гр̂дзд*, *к̂дп*, *кр̂дв*, *р̂дв*, *ч̂дн*⁸, а

⁸ Поброране именице биљежене су искључиво са силазним акцентом. Да ли је долазило до уопштавања према акценту форми које имају кратак акценат или закон дужења претходног слога након губљења полугласника у слабом положају уопште није дјеловао – тешко је оцијенити.

они се могу срести и у другим западнијим српским говорима⁹. Премда се на основу досадашњих истраживања без детаљних провјера не може утврдити да је то појава која се може прогласити изоглосом, на не тако малом простору који захватају западнији српски говори добијен је довољан број потврда који подстиче на претпоставку да би ово могла бити изопрозодема која је по ареалу распрострањања подударна с оном поменутом у Kozomaga, 2023₂:p.329:

Наиме, у басташком говору придијевске замјенице *кѡји*, *чији*, *ѡвај*, *ѡва*, *ѡвѡ* јављају се искључиво са краткоузлазним акцентима и то су акценатски ликови који су типични и за говор српског становништва које живи западније од Гламоча, Шипова, Мркоњић Града, Кључа, Санског Моста, Приједора и Козарске Дубице, те је преношење акцената на проклитике у овом ареалу скоро непозната појава. Источније од обиљежене територије доминирају акценти *кѡји*, *чији*, *ѡвај*, *ѡва*, *ѡвѡ*, па је и преношење акцената веома живо. Уз накнадне провјере, моћи ће се потпуно прецизно одредити граница ове изопрозодеме.

Надамо се да ће у будућим истраживањима наведене претпоставке бити ваљано образложене.

5) На крају, поређењем наших података са грађом која укратко представља стање у сусједном икавском ливањско-дувањском говорном типу (в. Ramić, 1999₂:pp.347–349), закључујемо да између ова два говора нема знатних разлика, што је такође очекивано јер су млађи икавски говори у принципу развиле акценатски систем идентичан оном у говорима источнохерцеговачког (херцеговачко-крајишког) типа.

Литература

1. Вуковић, Ј. (1940) Акцентат говора Пиве и Дробњака. *Српски дијалектолошки зборник*. X, 187–417.
2. Далмација, С. (1997) *Ијекавски говори Поткозарја*. Бања Лука, 1–264.
3. Даничић, Ђ. (1925) *Српски акценти*. Београд–Земун.
4. Дешић, М. (1976) Западнобосански ијекавски говори. *Српски дијалектолошки зборник*. XXI, 1–316 + карте.
5. Драгичевић, М. (1986) Говор личких јекаваца. *Српски дијалектолошки зборник*. XXXII, 7–241.
6. Драгичевић, М. (2001) Најзападнији српски говори данас. *Зборник за српски језик, књижевност и умјетности*. I, 79–89.

⁹ Констатација је заснована на основу увида у језичку структуру говора из обимнијих дијалектолошких студија о западнијим српским говорима (Dešić, 1976, Далмација, 1997) и прилично богатој грађи коју посједује аутор овог рада.

7. Драгичевић, М. (2007) О говору Срба Бање Врућице крај Теслића I (фонетске и морфолошке особине). *Српски дијалектолошки зборник*. LIV, 323–401.
8. Драгичевић, М. (2009) Акценти ријечи у говору Срба Лапачког поља. *Српски дијалектолошки зборник*. LVI, 277–371.
9. Ивић, П. (1991) *Из историје српскохрватског језика, Изабрани огледи II*. Ниш, Просвета.
10. Ивић, П. (1996) О језику. *Република Српска Крајина*. Книн–Београд, 143–158.
11. Козомара, Д. (2000) *Фонетске особине говора села Бастаса*. Дипломски рад у рукопису. Филозофски факултет Универзитета у Бањалуци.
12. Козомара, Д. (2002) Млинарска терминологија Бастаса. *Зборник за српски језик, књижевност и умјетност*. II–2, 197–200.
13. Козомара, Д. (2016) Фонетске и морфолошке особине српских посавских говора између Врбаса и Украине. *Српски дијалектолошки зборник*. LXIII, 579–733.
14. Козомара, Д. (2018) Судбина вокалских скупина у говору Бастаса. *Српски језик – студије српске и словенске*. XXIII, 513–522.
15. Козомара, Д. (2019) Вокалске редукције у говору Бастаса. *Наш језик*. Књ. 50, св. 2, 657–664.
16. Козомара, Д. (2022) Фонетске особине говора Бастаса. *Српски дијалектолошки зборник*. LXIX, 1–102.
17. Козомара, Д. (2023₁) Преношење акцената на проклитике у говору Бастаса. *Зборник научних радова у част проф. др Мирку Скакићу*. Универзитет у Бањој Луци, Филолошки факултет. 315–333.
18. Козомара, Д. (2023₂) О судбини поста акценатских дужина у говору Бастаса. *Филолог, часопис за језик, књижевност и културу*. XIV 2023 27. Филолошки факултет у Бањој Луци. 307–326.
19. Козомара, Д. (2023₃) *Говор Чечаве*. Матица српска. Друштво чланова Матице српске у Републици Српској. Бања Лука.
20. Николић, Б. (1970) *Основи млађе новоштокавске акценатуације*. Библиотека ЈФ, Нова серија 1. Београд.
21. Николић, М. (1991) Говори србијанског Полимља. *Српски дијалектолошки зборник*. XXXVII, 1–549.
22. Петровић, Д. (1973) О говору Змијања. *Библиотека Зборника за филологију и лингвистику*. XIV/1–2 и XV/1–2. Нови Сад: Матица српска.
23. Петровић, Д. (1978) *Говор Баније и Кордуна*. Нови Сад – Загреб: Матица српска – Просвјета.
24. Рамић, Н. (1991₁) Стање континуаната јата у говору Срба доњег Ливањског поља. *Српски језик – студије српске и словенске*. IV, 419–446.
25. Рамић, Н. (1999₂) Ливањско-дувањски говорни тип. *Српски дијалектолошки зборник*. XLVI, 263–426.
26. Рамић, Н. (2008) Акценат именичких замјеница у говору Богдаша. *Зборник Института за српски језик САНУ*, посвећено др Драгу Ђупићу. Београд, 487–493.

27. Рамић, Н. (2010) *О јатовским изоглосама*. Филолошко-уметнички факултет. Крагујевац.
28. Станић, М. (1982) Ускочки акценат. *Српски дијалектолошки зборник*. XXVIII, 63–191.
29. Стевановић, М. (1991) *Књига о акценту књижевног језика*. Завод за уџбенике и наставна средства. Београд.
30. Црњак, Д. и Д. Козомара (2018) Ткачка лексика Бастаса. *Зборник радова посвећен проф. др Милану Драгичевићу*. Бања Лука: Филолошки факултет. 124–141.
31. Цукут, С. (2021) Српски говори Шипова. *Српски дијалектолошки зборник*. LXVIII, 1–158.
32. Чустовић, Ђ. (1961) Narodni govor. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Etnologija*. 91–117.

Dragomir V. Kozomara
Univesität Banja Luka
Fakultät für Philologie

DER AKZENT EINSILBIGER MASKULINER SUBSTANTIVE IN DER REDE VON BASTAS

Zusammenfassung

Der vorliegende Beitrag bietet einen umfassenden Überblick über Akzenttypen einsilbiger männlicher Substantive in der Sprache des bosnischen Dorfes Bastasi bei der Stadt Grahovo. Durch den Vergleich des exzerpierten Korpus mit dem Zustand bei Daničić kommen wir zu dem Schluss, dass die analysierten Substantive in ihrer Prosodie den kodifizierten im Allgemeinen sehr ähnlich sind, also im Sinne von Daničićs Akzentuierung. Individuelle Abweichungen von der aktuellen Akzentnorm und den Daničić-Regeln werden hauptsächlich auf Verallgemeinerungen reduziert, die das Ergebnis der gegenseitigen Interferenz verschiedener Akzenttypen sind, und es ist allgemein bekannt, dass in der modernen serbischen Sprache und in progressiveren serbischen Dialekten einsilbige maskuline Substantive am vielfältigsten bei Akzentalternationen vorkommen, sodass solche Verallgemeinerungen durchaus zu erwarten sind.

Das analysierte Dialektkorpus wurde mit verwandten serbischen Sprachvarietäten und territorial nahestehenden ikavischen Sprachen vom Typ der sprachlichen Region Livno-Duvno verglichen.

► **Schlüsselwörter:** Rede von Bastas, einsilbige männliche Substantive, Akzent, Daničić, Daničićs Akzenttyp, osterherzegowinischer (herzegowinisch-krajinischer) Dialekt.

References

1. Crnjak, D. i D. Kozomara (2018) Tkačka leksika Bastasa. *Zbornik radova posvećen prof. dr Milanu Dragičeviću*. Banja Luka: Filološki fakultet. 124–141.
2. Cukut, S. (2021) Srpski govori Šipova. *Srpski dijalektološki zbornik*. LXVIII, 1–158.
3. Čustović, Đ. (1961) Narodni govor. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Etnologija*. 91–117.
4. Dalmacija, S. (1997) *Ijekavski govori Potkozarja*. Banjaluka, 1–264.
5. Daničić, Đ. (1925) *Srpski akcenti*. Beograd–Zemun.
6. Dešić, M. (1976) Zapadnobosanski ijekavski govori. *Srpski dijalektološki zbornik*. XXI, 1–316 + karte.
7. Dragičević, M. (1986) Govor ličkih jekavaca. *Srpski dijalektološki zbornik*. XXXII, 7–241.
8. Dragičević, M. (2001) Najzapadniji srpski govori danas. *Zbornik za srpski jezik, književnost i umjetnosti*. I, 79–89.
9. Dragičević, M. (2007) O govoru Srba Banje Vrućice kraj Teslića I (fonetske i morfološke osobine). *Srpski dijalektološki zbornik*. LIV, 323–401.
10. Dragičević, M. (2009) Akcenti riječi u govoru Srba Lapačkog polja. *Srpski dijalektološki zbornik*. LVI, 277–371.
11. Ivić, P. (1991) *Iz istorije srpskohrvatskog jezika, Izabrani ogledi II*. Niš, Prosveta.
12. Ivić, P. (1996) O jeziku. *Republika Srpska Krajina*. Knin–Beograd, 143–158.
13. Kozomara, D. (2000) *Fonetske osobine govora sela Bastasa*. Diplomski rad u rukopisu. Filozofski fakultet Univerziteta u Banjaluci.
14. Kozomara, D. (2002) Mlinarska terminologija Bastasa. *Zbornik za srpski jezik, književnost i umjetnost*. II–2, 197–200.
15. Kozomara, D. (2016) Fonetske i morfološke osobine srpskih posavskih govora između Vrbasa i Ukryne. *Srpski dijalektološki zbornik*. LXIII, 579–733.
16. Kozomara, D. (2018) Sudbina vokalskih skupina u govoru Bastasa. *Srpski jezik – studije srpske i slovenske*. XXIII, 513–522.
17. Kozomara, D. (2019) Vokalske redukcije u govoru Bastasa. *Naš jezik*. Knj. 50, sv. 2, 657–664.
18. Kozomara, D. (2022) Fonetske osobine govora Bastasa. *Srpski dijalektološki zbornik*. LXIX, 1–102.
19. Kozomara, D. (2023₁) Prenošenje akcenata na proklitike u govoru Bastasa. *Zbornik naučnih radova u čast prof. dr Mirku Skakiću*. Univerzitet u Banjoj Luci, Filološki fakultet. 315–333.
20. Kozomara, D. (2023₂) O sudbini postakcenatskih dužina u govoru Bastasa. *Filolog, časopis za jezik, književnost i kulturu*. XIV 2023 27. Filološki fakultet u Banjoj Luci. 307–326.
21. Kozomara, D. (2023₃) *Govor Čečave*. Matica srpska. Društvo članova Matice srpske u Republici Srpskoj. Banja Luka.

22. Nikolić, B. (1970) *Osnovi mlađe novoštokavske akcentuacije*. Biblioteka JF, Nova serija 1. Beograd.
23. Nikolić, M. (1991) Govori srbijanskog Polimlja. *Srpski dijalektološki zbornik*. XXXVII, 1–549.
24. Petrović, D. (1973) *O govoru Zmijanja*. Biblioteka Zbornika za filologiju i lingvistiku. XIV/1–2 i XV/1–2. Novi Sad: Matica srpska.
25. Petrović, D. (1978) *Govor Banije i Korduna*. Novi Sad – Zagreb: Matica srpska – Prosvjeta.
26. Ramić, N. (1991₁) Stanje kontinuanata jata u govoru Srba donjeg Livanjskog polja. *Srpski jezik – studije srpske i slovenske*. IV, 419–446.
27. Ramić, N. (1999₂) Livanjsko-duvanjski govorni tip. *Srpski dijalektološki zbornik*. XLVI, 263–426.
28. Ramić, N. (2008) Akcenat imeničkih zamjenica u govoru Bogdaša. *Zbornik Instituta za srpski jezik SANU I*, posvećeno dr Dragu Ćupiću. Beograd. 487–493.
29. Ramić, N. (2010) *O jatovskim izoglosama*. Filološko-umetnički fakultet. Kragujevac.
30. Stanić, M. (1982) Uskočki akcenat. *Srpski dijalektološki zbornik*. XXVIII, 63–191.
31. Stevanović, M. (1991) *Knjiga o akcentu književnog jezika*. Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. Beograd.
32. Vuković, J. (1940) Akcenat govora Pive i Drobnjaka. *Srpski dijalektološki zbornik*. X, 187–417.

Преузето: 25. 9. 2023.
Прихваћено: 23. 10. 2023.

Борко Н. Ковачевић¹
Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Катедра за општу лингвистику

О НЕКИМ МАЊЕ ЗАСТУПЉЕНИМ МОРФОЛОШКИМ ТВОРБЕНИМ ПРОЦЕСИМА У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ

Апстракт: У раду се говори о творбеним процесима редупликације, циркумфиксације, инфиксације, унутрашње модификације основе и конверзије. Ови се процеси анализирају као неуланчавајући морфолошки процеси и обрађују се из међујезичке перспективе, са фокусом на ситуацију у српском језику. Поред осврта на продуктивност наведених процеса, циљ рада је и да (ре)дефинисањем одређених термина, а ослањајући се на терминологију савремених граматичких теорија заснованих (пре свега) на генеративној граматици, обогати појмовно-терминолошки апарат морфологије и творбе речи као дисциплине у српској лингвистичкој традицији.

Кључне речи: неуланчавајући морфолошки процеси, творба речи, морфологија, српски језик.

1. Уводне напомене

Творба речи је (под)дисциплина науке о језику чији су опсег и појмовно-терминолошки апарат у домаћој лингвистичкој традицији различито дефинисани у зависности од угла посматрања језичке проблематике, примењених теорија, као и временске перспективе.² Чак и сам статус творбе речи као самосталне дисциплине код многих аутора остаје упитан. То и не чуди, имајући

¹ borko.kovacevic@fil.bg.ac.rs

² Појмовно-терминолошки апарат творбе речи предмет је детаљне дискусије у Ђорић (2008:р.7–35), као и у Тафра і Кошутар (2009) и Купа (2006). О творби речи и творбеним процесима у словенским језицима добар увид пружају чланци у зборнику радова са четрнаесте међународ-

у виду повезаност творбе речи са другим дисциплинама, а на првом месту са морфологијом и лексикологијом.³

Једно од отворених питања тиче се и начина настанка (нових) речи, односно који је опсег творбе речи као лингвистичке дисциплине. Да ли се под творбом речи подразумевају само процеси настанка речи путем регуларних, устаљених граматичких (морфолошких) процеса, као што су на пример суфиксација и слагање, или у творбу речи спада и настајање речи помоћу неких семантичких процеса, попут онимизације (*дуња* > *Дуња*) или епонимизације (*Тесла* > *тесла*)? Да ли се универбација⁴ фраза (путем које је настала реч *даниноћ*, од фразе *дан и ноћ*) и процес сливања⁵ (којим је на пример настала реч *чокохоличар*, од *чоколада* + *алкохоличар*) такође могу окарактерисати као творбени процеси, као творба речи? Док се, на пример, у Пипер, Клајн и Драгићевић (2022) у поглављу које је посвећено творби речи обрађују сви поменути процеси – и типични морфолошки и неморфолошки, Ковачевић (2023), позивајући се на релевантну литературу, сужава опсег творбе речи само на регуларне морфолошке процесе, правећи разлику између стварања речи и творбе речи (при чему у творбу речи спада само морфолошко настајање нових лексема).

Циљ овог рада јесте да анализира неке морфолошке творбене процесе који су мало заступљени у српском, односно нису генерално карактеристични за српски језик, уз кратак осврт на њихов творбени потенцијал.⁶ Процеси о којима

не научне конференције Комисије за творбу речи при Међународном комитету слависта – *Творба речи и њени ресурси у словенским језицима* (Ђорић и Драгићевић, 2012).

³ Творби речи посвећено је засебно (повеће) поглавље у *Нормативној граматици српскога језика* (Пипер, Клајн и Драгићевић, 2022). У Клајн (2005), поред поглавља која су посвећена фонетици, морфологији и синтакси, постоји и посебно поглавље посвећено творби речи. Иван Клајн је аутор и два тома *Творбе речи у савременом српском језику* (Клајн, 2002; Клајн, 2003). Међутим, у српској/хрватској лингвистичкој традицији творба речи често се обрађује као део лексикологије, односно морфологије. У хрватским гимназијским уџбеницима део је лексикологије (Тафта и Кошутар, 2009:р.87). Као део лексикологије, обрађује се и у Ђирка (1998), додуше са великим степеном самосталности. Код Бабића (1986) такође је део лексикологије, али и граматике. Са друге стране, Силић и Пранковић (2005) обрађују је као део морфологије, што је донекле случај и код Станојчић и Поповић (1992), где се творба речи налази у поглављу под именом ‘Морфологија и творба речи’. О испреплетености творбе речи са морфологијом и лексикологијом илустративно говори наслов поглавља у којем се творба речи обрађује у Станојчић (2010) – ‘Морфологија са творбом речи и основама лексикологије’.

⁴ О процесу универба(лиза)ције и универб(ум)у, као резултату тог процеса, в. Милашин (2018) и литературу која се тамо наводи.

⁵ О сливању, пре свега у српском језику, али и генерално, в. нпр. Ковачевић (2023) и тамо наведене референце.

⁶ Под творбеним потенцијалом одређеног (морфолошког) процеса овде се подразумева степен могућности да путем тог процеса настану нове речи.

ће се говорити јесу редупликација, циркумфиксација, инфиксација, унутрашња модификација основе и конверзија. Сви ови процеси могу се окарактерисати као неуланчавајући морфолошки процеси (о чему ће бити речи у наредном одељку рада). Разлог из којег се анализирају творбени процеси путем којих је настао мали број речи и који нису типични за српски језик јесте ‘стара ... тврђа да оно чега је у језику мало или нестаје или настаје’ (Marković, 2009:p.235). Пример процеса који осликава ситуацију у којој је речи које су добијене тим процесом у једном моменту у српском било мало, а потом све више и више, то јесте пример који показује да се радило о процесу у настајању (а не нестајању), управо је горепоменуто сливање (које је иначе типично за енглески језик), путем којег се добијају сливенице. Иако је (релативно) донедавно овакав начин настајања речи у српском језику био такоређи непознат,⁷ са малим бројем примера, данас је то (услед глобалног утицаја енглеског) вероватно најдинамичнији вид настанка нових лексема у савременом српском језику.⁸ Другим речима, постоји реална могућност да ће се број речи насталих неким од процеса који се анализирају у овом раду у српском језику у (ближој или даљој) будућности повећати, односно да ће ти процеси постати продуктивнији.

Претпоставка је да ће се анализом наведених морфолошких творбених процеса у извесној мери допринети и обогаћивању, односно прецизнијем и тачнијем одређивању како морфолошке терминологије, тако и појмовно-терминолошког апарата творбе речи (као дисциплине) у домаћој лингвистичкој традицији, за који је већ истакнуто да је различито дефинисан (без обзира на то како се се опсег творбе речи одређује). У складу са тим циљем, поменути морфолошки процеси анализирају се из међујезичке перспективе, ослањајући се на примере из језика где су наведени процеси далеко заступљенији него у српском, односно из језика за које су ти процеси карактеристични. Имајући у виду овакав контекст, чињенице из српског језика сагледавају се из угла терминологије која се користи у савременим граматичким теоријама (пре свега оним заснованим на генеративној традицији, али и на структуралистичком приступу), чији предмет интересовања нису појединачни језици сами за себе,

⁷Према Halupka-Rešetar & Lalić-Krstin (2009:p.115), први примери српских сливеница потичу из деведесетих година двадесетог века.

⁸Према Bugarski (2019:p.25), сливање је ‘најживљи од свих начина грађења речи – чак до мере у којој се, у појединим његовим регистрима, може говорити о помодарству које поприма раз- мере праве заразе’. О овоме се говори и у Ковачевић (2023:p.18).

већ им је циљ да се опишу (језички) универзалне, то јест општејезичке карактеристике.⁹

2. Уланчавајући и неуланчавајући морфолошки процеси

Афиксација и слагање најзаступљенији су морфолошки процеси у језицима света. Изузетак од тога није ни српски језик, где су ова два процеса далеко најприсутнија, како у флексији (превасходно суфиксација), тако и у творби речи (суфиксација, префиксација и слагање).

Разлог широке распрострањености афиксације и слагања јесте чињеница да овим процесима настају речи које се одликују великим степеном прозирности. То значи да постоји јасна корелација између формалне морфолошке структуре тих речи и њихове семантичке интерпретације. Речи добијене афиксацијом и слагањем генерално имају композиционално значење, које је збир значења компоненти (морфема) тих речи: *певач* значи управо оно што проистиче из значења саставних делова – значење основе (корена) *пев-* комбиновано са значењем суфикса *-ач* (значење вршиоца радње) даје значење ‘неко ко пева’; а сложеница *Београд* је комбинација значења придева *бео* и именице *град* – *бео град*.

Велики степен прозирности речи насталих афиксацијом и слагањем потиче од суштински исте природе ова два морфолошка процеса, односно истог начина на који ти процеси функционишу – уланчавање (везивање) морфема. Афиксација и слагање репрезенти су уланчавајућих морфолошких процеса, протитипични примери уланчавајуће морфологије. У оба процеса, морфолошки конституенти (морфеме) се уланчавају, линеарно комбинују у низ. Речи се у овако конципираној морфологији могу представити као ланци који настају уланчавањем морфема, а саме морфеме јесу саставне карике ових ланаца (Kovačević, 2021:pp.55–56).¹⁰

За све друге морфолошке процесе у језицима света може се рећи да су неуланчавајући процеси, будући да не функционишу по принципу уланчавања

⁹ О приступима творби речи у светској лингвистици током XX и XXI века, са прегледом различитих праваца (како оних доминантних, заснованих на традицији генеративне граматике и структурализма, тако и неких других, мање заступљених) в. нпр. Mikić Čolić (2021).

¹⁰ У савременим генеративним теоријским усмерењима, која у опису грађе из разних језика стављају фокус на сличности међу језицима, односно на тенденцију дефинисања језичких универзијалија и последично кориштење универзалне, јединствене терминологије за исте феномене у различитим језицима, устаљена је у поменутом смислу употреба енглеског термина *concatenation*, односно *concatenative morphology* (в. на пример McCarthy, 1981; Carstairs-McCarthy, 1991; Haspelmath & Sims, 2010).

морфема, као у случају афиксације (суфиксације и префиксације) и слагања, те као такви спадају у неуланчавајућу морфологију.¹¹ Овакви процеси су редупликација, морфологија корена и образаца, унутрашња модификација основе, конверзија, замена морфеме и одузимање сегмента основе.

Синтагме *уланчавајући процеси* и *уланчавајућа морфологија* користе се и у Ковачевић (2021:р.84), где се, без претензије да то буде општеприхваћено, а у циљу што сликовитијег описа, истиче да термин *уланчавајућа морфологија* најбоље осликава значење еквивалентне енглеске синтагме *concatenative morphology*, која се користи у опису морфолошких феномена из различитих језика. Отуда се и у овом раду користе наведени термини, иако можда нису најприкладнији за стручну лингвистичку терминологију, имајући у виду да је творба придева помоћу суфикса *-ћи* одлика рецимо новинарског стила, као и да се придеви на *-ћи* често употребљавају у техничкој и комерцијалној сфери.

Будући да ће се о редупликацији, унутрашњој модификацији основе и конверзији говорити у наставку рада, овде ће се само укратко описати морфологија корена и образаца, замена морфеме и одузимање сегмента основе.¹²

Морфологија корена и образаца¹³ функционише по принципу преплитања самогласничких шаблона (самогласника, који понекад могу бити допуњени и неким сугласницима) са сугласничким коренима (који се најчешће састоје од три сугласника). Најпрецизније речено, самогласнички шаблон преклапа сугласнички корен. Тако у језицима са оваквом морфолошком структуром настају, на пример, повезане глаголске лексеме. Скуп глагола који је изведен истим морфолошким обрасцем (употребом истог самогласничког шаблона) назива се бињан (*binyan* – ‘грађење’). Сваки бињан у хебрејском има своје име, а у наредном примеру наведено је пет активних бињана корена *qtl* (‘убити’) у трећем лицу јединине мушког рода перфекта (Voouj, 2005:р.61):

(1) БИЊАН	ПРИМЕР	ЗНАЧЕЊЕ
<i>Qal</i>	<i>qâtal</i>	‘убити’
<i>Nif'al</i>	<i>ni-qtal</i>	‘убити се’
<i>Pi'el</i>	<i>qittel</i>	‘масакрирати’

¹¹ Еквивалентни енглески термин је *nonconcatenative morphology* (в. и претходну фусноту).

¹² Детаљније се о свим овде наведеним морфолошким процесима говори у Ковачевић (2021:pp.55–73).

¹³ Овај морфолошки процес, овакав тип морфологије, познат је и као ‘семитска морфологија’, будући да је карактеристичан за семитске језике (међу којима су свакако најпознатији арапски и хебрејски).

<i>Hif'il</i>	<i>hi-qtil</i>	‘узроковати да убије’
<i>Hitpa 'el</i>	<i>hit-qattel</i>	‘побујати се’

Под процесом замене морфеме подразумевају се примери где се нека морфема у мотивној речи замењује другом морфемом и тако настаје мотивисана реч. Познат пример таквог морфолошког процеса јесте замена афикса – процес при којем се један афикс замењује другим афиксом. Овај процес продуктиван је на пример у индонезанском језику, где се помоћу префикса *pe-* и *peN-* (*N* се овде односи на назалне сегменте који су различити у различитим контекстима, дајући тако различите аломорфе префикса) добијају именице са значењем вршиоца радње, односно онога ко трпи радњу. У овом процесу, префикс *pe-* замењује префикс *ber-* или префикс *di-*, а префикс *peN-* замењује префикс *meN-*, који такође манифестује бројне фонолошке аломорфе (Denistia, 2018:p.145):

(2) ГЛАГОЛ	ИМЕНИЦА
<i>ber-tani</i> ‘обрађивати земљу’	<i>pe-tani</i> ‘земљорадник’
<i>di-sapa</i> ‘примати’	<i>pe-sapa</i> ‘прималац’
<i>men-ari</i> ‘плесати’	<i>pen-ari</i> ‘плесач’

За морфолошки процес у којем се сегменти одузимају (бришу) карактеристично је да је мотивисана реч мања, краћа од мотивне речи. Прототипичан пример одузимања као морфолошког процеса јесте случај брисања једне фонеме, обично крајње фонеме основе (која у различитим речима може бити различита, а може бити и иста).¹⁴ Тако се брисањем различитих крајњих фонема основе у лардилу (пама-ниангански језик који се говори у Квинсленду, у Аустралији) добија облик номинатива (Kurisu, 2001:p.100):

(3) ОСНОВА	НОМИНАТИВ	
<i>mayara</i>	<i>mayar</i>	‘дуга’
<i>yalulu</i>	<i>yalul</i>	‘пламен’
<i>kaŋkari</i>	<i>kaŋkar</i>	‘деда’

Морфолошки процес одузимања присутан је и у творби речи. Пример је такозвана регресивна (ретроградна) творба или творба уназад – ситуација

¹⁴ Сегменти основе који се одузимају могу се анализирати као морфолошки сегменти, као врста морфеме – одузимајућа морфема. Будући да се ради о афиксалној морфемима, о афиксу, најприкладнији назив јесте дисфикс. Супротно афиксу, као морфемима која се додаје основи, дисфикс је морфема која се одузима од основе. Аналогно томе, сам процес био би дисфиксација (Ковачевић, 2021:p.71).

када се од морфемски сложене речи одузима афикс (сегмент који се иначе у другим случајевима у датом језику по правилу додаје на различите основе). Процес се именује поменути називима због тога што је у њему смер творбе обрнут: реч морфемски једноставније структуре добија се од основе која је сложенија. Ово је супротно од афиксације и слагања, где је резултат процеса по правилу сложенији, већи од основе.

Пример речи која је настала регресивном творбом је енглески глагол *babysit*, који је настао од именице *babysitter*, одузимањем сегмента (суфикса) *-er*. Истим процесом у немачком језику добијена је именица *Sanftmut* ('доброћудност'), која је настала од придева *sanftmütig* ('доброћудан'), одузимањем суфикса *-ig* (Lohde, 2006:p.53). По истом моделу *Freimut* ('искреност') је настало од *freimütig* ('искрен'), а *Hochmut* ('бахатост') од *hochmütig* ('бахат').^{15 16}

Ниједан од три горе описана неуланчавајућа морфолошка процеса није карактеристичан за српски језик. Морфологија корена и образаца је *егзотика* на првом месту семитских језика и у потпуности је страна српском језику. Готово извесно, морфолошки процеси замене морфеме и одузимања сегмента основе такође нису присутни у савременом српском језику.¹⁷

¹⁵ Пошто се за процес додавања афикса на основу користи термин афиксација, онда би за морфолошки процес при којем се од основе одузима афикс (регресивна творба речи) прикладан термин био де(з)афиксација. Деафиксацију ('односно регресивну деривацију') помиње и Ђорђевић (2008:p.15), говорећи о примерима као што су *зев*, *дрем* и *ков*, додајући, међутим, чињеницу да се настанак ових именица у домаћој лингвистичкој традицији (Клајн, 2003:p.214; Babić, 2002:p.43) ипак анализира као извођење нултим суфиксом (-Ø).

¹⁶ За афиксацију (као и слагање) речено је да представља прототипичан пример уланчавајућег морфолошког процеса, за који је карактеристично уланчавање морфема, линеарно додавање морфема једне на другу. У том контексту, за де(з)афиксацију би се могло рећи да је случај *разланчавајућег морфолошког процеса*, при којем се дешава обрнута ситуација у односу на афиксацију – морфеме се разланчавају, догађа се линеарно одузимање морфема једне од друге, што се може рећи и за дисфиксацију (в. фусноту 14), која је такође пример *разланчавајуће морфологије* (Ковачевић, 2021:p.73).

¹⁷ Одузимање (сегмента основе) треба разликовати од процеса краћења (или *сечења*, како га именују Пипер, Клајн и Драгићевић, 2022), при којем се од неке речи обично одузима један или више слогова и тако настаје нова реч (краћеница). Тако у енглеском језику краћењем речи *demonstration* настала је краћеница *demo*, а у немачком од речи *Universität* краћеница *Uni*. У српском језику, где је овакав начин грађења нових речи маргиналан, настало је на пример *Амер* од *Американац*, као и *чинка* од *палачинка*. Често се краћење комбинује са суфиксацијом, при чему се на основу добијену краћењем додаје суфикс, као у примерима *проф-а* од *професор*, *мат-иш* од *математика*, *фот-ка* од *фотографија*. Одузимање сегмента основе (иако у односу на неке друге морфолошке процесе далеко мање присутно у језицима света) представља морфолошки процес, који је, као и сви други морфолошки процеси, регулисан устаљеним правилима. При одузимању, од основе се одузима морфолошки сегмент, морфема, док код краћења, сегмент

Након што је било речи о неуланчавајућим процесима који не постоје у српском језику, а који су се овде укратко описали пре свега због давања нешто шире слике о природи различитих неуланчавајућих процеса, у наставку рада говори се о неуланчавајућим морфолошким процесима који такође нису типични за српски језик, али у српском постоје примери речи које су настале путем ових процеса (или за неке од њих барем тако изгледа). Најпре се анализирају неуланчавајући морфолошки творбени процеси који су најсличнији уланчавајућим морфолошким процесима (префиксацији, суфиксацији и слагању): креће се са редупликацијом, а потом се говори о циркумфиксацији и инфиксацији. На крају се пажња посвећује двама творбеним процесима који су по начину свог функционисања изразито неуланчавајући процеси, а то су унутрашња модификација основе и конверзија.

3. Редупликација

Од свих неуланчавајућих морфолошких процеса, редупликација највише личи на уланчавајуће морфолошке процесе. Ако се погледају примери редупликације из српског језика *где-где*, *што-шта* и *цик-цак*, који се наводе у Bugarski (1996:р.172), може се закључити да је заиста у питању уланчавање морфема, као у случају речи које су настале процесом слагања (Бугарски редупликацију и анализира као подврсту слагања).

Међутим, суштина морфолошког процеса редупликације није линеарно уланчавање морфема, већ уланчавање фонетског материјала основе. Тај материјал може бити морфема, али и не мора. Међујезички посматрано, то углавном и није морфема.

Примери редупликације из српског језика који су горе наведени илуструју такозвану пуну (тоталну) редупликацију – случај када се „копира” цела основа и додаје на ту исту основу. По идентичном принципу граде се на пример облици множине у јаванском језику: *baita* је брод, а *baita-baita* бродови (Uhlenbeck, 1978:р.90). Поред додавања целе основе, на основу се може додати и њен део, што је познато као делимична (парцијална) редупликација. Такви су следећи примери из маорског (Katamba– Stonham, 2006:р.183):¹⁸

који се брише, како је речено, углавном је слог (уколико се тај сегмент подудара са морфемом, то није последица регуларности, већ је случајност).

¹⁸Формално дуплирање се код редупликације често пресликава и на значење речи – мотивисане именице означавају множину (као у наведеном примеру *baita-baita* из јаванског), глаголи означавају појачани интензитет или понављање радње, а мотивисани придеви већи степен особине изражене мотивним придевом. У оваквим примерима редупликације може се говори-

(4)	<i>paŋgo</i>	‘црн’	<i>pa-paŋgo</i>	‘црнкаст’
	<i>whero</i>	‘црвен’	<i>we-whero</i>	‘црвенкаст’

Код наведених примера пуне редупликације из српског (*где-где, што-шта, цик-цак*) и јаванског језика (*baita-baita*) спајају се две основе, линеарно се комбинују морфолошки сегменти. У том смислу, може се повући паралела са афиксацијом и слагањем, као прототипичним примерима уланчавајуће морфологије. У случајевима делимичне редупликације, редуликују се различите ствари. Често су то прозодијски сегменти, попут слога (као примери у (4)). Међутим, понекад се при редупликацији копирају елементи, фрагменти основе који нису морфеме, па чак ни слогови. Moravcsik (1978) наводи језике који редуликују делове основе који нису прозодијски конституенти, као што показују наредна два примера, први из квилиут језика, а други из шилха језика (Katamba–Stonham, 2006:p.183):¹⁹

(5)	a. <i>qa:χ</i>	‘кост’	<i>qa-qa:χ</i>	‘кости’
	б. <i>gen</i>	‘спавати’	<i>g-gen</i>	‘спавати(тренутно)’

У примеру (5а) редуликује се *qa* фрагмент слога, изостављајући [χ] и тако цепајући слог. Исто тако у примеру (5б), само се први консонант копира, остављајући остатак слога.

Код редупликације јесте у питању уланчавање, али не уланчавање морфема, већ уланчавање фонетског материјала основе, који се може подударати са морфемским сегментом, може бити морфема, али не мора (а најчешће и није) – редупликација је копирање, понављање (потпуно или делимично) фонетског материјала основе.

Marković (2009:pp.224–225) као примере речи насталих редупликацијом наводи позајмљенице, као што су *бомбон, барбар, дибидуз, бамбадава*. Такође, помиње и удвајање неких префикса (*прапра-* и *најнај-*), као и придеве који су настали процесом редупликације: *данодневни, разноразни, вјековјечни*. Према Марковићу, и глагол *капканати* резултат је редупликације.

ти о некој врсти иконичности речи која је настала редупликацијом – више форме (подуплана форма) означава и више онога на шта се мотивна реч односи. Међутим, као што показују дати примери из маорског језика (*paŋgo* ‘црн’ > *pa-paŋgo* ‘црнкаст’ и *whero* ‘црвен’ > *we-whero* ‘црвенкаст’), редупликација не доноси увек ‘повећање’ у значењу, већ може значити и ‘смањење’, односно поред аугментативног ефекта, може имати и деминутивни ефекат (в. о овоме и у Kovačević, 2021:p.57).

¹⁹ Квилиут је чимакуански језик који се говори у држави Вашингтон у Сједињеним Америчким Државама, а шилха берберски језик који се говори у Мароку.

Редупликација се из европоцентричног угла посматра као реткост и некакав куриозитет. То и не изненађује, ако се имају у виду ретки примери редупликације у савременим европским језицима. Ни савремени српски језик није изузетак.

4. Циркумфиксација и инфиксација

После редупликације, суфиксацији, префиксацији и слагању (као уланчавајућим морфолошким процесима) најсличнији су циркумфиксација и инфиксација. Да би се анализирали морфолошки процеси циркумфиксације и инфиксације у савременом српском језику, потребно је нешто рећи о врстама афикса (у које спадају и циркумфикс и инфикс), односно о типовима афиксације (чија су подврста циркумфиксација и инфиксација) који постоје у језицима света.

Под афиксацијом се генерално подразумева морфолошки процес у којем се основа комбинује са неким афиксом. Различите врсте афикса и начин њиховог комбиновања са основом могу се представити на следећи начин (наведени су примери из српског само за оне афиксе који недвосмислено постоје у српском језику – суфикс, префикс и интерфикс):

Основа + СУФИКС	(<i>брат-ОВ</i>)
ПРЕФИКС + Основа	(<i>ИЗ-градити</i>)
Основа + ИНТЕРФИКС + Основа	(<i>суниц-О-крет</i>)
ЦИРКУМ + Основа + ФИКС	
Осн + ИНФИКС + ова	

Будући да се (у правом смислу те речи) *додају* на основу (иза или испред ње), суфикс и префикс могу се окарактерисати као адфикси. Као што сâм префикс *интер* ('између') наговештава, интерфикс је афикс који се налази између две основе, такозвани *повезијући елемент* који спаја основе у процесу слагања. У случају, пак, циркумфиксације и инфиксације, не дешава се (линеарно) додавање (афиксалних) морфема на основу, те отуда ови процеси нису (типични) уланчавајући морфолошки процеси попут суфиксације и префиксације.

Циркумфикс је афикс који 'обавија' основу, који је 'обмотава' – један његов део иде испред основе, а други иза основе. Као типичан пример употребе циркумфикса обично се наводи грађење партиципа перфекта у немачком језику, који се (код правилних глагола) гради тако што се на основу ставља циркумфикс *ge...t: ge-lieb-t* од глагола *lieben* ('волети') или *ge-mach-t* од глагола

machen ('радити'). Као творбени процес, циркумфиксација је раширена, на пример, у индонежанском језику, где се комбиновањем циркумфикса *ke...an* са придевским основама добијају апстрактне именице (Sneddon, 1996:р.35; Beard, 2007:р.62): *ke-bebas-an* ('слобода') од *bebas* ('слободан'), *ke-besar-an* ('величина') од *besar* ('велики'). У истом језику, обавијањем (глаголске) основе *layar* ('пловити') циркумфиксом *pe...an* (Beard, 2007:р.62) настала је именица *pe-layar-an* ('пловидба').

За циркумфикс је карактеристично то да је у питању дисконтинуирани, испрекидани афикс који се састоји из два дела, раздвојена основом са којом се циркумфикс комбинује. На неки начин, циркумфикс се може анализирати и као комбинација префикса и суфикса. Међутим, кључна је ствар да оба дела циркумфикса имају једно значење, да функционишу заједно, и да ту функцију остварују само ако се појављују (са основом) истовремено. Ако се циркумфиксација посматра као удружена префиксација и суфиксација, онда се ово уклапа у принцип уланчавања морфема и циркумфиксација се може тумачити као уланчавајући морфолошки процес. Разлог из којег се циркумфиксација углавном не дефинише заједно са суфиксацијом и префиксацијом (и слагањем), као уланчавајући морфолошки процес, јесте чињеница да циркумфикс, будући да се ради о дисконтинуираном афиксу, не задовољава критеријум континуитета морфеме (Bue & Svenonius, 2012:pp.429–430).

Као примери речи у српском језику које су настале циркумфиксацијом у Lalić (2013:pp.90–91) наводе се (између осталих) следеће речи: *безакоње*, *довратак*, *подлактица*, *потколеница*, *предсобље*, *приморје*, *ванземаљац*, *загорје*, *беспарица*, *незналица*. Проблем са оваквим примерима јесте чињеница да се делови 'циркумфикса' појављују и самостално, у неким другим речима српског језика, као префикси, односно суфикси, за разлику од примера творбе речи путем циркумфиксације у индонежанском језику, где се делови циркумфикса (конкретно горе наведени *ke...an* и *pe...an*) појављују само заједно – не могу се реализовати самостално.

Имајући ово у виду, може се закључити да се у наведеним примерима из српског језика ипак не ради о циркумфиксацији, него пре о парасинтези, о парасинтетичкој творби речи – творби при којој се истовремено примењују два морфолошка процеса. Конкретно, у питању је префиксално-суфиксална творба (јер се истовремено примењују префиксација и суфиксација).

Код префиксално-суфиксалне творбе на основу се у исто време додају два афикса (префикс и суфикс), сваки са својим посебним значењем, са којим се иначе у речима појављују и самостално, независно један од другог. Као илу-

страција, може послужити именица *ванземаљац*. Афикси *ван-* и *-ац*, који се заједно појављују (истовремено додају на творбену основу) у речи *ванземаљац*, појављују се и независно један од другог, сваки са својим значењем у великом броју других речи. Префикс *ван-* (без суфикса *-ац*) присутан је на пример у речима *вантелесни* и *ванбрачни*, а суфикс *-ац* (без префикса *ван-*) у речима *приморац* и *Пакистанац* (Kovačević, 2021:pp.177–179).

Под инфиксом се подразумева афикс који се умеће у основу. У језицима у којима је инфикација раширен морфолошки процес углавном се ради о простој основи, основи која се састоји само из корена. Инфикс је заправо (афиксална) морфема која се умеће унутар друге морфеме (корена). Будући да инфикација, попут циркумфиксације, није процес карактеристичан за српски језик, као и у случају циркумфиксације најпрактичније је навести примере из језика где је инфикација присутна. Тако се на пример у нутка језику²⁰ помоћу инфикса *-t-* гради множина именица (Katamba & Stonham, 2006:p.46):

(6)	<i>t'an'a</i>	‘дете’	<i>t'a-t-n'a</i>	‘деца’
	<i>haʔum</i>	‘риба’	<i>ha-t-ʔum</i>	‘рибе’
	<i>tim'aqsti</i>	‘ум’	<i>ti-t-m'aqsti</i>	‘умови’

У хоава језику инфиксом *-in-* од глагола се изводе именице (Davis, 2003:p.39): *to* (‘живети’) > *t-in-o* (‘живот’), *hiva* (‘желети’) > *h-in-iva* (‘жеља’), док се у летију глаголска именица добија уметањем инфикса *-ni-* у глаголски корен (Blevins, 1999:p.400): *kakri* (‘плакати’) > *k-ni-akri* (‘плакање’), *pali* (‘плутаги’) > *p-ni-ali* (‘плутање’).²¹

Инфикација мање личи на уланчавајуће морфолошке процесе него циркумфиксација. Ако циркумфиксација (посматрана као удружена префиксација и суфиксација) и подсећа на суфиксацију и префиксацију, то није случај са инфикацијом. Инфикс се не *додаје* на основу (као код суфиксације и префиксације), него се, као што је речено, *умеће* у њу. У том смислу, дефинитивно се не може говорити о линеарном низању морфема једне на другу, као код суфиксације и префиксације.

Треба скренути пажњу на то да се у српској/хрватској граматичкој традицији термин *инфикс* углавном употребљава са другачијим значењем од онога који се овде наводи. Користи се за такозване *прошириваче основе* и за интерфиксе. Обично се инфикси (или умечи) дефинишу (Barić *et al.*, 1995) као афикси који

²⁰ Овај језик припада вакашанској језичкој породици и говори се у Канади.

²¹ Хоава и лети су аустронезијски језици. Хоава се говори на Соломонским Острвима, а лети у Индонезији.

се умећу између основе (корена) и флективних суфикса (наставака за облик). У питању су сегменти попут *-н-* (*име-н-а, име-н-у...*), *-т-* (*уже-т-а, уже-т-у...*), *-р-* (*вече-р-а, вече-р-у...*), *-ес-* (*неб-ес-а, неб-ес-има...*), *-ов-* (*воз-ов-и, воз-ов-а...*), *-ев-* (*нож-ев-и, нож-ев-а...*). Наведени сегменти заправо представљају прошириваче основе, типичне примере *празног морфа*, то јест форме без значења – фонолошког сегмента који у савременом језику не репрезентује неку морфему (Ковачевић, 2021:pp.98–99). Поједини аутори (на пример Станојчић, 2010) и спојне вокале *-о-* и *-е-*, као у примерима *сунц-о-крет* и *оц-е-убица*, убрајају у инфиксе. Ови повезујући елементи (спојници), међутим, спадају у интерфиксе, афиксе који се стављају између две основе које граде сложеницу.

Ако се има у виду међујезичка перспектива и горенаведени примери из различитих језика, као и тежња сваке науке, па и науке о језику, за успостављање јединственог и једнозначног терминолошког апарата, може се закључити да је досадашња употреба термина *инфикс* у домаћој лингвистичкој традицији неадекватна. Извесно се не може рећи да је погрешна, али свакако има другачији угао посматрања језичких чињеница, без узимања у обзир (шире) међујезичке, односно општејезичке перспективе.

Инфиксација, као морфолошки процес при којем се једна морфема умеће унутар друге морфеме, генерално није присутна у (савременим) индоевропским језицима и у њима готово да и не постоје примери оваквог творбеног процеса. Да нека врста инфиксације (стилски обележене) постоји и у савременом енглеском језику, показују следећи примери (Бауер, 1983; Katamba & Stonham, 2006:p.45):²²

(7) <i>kangaroo</i> ('кенгур')	→	<i>kanga-bloody-roo</i>
<i>guarantee</i> ('гарантовати')	→	<i>guaran-friggin-tee</i>
<i>impossible</i> ('немогуће')	→	<i>in-fuckin-possible</i>

Изгледа да и у српском/хрватском разговорном језику постоје ретки примери инфиксације, као овај који наводи Марковић (2009:p.222):

(8) довиђења вам	→	дови-вам-ђења

У примерима попут овог свакако се ради о оказионализмима који су карактеристика жаргонског језика, па и индивидуалних језичких репертоара.

²² Треба ипак имати у виду да док се у раније наведеним примерима инфиксације из нутка језика, хоава језика и летија као инфикси умећу појединачне морфеме (*-t-, -in-, -ni-*), у овим енглеским примерима умећу се целе речи, које се састоје из више морфема (*blood-y, frigg-in(g), fuck-in(g)*).

5. Унутрашња модификација основе и конверзија

Заједничко обележје и унутрашње модификације основе и конверзије јесте чињеница да се у оба процеса творбена основа не комбинује ни са каквим елементом, за разлику од претходно анализираних морфолошких процеса. У случају редупликације, циркумфиксације и инфиксације, као и код уланчавајућих процеса (префиксације, суфиксације и слагања), основа се комбинује са неким сегментом и тако се проширује, постаје већа. Код унутрашње модификације основе, како сам назив каже, основа се не мења споља, у смислу комбиновања са неким сегментом, него се мења изнутра. У случају конверзије, нова реч се добија без икакве промене форме основе. Неуланчавајући карактер ова два морфолошка процеса више је него очигледан.

Примери творбе речи унутрашњом модификацијом основе у српском језику углавном се односе на промену самогласника основе или на мењање нагласка. До промене самогласника основе долази у примерима као што су *спојити* > *спајати* или *плести* > *плот*. Мењањем нагласка од именица са значењем радње добијају се конкретне именице (*печење* > *печење*, *имање* > *имање*), а од свршених глагола несвршени (*загледати се* > *загледати се*, *погледати* > *погледати*).

За разлику од на пример енглеског језика, где је конверзија продуктиван творбени процес, у српском језику овај начин настајања нових речи мање је заступљен. Отуда и не чуди да се у српској/хрватској граматичкој традицији морфолошки процес конверзије често и не издваја као посебан творбени начин. Станојчић (2010) рецимо говори о творби *претварањем* (*трансформацијом*) и сврстава је у извођење речи (где је суфиксација примаран творбени процес), а Babić (2002:р.50), користећи термин *преобразба*, истиче да се она не може дефинисати као посебан творбени модел. Међутим, Клајн (2002:р.6) конверзију одређује као један од четири равноправна творбена модела у српском језику (поред суфиксације, префиксације и слагања), додајући да је најмање заступљен творбени начин. Конверзија (или 'творба променом врсте речи') посебно се анализира и у Пипер, Клајн и Драгићевић (2022).

Познати су примери конверзије придева у именице (супстантивизација), путем које је од придева *млад*, *млада*, *младо* добијена именица *млада* (= невеста), од придева *немачка* именица (име државе) *Немачка*, а од придева *добро* именица *добро* (*пољопривредно добро*) и слични примери. Такође, од глаголских придева и прилога путем конверзије настају придеви (адјективизација): *отворена врата*, *одрасла жена*, *светлећа реклама*, *бивши фудбалер*. У великом броју случајева прилози за начин (и не само они) настају од придева (процес адвербализације), као што је прилог *брзо*, *добро*, *лако*, *тешко*...

6. Закључак

Као и у свим другим језицима света генерално, тако је и у српском језику број речи које су настале неуланчавајућим морфолошким процесима далеко мањи од броја речи које су настале уланчавајућим процесима (префиксацијом, суфиксацијом и слагањем). Од неуланчавајућих морфолошких процеса којима је посвећена пажња у овом раду (редупликација, циркумфиксација, инфиксација, унутрашња модификација основе и конверзија), може се рећи да је у српском језику најпродуктивнији процес конверзије. Ово је занимљиво из разлога што се ради о типично неуланчавајућем процесу, који (заједно са унутрашњом модификацијом основе) најмање личи на уланчавајуће морфолошке процесе (који су најпродуктивнији).

Творбени процес циркумфиксације у српском језику по свему судећи не постоји. Примери попут *безакоње*, *довратак* или *ванземаљац* пре су настали парасинтетичком творбом, конкретно префиксално-суфиксалним извођењем, него процесом циркумфиксације. Друга врста афиксације о којој је у раду било речи, инфиксација, присутна је у виду ретких околионализама, карактеристичних за нестандартни, жаргонски језик.

Од примера речи насталих инфиксацијом у српском језику извесно је већи број речи које су добијене редупликацијом (мада је ту одређен број позајмљеница). И број речи насталих унутрашњом модификацијом основе такође је већи од оних добијених инфиксацијом, али такође (као код свих овде обрађених творбених процеса, изузев донекле конверзије) у питању је не толико продуктиван процес.

Што се тиче творбеног потенцијала анализираних неуланчавајућих морфолошких процеса, односно питања шта ће се дешавати у будућности, могуће је да ће се, као и у случају са сливањем и сливеницама, под све већим утицајем енглеског језика и у српском појавити (а вероватно се већ појавио) извештан број речи попут примера инфиксације из енглеског који су наведени у раду, а припадају жаргону (пре свега језику младих).²³ Редупликација је такође увек згодан процес за спонтано настајање неких жаргонских околионализама. Међутим, колико ће се тих околионализама усталити у језичкој употреби и проширити на (релативно) већи број говорника који их користе остаје упитно.

У вези са наведеном претпоставком о творбеном потенцијалу пре свега инфиксације, па и редупликације у савременом српском језику, битно је указати

²³ Аутор овог чланка је у разговору са студентима чуо такве примере, које овде неће наводити, из разлога што се ради о речима које (можда) нису прикладне за овакав тип текста. У питању су примери који су веома слични онима из енглеског (наведених у примеру 7).

на још једну ствар. Ради се о томе да су управо жаргон и генерално (нестандардни) разговорни језик најбољи показатељи творбених трендова (између осталог) у неком језику. То је најрепрезентативнији пример „живог” језика, језика „у акцији”, који може да упути на то што ће се (можда) дешавати у будућности. Типичан пример опет је више пута поменуто сливање. Сливнице су биле (и углавном остале) претежно жаргонски обележене. То међутим није спречило (напротив) процес сливања да данас постане, као што је већ напоменуто, вероватно најдинамичнији вид настанка нових лексема у савременом српском језику.

Све изнете оцене о продуктивности обрађених творбених процеса у савременом српском језику и претпоставке о њиховом творбеном потенцијалу свакако треба узети са резервом. Другим речима, неуланчавајући морфолошки процеси о којима је овде било речи заслужују нека детаљнија истраживања, која ће прецизније осликати тренутно стање у језику. Ту се на првом месту мисли на инфиксацију и редупликацију, будући да се о конверзији (па и о унутрашњој модификацији основе) до сада колико-толико и писало.

На крају, у вези са појмовно-терминолошким апаратом творбе речи у домаћој лингвистичкој традицији, али и у контексту морфолошке терминологије, треба истаћи потребу за одговарајућом употребом термина инфикс. Као што је показано, под инфиксом се међујезички посматрано, у савременој граматичкој теорији подразумева афикс који се умеће у основу (углавном корен), то јест, у другу морфему, унутар ње. Досадашњу употребу овог термина у српској/хрватској граматичкој традицији за оно што су заправо интерфикси, односно проширивачи основе, требало би на неки начин кориговати. Ово свакако није никаква критика раније успостављене терминологије (напротив, увек треба имати у виду континуитет развоја науке и научне терминологије и значај свих достигнућа претходних генерација), већ само покушај доприноса њеном обогаћивању – поред постојећег значења термина инфикс у домаћој лингвистичкој традицији требало би узети у обзир и значење термина представљено у овом раду. У циљу обогаћивања појмовно-терминолошког апарата творбе речи (као и морфологије, односно уопште домаће науке о језику), корисно је имати у виду и термине као што су уланчавајући и неуланчавајући морфолошки процеси, односно уланчавајућа и неуланчавајућа морфологија, о којима се у раду такође говорило.

Литература

1. Babić, S. (1986) *Tvorba riječi u hrvatskom književnom jeziku: Nacrt za gramatiku*. Zagreb, JAZU – Globus.
2. Babić, S. (2002) *Tvorba riječi u hrvatskome književnome jeziku*. Zagreb, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti.
3. Barić, E., Lončarić, M., Malić, D., Pavešić, S., Peti, M., Zečević, V. i Znika M. (1995) *Hrvatska gramatika*. Zagreb, Školska knjiga.
4. Bauer, L. (1983) *English Word-Formation*. Cambridge, Cambridge University Press.
5. Beard, R. (2007) Derivation. In: Spencer, A. & Zwicky, A. (eds.) *The Handbook of Morphology*. Oxford, Blackwell, pp. 44–65.
6. Blevins, J. (1999) Untangling Leti infixation. *Oceanic Linguistics*. 38 (2), 383–403.
7. Booij, G. (2005) *The grammar of words: An Introduction to Linguistic Morphology*. Oxford, Oxford University Press.
8. Bugarski, R. (1996) *Uvod u opštu lingvistiku*. Beograd, Čigoja.
9. Bugarski, R. (2019) *Srpske slivenice: monografija sa rečnikom*. Novi Sad, Akademaska knjiga.
10. Bye, P. & Svenonius, P. (2012) Nonconcatenative morphology as epiphenomenon. In: Trommer, J. (ed.) *The Morphology and Phonology of Exponence*. Oxford, Oxford University Press, pp. 427–495.
11. Carstairs-McCarthy, A. (1991) *Current Morphology*. London, Routledge.
12. Ђорић, Б. (2008) *Творба именица у српском језику (одабране теме)*. Београд, Друштво за српски језик и књижевност Србије.
13. Ђорић, Б. и Драгићевић, Р. (ред.) (2012) *Творба речи и њени ресурси у словенским језицима* (Зборник радова са четрнаесте међународне научне конференције Комисије за творбу речи при Међународном комитету слависта). Београд, Филолошки факултет.
14. Davis, K. (2003) *A Grammar of the Hoava Language, Western Solomons*. Canberra, Pacific Linguistics.
15. Denistia, K. (2018) Revisiting the Indonesian prefixes PEN-, PE2-, and PER-. *Linguistik Indonesia*. 36 (2), 145–159.
16. Halupka-Rešetar, S. & Lalić-Krstin, G. (2009) New Blends in Serbian: Typological and Headedness-Related Issues. *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*. XXXIV(1), 115–124.
17. Haspelmath, M. & Sims, A. (2010) *Understanding Morphology*. 2nd edn. London, Hodder.
18. Katamba, F. & Stonham, J. (2006) *Morphology*. 2nd edn. Basingstoke – New York, Palgrave Macmillan.
19. Клајн, И. (2002) *Творба речи у савременом српском језику, 1. Слагање и префиксација*. Београд – Нови Сад, Завод за уџбенике и наставна средства – Институт за српски језик САНУ – Матица српска.

20. Клајн, И. (2003) *Творба речи у савременом српском језику. 2. Суфиксација и конверзија*. Београд – Нови Сад, Завод за уџбенике и наставна средства – Институт за српски језик САНУ – Матица српска.
21. Клајн, И. (2005) *Gramatika srpskog jezika*. Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
22. Ковачевић, В. (2021) *Pogled u reč: osnovi morfologije*. Beograd, Filološki fakultet.
23. Ковачевић, Б. (2023) О разликовним одликама стварања речи. *Зборник радова Филозофског факултета Универзитета у Приштини*. LIII (2), 15–29.
24. Kuna, V. (2006) Nazivlje u tvorbi riječi, *Filologija*. 46–47, 165–182.
25. Kurisu, K. (2001) *The phonology of morpheme realization* (Doctoral dissertation) (Rutgers Optimality Archive 490). University of California, Santa Cruz.
26. Lalić, M. (2013) *Imenička tvorba reči u nemačkom i srpskom jeziku* (doktorska disertacija). Nikšić, Univerzitet Crne Gore – Filozofski fakultet.
27. Lohde, M. (2006) *Wortbildung des modernen Deutschen. Ein Lehr- und Übungsbuch*. Tübingen, Gunter Narr Verlag.
28. Marković, I. (2009) Tri nehrvatske tvorbe: infiksacija, reduplikacija, fuzija. *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*. 35, 217–241.
29. McCarthy, J. (1981) A prosodic theory of nonconcatenative morphology. *Linguistic Inquiry*. 12, 373–418.
30. Mikić Čolić, A. (2021) *Neologizmi u hrvatskome jeziku*. Osijek, Filozofski fakultet Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera.
31. Милашин, Г. (2018) Универбизација из угла српске дериватологије. *Јужнословенски филолог*. LXXIV (2), 199–215.
32. Moravcsik, E. (1978) Reduplicative constructions. In: Greenberg, J. (ed.) *Universals of Human Language*, vol. 3: *Word Structure*. Stanford, CA, Stanford University Press, pp. 297–334.
33. Пипер, П., Клајн, И. и Драгићевић, Р. (2022) *Нормативна граматика српскога језика*. Нови Сад, Матица српска.
34. Silić, J i Pranjković, I. (2005) *Gramatika hrvatskoga jezika za gimnazije i visoka učilišta*. Zagreb, Školska knjiga.
35. Sneddon, J. (1996) *Indonesian. A Comprehensive Grammar*. London, Routledge.
36. Станојчић, Ж. и Поповић, Љ. (1992) *Грамматика српског језика*. Београд, Завод за уџбенике и наставна средства.
37. Станојчић, Ж. (2010) *Грамматика српског књижевног језика*. Београд, Креативни центар.
38. Šipka, D. (1998) *Osnovi leksikologije i srodnih disciplina*. Novi Sad, Matica srpska.
39. Tafra, V. i Košutar, P. (2009) Rječotvorni modeli u hrvatskom jeziku. *Savremena lingvistika*. 67, 87–108.
40. Uhlenbeck, E. (1978) *Studies in Javanese Morphology*. The Hague, Martinus Nijhoff.

Kovačević N. Borko
University of Belgrade – Faculty of Philology
Department of general linguistics

ON SOME NONTYPICAL DERIVATIONAL PROCESSES IN SERBIAN

Summary

This paper discusses nonconcatenative morphological processes in the modern Serbian language. More precisely, it focuses on derivational capacity of the processes of reduplication, circumfixation, infixation, base modification, and conversion. After representing the difference between concatenative and nonconcatenative morphological processes, each of the mentioned derivational processes is analysed from a crosslinguistic perspective, with special attention paid to the situation in Serbian. Besides the brief overview of the derivational capacity of the nonconcatenative processes, the goal of the paper is to enrich the terminology of the domestic word formation science (and generally of the Serbian grammar tradition).

► *Key words*: nonconcatenative morphological processes, word formation, morphology, Serbian.

References

1. Babić, S. (1986) *Tvorba riječi u hrvatskom književnom jeziku: Nacrt za gramatiku*. Zagreb, JAZU – Globus.
2. Babić, S. (2002) *Tvorba riječi u hrvatskome književnome jeziku*. Zagreb, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti.
3. Barić, E., Lončarić, M., Malić, D., Pavešić, S., Peti, M., Zečević, V. i Znika M. (1995) *Hrvatska gramatika*. Zagreb, Školska knjiga.
4. Bauer, L. (1983) *English Word-Formation*. Cambridge, Cambridge University Press.
5. Beard, R. (2007) Derivation. In: Spencer, A. & Zwicky, A. (eds.) *The Handbook of Morphology*. Oxford, Blackwell, pp. 44–65.
6. Blevins, J. (1999) Untangling Leti infixation. *Oceanic Linguistics*. 38 (2), 383–403.
7. Booij, G. (2005) *The grammar of words: An Introduction to Linguistic Morphology*. Oxford, Oxford University Press.
8. Bugarski, R. (1996) *Uvod u opštu lingvistiku*. Beograd, Čigoja.
9. Bugarski, R. (2019) *Srpske slivenice: monografija sa rečnikom*. Novi Sad, Akademska knjiga.

10. Bye, P. & Svenonius, P. (2012) Nonconcatenative morphology as epiphenomenon. In: Trommer, J. (ed.) *The Morphology and Phonology of Exponence*. Oxford, Oxford University Press, pp. 427–495.
11. Carstairs-McCarthy, A. (1991) *Current Morphology*. London, Routledge.
12. Ćorić, B. (2008) *Tvorba imenica u srpskom jeziku (odabrane teme)*. Beograd, Društvo za srpski jezik i književnost Srbije.
13. Ćorić, B. i Dragičević, R. (red.) (2012) *Tvorba reči i njeni resursi u slovenskim jezicima* (Zbornik radova sa četrnaeste međunarodne naučne konferencije Komisije za tvorbu reči pri Međunarodnom komitetu slavista). Beograd, Filološki fakultet.
14. Davis, K. (2003) *A Grammar of the Hoava Language, Western Solomons*. Canberra, Pacific Linguistics.
15. Denistia, K. (2018) Revisiting the Indonesian prefixes PEN-, PE2-, and PER-. *Linguistik Indonesia*. 36 (2), 145–159.
16. Halupka-Rešetar, S. & Lalić-Krstin, G. (2009) New Blends in Serbian: Typological and Headedness-Related Issues. *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*. XXXIV(1), 115–124.
17. Haspelmath, M. & Sims, A. (2010) *Understanding Morphology*. 2nd edn. London, Hodder.
18. Katamba, F. & Stonham, J. (2006) *Morphology*. 2nd edn. Basingstoke – New York, Palgrave Macmillan.
19. Klajn, I. (2002) *Tvorba reči u savremenom srpskom jeziku, 1. Slaganje i prefiksacija*. Beograd – Novi Sad, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva – Institut za srpski jezik SANU – Matica srpska.
20. Klajn, I. (2003) *Tvorba reči u savremenom srpskom jeziku, 2. Sufiksacija i konverzija*. Beograd – Novi Sad, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva – Institut za srpski jezik SANU – Matica srpska.
21. Klajn, I. (2005) *Gramatika srpskog jezika*. Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
22. Kovačević, B. (2021) *Pogled u reč: osnovi morfologije*. Beograd, Filološki fakultet.
23. Kovačević, B. (2023) O razlikovnim odlikama stvaranja reči. *Zbornik radova Filozofskog fakulteta Univerziteta u Prištini*. LIII (2), 15–29.
24. Kuna, B. (2006) Nazivlje u tvorbi riječi, *Filologija*. 46–47, 165–182.
25. Kurisu, K. (2001) *The phonology of morpheme realization* (Doctoral dissertation) (Rutgers Optimality Archive 490). University of California, Santa Cruz.
26. Lalić, M. (2013) *Imenička tvorba reči u nemačkom i srpskom jeziku* (doktorska disertacija). Nikšić, Univerzitet Crne Gore – Filozofski fakultet.
27. Lohde, M. (2006) *Wortbildung des modernen Deutschen. Ein Lehr-und Übungsbuch*. Tübingen, Gunter Narr Verlag.
28. Marković, I. (2009) Tri nehrvatske tvorbe: infiksacija, reduplikacija, fuzija. *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*. 35, 217–241.

29. McCarthy, J. (1981) A prosodic theory of nonconcatenative morphology. *Linguistic Inquiry*, 12, 373–418.
30. Mikić Čolić, A. (2021) *Neologizmi u hrvatskome jeziku*. Osijek, Filozofski fakultet Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera.
31. Milašin, G. (2018) Univerbizacija iz ugla srpske derivatologije. *Južnoslovenski filolog*, LXXIV (2), 199–215.
32. Moravcsik, E. (1978) Reduplicative constructions. In: Greenberg, J. (ed.) *Universals of Human Language*, vol. 3: *Word Structure*. Stanford, CA, Stanford University Press, pp. 297–334.
33. Piper, P., Klajn, I. i Dragičević, R. (2022) *Normativna gramatika srpskoga jezika*. Novi Sad, Matica srpska.
34. Silić, J i Pranjковић, I. (2005) *Gramatika hrvatskoga jezika za gimnazije i visoka učilišta*. Zagreb, Školska knjiga.
35. Sneddon, J. (1996) *Indonesian. A Comprehensive Grammar*. London, Routledge.
36. Stanojčić, Ž. i Popović, LJ. (1992) *Gramatika srpskog jezika*. Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
37. Stanojčić, Ž. (2010) *Gramatika srpskog književnog jezika*. Beograd, Kreativni centar.
38. Šipka, D. (1998) *Osnovi leksikologije i srodnih disciplina*. Novi Sad, Matica Srpska.
39. Tafra, B. i Košutar, P. (2009) Rječotvorni modeli u hrvatskom jeziku. *Savremena lingvistika*, 67, 87–108.
40. Uhlenbeck, E. (1978) *Studies in Javanese Morphology*. The Hague, Martinus Nijhoff.

Преузето: 12. 4. 2023.
Корекције: 12. 12. 2023.
Прихваћено: 13. 12. 2023.

Marija N. Vujović¹

APSOLUTNA EKVIVALENCIJA KOD FRAZEOLIZAMA S KOMPONENTOM *OKO* U ITALIJANSKOM, ŠPANSKOM I SRPSKOM JEZIKU

Apstrakt: Predmet istraživanja rada jeste poređenje somatskih frazeologizama s komponentom oko u italijanskom, španskom i srpskom jeziku u cilju pronalaženja apsolutnih međujezičkih ekvivalenata, tj. onih frazeoloških jedinica koje će pokazati odnos savršene simetrije na semantičkom, formalnom i funkcionalnom nivou, ali i podudaranje u konceptima koje izražavaju. Istraživački metodi primenjivani u radu jesu kontrastivna i konceptualna analiza. Korpus čine 102 izabrana frazeologizma ekscerpirana iz referentnih rečnika razmatranih jezika. Polazna hipoteza podrazumeva da će analizirani korpus ponuditi značajan broj apsolutnih frazeoloških ekvivalenata (uprkos činjenici da su slučajevi apsolutnih ekvivalenata retki), jer somatska frazeologija, zbog univerzalnosti telesnog iskustva, otkriva analogije i među nesrodnim jezicima. Rezultati istraživanja pokazuju da frazeološki korpusi kontrastiranih jezika beleže priličan broj apsolutnih prevodnih ekvivalenata među frazeologizmima s komponentom oko. Neki frazeologizmi odnos potpune ekvivalencije duguju istom poreklu (Biblija, klasični tekstovi), a drugi poligenezi, odnosno činjenici da članovi različitih kulturno-jezičkih zajednica često na sličan način konceptualizuju stvarnost.

Ključne reči: kontrastivna analiza, konceptualna analiza, apsolutna ekvivalencija, frazeologizmi, somatizmi, oko, italijanski, španski, srpski.

1. Uvod

Osnovno načelo istraživanja na polju kontrastivne frazeologije predstavlja određivanje vrste međujezičke ekvivalencije, a traženje frazeoloških ekvivalenata

¹ profditalianol2@gmail.com

jedno je od centralnih problema međujezičkog poređenja. Utvrđivanje ekvivalencije između frazeologizama² različitih jezika važno je za adekvatno prevođenje teksta.

Postoje tri nivoa na kojima se može javiti ekvivalencija frazeologizama: sistemski, leksikografski i tekstualni. Na sistemskom nivou različiti aspekti ekvivalencije mogu se svrstati u tri velika parametra: 1. semantički, tj. frazeološko značenje, slika, leksičke komponente; 2. morfosintaksički, tj. sintaksička valencija, sintaksička funkcija, mogućnost morfosintaksičkih transformacija; 3. pragmatički, tj. kulturološke komponente, dijasistemska ograničenja, učestalost, modifikacije itd. (Mellado Blanco, 2015:pp.154, 157–158). Imajući u vidu ove parametre, u kontrastivnoj frazeologiji međujezička ekvivalencija se na sistemskom nivou klasifikuje kao apsolutna, parcijalna i nulta (Corpas Pastor, 2003:pp.281–283).

Apsolutna (potpuna, totalna) ekvivalencija podrazumeva da kontrastirane frazeološke jedinice realizuju isti semantički sadržaj i da ih karakteriše strukturna istovetnost. Ovakva vrsta ekvivalencije ostvaruje se onda kada postoji ne samo potpuno strukturno i semantičko poklapanje između dva izraza, već i kongruencija u komunikativno-funkcionalnom aspektu i na nivou slikovitosti. Podrazumeva leksičku, semantičku i morfosintaksičku izomorfiju, i istu ili sličnu metaforičku pozadinu i motivaciju (*ibid.*:pp.206–207, 253)³.

Kako apsolutna ekvivalencija između frazeoloških jedinica različitih jezika podrazumeva identično značenje, identične leksičko-sintaksičke strukture, identične slike i identičnu funkcionalnost, ali i sve dijasistemske kriterijume, odnosno dijastratijski, dijahronijski i dijatopijski aspekt, 'analiza funkcionisanja

² Pod pojmom *frazeologizam* (frazem, frazema, frazeološka jedinica, idiom) u ovom radu podrazumevamo ustaljene višekesmne jezičke jedinice koje imaju jedinstveno značenje, pri čemu se 'značenje celine ne može izvoditi iz značenja svake reči ponaosob iz koje se sastoji frazeologizam' (Dragičević, 2007:p.24). Analizi su podvrgnuti frazeologizmi u užem smislu, dok su frazeologizmi u širem smislu (paremije, maksime, slogani, citati, aforizmi i sl.) ostali van fokusa istraživanja.

³ Manji broj lingvista (Navarro & Dal Maso, 2015) u apsolutnu ekvivalenciju svrstava i one frazeološke jedinice koje se neznatno razlikuju na leksičkom nivou budući da u svom sastavu imaju različite glagolske komponente koje ipak ne utiču na semantiku izraza u celini. Npr. it. **non (poter) chiudere occhio** ('ne (moći) zatvoriti oči'), šp. **no (poder) pegar el (un) ojo** ('ne (moći) zalepiti oko') i sr. **ne (moći) sklopiti oka**, u značenju 'ne moći zaspati, provesti besanu noć, mogu se podvesti pod apsolutne ekvivalente. Premda je struktura frazeoloških jedinica po pravilu ustaljena, dozvoljene su tzv. frazeološke varijante, odnosno supstitucija jedne lekseme njenim sinonimom ili značenjski bliskom verzijom, pod uslovom da se zadrži istovetna semantička vrednost. Iako glagoli navedenih frazema nisu potpuni semantički ekvivalenti, ipak pripadaju istom semantičkom polju i nose istu konotaciju. Dakle, nije presudno značenje koje glagol ima u globalnom jezičkom sistemu, već ono koje dobija kao član frazeološke jedinice. Kada se aktuelizovano značenje glagola unutar frazeološke jedinice poklapa sa svojim međujezičkim ekvivalentom, konstatuje se potpuna ekvivalencija između frazeoloških jedinica, čak i kada u okviru sopstvenih jezičkih sistema glagoli nisu potpuno ekvivalentni (*ibid.*).

idioma u različitim jezicima pokazuje da postoji vrlo malo potpunih ekvivalenata⁴ (Dobrovoljskij & Piirainen, 2005:p.62).⁴

Apsolutni prevodni ekvivalenti obično potiču iz Biblije, religija, klasičnih tekstova, mitologije, univerzalne i nacionalne književnosti ili istorije, koje govornici jedne jezičke zajednice uzimaju kao referencu (Lapucci, 1984:p.9; Francesconi, 2008:p.169; Mellado Blanco, 2015:p.159). Odnos apsolutne ekvivalencije pronalazi se takođe u: a) denominativnim i terminološkim frazeologizmima, koji odgovaraju međunarodnim pojmovima vezanim za svet nauke, tehnologije, bioskopa, politike, sporta, npr. it. *cartellino rosso*, šp. *tarjeta roja*, sr. *crveni karton*; b) kalkovima, posebno iz engleskog jezika, npr. en. *hot potato*, it. *patata bollente*, šp. *patata caliente*, sr. *vruć krompir*; c) evropeizmima, tj. frazeološkim jedinicama koje su po formi i sadržaju kongruentne, a imaju zajedničko, evropsko poreklo, npr. en. *play with fire*, it. *giocare col fuoco*, šp. *jugar con fuego*, sr. *igrati se vatrom* (Corpas Pastor, 2003:p.206–207, 253–254).

Cilj ovog istraživanja jeste da ustanovi da li, u kojoj meri i u kojim semantičkim poljima postoje slučajevi apsolutne ekvivalencije među frazeološkim jedinicama dva tipološki srodna jezika (italijanski i španski) i jezika koji je u odnosu na njih tipološki udaljen (srpski), kao i koji je mogući izvor datih frazeologizama (Biblija, klasični tekstovi, kalkiranje, evropeizmi itd.).

Pretpostavka je da će, uprkos tome što se razmatraju jezici od kojih su dva genetski srodna a jedan nije, i uprkos tome što slučajevi apsolutne ekvivalencije nisu česti, korpus ponuditi značajan broj primera potpunih međujezičkih ekvivalenata, kao i da će izvor njihovog nastanka biti ne samo religijski ili antički tekstovi, već i poligeneza, odnosno naporedan i međusobno nezavisan razvoj istih ili sličnih pojava u više jezika (Turk & Opašić, 2008:p.28). Apsolutna ekvivalencija ne mora uvek biti posledica jezičkih kontakata ili kalkiranja, već se kod različitih naroda može javiti kao rezultat istovetnog načina konceptualizacije određenog fenomena. Somatska frazeologija posebno otvara mogućnost za tako nešto. Telo je glavni izvor putem koga čovek spoznaje okolinu, i stoga je jedan od najznačajnijih izvornih domena putem koga poimamo ciljne domene. Somatski frazeologizmi inspirisani su istim izvorom – ljudskim telom, koje je generalno isto za sve, pa pripadnici različitih lingvokulturnih zajednica neretko na sličan način konceptualizuju

⁴ Premda apsolutna ekvivalencija podrazumeva odsustvo razlika između kontrastiranih frazema na svim nivoima, prilikom određivanja slučajeva apsolutne ekvivalencije u ovom radu biće tolerisana minimalna odstupanja uslovljena najčešće genetskom nesrodnošću kontrastiranih jezika, kao npr. razlike u broju konstitutivnih elemenata frazema (usled nepostojanja nominalne fleksije padeži se u analiziranim romanskim jezicima izražavaju upotrebom predloga i imenice, pa je broj komponenti frazema veći nego u srpskom ili usled nepostojanja kategorije člana u srpskom jeziku).

stvarnost. Zbog zajedničkih i opštih ljudskih znanja i asocijacija o delovima tela somatska frazeologija otkriva brojne analogije i paralele među jezicima, bez obzira na njihovu genetsku srodnost. Somatski frazeologizmi, dakle, na međujezičkom planu, pokazuju više univerzalni nego idiosinkratični karakter.

2. Korpus i metod

Korpus obuhvata 102 frazeologizma sa komponentom *oko* – po 34 u italijanskom, španskom i srpskom jeziku (bez njihovih varijantnih oblika). Frazeološke jedinice ekscerpirane su iz opštih i frazeoloških jednojezičnih, dvojezičnih i trojezičnih rečnika, koji su navedeni u odeljku *Izvori* na kraju rada, kao i iz elektronskih izvora. Polazni jezik je italijanski, a ciljni su španski i srpski.

U radu se primenjuju dva istraživačka metoda: kontrastivna i konceptualna analiza. Prvi metod služi da se utvrde istosti, sličnosti i razlike između frazeoloških jedinica triju jezika, kako bi se među njima identifikovali slučajevi apsolutne međujezičke ekvivalencije na leksičkom i morfosintaksičkom nivou. Metod konceptualne analize ima za cilj da odredi način motivacije frazeoloških jedinica putem identifikovanja konceptualnih mehanizama koji leže u njihovoj osnovi. Polazeći od kognitivističkog pristupa jeziku Lejkofa i Džonsona (Lakoff & Johnson, 1980), koji kroz pojmovne metafore i metonimije ističe povezanost jezika, kognicije i fizičkog iskustva, postuliranje konceptualnih metafora i metonimija omogućuje da se frazeologizmi prema semantičkom talogu grupišu u različita semantička polja⁵.

Upotreba analiziranih frazeologizama ilustrovana je primerima.

3. Analiza korpusa

U ovom delu rada predstavljene su frazeološke jedinice razmatranih jezika među kojima postoji odnos apsolutne ekvivalencije. Frazeologizmi su razvrstani prema semantičkim poljima, odnosno prema pozadinskoj slici koja motiviše i sugerise frazeološko značenje.

⁵U radu se koriste sledeće tipografske konvencije: frazeologizmi su boldovani, u cilju boljeg isticanja; među jednostrukim navodnicima, u zagradi, stoji doslovan prevod frazeologizama s italijanskog i španskog; sledi objašnjenje značenja frazema, zasnovano na objašnjenju koje je preuzeto iz rečnika pobrojanih u delu *Izvori* na kraju rada. Nakon toga, naveden je izvor iz kog su frazeologizmi preuzeti. Frazeološke jedinice za koje nije naveden izvor dobijene su pretragom na Internetu.

3.1. Semantičko polje PRONICLJIVOST/(NE)SPOSOBNOST PROCENJIVANJA

Leksema *oko*, kao komponenta frazeologizama, simbolizuje različite konkretne i apstraktne pojmove, među kojima se nalaze i PRONICLJIVOST/(NE)SPOSOBNOST PROCENJIVANJA sa sledećim grupama frazeoloških jedinica:

it. avere occhio per qualcosa ('imati oko za nešto') (*OLIV, NDM*)

šp. tener ojo para algo ('imati oko za nešto') (*DRAE, GDHS*)

sr. imati oko za nešto (*RMS, FR SJ, SANU*)

Pomenuti frazeologizmi u kontrastiranim jezicima ostvaruju isto značenje: 'imati sposobnost, obično stečenu iskustvom, da se prosuđuju stvari, ljudi ili situacije, imati intuiciju, imati razvijen dar zapažanja i uočavanja'. Ove frazeološke jedinice podudarne su u konstitutivnim elementima, morfosintaksičkoj strukturi, dele istu metaforičku osnovu i na isti način leksikalizuju sposobnost brzog procenjivanja okolnosti, pa se odnos između njih karakteriše kao odnos apsolutne ekvivalencije.

*'DEČKO IMA OKO ZA GOL! – Ovako je Real najavio promociju Luke Jovića u Madridu.'*⁶

it. avere buon occhio ('imati dobro oko') (*DMDLI, ZING, OLIV*)

šp. tener buen ojo ('imati dobro oko') (*DDFH, DTLFCE*)

sr. imati dobro oko (*RMS*)⁷

Na međujezičkom planu uočava se odnos apsolutne formalne i semantičke ekvivalencije među frazeologizmima koji znače: 'umeti proceniti, biti dobar poznavalac nečega, znati dobro izabrati'. Navedeni frazemi imaju izomorfne leksičke elemente i identičnu morfosintaksičku strukturu, a u odnosu na prethodnu grupu frazeologizama uočava se prisustvo dodatne pridevske kvalifikacije. Frazeologizmi su, kao i u prethodnom slučaju, nastali idiomatizacijom, a njihova semantika zasniva se na pojmovnoj metafori OKO JE SPOZNAJA. Oči su čovekov prozor na okolni svet, preko njih se odvija recepcija spoljašnjih impulsa, pa su kao takve glavni izvor informacija koji utiče na čovekovu kogniciju.

⁶ <https://sportal.blic.rs/fudbal/evropski-fudbal/decko-ima-oko-za-gol-ovako-je-real-najavio-promociju-luke-jovica-u-madridu-video/2022042115213629492> (13. 10. 2023)

⁷ Rečnik *RMS* navodi primer u ličnom glagolskom obliku: *Ima dobro oko*.

‘Un buon ds doveva avere buon occhio sul calciomercato, gestiva le trattative...’
(‘Dobar sportski direktor trebalo je da ima dobro oko na transfer tržištu, rukovodio je pregovorima...’)⁸

‘Carlos Parietti: Edinson Cavani tiene muy buen ojo para elegir Criollos’
(‘Karlos Parieti: Edinson Kavani ima vrlo dobro oko za odabir Kreola’).⁹

it. avere la benda sugli (agli) occhi (‘imati povez na očima’) (*DMDLI, OLIV, NDM, VLI, GDHS*)

šp. tener la (una) venda en (sobre) los ojos (‘imati povez na očima (preko očiju’) (*DRAE, GDHS, DTLFCE*)

*sr. imati povez na očima (preko očiju)*¹⁰

Navedeni frazemi imaju značenje: ‘ne videti najevidentnije stvari, ne biti previše pronicljiv, biti zaslepljen’ i uspostavljaju odnos apsolutne prevodne ekvivalencije na međujezičkom planu, imajući u vidu da su kongruentni na leksičkom, semantičkom i strukturnom nivou. Izgrađeni su na istom procesu metaforizacije: NE VIDETI ZNAČI NE SHVATATI REALNOST (Casadei, 1997:p.112). Značenje ovih frazeoloških jedinica zasniva se na slikovnoj shemi *engl.* BLOCKAGE (blokada, barijera) koja predstavlja smetnju za vid u procesu opažanja (Johnson, 1987:pp.45, 126). Odsustvo sposobnosti pravilnog rasuđivanja shvata se kao prisustvo prepreke ispred organa koji učestvuje u tom procesu (Nikolić, 2021:p.196).

‘Intervistato da DAZN, il suo pensiero è molto chiaro: Un’azienda importante come Honda non può farsi prendere dal panico ma in questo momento è facile prendere decisioni troppo affrettate. La cosa buona è che nessuno nella squadra ha una benda sugli occhi.’ (‘U intervjuu za DAZN, njegova misao je vrlo jasna: Važna kompanija poput Honde ne može da dopusti da je obuzme panika, ali u ovom trenutku lako je doneti prenapregnjene odluke. Dobra stvar je što niko u timu nema povez na očima.’)¹¹

⁸<https://www.calcio.com/news/esclusivo-nani-la-serie-a-snobba-il-calcio-arabo-da-baggio-a-mab-940007> (14. 10. 2023)

⁹<https://rurales.elpais.com.uy/hablemos-de-agro/carlos-pari-etti-cavani-ademas-de-ser-humilde-tiene-un-muy-buen-ojo-para-elegir-criollos> (13. 10. 2023)

¹⁰ Izvor: Trivić, 2015.

¹¹<https://www.sportitalia.it/2022/08/26/marc-marquez-fa-impazzire-tifosi-pensione/>(26. 08.2022)

3.2. Semantičko polje SREĆA/RADOST

U očima se mogu prepoznati različita čovekova osećanja i stanja, pozitivna i negativna, pa se tako fenomen SREĆE/RADOSTI konceptualizuje putem sledećih frazema:

it. **brillare gli occhi a qualcuno** ('sijaju oči nekome') (*TREC, GDS*)

šp. **brillarle los ojos a alguien** ('sijaju oči nekome') (*DTLFCFCE*)

sr: **sijaju oči nekome**

Pomenute frazeološke jedinice posmatranih jezika realizuju značenje: 'biti veseo, radostan, pokazivati izuzetnu sreću.' Karakteriše ih odnos apsolutne ekvivalencije budući da se radi o semantički i formalno podudarnim frazemima s ekvivalentnim leksičkim elementima i motivacionim mehanizmom, gde oči postaju metafora za predmet koji sija. U semantičkom talogu ovih frazema prepoznaje se pojmovna metafora SREĆA JE SIJANJE, koja ima svoje proširenje u vidu konceptualne metonimije DEO TELA ZA EMOCIJU.

'Stavolta a far **brillare gli occhi** degli archeologi non sono i corredi di tombe intatte, ma un tempio nuovo a ridosso dell'area urbana.' ('Ovoga puta ne **blistaju oči** arheologa zbog opreme iz netaknutih grobova, već zbog novog hrama u blizini gradske sredine')¹²

'Teško se kreće, ali joj **oči sijaju** od radosti. Evo kako Mira Banjac IZGLEDA U 92. GODINI!¹³

'Juče sam srela nekoliko ljudi kojima **sijaju oči**, onako odistinski. (...) Da li su oni uvek srećni? Da li im uvek ide dobro u životu? Da li su oslobođeni svih problema pa im se može da im **oči sjaje**?¹⁴

it. **beati gli occhi che ti vedono** ('blažene oči koje te vide') (*TREC, OLIV*)

šp. **benditos (dichosos) los ojos que te ven** ('blažene (srećne) oči koje te vide') (*DRAE, DDFH, GDHS, CLAVE, DGLE*)

sr: **blažene (srećne) oči koje te vide**¹⁵

¹² https://www.ilmessaggero.it/social/vulci_tempio_minerva_scoperta-6886220.html (26. 08.2022)

¹³ <https://www.pulsonline.rs/puls-poznatih/tesko-se-krece-ali-joj-oci-sijaju-od-radosti-evo-kako-mira-banjac-izgleđa-u-92-godini/95byxfz> (27. 10. 2023)

¹⁴ <https://zelenaucionica.com/ko-su-ljudi-sa-sjajem-u-ocima/> (26. 10. 2023)

¹⁵ Izvor: Trivić, 2015.

Dati arhaični izrazi koji se koriste da se izrazi radost pri susretu s osobom koja se dugo nije videla odlikuju se istovetnom formalnom i semantičkom strukturom, te stoga grade odnos apsolutne ekvivalencije. Osim toga, španska i srpska frazeološka jedinica potpuno su ekvivalentne i u svom varijantnom obliku. U sva tri jezika prepoznaje se metonimijska zamena: ORGAN ZA OSOBU. Istovremeno su frazemi nastali upotrebom sinegdohe: DEO ZA CELINU. Oči su i u ovom slučaju mesto gde se ispoljava neko osećanje, radost zbog ponovnog susreta. Nije isključeno da frazeološke jedinice vode poreklo iz Biblije (Sveto Jevanđelje od Luke 10: 23), što bi moglo da objasni odnos apsolutne ekvivalencije između njih.

‘En un autobús viajando se encuentran dos amigos de la adolescencia. Se tienen estima. Uno le dice al otro: – Dichosos los ojos que te ven!’ (‘Dva prijatelja iz mladosti susreću se u autobusu. Imaju poštovanje jedan prema drugom. Jedan drugome kaže: – Blažene oči koje te vide!’)¹⁶

3.3. Semantičko polje LJUBAV

Očima se obično ostvaruje prvi kontakt s nekim, pa analizirani korpus beleži više grupa frazema koji se mogu svrstati u semantičko polje LJUBAV, koje u ovom slučaju nema precizno određene granice, već podrazumeva i druge fenomene kao što su: zaljubljenost, želja, simpatija, naklonost, pažnja, žudnja, interesovanje ili privlačnost. U posmatranim jezicima ciljni domen ljubavi iskazuje se putem sledećih frazema:

it. avere occhi solo per... (‘imati oči samo za...’) (*DMDLI*)

šp. tener ojos solo para... (‘imati oči samo za...’)¹⁷

*sr. imati oči samo za...*¹⁸

Značenje pomenutih frazema triju jezika istovetno je: ‘negovati poseban afinitet prema nekome, ispoljavati naklonost samo prema jednoj osobi, biti zainteresovan isključivo za neku osobu’. Usled poklapanja na leksičko-semantičkom i strukturnom planu konstatovana je apsolutna ekvivalencija među frazemima. Pored toga, postulirana je ista konceptualna metafora: LJUBAV JE BOLEST, LJUBAV JE LUDILO ili LJUBAV JE SLEPILO. Dakle, zajednička je i slika u semantičkom talogu frazeoloških jedinica: osoba u svom razvoju bolesti (ludila) prolazi kroz

¹⁶ <https://andreagavio.com/frase-idiomatica-dichosos-los-ojos/> (14. 10. 2023)

¹⁷ Izvor: Trivić, 2015.

¹⁸ Izvor: Trivić, 2015.

određenu fazu u kojoj je toliko zaljubljena (tj. zaslepljena) da ne uspeva da vidi ništa osim jedne jedine osobe.

‘Can Yaman a Venezia ha occhi solo per Moran Atias’ (‘Džan Jaman u Veneciji ima oči samo za Moranu Atias’).¹⁹

‘Justin Bieber solo tiene ojos para su esposa’ (‘Džastin Biber ima oči samo za svoju suprugu’).²⁰

‘Na Vudsa su se žene lepile kao magnet – promenio ih je stotine, a sada ima oči samo za nju.’²¹

it. **amare (custodire) qualcuno come (più che) la pupilla degli (dei propri) occhi** (‘voleti (čuvati) nekoga kao (više nego) zenicu (svojih) očiju’) (*TREC*)

šp. **querer (guardar, cuidar) a alguien como la niña de sus ojos** (‘voleti (čuvati, paziti) nekoga kao zenicu svojih očiju’) (*DSO, DFEM*)²²

sr. **voleti (čuvati, paziti) nekoga kao zenicu svojih očiju (oka svoga, u oku)** (*RMS, RSHKJ, FSIF, FR SJ, SANU*)

Navedene frazeološke jedinice imaju isto značenje: ‘odnositi se prema nekome s najvećom ljubavlju, čuvati kao nešto najdragocenije, paziti najbrižljivije što se može’. Kontrastirane frazeme karakteriše podudaranje u semantičkoj i sintaksičkoj strukturi, kao i upotreba istih leksičkih konstituenata, pa stoga grade odnos apsolutne međujezičke ekvivalencije. Frazemi dele i istu metaforičku motivaciju prema kojoj se voljena osoba, kao centralna tačka percepcije, poredi s najvećim blagom – vidom, pa se zato čuva i drži *kao malo vode na dlanu*. Somatizam u izvornom domenu konceptualizovan je kao DRAGOCEN/VREDAN OBJEKAT, a emocija u ciljnom domenu izražena je u konceptualnoj metafori LJUBAV JE ČUVANJE DRAGOCENOSTI (Ristić, 2013:p.161). Zenica je otvor koji se nalazi u samom centru šarenice i kroz nju prodire svetlost kako bi nastala slika koju vidimo. Svaka povreda zenice (oka) smatra se teškom povredom jer može da prouzrokuje trajno slepilo. Stoga se pažnja usmerena na preventivnu zaštitu od

¹⁹ <https://www.rds.it/scopri/magazine/cinema/mostra-di-venezia/venezia-can-yaman-moran-atias> (14. 10. 2023)

²⁰ <https://www.diariolasamericas.com/entretenimiento/justin-bieber-solo-tiene-ojos-su-esposa-n4232620> (13. 10. 2023)

²¹ <https://zena.blic.rs/puls-poznatih/na-vudsa-su-se-zene-lepile-kao-magnet-promenio-ih-je-stotine-a-sada-ima-oci-samo-za/yczn6qm> (13. 10. 2023)

²² Rečnik *DSO* navodi primer: **te quiero como las niñas de mis ojos** (‘volim te kao zenice mog oka’), a rečnik *DFEM* primer: **el abuelo quiere a su nieta pequeña como a la niña de sus ojos** (‘deda voli svoju malu unuku kako zenicu svojih očiju’).

eventualnih neželjenih posledica prenosi na frazeološki nivo isticanjem organa prema kome se treba posebno brižljivo odnositi kao prema izuzetnoj dragocenosti (Kovačević, 2012 navedeno kod Vidović-Bolt, 2017:p.348). Poreklo frazema je iz Starog zaveta, a stih se ponavlja nekoliko puta: Peta knjiga Mojsijeva 32:10, Psalmi Davidovi 17:8, Priče Solomonove 7:2, Knjiga proroka Zaharije 2:8.

‘Majku je prerano izgubila, ali je otac čuva kao zenicu oka: Ćerka naše sportistkinje izrasla u lepoticu.’²³

it. (essere) **la pupilla degli occhi di qualcuno** (‘biti zenica nečijih očiju’) (*TREC, VLI*)²⁴

šp. (ser) **la niña de los ojos de alguien** (‘biti zenica nečijih očiju’) (*DRAE, DDFH, GDHS*)

sr. (biti) **zenica (nečijih očiju)** (*RMS, RSHKJ, SANU*)

Ove frazeološke jedinice uspostavljaju odnos apsolutne prevodne simetrije budući da se podudaraju na formalnom, leksičko-semantičkom i funkcionalnom nivou, i da izražavaju isto značenje; ‘biti izuzetno draga i važna osoba za nekoga, biti nečije sve i svja’. Totalna ekvivalencija na međujezičkom nivou duguje se biblijskom poreklu frazema, a konceptualna analiza iz primera **voleti (čuvati, paziti) nekoga kao zenicu svojih očiju** primenljiva je i na ovu grupu frazema.

‘Los momentos más tiernos de Carlos Lozano con su hija Luna, de 19 años: Eres la niña de mis ojos.’ (‘Najnežniji trenuci Karlosa Losana sa kćerkom Lunom, od 19 godina: Ti si zenica mog oka.’)²⁵

it. **mangiare (divorare) con gli occhi** (‘jesti (proždirati) očima’) (*DMDLI, MDLI, FSIF, TREC, OLIV, GDS, NDM, VLI*)

šp. **comerse (devorar) con los ojos** (‘jesti (proždirati) očima’) (*DRAE, GDS, DDFH, DFEM, GDHS, CLAVE, DGLE*)

sr. **jesti (proždirati) očima** (*FRSJ, SANU*)

Date frazeološke jedinice imaju značenje: ‘posmatrati nekoga s velikom željom, čežnjom, žudno i lakomo, pokazivati u pogledu strast’. Kongruentne su u leksičkoj,

²³ <https://lepaisreca.mondo.rs/Lifestyle/Poznati/a58286/Cerka-pokojne-Snezane-Peric-Pantic.html> (17. 07. 2023)

²⁴ Rečnik *TREC* navodi primer u ličnom glagolskom obliku: **sei la p. dei miei occhi** (‘ti si z. mojih očiju’).

²⁵ <https://www.hola.com/actualidad/20230712235574/carlos-lozano-padrizo-tierno-con-su-hija-luna/> (14. 10. 2023)

semantičkoj i sintaksičkoj strukturi, imaju istu realizaciju i označavaju isti koncept, te se tip ekvivalencije među njima određuje kao apsolutni. U upotrebi su i varijantni oblici: *it. bere con gli occhi* ('piti očima'), *sr. gutati očima, ispijati očima*. Svi izražavaju tzv. *gastronomsku metaforu* prema kojoj se fizički privlačna osoba 'doživljava kao slastan zalogaj' (Hrnjak, 2018:p.352). Sa stanovišta konceptualne analize uočava se izvorni domen hrane kojim se konceptualizuju ljubav i želja, pa se postuliraju sledeće pojmovne metafore: LJUBAV JE GLAD, ŽUDNJA/ŽELJA JE GLAD, ŽELJA JE HRANA, ŽELJA JE KONZUMIRANJE. Metafora koja konceptualizuje ljubav kao konzumiranje pretvara voljenu osobu u hranu koju zaljubljeni posmatrač želi da pojede ili proždere, pa makar to bilo i samo očima (Navarro & Dal Maso, 2015:p.56). Prisutna je još jedna pojmovna metafora: POŽUDA/STRAST JE SADRŽATELJ čiji su ulaz/izlaz OČI. U osnovi frazema postoji i konceptualna metonimija ORGAN (oči) ZA OSEĆANJE (strast, požuda).

Paskual Lopes (Pascual López, 2006) smatra da dati frazemi potiču iz klasične književnosti, preciznije od latinskih izraza *oculis comedere* ('jesti očima') i *oculis deuorare* ('proždirati očima'). Kod Marcijala (Epigrammata, 1, 96, 12) upotreba frazema nosi sa sobom jaku seksualnu konotaciju: 'sed spectat oculis deuorantibus draucos' ('ali gleda proždirajućim očima u sportiste'). U Kodeksu cara Justinijana (Codex, 21, 5, 6) nekoliko vekova kasnije čitamo: 'Quod emere non poterat, oculis deuorare' ('Ono što nije mogao da kupi, proždirao je očima'). I ponovo kod Marcijala (Epigrammata, 9, 59, 3) frazemom se ispoljava jaka želja za nečim što se želi, a ne može da se priušti. U navedenom odlomku jedan od protagonista krijući svoje siromaštvo gleda u robove s navodnom namerom da ih kupi, iako je to van njegovih mogućnosti: 'inspexit molles pueros oculisque comedit' ('pregledao je nežne dečake i jeo ih je očima').

'Ed anche l'altra sera, poco dopo la mezzanotte, erano già presenti nel locale una decina di signori, (...). Erano lì per bere qualcosa, ma soprattutto per divorare, solo con gli occhi, le ballerine...' ('I pre neko več, nešto posle ponoći, u lokalnu je već bilo gospode, (...). Bili su tu da popiju nešto, ali pre svega da samo očima proždiru plesačice...')²⁶

*'Maja je gutala Nadala očima i zbog toga se proslavila, a evo kako danas izgleda.'*²⁷

²⁶ <https://www.ilrestodelcarlino.it/rimini/cronaca/lady-godiva-telecamere-1.2705698> (14. 10. 2023)

²⁷ <https://www.atvbl.rs/lat/magazin/scena/maja-je-gutala-nadala-ocima-i-zbog-toga-se-proslavila-evo-kako-danas-izgleda-29-9>

it. non togliere (levare) gli occhi da (di dosso) ('ne skidati oči sa') (*DMDLI, ZING, TREC, OLIV, GDS, VLI*)

šp. no quitar los ojos de (encima) ('ne skidati oči sa') (*DRAE, GDS, DILEA, GDHS, DGLE*)

sr. ne skidati oči(ju) sa (*RMS, RSHKJ, FR SJ, SANU*)

Frazeologizme značenja: 'biti vrlo zainteresovan za nekoga, ne moći odvratiti pogled od te osobe, intenzivno, netremice promatrati' karakteriše potpuna međujezička sinonimija, izomorfnost leksičkih komponenata i podudarnost morfosintaksičkih struktura, te grade odnos apsolutne ekvivalencije. Sa stanovišta konceptualne analize posredi je metonimijski mehanizam ORGAN (oči) ZA OSEĆANJE (žudnja). Posmatrača privlačnost i žudnja sprečavaju da odvoji pogled od predmeta požude jer se onome za kim se žudi posvećuje više pažnje. Zajednička za frazeme triju jezika jeste i vrlo produktivna pojmovna metonimija OKO ZA VID, tj. ORGAN ZA FUNKCIJU.

Dakota Johnson confiesa que no le quita los ojos de encima al cuerpo de Chris Hemsworth. (Dakota Džonson priznaje da ne skida oči sa zgodnog tela Krisa Hemsvorta.)²⁸

3.4. Semantičko polje PAŽNJA/BUDNOST/MOTRENJE/ KONTROLA

Leksema *oko*, budući da ovaj organ ima vodeću ulogu u opažanju, česta je strukturalna komponenta somatskih frazeologizama koji upućuju na *pažnju* i *oprez*, tj. na stanje pripravnosti i izuzetne budnosti. U semantičkom polju PAŽNJA/BUDNOST/MOTRENJE/KONTROLA figuriraju sledeće grupe frazeoloških jedinica:

it. seguire con gli occhi (l'occhio) ('pratiti očima (okom)') (*ZING, TREC, OLIV*)

šp. seguir con los ojos ('pratiti očima')²⁹

*sr. pratiti očima*³⁰

²⁸ https://www.antena3.com/objetivotv/cine/dakota-johnson-confiesa-que-quita-ojos-encima-cuerpo-chris-hemsworth_201809225ba628b20cf2603ef5a6aae4.html (14. 10. 2023)

²⁹ Izvor: Trivić, 2015.

³⁰ Izvor: Izvor: Štrbac, 2012. i Trivić, 2015.

Na međujezičkom planu uočava se odnos apsolutne prevodne ekvivalencije među frazeologizmima koji realizuju značenje: ‘pažljivo gledati, neprekidno zadržavati pogled na nekome, gledati kako se neko ne bi izgubio iz vida.’ Frazeološke jedinice imaju isti leksemski sastav i podudarne su na morfosintaksičkom i semantičkom nivou. Osim toga, motivisane su analognom konceptualnom metonimijom ORGAN ZA FUNKCIJU, u ovom slučaju, OKO ZA VID.

‘La Mona Lisa no te sigue con los ojos, es uno de los mitos más extendidos de la historia del arte.’ (‘Mona Lisa te ne prati očima, to je jedan od najrasprostranjenijih mitova u istoriji umetnosti.’)³¹

‘Onaj ko je zaljubljen u nekoga svuda će ga nesvesno pratiti očima. Ali, kada bude uhvaćen u takvom zapažanju, on će okrenuti pogled na bilo šta – na zavese na prozoru ili nešto drugo sasvim beznačajno.’³²

‘Beba prati očima. Nakon četvrtog meseca beba će moći da prati pokrete koji su brži i da uočava dubinu. Iako koordinacija ruke i oka još uvek to ne omogućava, beba će pokušavati da uhvati predmete koji se kreću pred njenim očima.’³³

it. **aprire (bene) gli occhi** (‘otvoriti (dobro) oči’) (*TREC, OLIV, NDM, VLI*)

šp. **abrir (bien) los ojos** (‘otvoriti (dobro) oči’) (*DDFH, CLAVE, DGLE*)

sr. **(dobro) otvoriti oči** (*RSHKJ, SANU*)

Značenje navedenih frazema jednako je u sva tri jezika: ‘biti krajnje oprezan, pažljiv, voditi računa o onom šta se dešava kako bi se izbegla šteta ili neprijatnost, ponašati se izuzetno oprezno’. Frazeološke jedinice posmatranih jezika analogne su na svim kontrastiranim nivoima i ostvaruju odnos apsolutne ekvivalencije. U pozadini frazema prepoznaje se konceptualna metafora OKO JE SADRŽATELJ, u kojoj je leksema *oko* konceptualizovana kao posuda koja može da se otvori ili zatvori.

*‘Horoskop za 20. jul 2023. godine: Blizanci upadaju u probleme, Bik nek dobro otvori oči.’*³⁴

³¹ <https://es.gizmodo.com/la-mona-lisa-no-te-sigue-con-los-ojos-es-uno-de-los-mi-1831781502> (14. 10. 2023)

³² <https://www.prva.rs/zivot/ljubav-i-seks/ovih-sest-znakova-mogu-ukazivati-na-to-da-se-nekome-potajno-svidate-2192648> (26. 10. 2023)

³³ <https://www.4upharma.com/vesti/razvoj-vida-kod-beba-i-dece.html> (26. 10. 2023)

³⁴ <https://zena.blic.rs/astro/horoskop-za-20-jul-2023-godine-blizanci-upadaju-u-probleme-bik-nek-dobro-otvori-oci-p5dr58w> (20. 07. 2023)

Kao značenjski sinonimi prethodno navedenih frazema upotrebljavaju se:

it. tenere gli occhi (ben) aperti ('držati oči (dobro) otvorene') (DMDLI, MDLI, TREC, OLIV, GDS, NDM)

šp. tener los ojos (bien) abiertos ('držati oči (dobro) otvorene') (GDS, DDFH)

*sr. držati oči (dobro) otvorene*³⁵

I kod ove grupe jedinica uočava se podudarnost na leksičkom, semantičkom i strukturnom nivou, kao i isti motivacioni mehanizmi, pa stoga uspostavljaju odnos apsolutne prevodne ekvivalencije. Očima opažamo svet koji nas okružuje; ono što možemo da vidimo i kontrolišemo ne predstavlja opasnost. Ukoliko potencijalnu opasnost vidimo pred sobom, možemo da reagujemo i imaćemo vremena da je izbegnemo. Ono što ne vidimo može predstavljati opasnost jer nad tim nemamo kontrolu. Zato je potrebno držati oči (širom) otvorene kako bi se predupredila opasnost.

*'Lion D ci avverte di tenere gli occhi ben aperti. (Lajon D nas upozorava da držimo oči dobro otvorene.)'*³⁶

'Ma è necessario comunque tenere gli occhi bene aperti e controllare tutti i prodotti quando si fa la spesa.' ('Ali ipak je važno držati oči dobro otvorene i proveriti sve proizvode kada se ide u nabavku.')

*'Bikovi bi danas trebalo da drže oči otvorene, Strelčevi da potraže istinu, a šta vama poručuju zvezde proverite u horoskopu za 13. 07. 2023.'*³⁸

*'(...), knjiga koja neverovatnom lakoćom pokazuje otkuda sve dolaze priče i pesme, knjiga koja čitaocu govori da stalno drži oči otvorene, a uši načuljene kako bi osetio svu lepotu i tajanstvenost sveta u kojem se nalazi.'*³⁹

it. buttare (gettare) un (l') occhio a (su) ('baciti oko na') (DMDLI, OLIV)

šp. echar un ojo a ('baciti oko na') (DDFH, DLVEE, DILEA, CLAVE)

sr. baciti oko na (FRSJ)

³⁵ Izvor: Štrbac, 2012.

³⁶ <https://www.lacasadelrap.com/2019/03/02/lion-d-eyez-wide-open/> (14. 10. 2023)

³⁷ <https://www.ilgiorno.it/cronaca/salame-salmonella-eurospin-0e60128f> (14. 10. 2023)

³⁸ <https://www.gledaj.rs/index.php/vesti/zodiac/dnevni-horoskop-bikovi-da-dr-e-o-i-otvorene-strelcevi-da-potra-e-istinu/46411> (26. 10. 2023)

³⁹ <https://www.booka.rs/knjige/savremena-knjizevnost/levijeva-tkaonica-svile/> (26. 10. 2023)

Pomenute frazeološke jedinice u značenju ‘nadzirati, paziti, naročito usmeriti pažnju na nešto ili nekoga’ grade odnos apsolutne ekvivalencije koja podrazumeva podudaranja na svim nivoima: leksičkom, semantičkom i strukturno-formalnom. U osnovi frazema postulirana je i ista pojmovna metonimija OKO ZA PAŽNJU.

‘Mia nonna, come spesso accade nelle famiglie italiane, non è andata oltre la terza elementare, ma è stata molto attenta nella scuola della vita e avendo molto buon senso, capacità di ascoltare e riflettere, spesso sorprende chi ritiene che alla sua età dovrebbe soltanto pensare a cucinar torte e butare un occhio sui nipoti quando glielo chiedono.’ (‘Moja baka, kao što se često dešava u italijanskim porodicama, nije otišla dalje od trećeg osnovne, ali je bila veoma pažljiva u školi života i buduću da ima dosta zdravog razuma, sposobnosti da sluša i razmišlja, često iznenadi one koji veruju da bi u njenim godinama trebalo samo da razmišlja o pravljenju torti i da baci oko na unuke kad to od nje zatraže.’)⁴⁰

it. (avere) gli occhi di Argo (‘(imati) Argusove oči’) (DMDLI, OLIV)

šp. (tener) (los) ojos de Argos (‘(imati) Argusove oči’) (DDFH)

sr. (imati) Argusove oči (RMS, RSHKJ, FSIF, SANU)

Navedeni frazemi znače: ‘sve zapažati, da ništa ne promiče nekome’. Apsolutna ekvivalencija na interlingvalnom nivou posledica je izvora frazeoloških jedinica; one potiču iz mita o Argusu, legendarnom stookom čuvaru Zevsove ljubavnice, džinu koji je bio budan i spavao u isto vreme jer mu je polovina očiju uvek bila otvorena, a druga polovina zatvorena.

‘La lunga esperienza di pedalatore urbano, a volte anche un po’ indisciplinato lo confesso, mi ha insegnato ad avere i cent’occhi d’Argo per ogni metro di strada...’ (‘Moje dugogodišnje iskustvo gradskog bicikliste, ponekad čak i pomalo nedisciplinovanog, priznajem, naučilo me da imam Argusovih sto očiju za svaki metar puta,...’).⁴¹

U ovo semantičko polje spada još jedna grupa frazema: *it. non togliere (levare, staccare) gli occhi di dosso* a (‘ne skidati (podizati, odvajati) oči sa’), *šp. no quitar los ojos de* (‘ne skidati oči sa’) i *sr. ne skidati (odvajati, skrenuti) oči sa*, obrađenih u semantičkom polju LJUBAV. Navedeni frazeologizmi su, dakle, višeznačni, odnosno, pored nadzora i motrenja, izražavaju i ideju dopadanja. U oba slučaja ispoljavaju savršenu simetriju, tj. uspostavljaju odnos potpune ekvivalencije u polisemiji.

⁴⁰ <https://www.ilfattoquotidiano.it/2019/03/31/la-privacy-spiegata-da-mia-nonna-che-nonostante-gli-80-anni-si-fa-le-domande-giuste/5071208/> (16. 10. 2023)

⁴¹ <https://www.varesenoi.it/2023/02/01/leggi-notizia/argomenti/varese/articolo/il-commento-ben-vengano-i-trenta-allora-anche-a-varese-basta-suv-sgommani-in-centro-e-rischi-per.html> (14. 10. 2023)

3.5. Semantičko polje UVIĐANJE/SHVATANJE/ RASUĐIVANJE/ MIŠLJENJE

Oči često simbolizuju intelektualno opažanje, ispravno rezonovanje i sposobnost prosuđivanja. Stoga semantičko polje UVIĐANJE/SHVATANJE/RASUĐIVANJE/MIŠLJENJE broji više grupa frazeologizama:

it. aprire gli occhi ('otvoriti oči') (*DMDLI, ZING, MDLI, TREC, OLIV, GDS, NDM, VLI*)

šp. abrir los ojos ('otvoriti oči') (*DRAE, GDS, DGLE*)

sr. otvoriti oči (*SANU*)

Ova tri frazeologizma konceptualizuju sledeće značenje: 'konačno shvatiti neprijatnu istinu, realnost koja se nije mogla ni zamisliti, najčešće posle duge zablude, videti stvari u njihovom pravom svetlu.' Ni na jednom nivou nisu utvrđene kontrastivne razlike, pa je reč o apsolutnim prevodnim ekvivalentima. U navedenim primerima formulisana je konceptualna metafora: VIDETI JE BITI (POSTATI) SVESTAN, VIDETI JE (SA)ZNATI ili VIDETI JE SHVATITI. Primarna funkcija oka – gledanje transponuje se u mentalnu aktivnost (razumevanje, shvatanje). Istovremeno, UM je konceptualizovan kao SADRŽATELJ, čiji su ulaz i izlaz OČI. Kroz njih svetlost dopire do uma, a kao posledica tog (pr)osvetljenja realnost će biti spoznata onakva kakva zaista i jeste. Somatski konstituent konceptualizovan je kao posuda koja može da se otvori ili zatvori; prisutna je, dakle, i pojmovna metafora OKO JE SADRŽATELJ, a čin OTVARANJA POSUDE JE (SA)ZNAJENJE.

Apsolutna ekvivalencija na međujezičkom planu duguje se, verovatno, poreklu frazema. Ciceron u jednom od najpoznatijih antičkih govora i remek delu oratorstva (*Pro Milone*, 31, 85) koristi izraz koji predstavlja formalnu i značenjsku paralelu današnjem frazemu: 'ad eum puniendum oculos aperuisti' ('otvorio si oči da ga kazniš'), aludirajući na Jupitera koji je dozvolio da Tit Anije Milon kazni ubistvom Publija Klodija, svog političkog suparnika (Pascual López, 2006).

Ista grupa frazeologizama pomenuta je u semantičkom polju NADZOR/KONTROLA, pa su posredi apsolutni ekvivalenti u polisemiji.

'La mafia c'è ma non si vede, aprire gli occhi è un dovere civico.' ('Mafija postoji ali se ne vidi, otvoriti oči je građanska dužnost.')

⁴² <https://www.cdt.ch/news/la-mafia-ce-ma-non-si-vede-aprire-gli-occhi-e-un-dovere-civico-283070> (14. 10. 2023)

Apsolutna ekvivalencija kod frazeologizama s komponentom oko u italijanskom, španskom i srpskom jeziku

'La parzialità dei leader occidentali non aiuta gli israeliani ad aprire gli occhi.'
(*Pristranost zapadnih lidera ne pomaže Izraelcima da otvore oči.'*)⁴³

'Vogliamo aprire gli occhi e capire meglio l'attualità.' (*Želimo da otvorimo oči i bolje razumemo aktuelna dešavanja.*)⁴⁴

'Pareja tóxica: 8 claves que te ayudan a abrir los ojos.' (*Toksični partner: 8 signala koji ti pomažu da otvoriš oči.'*)⁴⁵

it. aprire gli occhi a qualcuno ('otvoriti oči nekome') (DMDLI, TREC, OLIV, NDM, VLI, DGLE)

šp. abrirle los ojos a alguien ('otvoriti oči nekome') (DRAE, DDFH)

sr. otvoriti oči nekome (RMS, RSHKJ, FSIF, FR SJ, SANU)

Navedene frazeološke jedinice ostvaruju sledeću semantičku vrednost: 'otkriti nekome neprijatnu stvarnosti, navesti ga da shvati mogućnost obmane, razbiti iluzije, upozoriti na činjenično stanje stvari'. Kod tri frazema ustanovljena je leksička, strukturna i semantička kongruentnost i ista metaforička slika, pa stoga grade odnos apsolutne ekvivalencije. Domen vida povezuje se 'sa domenom ljudske kognitivne funkcije saznanja ili razumevanja'. Drugim rečima, govornici sva tri jezika koriste iste konkretne pojmove kako bi objasnili kompleksne i apstraktne (Halas, 2012:p.282). Frazemi dele istu konceptualnu metaforu: VIDETI JE RAZUMETI ili VIDETI JE POSTATI SVESTAN. Takođe, figurira i metafora POMOĆI NEKOME DA VIDI ZNAČI UČINITI DA NEKO POSTANE SVESTAN STVARNOSTI (Casadei, 1997:p.113). Čovek zatvorenih očiju lišen je svetlosti, živi u (kognitivnom) mraku, u svom svetu, koji je često udaljen od stvarnosti. Kada se tom čoveku oči otvore, videće stvari koje su mu do tog trenutka bile nepoznate ili interpretirane na pogrešan način. Prepoznaje se i pojmovna metafora OKO JE SADRŽATELJ, u kojoj je leksema *oko* konceptualizovana kao posuda koja može da se otvori ili zatvori.

'Ottavio Sgubin, la pittura per aprire gli occhi agli indifferenti.' ('Ottavio Sgubin, slikarstvo da se otvore oči ravnodušnima.')46

⁴³ <https://www.infopal.it/la-parzialita-dei-leader-occidentali-non-aiuta-gli-israeliani-ad-aprire-gli-occhi/> (14. 10. 2023)

⁴⁴ <https://www.lanazione.it/pisa/cronaca/vogliamo-aprire-gli-occhi-e-capire-meglio-lattualita-1be8c5cd> (16. 10. 2023)

⁴⁵ <https://www.moncloa.com/2020/06/09/pareja-toxica-8-claves-te-ayudan-abrir-los-ojos-y-cortar-200189/> (16. 10. 2023)

⁴⁶ <https://www.patriaindipendente.it/terza-pagina/forme/ottavio-sgubin-la-pittura-per-aprire-gli-occhi-agli-indifferenti/> (16. 10. 2023)

‘Un vicealmirante propuso abrirle los ojos a todo venezolano que esté siendo sometido por la podredumbre del control cívico militar.’ (‘Viceadmiral je predložio otvoriti oči svakom Venecuelancu koji je podvrgnut truleži građansko-vojne kontrole.’)⁴⁷

‘Cambio en Irán: El asesinato de Mahsa Amini ha abierto los ojos a muchas personas.’ (‘Promena u Iranu: Ubistvo Mahse Amini otvorilo je oči mnogim ljudima.’)⁴⁸

it. **cadere il velo (la benda) dagli occhi a qualcuno** (‘pasti veo (povez) s očiju nekome’) (*ZING, TREC, VLI, GDHS*)⁴⁹

šp. **caérsele el velo (la venda) de los ojos a alguien** (‘pasti veo s očiju nekome’) (*DRAE, DILEA, GDHS*)

sr. **pasti veo (koprena, povez) s očiju nekome** (*RSHKJ, FR SJ, SANU*)⁵⁰

Značenje datih frazeologizama isto je u sva tri jezika: ‘shvatiti ono što ranije nije moglo da se shvati, spoznati istinu, izaći iz stanja mentalnog slepila, doživeti prosvetljenje.’ Frazemi pokazuju odnos apsolutne prevodne ekvivalencije budući da imaju istu formalnu i semantičku strukturu, metaforičnu osnovu i denotativno i konotativno značenje. Kada skinemo s očiju fizičku prepreku omogućavamo ulaz svetlosti u njih. Svetlost se doživljava kao izvor znanja, spoznaje i razumevanja. Dakle, frazeme karakteriše ista pojmovna metafora: VIDETI JE RAZUMETI ili VIDETI JE POSTATI SVESTAN. U svim primerima prepoznaje se slikovna shema *engl.* REMOVAL OF RESTRAINT (uklanjanje ograničenja, prepreke) koja, kao antipod slikovnoj shemi *engl.* BLOCKAGE, predstavlja eliminisanje barijere. Relevantna shema prikazuje otvoren put koji omogućava delovanje sile, bilo zato što je neka stvarna barijera uklonjena ili zato što potencijalna barijera nije prisutna (Johnson, 1987:pp.46–47, 126).

⁴⁷ <https://www.infobae.com/america/venezuela/2020/12/02/un-vicealmirante-propuso-abrirle-los-ojos-a-todo-venezolano-que-este-siendo-sometido-por-la-podredumbre-del-control-civico-militar/> (16. 10. 2023)

⁴⁸ <https://www.elperiodico.com/es/internacional/20230915/iran-asesinato-mahsa-amini-abre-ojos-cambio-mentalidad-92116475> (17. 10. 2023)

⁴⁹ Rečnici *OLIV* i *VLI* navode primer: **Gli è caduta la benda dagli occhi** (‘pao mu je povez s očiju’)

⁵⁰ Rečnici navode primere u ličnom glagolskom obliku: **pala mu koprena (veo), pao je (nekome) veo s očiju**, tj. **pao mu je veo (koprena) s očiju**.

‘Pazite da ne idealizujete voljenu osobu. Kada vam veo padne sa očiju, shvatićete da definitivno nije bolje pronaći bilo kakvu drugu polovinu.’⁵¹

it. guardare con altri occhi (‘gledati drugim očima’) (*GDS, GDHS*)

šp. mirar con otros ojos (‘gledati drugim očima’) (*DRAE, GDS, GDHS, CLAVE, DLVEE, DFDEA, DGLE*)

sr. gledati drugim očima (*RMS, RSHKJ, SANU*)

Značenje pomenutih frazema analogno je u razmatranim jezicima: ‘promeniti mišljenje ili stav o nekome ili nečemu, posmatrati iz drugačija perspektive’. Kontrastivnom analizom konstatovana je apsolutna simetrija frazema jer se podudaraju u značenju, u konstitutivnim elementima i sintaksičkoj organizaciji. Takođe, frazeološke jedinice imaju istu pojmovnu metaforu u osnovu: VIDETI JE IMATI MIŠLJENJE (o nekome).

‘Fulam će od danas svi gledati drugim očima, Liverpoolova bitka sa Mitrovićem okončana primirjem – Fulam je dokazao sebi da može da se nosi sa najjačim timovima Premijer lige i došao do dragocene doze samopouzdanja pred nastavak sezone, dok je sa druge strane zapušio usta kritičke javnosti koja je bila spremna odmah da ga pošalje nazad u Čempionšip. Ipak, od danas će svi ovaj tim gledati drugim očima i sa mnogo više respekta.’⁵²

it. togliere (far cadere) il velo (la benda) dagli occhi a qualcuno (‘skinuti veo (povez) s očiju nekome’) (*TREC, VLI*)

šp. quitar el velo (la venda) de los ojos a alguien (‘skinuti veo (povez) s očiju nekome’) (*DILEA, DTLFCE*)

*sr. skinuti veo (koprenu, povez) s očiju nekome*⁵³

Navedeni frazeologizmi ostvaruju značenje ‘osvestiti nekoga, otkriti nekome neprijatnu stvarnosti’. Strukturno podudarne frazeološke jedinice karakteriše isti leksemski sastav i analogno frazeološko značenje. Sa stanovišta konceptualne analize prepoznaje se pojmovna metafora OKO JE SADRŽATELJ, gde se somatska komponenta konceptualizuje kao posuda u koju nešto može da uđe ili izađe. Paralelno figurira i konceptualna metafora: POMOĆI NEKOME DA VIDI

⁵¹ <https://nsuzivo.rs/zivot/ljubavni-horoskop-za-2023-godinu-vage-na-jesen-upoznaju-ljubav-svog-zivota-a-ovim-znakovima-nece-sve-ici-od-ruke> (17. 10. 2023)

⁵² <https://www.mozzartsport.com/fudbal/vesti/fulam-ce-od-danas-svi-gledati-drugim-ocima-liverpulova-bitka-sa-mitrovicem-okoncana-primirjem-video/427086> (26. 08. 2022)

⁵³ Izvor: Štrbac, 2012.

ZNAČI UČINITI DA NEKO POSTANE SVESTAN STVARNOSTI (Casadei, 1997:p.113). Za razliku od ranije pomenutih frazeoloških jedinica *it. cadere il velo dagli occhi*, *šp. caersele el velo de los ojos* i *sr. da padne veo s očiju*, gde osoba sama uspeva da doživi mentalno prosvetljenje, ovde je osobi, da bi spoznala realnost, potrebna tuđa pomoć.

‘Se a qualche persona fosse sfuggito il fatto che non solo altrove, ma qui – qui da noi, nelle nostre città, nelle nostre case – c’è una tragedia che si consuma quotidianamente, le cronache delle ultime settimane avrebbero dovuto togliere ogni velo dagli occhi: 8 donne uccise in dieci giorni.’ (‘Ako je nekome promaklo da ne samo drugde već i ovde – ovde kod nas, u našim gradovima, u našim domovima – postoji tragedija koja se dešava svakodnevno, hronike poslednjih nedelja trebalo bi da skinu svaki veo s očiju: osam žena ubijeno je za deset dana.’)⁵⁴

it. vedere (guardare) con i (coi) propri occhi (‘videti (gledati) sopstvenim očima’) (*OLIV, NDM, GDHS*)

šp. ver (mirar, comprobar) con (sus) propios ojos (‘videti (gledati, uveriti se) (svojim) sopstvenim očima’) (*DFDEA, GDHS, DGLE*)

sr. videti (gledati, uveriti se) (svojim) sopstvenim očima (*RMS, RSHKJ*)

Frazemi u značenju ‘prisustvovati događaju, biti svedok, uveriti se lično’ predstavljaju apsolutne formalne i semantičke prevodne ekvivalente. U osnovi sadrže istu konceptualnu metaforu: VIDETI JE (SA)ZNATI. U sva tri slučaja uočava se prisustvo prideva *sopstven* koji je upotrebljen emfatički jer ono što vidimo svojim, sopstvenim očima, a to je skoro 90% informacija iz spoljnog sveta, jeste i ono u čiju istinitost ne treba da sumnjamo. Ipak, srpski frazem znači i ‘misliti nezavisno, imati svoje mišljenje’. Italijanski i španski frazemi, iako su po strukturi identični sa srpskim, u ovom slučaju ne dele s njim i ista semantička svojstva, tako da je apsolutna ekvivalencija u polisemiji izostala. Reč je o tzv. asimetričnoj polisemiji, odnosno slučajevima kada frazeologizam u jednom jeziku ima više od jednog značenja, dok frazeologizam u drugom jeziku ima samo jedno značenje. Monosemični frazeologizam može da se podudara u potpunosti s jednim od značenja polisemičnog frazeologizma, ali u tom slučaju frazeologizmi nisu apsolutno ekvivalentni u polisemiji (Dobrovol’skij, 2005:p.371).

‘Il prete di Bucha fa appello a Papa Francesco: Venga qui a vedere coi suoi occhi cosa è successo.’ (‘Sveštenik iz Buće apeluje na papu Franju: Dodite ovamo da vidite svojim očima šta se desilo’)⁵⁵

‘Tenía que ver con mis propios ojos que las máquinas perforaban la cortina de la presa.’ (‘Morao sam da vidim svojim očima da mašine probijaju zastor brane.’)⁵⁶

‘Mientras la diócesis de Kansas City-St. Joseph realiza una investigación, cientos de fieles se acercan al monasterio a ver con sus propios ojos el caso.’ (‘Dok eparhija Kansas Sitija – Sv. Josif vrši istragu, stotine vernika dolaze u manastir da vide svojim očima ovaj slučaj.’)⁵⁷

‘Praunuka nemačke partizanke reagovala jer je par nosio marama sa svastikama. Nikad nisam mislila da ću to videti sopstvenim očima. Ali moramo biti svesni i spremni da reagujemo, rekla je za CNN.’⁵⁸

3.6. Semantičko polje BUĐENJE/SPAVANJE

Metaforička konceptualizacija *buđenja* i *spavanja* u kontrastiranim jezicima prisutna je u sledećim frazeologizmima:

it. **aprire gli occhi** (‘otvoriti oči’) (*ZING, TREC, OLIV, NDM, VLI*)

šp. **abrir los ojos** (‘otvoriti oči’) (*DFDEA*)

sr. **otvoriti oči**⁵⁹

Na međujezičkom planu frazemi koji leksikalizuju koncept buđenja grade odnos apsolutne ekvivalencije koju karakterišu međujezička sinonimija, identična morfosintaksička struktura i podudarnost leksičkih elemenata. Tri jezika koriste istu sliku s istom konotacijom i iste motivacione mehanizme. I u ovom slučaju *oko* može da se dovede u vezu sa svetlošću. Svetlo, kada se upali, osvetljava prostoriju. Tako i oči, kada se otvore i kada je čovek budan, omogućavaju svetlu da dođe do mozga, odnosno osvetljavaju čovekovu svest.

⁵⁵ <https://www.open.online/2022/04/24/appello-prete-bucha-ucraina-papa-francesco/> (17. 10. 2023)

⁵⁶ <https://piedepagina.mx/tenia-que-ver-con-mis-proprios-ojos-que-las-maquinas-perforaban-la-cortina-de-la-presa/> (17. 10. 2023)

⁵⁷ <https://www.infobae.com/estados-unidos/2023/05/26/el-sorprendente-caso-del-cuerpo-de-una-monja-que-a-cuatro-anos-de-su-muerte-no-se-descompone/> (17. 10. 2023)

⁵⁸ <https://www.021.rs/story/Zivot/Magazin/249725/VIDEO-Praunuka-nemacke-partizanke-reagovala-jer-je-par-nosio-marama-sa-svastikama.html> (17. 10. 2023)

⁵⁹ Izvor: Trivić, 2015.

Penso che la mia esistenza e la famiglia, delle quali sono grato e ringrazio il Signore ogni mattina appena apro gli occhi, si stanno arricchendo. Sento che la vita va avanti, che ciò che ho seminato e coltivato continuerà anche attraverso Bianca.’ (‘Mislim da moje postojanje i moja porodica, na kojima sam zahvalan i zahvaljujem se Gospodu svakog jutra čim otvorim oči, postaju sve bogatiji. Osećam da život ide dalje, da će se ono što sam posejao i uzgajao nastaviti kroz Bjanku.’)⁶⁰

‘Ukoliko verujete u moć molitve, onda izgovorite ove moćne reči svakog jutra, čim otvorite oči.’⁶¹

‘Neko ko je navikao da izjutra ‘čim otvori oči’ popije kafu ili doručkuje, na predlog da umesto toga uzme čašu slane vode i saspje je u prazan želudac, verovatno će biti skeptičan ili će reagovati gađenjem.’⁶²

it. chiudere gli occhi (‘zatvoriti oči’) (ZING, TREC, OLIV, VLI)

šp. cerrar los ojos (‘zatvoriti oči’) (DRAE, DFEM, GDHS, DELE, DGLE)

sr. zatvoriti oči

Navedeni frazemi imaju istu sintaksičku strukturu, podudaran leksemski sastav i nose isto značenje: ‘zaspati, zadremati, usnuti’. Usled upotrebe ekvivalentnih leksičkih konstituenata karakteriše ih i ista frazeološka slika u pozadini, pa se odnos među njima određuje kao odnos apsolutne ekvivalencije.

‘Dopo pranzo vorremmo solo chiudere gli occhi e schiacciare un bel riposino: ecco spiegato il perché.’ (‘Posle ručka bismo samo želeli da zatvorimo oči i lepo odremamo: evo zašto.’)⁶³

‘O čemu SANJAJU PSI? Šta se dešava kada naši ljubimci zaspe? Ako imate psa, verovatno ste se pitali šta se dešava kada zatvori oči? Da li sanja i o čemu?’⁶⁴

⁶⁰ <https://www.today.it/gossip/vip/christian-de-sica-foto-nipote-in-braccio.html> (17. 10. 2023)

⁶¹ <https://www.telegraf.rs/vesti/2684861-jutarnja-molitva-cim-otvorite-oci-izgovorite-ove-mocne-reci-i-ceo-dan-cete-bit-i-spunjeni-spokojem-i-srecom> (17. 10. 2023)

⁶² <https://www.telegraf.rs/zivot-i-stil/1683573-ako-casu-slane-vode-svakog-dana-popijete-na-prazan-stomak-evo-sta-ce-vam-se-dogoditi> (26. 10. 2023).

⁶³ <https://www.105.net/news/tutto-news/259130/ecco-da-dove-viene-il-famoso-abbiocco-post-pranzo.html> (17. 10. 2023)

⁶⁴ <https://www.prva.rs/zivot/zanimljivosti/o-cemu-sanjaju-psi-sta-se-desava-kada-nasi-ljubimci-zaspe-2156582> (17. 10. 2023)

3.7. Semantičko polje SMRT

Semantičko polje SMRT u kontrastiranim jezicima grupiše sledeće frazeologizme:

it. **chiudere gli occhi** ('zatvoriti oči') (*DMDLI, ZIN, MDLI, TREC, OLIV, NDM, VLI*)

šp. **cerrar los ojos** ('zatvoriti oči') (*DRAE, DLVEE, DGLE*)

sr. **zatvoriti oči** (*RMS, SANU*)

Date frazeološke jedinice grade odnos apsolutne ekvivalencije. Osim istovetne semantičke realizacije i forme, dele i istu sliku, kojom se putem upotrebe kinetičkog somatizma konceptualizuje smrt. Frazeološke jedinice su polisemične u sva tri jezika. Osim što leksikalizuju fenomen smrti, označavaju i spavanje, što ne iznenađuje jer se umiranje smatra večnim snom, pa je u pozadini frazema slika sklopljenih očiju, univerzalna za sve kulture.

'Ha chiuso per sempre gli occhi, all'età di 80 anni, Alberto Papuzzi, noto e amato giornalista, scrittore e docente.' ('Alberto Papuci, poznati i voljeni novinar, pisac i profesor, zauvek je zatvorio oči u 80. godini.')

it. **chiudere gli occhi a qualcuno** ('zatvoriti oči nekome') (*ZING, TREC, OLIV, NDM, VLI*)

šp. **cerrarle los ojos a alguien** ('zatvoriti oči nekome') (*DRAE, DFEM, GDHS*)

sr. **zatvoriti (sklopiti) oči nekome** (*RSHKJ, SANU*)

Značenje navedenih frazema jeste: 'biti prisutan u času nečije smrti, ne ostavljati bolesnika samog dok ne izdahne'. Između triju frazema na međujezičkom planu konstatovan je odnos apsolutne ekvivalencije budući da su kongruentni u svojim frazemskim konstituentima i da dele istu metaforičku osnovu. Upotrebljen gestovni frazeologizam je i doslovan. Umirućem će doista neko zatvoriti oči u smrtnom času. Istovremeno, korišćenjem eufemizma postiže se i preneseno značenje kojim se konceptualizuje smrt.

'Mucha gente muere con los ojos abiertos. Cerrarles los ojos, lenta, respetuosa, ceremonialmente, es a veces el último acto de respeto y amor a una persona que acaba de morir.' ('Mnogi ljudi umiru otvorenih očiju. Zatvoriti im oči, polako,

⁶⁵ <https://www.torinotoday.it/attualita/morto-alberto-papuzzi.html> (17. 10. 2023)

s poštovanjem, svečano, ponekad je poslednji čin poštovanja i ljubavi prema osobi koja je upravo umrla.)⁶⁶

3.8. Semantičko polje SVAĐA/RASPRAVA/OSVETA

U semantičko polje SVAĐA/RASPRAVA/OSVETA svrstavaju se slikovite frazeološke jedinice:

it. cavarsi gli occhi ('vaditi oči jedan drugom') (*DMDLI, ZING, TREC, OLIV, NDM, VLI*)

šp. sacarse los ojos ('vaditi oči jedan drugom') (*DRAE*)

sr. vaditi oči jedan drugom (*FSIF, SANU*)

Ove frazeološke jedinice u tri razmatrana jezika znače: 'svađati se, raspravljati se besno i ljutito'. Na međujezičkom planu uspostavljaju odnos apsolutne ekvivalencije budući da imaju isti leksemski sastav, morfosintaksičku strukturu, isto značenje, istu sliku i isti motivacioni mehanizam. Pored navedenog, tri frazema za konceptualizaciju emocije koriste iste umrežene konceptualne metafore: LJUTNJA/BES JE OPASNOST PO OČI i LJUTNJA/BES JE ATAK/NAPAD NA OČI, a obe metafore su podmetafore LJUTNJA/BES JE NEPRIJATELJ (Ristić, 2013:p.170, Ristić, 2018:p.82). Sintagma *vaditi oči* može se dovesti u vezu sa poznatim biblijskim stihom (Sveto Jevanđelje od Mateja 5:29, 18:9; Sveto Jevanđelje od Marka 9:47).

*VADILI OČI JEDAN DRUGOM, a sada se moli za ozdravljenje njegove majke. Košarka je, na kraju dana, samo igra. Baš ovako vredi početi priču o tome kako najveći rivali zakopaju ratne sekire.*⁶⁷

it. occhio per occhio ('oko za oko') (*DMDLI, ZING, FSIF, TREC, NDM, VLI*)

šp. ojo por ojo ('oko za oko') (*DDFH, GDHS*)

sr. oko za oko (*RMS, RSHKJ, FSIF*)

Pomenuti frazem nastao je komponentskom redukcijom poslovice **oko za oko, zub za zub** koja upućuje na zakon odmazde, pravo na osvetu jednakom merom za

⁶⁶ <https://www.diariosur.es/opinion/201503/31/mirada-muertos-20150331002636-v.html> (17. 10. 2023)

⁶⁷ <https://sportal.blic.rs/kosarka/nba/vadili-oci-jedan-drugom-a-sada-se-moli-za-ozdravljenje-njegove-majke-video/2022042103184250518> (28. 10. 2023)

naneseno zlo.⁶⁸ Za apsolutnu prevodnu ekvivalenciju koja postoji među frazemima zaslužno je njihovo poreklo iz Biblije (Druga knjiga Mojsijeva 21:24, Treća knjiga Mojsijeva 24:20, Sveto Jevanđelje od Mateja 5:38).

Sa stanovišta konceptualne analize u primerima je formulisana metafora OKO JE VREDNOST, posebno zato što se drugi deo frazeološke jedinice (*zub za zub*) često izostavlja. Semantika idioma počiva na slikovnoj shemi engl. COUNTERFORCE (protivsila) (Johnson, 1987:p.46).

U istom obliku frazem figurira i u ostalim evropskim jezicima: *eng.* an eye for an eye, and a tooth for a tooth, *rus.* oko za oko зуб за зуб, *nem.* Auge um Auge, Zahn um Zahn, *fr.* œil pour œil, dent pour dent, *port.* olho por olho, dente por dente, *mad.* szemet szemért, fogat fogért, *cat.* ull per ull, dent per dent, itd.

Frazemi spadaju u grupu evropeizama, tj. onih frazeoloških jedinica koje postoje u frazeološkim sistemima evropskih jezika, a koje odlikuje zajedničko poreklo i apsolutni semantičko-komunikativni i morfosintaksički identitet. Takve frazeološke jedinice postoje bilo kao genetski nezavisne jedinice (prirodni evropeizmi), ili genetski zavisne jedinice (kulturni evropeizmi). Prirodni evropeizmi proizlaze iz posmatranja sveta koji nas okružuje (*it.* **tarpate le ali a qualcuno**, *šp.* **cortarle las alas a uno**, *sr.* **odseći krila nekome**). Kulturni evropeizmi pak vode poreklo iz Biblije, klasične grčko-rimske književnosti, srednjovekovnih latinskih tekstova, narodne književnosti i folklora (*it.* **il vaso di Pandora**, *šp.* **la caja de Pandora**, *sr.* **Pandorina kutija**). Ponekad je teško razgraničiti da li frazem pripada grupi prirodnih ili kulturnih evropeizama. Zato postoji i treća grupa (prirodno-kulturni evropeizmi), u koju spadaju frazeološke jedinice koje se mogu svrstati u oba podtipa istovremeno, budući da, s jedne strane, pripadaju evropskom kulturnom nasleđu, a s druge, na isti način konceptualizuju stvarnost, pa imaju dvostruko zajedničko poreklo. To je slučaj frazema **oko za oko**, **zub za zub**, koji, s jedne strane, sadrži iste somatizme u leksemskom sastavu različitih jezika, a s druge, ušao je u evropsku kulturno-jezičku baštinu iz Biblije (Corpas Pastor, 2003:pp.249–250; 279–280).

*'Oglasili se Rusi: Oko za oko, zub za zub.'*⁶⁹

3.9. Semantičko polje TOLERANCIJA/POPUSTLJIVOST

U posmatranim jezicima *tolerancija* i *popustljivost* konceptualizuju se pomoću sledećih frazema:

⁶⁸ Za detaljniju analizu videti Vujović, 2022.

⁶⁹ <https://www.b92.net/biz/vesti/svet/oglasili-se-rusi-oko-za-oko-zub-za-zub-2335828> (17. 10. 2023)

it. **chiudere gli occhi (davanti, di fronte a qualcosa)** ('zatvarati oči (pred nečim)') (*DMDLI, ZING, MDLI, OLIV, NDM, VLI*)

šp. **cerrar los ojos (a, ante algo)** ('zatvarati oči (pred nečim)') (*DSO, CLAVE, DGLE*)

sr. **zatvarati oči (pred nečim)** (*RMS, RSHKJ, FSIF, FR SJ, SANU*)

Datim frazeološkim jedinicama ostvaruje se značenje: 'ne želeći videti neprijatnu stvarnost, pretvarati se da se ne vidi očigledno, tolerisati greške'. Kontrastirani frazemi na međujezičkom planu uspostavljaju odnos apsolutne formalne, leksičke i semantičke ekvivalencije. Semantika frazema zasniva se na konceptualnoj metafori VIDETI JE RAZUMETI i VIDETI JE POSTATI SVESTAN. U frazemima koegzistira i pojmovna strukturna metafora INDIFERENTNOST JE BEG OD STVARNOSTI (Ristić, 2013:p.165). Zatvaranje očiju dovodi do nemogućnosti gledanja/shvatanja, pa značenje frazema počiva na slikovnoj shemi *engl.* BLOCKAGE, koja u slučaju opažanja predstavlja smetnju za vid (Johnson, 1987:pp.45,126).

Frazeološka jedinica **zatvoriti oči** u posmatranim jezicima ima tri značenja: 1. tolerisati, ignorisati, 2. zaspati, zadremati i 3. umreti. Dakle, posredi je apsolutna ekvivalencija u polisemiji.

'Gentiloni chiude gli occhi davanti alla realtà: l'Ue non può trattare l'Italia come la Germania.' ('Džentiloni zatvara oči pred realnošću: EU ne može da tretira Italiju kao Nemačku.')

'GODIŠNJICA PADA KABULA. Amerika zatvara oči pred talibanima.'

3.10. Semantičko polje USPOSTAVLJANJE KONTAKTA

Vizuelni kontakt, kao najbrži način uspostavljanja komunikacije, ima fundamentalnu ulogu u društvenoj interakciji i smatra se jednim od najvažnijih sredstava neverbalne komunikacije. Semantičko polje USPOSTAVLJANJE KONTAKTA grupiše sledeće frazeološke jedinice:

it. **guardarsi negli occhi** ('gledati se u oči') (*ZING, TREC, OLIV, VLI*)

šp. **mirarse en (a) los ojos** ('gledati se u oči') (*GDHS, DTLFCE*)

sr. **gledati se u oči**

⁷⁰ <https://www.ilfattoquotidiano.it/2022/06/15/gentiloni-chiude-gli-occhi-davanti-alla-realta-lue-non-puo-trattare-litalia-come-la-germania/6627828/> (26. 8. 2022)

⁷¹ <https://www.politika.rs/sr/clanak/514385/Amerika-zatvara-oci-pred-talibanima> (26. 8. 2022)

Pomenuti frazeologizmi opisuju situaciju u kojoj se dvoje ljudi pažljivo i dugo gledaju u oči i na taj način vode intiman dijalog, u kome bi jedan drugom trebalo da kažu istinu. Karakteriše ih odnos apsolutne prevodne ekvivalencije. S aspekta konceptualne analize u osnovi frazeoloških jedinica nalazi se pojmovna metafora koja se sastoji u transformaciji izvornog domena gledanja u ciljni domen fokusiranja. Verbalna komunikacija nije jedina koja postoji. Oči, kao ogledalo duše, mogu da zamene razgovor između dve osobe. Pogled u oči može da bude dovoljan da se čovek uveri u iskrenost sagovornika.

'Guardarsi negli occhi'? Non sempre è buon segno. Siamo abituati a considerare positivamente l'atteggiamento di guardare negli occhi. Ma un esperimento mette in discussione questa convinzione: se qualcuno ci fissa mentre ci sta parlando, non è detto che abbia buone intenzioni...' ('Gledati se u oči? To nije uvek dobar znak. Navikli smo da gledanja u oči smatramo pozitivnim. Ali eksperiment dovodi u pitanje ovo uverenje: ako neko pilji u nas dok razgovara sa nama, to ne mora da znači da ima dobre namere...')⁷²

'Knjiga Gledajmo se u oči svojevrsna je autobiografija vladike Grigorija. (...)Dobar borac prima udarce i pobeđuje – jedan je od životnih principa vladike Grigorija. U ovoj knjizi otkriva kako se borio sa mnogim udarcima, kako je pobeđivao i zašto može sve koji su se našli na tom putu pozvati da se gledaju u oči.'⁷³

3.1.1. Semantičko polje MERA/KOLIČINA

U frazeološkim jedinicama posmatranih jezika somatska komponenta *oko* koristi se i u ulozi mernog sredstva, pa semantičko polje MERA/KOLIČINA obuhvata primere koji slede:

it. a occhio ('od oka') (*DMDLI, ZING, TREC, OLIV, NDM, VLI*)

šp. a ojo ('od oka') (*DRAE, DDFH, DILEA, GDHS, CLAVE, DGLE*)

sr. od oka (odoka) (*RMS, RSHKJ, FSIF*)

Frazeološke jedinice, konstrukcije sačinjene od predloga i imenice, u značenju 'približno, otprilike, bez tačne mere, brojanja ili vaganja' jesu apsolutno ekvivalentne. Budući da u sva tri jezika *oko* služi kao optički i merni instrument, frazemi dele zajedničku konceptualnu metaforu: GLEDATI JE MERITI.

⁷²<https://www.focus.it/comportamento/psicologia/guardarsi-negli-occhi-non-sempre-e-buon-segno> (14. 10. 2023)

⁷³https://delfi.rs/knjige/144189_gledajmo_se_u_oci_knjiga_delfi_knjizare.html (27. 10. 2023)

*'Konobari kafića ispod Avalskog tornja gostima naplaćuju odoka.'*⁷⁴

3.12. Semantičko polje BRZINA

Vreme iz perspektive kognitivne lingvistike predstavlja izuzetno interesantan koncept. Ipak, primeri apsolutnih ekvivalenata u semantičkom polju BRZINA nisu brojni:

it. gettare (buttare) un (l') occhio su ('baciti oko na') (*MDLI, OLIV, NDM*)

šp. echar un ojo en (a) ('baciti oko na') (*DILEA, DLVEE, DGLE*)

sr. baciti oko na (*SANU*)⁷⁵

Navedeni frazemi označavaju isti koncept: 'usmeriti pogled, pogledati, najčešće brzo, površno'. Premda je evidentna potpuna sinonimija na međujezičkom planu budući da idiomi imaju istu formalnu i semantičku strukturu, treba napomenuti da postoji razlika u učestalosti njihove upotrebe. Dok je španski frazem frekventan, italijanski i srpski nisu u toliko čestoj upotrebi, već se umesto njih koriste frazemi: *dare un'occhiata* ('dati pogled') u prvom, i *baciti pogled* u drugom jeziku.

'Prima di andare in vacanza, meglio buttare un occhio al proprio citofono.' ('Pre odlaska na odmor, bolje je da bacite oko na svoj interfon.')

⁷⁶

3.13. Semantičko polje BLIZINA

Važan deo kognitivnih istraživanja predstavljaju spacijalni odnosi, odnosno proučavanje koncepata vezanih za prostornu orijentaciju. Uprkos tome, semantičko polje BLIZINA ne beleži veći broj frazeoloških jedinica:

it. davanti agli occhi ('pred očima') (*DMDLI, ZING, TREC, OLIV*)

šp. delante de los ojos ('pred očima') (*DRAE, GDHS, DGLE*)

sr. pred očima (*RMS, RSHKJ*)

Semantička vrednost datih frazema jeste: 'blizu, na dohvat ruke, pred sobom'. Posredi su apsolutni prevodni ekvivalenti, ako se ima u vidu da korespondiraju u izboru leksičkih konstituenata, formalnoj strukturi i realizaciji ciljnog semantičkog

⁷⁴ <https://www.blic.rs/vesti/beograd/konobari-kafica-ispod-avalskog-tornja-gostima-naplacuju-odoka/jtm7zg1> (17. 10. 2023)

⁷⁵ Izvor: Štrbac, 2012.

⁷⁶ <https://www.savonane.ws/2014/08/20/leggi-notizia/argomenti/cronaca-2/articolo/prima-di-andare-in-vacanza-meglio-buttare-un-occhio-al-proprio-citofono.html> (16. 10. 2023)

sadržaja. Ovi izrazi obično se koriste uz glagole: *it.* avere ('imati'), tenere ('držati'), mettere ('staviti'); *šp.* poner ('staviti'), estar ('biti'); *sr.* biti. U sva tri slučaja prepoznaje se i metonimija, preciznije sinegdoha DEO (oči) ZA CELINU (osoba). Istovremeno, frazeološka semantika zasniva se na metonimiji ORGAN (oči) za RADNJU (vid). U čestoj su upotrebi i oblici frazema koji međusobno nisu apsolutno ekvivalentni: *it.* **sott'occhio** (**sotto gli occhi**) ('ispod oka (očiju)'); **ante (los) ojos de alguien** ('ispred očiju') i *sr.* **na oku** (očima).

'Impossibile non avere davanti agli occhi il meraviglioso gol di Bellingham contro il Napoli, due sere fa...' ('Nemoguće je nemati pred očima divan gol Belingama protiv Napolija, pre dve večeri...')⁷⁷

'A tan solo cinco años y medio de su fundación, Inter Miami disfruta de tener en sus filas a uno de los mejores futbolistas de todos los tiempos, Lionel Messi. David Beckham, (...) está en una nube. Transita sus días en Florida casi increíble por tener delante de sus ojos al capitán de la selección argentina.' ('Samo pet i po godina nakon osnivanja, Inter Majami ima u svojim redovima jednog od najboljih fudbalera svih vremena, Lionela Mesija. Deivid Bekam, (...) je u oblacima. Kapiten argentinske reprezentacije provodi dane na Floridi gotovo ne verujući što mu je pred očima.')⁷⁸

*'POČINJE SAJAM NAORUŽANJA I VOJNE OPREME PARTNER 2023
Novi artiljerijski sistem prvi put pred očima javnosti.'*⁷⁹

3.14. Semantičko polje NAČIN

Poslednja grupa apsolutnih ekvivalenata identifikovanih u korpusu figurira u semantičkom polju NAČIN:

it. **a occhi chiusi** ('zatvorenih očiju') (*DMDLI, ZING, TREC, OLIV, GDS, NDM, VLI*)

šp. **a ojos cerrados** ('zatvorenih očiju') (*DRAE, GDS, DDFH, DSO, GDHS, CLAVE, DGLE*)

sr. **zatvorenih očiju** (*FSIF*)

⁷⁷ https://www.tuttosport.com/news/calcio/calciomercato/juventus/2023/10/05-114385417/bellingham_alla_juve_quel_maglione_per_zidane_e_quell_affare_a_un_passo (17. 10. 2023)

⁷⁸ <https://www.infobae.com/deportes/2023/07/29/una-copa-de-vino-un-montaje-y-un-viaje-secreto-asi-surgio-la-idea-de-david-beckham-de-fichar-a-lionel-messi-para-inter-miami/> (17. 10. 2023)

⁷⁹ <https://www.blic.rs/vesti/drustvo/sajam-naoruzanja-partner-2023-novi-artiljerijski-sistem-prvi-put-pred-ocima-javnosti/c3hg135> (17. 10. 2023)

Pomenutim frazemima ostvaruje se značenje: ‘bez razmišljanja, bez obraćanja pažnje na rizike, nesmotreno, nepromišljeno, bez kolebanja’, ali i: ‘s lakoćom, bez pripreme, koristeći se prethodno stečenim iskustvom’. U svakoj od svoje dve semantičke realizacije uspostavljaju odnos apsolutne ekvivalencije jer koriste iste frazemske komponente na nivou unutrašnje forme, istovetnu morfosintaksičku strukturu i postižu analognu semantiku. Oči su organi putem kojih pristupamo znanju. Stoga, ako nešto uradimo zatvorenih očiju, činimo to ne vodeći računa o prethodno naučenom, odnosno ne razmišljajući o mogućim posledicama jer ako zatvorimo oči, ne vidimo ono što je ispred nas (Pascual López, 2006). S druge strane, ukoliko nam je prethodno stečeno iskustvo dovoljno za obavljanje neke radnje, možemo zatvoriti oči i s lakoćom izvršiti zadatak. Frazemi dele i istu konceptualnu metaforu: OKO JE SADRŽATELJ, gde je leksema *oko* konceptualizovana kao posuda koja može da se otvori ili zatvori.

U brojnim latinskim tekstovima dokumentovano je da frazem *zatvorenih očiju* potiče od latinskog *oculis clausis*. Kod Tertulijana (De Resurrectione Carnis, 51) čitamo ‘ut quidam uolunt clausis, quod aiunt, oculis sine distinctione’ (‘neki žele da drže zatvorene oči, kako kažu, bez razlike’). Laktancije (Institutiones diuinae, 7, 1, 16), takođe ističe frazeološki karakter izraza: ‘qui contra ueritatem clausis oculis quoquo modo latrant’ (‘oni koji na bilo koji način laju protiv istine zatvorenih očiju’). Sveti Avgustin (Contra Epistulam Parmeniani, 2, 1) piše: ‘clausis, ut dicitur, oculis’ (‘kako se kaže, zatvorenih očiju’) itd. (Pascual López, 2006).

‘Trabajaría con él a ojos cerrados, Alfonso Blanco, un fiel del Conejo, pero sin minutos en la Liga MX’ (‘Radio bih s njim zatvorenih očiju, Alfonso Blanco, veran Konehu, ali bez minuta u prvoj ligi Meksika.’)⁸⁰

‘Završila je Kembridž i zatvorenih očiju može da pobedi Ferari.’⁸¹

iz. a occhio nudo (‘golim okom’) (*DMDLI, MDLI, FSIF, TREC, OLIV, GDS, NDM, VLI*)

šp. a ojo desnudo (‘golim okom’) (*DILEA*)

sr. golim okom (*RMS, RSHKJ, FSIF, FRJS, SANU*)

Dati frazemi imaju značenje: ‘bez upotrebe pomoćnih optičkih pomagala, koristeći se isključivo vidom’. U sva tri jezika frazemi se najčešće koriste uz pridev

⁸⁰ <https://vamoscruzazul.bolavip.com/noticias/trabajaria-con-el-a-ojos-cerrados-alfonso-blanco-un-fiel-del-conejo-pero-sin-minutos-en-la-liga-mx-20230617-VCA-7403.html> (17. 10. 2023)

⁸¹ <https://sportal.blic.rs/sportske-vesti/formula-1/završila-je-kembridž-i-zatvorenih-ociju-moze-da-pobedi-ferari/2022080206353726843> (17. 10. 2023)

vidljiv (*it.* visibile, *šp.* visible). Grade odnos apsolutne, semantičke i formalne prevodne ekvivalencije. U njihovoj osnovi je zajednička motivaciona slika: oči, tj. vid omogućavaju saznanje, dovoljno je i 'golo oko' da se nešto razume, bez potrebe da se dodatno istražuje ili proverava.

'Il bacio fra Giove e Venere visibile a occhio nudo: incontri ravvicinati nella bellezza del cielo di marzo.' ('Poljubac Jupitera i Venere vidljiv golim okom: bliski susreti u lepoti martovskog neba.')⁸²

'No pueden ser vistos a ojo desnudo'; prepárate para los dos eclipses que serán visibles en México.' ('Ne mogu se videti golim okom; pripremi se za dva pomračenja koja će biti vidljiva u Meksiku.')⁸³

'Stari Savski most: Oštećenja vidljiva golim okom.'⁸⁴

4. Zaključak

Rad se bavi kontrastivnom i konceptualnom analizom somatskih frazeologizama s komponentom *oko* u cilju pronalaženja apsolutnih ekvivalenata među frazeološkim jedinicama italijanskog, španskog i srpskog jezika. Iz odgovarajućih opštih i frazeoloških rečnika razmatranih jezika ekscerpiran je korpus od 102 frazeološke jedinice. Prvo je metodom leksičke i morfosintaksičke kontrastivne analize određen tip ekvivalencije kako bi se identifikovali slučajevi apsolutnih ekvivalenata. Konceptualnom analizom, zahvaljujući postuliranim pojmovnim metaforama i metonimijama, utvrđen je motivacioni mehanizam koji leži u osnovi frazema, a zatim su frazeologizmi raspoređeni u semantička polja. Polazna pretpostavka bila je da će, iako su slučajevi apsolutnih ekvivalenata na međujezičkom nivou retki, korpus ponuditi značajan broj frazeoloških jedinica među kojima postoji odnos totalne ekvivalencije jer somatska frazeologija zbog univerzalnosti telesnog iskustva, antropocentričnosti i antropometričnosti, otkriva simetrije među jezicima koji nisu nužno tipološki srodni.

Rezultati analize potvrdili su početnu hipotezu. Frazeološki korpus razmatranih jezika pružio je znatan broj apsolutnih ekvivalenata među frazeologizmima sa

⁸² https://roma.corriere.it/notizie/cronaca/23_marzo_02/il-bacio-fra-giove-e-venere-visibile-a-occhio-nudo-incontri-ravvicinati-nella-bellezza-del-cielo-di-marzo-6143e25f-69ee-4505-a97d-0d2462d82xk.shtml (17. 10. 2023)

⁸³ <https://www.debate.com.mx/cdmx/No-pueden-ser-vistos-a-ojo-desnudo-preparate-para-los-dos-eclipses-que-seran-visibles-en-Mexico-20230422-0123.html> (17. 10. 2023)

⁸⁴ <https://www.vreme.com/vesti/stari-savski-most-ostecenja-vidljiva-golim-okom/> (17. 10. 2023)

somatskom komponentom *oko*. Njihov najveći broj pripada semantičkom polju UVIĐANJE (šest apsolutnih ekvivalenata), a zatim semantičkim poljima LJUBAV i PAŽNJA/OPREZ (po pet apsolutnih ekvivalenata). Postojanje velikog broja apsolutnih prevodnih ekvivalenata u prvom slučaju može se objasniti činjenicom da se u gotovo svim lingvokulturnim zajednicama *oči* vezuju za kognitivne procese i simbolizuju intelektualno opažanje, pravilno rezonovanje i moć prosuđivanja, a u drugom da semantičko polje LJUBAV nema precizno definisane granice i podrazumeva različita osećanja koja se kreću u rasponu od simpatije i dopadanja do žudnje i čežnje. U trećem slučaju brojnost apsolutnih ekvivalenata ne bi trebalo da iznenađuje jer *oči*, kao najvažnije čulo kojim se percipira gotovo 90% informacija iz okoline, pored ostalih funkcija koje imaju, služe i za nadgledanje i držanje situacije pod kontrolom.

Kada je u pitanju izvor razmatranih frazeoloških jedinica, pokazalo se da on može biti u Bibliji (**voleti kao zenicu oka svoga, biti zenica nečijih očiju, oko za oko**), u klasičnim tekstovima (**jesti očima, otvoriti oči, zatvorenih očiju**) i mitologiji (**imati Argusove oči**). Dakle, posredi su kulturni evropeizmi. Uzrok apsolutne ekvivalencije takođe je i poligeneza (postojanje univerzalnih metafora motivisanih čovekovim telesnim iskustvom u različitim lingvokulturnim zajednicama – prirodni evropeizmi) te kalkiranje. Nije lako utvrditi sa sigurnošću kada je uzrok apsolutne ekvivalencije poligeneza, a kada kalkiranje. Obično se radi o poligenezi ukoliko odmicanje slike od osnovnog značenja nije veliko, pa se preneseno značenje može lako predvideti. Ukoliko je udaljavanje slike veliko, a frazeološko značenje ne može se naslutiti, pretpostavlja se da je u pitanju kalkiranje iz jednog u drugi jezik (Turk, 1994:p.45).

Izvori

1. Arqués, R. & Padoan, A. (2020) *Il Grande dizionario di spagnolo*. Bologna, Zanichelli. (GDS)
2. Buitrago, J. A. (2007) *Diccionario de dichos y frases hechas*. Madrid, Espasa Calpe. (DDFH)
3. Varela F. & Kubarth H. (2004) *Diccionario fraseologico del español moderno*. Madrid, Gredos. (DFEM)
4. *Vocabolario Treccani*. (2023) Roma, Istituto della Enciclopedia Italiana. <http://www.treccani.it/vocabolario/> (TREC)
5. Vujanić, M., Gortan-Premk, D., Dešić, M., Dragičević, R., Nikolić, M., Nogo, Lj., Pavković, V., Ramić, N., Stijović, R., Tešić, M & Fekete, E. (2007) *Rečnik srpskoga jezika*. Novi Sad, Matica srpska. (RMS)

6. Gabrielli, A. (2023) *Vocabolario della Lingua Italiana*. Milano, Hoepli. <https://www.grandidizionari.it/> (VLI)
7. Golović, B. (2010) *Frazeološki srpsko-italijansko-francuski rečnik*. Beograd, Albatros plus. (FSIF)
8. De Mauro, T. (2022) *Il Nuovo De Mauro*. Roma, Internazionale spa. <https://dizionario.internazionale.it/> (NDM)
9. *Diccionario General de Lengua Española-Vox*. (2003) Barcelona, Vox. Larousse Editorial. <http://www.diccionarios.com> (DGLE)
10. *Diccionario de la lengua española*. (2022) Madrid, Real Academia Española. <https://dle.rae.es/> (DRAE)
11. Quartu, M. (1993) *Dizionario dei modi di dire della lingua italiana*. Milano, Rizzoli Libri. (DMDLI)
12. Maldonado González, C. (2006) *Clave: Diccionario de uso del español actual*. Madrid, SM. (CLAVE)
13. Martínez López, J.A. & Jørgensen A. M. (2009) *Diccionario de expresiones y locuciones del español*. Madrid, Ediciones de la Torre. (DELE)
14. Olivetti, E. (ed.) (2003) *Dizionario Spagnolo Olivetti*. Philippines, Olivetti Media Communication. <https://www.dizionario-spagnolo.com/> (DSO)
15. Olivetti, E. (ed.) (2023) *Dizionario Italiano Olivetti*. Philippines, Olivetti Media Communication. <https://www.dizionario-italiano.it/> (OLIV)
16. Otašević, Đ. (2012) *Frazeološki rečnik srpskog jezika*. Novi Sad, Prometej. (FRSJ)
17. Penadés Martínez, I. (ed.) (2002) *Diccionario de locuciones verbales para la enseñanza del español*. Madrid, ARCO LIBROS – LA MURALLA, S.L. (DLVEE)
18. Penadés Martínez, I. (ed.) (2019) *Diccionario de locuciones idiomáticas del español actual*. Valencia, Albaida. <http://www.diccionariodilea.es/inicio> (DILEA)
19. *Rečnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika (knjiga XVII)* (2006). Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, Institut za srpski jezik. (SANU)
20. Sevilla Muñoz J. & Cantera Ortiz de Urbina, J. (2004) *Diccionario temático de locuciones francesas con su correspondencia española*. Madrid, Gredos. (DTLFCE)
21. Seco M., Andrés, O. & Ramos, G. (2005) *Diccionario fraseológico documentado del español actual: Locuciones y modismos españoles*. Madrid, Aguilar. (DFDEA)
22. Sorge, P. (1997) *I modi di dire della lingua italiana*. Roma, Newton. (MDLI)
23. Stevanović, M., Marković S., Matić, S. & Pešikan, M. (ur.). (1990) *Rečnik srpskohrvatskoga književnog jezika*. Novi Sad, Matica srpska. (RSHKJ)
24. Tam, L. (2009) *Grande dizionario Hoepli spagnolo*. Milano, Hoepli. (GDHS)
25. Zingarelli, N. (2004) *Vocabolario della lingua italiana*. Bologna, Zanichelli. (ZING)
26. Štrbac, G. (2012) Semantička obeležja frazeologizama s leksemom oko. *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*. XXVII, 323–335.

Literatura

1. Vidović-Bolt, I. (2017) Koncept brižljivosti u hrvatskoj i poljskoj frazeologiji. In: Kovačević, Z. & Vidović-Bolt, I. (eds.) *Život mora biti djelo duha: zbornik posvećen Dubravki Sesar*. Zagreb, Disput, pp. 345–356.
2. Vujović, M. (2022) Prisustvo frazema sa komponentom „oko” u prevodu Biblije na italijanski, španski i srpski jezik. *Živi jezici: časopis za strane jezike i književnosti*. 42 (1), 43–71.
3. Dobrovol'skij, D. (2005) Acerca de la equivalencia translingüística de los fraseologismos. In: Luque Durán, J. & Pamies Bertrán, A. (eds.) *La creatividad en el lenguaje: colocaciones, idiomáticas y fraseología*. Granada, Método, pp. 359–379.
4. Dobrovol'skij, D. & Piirainen, E. (2005) *Figurative Language: cross-cultural and cross-linguistic Perspectives*. London, Oxford, Elsevier.
5. Dragičević, R. (2007) *Leksikologija srpskog jezika*. Beograd, Zavod za udžbenike.
6. Emmi, T. (2009) Le espressioni idiomatiche. Proposta per una tipologia dei dizionari fraseologici dell'italiano. In: Alfieri, G., Iachello, E., Manganaro, P. & Spadaro, M. D. (eds.) *Siculorum Gymnasium: Studi in onore di Nicolò Mineo*. Catania, Facoltà di Lettere e Filosofia Università di Catania, pp. 675–719.
7. Casadei, F. (1997) Tra calcolabilità e caos: Metafore ed espressioni idiomatiche nella semantica cognitiva. In: Carapezza, M., Gambarara, D. & Lo Piparo, F. (eds.) *Linguaggio e Cognizione (Atti del XXVIII Congresso della Società di Linguistica italiana, Palermo 27 – 29/10/1994)*. Roma, Bulzoni, pp.105–122.
8. Corpas Pastor, G. (2003) *Diez años de investigación en fraseología: Análisis sintáctico-semánticos, contrastivos y traductológicos*. Madrid, Lingüística Iberoamericana.
9. Lakoff, G. & Johnson, M. (1980) *Metaphors We Live By*. Chicago, University of Chicago Press.
10. Lapucci, C. (1984) *Modi di dire della lingua italiana*. Firenze, Hobby.
11. Mellado Blanco, C. (2015) Parámetros específicos de equivalencia en las unidades fraseológicas (con ejemplos del español y el alemán). *Revista de Filología*. 33, 153–174.
12. Navarro, M. & Dal Maso, E. (2015) Metáforas y sentimientos. In: Martínez de Carnero Calzada, F. & Messina Fajardo, L. A. (eds.) *Studi di fraseologia e paremiologia*. Ariccia, Aracne editrice int.le S.r.l., pp. 39–73.
13. Nikolić, A. (2021) Kontrastivna i konceptualna analiza nemačkih i srpskih frazeologizama sa komponentom *Tür/vrata*. *Filolog*. 24, 186–201.
14. Pascual López, X. (2006) Lo que veo, bien lo creo. La vista en la fraseología española de origen latino. *Némesis. Revista de Humanidades*. 17, s.d.
15. Ristić, G. (2013) *Somatizmi u nemačkoj i srpskoj frazeologiji (kontrastivna istraživanja)*, Doktorska disertacija. Novi Sad, Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet.
16. Ristić, G. (2018) Kontrastivna i konceptualna analiza nemačkih i srpskih somatizama u semantičkom polju 'ljutnja'. *Filolog*. 18, 75–95.

17. *Sveto Pismo Staroga i Novoga Zavjeta – Biblija*. Beograd, Sveti Arhijerejski Sinod Srpske Pravoslavne Crkve. <https://svetosavlje.org/bogoslužbeni/sveto-pismo/>
18. Trivić, A. (2015) *Leksičko-semantička analiza somatizama u frazeologiji savremenog španskog i srpskog jezika: kontrastivni pristup*. Doktorska disertacija. Kragujevac, Filum.
19. Turk, M. (1994) Naznake o podrijetlu frazema. *Fluminensia*. 6, 37–47.
20. Turk, M. & Opašić, M. (2008) Supostavna raščlamba frazema. *Fluminensia*. 1, 19–31.
21. Francesconi, A. (2008) *I falsi amici. Un confronto contrastivo spagnolo/italiano*. Solfanelli, Chieti.
22. Halas, A. (2012) Pojmovni obrasci u srpskim i engleskim idiomima sa nazivima delova lica. *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku*. LV (1), 279–292.
23. Johnson, M. (1987) *The Body in the Mind: The Bodily Basis of Meaning, Imagination, and Reason*. Chicago, University of Chicago Press.

Marija N. Vujović

ABSOLUTE EQUIVALENCE OF PHRASEOLOGISMS WITH THE COMPONENT *EYE* IN ITALIAN, SPANISH AND SERBIAN

Summary

This paper deals with a contrastive and conceptual analysis of somatic phraseologisms with the component *eye* in Italian, Spanish and Serbian, with the aim to find absolute cross-linguistic equivalents, i.e. those phraseologisms that will show a perfect symmetry on the semantic, formal and functional level, but also congruence in the concepts they express. A corpus of 102 phraseologisms was excerpted from the relevant general and phraseological dictionaries. The initial hypothesis is that, despite the fact that cases of absolute equivalents are rare, the analysed corpus will offer a significant number of such phraseologisms since somatic phraseology, due to the universality of bodily experience, reveals analogies between languages. The corpus was first subjected to a contrastive analysis in order to identify the cases of absolute equivalents. The corpus was also subjected to conceptual analysis, that aimed at determining the motivational mechanism underlying the phraseologisms, thanks to the postulated conceptual metaphors and metonymies, and then the phraseologisms were classified into semantic fields. The results confirmed the initial hypothesis. The phraseological corpus of the three contrasted languages offers a significant number of absolute translation equivalents among phraseologisms with the component *eye*. The largest number of absolute equivalents belongs to the semantic fields INSIGHT (6), followed by LOVE and ATTENTION/CAUTION (5). The first case can be explained by the

fact that in almost all linguistic and cultural communities, *eyes* symbolise intellectual perception, and the second, that the semantic field of LOVE does not have precisely defined boundaries and implies different feelings ranging, from liking to lust. In the case of ATTENTION/CAUTION, the *eyes*, as the most important sense that perceives almost 90% of information serve, among other things, to monitor a situation and keep it under control. Some phraseologisms owe their absolute equivalence to the Bible, classical literature or mythology, and some to polygenesis and calques.

► **Key words:** contrastive and conceptual analysis, absolute equivalence, phraseologisms, somatisms, eye, Italian, Spanish, Serbian.

Preuzeto: 7. 4. 2023.
Korekcije: 28. 10. 2023.
Prihvaćeno: 15. 12. 2023.

Милан Д. Тодоровић¹
Наташа А. Спасић²
Универзитет у Крагујевцу
Филолошко-уметнички факултет
Центар за проучавање језика и књижевности

ДЕФИНИСАЊЕ ИСТОВЕТНИХ ЛЕКСЕМА У ОНЛАЈН РЕЧНИЦИМА: СТУДИЈА СЛУЧАЈА О ТРИ ПОПУЛАРНА ЕНГЛЕСКА ЈЕДНОЈЕЗИЧНА РЕЧНИКА³

Апстракт: У оквирима овога рада представљене су разлике у начину на који енглески једнојезични интернет речници Longman Dictionary of Contemporary English Online, Oxford Learner's Dictionaries и Merriam-Webster Dictionary дефинишу истоветне лексеме на различитим језичким нивоима (од А1 до Б2). Поред формалних елемената присутних у свим (онлајн) речницима – врста речи, изговор, примери, регистар, слике и синоними, нарочито смо се фокусирали на природу самих дефиниција. Проучавали смо по два примера за сваки од нивоа језика. За представљање појединачних примера коришћена је дескриптивна метода, док се компаративном методом дошло до кључних разлика у начинима на које речници дефинишу појмове као што су artist, government, immortal, meanwhile и сл. Циљ анализе и компарације јесте да презентујемо који би од поменутих речника био најприкладнији за ученике средњих школа приликом учења енглеског језика као страног. Долазимо до следећих запажања – Лонгманов и Оксфордов речник разлажу комплексна значења у једноставније инстанце и користе прикладан језик за језички ниво тражене лексеме. Вебстеров речник је

¹ milan.todorovic@filum.kg.ac.rs

² natasa.spasic@filum.kg.ac.rs

³ Рад је презентован на конференцији *Контексти*, 1. децембра 2021. године. Истраживање спроведено у раду финансирано је Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије (Уговор о реализацији и финансирању научноистраживачког рада НИО у 2023. години број 451-03-47/2023-01/ 200198).

формалнији и често у дефиницијама користи језичке формулације које су изнад нивоа тражене лексеме.

Кључне речи: лексикографија, интернет речници, онлајн речници, енглески језик, компарација, Оксфордска речник, Лонгман, Меријам Вебстер.

1. Увод

У оквирима овог рада, проучавамо различите начине на које једнојезични онлајн речници енглеског језика *Longman Dictionary of Contemporary English Online*, *Oxford Learner's Dictionaries* и *Merriam-Webster Dictionary* дефинишу истоветне лексеме на различитим језичким нивоима (од А1 до Б2 CEFR⁴ нивоа). На почетку рада укратко ћемо се осврнути на сврху и употребу (онлајн) речника у настави и на елементе речничког уноса. У раду се не бавимо детаљно анализом различитих начина и процеса путем којих се дефинишу речи у речнику, већ се фокусирамо на избор лексике и садржине посматраних речничких уноса. Овај рад допуна је претходним истраживањима (Тодоровић & Спасић, 2022; Спасић & Тодоровић, 2022) и за циљ има ближе дефинисање истоветних лексема у онлајн речницима енглеског језика. Применом дескриптивне методе, посредством компаративног модела, у овом раду представићемо по два примера за нивое А1, А2, Б1 и Б2. Циљ анализе и компарације јесте да презентујемо који би од поменутих речника био најприкладнији за ученике основних и средњих школа приликом учења енглеског језика као страног. Стога ниво Ц није узет у разматрање због наше циљне групе, ученика средње школе, чије је познавање језика приближно средњем нивоу знања. Оваква анализа може се уз критички приступ применити и у процесу креирања онлајн речника других језика. Конкретно, српском језику недостаје један свеобухватан онлајн речник те би ово истраживање могло бити добра полазна основа у његовом креирању.

2. Улога (онлајн) речника

Према Хартману и Џејмсу енглески ученички речник референтно је издање које је наменски дизајнирано да задовољи практичне дидактичке потребе наставника и ученика (Hartmann & James, 2000). Како Чу и сарадници истичу, развој интернета довео је до евидентних промена у сфери образовања. Дошло је до померања фокуса ка мултимедијалним садржајима па су онлајн речници постали део свакодневнице као један од алата који помаже ученицима да

⁴ енг. *Common European Framework of Reference*.

науче нови језик (Chu, Keung Ng & Lai, 2016:p.122). Главне карактеристике онлајн речника које помажу ученицима у учењу језика јесу: брзина претраге (Yonally & Gilfert, 1995) и ублажавање стреса и анксиозности приликом савладавања вокабулара страног језика (Lai, 2006:p.2). Речници су основни алат за усвајање вокабулара, који представља основу за учење језика, поспешују процес препознавања и подсећања на научене речи. На крају се истиче да онлајн речници могу да помогну у задацима разумевања текста јер, захваљујући својим карактеристикама,⁵ повећавају продуктивност (Chu, Keung Ng & Lai, 2016:pp.123–124).

Проблем учења нових речи напамет често се јавља услед учења (и коришћења) речи изван контекста употребе. Како Нист и Олејник наглашавају, ученицима се често дају листе речи и тражи се од њих да пронађу дефиниције у речницима, а затим се тестира учениково знање о тим речима. Након тога, ове речи се више не спомињу (Nist & Olejnik, 1995:p.176). Потенцијално решење може се наћи у комбинованој употреби речника са конкретним примерима. На овај начин речничке дефиниције постају конкретизоване и ученицима се помаже да спознају комплексност значења речи (Miller & Gildea, 1987:p.96 према Nist & Olejnik, 1995:p.176). А да би се осетио овако позитиван ефекат имплементације речника у свакодневну наставу, неопходно је ближе сагледати на које начине различити речници дефинишу лексеме и разматрати да ли су те дефиниције прикладне за ниво језика којима ученици тренутно располажу.

3. Елементи речничких уноса и начини дефинисања лексема

У основи, дефинисати реч подразумева: ‘прецизно и концизно⁶ објаснити или формулисати значење одређене речи, термина или концепта’ (Doroszewski, 2018:p.273). Овоме Халас додаје да је једноставност речничке дефиниције такође неопходна (Halas, 2014:p.77). Саме дефиниције, тј. уноси састоје се из два дела – садржинског и формалног. Садржински део односи се на информације које се преносе путем дефиниције, док формални део укључује речи и структуре употребљене приликом формулације дефиниције (Atkins & Rundell, 2008:p.407). Оба дела дефиниције природно су условљена наменом речника и циљном групом (Ibid.p.407). Са чисто структурне тачке гледишта компоненте речничког уноса су (према Battenburg, 1991:p.28): главна реч и било које

⁵ Детаљније о карактеристикама онлајн речника бавили смо се у Тодоровић, Спасић (2022).

⁶ Аутор касније наглашава да природа одређених дефиниција не може увек да испуни услове прецизности и концизности, те бисмо могли ове параметре искључити из даљег разматрања.

варијације њеног правописа; изговор и његове варијације; врста речи; морфолошке информације о инфлексiji; синтаксички обрасци и ограничења; описи различитих значења; етимологија; примери употребе, укључујући колокације и идиоме; деривациони облици; референце ка другим уносима; напомене о коришћењу (контексти и регистар). Имајући у виду да су управо семантичке информације најтраженији део речничког уноса (Battenburg, 1991:р.46), ми ћемо се у нашој анализи фокусирати на лексику и начине на које Оксфорд, Лонгманов и Вебстеров речник дефинишу истоветне лексеми.

Како Батенбург истиче, постоје четири уобичајене праксе које се користе за обликовање дефиниција и значења у речницима: метод синонима (користи се превасходно у двојезичким речницима где се једна реч дефинише путем њених синонима); аналитичка метода (реч се дефинише путем *genusa* и *differentiae*⁷. *Genus* представља ширу категорију којој дефинисани концепт припада, док се у *differentiae* укључују све карактеристике које издвајају дати појам од других сличних појмова у истој категорији); синтетичка метода (један појам или ствар дефинише се контрастивно у односу на други појам или ствар) и опис правила (користи се за опис функционалних речи, где се дају правила употребе дате речи) (Battenburg, 1991:pp.46–47). Овоме Гао додаје да се и парафраза често користи као начин приближавања компликованих речи ученицима путем речи које су њима већ познате (Гао, 2021:р.70). Ми ћемо у току наше анализе нарочито обратити пажњу на речи које се користе у објашњењима посматраних лексеми како бисмо проценили да ли су одговарајуће за дате нивое језика. У анализи ћемо размотрити и начине на које речници дефинишу различита значења у оквиру лексеми и који су аспекти значења обухваћени дефиницијама.

4. Анализа лексеми у интернет речницима

Издвојили смо речи за различите језичке нивое распоређене према Оксфордском алату за анализу текста.⁸ Фокусирали смо се на речи која носе лексичка значења уместо функционалних, а која су у складу са посматраним нивоом знања. На почетку анализе истакли смо формалне елементе које пружа сваки речник (врсте речи, транскрибован изговор, пропратне слике, примери). Затим смо се фокусирали на саме дефиниције речи и приказали на које начине сваки од речника објашњава задату реч.⁹

⁷ За више детаља о овом питању видети Шипка (2006).

⁸ <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/text-checker/>

⁹ Све дефиниције преузете су у јануару 2023. када смо копирали оригиналне уносе са правописом и ортографијом.

Табела 1

Формални елементи уноса у речнику (користимо унос *artist* као пример)

	Лонгман	Оксфорд	Вебстер
Врста речи	Даје врсту речи за задати појам и друге врсте речи које су сродне са њом.	Даје врсту речи само за задати унос.	Даје врсту речи само за задати унос.
Изговор	Даје изговор на енглеском и америчком дијалекту (користи ИФА ¹⁰ и аудио-снимке)	Даје изговор на енглеском и америчком дијалекту (користи ИФА и аудио-снимке)	Даје изговор само на америчком дијалекту (не користи ИФА, већ сопствени систем фонетске транскрипције, има аудио-снимак)
Дефиниција	Дефиниције су једноставне, користе се дескриптивне речи. Неке од речи могу да представљају изазов за почетнике (<i>produces</i>). Стога многе речи у дефиницијама имају хиперлинкове који кликом доводе до дефиниције те речи.	Дефиниције су јасне и прецизне, за нијансу су једноставније од Лонгмановог речника. Двокликом се може доћи до дефиниције било које речи у оквиру уноса мада то није очигледно, јер нема видљивих хиперлинкова.	Дефиниције су комплексне и у неким случајевима не пружају довољно детаља или користе ниво језика који захтева ниво предзнања. Хиперлинкови нису толико бројни у овом речнику, као што је то случај са друга два речника.
Примери	Примери укључују једну фрагментисану или пуну реченицу за свако значење. За сваку реченицу доступан је и аудио-снимак (више примера је дато у секцији <i>examples from corpus</i>).	Примери могу бити фрагментисане или пуне реченице. Постоји и секција са додатним примерима (ниједан нема аудио-снимке).	Примери су често фрагментисани. Ипак, у оквиру сајта (<i>More Example Sentences and Recent Examples on the Web</i>) постоји додатак где се користе пуне реченице из чланака и блогова скоријег датума. Не постоје аудио-снимци за примере.

¹⁰ Интернационални фонетски алфабет – енгл. *IPA International Phonetic Alphabet*.

Регистар	Регистар речи јасно је обележен код значења која одступају од основног значења речи.	Регистри су назначени директно код речи које су колокацијски обележене.	Вебстеров речник пружа изузетно грађање према регистру. За велики број значења и подзначења речник обележава категорије попут <i>obsolete</i> , <i>archaic</i> , <i>business</i> , <i>informal</i> , <i>slang</i> . Иако Лонгман и Оксфорд раде по сличном принципу, Вебстеров речник је детаљнији.
Слике	Уз дефиниције су често присутне слике са додатним вокабуларом. У нашем примеру дете слика слику и обележени су <i>canvas</i> и <i>easel</i> .	За одредницу <i>artist</i> није било слика, али Оксфордов речник има и слике уз друге речи. Као пример, видети унос <i>tree</i> где се кликом може приступити слици на којој су обележени и именовани детаљи на дрвету, деблу и грани.	Претрагом различитих уноса у речнику (укључујући: <i>tree</i> , <i>rose</i> , <i>flower</i> , <i>sun</i> , <i>face</i> , <i>dog</i> , <i>animal</i> , итд.) нисмо пронашли ниједан пример где је копирана слика као илустрација значења.
Синоними	Синоними су дати путем издвојеног тезауруса. Дати су или директни синоними, или значењски повезане речи. Сваки од синонима праћен је дефиницијом, додатним објашњењима и примером из корпуса.	Оксфордов речник није имао посебну секцију синонима за унос <i>artist</i> . Међутим, Оксфорд даје за друге одреднице асоцијативно повезане речи у оквиру секције <i>word finder</i> и синониме у оквиру секције <i>synonyms</i> .	Вебстер даје велики број директних синонима и антонима за задате речи. Сваки од синонима и антонима је хиперлинк који кликом доводи до одговарајуће одреднице у речнику. Стога синоними и антоними нису праћени примерима и објашњењима. Међутим, Вебстер има засебан тезаурус који сумира све по

		датке дате у речнику и пружа прегледну листу синонима и антонима, као и фраза и сродних речи.
Остало	Учесталост употребе, бројивост, секција где се дати унос приказује у оквиру фраза или идиома.	Ниво језика којем реч припада (<i>artist A1</i> <i>напротив artiste B2</i>), бројивост, одељак са тематски груписаним колокацијама, порекло речи, фразе или идиоми који садрже задату реч, речи које долазе пре и после задате речи у речнику.
		Порекло и прва употреба речи, секција са фразама које садрже задату реч, листа речи пре и после дате речи у речнику, секција <i>More definitions</i> (приказује дефиниције из <i>MW Learner Dictionary / MW Kid's Dictionary</i> које представљају једноставније верзије речника иако неке од дефиниција нису толико детаљне као што је случај са Лонгманом и Оксфордом).

Представимо у наставку репрезентативне примере за сваки од посматраних нивоа. Већи број примера који су прошли кроз исти процес анализе може се наћи на следећем линку.¹¹

4.1. Ниво A1

Artist (noun)

Посматрајући дефиниције из Лонгмана и Оксфордског речника, можемо приметити висок степен подударности. Наиме, обе дефиниције дају конкретне примере шта се подразумева под појмом *art* (уметност) када је у питању лексема *artist – paintings and drawings*. Такође, користе исте професије (*singer, dancer, actor*) да би описали особу која се бави уметношћу професионално. Једина

¹¹ Сви уноси из речника доступни су у Google Docs датотеци због ограниченог простора и прегледности. Препоручује се коришћење Google Chrome претраживача. У случају да не можете приступити датотеци путем хиперлинка, прекопирајте пун линк у претраживач: <https://docs.google.com/document/d/1UFAHhR0FkGlfjinBUPQ9W3WpoZJRJHMG9qg6rCAXmSw/edit?usp=sharing>

разлика између ове две дефиниције јесте што Лонгман додаје и неформално и метафоричко значење уметника као некога ко је изузетан у нечему. Са друге стране, Вебстер пружа дефиниције које су знатно изнад А1 нивоа. Користећи речи попут *professes, fine arts, adept, versed* и сл. овај речник захтева много већи ниво знања језика од категорије којој реч припада. Стога је потребно више времена корисницима да би схватили значење речи, јер ће (вероватно) морати да претраже значења неких речи у дефиницији иницијалног уноса. Додатно по чему се Вебстер издваја јесте да пружа архаична значења речи, која изостају у Лонгмановом и Оксфордском речнику.

Young (adjective)

Лонгманове дефиниције за лексему *young* конкретне су и везују се за реалије у свету и друштву. Прва дефиниција везује се за сва жива бића, док друга користи метафоричко значење речи да окарактерише младе нације, научне гране и организације. Речник такође у оквиру главних дефиниција пружа и директне синонине за прикладне контексте (в. *youthful*). Путем хиперлинкова доступна су значења најчешћих фраза које садрже главну одредницу. Оксфордове прве две дефиниције базирају се на апстрактном концепту младости и уводи се контраст између *младости* и *старости*. Тек се у даљим дефиницијама везује за конкретан опис људи. Оксфордски речник, такође, даје синонимну употребу са речју *youthful*, док су употребе у фразама дате у засебној секцији, а не у самој дефиницији. Оксфордски речник издваја се и по томе што даје значење речи *млађи* као додаток нечијем имену, при чему се врши дистинкција између особа млађе и старије генерације који носе исто име. Вебстерова прва дефиниција се, такође, заснива на апстрактном концепту младости. Али, за разлику од Оксфордове дефиниције, избор лексике за нијансу је захтевнији и сличнији је научном или административном стилу (*stage of life, growth, or development*). У оквиру првог значења Вебстер наглашава дистинкцију између оца и сина са истим именом посредством хиперлинка за синоним *junior*. И у даљим дефиницијама Вебстер се фокусира на апстрактну страну појма младости (*having little experience, having the characteristics of youth*), док се конкретнији примери везују за храну и организације. Као и у претходна два речника, присутан је синоним *youthful* у дефиницијама.

4.2. Ниво А2

Government (noun)

Прво што се визуелно може приметити јесте да је Вебстерова дефиниција квантитативно опширнија у поређењу са Лонгманом и Оксфордом. Прва два речника фокусирају се на општи појам *владе* као групе људи који управљају државом, или дефинишу реч *government* као метод управљања неке државе. Лонгманов речник једино додаје четврту дефиницију са ознаком регистра амерички енглески, где ова именица означава степен контроле коју влада има над економским и друштвеним активностима. Са друге стране, Вебстер залази у више детаља приликом описа владе. Поред дефинисања владе као групе људи, прецизира се и ко су људи који сачињавају владу. Такође се залази у детаље о политичком систему САД. Дефиниције користе политички дискурс (*executive branch, parliamentary system, officials, public affairs, laws and customs*), што може да помогне да се прошири мрежа речи која је повезана за владу, али имајући у виду да је ова лексема категоризована за А2 ниво језика, ти детаљи оптерећују дефиниције и могу да збуне кориснике, уместо да им помогну. Као и у случају лексеме *artist*, Вебстер приказује и застарела значења речи која се дефинишу као мандат политичког кандидата и, општије, нечије понашање у складу са моралом. Интересантно је запазити да Лонгманово америчко значење као такво није присутно у Вебстеру.

Research (noun)

Ако посматрамо све три дефиниције симултано, може се приметити да је Оксфордова дефиниција најопштија, јер користи неодређену заменицу *something* за опис субјекта истраживања. Међутим, Оксфордова дефиниција наглашава да је циљ истраживања проналажење чињеница. Лонгманова друга дефиниција се, такође, фокусира на проналажење чињеница и информација за општи субјекат истраживања. Ипак, прва дефиниција у овом речнику је прецизнија јер описује истраживање као детаљно проучавање теме како би се дошло до нових чињеница, или како би се тестирале нове идеје (у оквиру ове дефиниције речник упућује на синоним *investigate*). Ова дефиниција реалнији је приказ опште научне праксе, где се спроводе експерименти са циљем откривања нових (и до сада непознатих) детаља. Вебстеров речник користи директне синониме – *search* и *investigate* како би описао процес истраживања. Додатно се фокусира на решавање проблема, док концепт проналажења нових информација и чињеница изостаје из дефиниција.

4.3. Ниво Б1

Legal (adjective)

Као што је био случај и са уносом *government*, Вебстеров речник пружа много већи број значења и детаља. Међутим, то са собом повлачи и коришћење дискурса и лексике која је потенцијално на вишем нивоу језика него што је сама одредница у речнику. Сва три речника истичу значење лексеме *legal* као нечега што је повезано са законом, међутим, то чине на различите начине. Лонгман истиче да је нека легална радња дозвољена од стране закона или је пак закон условљава, док је друго значење опште и указује на повезаност поменуте легалне ствари са законом. Оксфордов речник чини инверзију ова два значења, али осим тога нема значајних промена у начину на који се дефинише ова лексема. Вебстеров речник започиње дефинисање на сличан начин тиме што истиче повезаност датог ентитета са законом. Након тога, дефиниције залазе у различите степене легалности (*de jure, titular, statutory*) са хиперлинковима за сваку реч. Следи дефиниција која је присутна и у друга два речника (да је нека акција дозвољена или забрањена законом), али речи које се користе на вишем су нивоу језика од главне одреднице (*permit* и *establish* су на нивоу Б2). Остале дефиниције праве конекцију лексеме *legal* са различитим судовима, правним професијама и конструктима.

Meanwhile (adverb)

У случају прилога *meanwhile* имамо феномен који одступа од досадашњег посматраног корпуса. Дефиниције у Лонгмановом и Оксфордвом речнику квантитативно су опширније у односу на Вебстеров речник. Оба речника дају три аспекта значења речи: (1) да је у питању радња која се симултано дешава са неком другом радњом, (2) да је у питању период времена између друга два периода или догађаја (садржи назнаку за неформални синоним *meantime*), (3) пружа се компаративни аспект значења где се пореде две (различите) ствари које се дешавају у исто време. Са друге стране, Вебстер сумира ова значења у два кратка објашњења да се нешто догодило у периоду који се преклапа, паралелно или у исто време.

4.4. Ниво Б2

Incentive (noun)

Када се посматрају дате три дефиниције, може се запазити да Лонгман пружа највише детаља у погледу сфера употребе. Наиме, у објашњењу су обједињени општа сфера (*encourage people to do something*), сфера посла и бизниса (*work harder, produce more*), сфера мотивације (*start a new activity*) и сфера финансија (*spend more money*). Оксфордов речник као засебну сферу има финансије (*a payment or concession that encourages somebody to do something*), али и у оквиру те сфере објашњење не залази у детаље, већ путем употребе неодређених заменица дефинише се у најопштијим цртама као нешто што ће дати некоме подстрек да уради нешто (*something that encourages you to do something*). Оно што издваја Оксфордovu дефиницију јесу додаци у заградама који указују на правилне реченичне конструкције и синтагме за *incentive (for/to somebody/something) (to do something)*. Вебстер у овом случају користи синоним *incite* као основу објашњења. Оваква дефиниција може да произведе осећај конфузије јер ће корисници речника који нису упознати са основним појмом морати да пронађу значење речи *incite* како би разумели изворни појам. Додатно треба напоменути да *incite* у себи садржи негативну конотацију подстицања на свађу или илегалне радње¹², која изостаје из *incentive*.

Immortal (adjective)

Код Лонгмана и Оксфорда имамо поново ситуацију подударња у начину на који објашњавају појам бесмртности. У првим дефиницијама за ову одредницу оба речника наглашавају да се овај појам везује за нешто што живи или постоји вечно. У другим дефиницијама оба речника наглашавају аспект сећања и трајања када кажу да је неко или нешто бесмртно ако је познато и ако ће бити запамћено (Лонгман у овој инстанци чак и наводи конкретне примере цитата/стиха, представе или песме). Вебстеров приступ у потпуности је другачији. Користећи лексему *exempt*, Вебстеров речник дефинише основну одредницу по принципу супротности. Наиме, наглашава се да је бесмртност изузетак од смрти или страдања. Овакав обрнути приступ може бити изазован за ученике, нарочито ако се има у виду да Вебстер користи нефреквентну реч *exempt* уместо фреквентног синонима *exception*.¹³ Остале дефиниције у Вебстеру дефинишу дат појам у односу на именицу истог корена.

¹² Видети Оксфордov и Лонгманов унос за *incite*.

¹³ За информације о фреквентности, видети Лонгманов унос за *exempt* и *exception*.

5. Дискусија и закључак

Када упоредимо посматрани корпус кроз различите нивое језика, можемо запазити одређене константне тенденције које су присутне у сва три речника. У целини посматрано, Оксфорд и Лонгманов речник у великом броју примера користе одговарајући ниво језика (или ниво који је за само један степен виши) у односу на тражену реч. Вебстеров речник, са друге стране, чешће користи комплекснији вокабулар у исте сврхе. Посматрајмо анализу дефиниција за лексеме *young* (A1) и *immortal* (B2) уз помоћ Оксфордског алата за анализу текста. Дефиниција за реч *young* припада почетном нивоу језика. Стога се може приметити да Лонгманов речник користи речи из нивоа језика A1 и A2, обезбеђујући тиме потпуно разумевање различитих значења и нијанси у значењу дате лексеме, а да при томе не звучи штуро или ограничено у својим дефиницијама. Слична ситуација може се запазити и код Оксфордског речника који тек у понеким инстанцама (*fully, consisting, suitable, appropriate, annoyed, relative*) залази у ниво језика који је изнад тражене лексеме. Ипак, треба имати у виду да Оксфордски речник у неким случајевима поред тих речи даје синониме који су на нижем нивоу језика (*angry or annoyed*), или даје хиперлинкове где ученици могу да виде значење те речи (*relative*), или је могуће те речи изоставити из дефиниције, а да то не ремети разумевање изворне лексеме (*not fully developed; suitable or appropriate for young people synonym youthful*). Вебстеров речник користи највећи број речи које су изнад нивоа A2 (*growth, development, junior, tender, desirable, relating, characteristics, youth, representing, rejuvenated,¹⁴ political*). Вебстеров речник не користи синониме попут Оксфордског речника, па иако је могуће игнорисати неке од речи приликом читања дефиниција, сама структура реченица и приступ дефинисању појма чини тешким разумевање циљне речи. Уместо конкретизовања апстрактног појма младости путем појма младе особе, ствари или животиње, Вебстеров речник користи у првом значењу појам *бивштвања* и *младе доби*. Чак и када користи храну и пиће у својим објашњењима, овим конкретним појмовима претходе речи на Ц1 нивоу *tender* и *desirable*, што може додатно да збуни кориснике речника уместо да им помогне. Путем реченичних конструкција (*of an early age* уместо нпр. *youthful; recently came into being* уместо нпр. *born* и сл.) и избора лексике у дефиницијама може се закључити да је Вебстеров речник намењен ученицима од средњег нивоа језика.

¹⁴ Иако је ова реч некатегоризована у алату за проверу текста, можемо засигурно тврдити да је изнад нивоа A2.

Сличне тенденције приметне су и у уносима *artist*, *government* и *legal*, где Вебстеров речник користи речи изнад нивоа основне одреднице, што може довести до фрустрације код ученика који ће морати да изврше додатне претраге како би разумели шта дата реч значи. Вебстеров речник, такође, у одредницама за *government* и *legal* залази у елементе америчке културе пружајући (пре)велики број детаља, што може представљати додатни изазов за ученике. Иако је присуство енциклопедијских информација пожељно како би се у потпуности могло разумети значење одређених лексема (Wiegand, 1984 према Battenburg, 1991:р.49), ове информације треба да буду општег карактера, док се у Вебстеровом речнику залази у специфичности америчког система, које могу бити корисне Американцима, али не и странцима који би да разумеју основне функције владе или закона.

Пажњу ћемо посветити и лексеми за Б2 ниво *immortal*. Када је у питању одабир лексике, можемо запазити да сва три речника користе речи које су испод нивоа Б2. Дакле, иако сам избор лексике директно не представља проблем, начин дефинисања тражене лексеме знатно се разликује. Лонгманов и Оксфордов речник дефинишу појам бесмртности на основу карактеристика које су саставни део овог концепта, док Вебстеров речник исти појам дефинише на основу изузетака. Користећи тако обрнуту логику, дефиниције из Вебстера могу представљати изазов корисницима речника, нарочито ако нису упознати са речима *exempt*, *oblivion*, *imperishable*, те ће им бити потребно више труда да дођу до истих резултата које Оксфордов и Лонгманов речник директно пружају. Додатно, ако посматрамо друге уносе из виших нивоа језика: *research*, *meanwhile* и *incentive*, приметимо да је Вебстеров речник изненађујуће кратак и штур на објашњењима. Често се користе синонимне речи како би објасниле сам појам, или се појам дефинише путем цикличне дефиниције (користећи сам појам или другачију врсту речи). У овим случајевима Лонгман и Оксфорд прецизнији су и разлажу комплекснија значења на различите аспекте и сфере. Лонгманов речник у том смислу има благу предност, јер у већем броју случајева у односу на Оксфорд залази у детаље и пружа пропратна објашњења.

И у остатку нашег корпуса¹⁵ настављају се исте тенденције као и у описаним примерима изнад. Стога, можемо констатовати да су према избору лексике и начину дефинисања Оксфордов и Лонгманов речник слични. Ова два речника у већини случајева користе речи које су прикладне за дати ниво језика и путем описа који су детаљни, али истовремено једноставни за разумевање, прибли-

¹⁵ Доступног на линку: <https://docs.google.com/document/d/1UFANhR0FkGlfJinBUPQ9W3WpoZJRJHMG9qg6rCAXmSw/edit?usp=sharing>

жавају значења корисницима речника. Вебстеров речник, са друге стране, не представља добар избор за почетне нивое учења, јер често користи речи које су знатно изнад нивоа тражене лексеме, или је сама формулација дефиниције изазовна и конфузна. Такође, Вебстеров речник често парадоксално може да нуди или превише енциклопедијских информација, или премало објашњења која се ослањају на синонимију као вид објашњења. На основу урађене анализе и закључака који из ње произилазе, истакли бисмо да су Оксфорд и Лонгманов онлајн речник прикладнији за ученике средњих школа, за њихов узраст и ниво знања језика, имајући у виду тип лексике и начин дефинисања који се користи у дефиницијама. Са друге стране, Вебстеров онлајн речник може се препоручити за ученике или студенте енглеског језика који имају довољно лингвистичких и комуникативних компетенција на страном језику те су способни да разумеју и осете предности комплекснијих дефиниција.

Извори

1. Merriam-Webster Dictionary (у тексту: Вебстеров речник). <https://www.merriam-webster.com/> [Accessed 16th January 2023].
2. Longman Dictionary of Contemporary English Online (у тексту: Лонгманов речник). <https://www.ldoceonline.com/> [Accessed 16th January 2023].
3. Oxford Learner's Dictionaries (у тексту: Оксфорд речник). <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/> [Accessed 20th January 2023].

Литература

1. Atkins, B. T. S. & Rundell, M. (2008) *The Oxford Guide to Practical Lexicography*. Oxford, Oxford University Press.
2. Battenburg, J. D. (1991) *English Monolingual Learners' Dictionaries: A User-oriented Study*. Berlin, Niemeyer.
3. Chu, D. W. K., Keung Ng, K. & Lai, I. K. W. (2016) The importance of online dictionaries in language learning: a case study on third language acquisition of German. *Int. J. Services and Standards*. 11 (2), 121–139.
4. Doroszewski, W. (2018) On dictionary definitions of the meanings of words. In: Doroszewski, W. (eds.) *Elements of Lexicology and Semiotics*. Berlin, Boston, De Gruyter Mouton, pp. 273–294.
5. Gao, J. (2021) Basic Cognitive Experiences and Definitions in the Longman Dictionary of Contemporary English. *International Journal of Lexicography*. 26 (1), 58–89.

6. Halas, A. (2014) Definisanje značenja leksema u leksikografskoj praksi engleskog i srpskog jezika. *Jezici i kulture u vremenu i prostoru*. IV/2. Novi Sad, Filozofski fakultet, 77–88.
7. Hartmann, R. R. K. & James, G. (2000) *Dictionary of Lexicography*. Beijing, Foreign Language Teaching and Research Press.
8. Lai, C. (2006) The advantages and disadvantages of computer technology. *Doctoral Forum – National Journal for Publishing and Mentoring Doctoral Student Research*. 3 (1). <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED492159.pdf>. [Accessed 18th September 2022].
9. Nist, S. L. & Olejnik, S. (1995) The Role of Context and Dictionary Definitions on Varying Levels of Word Knowledge. *Reading Research Quarterly*. 30 (2), 172–193.
10. Spasić, N. & Todorović, M. (2022) Синхрони преглед једнојезичних онлајн речника српског језика. *Филолог*. XIII (25). Универзитет у Бањој Луци, Филолошки факултет, 222–239.
11. Šipka, D. (2006) *Osnovi leksikologije i srodnih disciplina*. Novi Sad, Matica srpska.
12. Todorović, M. & Spasić, N. (2022) Енглески онлајн речници: преглед карактеристика три речника и испитивање подесности за ученике. *Ип: Зборник радова Филозофског факултета*. LII (4). Косовска Митровица, 109–128.
13. Yonally, D, & Gilfert, S. (1995) Electronic dictionaries in the classroom!?! Bah, humbug! *The Internet TESL Journal* 1. <http://iteslj.org/Articles/Yonally-ElecDict.html>. [Accessed 18th September 2022].

Milan D. Todorović

Nataša A. Spasić

University of Kragujevac

Faculty of Philology and Arts

DEFINING THE SAME LEXEMES IN ONLINE DICTIONARIES: A CASE STUDY OF THREE POPULAR MONOLINGUAL ENGLISH DICTIONARIES

Summary

In this paper we presented the different ways in which three monolingual online English dictionaries (Longman Dictionary of Contemporary English Online, Oxford Learner's Dictionaries and Merriam-Webster Dictionary) define the same lexemes that belong to different language levels (from A1 to B2). Aside from the formal elements present in all of the (online) dictionaries – part of speech, pronunciation, examples, register, pictures and synonyms, we highlighted the very nature of the definitions. We studied two lexemes for each of the language levels. When analysing individual examples

we employed the descriptive method, while the comparison method was used to point out the key differences in which these dictionaries define concepts such as: artist, government, immortal, meanwhile, etc. The aim of the analysis and comparison was to highlight which of the aforementioned dictionaries would be suitable for high school students to use when learning English as a foreign language. We came to the following conclusions – Longman and Oxford dictionaries break down the more complex meanings into digestible instances and use language that is appropriate for the language level of the desired lexeme. Webster's dictionary is more formal and often uses sentence patterns and words that are above the language level of the target lexeme.

► **Keywords:** lexicography, internet dictionary, online dictionary, English language, comparison, Oxford English Dictionary, Longman, Merriam Webster.

Преузето: 18. 6. 2023.
Прихваћено: 4. 10. 2023.

Наиље Р. Маља Имами¹
Универзитет у Београду, Филолошки факултет
Катедра за албанологију

Анђела М. Марковић²
Универзитет у Београду, Филолошки факултет
Катедра за албанологију

ОПТАТИВ У АЛБАНСКОМ ЈЕЗИКУ

Апстракт: Глаголски систем албанског језика у свом данашњем облику прилично је богат различитим временским и модалним облицима. Неки од њих наслеђени су из најстаријих стадијума развоја језика, други су релативно нове унутрашње творевине. Иако је овај глаголски облик проучавао низ истакнутих албанолога као што су Ф. Бор (1854) (Franz Bopp), Д. Камарда (1864) (Dhimitër Kamarda), Г. Мајер (1888) (Gustav Meyer), Х. Педерсен (1895) (Holger Pedersen), Ђ. Пекмези (1908) (Gjergj Pekmezi), М. Доми (1961) (Mahir Domi), Ш. Демирај (1986) (Shaban Demiraj), његово порекло и развој остају и даље нејасни и многа питања остала су отворена. У овом раду бавићемо се његовим историјским развојем, његовом употребом и даћемо мишљења других познатих лингвиста о овом глаголском начину.

Кључне речи: албански језик, морфосинтакса, оптатив, конјунктив, историјат, творба и употреба.

1. Увод

Под оптативом се пре свега подразумева жељни начин (Simeon, 1969:p.991), а неки граматичари му приписују и само значење жеље (Piper & Klajn, 2013:p.152). То значење се најчешће изражава радним глаголским придевом глагола бити (*На част му била лаж!*), (*На част му лаж!*), али и презентом с речцама *да* или *нека* (*Да си здрав! Нека бољи победи!*), који се тако чешће јавља

¹ nailje.malja.imami@fil.bg.ac.rs

² andjela.markovic@fil.bg.ac.rs, markovic.m.andjela@gmail.com

у императивном значењу, или потенцијалом, који је, пре свега, могући начин (*Ја бих попила нешто*) итд.³ (Nenezić, 2019:p.178).

У поглављу о синтакси глагола М. Стевановић (1989:p.624–625) описује временску (индикативну и релативну) и модалну употребу крњег перфекта. Разликује више врста модалног крњег перфекта: а) у императивној, оптативној служби, у ексclamацијама, у благословима и клетвама, додајући да се овде јавља само облик без помоћног глагола и наводећи бројне примере, рецимо: *Живео! – Умукни, пукао! – Нинај Јово, ти живио мајци! – Ој, Чутићу, жалост дочекао!* итд., б) с концесивним (допусним) значењем, претежно у језику народних умотворина, нпр. *Чекао, не чекао нећеш добити. – Ја ћу Мару на силу отети, макар своју изгубио главу* итд., в) с кондиционалним значењем, нпр. *Ако ли ми право не судио, дабогда де дана не живио. – Лаж чуо, лаж казујем* итд. г) уопште у хипотетичким реченицама, нпр. *Тако било свакој друзи која мајке не слушала. – Како мирили, тако се смирили* итд. Дакле, М. Стевановић и оптативно значење приписује крњем перфекту, премда он не може алтернирати с пуним обликом перфекта као кад се употреби са временским значењем. Стевановића у овом гледишту следе и други граматичари (в. нпр. Станојчић & Поповић, 2004:p.388; Клајн, 2005:p.123), па и синтаксичар С. Танасић (2005:p.410) у *Синтакси глагола*, само што он у опису модалне употребе крњег перфекта нема термин оптативан, већ каже да се користи и за исказивање благослова (*Бог те поживио.*) и клетви (*Дијена ли је, грм је убио!*), а наводи и његове примере у различитим врстама модалних реченица, у концесивним (*Дошао не дошао, ми ћемо се окупити.*), кондиционалним (*Ако ли ми право не судио, / Дабогда де дана не живио.*) и релативним реченицама (*Кад мој топuz из мора изишо, / Онда ваки дјетић постану*). Међутим, значајно је то што Танасић, примећујући да се у наведеним примерима крњи перфекат не може заменити пуним облицима, каже да се може поставити питање да ли је у њима уистину увек баш облик перфекта у питању или се можда ради о футуру другом односно потенцијалу, који такође у свом саставу имају радни глаголски придев. ‘Ово питање се намеће тим више’, закључује Танасић, ‘што би у датим предикатима могли доћи ти облици и у пуној форми’ (Tanasić, 2005:p.411; Nenezić, 2019:p.173).

Занимљиво је да овакво становиште налазимо и код Т. Маретића (1963:p.664–665) у *Граматици хрватскога или српскога књижевног језика*, чије је прво издање објављено још 1899. године. Говорећи о синтакси глагола, или још ближе, о синтакси партиципа, Маретић (1963:p.663) каже: ‘Оптатив или жељни начин зове се активни партицип кад сам собом, без икакве друге

³ О неглаголским оптативним средствима в. Пипер, 2005:p.642–643.

ријечи, значи жељу⁴. Набраја и примере његове употребе у допусној реченици с везником *макар* (*ма*) или без везника (*Богме, господару, ти се шалио или не шалио, ја сам за истину примио.*), погодбеној с везником *кад* или *док* место футура (*Кад плакала, бисер ти ишао из очију, и кад говорила, ружа ти златна из уста излазила!*), као и у релативној (*Колико љеба појела, толико једа имала!*).⁴

Своје место у поглављу о морфологији нашао је и оптатив као један од три глаголска начина, поред императива и потенцијала. ‘Одређује се као прост облик који је једнак с обликом радног придјева, али за разлику од радног придева, који је сам за себе непотпуни облик, оптатив је потпуни облик. Његова употреба тражи одговарајуће синтаксичко-семантичко окружење и одговарајућу интонацију (*Добро нам дошли; Уздрављу носила; Срећно ти било; Не поменуло се* и сл). Оптатив је лексичко-граматичка категорија која је значењски донекле блиска императиву (заједничка им је директивна функција), али је слабије граматикализована јер је круг глагола који се срећу у оптативним изразима ужи, а зависност употребе оптатива од контекста је врло јака. Поред тога стално стилско својство оптатива је експресивност’ (Piper & Klajn, 2013:p.183–184).⁵

По Пиперу и Клајну, у морфолошком одељку радни глаголски придев, заједно с трпним, дефинише се као градивни, односно непотпуни глаголски облик, чија је главна улога да служи извођењу сложених, потпуних глаголских облика и по правилу се не употребљава самостално у некој синтаксичкој функцији (Piper & Klajn, 2013:p.152). О крњем перфекту, пак, кажу да је облик перфекта у којем нема помоћног глагола, то јест, облик перфекта који је сведен на сам радни придев, изузимајући тзв. привидни крњи перфекат, да се послужимо Стевановићевом терминологијом (Piper & Klajn, 2013:p.169).

2. Оптатив албанског језика

Први лингвиста који је покушао да објасни овај глаголски облик јесте Франц Боп⁶, који оптатив албанског језика назива конјунктив и посебан формант овог глаголског облика *-sh- /u/* (*plaksha, plaksh* итд.) повезује са наставком сигматског аориста, стављајући га на линију са глаголским облицима староперсијског *da-sai* ‘*të jarë*’ ‘да даје’, *galb-sai* ‘*të ndihmojë*’ ‘да помаже’ и грчког *λῶ-οατ* ‘да одабере’ ‘*të zgjidhte*’, *τύπσατ* ‘*ta grahtë*’ ‘да туче’ ‘нека га туче’. Боп овај

⁴ Исто.

⁵ Исто.

⁶ F. Bopp, *Über das Albanesische in seinen verwandtschaftlichen Beziehungen*. Berlin, 1854, f. 474, v., 530, 533 v.

глаголски облик по формирању упоређује са санскритским потенцијалом и грчким оптативом. Према његовом мишљењу, оптатив албанског језика наслеђен је од давнина, и у основи је аорист конјунктива (Торали, 1998:р.109).

Боповим стопама иде и Камарда⁷ (Dhimitër Kamarda), који овај глаголски облик назива прошлим временом конјунктива, који важи за оптатив, углавном формираним од аориста или перфекта одговарајућег глагола.

Ово објашњење Боп даје и код супстантивног глагола у албанском⁸, где облике множине оптатива: *këndofshimë, këndofshi, këndofshinë* ‘да певамо, да певате, да певају’, директно пореди са латинским облицима *cantav(i)ssemus, cantav(i)ssetis, canta(i)ssett*⁹. Ово објашњење, касније понавља и Ђ. Пекмези (Gjergj Pekmezi) у својој граматици¹⁰.

По Г. Мајеру и Ђ. Пекмезију, оптатив потиче из перфекта конјунктива латинског језика, док према Бопу и Педерсену, он има порекло од *аориста* конјунктива. Ово мишљење подржавају М. Доми и Ш. Демирај (Xhaferraj, 2012:р.146).

Међутим, ово Г. Мајерово мишљење није прихватио ниједан од лингвиста који су се бавили албанским оптативом, почев од Х. Педерсена (Holeger Pedersen) па до М. Домија (Mahir Domi), Ш. Демираја (Shaban Demiraj), К. Топалија (Kolec Topalli), итд. Они су сматрали да: латински имперфекат изражава временско значење у прошлом времену, док оптатив албанског језика изражава жељу говорника за радњом или стањем током и након говора. Облик *cantavissem* или *cantassem* у албанском језику фонетски не може да дâ облик као *këndofsh* ‘Ти да певаш’, јер би, према латинском, а ослањајући се на фонетска историјска правила албанског језика, оптатив албанског изгубио интервокални наставак -в- (тако да не бисмо имали -ф-, за које се сматра да потиче од муклог -в-) и сачувао би се -i- (док код облика албанског језика он недостаје) (Likaj, 2003:р.205–206).

Како тврди Демирај, чињеница је да се оптатив појављује у раној фази индоевропских језика, и да њу прихватају сви они који су се бавили проблемима упоредне граматике. У прилог овоме довољно је да поменемо компаративисте различитих генерација, као што су Бругман (К. Brugmann), Грундрис (G. Grundriss), Хирти (Н. Hirt). Према Хирту, оптатив индоевропских језика јесте

⁷D. Camarda, *Saggia di grammatologia comparata sula lingua albanese*. Livorno 1864, f. 245 v.

⁸G. Meyer, *Das Verbum substantivum im Albanesischen*. Philologische Abhandlungen für Hertz, Berlin, 1888 f. 90 v.

⁹Vidi i *Kurzgefasste albanesische Grammatik*, Leipzig, 1888, f. 41 v.

¹⁰Види *Dr. Pekmezi, Grammatik der albanesischen Sprache*, Wien, 1908.

глаголски начин који се формирао много пре него што се формирао конјунктив. По њему¹¹, оптатив су имали и они индоевропски језици код којих се не виде трагови конјунктива, као што су словенски језици, латински и германски језици (Demiraj, 1986:p.887).

Опште је прихваћено да је овај начин углавном имао два главна значења¹²: 1. Модално значење честитања, жеље одакле је створен термин оптатив; 2. Модално значење могућности (потенцијалности), односно слично значење са оним код тзв. условног начина¹³. Са првим значењем налазимо га само у независним (или главним) реченицама, са другим значењем налазимо га код зависних реченица. Блиско значење између оптатива и конјунктива довело је до тога да су се облици ова два начина мешали од раних времена у већини језика. Како наводи Демирај, по Бругману, само грчки језик (то значи стари грчки језик)¹⁴ успео је да сачува да се ова два начина разликују један од другог. Али у другим језицима они су се помешали, понекад су преовладавали облици једног начина, а понекад облици другог. Ови мешовити облици у граматичкој традицији различитих језика класификовани су као облици конјунктива, чак и у оним случајевима када су првобитно били облици оптатива. Али без обзира на начин класификације, ови глаголски облици у одговарајућим језицима користе се не само као конјунктив него и као оптатив, а у неким језицима и као оптатив¹⁵ (Demiraj, 1986:p.888).

За разлику од Демираја, Топали је мишљења – да иако је оптатив наслеђени глаголски облик, он нема генетску везу са оптативом индоевропског језика, који је нестао у готово свим језицима ове породице, или се спојио са другим глаголским облицима, углавном са конјунктивом. Главно модално значење оптатива јесте да изражава жељу говорника, честитање или клетву¹⁶ (Topalli, 2011:p.818).

¹¹ Исто.

¹² Такође је указао на употребу овог начина са значењем императива (cp. Brugmann, op. cit. II, 3, 856 v., Hirt, op. cit. VI, 282).

¹³ Али те употребе албанског оптатива не треба да се мешају са онима у такозваном условно-оптативном глаголском начину који се користи у румунској граматици (као нпр. у ГРА I, 272) за облике типа *aș cănta* і др.

¹⁴ По Хирту, дело цит. II, 285, оптатив на грчком релативно је рано нестао. У Новом завету постоји само 38 случајева. Чак је и у класичном санскритском језику нестао. У оба ова језика конјунктив је употребљен.

¹⁵ По Хирту *celo. cit.* VI 291, словенски и германски језици ‘никада нису имали конјунктив’. Међутим, у граматицима ових језика говори се о облицима конјунктива, а не оптатива.

¹⁶ Овим модалним значењем створен је и псеудооптатив у албанском језику типа *Të lumtë* = Браво теби!, / од придева *lum* = благ, нпр. *Ju lumshin këmbët* – Ноге вам се позлатиле!

Као што се види и у другим индоевропским језицима, оптатив се изражава облицима конјунктива. Таква појава примећује се и у албанском језику.

И у албанском језику облици оптатива могу да се замењују са одговарајућим обликом конјунктива: *vafsh (të vesh) shëndoshë!* ‘Да идеш здрав’, ‘Дај Боже да идеш здрав’¹⁷, *Në ardh të (po të vijë) njeri, më njofto* ‘Ако дође/уколико буде дошао неко, обавести ме’, *Edhe në i prefshinë (edhe sikur /edhe po t’i presin) udhën ..., ai s’kthehet...* ‘Иако му пресеку пут..., он се неће вратити. /букв. прев./’, *Le të hyjë kushdo qoftë (kushdo që të jetë)* ‘Нека уђе било ко/когод био’, *Kërkoji kudo qofshin (kudo që të jenë)* ‘Потражи их где год да су’ (Demiraj, 1986:p.886).

У независним (или главним) реченицама оптатив изражава модално значење (у облику благослова или клетве), док у зависним, условним и допусним реченицама изражава модално значење могућности. У другом случају, модално значење могућности, у суштини, произлази из општег значења реченице и функција оптатива условљена је присуством подређеног везника *në* ‘у’, односно *edhe në* ‘иако’; ово друго, као што је познато, добија се када се везнику *në* ‘у’ дода везник ‘и’ (уп. *edhe po* ‘иако...’, *edhe sikur* ‘и када би’). Са значењем могућности употребљавају се и облици оптатива глагола *jam* ‘бити’ (само у презенту) након неодређених заменица у функцији конјунктива *kushdo* ‘било ко’, *cilido* ‘било који’, (*cilado* ‘било која’, *çfarëdo* ‘било какав’) и иза прилога у функцији везника *kudo* ‘свуда’, *kurdo* ‘кад год’ и *sido* тј. (*sidoqoftë*) ‘како год’.

‘Оптатив албанског језика гради се помоћу посебних форманата, а то су *-sh-*/ш/ за глаголе с основом на сугласник (*hapsha*) и *-fsh-* /-фш-/ за глаголе са основом на самогласник (*shkofsha*) ‘Да идем’ /букв. прев./ . Од ова два форманта, први је општи, пошто припада свим глаголима, па је стога посебна карактеристика овог начина; док је други онај формант, који се јавља само код глагола с основом на самогласник, везан је за формирање дифтонга, па се зато сматра да се појавио у унутрашњем развоју албанског језика. Оптатив има и личне наставке, с изузетком другог лица једине, који нема наставак. Са синтаксичке тачке гледишта, карактерише га употреба речце за негацију *mos* ‘немој’, која се углавном среће у глаголским облицима афективног карактера’ (Topalli, 2011:p.818).

Оптативом се бавио и албански лингвиста Сељман Риза (Selman Riza) (1997:p.460), који је тврдио да иако српски језик нема жељни начин, он презентом али и конструкцијом *да + презент* означава радњу која се дешава у садашњем и будућем времену. ‘Као у албанском тако и српскохрватском јези-

¹⁷ Најприближнији превод је /Дај Боже да стигнеш здрав. (прев. аут.)!

ку једна неостварена жеља се изражава конструкцијом *да + презент*. Риза је сматрао да презент оптатива означава блиску и будућу радњу.

На пример:

Mirëse erdhtë, qofshi të mirëseardhun, miq të dashur! Добро дошли, мили гости!

Rrnoftë vllazënimi i popujvet! Живело братство народа!

Mos pafshim luftën më kurr! Не видели рат више никада! /букв. прев./ Не дао Бог да више видимо рат.

Le të plasë ku të plasë! Куд пукло да пукло.

Dashtë pa dashtë! Хтео не хтео!

Ah, të kisha dijtë vetëm këtë gjá. Да сам то само знао!

2.1. Оптатив има презент и перфект

Глаголи прве конјугације, чија се основа завршава самогласником, презент оптатива формирају следећим наставцима: *-fsha, -fsh, -të*, глаголи II конјугације наставцима *-sha, -sh, -të* (*hapsha, hapsh, haptë*), а глаголи III конјугације *-ça, -ç, -të, -çim, -çi, -çin / ча, -ч, -тљ, -чим, -чи, -чин!* (код ових последњих основа партиципа завршава се на наставак */në/* нпр. *dhënë* ‘дати’, оптатив је *dhënça*, за глагол *-lë* ‘оставити’ партицип је *-lënë*, а оптатив *-lënça*, а код глагола *-zë* ‘ухватити’ партицип је *-zënë*, а оптатив *-zënça* (Malja-Imami, 2009:p.265).

Одрични облик оптатива гради се помоћу одричне речце *mos* ‘немој’ којом се у већини случајева изражава проклињање: *Mos ardhshi faqebardhë!* ‘Дабогда се вратили црних образа! /букв. прев./, *Hë, mos vdeksh kurrë!* ‘Ах, не дао Бог да икада умреш’ или ‘Ах да никада не умреш!’.

Перфекат оптатива гради се од помоћног глагола оптатива *paça* и партиципа *pasur /paça + pasur/* за актив, док пасив гради од помоћног глагола оптатива *qofsha* + партицип (нпр. *qofsha gëzuar*). Оптатив у албанском језику има две функције: да изражава жељу говорника (у облику честитања или проклињања/клетве) и означава радње које су се десиле у прошлости. Углавном се јавља у клетвама: *Qofshi gëzuar!* ‘Срећни били!’. Има актив *paça larë* и пасив *qofsha larë*. И једно и друго веома се ретко користи, посебно пасив.

Овим временом оптатива изражава се жеља говорника за стањем постигнутим претходном радњом, израженом глаголским партиципом, или његова жеља за одређеним стањем у садашњости или будућности.

Оптатив се употребљава:

1) По Топалију у протазама хипотетичких сложених реченица после кондиционалног везника *në* 'у': код Бузукуа: *Ndë rafsha, mos u vrafsha* 'Куд пукло да пукло!'

2) У зависним реченицама, које почињу неодређеним заменицама или прилошким везницима који као други елемент имају глагол *do* (*kushdo* 'било ко', *cilido* 'било који', *kudo* 'свуда', *kurdo* 'кад-год', *sido* 'како било', *sado* 'колико било' и др.), нарочито са глаголом *jam* 'бити' (*kushdoqoftë* 'ко год био', *kudo qoftë* 'где год био'), али и са другим глаголима, нпр. *Kudo shkofsha, mos u rrzofsha* 'Где год да идем ништа нек ми се не деси'.

3) У зависним реченицама, које почињу односном заменицом, нарочито на северу: *Kush mos levdofhtë vedin, i u djegët kasolla* 'Ко не хвали своју кућу/место, нека му она изгори' /букв. прев./.

4) У зависним реченицама које означавају место, време, циљ, намеру, испред везника: *ku* 'где', *nga* 'одакле', *kur* 'када', *sa* 'колико', *qysh* 'како' и др., нарочито на северу, али су присутне и на југу, као: *Qoftë ku vetofhtë e bumbulloftë*. 'Нека то буде тамо где сева и грми'.

5) У сложеним и независним реченицама, када оптатив има значење императива, али и када изражава молбу: *Ljustë qoftë, gjak mos qoftë*. 'Нека буде рат, само да не буде крв', *Vendin e huej e levdosha, por kurr mbrendë mos i vosha* 'Хвалићу туђу земљу, али не дао Бог да живим у њој', *Kjofhtë ba kjo fejesë!* 'Нека се деси та веридба!'

6) Облицима оптатива могу да се изразе и друге значењске нијансе: тако, обликом презента и глаголом *jam* 'бити' може да се изрази супротстављање говорника у упитним реченицама: *Shka kjoftë qari yt? Ia pret vëllai i madh* 'Где је решење за тебе? Одбрусио му је старији брат'; *Po në dashtë moj gru, moj gru edhe pa të jetojmë* 'Уколико жели, бре, жено, и без њега ћемо да живимо' (Торали, 2011:р.819–820).

У свим овим примерима види се да се оптатив по модалности приближавао конјунктиву, и употребљава се у зависним сложеним реченицама и после везника иза меница.

Из горенаведених примера види се да су оптатив много користили стари писци и да је тада имао више функција него што има сад. Из овога произлази да је употреба оптатива у савременом албанском језику за означавање жеље говорника у процесу рестрикције некадашњих функција које је имао овај начин, што може да буде резултат конкуренције употребе са конјунктивом, са којим се подудара у његовим функцијама. Чак и у његовој главној употреби,

када означава жељу говорника, оптатив чува модалност конјунктива, пошто се и ова функција изражава глаголом у конјунктиву, не само у албанском језику (*Të rrojë* ‘Нека живи’, него и у свим језицима који немају посебан начин да изражавају жељу говорника (лат. *prosit*, герм. *es lebe*, итал. *cosi sia*, фр. *soit heureux*, енг. *long live* и др.). И пошто жеља говорника може да означава само радњу која још није завршена, временско значење оптатива остаје увек будуће време. Модалну функцију конјунктива и временско значење футура чува оптатив и у другим употребама, у кондиционалним реченицама када им претходи везник *në* ‘у’, у реченицама које означавају време и место са везницима: *kur* ‘када’, *sa* ‘колико’, *ku* ‘где’, *kudo* ‘свуда’ и др. (Торали, 2011:р.821).

Оптатив налазимо и код старих аутора са севера, али и код старих писаца попут Ђ. Бузукуа (Gjon Buzuku), Ф. Бардија (Frang Bardhi), П. Будија (Pjetër Budi) и Л. Матренге (Lekë Matrënga).

Дајемо неколико примера:

а) Бузуку: *Ti në mbajrësh mend të këqiatë, kush tjetër mundë i duronjë.* ‘Ако ти заборавиш те лоше ствари, ко ће да их памти! /букв. прев./’

б) Матранга: *Ashtu kloftë.* ‘Нека тако буде’ и др.

в) Буди: *E ndonëse ndëpacinë shërbyem gjëkafshë...* ‘Ако су ти уопште понудили нешто. /букв. прев./’

г) Барди: *Ndo ende ty të dhashtë paq i lumi zot... e zotynë të shpufte shëndosh!* ‘Ако ти помогне велики Бог... и Бог да те чува здравог!’

Из горенаведених примера јасно је да оптатив има конјунктивну модалност да изрази претпоставку и значење будућег времена. Стога, чак и када изражавамо жељу, глагол има значење конјунктива (Demiraj, 1986:р.889).

Топали (2013:р.9) даје табеларни преглед глагола *hap* ‘отворити’ у оптативу у албанском, староиндијском, грчком и литванском:

албански	староиндијски	грчки	литвански
hap-sh-a	<i>dâ-syâmi</i>	δῶ-σ-ω	<i>du*-s-iu</i>
hap-sh	<i>dâ-syasi</i>	δῶ-σ-εις	<i>du*-s-i</i>
*hap-sh-të > haptë	<i>dâ-syati</i>	δῶ-σ-ες	<i>du*-s</i>
hap-sh-im	<i>dâ-syâmas</i>	δῶ-σ-ομες	<i>du*-s-ime</i>
hap-sh-it	<i>dâ-syata</i>	δῶ-σ-ετε	<i>du*-s-ite</i>
hap-sh-in	<i>dâ-syanti</i>	δῶ-σ-οντι	<i>du*-s</i>

‘Формант -sh /ш/, који је био присутан у свим личним облицима, има индо-европско порекло. То је био -s- /с/ и морао је бити формант сигматског футура, коју су имали и други језици, као што су санскрит, грчки и литвански. С овом врстом футура лингвисти су повезивали неке облике латинског, као што су *capso, faxo*, који се граде формантом -с-¹⁸. За албански језик прелазак функција ових глаголских облика из временског значења футура на функције које се генерално поклапају са конјунктивом, потпуно је легитиман, ако се узме у обзир да је албански језик, да би изразио временско значење футура, створио аналитичке облике, изграђене од глаголских група које садрже глагол у конјунктиву *do të shkoj* ‘ићи ћу’, *kam për të shkuar* ‘имам да идем’. У овим околностима, промена функције глаголског облика који је изражавао футур, преузимајући функцију конјунктива, сасвим је нормалан процес.’ (Topalli, 2011:p.826).

2.2. Оптатив с основом од аориста

‘Према Бопу¹⁹, код презента оптатива албанског језика, кога он зове *конјунктив аориста* сачуван је карактеристичан формант аориста -sh-/ш/< -s/c/²⁰, док -f /ф/ код облика -fsh-/фш/ повезује са гласом -v- /в/ аориста (*kërko-v-a*²¹ *тражих*). Дакле, према Бопу презент оптатива у албанском језику у почетку је био *аорист конјунктива*. Ово мишљење подржао је и албански писац Д. Камарда²² (Dhimitër Kamarda), који је сматрао да њега карактерише *прошло време конјунктива* које може да се сматра и оптативом или *аористом конјунктива*’ (Demiraj, 1986:p.893).

За Х. Педерсена, како пише К. Топали, албански оптатив јесте аорист конјунктива, који је формиран од презента конјунктива. ‘Овај облик аориста се, према овом лингвисти, разликовао од показног начина само у другом и трећем лицу једнине наставком. -ç, të /ч/ и /тљ/. Пошто је овај облик аориста постао уобичајен као поздравни облик честитања у главној реченици, постало је неопходно да се разликују и други облици од индикатива; према глаголском облику другог лица једнине *shpëtofshtë* ‘Да се спасеш’ формиран је глаголски облик за друго лице множине *shpëtofshtë* ‘Да се спасете’, а затим облици за прво и треће лице множине *shpëtofshtëm* ‘Да се спасемо’, *shpëtofshtën* ‘Да се спасу’ и

¹⁸ Види за ово: Schleicher GR. 490 v.

¹⁹ Ueber das Albanesische, 474 v., 533

²⁰ За формант -s-/с/ аориста Боп је имао резерву да потиче од глагола јам /бити/.

²¹ О Боповом мишљењу у вези са пореклом гласа -в- види XX/28. Белешка 46.

²² Saggio, 245 v.

тек на крају прво лице оптатива *shpëtofsa* ‘Да се спасем’. Ово правило важи само за глаголе који формирају оптатив од основе аориста, а не за оне глаголе који формирају оптатив од партиципа. То је можда због тога што се значење оптатива у зависној реченици (*Futurum exactum*) поклапа са перифрастичким облицима (*kam lidhurë vезао сам* и др.) (Topalli, 1998:p.105).

У прилог његовој тези о формирању оптатива спајањем аориста индикатива помоћу додавања наставака за презент конјунктива, Е. Ликај (Ethem Likaj) (2003:p.206) објашњава да се аорист индикатива, који се користи за означавање радње која је завршена у прошлости, у посебним случајевима користи за именовање радње која ће се десити у блиској будућности, не само у зависним реченицама, већ и у независним и реченицама типа: *Po e gjete...*, *ta fala* ‘ако га нађеш..., поклонићу ти’ или *do të ta fal* ‘имам да ти поклоним’. Управо у овој последњој употреби, према Демирају, говорник увек из стилско-емотивних разлога радњу која се још није одиграла, изражену аористом, представља као завршену. Аорист са таквом вредношћу може да се употреби и да се саговорнику изрази честитање за неку радњу у блиској будућности. Даље, овај облик који се користи у оваквом значењу такође је формално допуњен наставком другог лица једнине садашњег конјунктива *-sh-* /ш/ (в. глагол *punoj* ‘радити’ је *të punosh* ‘да радиш’) који се, као што је познато, користи се и за оптатив. Са тим се слаже и И. Ајети (Idriz Ajeti) (2017:p.507–508) – право порекло оптатива треба да се тражи од основе старог аориста који је добио функцију оптатива²³.

Глаголи који граде презент оптатива глаголском основом која се не подудара са аористом у првом су реду они глаголи који трпе апофонију а/о, односно е/је: *dal* ‘изаћи’ *dola/dalsha*, *marr* ‘узети’ *mora/marrsha*, *bredh* ‘лутати’ *brodha/bredhsha*, *heq* ‘скинути’ *hoqa/heqsha*, *vjel* ‘брати’ *vola/vjelsha*, *pjek* ‘пећи’ *poqa/pjeksha* и др. Као што се види, глаголска основа којој се додаје формант *-sh-/u/* код глагола овог типа подудара се са основом глагола презента и партиципа. Међутим, оптатив глагола *-vë* ‘ставити’, *zë* ‘ухватити’, *përzë* ‘избацити’, *nxë* ‘ухватити’, *them* ‘рећи’, *jar* ‘дати’, *lë* ‘оставити’ и још неких глагола тоскијског дијалекта и глагола *kam* ‘имати’, *bie* (rashë) ‘пасти’ и *shtie* ‘ставити’ (формант *-ç-/ч/ < -sh/ш/*) додаје се основи партиципа: *vën-ç-* ‘ставити’, *zën-ç-a* ‘ухватити’, *përzën-ç-a* ‘протерати’, *nxën-ç-a* ‘ухватити’, *thën-ç-a* ‘рећи, казати’, *dhën-ç-a* ‘дати’, *lën-ç-a* ‘оставити’, *rën-ç-a* ‘пасти’, *shtën-ç-a* ‘ставити’ (Demiraj, 1986:p.897–898).

И глагол *flas* ‘говорити’ који је у аористу *fola*, у оптативу се јавља као: *folsha*, *folsh*, *foltë* и др.; глагол *vras* ‘убити’, који не спада у поменућу категорију, оптатив гради са: *vrafsha* – аорист *vrava*. Од основе аориста глагола *plasa* ‘пући’,

²³ Исто.

глагол *plas* од *pëlças*, у оптативу је *plaça, plaç – plastië*. Овај глагол трпи фонетску промену где наставак *-s-* у суседству са *-ç-* /ч/ нестaje.²⁴ Оптатив се појављује и са обликом *paça* и *patsha* ‘да имам’ у првом лицу једине и *pattë, pastë* и *pa’st* у трећем лицу једине код Ђ. Пекмезија, те у другом лицу множине *páci, páçit* код К. Кристофоридија (Konstandin Kristoforidhi) (Çerçja, 2012:р.53).

И глаголи који се појављују на сугласник, изузев оних горенаведених, оптатив формирају на основу аориста типа: *prita* ‘чекати’: *pritsha; dita* ‘знати’: *ditsha; hapra* ‘отворити’: *hapsha; ika* ‘побећи’: *iksba*.²⁵

Што се тиче глаголске основе од које је израђен оптатив, супротно мишљењу многих лингвиста – да одговара основи аориста²⁶, материјали на албанском језику доказују да се он поклапа са безличним обликом, познатим као партицип албанског језика.

Према Топалију, основни аргумент да је аорист у раној фази развоја албанског језика могао је да се користи и да се саговорнику пожели вршење неке радње у будућности, остаје само хипотеза без икаквог ослонаца у материјалима албанског језика. ‘Истина је да аорист, како је приметио Ш. Демирај (1986:р.886)²⁷, понекад добија значење будућег времена. То се дешава у случајевима када глаголу претходи условни подређени везник *po* ‘да’ и у неким случајевима у главној реченици, када говорник изнесе радњу која је тек почела, или ће да се догоди убрзо, представља као завршену²⁸, али ове употребе имају извор у очувању аспектних обележја албанског аориста, који може да се користи, не само као наративно време (историјски перфекат), већ и за изражавање радњи које се врше у тренутку говора значењем *perfectum praesens*. У првом случају, када се користе глаголи аориста после везника *po* ‘да’, извор мора да се тражи у хипотетичким периодима без везника, као што је – *Hëngre drekë, gatuaј për darkë. ‘Jeo si ручак, спреми вечеру’*²⁹, где је у зачетку прва реченица била упитна реченица и аорист глагола је имао значење перфекта. Прелазак са конкретне чињенице на искуство, уопштено, изазвао је промене и у структури тих реченица, утичући на то да се оне ближе повезују једна са другом и да изра-

²⁴ Исто.

²⁵ Исто.

²⁶ Sh. Demiraj, *Gramatika historike*, f. 895

²⁷ Са истом функцијом и истим временским значењем користи се и облик ‘типа *po erdhi...*’ ‘Ако дође’, где је условно зависни везник ‘ро’ ‘да’, праћен глаголом у једноставном облику који у овом типу реченица изражава значење будућег времена.

²⁸ Sh. Demiraj, *Morf. Historike II*, 141.

²⁹ Види и *Fonetika dhe gramatika e gjubës së sotme letrare shqipe II*, Т. 1976, f. 267.

жавају кондиционалне односе, што је омогућило и употребу кондиционалног везника на почетку реченице. На тај начин употреба глагола у аористу у условним реченицама не мора бити древна. Сам везник *po* 'да' на почетку реченице није употребљен као условни зависни везник, јер има извор од потврдне речце *po* 'да'. Овим теоријским аргументима треба додати и лингвистичку чињеницу да се код Бузукуа нигде не појављује кондиционални везник *po* 'да', ни са конјунктивом ни са аористом.³⁰ С друге стране, треба приметити да се и код конјунктива везник *po* 'да' увек појављује секундарно, у односу на некадашњи везник (данас речцу) *të*, који је неопходан у реченици која изражава условну претпоставку' (Topalli, 1998:p.108–109).

Према К. Топалију (Kolec Topalli) (2011:p.823–824), једини облици оптатива који се јављају са глаголском основом без наставка, која се као таква појављује и у аористу, јесу они облици који у партиципу имају суфикс *në* 'у': *d*-ndë*, као *dhashtë* 'дати' (уп. аорист трећег лица једнине *dha*), насупрот партиципа *dhanë*; *thashtë* (аорист трећег лица једнине *-tha-*), партиципа *thanë* 'рећи, казати'; *hëngërsha/hangsha* (аорист *hëngra* 'једох'), партиципа *ngrënë/ngranë*, *qoftë* 'бити' (аорист *qenë* 'бих'), партиципа *qenë* 'бити'. Два прва облика, *dhashtë*, *thashtë*, који припадају гегијском дијалекту, имају као основу корене *dha* и *tha*, који се као такви налазе у аористу (уп. 3. лице једнине *dha* 'дати', *tha* 'рећи'). Да су ови облици стари, доказује формант *-sh-* /ш/, који се употребљава за формирање 3. лица једнине. Овај формант у овим облицима није нестао као што се десило са облицима *shkoftë*, *punoftë* 'ићи, радити', што доказује да су облици оптатива ових глагола формирани много раније него облици глагола са дифтонгом, где је полусамогласник дифтонга *-oç-* прелазио на самогласник *-v-* /в/, а затим у *-f-* /ф/. Ови форманти гегијског дијалекта изгледају старији од облика тоскијског дијалекта *dhëntë*, *thëntë* 'дати, рећи' који су формирани од основе партиципа са суфиксом *-n-/ndë* и имају дијалекатски карактер. Гегијски дијалекат нема ове облике оптатива и у њиховом формирању избегнут је облик партиципа са суфиксом *-në* 'у'. То је разлог што гегијски дијалекат оптатив глагола који се формира са партиципом *-në* 'у' формира од основе глагола који се поклапа са основом аориста. У том случају облици оптатива ових глагола /*dhashtë*, *thashtë*/, који не добијају формант *-f-* као други глаголи са основом на самогласник, имали су исти развојни пут као глаголи аориста *dhae*, *thae* 'дати, рећи' који не добијају сугласник *-v-* да би изгубили формирани хијат између теме и наставка. Ова појава се објашњава чињеницом да су аорист и оптатив

³⁰ E. Lafe. *Lidhëzat te libri i parë shqip*, SF 4. F. 156.

ових глагола настали пре него да полусамогласник *-џ-* из дифтонга *-оџ-* постане сугласник (код аориста је прешао у фонему *-в-*, а код оптатива у фонему *-ф-*).

Другачије од горенаведених глагола *dhashtë, thashtë*, облик оптатива глагола у пасиву *qoftë* и глагола *jam* 'бити' у презенту, претрпео је утицај глагола са групом самогласника, јер тиме се објашњава чињеница да се код овог глагола не појављује формант *-sh / ш /*, него *-f-*, као у случају глагола са дифтонгом (уп. *shkoq-shkofië*). Чак један такав утицај показује и самогласник *-о-*, насупрот самогласника *-е-* аориста и партиципа (уп. *qe-qenë*). Овај самогласник у облику оптатива ушао је по аналогiji (Topalli, 2011:р.823–824).

2.3. Оптатив са глаголском основом од партиципа

По Топалију, глагол *vij* 'доћи' облик оптатива *ardhsha* 'да дођем' има глаголску основу партиципа *ardh-ë* (уп. аорист глагола *erdh-a* 'дођох'); за глагол *dua* 'воleti, хтети' облик оптатива *daça* 'да волим' од **dash-sha* има за глаголску основу партицип *dash(-ur)* (уп. аорист *desha*); за глагол *vdes* 'умрети' облик оптатива *vdeksha* има глаголску основу *vdekë* 'умрети' (уп. аорист *vdiaq-a* 'умрех'); за глагол *bredh* 'лутати' облик *bredhsha* 'да лутам' има глаголску основу партиципа *bredh-ë* (уп. аорист *brodha*); за глагол *dal* облик оптатива *dalsha* има глаголску основу партиципа *dal-ë* (уп. аорист *dola* 'узађох'); за глагол *marr* 'узети' глаголски облик оптатива *marrsha* 'узех' има глаголску основу партицип *marr-ë* (уп. аорист *mor-a*); за глагол *bëj* 'чинити, радити' облик оптатива је *bāfsha/bëfsha* са основом на партицип *bā/bërë* (уп. *bana/bëra*); за глагол *vë* 'ставити' глаголски облик оптатива је *vufsha* из гегијског дијалекта и има глаголску основу партиципа *-vu* (уп. аорист *vun-a*), док глагол *vënça* 'ставити' тоскијског дијалекта има глаголску основу партиципа *vënë* (уп. аорист *vur-a*); за глагол *kam* 'имати' облик оптатива је *paça* од **pas-sha* и има глаголску основу партиципа *pasë* (уп. аорист *pat-a*); за глагол *bie* 'донети' са значењем *sjell* 'донети' облици оптатива јесу *prūfsha/prufsha* који имају глаголску основу партиципа *prū/pru*, (уп. аорист *pru-na/prura*) и др. (Topalli, 2011:р.821–822).

Топали додаје да исту појаву показују и глаголи који се завршавају на групу вокала са безличним обликом (*shue/shua-r* 'гасити', *punue/punua-g* 'радити', *lye/lye-r* 'фарбати, мазати', *mallëngjye/mallëngjye-r* 'чезнути').

За глагол *dua* 'воleti, хтети' облик оптатива *daça* од *dash-sha* у оптативу, поклапа се са основом партиципа *dash(-ur)*, уп. аорист *desha*; за глагол *vdes* 'умрети' облик оптатива *vdeksha* 'да умрем, или дабогда умрем' поклапа се са основом партиципа *vdek-ë* (уп. аорист *vdiaq-a*); за глагол *bredh* 'лутати' облик

оптатива *bredhsba* ‘лутати’ поклапа се са основом партиципа *bredh-ë*; за глагол *marr* облик оптатива је *marrsha* и поклапа се са основом партиципа *marr-ë* и др.

Када се историјски посматра ово питање, облик партиципа *pinue/piniuar* садржи дифтонг *-on-* који потиче од затвореног слога, који је у ранијем периоду имао основу *-pinoç*. Из ове основе партиципа формиран је и облик оптатива, где је дифтонг *-oç-*, спајајући се са формантом *-sh-/ш/* пратио други развојни пут. Док је у облику партиципа овај дифтонг, пошто се налазио на задњој позицији пратио свој познати пут: *-oç: -uo; ue-/ua*, у облику оптатива, с обзиром да се није налазио на задњој позицији него у затвореном слогу због суфикса (наставка) за овај начин (**pinoç-sh*), дифтонг је добио други пут развоја, полусамогласник *-ç-* прешао је у сугласник, онако како се то десило и у другим случајевима са таквим сличним дифтонзима у овом положају (уп. лат. *causa* алб. *kafshë*, лат. *laudem*, алб. *lavd*). То је довело до стварања новог форманта *-sh /ш/* који се од глагола са основом на самогласник *-o-* проширио по аналогији на све глаголе са основом на самогласник, као што *la-lafsha, pipifsha*. У овом објашњењу види се да сугласник *-f /ф/* оптатива нема извор у гласу *-v- /в/* наставка аориста, него оба ова облика имају заједнички извор, полуглас *-ç-* дифтонга *-oç-* партиципа глагола са основом на самогласник *-o-*³¹ (Topalli, 2011:р.822–823).

3. Фреквентност употребе оптатива у албанском језику

Да бисмо утврдиле колико се оптатив често користи у албанском језику, електронским путем анализирале смо две књиге.

Прва књига је *Tregime të moçme shqiptare* аутора Митруша Кутелија, која има 294 стране и 35 веома занимљивих прича, мали речник и биографске податке, а писана је гегијским дијалектом. Садржи популарне мотиве, баладе, крајишничке песме из доба владавине Турске царевине. У овим причама пронашле смо 152 примера употребе оптатива, од чега је чак 88 примера са помоћним глаголима, а у њима значајно доминира коришћење пасива. Навешћемо одређени број примера које ћемо истаћи по лицу и броју: 1. У првом лицу јединине *рача* је био само један пример у активу којим је изражена жеља: *Hej, të rача e të gëzofsha për jetë e mot!* ‘Хеј да те *имам* и да будем срећна с тобом за век векова’ (букв. прев. аут.), одн. ‘Дај Боже да те *имам* и да ми живиш’ (Kuteli, 2005:р.179); 2. У другом лицу *раç* нашле смо три примера, а неки од њих су: *Paç banorë brevën e gjarpërin!* ‘Мештанин нека ти *буде* змија’ (букв. прев.), одн., ‘Да

³¹ О извору наставка *-в-* од овог дифтонга, види Topalli SF 4, 1983:р.144.

нeмаш са ким да живиш, сем са змијама, којим се изражава клетва, *Paç dorën e mirë siç e ke zemrën, moj nuse e vëllait i thotë Hyso Radoica!* ‘Да имаш срећну руку онакву какво ти је срце, млада жено мог брата, каже јој Хусо Радојица’ којим је изражена жеља (Kuteli, 2005:p.59,202); 3. У трећем лицу *pastë* пронашле смо такође три примера, нпр.: *Mos u hidhëro, bir, të pastë lokja! – i thotë nëna!* ‘Немој да се растужиш да Бога да те мајка има, каже му мајка!’ (Kuteli, 2005:p.106); 4. Када је реч о множини оптатива, нашле смо два примера у другом лицу множине *paçi*: *Vëllam më doni, vëllam më paçi, o zana të bardha – u thotë Muji!* ‘Волите ме као брата, брат да вам будем, о виле беле – каже им Муја!’, којим се изражава жеља (Kuteli, 2005:p.117).

Скоро сви остали примери оптатива, који се могу пронаћи у овој књизи су у пасиву и њима се изражава жеља или клетва, а доминира треће лице једнине оптатива: *Ju qoftë udha e mbare, po pa tua!* ‘Нека вам буде срећан пут, али без мене.’; *Mallkuar qoftë emri i tij!* ‘Нека буде проклето његово име.’ (Kuteli, 2005:p.26, 138).

Неки од примера са другим глагола који се често појављују су: *Rrofsh e qofsh, moj bij e mbretit!* ‘Да живиш и да те има ћерка царева.’ за изражавање жеље; *Rrofsh e qofsh!* ‘Да живиш и да си здрава!’; *E bardhë je, e bardhë qofsh!* ‘Срећна си, и да будеш срећна!’. *Qofsh e bardhë tërë jetën!* ‘Да си срећна целог живота!’ такође за изражавање жеље; *Ti më ktheve në jetë – me jetë qofsh!*. ‘Ти си ме вратила у живот, жива била!’ (Kuteli, 2005:p.79, 158, 186).

Роман *Mbyllur për pushime* Стефана Чапаљикуа објављен је 2021. године у Тирани, има 186 страна и писан је стандардним језиком. У њему смо пронашле свега пар примера: *Zoti e pastë afër vetes!* ‘Бог нека га држи ближе себи’ или ‘Нека буде што ближе Богу!’; *Pastë qenë i Parajsës*. ‘Нека иде у рај.’ или ‘Нека му је место у рају.’; *Dritë pastë!* ‘Нека има светлу будућност!’ или ‘Нека има срећу.’; *Rroftë Roosevelti, Churchilli dhe Stalini!* ‘Нека живе Рузвелт, Черчил и Стаљин!’ (Çaraliku, 2021:p.113, 115, 164).

На основу анализе ових примера дошле смо до закључка да се оптатив у албанском језику више користи у старим текстовима и дијалекту, тј. да се све мање користи у литератури на стандардном језику и да иде ка редукцији, као што је случај и у другим индоевропским језицима.

4. Закључак

Оптатив је глаголски начин, који се јавља још у раним фазама развоја индоевропских језика, а део је савременог глаголског система албанског језика. Оптатив има два времена, презент и перфекат. Глаголи у оптативу имају посебне облике, помоћу којих говорник изражава жељу у облику честитања или клетве. Обично се користи у независним реченицама, али може да се користи и у зависним и допусним реченицама, којима претходи везник *në, edhe në* и изражава модално значење. Глагол у презенту оптатива изражава жељу говорника у облику честитања или клетве за извођење радње у тренутку говора или после тога. За превод глагола у оптативу у већини случајева користи се конјунктив, али и императив и наравно оптатив код оних језика који га имају у свом глаголском систему.

Негацију гради речцом *mos* ‘немој’: *Mos të pafshin sytë e mi më.* ‘Да те моје очи више не виде’. Прошло време формира се од помоћног глагола оптатива *paça* и партиципа *pasur* /*paça + pasur*/ за актив и *qofsha* /*qofsha + qenë*/ за пасив.

Као резултат истраживања које су спровели различити лингвисти од времена Бопа па до данас, јасно је да проблеми везани за формирање оптатива још увек остају нерешени. Из свих анализа и истраживања која су до сада обављена, могу се извући следеће непобитне лингвистичке чињенице:

Оптатив у албанском језику, са структурног аспекта, представља посебан облик. Овај глаголски облик из фонетских разлога нема никакву генеричку везу са оптативом у индоевропским језицима, који је као посебан модални облик готово нестао, или се спојио са другим облицима глагола у већини сродних језика са албанским.

Оптатив у албанском гради се уз помоћ посебног формата, који је *-sh-* за глаголе са основом на сугласник (*hapsha*) и *-fsh* за глаголе са основом на самогласник (*lafsha*). Гради се од основе аориста и партиципа. Такође, оптативом може да се изрази и радња која ће се десити у будућности, нпр. *Po e gjete..., ta fala* ‘ако га нађеш..., поклонићу ти га’ (= *do të ta fal* ‘има да ти га поклоним’).

Оптатив се користи у свим дијалектима и поддијалектима албанског језика. Налази се у говору Арбреша у Италији и Грчкој, а употребљавали су га и сви стари писци попут Ђ. Бузукуа и Л. Матренге. Међутим, и поред тога још постоје проблеми који нису разјашњени. Наводимо само неке од њих:

1. Које је било првобитно значење модалног и временског аспекта оптатива?
2. Одакле потиче посебан облик *sh*?
3. На коју основу глаголског система је базиран оптатив?
4. Да ли је овај облик глагола наслеђен из давнина или је релативно нови облик?

Литература

1. Ajeti, I. (2017) *Studime për gjuhën shqipe (vepra të zgjedhura)*. Prishtinë, ASHAK.
2. Camarda, D. (1864) *Saggio di grammatologia camaparata sulla lingua albanese*. Livorno.
3. Çapaliku, S. (2021) *Mbyllur për pushime*. Tiranë, Botimet Fishta.
4. Çerçija, A. (2012) *Formimi i normës së sotme letrare në sistemin foljor të gjuhës shqipe*. Tiranë.
5. Demiraj, Sh. (1986) *Fonetika historike e gjuhës shqipe*. Tiranë, Mihal Duri.
6. Likaj, E. (2003) *Zhvillimi i eptimit në gjuhën shqipe (Morfologji historike)*. Tiranë, SHBLU.
7. Klajn, I. (2005) *Gramatika srpskog jezika*. Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
8. Kuteli, M. (2005) *Tregime të moçme shqiptare: ballada dhe raspsodi popullore të ritreguara për fëmijët e moshës së mesme dhe të rritur shkollore*. Tiranë, Mitrush Kuteli.
9. Domi, M. (1961) *Morfologjia historike e shqipes – konspekt leksione dispencë*. Tiranë, Universiteti i Tiranës
10. Malja Imami, N. (2008) *Gramatika albanskog jezika (Fonetika i morfologjija)*. Beograd, NNK.
11. Maretić, T. (1963) *Gramatika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*. Treće, nepromijenjeno izdanje. Zagreb, Matica hrvatska.
12. Nenezić, S. (2019) *Gramatički status jednog glagolskog oblika: radni glagolski pridjev, krnji perfekat*. Nikšić, Filološki fakultet.
13. Pedersen, H. (1895) *Texte, Albanische Texte mit Glosar*. Leipzig.
14. Пипер, П. (2005) Семантичке категорије у простој реченици: синтаксичка семантика. У: Пипер, Предраг и др. *Синтакса савременога српскога језика. Проста реченица* (стр. 575–982). Београд, Институт за српски језик САНУ, Београдска књига, Матица српска.
15. Пипер, П. & Клајн, И. (2013) *Нормативна граматика српског језика*. Нови Сад, Матица српска.
16. Xhaferraj, M. (2012) *Paralelizma në strukturën gramatikore të shqipes e të greqishtes (sistemi foljor)*. Tiranë.
17. Pekmezi, Gj. (1906) *Gramatik der albanesische Etymologien*.
18. Riza, S. (1997) *Vepra 2*. Prishtinë, Akademia e Shkencave dhe Arteve.
19. Simeon, R. (1969) *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva I, A–O*. Zagreb, Matica hrvatska.
20. Станојчић, Ж. & Поповић, М. (2004) *Грамматика српског језика за гимназије и средње школе*. Београд, Завод за уџбенике и наставна средства.
21. Стевановић, М. (1989). *Савремени српскохрватски језик (граматички системи и књижевнојезичка норма) II. Синтакса* (4 изд.). Београд: Научна књига.

22. Танасић, С. (2005). Синтакса глагола. У: Пипер, Предраг и др. *Синтакса савременога српскога језика. Проста реченица* (стр. 345–476). Београд, Институт за српски језик САНУ, Београдска књига, Матица српска.
23. Topalli, K. (1998) *Për burimin e trajtës foljore të mënyrës dëshirore në gjuhën shqipe*, Studime filologjike 3–4. Tiranë.
24. Topalli, K. (2011) *Gramatikë historike e gjuhës shqipe*, Studime albanologjike 3. Tiranë.
25. Topalli, K. *Disa rezultate në studimin e zhvillimit historik të gjuhës shqipe* Microsoft Word – Ligjerata e antarsimit.docx (ashak.org) [Preuzeto 17. 09. 2023.]

Nailja R. Malja Imami
University of Belgrade, Faculty of Philology
Department of Albanian Language and Literature

Andjela M. Markovic
University of Belgrade, Faculty of Philology
Department of Albanian Language and Literature

THE OPTATIVE IN THE ALBANIAN LANGUAGE

Summary

The verb system of the Albanian language in its present form is quite rich in different tense and modal forms. Some of them are inherited from the oldest stages of the language, others are relatively new internal creations. Although this verb form has been studied by a number of prominent albanologists such as F. Bopp (1854) (Franz Bopp), G. Meyer (1888) (Gustav Meyer), H. Pedersen (1895) (Holger Pedersen), Dh. Kamarda (1864) (Dhimitër Kamarda), Gj. Pekmezi (1908) (Gjergj Pekmez), M. Domi (1961) (Mahir Domi), Sh. Demiraj (1986) (Shaban Demiraj), its origin and development remain unclear and many questions remain open. In this paper, we deal with its historical development, its use, and we will give the opinions of other well-known linguists about this verb form. We will also analyse two books in terms of how much the optative is used in the standard language and how much in the dialect. Based on the analysis of specific examples, we concluded that the optative mood in the Albanian language is more commonly used in old texts, ballads, folktales, and dialects, and it is increasingly less utilised in standard literature, indicating a trend towards reduction, similar to what occurs in other Indo-European languages.

► **Key words:** Albanian language, morphosyntax, optative, subjunctive, history, formation, usage.

References

1. Ajeti, I. (2017) *Studime për gjuhën shqipe (vepra të zgjedhura)*. Prishtinë, ASHAK.
2. Camarda, D. (1864) *Saggio di grammatologia camaparata sulla lingua albanese*. Livorno.
3. Çapaliku, S. (2021) *Mbyllur për pushime*. Tiranë, Botimet Fishta.
4. Çerpja, A. (2012) *Formimi i normës së sotme letrare në sistemin foljor të gjuhës shqipe*. Tiranë.
5. Demiraj, Sh. (1986) *Fonetika historike e gjuhës shqipe*. Tiranë, Mihal Duri.
6. Likaj, E. (2003) *Zhvillimi i eptimit në gjuhën shqipe (Morfologji historike)*. Tiranë, SHBLU.
7. Klajn, I. (2005) *Gramatika srpskog jezika*. Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
8. Kuteli, M. (2005) *Tregime të moçme shqiptare: ballada dhe raspsodi popullore të ritreguara për fëmijët e moshës së mesme dhe të rritur shkollore*. Tiranë, Mitrush Kuteli.
9. Domi, M. (1961) *Morfologjia historike e shqipes – konspekt leksione dispencë*. Tiranë, Universiteti i Tiranës.
10. Malja Imami, N. (2008) *Gramatika albanskog jezika (Fonetika i morfologjia)*. Beograd, NNK.
11. Maretić, T. (1963) *Gramatika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*. Treće, nepromijenjeno izdanje. Zagreb, Matica hrvatska.
12. Nenezić, S. (2019) *Gramatički status jednog glagolskog oblika: radni glagolski pridjev, krnji, perfekat*. Nikšić, Filološki fakultet.
13. Pedersen, H. (1895) *Texte, Albanische Texte mit Glosar*. Leipzig.
14. Piper, P. (2005) Semantičke kategorije u prostoj rečenici: sintaksička semantika. U: Piper, Predrag i dr. *Sintaksa savremenoga srpskoga jezika. Prosta rečenica* (str. 575–982). Beograd, Institut za srpski jezik SANU, Beogradska knjiga, Matica srpska.
15. Piper, P. & Klajn, I. (2013) *Normativna gramatika srpskog jezika*. Novi Sad, Matica srpska.
16. Xhaferraj, M. (2012) *Paralelizma në strukturën gramatikore të shqipes e të greqishtes (sistemi foljor)*. Tiranë.
17. Pekmezi, Gj. (1906) *Gramatik der albanesische Etymologien*.
18. Riza, S. (1997) *Vëpra 2*. Prishtinë, Akademia e Shkencave dhe Arteve.
19. Simeon, R. (1969) *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva I, A–O*. Zagreb, Matica hrvatska.
20. Stanojčić, Ž. & Popović, M. (2004). *Gramatika srpskog jezika za gimnazije i srednje škole*. Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
21. Stevanović, M. (1989). *Savremeni srpskohrvatski jezik (gramatički sistemi i književnojezička norma) II. Sintaksa* (4 izd.). Beograd: Naučna knjiga.

22. Tanasić. S. (2005). Sintaksa glagola. U: Piper, P. i dr. *Sintaksa savremenoga srpskog jezika. Prosta rečenica* (str. 345–476). Beograd, Institut za srpski jezik SANU, Beogradska knjiga, Matica srpska.
23. Topalli, K. (1998) *Për burimin e trajtës foljore të mënyrës dëshirore në gjuhën shqipe*, Studime filologjike 3–4. Tiranë.
24. Topalli, K. (2011) *Gramatikë historike e gjuhës shqipe*, Studime albanologjike 3. Tiranë.
25. Topalli, K. *Disa rezultate në studimin e zhvillimit historik të gjuhës shqipe* Microsoft Word – Ligjerata e antarsimit.docx (ashak.org) [Preuzeto 17. 09. 2023.]

Преузето: 30. 9. 2023.
Корекције: 24. 11. 2023.
Прихваћено: 29. 11. 2023.

Božana M. Tomić¹
Jelena V. Šajinović Novaković
University of Banja Luka
Faculty of Philology
Department of English Language and Literature

THE FREQUENCY AND USAGE OF OVER-DERIVATIVES IN TEXTS ON COVID-19

Abstract: Being stylistically neutral, prefix over- is used in different functional styles. Here the focus is on its usage in words appearing in written newspaper texts on COVID-19. The main goal of the paper is to examine the overall frequency of over-derivatives in this type of text. The idea is to illustrate the most frequent word class of derivatives, show their meanings and to analyse morphological and colligational patterns in which and with which they occur. Derivational prefixes can change either the meaning of the word they are attached to or the word class. Taking into account the frequency and features derived words with this prefix show, we consider that this paper will give a significant contribution to further research on over-words in different types of texts.

Key words: written text on COVID-19, *over*-words, frequency, colligational patterns.

1. Introduction and Metodology

The mainstream media reporting on the global corona virus pandemic was full of health care system descriptions, problems medical staff faced, concerns about our lives, threats that awaited us, warnings and instructions on how to survive. Reporters used a lot of *over*-words to describe these troubling scenes like *over-filled* hospitals *overflowed* with patients, *overstretched* A&E departments, *overwhelmed* funeral firms, *overworked* nurses, immune system *overreacting* to the virus and so many other *over*-words. It seemed that these were used to demonstrate the seriousness of the situation, to give excessive meanings to the words used in this type of text. But is it possible that *over*-only adds the meaning of excessive here?

¹ tomicbozana@gmail.com. The author is an independent researcher, PhD in Linguistics, University of Belgrade.

‘Languages frequently have affixes that fall into common semantic categories: personal affixes, negative or privative affixes, prepositional and relational affixes, quantitative affixes and evaluative affixes’ (Lieber, 2010:p.40). The prefix of interest for this study, prefix *over-* is classified as prepositional and relational affix whose meaning is limited to “notions of space and/or time”.

Quirk et al. (1985) and Mangusev (2009) also tend to limit the meanings of prefixes probably because of the fact that they take into consideration only the most frequent meanings prefixes show. In Quirk et al’s classification (1985), the prefix *over-* belongs to prefixes of degree and size whose primary meaning is “excessive”. Mangusev (2009:p.18) as well, places it in the prefixes whose meaning is “in excess, more than necessary”. Yet, prefixes like *over-* have miscellaneous meanings which deserve to be explored in all their diversity.

“When viewed from the angle of their stylistic reference, English prefixes fall into those characterised by neutral stylistic reference and those possessing quite a definite stylistic value. There is no doubt, for instance, that prefixes like *over-*, and some others can be qualified as neutral prefixes because they ‘occur in all functional styles’ (Ginzburg et al., 1979:p.118–119), including the journalistic style we used for analysis.

Prefixes ‘can change or concretise the meaning of the word’ (Мангушев, 2009:p.8). They ‘usually have special requirements for the sorts of bases they are attached to. Some of these requirements concern the phonology of their bases, and others concern semantics of their bases– but most basic requirements are often the syntactic part of speech or category of their basis (Lieber, 2010:p.35). The *over-* prefix is one of those prefixes Bauer (1983) calls class-maintaining prefixes that do not change the parts of speech of the base they are attached to just to add some flavour. The overwhelming flavour the prefix *over-* gives to words, for example adjectives, is that of having the highest degree of quality. If the degree is high then there is no need to grade it. If something is already excessive, you can’t make it more excessive, maximise or diminish its excessiveness. For example, the adjective *overexcited* expresses the utmost excitement and it would be linguistically and semantically redundant even illogical to grade it or to use it in comparison structures, as in the sentence *I am more overexcited about it today than I was yesterday*. On the other hand, the *over-* prefix gives verbal derivatives gradability. The verb *estimate* is non-gradable, but the morphologically related verb *overestimate* is gradable because it is ‘concerned with the result of estimating and is also susceptible of an evaluative meaning. Amplifiers co-occur only with gradable verbs’ (Quirk et al., 1985:pp.594–595), but corpus analysis showed other colligational partners of *over-*verbs like downtoners, some adjuncts and disjuncts.

Ginzburg et al. (1979:pp.115-116) point out the prefixes are independent semantically and according to the available word-counts of prefixal derivatives, the greatest number are verbs (42,4%), adjectives comprise 33,5 % and the nouns make up 22,4 %.

Quirk et al. (1985:p.1524) argue that the prefix *over-* combines freely with verbs and adjectives, but the study carried out by Tomić and Šajinović Novaković (2016) showed that it can be combined with some other open-class words like nouns and adverbs. *Over-*derivatives may belong to different word classes: *over-whelm* occurs as an adjective, noun and verb (*overwhelming, overwhelmed, overwhelmingly*); *over-all* occurs in the same form as an adjective, noun and adverb and as pluralia tantum noun *overalls*; *over-head* in the same form (*overhead*) occurs as an adjective, noun, adverb and verb; *over-night* as an adjective adverb, and noun.

*Over-*adjectives are usually derived out of verbs with the meaning 'affected in this way' or the meaning 'having this affect' (Thomson & Martinet, 1986:p.33).

Jespersen (1942: p.166) showed that *over-* attached to verbal bases creates transitive verbs out of intransitive ones with meanings: *passing over a boundary or obstacle; passing across a surface, etc.; situated above, or covering, have the prospect of; prefixed mostly to denominative verbs to express the idea of mastery, superiority.* We will be dealing with semantics of derived verbs too but also with the semantic domains of single-word verb bases *over-* is attached to.

The corpus used for this research consists of 1 million words, and it has been excerpted from articles on corona virus appearing on the official website of *The Guardian* in 2019 and 2020. We combined a quantitative and analytical analysis. The quantitative method provided results regarding the frequency in different word classes prefixed with *over-*, while the analytical method enabled us to determine morpho-syntactic features and colligational patterns of each word class.

2. Results and Discussion

Judging by the total number of analysed examples of *over-*words, the most numerous *derivatives* are verbs (185), and adjectives (173). Nouns occur in 102 examples, and adverbs in 64 examples. As the results have shown, the prefix *over-* is very frequent as a deverbal prefix (44), deadjectival (42), and denominal (37), and less present in adverbs (6).

2.1 Verbs

Within the frame of this research, the prefix *over-* occurred with 44 different verbs. The most frequent pattern it takes is the pattern

over- + activity verbs → derivative verbs

(*come, look, take, rule, turn, run, ride, step, haul, do, work, reach, deliver, spend, use, throw*)

Less frequent patterns include the structures:

over-+mental verbs (*see, hear, bear, estimate, think*) → derivative verbs,

over-+communicative verbs (*promise, encourage, call*) → derivative verbs

over-+verbs of existence or relationship (*stay, represent*) → derivative verbs

When attached to activity verbs then the meaning of prefix *over-* is usually not that of excessive. Exceptions are *overdo, overwork, overdeliver, and overspend*. With mental verbs, its meaning may be that of excessive (overestimate, overthink), but it usually conveys some other meanings (oversee, overlook, overbear). The same happens when it is attached to verbs of communication and verbs of existence where its meanings are not exclusively that of excessive.

Out of a total 185 examples, the most frequently used is the verb *overwhelm* (occurs 35 times). More details on the frequency of other *over-* verbs are given in the table below.

DERIVED VERBS WITH PREFIX <i>over-</i> ACROSS CORPUS	
VERBS	FREQUENCY
<i>overwhelm</i>	35
<i>overcome</i>	16
<i>oversee</i>	12
<i>overlook</i>	11
<i>overflow</i>	8
<i>overstate</i>	7
<i>overtake, overrule, overturn, overrun, overreact</i>	6 per each
<i>override, overload, overlap, overhear</i>	4 per each
<i>overstretch, overstep, overshadow, overhaul, overdo</i>	3 per each
<i>overgrow, overwork, overreach, overinterpret, overburden</i>	2 per each
<i>over-call, overblow, overbear, overgraze, overcorrect, overcrowd, over-deliver, overhead, overhype, overinflate, overdraw, over-encourage, overestimate, overexpose, over-promise, overlay, overlverage, over-prescribe, overstay, overrepresent, overspend, overuse, overthrow, overthink, overcharge</i>	1 per each

Table 1: Frequency of derived verbs with the prefix *over-* in texts on COVID-19

As for the morpho-syntactic patterns, the majority of derived *over-*verbs occur in non-finite forms usually as bare infinitives with central modal verbs, the most frequent of which are modals *will*, and *can*. Less frequently *over-*verbs occur with

modals *may*, *must*, and *should*. *Overrule* is one of the verbs that combines with central modals only. Some *over*-verbs show a tendency to occur with semi-auxiliaries *have to* (overcome), *be likely to* (overtake) and *be able to* (override).

However, verbs such as *overcome*, *oversee*, *overstate* and *overhaul* are predominantly used in the form of *to*-infinitive as direct objects (*overcome*, *oversee*), and as complements of adjectives (*overstate*). The verb *overhaul* is used in the form of imperative and as adverbial of purpose.

Some verbs like *overlook*, *overreact* and *overturn* are used only in the *-ing* form, the latter two as part of reduced relative clauses. Verbs *overwhelm*, *overcome*, *overflow* and *overgrow* tend to be used in the form of *-ed* / past participle usually in participle clauses:

The Sacre-Coeur basilica overlooking Paris was closed for the first time since it was built in 1914.

Overcome by anxiety: Indians in lockdown many can ill afford

Several *over*-verbs like *overrun*, *overdo*, *overstretched*, *over-represent* and *overlay* show a great tendency to be passivised.

Syntactically, verbs like *overlook*, *overwhelm*, *overflow*, *overreact* and *overrun* tend to occur within adverbial clauses, the most frequent of which are time adverbial clauses marked by the subordinator *while* (*overlook*, *overrun*). Verbs *overflow* and *overrun* are used within reason clauses introduced by the subordinator *as*, and the verb *overrun* is also registered within clauses of concession introduced with *while*. *Over*-verbs are not frequently used in clauses of condition introduced by *if* (*overwhelm only*) and clauses of similarity and comparison marked by *like* (*overreact only*).

As the data have shown, *over*-verbs are often modified by subjuncts such as additive subjuncts *also* (*overlook*, *overwhelm*) and *even* (*overhear*), time relationship subjunct *already* (*overstretch* and *overcrowd*), particulariser *hugely* (*overstate*) and *largely* (*overwhelm*), diminisher *partly* (*overturn*), maximiser *absolutely* (*overload*) and *completely* (*overwhelm*), emphasiser *simply* (*overexpose*) and booster *severly* (*overcrowd*). *Over*-verbs are less frequently modified by adjuncts such as manner adjuncts *grossly* (*overblow*), *wildly* (*overleverage*) and *massively* (*overthink*), time position adjuncts *previously* (*overlook*) and *soon* (*overtake*), usual frequency adjunct *usually* (*overflow*) and high frequency adjunct *often* (*over-prescribe*). Content disjunct *probably* combines only with the verb *overtake*. The verb *overwhelm* is the only one which occurs with concessive contrast conjunct *however* and temporal meaning conjunct *meanwhile*.

2.2 Adjectives

The prefix *over-* occurs almost equally with adjectives as with verbs, with 42 examples found. The majority of derived adjectives follow this pattern of word creation *over-* + **verb** + **-ed suffix/ past participle** → derived adjective, which gives them a passive meaning of affected in this way, as in *overwhelmed, overcrowded, over-subscribed, overburdened, overlooked, over-filled, overgrown, overheard, overblown*, etc. The adjectives used in this type of text which follow the previous pattern usually convey excessive meaning (except overlooked and overheard).

Less frequent is the pattern *over-* + **verb** + **-ing suffix/ present participle** → **deverbal adjective** with the active meaning “having this affect” as in *overcharging, overriding, overbearing, over-reaching* and *overstaying*. The *over-*adjectives from the second group usually have meanings other than excessive (exception is *overcharging*).

The adjective creating pattern *over-* + **verb** + **-ive suffix** → **deverbal adjective**, which occurs only with adjectives *overactive* and *over-reactive*.

Denominal adjectives following derivational patterns *over-* + **noun** + **-y suffix** → **denominal adjective** (*hasty*) and *over-* + **noun** + **-ous suffix** → denominal adjective (*over-zealous*) have a rare occurrence.

A small number of *over-*adjectives are made through the word formation process of zero affixation. Adjectives *overall, overseas, overdue, overcast, overnight, overhead* and *overweight* are all formed this way. Almost all adjectives of this type have meanings other than excessive (exception is *overweight*). The table below illustrates the overall frequency of adjectives with the prefix *over-* in the corpus.

ADJECTIVES WITH PREFIX <i>over-</i> - ACROSS CORPUS	
ADJECTIVES	FREQUENCY
<i>overall</i>	26
<i>overwhelmed</i>	25
<i>overwhelming</i>	19
<i>overseas</i>	13
<i>overstretched, overcrowded</i>	11 per each
<i>overdue</i>	10
<i>overworked</i>	5
<i>over-zealous, overlooked</i>	4 per each
<i>overweight, over-subscribed, overloaded, overarching</i>	3 per each
<i>overburdened, overblown, over-run, overriding</i>	2 per each

<p><i>overactive, overcooked, over-caffeinated, overcast, overbearing, overawed, overhead, overheard, overhasty, over-filled, overgrown, overnight, over-leveraged, over-ordered, overpopulated, over-reaching, overreactive, overwrought, overtaped, overused, overstaying, overscheduled, overpressurised, oversensitive, oversized</i></p>	<p>1 per each</p>
---	-------------------

Table 2: Frequency of adjectives with the prefix *over-* in written COVID-19 discourse

Out of 173 examples registered, the most frequent adjectives are *overall* (26), *overwhelmed* (25), and *overwhelming* (19), while other adjectives are used less often. *Overall* have the greatest number of colligational nominal partners and here we list them all: *activity, aim, appearance, assessment, average, backing balance, benefit, budget, cases, chance, charge, coherence, command, composition, community transmission, concept, conclusion, condition, consistency, consumption, context, correlation, cost, covid mortality risk, death toll, debt, decline, decrease, deficit, demand, design, dimension, distribution, drop in, duration, earnings, effect, effectiveness, efficiency, estimate, fall, fatality rate, fatalities, figures, fitness, gain, goal, good health, growth, health, herd immunity, hesitancy, imperative, improvement, increase, lack, level, majority, number, mortality rate, mobility, objective, pattern performance, preparedness, programme, progress, recovery, responsibility, risks, satisfaction, shopping patterns, structure, tally of, tenor, traffic, utility, trajectory of something, threat, trends, turnout, verdict, well-being.*

Regarding a syntactic relationship, *over-* adjectives are more frequently used attributively. Some of them, like *overall, overseas, overcrowded, over-zealous, overcharging, over-subscribed, overburdened, overriding* are used only in an attributive position. Adjectives like *overactive, overbearing, overcast, overcooked, over-filled, overgrown, overheard, overhead, over-leveraged, overnight, over-ordered, over-populated, over-reaching, overscheduled, overpressured, oversized, overstaying, overtaped* and *overused* occur only once within the analysed corpus:

The overall threat from Omicron variant is likely to be very significant.

Overawed, over-caffeinated, overhasty, over-reactive, oversensitive and *overwrought* are used predicatively and have a very low frequency of occurrence (one example only):

He seemed overawed and overwhelmed as the rhetoric of the last eight years was mugged by reality.

Adjectives *overwhelmed, overworked, overloaded, overweight, overblown* and *overrun* are almost equally used in both positions. *Overdue* prefers a predicative position, while *overstretched, overwhelming* and *overlooked* show a tendency to be used attributively.

In an attributive position, the majority of *over*-adjectives usually premodify countable nouns, except for adjectives *overwhelming* (which predominantly premodify uncountable nouns) and *overall*, which are equally used as premodifiers of countable and uncountable nouns. It is interesting to say that the adjective *overall* often premodifies compounds (*likelihood ratio*, *mortality rate* and string compounds (*covid mortality risk*). It is common for the adjective *overwhelmed* to premodify compounds where the second IC is the noun *system* such as *contact-tracing system*, *health system/s* and *hospital system*.

In the predicative position, *over*-adjectives usually combine with verbs *become* and *feel*, and less frequently with verbs *be*, *seem* and *remain*.

Even though adjectives usually precede/premodify a noun phrase, there are adjectives which follow a/postmodify a noun phrase. Among *over*-adjectives only *overcrowded* modifies a noun postpositively:

The detention centres, incidentally, chaotic, overcrowded and insanitary, have been afflicted by repeated outbreaks of Covid-19. Staff moving in and out of them are likely to have helped spread the virus through the wider community.

In the argumentation produced at the beginning of this paper, we gave our reasons for asserting that *over*-adjectives are non-gradable. However, corpus analysis has provided examples of *over*-adjectives expressing comparative and superlative relations:

the Scout is a sniper – arguably the most fun and potentially most overpowered of the four classes.

Adverbs, which modify adjectives integrated into a noun phrase include manner adjuncts like emotionally (*overwrought*), and quickly (*overwhelmed*), manner adjuncts ending in *-ly* which take on the role of degree adjuncts that do not describe the manner but rather the intensity like *brutally* (*overloaded*), *badly* (*overcrowded*, *overstretched*), *vastly* (*overcrowded*), *wildly* (*overleveraged*), boosters like *severly* (*overcrowded*), emphasisers like *simply* (*overexposed*), *surely* (*overdue*), and *really* (*overwhelming*), and amplifiers like *increasingly* (*overwhelming*).

2.3 Nouns

The prefix *over-* occurs with 37 different nouns. The most frequent pattern in which *over*-nouns occur is the pattern *over-* + **noun** → **derived noun** (*oversight*, *overload*, *overtime*, *overwork*, *overhaul*, *overuse*, *overdose*, *overhead*, *overdraft*, *overflow*, *overcapacity*, *overspill*, *overview*, *overreach*, *overlord*, *overexposure*, *overdrive*,

overkill and *overestimate*). As far as frequency is concerned, the above-mentioned pattern is followed by the second frequent pattern

over- + number/noun + inflectional suffix for plural-s → derived noun (*over-50s/16s/18s/80s/60s//70s/65s* and pluralia tantum noun *overalls*).

The patterns given below are less frequent in the corpus we analysed:

over-noun + -ing → denominal abstract noun

(*overcrowding, overwhelming, overturning, overheating, over-policing, over-ordering, over-reassuring, overspending* and *oversimplification*);

over-verb/adjective + -ance/ence → deverbal/de-adjectival abstract noun

(*overreliance, overconfidence, over-vigilance*);

over-verb + -ation → deverbal abstract noun

(*overrepresentation, overreaction* and *oversimplification*);

over- adjective + -ness → de-adjectival abstract noun (*overzealousness*);

As shown in Table 3, out of 102 total examples, the most frequent are combinations with numbers related to years (16), and the noun *oversight* (9). Other nouns are less frequent.

The overall meaning of *over-* in all noun creating patterns is excessive with a few exceptions (*oversight, overhead, overhaul, overflow, overview, overreach, overlord, overdrive, overturning*).

NOUNS WITH PREFIX <i>over-</i> ACROSS CORPUS	
NOUNS	FREQUENCY
<i>over-year/s</i>	15
<i>oversight</i>	9
<i>overload</i>	6
<i>overtime, overalls</i>	5 per each
<i>overwork, overcrowding, overhaul</i>	4 per each
<i>overuse, overdose, overhead, overheating, overreliance, overdraft</i>	3 per each
<i>overflow, overspill, overview, overreach, over-capacity, over-policing, overlord, overrepresentation</i>	2 per each
<i>over-ordering, overpromising, overexposure, overreaction, overconfidence, oversetimate, overdrive, overkill, over-reasusuring, overspending, oversimplification, overzealousness, over-vigilance, overwhelming, overturning</i>	1 per each

Table 3: Frequency of nouns with the prefix *over-* in written COVID-19 discourse

The majority of *over-* nouns occur as a prepositional object usually within *of*-phrases (*over-* + number + *-s*, *overdose*, *overhead*, *overheating*, *overuse*, *overpolicing*, *over-representation*, *over-ordering*, *overpromising*, *overreach*, *over-reassuring*, *overspending* and *overzealousness*). Noun *overalls* occurs as a head of a NP that functions as a prepositional object within adjuncts of manner and instrument:

Doctors here will understandably be concerned when they see images in the media of their colleagues around the world treating patients in full overalls and full face protection, and asking why the same is not recommended or available here.

2.4 Adverbs

Judging by the research data, the prefix *over-* forms 6 adverbs only: *overseas*, *overall*, *overnight*, *overwhelmingly*, *overboard* and *overhead*.

The majority of *over-* adverbs belongs to adjuncts, half of which are classified as space adjuncts (*overseas*, *overboard*, *overhead*), which denote both position and direction (Quirk, 1985:p.516). The adverb *overnight* belongs to time adjuncts denoting time duration, while the adverb *overwhelmingly* is classified as a manner adjunct. Only the adverb *overall* belongs to summative conjuncts.

Out of 64 derived adverbs with the prefix *over-*, the most frequently used is the adverb *overseas* (20 examples), *overall* (18) and *overnight* (15). The adverb *overwhelmingly* is less frequent (9), and adverbs *overboard* and *overheard* occur with one example respectively.

The adverb *overseas* usually combines with activity verbs (*look*, *go*, *watch*, *send*) and existence verbs (*live*, *spread*), and less with mental verbs (*see*). On the other hand, the adverb *overwhelmingly* combines with verbs of (dis)agreement or (dis)approval (*dissapprove*), characterise verb (*oppose*), activity verbs (*show*) and verbs of modality or causation (*vote*). It can be used as a sentence adverb:

There are a few people who have betrayed their community, but overwhelmingly, Australians are doing the right thing, and at the same time, with the telehealth, with the work in hospitals, with the construction of new ventilators, we're boosting that capacity.

It is common for the adverb *overnight* to co-occur with other adverbials, usually with prepositional phrases that function as time position and time duration adjuncts, while co-occurrence with the approximator *almost* and the resultive conjunct *so* are less frequent:

Zoë Challenor, the founder of the children's opera company B'Opera, said her self-employed household lost all work and income overnight in March 2020.

As an artist I've had all of my income wiped overnight for the next three months.

In the vast majority of examples, the conjunct *overall* occurs initially, and co-occurs with the concessive conjunct *though*:

Overall though, this vaccine is efficacious enough, safe enough and any side effects are manageable enough.

3. Conclusion

In written texts on COVID-19, the prefix *over-* occurs with verbs that make up 34% of the total number of *over-*words, adjectives 32% and nouns 29%. *Over-*adverbs are few in number and make up only 5%.

Out of 185 verbs found, the most frequent one is *overwhelm*, followed by *overcome*, *oversee* and *overlook*, while other verbs are less frequent. The majority of registered verbs follow the pattern *over-* + activity verbs → derivative verbs, and are usually used in non-finite forms, i.e. as bare infinitives combining with central modals, and less frequently with semi-auxiliaries. It is common for some verbs to be used within adverbial clauses, with time adverbials clauses introduced by the subordinator, *while* being the most frequent. Another feature of derived verbs with the prefix *over-* is that they are frequently premodified by subjuncts, especially additive and time-relationship subjuncts.

Most of adjectives with the prefix *over-* are formed by derivation following the pattern *over-* + verb + *-ed* suffix/ past participle → derived adjective, while only a small number of adjectives is formed by zero affixation or conversion. The majority of adjectives registered occur attributively and modify countable nouns. They also modify uncountable nouns and compound nouns but in a fewer number of cases. Some *over-*adjectives are used predicatively mostly with verbs *become* and *feel*, and less frequently with verbs *be*, *seem* and *remain*.

The prefix *over-* occurs with 37 different nouns in the structure *over-* + noun → derived noun, followed by the pattern *over-*number/noun+ inflectional suffix for plural-*s* → derived noun. The majority of NPs with *over-* nouns as heads function as prepositional objects within an *of-* phrase that postmodifies another noun, and occur less frequently as direct objects, subjects, subject and object complements.

*Over-*adverbs are not frequent, and we registered only 6 of them, a good number of which belong to space adjuncts. Time duration and manner adjuncts are less frequent. Among registered *over-*adverbs, only *overall* belongs to the class of summative conjuncts.

Sources

1. Guardian website: <https://www.theguardian.com/uk>

Works cited

1. Bauer, L. (1983) *Word-Formation in English*. Cambridge, CUP.
2. Biber, D., Johansson, S., Leech, G. S., Conrad, S., & Finegan, E. (1999) *The Longman Grammar of Spoken and Written English*. London, Longman.
3. Ginzburg, R.S., Khidekel, S. S., Knyazeva, G. Y. & Sankin, A. A (1979) *A Course in Modern English Lexicology*. Moscow, Vysšaja škola.
4. Jespersen, O. (1942) *A Modern English Grammar - On Historical Principles - Part VI – Morphology*. Copenhagen, Ejnar Munksgaard.
5. Lieber, R. (2010) *Introducing Morphology*. Cambridge, CUP.
6. Мангушев С.В. (2009) *Word Buidling in Modern English: Affixation and Compounding*. Оренбург, Издательство ОГПУ.
7. Quirk, R., Greenbaum, S., Leech, G. & Svartvik, J. (1985) *A Comprehensive Grammar of the English Language*. London and New York, Longman.
8. Thomson, A. J. & Martinet, A.V. (1986) *A Practical English Grammar*. 4th edition. Oxford, Oxford University Press.
9. Tomić, B. & Novaković, Š. J. (2016) O prefiksu over-. *Lipar: časopis za književnost, jezik, umetnost i kulturu*, XVII, 16, 183-195.

Dictionaries

1. Online Etymology Dictionary <https://www.etymonline.com/search>
2. Merriam Webster Dictionary <https://www.merriam-webster.com/dictionary/>
3. Longman Dictionary of Contemporary English <https://www.ldoceonline.com/>

Božana M. Tomić
Nezavisni istraživač

Jelena V. Šajinović Novaković
Univerzitet u Banjoj Luci
Filološki fakultet
Katedra za anglistiku

UČESTALOST I UPOTREBA IZVEDENICA SA PREFIKSOM *OVER-* U TEKSTOVIMA O KOVIDU 19

Rezime

U radu su prikazane tvorbene riječi nastale derivacijom uz pomoć prefiksa *over-* u novinskim člancima o kovidu na engleskom jeziku. Ideja je da se utvrdi vrsta riječi dobijena ovom prefiksacijom, značenja izvedenih riječi, njihova morfosintaksička obilježja, kao i kolokacijske veze.

► **Ključne riječi:** izvedenice sa prefiksom *over-*, novinski tekst o kovidu 19, frekvencija, kolokacijske veze.

References

1. Bauer, L. (1983) *Word-Formation in English*. Cambridge, CUP.
2. Biber, D., Johansson, S., Leech, G. S., Conrad, S., & Finegan, E. (1999) *The Longman Grammar of Spoken and Written English*. London, Longman.
3. Ginzburg, R.S., Khidekel, S. S., Knyazeva, G. Y. & Sankin, A. A. (1979) *A Course in Modern English Lexicology*. Moscow, Vysšaja škola.
4. Jespersen, O. (1942) *A Modern English Grammar - On Historical Principles - Part VI – Morphology*. Copenhagen, Ejnar Munksgaard.
5. Lieber, R. (2010) *Introducing Morphology*. Cambridge, CUP.
6. Mangušev, S.V. (2009) *Word Building in Modern English: Affixation and Compounding*. Orenburg, OGPU.
7. Quirk, R., Greenbaum, S., Leech, G. & Svartvik, J. (1985) *A Comprehensive Grammar of the English Language*. London and New York, Longman.
8. Thomson, A. J. & Martinet, A.V. (1986) *A Practical English Grammar*. ,4th edition. Oxford, Oxford University Press.
9. Tomić, B. & Novaković, Š. J. (2016) O prefiksu *over-*. *Lipar: časopis za književnost, jezik, umetnost i kulturu*, XVII, 16, 183–195.

Preuzeto: 26. 9. 2023.
Korekcije: 27. 11. 2023.
Prihvaćeno: 30. 11. 2023.

Emir Z. Muhić¹
University of Banja Luka
Faculty of Philology
English Department

THE CONCEPTUALISATION OF PERSONABLE VILLAINY AND WINSOME KNAVES: ENTER ANAKIN SKYWALKER AND CORIOLANUS SNOW

Abstract: The multifaceted human personality apparatus tirelessly and somewhat incessantly keeps on giving rise to both surprising and equally dishearteningly bland revelations as regards to how the idiosyncratic denizens of this blue-hued marble encode and decipher various cultural phenomena. This is particularly pertinent in view of the relentless endeavours to peel off the deeper layers of the pseudo-proverbial human cognitive onion. It would doubtless come across as supremely hauteur-suffused should a paper harbour a latent claim to fame in terms of comprehensiveness and immaculate insight into what appears to be nothing short of a rabbit hole-like bottomless pit of hopeless scholarly efforts at inching ever so slightly more towards the neighbourhood of the metanarrative fount of all creativity and meaning. Therefore, the succeeding pages shall do away with that specific delusion and attempt to labour under merely one and relatively monotonous question: how do we go about explaining the impulse to root for the prototypical villain instead of bowing to the infinitely promulgated notion of archetypal goodness?

The conception of strength and weakness is attached to the discussion in order to substantiate the propositional mosaic herein stipulated. Bearing this in mind, a greater degree of free expression no longer obtains for our generation unless attained by dint of explicit, yet veiled of norm-dictated defiance.

This inflexibility dovetails neatly with the first assertion at the outset in the hope of shedding off a shroud of superfluous duplicity so successfully inculcated that it now, perhaps, gives the reader pause to learn that human cognition is deeply convoluted,

---

¹emir.muhic@ff.unibl.org

leaning dangerously to the dark side of the mind and conceptualisation. Claims that linguistic adepts favour the through line of goodness over evil are handily belied, which, in itself, is not a bad thing necessarily. It might even be daring to think it a liberating and healing modicum of catharsis.

Keywords: *human personality apparatus, cultural phenomena, cognitive and linguistic adepts, cognition and language, duplicity, villainy, catharsis.*

1. Supplanting an introduction: multiple personae as an echo of a healthy mind

An apt metaphor comes in handy at this point; the one of the aforementioned layered onion to be more precise, and for the purpose of this paper it reads:

HUMAN BEINGS ARE A NUANCED MULTITUDE OF VENEERS

Quite unsurprisingly, this may give off a dental resonance but it does bring home the crux of the target message. This is a consummate garden-variety breed of conceptual metaphor(s) predicated on the tenets Lakoff so ardently championed and the domains the better part of cognitive linguistics is moored in. It would be remiss to not cast our mind back to the basics by way of a fleeting reminder: domains are construed as cognitive entities, representational spaces and conceptual complexes of varying levels of intricacy and organisation. Social media-driven parlance steadily and markedly morphs into a pervasive communicative pattern asserting itself as an integral section of the prevailing culture of the day. The volte-face towards what used to be relegated discourse begs the question as to the tendencies and extent of these ongoing processes.

Indeed, when veneers begin to crack, what remains is a soberingly blunt home truth. The interplay of the source and the target domain is easily detected as the formula *A is B* is applied to an aspect of human behaviour. As a result, we no longer see human beings as life forms, but rather as a matrix of considerable complexity requiring a closer look and a very deep dive. The concept of multiple personae fits neatly into this ideational amalgam. It should, however, not be mistaken for a more serious psychiatric disorder i.e. multiple personality, though, in some cases, the pathways may easily coalesce. Just for now, we remain in the realm of sound mind and salubrious thoughts.

On that note, a cut and dried distinction ought to be made between morals and manners. Johnston (1916) had said catena under review a time immemorial ago, but the proposition still rings true: morals are natural and manners are artificial. This is

to be qualified by the not so simple expedient of conflicting definitions concerning the precepts of morality and ethics, the former tentatively being subjective, whereas the latter approximately objective, all the while bearing in mind that no universally agreed-upon denotation can be seen as definitive.

Stemming from these inchoate starting blocks, it is not outside the realm of the possible, nor beyond the orbit of conceivable that the anthropocentric conceptual system operates more creatively and favourably along the more dissolutely diverting and rakish parameters. However, the parameters do not easily pay obeisance to the sempiternal perimeters or bend the knee to the will of the conventionalised form of decorum and propriety. It does follow that linguistic adepts, hereinafter communicators, more often than not, find themselves in dire need of an antidote to the opulent avalanche of socially constructed and diligently foisted motifs of good(ness) and the right side of history. A spark of rascally rebellion might be par for the course in terms of description and explication of this outré instantiation of human behaviour.

To further the cause of this study, another metaphor is added to the analytical nexus:

COMMUNICATION IS A VEIL OF MANACLES

A thought-provoking Jungian precept of a shadow self springs to the fore. It stands as a hypothesised aspect of one's cognitive mosaic that we deem unsavoury, unwholesome and even "unholy". The "shadow" resides in the deep and distant recesses of societally acceptable confines doomed to be shied away from and excommunicated as shameful. Nonetheless, this link in the cognitive chain is far from susceptible to being perfunctorily binned and consigned without due diligence to mere irrelevance. Perhaps, even regrettably so, it proves irrepressibly resilient, and every so often it bursts forth decimating all the meticulously contrived laws, guidelines and modalities of appropriacy.

Communicators are indubitably inclined towards a kaleidoscopic myriad of equally mystifying and mesmerising basilects and acrolects across the board have indeed done continual battle over the notions of morals and manners of the "spoken" output generated by dint of an either preferred or accessible linguistic mechanism. It comes as no surprise that the bone of contention is not to remain buried, what with the ever-deepening and widening margin of disparity neither taken in good part nor always seen as a "licenced" variant of language and linguistic conduct.

The commercialisation of social media content is a prevalent packaging and delivery expedient of present-day communication systems. In order to appeal

to a wide-ranging strata of audiences, new media routinely employ remodelling strategies, thus morphing the otherwise grave and disturbing conceptual items into entertainment-tailored, light-hearted subjects. This is exactly how the unsavoury becomes the palatable. This is an inflection point where morals and manners merge and where the basilect, in form as well as thought, prevails. This upper hand should be observed from the standpoint of unbridled honesty, and an act of semi-requited love. These leanings are patent in lexical configuration of leading social media platforms. Albeit the socials are routinely and somewhat anachronistically subsumed under the category of new media, the advent of the Internet redefined the circulation of erstwhile paper-based editions steadily being supplanted by the digitised format in turn blurring the distinction between old-time and “newfangled” outlets. This phenomenon in the public sphere seems to have become a pervasive communicative pattern. It has an ineluctable knack for showbizification and delineation of overarching sentiments, de-rezzing and re-coupling the wokely correct perceptions.

To encapsulate it in starkly simple terms: it is fine to like the baddie again. Not only is it okay, it is liberatingly healthy. This asseveration should beg the question of countless whys and wherefores and there lies the rub. Communicators are, metaphorically and psychologically speaking, remarkably intricate and cut from the multifarious cloth. The veneers and manacle may beggar belief but they substantiate the conceptual structuring of multiple personae, and one of them, by dint of metanarratives and perceptual ossification, bombinates with the impulse to defy, thereby shining an elucidatory light on this baffling conundrum. Communicators can be good but root for the villain simply because there are numerous avenues to relate, empathise and even identify with their venality, which, if left unshackled, does, for the most part, remain in the domain of veniality on the part of linguistic adepts. Irrespective of what evaluations may be imparted on communicators’ overt or covert propinquities, the human onion, when carefully peeled, unearths both the light and the dark cavorting in a perpetual dance of equilibrium and homeostasis.

2. The fourteen evolutionary traps and why (not) to avoid them

One of the more plausible probes into the course humanity is on saw the light of day in late 2023. A group of scientists compiled a list of putative threats they appositely christened *traps* for the purpose of their research. A cognitive linguist cannot but pounce on the metaphorical nature of some of the items in the repository.

1. Simplification
2. Growth-for-growth
3. Overshoot
4. Division
5. Contagion
6. Infrastructure lock-in
7. Chemical pollution
8. Existential technology
9. Technological autonomy
10. Dis- and misinformation
11. Short-termism
12. Overconsumption
13. Biosphere disconnect
14. Local and social capital loss

The comprehensive and annotated list is available at the website of the Royal Society behind this endeavour (see the source and reference section), but for the purpose of this paper, only a few are employed. The items here are enumerated in support of this study's research tenor and serve as a cohesive lynchpin between real-life and factitious on-screen villainy. Both coteries are arguably avoidable, however, the state of play on the ground strikes a resoundingly dissonant chord touching a highly sensitive nerve.

A yet another set of conceptual metaphors is derived based on the above-mentioned building blocks:

SIMPLIFICATION IS AN ASSET AND A LIABILITY

CONTAGION IS A HYPOTHETICAL ENEMY

EXISTENTIAL TECHNOLOGY IS A PRESUMED CONTAGION

OVERCONSUMPTION IS A TENTATIVE DISEASE

DIS- AND MISINFORMATION ARE PARASOCIAL RELATIONSHIPS

OVERSHOOT IS AN ABUNDANCE

No matter the cost, humans are too adaptable for their own good. For better or worse, alarming as these findings in actual fact are, they are most unlikely to deter the end user, or more appropriately, end losers to course-correct in any significant fashion. From a developmental perspective, human adeptly first adopt the concept of distinction and later that of similarity, but, despite this innate mechanism, they

gravitate to favouring similarity in terms of blurring the boundaries of good and its antithesis. Antithetical views lend themselves to a conducive setting almost exclusively with a view to clearing the immediate hurdles to self-encoded and religiously observed mores of convenience and epicurean satyrisms. All saturnine affairs of the world are oft-discarded as a nuisance and a burdensome albatross around the neck of an otherwise happy commune. A callback to the morals and manners is once more necessary. Due to the adaptive armour against change, manners reshape and reconstitute what is desirable as opposed to the cancelled and ignored. This leads to the misconstrued deconstruction of conceptually metaphorical constructs that can be conveniently utilised as tools of elucidation and wilful manipulation and ignorant self-delusion.

It must be duly noted that the proposed metaphors in this subheading are not inclusive or emblematic of the authentic intent of the trap study researchers. They are a warped version of an alternative reality that can discursively become a personal nexus of beliefs, in fact, in a post-truth world, this is unfortunately a more probable corollary and outcome. The same contention obtains for the perception of what constitutes villainy and how that definition takes on multitudinous countenances and hues, and equally, why the traps, objectively taken, should be a call to action, but will largely remain intentionally unheard and successfully avoided. The detriment, on the other hand, for this undue negligence is too great to forecast and calculate.

3. A subliminal love of the villain against all odds with a few caveats

Thinking of globally and instantly recognisable names in the arena of fictionalised archetypes of villainy, few names come as easily as that of Anakin Skywalker (brought to embodied form by the Canadian actor Hayden Christensen), better known by the moniker Darth Vader (see the official website of the Star Wars franchise as referenced in the source section for specifics and the background story). This paper, however, lends emphasis on the former, by and large disregarding the explicitly dark iteration of the character. This is done, in part, quite purposely, as this is a walk-in survey leading into a more encompassing research project in the succeeding phases.

Anakin's name became a household word since he had first appeared in the Star Wars film series back in 1977. His minatory appearance and menacing robotic-sounding voice instantly captured the imagination of the global public. In fairness and truth, audiences across the board overtly cheered on the Rebel Alliance and his offspring Luke and Princess Leia in their desperate pursuit to

*The Conceptualisation of Personable Villainy and Winsome Knaves:
Enter Anakin Skywalker and Coriolanus Snow*

overthrow the evil Empire, dispense with the Emperor Palpatine and best Darth Vader himself. Nonetheless, neither Luke nor Leia, not even the evil incarnate of the Emperor permeated the hearts and minds of viewers all over the planet to such an extraordinary extent. This remains the case even in 2023 with Darth Vader, or more precisely, Anakin Skywalker, making more than one comeback, first in the prequel trilogy, and later in various so-called anthology films and limited TV shows. The most recent appearance of Anakin Skywalker in the Ashoka TV series sees him as a fully redeemed and up to a point resuscitated character who has come a long and arduous, yet, full circle, despite all odds and adversities. The fact that he was consummately wicked and the ultimate agent of malevolence who had an instrumentally indispensable first and foremost hand in committing unspeakable atrocities does not appear to detract from his newly found salvation.

For the sake of comparison, another book and film antagonist is held up as a genuine article of likeable villainy. A ruthless martinet with an almost Shakespearean name, Coriolanus Snow, from the Hunger Games book and film franchise (see the official website of the Hunger Games franchise as referenced in the source section for specifics and the background story). We first meet Snow as an elderly statesman with all the trappings of a blood-thirsty autocrat and limitless power to do as he wills. At first blush, no otherworldly appeal is perceived. Since the incipient, but paradoxically older version of the character is embodied by the ageing thespian and seasoned, incidentally Canadian, actor Donald Sutherland, the frenzied allure was patently absent. This changed with the prequel and a younger iteration of the character played by a relatively unknown, and needless to say much younger, British actor Tom Blyth.

Franchise	Star Wars	Hunger Games
Villains	Anakin Skywalker	Coriolanus Snow
orphan	+	+
vulnerable	+	+
male	+	+
white	+	+
downfall	+	+
powerful	+	+
strong	+/-	+/-
young	+	+/-
war criminals	+	+
redemption	+	-

If communicators truly vote with their feet, to resort to a well-thumbed idiom, this table is a plausible argument corroborating what their feet, or more accurately preferences dictate in terms of how these two characters are perceived. They were identified and selected by design and purposefully for the following reasons:

- They both share a similar, if not identical, background and origin story.
- At some point, they were in a position of despair, suffering and privation.
- The characters' creators went out of their way to underscore they had the potential for good.
- The creators also hammered and cemented the notion their success was contingent of other more powerful men.
- Both are young, or their younger variants are the focal point of the main narrative.
- They rose through the ranks due to smarts, looks, although this is not explicitly stated, and destiny. In the case of Skywalker, this point is the essence of who he is, the chosen one, and in Snow's, the adage "Snow lands on top" is reiterated frequently enough to root him in a fated glory to come.
- Curiously enough, or perhaps not quite, they are both white heterosexual men, which, again justifiably regrettably, appear a handy prerequisite for greatness.
- The only point of divergence is the lack of Snow's chance at redemption and ultimate demise, whereas Skywalker gets to go on ad infinitum.
- It bears repeating that both men are veritable war criminals and mass murderers.
- They go on to become extremely powerful and command haunting strength and sway over their respective fictional worlds.

To all intents and purposes, Skywalker and Snow are identical and borderline indistinguishable. The bizarre appeal they exude and inspire is tightly-knit with the already discussed multi-layered human cognitive apparatus and at the very least dyadic nature of cognition. As previously stated, communicators exhibit multiple personae through which social interactions are made possible in contextually specific settings. The shadow self craves sustenance and this partially accounts for the subliminal love of and for the prototypical villain. It should be noted that the social media video-sharing platform TikTok was used to monitor and gather germane data for the substantiation of the discussion and elaboration; 40 TikTok videos in total were archived and analysed as a type of real-life corpus and empirical corroboration.

4. In lieu of concluding remarks: a stab in the conceptual dark

A noteworthy finding is simultaneously disheartening and curiously inspiring. It does not pertain to the revelations that linguistic adepts root for villains; the saddening realisation echoes in the fact that they happen to be rooted in heteronormative, racially “acceptable” and gender and sex-specific categories. The prototypical villain is hard to come by if these criteria are not met. Parasocial relationships and empathy are effortlessly construed by means of conceptual metaphors and more overarching cognitive and psycholinguistic apparatuses and methods of inquiry. The destructive aspect is not found in the shadow self, but rather in the fossilised categorial binarisation. This is where the genuine well-being decoupling and care for the fellow human being find themselves at their most vulnerable and when this breaking point is reached the metaphorical veneer is not only in danger of cracking, but completely shattering to smithereens.

In a post-truth world, parasocial and mediated modalities of human interaction, it is more significant than ever to keep our complex conceptual systems pliable and adaptable to potential threats, be it the fourteen traps, or the simple poverty of the light side, for a dab of darkness may be good and healthy, the multiverse of it is incontrovertibly ominous and undeniably dangerous. Anakin may be the factitious chosen one, and Snow may land on top, but until they are more than the sum of the constituent hallmarks, perhaps, that is indeed their true and by far the most depraved villainy.

Sources

1. Evolution of the polycrisis: Anthropocene traps that challenge global sustainability. Peter Søgaard Jørgensen et al. Published: 13 November 2023 <https://doi.org/10.1098/rstb.2022.0261>. [Accessed 25th November 2023 at <https://royalsocietypublishing.org/doi/10.1098/rstb.2022.0261>].
2. <https://www.starwars.com/> [Accessed 26th November 2023].
3. <https://www.lionsgate.com/franchises/the-hunger-games> [Accessed 27th November 2023].
4. TikTok/anakinskywalker [Accessed 15th November 2023]
5. TikTok/coriolanussnow [Accessed 17th November 2023]

References

1. Blakemore, D. (2002) *Linguistic Meaning and Relevance: The Semantics and Pragmatics of Discourse Markers*. Cambridge, Cambridge University Press.

2. Charteris-Black, J. (2004) *Corpus Approaches to Critical Metaphor Analysis*. Basingstoke/New York, Palgrave MacMillan.
3. Ensink, T. and C. Sauer (2003) *Framing and Perspectivizing in Discourse*. Amsterdam, John Benjamins.
4. Grice, H. P. (1975) Logic and Conversation. *Syntax and Semantics: Speech Acts*. 41–58.
5. Gutt, E.A. (1991) *Translation and Relevance: Cognition and Context*. Oxford, Blackwell.
6. Hart, C. and D. Lukeš (eds.) (2007) *Cognitive Linguistics in Critical Discourse Analysis: Application and Theory*. Newcastle, Cambridge Scholars Press.
7. Hutchins, W. & Kenny, O. (trans) (1991) *Palace of Desire*. Cairo, The American University in Cairo Press.
8. Katan, D. (2014) *Translating Cultures An Introduction for Translators, Interpreters and Mediators*. London, Routledge.
9. Kesić, D. & Muhić, E. (2015) Concomitant Tutelage Disparities. In: Akbarov, A. (ed.) *The Practice of Foreign Language Teaching*, Newcastle-upon-Tyne, Cambridge Scholars Publishing, pp. 116–167.
10. Kesić, D. & Muhić, E. (2019) Connotative facets of meaning in translation within incongruent contexts. *Journal of Teaching English for Specific and Academic Purposes*. 7 (1), 125–132. DOI: 10.22190/JTESAP1901125K.
11. Lakoff, G. (1996) *Moral Politics: How Liberals and Conservatives Think*. Chicago, University of Chicago Press.
12. Muhić, E. (2018) Metaphors, one author and the written word: suicidal fish swirling in the lochs of Albion and the Balkans. In: Muhić, E. (ed.) *Fenomenologija znaijenja: jeziike, socio-kognitivne i kulturološke dimenzije domaieg javnog prostora*. Banja Luka, Rotari klub, pp. 128–133.
13. Muhić, E. (2013) Conceptual Scenarios in Contemporary American Political Discourse: (Not) Going It Alone. In: Akbarov, A. & Larsen-Freeman, D. (eds.) *Applying Intercultural Linguistic Competence to Foreign Language Teaching and Learning*. Sarajevo, IBU Publications, pp. 611–618.
14. Pike, K. L. (1957) *Axioms and Procedures for Reconstructions in Comparative Linguistics: An Experimental Syllabus*. Glendale, Calif, Summer Institute of Linguistics.

Emir Z. Muhić
Univerzitet u Banjoj Luci
Filološki fakultet
Katedra za anglistiku

KONCEPTUALNO GRAĐENJE POZITIVNIH METANARATIVA O ANTAGONISTIMA: SLUČAJ ANAKINA SKYWALKERA I CORIOLANUSA SNOWA

Rezime

Multimodalni konceptualni sistemi koji su u neprestanom kognitivnom plesu stvaranja raznorodnih scenarija po kojima oblikujemo stvarnost predstavljaju svojevrsni most u više slojeve kognicije i jezika. Težište u radu jeste na teoriji pojmovnih metafora, promišljanju o posebnostima popularnih antagonista u dva serijala knjiga i filmova, čiji je obuhvat na globalnom nivou prepoznatljivosti i uticaja u domenu popularne kulture izrazito visok i neizostavno uočljiv. Dio istraživanja odnosi se i na četrnaest identifikovanih prijetnji evolucijskom razvoju čovječanstva. Ova tematska trijada nalazi se u sinergijskom odnosu empirije i teorije. Ovaj istraživački projekat predstavlja interdisciplinarni, ali u prvom redu lingvistički osvrt na odabranu građu i tematski okvir iz navedenih izvora.

► **Ključne riječi:** konceptualni sistemi, multimodalnost, kognicija, jezik, posebnosti antagonista, četrnaest prijetnji, popularna kultura.

Preuzeto: 30. 9. 2023.
Prihvaćeno: 12. 12. 2023.

Dejan M. Milinović¹
University of Banja Luka
Faculty of Philology
Department of English

SELECTED ENGLISH IDIOMS AND SIMILES WITH FARM ANIMAL ZOONYMS AS THE SOURCE DOMAIN AND THEIR EQUIVALENTS IN SERBIAN

Abstract: This paper presents an exploration of figurative comparison expressions featuring farm animal zoonyms in the English language and their possible equivalents in Serbian. Farm animal idioms are integral to linguistic discourse, contributing to the richness and diversity of language use. Their complexity often necessitates a deep understanding of cultural and contextual factors for their accurate interpretation, highlighting the potential for cross-cultural comparative studies to enrich our understanding of idiomatic expressions. These expressions transcend mere linguistic curiosities and play a vital role in meaning construction and imagery formation within discourse.

The paper provides an overview of expressions divided into five categories according to the type of farm animal used as the source domain: bovines (cows and their male counterparts, bulls and oxen), equi (horses and mules), pigs, sheep and poultry, and attempts to assign an equivalent phrase in Serbian, comparing the usage between the two languages, in order to shed some light on the intricate interplay between language, culture, and cognition in the realm of idiomatic figurative expressions involving farm animals.

Key words: farm animal metaphors, farm animal idioms, figurative comparison expressions, English, Serbian.

1. Introduction

Figurative language is an essential part of everyday human communication, used in virtually all languages of the world. Figurative comparisons allow individuals to expressively draw parallels and highlight similarities or differences between two or more things. One source domain that has been used extensively in English to convey figurative comparison is farm animal zoonyms. A zoonym, as used in this paper, is any term which refers to a specific animal species, and farm animal zoonyms refer to those species that have been domesticated and used by humans for food and labour, such as cows, pigs and horses.

Farm animal zoonyms have been utilised in comparison phrases for centuries, with many phrases having become deeply ingrained in the English language, to the point of becoming dead metaphors or idioms. The use of comparison phrases has not only become a fundamental part of the English language but has also given rise to a rich body of linguistic research. The study of comparison phrases has been a topic of interest for many scholars, with linguists, anthropologists, and cognitive scientists exploring the underlying mechanisms that enable humans to create and comprehend such phrases.

One area of research has focused on the role of the conceptual metaphor in the creation of comparison phrases. A conceptual metaphor refers to the process by which abstract concepts are mapped onto more concrete, physical domains. The use of farm animal zoonyms in comparison phrases relies on the mapping of abstract qualities usually related to humans onto the physical traits and behaviours of farm animals.

The recipient must be able to map the source domain onto the target domain in the way the speaker intended, which is not always a given, especially if the same source domain is used in their native language and culture in a dissimilar meaning. Many figurative comparison phrases have their origins in specific cultural contexts and reflect the values and beliefs of those cultures, which can sometimes lead to misunderstanding, distrust, or even (un)intentional mockery. In Western cultures, the pig is often associated with negative qualities such as filth, greed, and gluttony, so eyebrows may be raised by a literal translation of an idiom from some Eastern cultures, such as China and Vietnam, where the pig is considered a symbol of prosperity, abundance, and good luck. Understanding the cultural significance of these phrases in the source and target language is an important aspect of a translator's skill set and can provide insight into the ways in which language reflects and reinforces cultural norms and values.

Comparison phrases also have a significant application in language learning and teaching. They can be a useful tool for language learners, as they provide a way to expand their vocabulary and develop their understanding of figurative language. Additionally, the study of comparison phrases can help language teachers to design effective language teaching materials and activities that integrate cultural and linguistic knowledge.

This paper will explore the use of farm animal zoonyms in English figurative comparison phrases, examining their origins and cultural significance, and try to provide their equivalents in Serbian. Ultimately, the aim is to contribute to the ongoing conversation around the role of language and culture in shaping our understanding of the world around us. Accepting the unlikelihood that all possible target phrases can be listed and examined, the paper will focus on a selection deemed most interesting for the subject matter at hand.

2. Insights from Linguistic Theories

The exploration of figurative expressions employing animals in English reveals intricate connections between language, cognition, and cultural symbolism. These expressions, often referred to as animal metaphors, rely on the conceptual mapping of attributes from the animal domain onto various human experiences and qualities.

At the core of understanding animal metaphors lies the Conceptual Metaphor Theory put forth by Lakoff and Johnson (1980). According to this theory, metaphors are not merely linguistic embellishments, but fundamental cognitive mechanisms rooted in embodied experiences, i.e. abstract concepts are often understood through more concrete and tangible domains. Animal metaphors exemplify the metaphorical mapping process, wherein attributes of animals serve as source domains that facilitate the understanding of abstract concepts in target domains.

Lakoff and Turner's (1989) framework, under the "GREAT CHAIN OF BEING" metaphor, indicates the cognitive processes that enable the transformation of animal attributes into linguistic expressions, facilitating the communication of complex ideas through familiar imagery. Lakoff and Turner distinguished 'between two versions of the Great Chain, one basic and one extended' (1989:p.167), where the extended one 'concerns the relation of human beings to society, God, and the universe' (1989:p.167), further noting that:

'One of the most elaborate domains in which we understand the nonhuman in terms of the human is the domain of animal life. There we have well-elaborated

schemas characterising what animals are like, and we usually understand their characteristics metaphorically in terms of the characteristics of human beings. [...] We understand their attributes in terms of human character traits. We think of them, react to them, and treat them as we would a person with such traits.

Animals act instinctively, and different kinds of animals have different kinds of instinctive behaviour. We comprehend their behaviour in terms of human behaviour, and we use the language of human character traits to describe such behaviour. Cleverness, loyalty, courage, rudeness, dependability, and fickleness are human character traits, and when we attribute such character traits to animals we are comprehending the behaviour of those animals metaphorically in human terms.' (pp.193–194)

Fauconnier and Turner (2002) introduced the theory of conceptual blending, elucidating how novel meanings can emerge through the blending of distinct mental spaces. This theory helps explain the creativity and novel interpretations inherent in expressions like *when pigs fly*. Animal metaphors often involve the blending of animal attributes with human experiences, showcasing the cognitive flexibility of language users.

Animal-related expressions also carry cultural and semiotic significance. Eco delved into the cultural symbolism of animals, highlighting their role as signifiers in conveying deeper meanings (1976). Animal metaphors tap into culturally shared knowledge and values, and their interpretations can vary across societies. In *Semiotics and the Philosophy of Language* (1984), Eco emphasises how animals hold symbolic significance across cultures and how the choice of specific animals in idiomatic expressions can reflect cultural values, attitudes, and historical contexts.

Animal metaphors are inherently pragmatic, serving specific communicative purposes. Sperber and Wilson's Relevance Theory (1986) sheds light on how speakers choose expressions that optimise relevance in context, and animal metaphors often serve this purpose by conveying complex meanings in succinct and engaging ways.

Scholars such as Eve Sweetser (1990) have explored the interplay between metonymy and metaphor. Sweetser's work highlights how animal-related expressions can incorporate both metonymic and metaphorical elements, allowing for a layered and nuanced understanding of figurative language.

Cognitive linguists like Ronald W. Langacker (1987) explore the cognitive processes underlying language. Animal metaphors tap into shared human experiences and cultural knowledge, fostering quick comprehension and efficient

communication. The concept of “image schemas,” as explored by Langacker, helps explain how physical experiences with animals contribute to abstract metaphorical expressions.

Kovecses discusses generalisations that are made when employing ‘source domains that have to do with the concept of ANIMAL’ (2010:p.152), building on the Great Chain of Being metaphor framework, which ‘explains why and how a number of seemingly unrelated conceptual metaphors fit together in a coherent fashion’ (2010:p.154).

A prevalent conclusion for most linguists dealing with figurative expressions is that the same metaphor might not carry the same connotations in different linguistic and cultural contexts, highlighting the importance of cultural factors in interpretation.

3. Material

What follows is a range of figurative comparison expressions in English motivated by farm animals, selected to illustrate the variety and scope of underlying meanings relating to humans and human behaviour, from a list compiled from the *The American Heritage Dictionary of Idioms* (1997) by Christine Ammer, the *Cambridge International Dictionary of Idioms* (1998), and the *Corpus of News on the Web* (abbreviated to NOW for convenience) (Davies, 2016). While some of these phrases are fully transparent and a definition was almost redundant, others require consulting one of the referent dictionaries for more insight into their etymology, usage and meaning. The sentences with examples of usage were taken from the NOW corpus.

The earliest domesticated farm animals are believed to be sheep, goats, and pigs. These animals were among the first to be selectively bred and kept by humans for various purposes, such as food, milk, wool, and labour. The domestication of these animals occurred around 10,000 years ago in different regions of the world, including the Near East, Asia, and Europe (*Encyclopædia Britannica*).

The use of animal similes in language and communication predates written history and can be found in ancient texts and oral traditions. It's likely that the early domestication of farm animals played a significant role in the development of these similes. As humans began to interact closely with these animals on a daily basis, they would have observed their behaviours, characteristics, and traits, which they then used as metaphors to describe various aspects of human life.

3.1. Bovines

As one of the first types of animals to be domesticated, bovines are among the most familiar and recognisable animals to people in many parts of the world, essential for agriculture, transportation, and sustenance. Some expressions come from their behaviour, others from their physical traits.

A *cash cow*, to begin with, is a part of a business that generates stable and ample profit, drawing meaning from the steady daily production of milk by a dairy cow:

1. *ESPN has been a cash cow for Disney for a long time, but is caught between declining cable subscribers and increasing fees paid to sports leagues.* (NOW: 23-07-13 IN, theprint.in)

In Serbian, the literal translation *krava muzara* has been noted in use, but mainly through non-professional translation (such as subtitles for English language video content), so it still might sound awkward to most Serbian speakers. It thus might be better to use the already established *zlatna koka* (*≈ golden hen*), as a more prevalent expression for the same context. It is interesting to note that both phrases use farm animals.

When someone is referred to as a *sacred cow*, it means that they are held above criticism, immune to their mistakes or so well-connected that they get away with things others wouldn't. The Serbian equivalent also uses an animal, the endangered polar bear, in *zaštićen kao polarni medved* (*≈ as protected as a polar bear*).

The simile *like a saddle on a cow*, attributed to Joseph Stalin's remark on imposing communism on Poland (Davies, 1982:p.411), is used to denote something that is an ill-fitting or useless combination. The slightly profane *kao piletu sise* (*≈ like tits on a chicken*) would do a similar job in Serbian.

An overly calm and unaffected demeanour in a person may be likened to the passive and rather uneventful life of a dairy cow, using the simile *as stolid as a cow*. In Serbian, one may use *miran² kao bubica* (*≈ as calm as a little bug*) to express a somewhat similar meaning, though indifference may be better expressed with *ravno mu sve do mora* (*≈ to him, it's all flat all the way to the sea*).

The brawn and relatively large size of bovine males, brought about positive similes, such as *as healthy/strong as a bull/ox*:

2. *Traore is someone we know all about. Lightning quick, strong as an ox, but lacking end product.* (NOW: 22-01-03 GB, tbrfootball.com)

² For brevity and simplicity, expressions in Serbian used in this paper, where both the masculine and the feminine form can be used, will be presented in the masculine form.

which have direct counterparts in Serbian (*zdrav/jak kao bik/vo*). The same features are also associated with the horse in both languages.

The English *bull in a china shop* and Serbian *slon u staklari* ($\approx$ *elephant in a glass factory*), denoting a clumsy person that often knocks things over and/or produces a loud noise while moving in their environment, seem to have the same origin, as some or other variations of the phrases which can be found in over 30 European languages (Kovačević, 2019).

3.2. Equi

Horses and their hybrids have been very valuable farm animals for thousands of years, so it is no surprise here either that they motivate a lot of figurative expressions in many languages.

In addition to the already mentioned similes for strength and health, shared with bulls and oxen, the physical prowess of horses and its usefulness for farming yielded some other expressions.

In both English and Serbian, to *work like a horse* ($\approx$ *raditi kao konj*) is to work very hard, with little to no rest. Unlike some other labour animals, horses were often fed mid-work using feedbags, which motivated the phrases *eat like a horse* and *as hungry as a horse*. These comparisons do not seem to be present in Serbian, which prefers *može vola pojesti* ($\approx$ *he could eat a whole ox*) for the former and *gladan kao vuk* ($\approx$ *as hungry as a wolf*).

Since horses have been used for transporting people (both individually as riders and in groups in carriages) and goods as well, their agility and speed are referenced when saying that someone is *as fast as a horse*. Serbian equivalents are most frequently not animal related, as in *brz kao munja/metak/vjetar* ($\approx$ *as fast as a lightning / a bullet / the wind*), but zoonyms are still present – *brz kao kobra/lasica/zec* ($\approx$ *as fast as a cobra/weasel/rabbit*).

Owing to their speed, horses were also used for entertainment, in racing and gambling. This domain is the source for the expression *backing / betting on the wrong horse*, which is used when one supports an entity which then under-performs in a given context, such as an individual in an election. Serbian does not seem to have a direct equivalent, while the phrase *igrati na pogrešnu kartu* ($\approx$ *play the wrong card*) provides a loosely similar meaning. Further along the same note, a *one-horse race* is any type of contest where all but one candidate have negligible chances at winning.

Something that irretrievably loses its value has been referred to as a '*dead horse*' since the 1600s (Ammer, 1997:p.78) and any attempts to reinvigorate it, by

extension, as *beating/flogging a dead horse*. In Serbian, the futility of insisting on an activity beyond its reasonable usefulness can be expressed with *On i dalje po svom!* (*≈ He keeps trying/doing it his way!*).

The hybrid between a female horse and a male donkey, the mule, has been used as a labour animal for five millennia, owing to their many advantages over horses, in terms of resilience and robustness. One of the differences is said to be that they are much more cautious and will often do what they want or what they think is safe, not what you want them to do, and once they plant their feet, they cannot be jolted into action by a stick or whip as horses can. This brought them a reputation of being obstinate and motivated the expression *as stubborn as a mule* (*≈ tvrdoglav kao mazga*) in both English and Serbian.

3.3. Pigs

Perhaps undeservingly, the pig has somewhat of an unfavourable reputation. Pigs do not gorge themselves even when they have constant access to food, but their energetic and indiscriminate eating habits became associated with gluttony. Burrowing with their snouts in the dirt looking for food, and rolling around in mud merely to cool off and get rid of skin parasites, they are almost always dirty when you look at them, which, however justified, inspired the stereotype of a filthy animal. These characteristics were then transposed into figurative expressions to portray people, and more often than not, the comparison is not a favourable one.

For example, in English, if one *makes a pig of oneself* or *pigs out*, they have overeaten:

3. *My visits to Bangkok usually involve a whirl of activity. There are all those malls to visit, amazing bookshops to browse in, food courts in which I can make a pig of myself, and endless temples and monuments to marvel at.* (NOW: 22-08-19 US, Hindustan Times)

4. *For two decades ANC office-bearers at all levels of government have pigged out on food and cars and overseas trips at taxpayers' expense.* (NOW: 19-09-11 ZA, biznews.com)

while Serbian has an almost identical equivalent in *najesti se kao prase* (*≈ to eat one's fill like a pig*).

The simile *as fat as a pig* needs little elaboration, denoting an overweight person by evoking the anatomy and rotund figure of the animal. Unsurprisingly, Serbian offers a direct equivalent in *debeo kao svinja*, with an option to reference elephants instead of pigs.

It is usual in the context of commercial farms that pigs do not have constant access to food, but are rather fed intermittently, which often sends them into a competitive frenzy when the meal arrives. This might be the motivation behind the phrase *go hog wild*, which is used for intense exhibitions of excitement, and for *road hog*, i.e. someone who unnecessarily takes up more than one lane while driving a vehicle. There do not seem to be equivalent expressions in Serbian.

When someone is *like a pig in clover*, it means that they are in a highly favourable situation, much like pigs when they are left to graze in a clover field, one of their favourite meals. In Serbian, *kao bubreg u loju* (*≈ like a kidney in fat*) is what you would say for someone with the same level of content and fortune.

3.4. Sheep

As another widespread species of farm animals in most of the world, sheep found their way into the core of human culture and are today a ubiquitous part of modern human languages. The use of sheep-based metaphors in language draws upon the unique characteristics of these animals and their historical roles in human societies. Several notable phrases have emerged from the world of sheep husbandry, each carrying distinct cultural and symbolic origins. Sheep and lambs are referenced multiple times in the Bible, and some of the phrases used there have found their way into probably all languages of the Christian world, and beyond.

The first example is the phrase *to separate the sheep from the goats*, originating from the Gospel of Matthew (25:32) when Jesus prophesises ‘that the sheep (that is, the compassionate) will sit on God’s right hand (and find salvation), and the goats (the hard-hearted) will sit on the left (and be sent to damnation)’ (Ammer, 1997:p.924). It has been used in English to differentiate between good and bad members of a group, as in:

5. *The other day President Sirisena officially launched the new rubbish collection scheme from his Paget Road residence. Armed with bags and coloured rubbish bins adorning the background, President Sirisena was given a lesson in separating one lot of rubbish from the recyclable. Politically such a lesson should come in handy especially when some day he has to separate the sheep from the goats in the cabinet.* (NOW: 16-11-05 LK, The Sunday Times Sri Lanka)

and while the Serbian version of the Bible uses a direct translation of the phrase in the same passage, it is not common beyond its biblical context.

The phrase *wolf in sheep’s clothing* is a widely recognised idiom used to describe individuals or entities that appear benign on the surface but conceal malevolent

intentions or characteristics. This expression also comes from the Gospel of Matthew (Matthew 7:15), where it warns against false prophets who outwardly resemble sheep but inwardly are akin to ravening wolves. It is frequently employed in literature, politics, psychology, and everyday language to denote deceptive behaviour, symbolising the act of feigning virtue to gain trust or access. In the Serbian variant, *vuk u jagnjećoj koži*, lamb is used instead of sheep.

Lambs have motivated a number of other English expressions with strong biblical roots, including *as gentle/innocent/meek as a lamb* and *like a lamb to the slaughter*. In Serbian, gentleness is expressed by comparison to snowflakes, cotton or silk, while innocence is likened to children and babies, and it's not lambs and slaughter, but sheep and shearing, in *mirno kao ovce na šišanje*.

The idiom *black sheep* refers to an individual who is considered odd, deviant, or different from the rest of a group or family. This phrase can be traced back to the traditional association of black sheep with something uncommon or undesirable in sheep farming, being 'less valuable than white ones because it was more difficult to dye their wool different colours' (Ammer, 1997:p.107). The anomaly of black fleece in contrast to white ones established a metaphor for non-conformity. Serbian offers a direct equivalent in *crna ovca*, though it is unclear whether it originated separately with the same motivation or (in)directly through translation or a shared origin³.

Originating in English law, the phrase *might as well be hanged for a sheep as a lamb* suggests that if one is already facing severe consequences, they might take further and bigger risks with less concern. The expression refers to stealing either a valuable sheep or a less valuable lamb, as both acts carried similar, if not the same, punishment. Over time, the metaphor of the phrase extended beyond risky activities into everyday uses, for when things do not go as planned, and you embrace the new circumstances and indulge further. The Serbian equivalent uses rhyming in *kad je bal, nek je maskenbal* (*≈ if we're having a ball, it might as well be a masquerade*).

3.5. Poultry

Another greatly influential group of farm animals are the domestic fowls. Drawing from the behaviours and characteristics of chickens, ducks and geese, English has come up with expressions to convey a wide range of meanings and emotions.

³ Possibly another biblical reference, to Genesis 30:32, where Jacob discusses which part of the flock to take as wages for shepherding, and proposes 'removing from it every speckled and spotted sheep and every *black lamb*, and the spotted and speckled among the goats'.

For starters, the expression *like a chicken with its head cut off* describes someone who is acting in a frantic, panicked, disoriented, and/or uncontrolled manner, often in response to a stressful or chaotic situation. It reflects the fact that a chicken usually exhibits erratic movements for more than several seconds after decapitation due to residual nerve activity. In Serbian, the decapitated being is a housefly: *kao muva bez glave*.

A *chicken-hearted* individual, also simply named *chicken*, is one that displays a lack of bravery, i.e. a coward. Interestingly enough, the regular Serbian word for *coward* is in fact the name of another bird, the cuckoo bird – *kukavica*, likely because of their practice of leaving their offspring in the care of other birds.

The expression *no spring chicken* is employed to describe an individual, usually female, who is no longer young or is past their prime. It is often used humorously or playfully to acknowledge someone's age or to highlight the fact that they may not possess the vigour or vitality associated with youth. The expression likely originated from the idea that chickens raised in the spring are considered tender and desirable, while those raised later in the year may be tougher and less desirable. Slavic languages are generally believed to be more blunt and direct than English, and the Serbian equivalent of this phrase is one that reinforces this belief, with *[ti si već] stara koka* ($\approx$ *[you're already] an old hen*).

Speaking of hens, when someone is very angry, then they are *mad as a wet hen*, which, 'first recorded in 1823, is puzzling, since hens don't really mind water' (Ammer, 1997:p.652). Interestingly enough, the Serbian phrase *kao pokisla kokoš* ($\approx$ *like a wet hen*) is used to describe an individual as sad and downcast.

Ducks are also very prolific motivators for idiomatic expressions. A *dead duck*, for instance, has two, albeit related, meanings. One is to refer to someone in a hopeless and doomed situation, and the other for a person, usually a statesman, who has lost political authority, although it can be expanded to denote to any kind of a person who has lost influence and power in a given context, and is related to the expression *dead horse*. The expression *sitting duck*, although not coming from the world of farming, but from hunting, has been profaned to the point of becoming a completely dead metaphor, denoting something that is an easy target. There does not seem to be a direct equivalent or any kind of animal metaphor for any of these phrases in Serbian, and a translator would have to resort to using expressions from other domains.

The *ugly duckling*, on the other hand, is a well-known character from the eponymous fairy tale by Hans Christian Andersen, and when used figuratively for a person in both English and in Serbian (*ružno pačće*), it describes someone whose

path follows the plot of the fable, starting out unpopular, unattractive or untalented, only to overcome adversities and grow into the opposite, overshadowing those who were unsupportive.

4. Conclusion

The exploration of idiomatic figurative expressions used for comparison to human beings offers a glimpse into the intricate interplay between language, culture, and cognition. Such expressions motivated by farm animals showcase how language often draws on everyday experiences and observations to convey abstract ideas and emotions. Their origins vary, but they collectively reflect the rich tapestry of figurative language in the English lexicon.

Although there are English idioms with animal names without a proper equivalent in Serbian, there are those with the same or sufficiently similar motivation. It is then of interest to further explore which of those have a shared origin – such as from old Greek sources, the Bible etc., having entered these languages either directly or indirectly, and if there are some that have been transferred into Serbian directly from English.

Of those that have a different motivation, it might be interesting to look for the causes in cultural and experiential differences when dealing with specific animals.

Further exploration of cross-cultural idiomatic expressions could yield valuable insights, and future, larger studies may benefit from more extensive and diverse datasets, as well as interdisciplinary collaborations spanning cultural studies, psychology, and semiotics.

References

1. Ammer, C. (1997) *The American Heritage Dictionary of Idioms*. Boston, Houghton Mifflin.
2. Cambridge University Press. (1998) *Cambridge international dictionary of idioms*. Cambridge, Cambridge University Press.
3. Encyclopædia Britannica. Entry: *Domestication*. Retrieved from: <https://www.britannica.com/science/domestication> [Accessed 15th July 2023].
4. Davies, M. (2016–) *Corpus of News on the Web (NOW)*. Available online at <https://www.english-corpora.org/now/>.
5. Davies, N. (1982) *God's Playground. A History of Poland*, Vol. 1. New York, Columbia.
6. Eco, U. (1984) *Semiotics and the Philosophy of Language*. Bloomington, Indiana University Press.

7. Eco, U. (1976) *A Theory of Semiotics*. Bloomington, Indiana University Press.
8. Fauconnier, G. & Turner, M. (2002) *The Way We Think: Conceptual Blending and the Mind's Hidden Complexities*. New York, Basic Books.
9. Kovačević, B. (2019) Kako je slon došao u staklanu, *Hrvatski jezik*, 6(1): 25–28. Retrieved from: <https://hrcak.srce.hr/218016> [Accessed 10th July 2023].
10. Kovecses, Z. (2010) *Metaphor, A Practical Introduction*. Oxford, Oxford University Press.
11. Lakoff, G. & Johnson, M. (1980) *Metaphors We Live By*. Chicago, University of Chicago Press.
12. Lakoff, G. & Turner, M. (1989) *More than a Cool Reason – A Field Guide to Poetic Metaphor*. Chicago, University of Chicago Press.
13. Langacker, R. W. (1987) *Cognitive Grammar*. Oxford, Oxford University Press.
14. Sperber, D. & Wilson, D. (1986) *Relevance: Communication and Cognition*. Oxford, Blackwell.
15. Sweetser, E. (1990) *From Etymology to Pragmatics: Metaphorical and Cultural Aspects of Semantic Structure*. Cambridge, Cambridge University Press.

Dejan M. Milinović
Univerzitet u Banjoj Luci
Filološki fakultet
Katedra za anglistiku

IZABRANI FRAZEOLOGIZMI I PRIDJEVSKA POREĐENJA SA NAZIVIMA ŽIVOTINJA NA FARMI U ENGLSKOM I NJIHOVI EKVIVALENTI U SRPSKOM JEZIKU

Rezime

Ovaj rad predstavlja figurativna poređenja sa nazivima životinja na farmi u engleskom jeziku i njihove potencijalne semantičke ekvivalente u srpskom. Frazeologizmi i poređenja sa životinjama sastavni su dio lingvističkog diskursa, te doprinose bogatstvu i raznovrsnosti upotrebe jezika. Često njihova kompleksnost traži pomnije razumijevanje kulturoloških i kontekstualnih faktora kako bi se pravilno tumačili i shvatili, pa pružaju mnogo mogućnosti za međukulturološka komparativna istraživanja, koja produbljuju naše razumijevanje frazeologizama. Ovi izrazi prevazilaze lingvističku znatiželju, te imaju značajnu ulogu u konstrukciji značenja i formiranju slika u diskursu. Predstavljen je pregled izraza podijeljenih u pet kategorija, prema tipu životinja koje motivišu preneseno značenje: goveda (krave, bikovi i volovi), rod konja (konji i magarci/mazge), svinje, ovce i perad, uz ponuđene značenjske ekvivalente u srpskom jeziku, te uz poređenje upotrebe u ova dva jezika,

kako bi se dodatno rasvijetlila zamršena interakcija jezika, kulture i spoznaje u domenu frazeoloških figurativnih poređenja sa nazivima životinja na farmi.

► *Ključne riječi:* metafore sa životinjama na farmi, frazeologizmi sa životinjama na farmi, figurativna poređenja, engleski, srpski.

Preuzeto: 30. 9. 2023.
Korekcije: 1. 12. 2023.
Prihvaćeno: 12. 12. 2023.

Appendix 1.

List of English Comparison Idioms and Similes with Farm Animal Terms

- chicken feed
- a chicken and egg situation
- count one's chickens
- go to bed with the chickens
- like a headless chicken / like a chicken with its head cut off
- chicken-hearted
- spring chicken
- chickens come home to roost
- mad as a wet hen
- a hen party
- scarce as hen's teeth
- cash cow
- holy cow
- sacred cow
- till the cows come home
- like a saddle on a cow
- as stolid as a cow
- bull in a china shop
- bull artist (from bullshit artist)
- as healthy as a bull
- as strong as a bull
- like a bull at the gate
- take the bull by the horns
- kill the fatted calf
- calf love
- dead duck

- get one's ducks in a row
- lame duck (as lame as a duck)
- like water off a duck's back
- sitting duck
- take to (like a duck to water)
- ugly duckling
- as sure-footed as a goat
- get someone's goat
- separate the sheep from the goats.
- goose egg
- kill the goose that lays the golden eggs
- gone goose
- cook someone's goose
- sauce for the goose
- wild goose chase
- as silly as a goose
- as fast as a horse
- as healthy as a horse
- as hungry as a horse
- as strong as a horse
- back the wrong horse
- beat a dead horse
- cart before the horse
- change horses in midstream
- charley horse
- dark horse
- eat like a bird (horse)
- from the horse's mouth
- hold one's horses
- if wishes were horses
- look a gift horse in the mouth
- one-horse race
- on one's high horse
- war horse
- wild horses couldn't drag
- work like a beaver (horse)
- you can lead a horse to water

*Selected English Idioms and Similes with Farm Animal Zoonyms
as the Source Domain and their Equivalents in Serbian*

- horse around
- horse of a different/another color
- horse sense
- horse trading
- as stubborn as a mule
- as strong as an ox
- as fat as a pig
- in a pig's eye
- like pigs in clover
- make a pig of oneself
- when pigs fly
- pig in a poke
- go hog wild
- go whole hog
- high off the hog
- road hog
- cast pearls before swine
- as timid as a rabbit
- quick as a bunny
- black sheep
- hanged for a sheep
- separate the sheep from the goats
- wolf in sheep's clothing
- as silly as a sheep
- as gentle as a lamb
- as innocent as a lamb
- as meek as a lamb
- hanged for a sheep (as a lamb)
- in two shakes (of a lamb's tail)
- like a lamb to the slaughter

Ана В. Пилић¹

ПРИЈЕДЛОГ *IM* У ЊЕМАЧКОМ И ЊЕГОВИ ПРЕВОДНИ ЕКВИВАЛЕНТИ У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ НА ОСНОВУ КОРПУСА ИЗ ДЈЕЛА *HERZTIER* И *AMOKLÄUFER*, ТЕ ЊИХОВИХ ПРЕВОДА ЖИВОТИЊА СРЦА И АМОК

*Апстракт: Колико има могућности да се преведе једна ријеч или конструкција са њемачког на српски језик? Које су те могућности? Да ли то мора бити иста врста ријечи? У овом раду одговара се управо на ова питања. Упркос томе што једна ријеч или структура доминира када се ради о преношењу значења на други језик, постоји још низ наизглед необичних преводних рјешења која одговарају одређеној структури и контексту. У оквиру рада доказаће се најчешћи преводни еквиваленти, али приказати и остале, не тако учестале, могућности преводне лексеме *im*. Резултати су добијени на основу сакупљеног корпуса који се састоји од стотину реченица из романа Херте Милер и новеле Штефана Цвајга и њиховог превода, који су анализирани контрастивно, дескриптивно те помоћу квалитативно-квантитативне процјене. Најучесталији еквивалент приједлога *im* јесте приједлог *у*.*

*Кључне ријечи: приједлог *im*, приједлог *у*, преводни еквивалент, зависничка граматика, контрастивна анализа.*

1. Увод

Приједлози су непромјенљиве ријечи које за себе вежу именице или замјенице у зависном падежу, а никад се не јављају сами већ граде приједлошку фразу. 'Као допуна уз глаголе, именице или придеве, предлог је у фрази у којој

Приједлог УМ у њемачком и његови преводни еквиваленти у српском језику на основу корпуса из дјела Herztier и Amokläufer, те њихових превода Животиња срца и Амок

је он језгро, и ту је готово изгубио своје значење' (Ђукановић, 2005:p.20). Приједлог *um* примарни је приједлог, који претходи реченичном члану уз који стоји (Srđić, 2008:pp.213–214), и у највећем броју случајева има временско или мјесно значење. Уколико се јавља у временском значењу, обиљежава одређени моменат вршења радње. Нпр. *Der Unterricht beginnt um acht Uhr.* (Настава почиње у осам сати.) Мјесно значење јавља се уколико се изражава кружно кретање или у случајевима када је нешто окружено нечим. Нпр. *Sie hatte einen Schal um ihren Hals.* (Имала је шал око врата.) Иако се значење приједлога лако може препознати, тзв. 'стари приједлози', који су најчешће у употреби (*an, auf, aus, bei, durch, für, gegen, mit, nach*) у одређеним конструкцијама имају промјенљиво и не тако јасно истакнуто значење, нпр. *streiten um* (Engel, 2004:p.394).

Контрастивна лингвистика превасходно је синхронизиски оријентисана научна дисциплина. Њен предмет јесте посматрање два или више језика, те њихово поређење, и то са фокусом на разликама. У оквиру контрастивне лингвистике могуће је посматрати један језик из перспективе другог, при чему настају нова запажања (Nekula, Šichová & Valdřová, 2013:p.16). Контрастивна анализа комплексна је дисциплина у оквиру које има много граматичких феномена за истраживање. С обзиром на то да сваки језик има своја правила, веома је изазовно повући паралеле између различитих језика, посебно када они не припадају истој језичкој породици. До сада су приједлози у њемачком и у српском језику ријетко контрастивно проучавани, посебно када се ради о зависностијалном моделу². Циљ овог рада јесте, дакле, да се истраже и представе преводни еквиваленти поменуте лексеме *um*, и то у мјесној и временској употреби. Тежиште је на најчешћим преводима, али се тематизују и изузеци, као и примјери који се врло ријетко појављују. Поређење је засновано на корпусној анализи.

Истраживање је засновано на двјема методама: контрастивној и дескриптивној анализи, а за анализу корпуса кориштена је квалитативно-квантитативна процјена. Контрастивна анализа лингвистички је поступак којим се упоређују и проучавају два или више језика како би се откриле њихове експлицитне сличности и разлике (Stanković, 2012:p.381). Дескриптивна анализа служи за описивање структура које се контрастирају и усмјерава приликом избора примјера. Квалитативно-квантитативна процјена комбинује, како само име каже, квантитативну анализу, која приказује учесталост појављивања

² У зависностијалној граматици полази се од тога да предикат има централну позицију у реченици и истиче се улога лексичких јединица у структури реченице (Weber, 1992:p.9).

у корпусу, на основу које се отварају могућности за упоређивање резултата, и квалитативну, која представља евалуацију, класификацију, расподелу и интерпретацију одређених феномена (Scherer, 2006).

Рад је утемељен на корпусу сакупљеном из романа *Herztier* Херте Милер, новеле *Amokläufer* Штефана Цвајга, те објављених превода на српском језику – *Животиња срца* и *Амок*, а структурисан је на следећи начин: прво поглавље даје кратак преглед о значењу и употреби приједлога *um*. Затим слиједи анализа примјера, при чему прво потпоглавље садржи најчешће преводне еквиваленте приједлога *um*, а то су приједлози *у* и *око*. У другом потпоглављу наводе се друге могућности за превођење приједлога *um* (различити приједлози, конструкција *да + презент*). У завршном, трећем потпоглављу, налазе се примјери у којима се ниједна ријеч не може означити као директан преводни еквивалент за приједлог *um*. С обзиром на то да приједлози своје значење показују тек у одређеном контексту (Engel & Mrazović, 1986:p.683), сви примјери ексцерпирани су са својим сателитом, са којим чине приједлошку фразу.

2. Приједлог *um*

Приједлог *um* увијек долази са акузативом. Као што је претходно наведено, најфреквентнији је у мјесној и временској употреби. Уколико је употријебљен у мјесном значењу, овај приједлог означава ‘однос ка неком средишту’ (*Der Junge läuft um den Baum* – Дјечак трчи око дрвета; *Die Studenten sind um den Dozenten versammelt* – Студенти су се окупили око професора). Када говоримо о временском значењу приједлога *um*, разликујемо одређеност и неодређеност, односно прецизан моменат (*Kommen Sie bitte um 19 Uhr* – Молим Вас дођите у 19 часова), те оквирно вријеме дешавања радње (*Dieses Haus ist um 1900 gebaut* – Ова кућа саграђена је око 1900. године). Поред ових, приједлог *um* може испољавати и модално значење, и то градицијског понављања (*Tag um Tag*), при чему именице не мијењају форму (Helbig & Buscha, 1998:p.437).

3. Анализа емпиријског материјала

3. 1. Најчешће рјешење за превод приједлога *um* јесте приједлог *у*, потом слиједи *око*. Ови приједлози могу имати и временско и мјесно значење.

3. 1. 1. Приједлог *у* као еквивалент:

1) ‘...ich wußte, ich würde *um* Mitternacht aufwachen...’ (Zweig, 2006:p.93).
‘...знао сам да ћу се пробудити у поноћ...’ (Cvajg, 2015:p.9).

Приједлог UM у њемачком и његови преводни еквиваленти у српском језику на основу корпуса из дјела Herztier и Amokläufer, те њихових превода Животиња срца и Амок

- 2) ‘Morgens *um* sieben Uhr fuhr eine Buskolonne...’ (Müller, 2007:p.46).
 ‘Ујутру у седам спуштала се улицом колона аутобуса...’ (Miler, 2017:p.45).
- 3) ‘...ich erwachte *um* die gleiche Stunde wie gestern’ (Zweig, 2006:p.93).
 ‘...пробудио сам се у исто вријеме као и јуче’ (Cvajg, 2015:p.9).
- 4) ‘Also, *um* drei Uhr zweiundzwanzig Minuten...’ (Zweig, 2009:p.130).
 ‘Дакле, у три сата и двадесет два минута...’ (Cvajg, 2015:p.43).

приједлог <i>um</i> (њемачки језик)	приједлог <i>у</i> (српски језик)
<i>um</i> Mitternacht	<i>у</i> поноћ
<i>um</i> sieben	<i>у</i> седам
<i>um</i> die gleiche Stunde	<i>у</i> исто вријеме
<i>um</i> drei Uhr	<i>у</i> три сата

Наведени примјери показују временско значење приједлога, означен је одређени моменат вршења радње. Исто као и у њемачком, и у српском језику испред доба дана стоји приједлог *у* са именичком фразом у акузативу, са којом образује приједлошку фразу у функцији ситуативне допуне³. Стога се може примјетити да је *у* директан еквивалент њемачком *um*.

3. 1. 2. На другом мјесту по учесталости јесте приједлог *око*.

- 5) ‘*Um* neun Uhr hörte ich endlich...’ (Zweig, 2009:p.139).
 ‘Најзад *око* девет сати чуо сам...’ (Cvajg, 2015:p.51).
- 6) ‘Und abends *um* sieben fuhr sie...’ (Müller, 2007:p.46).
 ‘А увече *око* седам враћала се...’ (Miler, 2017:p.45).

приједлог <i>um</i> (њемачки језик)	приједлог <i>око</i> (српски језик)
<i>um</i> neun Uhr	<i>око</i> девет сати
<i>um</i> sieben	<i>око</i> седам

Приједлог *у* овим дјвјема реченицама такође има временско значење, али, за разлику од претходних примјера, овдје није означен одређени моменат, него оквирно вријеме дешавања радње. У овом случају приједлог *око* директан је еквивалент приједлогу *um*, при чему уз овај приједлог *у* српском језику долазе нумерички квантификатори у акузативу са именицом *сат* у генитиву (која није увијек присутна). Поставља се питање да ли превод у потпуности одговара овом контексту, тј. зашто је употребљен приједлог *око*, који у српском језику означава оквирно вријеме, а не тачан моменат вршења радње, када се у

³ Постоје временске, мјесне и узрочне ситуативне допуне. Један од облика у коме се могу појавити јесу приједлошке фразе са промјенљивим приједлогом (Engel & Mrazović, 1986:p.956).

оригиналу ради о примјерима којима би одговарао превод приједлогом који има значење прецизираног тренутка – у *девет сати*, односно *навече у седам*. Примјери који би се могли превести са *око* у временском значењу јесу примјери типа: *um Weihnachten – око Божића*.

3. 1. 3. Мјесно значење приједлога *око* као еквивалента приједлогу *um*:

7) ‘*Um mich standen Diener...*’ (Zweig, 2006:p.119).

‘*Око мене стајале су слуге...*’ (Свајг, 2015:p.33).

8) ‘*Alle Mädchen standen um ihr Bett*’ (Müller, 2007:p.26).

‘*Све дјевојке су се сјатиле око њеног кревета*’ (Miler, 2017:p.26).

9) ‘*...noch einmal um sich selber*’ (Müller, 2007:p.56).

‘*...још једном око своје осе*’ (Miler, 2017:p.55).

10) ‘*Das Meßband hing um den Hals der Schneiderin*’ (Müller, 2007:p.82).

‘*Метар је висио око кројачициног врата*’ (Miler, 2017:p.81).

приједлог <i>um</i> (њемачки језик)	приједлог <i>око</i> (српски језик)
<i>um mich</i>	<i>око мене</i>
<i>um ihr Bett</i>	<i>око њеног кревета</i>
<i>um sich selber</i>	<i>око своје осе</i>
<i>um den Hals</i>	<i>око врата</i>

За разлику од претходних, приједлози у овим реченицама изражавају мјесно значење, а тиме и фраза коју чине са именицама врши функцију ситуативне (примјери 7, 8, 10), односно директивне допуне⁴ (примјер 9). Приједлог *око* опет је директан еквивалент њемачком *um* и долази са генитивом⁵, док приједлог *um* увијек захтијева акузатив.

3. 2. Поред ових двају најчешћих преводних рјешења, постоји још низ могућности за превођење приједлога *um* на српски језик. Неке од њих јесу приједлози: *о, за, на, по, према*, конструкција *да + презент*, циљна реченица, те везник *и*, а њихова учесталост у издвојеном корпусу варира од једног до четири пута.

11) ‘*...dieser erste Mensch, um den ich rang...*’ (Zweig, 2006:p.135).

⁴ Понекад је могуће да је одређена фраза у њемачком језику ситуативна допуна, а да се у српском језику ради о директивној, те се не може подразумевати да након глагола кретања долази директивна допуна. Пресудну улогу приликом одлучивања свакако има анафора (Engel & Mrazović, 1986:p.969).

⁵ Предлогом *око* означава се да се нешто окреће око појма с именицом у генитиву или да се нешто налази око појма с именом у генитиву’ (Mrazović & Vukadinović, 2009:p.411).

Приједлог УМ у њемачком и његови преводни еквиваленти у српском језику на основу корпуса из дјела Herztier и Amokläufer, те њихових превода Животиња срца и Амок

‘...тај први човек, о чији сам се живот отимао...’ (Cvajg, 2015:p.47).

12) ‘Wenn es *um* Kinder geht...’ (Müller, 2007:p.68).

‘Када је реч о деци...’ (Miler, 2017:p.67).

приједлог <i>um</i> (њемачки језик)	приједлог <i>o</i> (српски језик)
<i>um</i> den	<i>o</i> чији
<i>um</i> Kinder	<i>o</i> деци

Овдје имамо два примјера у којима у оба језика рекција глагола одређује који ће се приједлог користити. У једанаестом примјеру присутан је узајамно-повратни глагол *отимати се*, којим је реализован превод глагола *ringen* и његовог пренесеног значења које он добија у спојевима са одређеним приједлозима, међу којима је и приједлог *um*. Друга реченица из ове групе примјера посебно је занимљива јер се у оригиналу ради о глаголу са фиксним приједлогом. У српском језику постоји иста колокација – *ради се (ријеч је) о*, (као конверзна структура исто тако идиоматизованој структури *у питању је*), те нам она додатно потврђује еквивалентност између *um* и *o*.

13) ‘Ich verstand...nur mehr *um* das Geheimnis, *um* ihre Ehre rang sie...’ (Zweig, 2006:p.134).

Разумео сам... борила се само да очува своју тајну, *за* своју част... (Cvajg, 2015:p.46)

14) ‘...nicht *um* ihr Leben (rang sie)...’ (Zweig, 2006:p.134).

‘...а не *за* свој живот (борила се)...’ (Cvajg, 2015:p.46).

приједлог <i>um</i> (њемачки језик)	приједлог <i>za</i> (српски језик)
<i>um</i> ihre Ehre	<i>za</i> своју част
<i>um</i> ihr Leben	<i>za</i> свој живот

Као већ поменути глагол *отимати се*, и глагол *борити се* припада групи узајамно-повратних и социјативних глагола који значе сукоб интереса. Ови глаголи могу се појавити са допуном у акузативу с приједлогом *za*, при чему појам означен именицом у акузативу представља и предмет, али и узрок/циљ вршења радње. Овај дио текста могао се у цјелини превести циљном реченицом (*да очува своју тајну, да очува своју част, а не да очува свој живот*).

15) ‘...das gefällig und höflich *um* die schmalen Lippen zitterte’ (Zweig, 2006:p.123).

‘...који је лебдео *на* њеним уснама’ (Cvajg, 2015:p.37).

16) ‘...mit einem Trauerflor *um* den Arm’ (Zweig, 2006:p.148).

‘...који је *на* рукаву носио црни флор’ (Cvajg, 2015:p.60).

приједлог <i>um</i> (њемачки језик)	приједлог <i>на</i> (српски језик)
<i>um</i> die Lippen	<i>на</i> уснама
<i>um</i> den Arm	<i>на</i> рукаву

Приједлог *на* је у српском језику карактеристичан за мјесно значење, па тако и у овим примјерима уочавамо ситуативне допуне, у оквиру којих су еквиваленти приједлози *um* и *на*. У другом примјеру из ове групе могао се искористити и приједлог *око* па би, у том случају, реченица гласила: ... *који је око руке носио црни флор...*

17) ‘...wie der Boy, den sie *um* den Arzt gesandt hatte...’ (Zweig, 2006:p.139).

‘...како је послала слугу *по* лекара...’ (Cvajg, 2015:p.51).

18) ‘Ob sie die Zungen und Nieren aß oder wegwarf, sah ich nicht, weder an den Knochen der Wangen noch *um* den Mund, noch mitten in den Augen’ (Müller, 2007:p.23).

‘Али да ли је језике и јетре јела или их је бацала, нисам успела да видим ни по јагодицама на образима, ни *по* устима, ни у њеним очима’ (Miler, 2017: p.23).

приједлог <i>um</i> (њемачки језик)	приједлог <i>по</i> (српски језик)
sie <i>um</i>	<i>по</i> лекара
<i>um</i> den Mund	<i>по</i> устима

У примјеру (17) ријеч је о приједлошкој допуни (њем. *Präpositionalergänzung*), али се ради о застарјелој варијанти. У савременом језику у употреби је углавном инфинитивна конструкција – нпр. *Sie hatte den Boy gesandt, (um) den Arzt zu rufen*. Чињеница да је присутна приједлошка допуна свакако не искључује постојање мјесног значења – *гдје га је послала – по лекара*. У преводу се препознаје акузатив са значењем намјере (*Послала је слугу с циљем да оде по лекара*), што би онда било директно еквивалентно инфинитивној конструкцији. У наредном примјеру (18) такође је присутно мјесно значење, ради се о приједлошкој фрази у функцији ситуативне допуне.

19) ‘...in dem ich sie *um* Vergebung bat...’ (Zweig, 2006:p.128).

‘...молио је *да* ми опрости...’ (Cvajg, 2015:p.42).

Приједлог УМ у њемачком и његови преводни еквиваленти у српском језику на основу корпуса из дјела Herztier и Amokläufer, те њихових превода Животиња срца и Амок

Док је у њемачком језику кориштен глагол са фиксним приједлогом *bitten* *ит*, у преводу на српски језик ради се о зависној објекатској реченици уведеној везником *да*.

20) ‘Ich möchte Sie gerne *ит* etwas fragen...das heißt, ich möchte Ihnen etwas erzählen’ (Zweig, 2006:p.95).

‘Хтео бих нешто *да* Вас приупитам... то јест, хтео бих нешто да Вам испричам’ (Cvajg, 2015:p.11).

приједлог <i>ит</i> (њемачки језик)	<i>да</i> + <i>презент</i> (српски језик)
<i>ит</i> etwas fragen	<i>да</i> приупитам

За реченице на српском језику прије би се рекло да су превод инфинитивне конструкције или самог инфинитива. Но у овом случају представљају варијанту превођења приједлога *ит* која одговара контексту боље него буквалан превод, који је, наравно, могућ и био би остварен приједлогом *за*. У првој од наведених реченица у овој табели још једном уочавамо приједлошку допуну (*jemanden* *ит* etwas fragen). Превод овог примјера садржи сложени глаголски предикат (модални + пунозначни глагол), при чему је пунозначни реализован као *да* + *презент* (а могао је бити реализован и инфинитивом – *хтео бих Вас нешто приупитати*).

21) ‘Ich verstand... nur mehr *ит* das Geheimnis, um ihre Ehre rang sie...’ (Zweig, 2006:p.134).

‘Разумео сам... борила се само *да* очува своју тајну, за своју част...’ (Cvajg, 2015:p.46).

приједлог <i>ит</i> (њемачки језик)	циљна реченица (српски језик)
<i>ит</i> das Geheimnis	<i>да</i> очува своју тајну

У овом случају, што је видљиво у табели, примјећујемо да у преводу нема приједлога или неке друге врсте ријечи коју бисмо означили као еквивалент приједлога *ит*, већ је присутна циљна реченица која преноси значење приједлошке фразе из оригинала: (*борила се да очува своју тајну* – *sie rang um ihr Geheimnis*). У оквиру наведене клаузе имамо предикат те именичку фразу у акузативу, а превод је могао бити реализован на исти начин као у горенаведеном примјеру (14), тј. са приједлогом *за* – *борила се за своју тајну*⁶.

⁶У свом истраживању о валентности приједлошких фразе у њемачком и српском језику, Богнер И. као једну од могућности превођења модела глагол + приједлог + акузатив такође је издвојио исти модел и у српском језику: *kämpfen* *ит* – *борити се за*; *sich kümmern* *ит* – *марити за* (Bogner, 1990:p.99).

- 22) 'Ich wußte *um* die Kostbarkeit jedes Augenblickes...' (Zweig, 2006:p.120).
'Био сам свјестан *да* је сваки тренутак драгоцен...' (Свајг, 2015:p.34).

Као и у претходном примјеру, ријеч је о приједлошкој допуни, а у преводу се препознаје експликативна реченица као семантичка допуна придјеву и личи на претходне три јер и овдје уочавамо конструкцију *да* + *презент*. Ипак, разлика је у томе што у преводу имамо помоћни глагол – *бити*. Ово би био дослован превод када би оригинал гласио: *Ich wusste, dass jeder Augenblick schätzenswert ist.*

- 23) '...daß sie sich *um* ihn kümmert' (Müller, 2007:p.74).
'...што је брижна *према* њему' (Miler, 2017:p.73).

приједлог <i>um</i> (њемачки језик)	приједлог <i>према</i> (српски језик)
<i>um</i> ihn	<i>према</i> њему

Ово је још један примјер у ком се ради о приједлошкој допуни, односно глаголу са фиксним приједлогом (*sich kümmern um*). Ова конструкција преведена је придјевом и приједлогом. У српском језику ријеч је о вези *према* + датив, која је допуна придјеву, а семантички је дио копуле глагола, те изражава однос ка, у овом случају замјеници, која стоји у дативу. Уколико бисмо умјесто придјева жељели користити глагол, такође би нам био потребан приједлог – *о*, јер се у српском језику може рећи: *бринутти се о*.

- 24) '...Jahr *um* Jahr träumt man davon...' (Zweig, 2006:p.99).
'...годинама *и* годинама машташ о томе...' (Свајг, 2015:p.14).

приједлог <i>um</i> (њемачки језик)	везник <i>и</i> (српски језик)
Jahr <i>um</i> Jahr	годинама <i>и</i> годинама

Овај примјер специфичан је из разлога што је приједлог *um* преведен другом врстом ријечи – везником. Примјер означава радњу која се изнова понавља, што значи да је овдје испољено значење непрекидног низа, тј. константног понављања, а у српском језику је трајно понављање радње наглашено везником. Ипак, то није једини начин преношења оригиналног значења јер и у српском језику постоји могућност изражавања ове ситуације приједлогом, при чему би превод могао да гласи: *Годину за годином машташ о томе...*

3.3. У корпусу се налазе и реченице у којима се ниједна ријеч не може означити као директан преводни еквивалент приједлогу *um*. Слиједе примјери:

- 25) '...doch sie wußten *um* jede mitgebrachte Gegend...' (Müller, 2007:p.43).
'...али су познавале сваки донесен завичај...' (Miler, 2017:p.43).

Приједлог УМ у њемачком и његови преводни еквиваленти у српском језику на основу корпуса из дјела Herztier и Amokläufer, те њихових превода Животиња срца и Амок

26) ‘...(sie wußten) *um* jedes Bleichschaf...’ (Müller, 2007:p.43).

‘...(познавале су) сваку лимену овцу...’ (Miler, 2017:p.43).

27) ‘...(sie wußten) *um* jede Holzmelone...’ (Müller, 2007:p.43).

‘...(познавале су) сваку дрвену лубеницу...’ (Miler, 2017:p.43).

28) ‘(sie wußten) *um* jeden Suff...’ (Müller, 2007:p.43).

‘(Познавале су) сваку пијанку...’ (Miler, 2017:p.43).

29) ‘...(sie wußten) *um* jedes Lachen in der Bodega’ (Müller, 2007:p.43).

‘...(познавале су) свако смејање у биртији’ (Miler, 2017:p.43).

Ови примјери преведени су на такав начин да звуче у духу српског језика. У оба језика присутна је именица у акузативу, с тим што је она у њемачком у оквиру приједлошке фразе која је у функцији приједлошке допуне, а у српском језику не појављује се приједлог, већ је ријеч о објекту у акузативу.

30) ‘Sie ging *um* den Sarg...’ (Müller, 2007:p.74).

‘Обишла је сандук...’ (Miler, 2017:p.73).

И овај примјер показује разлику између оригиналног текста и превода у смислу (не)постојања приједлога. Разлог зашто у преводу нема приједлога јесте тај што није преведено дословно, еквивалентом глагола *gehen*, већ је искориштен прелазни глагол *обући*. Уколико би се ипак користио глагол *gehen*, онда би свакако био неопходан приједлог – *око*. Том варијантом добили бисмо означавање несвршене радње, што не одговара овом контексту.

4. Закључак

Циљ овог рада био је да се на основу сакупљеног корпуса покажу најчешћи и најмање учестали преводни еквиваленти приједлога *um* у његовој мјесној и временској употреби, од српског ка њемачком језику. Анализирани су појединачни примјери, не само како би се показали најучесталији преводни еквиваленти, него и како би се приказао широк спектар различитих могућности за превод овог граматичког феномена. Показало се да је приједлогу *um* у највећем броју случајева еквивалент приједлог у (нпр. *...ich wußte, ich würde um Mitternacht aufwachen – ... знао сам да ћу се пробудити у поноћ; Also, um drei Uhr zweiundzwanzig Minuten – Дакле, у три сата и двадесет два минута* итд.). Осим тога, показано је мноштво примјера који представљају остале могућности за превођење приједлога, што помоћу врсте ријечи, што помоћу потпуно другачијих структура и израза (нпр. *um ihre Ehre rang sie – за своју*

част; *Jahr im Jahr* – годинама и годинама итд.). Анализа је урађена на основу корпуса који се састоји од стотину реченица и њихових превода и стога се не може генерализовати. Овај рад је мали увид и основа за даља истраживања у овој области.

Извор

1. Müller, H. (2007) *Herztier*. Frankfurt am Main, Fischer Verlag.
2. Милер, Х. (2017) *Животиња срца*. Превео Небојша Бараћ. Београд, Лагуна и Златни змај.
3. Zweig, S. (2006) *Meisternovellen*. Франкфурт на Мајни, Fischer Verlag.
4. Цвајг, Ш. (2015) *Амок*. Превела Мирјана Лалић. Београд, Ringier Axel Springer доо.

Литература

1. Богнер, И. (1990) *Valenzbedingte Präpositionalphrasen im Deutschen und ihre Äquivalente im Kroatischen oder Serbischen*, Задар, Филозофски факултет у Задру. 83–120.
2. Helbig, G. & Buscha, J. 1998: *Deutsche Grammatik. Ein Handbuch für den Ausländerunterricht*. Leipzig, Berlin und München, Langenscheidt 17. Auflage.
3. Ђукановић, Ј. (1998) *Der komplexe Satz im Deutschen*, Београд, Institut für Lehrbücher und Lehrmittel.
4. Engel, U. (2004) *Deutsche Grammatik*, München, IUDICIUM Verlag.
5. Mrazovic, P. & Engel, U. (1986) *Kontrastive Grammatik*. München, Verlag Otto Sagner.
6. Мразовић, П. & Вукадиновић, З. (2009) *Граматика српског језика за странце*. Сремски Карловци, Нови Сад, Издавачка кућа Зорана Стојановића.
7. Nekula, Marek/Šichová, Kateřina/ Valdřová, Jana (Hgg.) (2013) *Bilingualer Sprachvergleich und Typologie: Deutsch – Tschechisch*. Tübingen, Stauffenburg/Julius Groos.
8. Weber, Heinz J. (1992) *Dependenzgrammatik. Ein Arbeitsbuch*. Tübingen, Gunter Narr Verlag.
9. Срдих, С. (2008) *Morphologie der deutschen Sprache*. Београд, Јасен Verlag.
10. Станковић, С. (2012) *Из контрастивне анализе језика: проблеми, резултати, класификација и примена*. Ниш, Универзитет у Нишу, pp. 381–382.
11. Шерер, К. (2006) *Korpuslinguistik*. Heidelberg, Universitätsverlag Winter.

THE PREPOSITION *UM* IN GERMAN AND ITS
TRANSLATION EQUIVALENTS IN SERBIAN BASED
ON THE EXAMPLES FROM NOVELS *HERZTIER* AND
AMOKLÄUFER

Summary

In this thesis we investigated the possibilities of translating the preposition *um* from German to Serbian. While reading a translated text, we usually do not ask questions about the translation equivalents. But how many are there actually? Do they have to be the same part of speech? This work has shown the most common and popular solutions, but without neglecting the rare ones. It was proven that the most common translation equivalent of the preposition *um* is also a preposition in Serbian, namely the preposition *u*. In addition, there are other prepositions and structures, as well as other parts of speech. For some examples it was not possible to identify an equivalent. The method used in this article is contrastive analysis.

► **Key words:** the preposition *um*, the preposition *u*, translation equivalent, contrastive analysis, dependency grammar.

Sources

1. Müller, H. (2007) *Herztier*. Frankfurt am Main, Fischer Verlag.
2. Miler, H. (2017) *Životinja srca*. Preveo Nebojša Barać, Beograd, Laguna i Zlatni zmaj.
3. Zweig, S. (2006) *Meisternovellen*. Frankfurt na Majni, Fischer Verlag.
4. Cvajg, Š. (2015) *Amok*. Prevela Mirjana Lalić. Beograd, Ringier Axel Springer doo.

References

1. Bogner, I. (1990) *Valenzbedingte Präpositionalphrasen im Deutschen und ihre Äquivalente im Kroatischen oder Serbischen*, Zadar, Filozofski fakultet u Zadru. 83–120.
2. Helbig, G. & Buscha, J. (1998) *Deutsche Grammatik. Ein Handbuch für den Ausländerunterricht*. Leipzig, Berlin und München, Langenscheidt 17. Auflage.
3. Đukanović, J. (1998) *Der komplexe Satz im Deutschen*, Beograd, Institut für Lehrbücher und Lehrmittel.
4. Engel, U. (2004) *Deutsche Grammatik*, München, IUDICIUM Verlag.
5. Mrzovic, P. & Engel, U. (1986) *Kontrastive Grammatik*. München, Verlag Otto Sagner.

6. Mrazović, P. & Vukadinović, Z. (2009) *Gramatika srpskog jezika za strance*. Sremski Karlovci, Novi Sad, Izdavačka kuća Zorana Stojanovića.
7. Nekula, Marek/Šichová, Kateřina/ Valdřová, Jana (Hgg.) (2013) *Bilingualer Sprachvergleich und Typologie: Deutsch – Tschechisch*. Tübingen, Stauffenburg/Julius Groos.
8. Weber, Heinz J. (1992) *Dependenzgrammatik. Ein Arbeitsbuch*. Tübingen, Gunter Narr Verlag.
9. Srdić, S. (2008) *Morphologie der deutschen Sprache*. Beograd, Jasen Verlag.
10. Stanković, S. (2012) *Iz kontrastivne analize jezika: problemi, rezultati, klasifikacija i primena*. Niš, Univerzitet u Nišu, pp. 381–382.
11. Šerer, K. (2006) *Korpuslinguistik*. Heidelberg, Universitätsverlag Winter.

Preuzeto: 27. 9. 2023.
Korekcije: 4. 12. 2023.
Prihvaćeno: 6. 12. 2023.

КЪИЖЕВНОСТ

Радмило Н. Маројевић¹
Паневропски универзитет
Апсеирон у Бањој Луци
Факултет филолошких наука

ШЋЕПАН МАЛИ У СВОМ И НАШЕМ ВРЕМЕНУ

(Његошев *ШЋЕПАН МАЛИ* И НАША ЈЕЗИЧКА, ЛИНГВИСТИЧКА И ДРУШТВЕНА СТВАРНОСТ)²

Апстракт: *Прије двије деценије објављен је наш рад под насловом Горски вијенац и наша језичка, лингвистичка и друштвена стварност (Marojevich 2002:pp.63–93). Основне поставке рада касније су одражене у расправи о лексичкој хомонимији у критичком издању Горског вијенца (Petrovich Nyegosh P. II 2005:pp.366–400). Настављајући серију, у овом раду се завршни дио Његошеве епске трилогије, коју чине Луча микрокозма, Горски вијенац и ШЋепан Мали, посматра као откривење Његошево те се помоћу њега објашњавају појавни облици уништавања идентитета Црне Горе и Црногораца као њених становника, интерпретација Бошњака у српском етничком корпусу, карактеристике Црногораца, хијерархијски односи у свијету православља, концепт задате ријечи код Срба и (нових) Турака, све на грађи ШЋепана Малог (Petrovich Nyegosh P. II 2020).*

Кључне ријечи: *Петар II Петровић-Његош, спјев ШЋепан Мали, спјев Горски вијенац, етници Црногорци, Бошњаци, Арбанаси, концепт задате ријечи.*

1. САМОЗВАНАЦ НЕКАКАВ ЛАЖАВИ. – 1. 1. Зашто смо у наслову ставили *Његошев* (ШЋепан Мали), јасно је: поред Његошевог спјева замаскираног драмском формом постоји и приповијест Стефана Митрова Љубише са истим насловом. А зашто смо избјегли да испред Његошевог наслова *ШЋепан Мали* додамо синтагму *Лажни цар* – за то већ постоје крупни разлози (и неопориви докази да тај дио наслова није Његошев).

(1) На питање да ли је наслов Његошевог дјела *ШЋепан Мали* (само са субјекатском синтагмом) или *Лажни цар ШЋепан Мали* (у коме је та субјекатска синтагма постала апозиција) одговорили смо посљедњом реченицом

¹ radmilo@mail.ru

² Рађено у оквиру научног пројекта *Пјесничка дјела Петра II Петровића-Његоша у оригиналу и руским преводима* Института за славистику и филологију Паневропског универзитета Апсеирон у Бањој Луци.

Предговора (првом) основном издању Његошевих спјегова (Petrovich Nyegosh P. II 2018:p.66), а потом и у расправи *Критичко издање Шћепана Малог* објављеној у часопису *Српска баитина*, из које ћемо преузети и формулацију: ‘Од два наслова у првом издању, онај други, унутрашњи, стварни је наслов Његошевог дјела (спјева у драмској форми) – *Шћепан Мали*, док је онај први, спољашњи (*Лажни цар Шћепан Мали*) – наслов књиже коју је приредио Андрија Стојковић додавши испред Његошевог наслова своје ријечи >Лажни цар< (које ми у акценатском издању стављамо међу споља окренуте угласте заграде)’ (Maroyevich 2019a:p.15). У првој публикацији одломка из спјева (латиницом, у тршћанском листу *Jadranski Slavjan* (види Petrovich Nyegosh P. II 2020:p.808), ријечи *Lažni Car* Стојковић је био одвојио запетом. Стварни наслов *Šćepan Mali* тако је постао апозиција, а додата компонента – субјекат наслова као номинативне реченице. И поднаслов је ту друкчији него у првом издању: *historičesko zbitje, preko polovine 18. vijeka, iscrpljeno iz dokumenatah arhive Mletačke* (уп. Petrovich Nyegosh P. II 2018:p.14).

(2) У расправи из часописа *Српска баитина* (издаје га Институт за српску културу из Никшића) филолошки аргумент смо допунили аргументом лексичко-семантичке реконструкције. Придјев *лажни* није ни посвједочен у значењу ‘(неко) који лаже’, не само у спјеву него ни у Његошевим дјелима уопште. У *Шћепану Малом* он се употребљава у значењу ‘(нешто) што је засновано на лажи, које није стварно’ уз именице апстрактног значења какве су *име*: са својим лажнијем именом, [ШМ 3812] и *званије*: званијем се лажним освештава [ШМ 335]. Уз именице са значењем лица а у значењу ‘(неко) који лаже’ (контекстуално: који лаже да је цар) Његош користи други придјев – *лажави*, као атрибут уз именице *самозванац*: самозванац некакав лажави [ШМ 343] и *цар*: све о томе цару лажавоме. [ШМ 1127], и као синоним синтагме *цар лажави* – сложеницу с интерфиксом |и| *лажицар* у значењу ‘онај који лаже да је цар’: лажицара тога проклетога. [ШМ 1036]. У Предговору пјесник не употребљава ни један ни други придјев него именицу *лажа*, већ у првој реченици: Шћепан Мали био је лажа и скитница (= тема и сказа), али је знамениту епоху у Црној Гори и у околини учинио именујући се рускијем царем (= рема и сказа) (Maroyevich 2019a: 14). Додајмо узгред да није упутно наводити први дио ове реченице као Његошеву мисао – то је општепознато, а ново је, а то значи Његошево – оно што је дато другим дијелом реченице.

(3) Прикључићемо сада и трећи аргумент, интертекстуални. Наслов *Шћепан Мали* оставио је Његош епској пјесми из *Огледала србског*. Њу је он сам саставио користећи при том протограф Петра I, који није само прерадио него

и остварио – три пута дужу пјесму. У *Огледалу србском* то је највише његошевска пјесма из позног периода његовог стваралаштва.

(4) Да закључимо. Наслов са субјекатском синтагмом *Лажни цар* испред апозиције остаје, с једне стране, за Стојковићево издање, које смо једино ми у критичком издању пренијели у цјелини тако да оно има и своје друго издање, и с друге стране, за дјело *Лажни цар Шћешан Киш* Небојше Васовића, којим је овај литературолог и пјесник ставио тачку на покушаје књижевног стварања Данила Киша (и покушаје његовог величања). Најпотпуније је изворност наслова *Шћешан Мали* образложена у новом основном издању Његошевих спјегова, којима је сада прикључена романса *Ноћ скупља вијека* (Petrovich Nyegosh P. II 2021:pp.83–87).

1. 2. За садашње самозванце служити се можемо, ако хоћемо да мисао истражемо Његошевим језиком, именицом *лажицар* или првом компонентом *лажи-* других сраслица, односно синтагмом у инверзији *цар лажави...* Постоји, међутим, принципијелна разлика између Шћешана Малог и наших данашњих лажипредсједника. Онај *лажи-* у Београду лажирао је југословенске изборе да би увео окупацију у Србију 5. октобра 2000, али није морао да продаје вјеру за вечеру – то је учинио његов отац кад је продао своје презиме Дамљановић за туђе Коштуница; овај у Подгорици јесте продао вјеру за вечеру: пристао је да изда Милошевића и да изда част имена српскога – дотле се национално изјашњавао као *Србин*, који и говори српским језиком, а 1997. током лажираних предсједничких избора који су се лажирали све до зоре ране – пристао је да буде национално неопредијељени *Црногорац*, ни Србин, ни Шиптар...

2. ОД НАРОДА ЈЕДНОГ СВОБОДНОГА. – 2. 1. Шта је Његош мислио о своме народу види се по сљедећој реченици из писма од 20. јануара 1847. године члановима Императорског друштва за руску историју и старине при Московском универзитету, писаног из Беча као захвалност за диплому почасног члана Друштва која је додијељена владици црногорскоме Петру Петровићу Његошу претходне године: ‘Пажња Москве је неоцјењива за старјешину шаке народа који је судбина предодредила на искушења, на жртву за православље и за част имена, – народа који су у току четири вијека туђе земље притискале и истребљивале, који је своје биће очувао само вјером и чашћу имена, и који је дочекао срећно доба да се цар и мати словенске величине сјете њега, – народа над којим су се ломили гласови свих страхота тираније – народа против којег је злобни глас невјерника и туђина увијек грмио и грми хулом’ (Petrovich Nyegosh P. II 2017:pp.202–207 (снимак оригинала и наш превод); о писмима из *Биљезнице* види у: Petrovich Nyegosh P. II 2017:pp.9–10).

(1) Какав је тај, тј. Његошев народ, види се по одговору игумана Теодосије Мркојевића беглербегу првом, на тражење да се Шћепан изручи Турцима, у другом деиствију (формално: чину) дјела које је предмет наше анализе:

‘То се знаде, честити вљйсу,
да га никад ђнй дати неће.
Па ко има части и образа
би л то мога икад захт’јевати
од народа једног свободнога?’

[ШМ 1195–1199].

(2) А каква је Његошева *родна грудa*, како наш пјесник назива своју ужу домовину, Црну Гору? Игуман Теодосија Мркојевић тврди да није никад била, откад људи памте, ‘Црна Гора сасвим покорена’ [ШМ 1490], али му опонира беглер-бег први указујући да је турска војска ‘Црну Гђру пђд ноге метала’ [ШМ 1486] и да ‘Турци преко ње газише’ [ШМ 1491]. Игуман на то одговара:

‘Бивало је й тђ двá-трй пута –
него ево како, беглер-бѐже:
враг унеси сабљу међу њима,
разлúчи се кђвavá племена,
међу собом заметни бојеве
па у ону кђвavū помаму
једна страна здружи се с Турцима
те превáли преко Горе Црне
хитајући што се брже може –
него й тђ с пђгом кђвavијем.
Али нѐј’мá силе на свијету
кад је слога међу Црнђгђрце –
нѐј’мá силе нит је досад било
да покори ломну Гђру Црну
свѹколикѹ, с Мђра на Морачу.’

[ШМ 1492–1506].

(3) На констатацију књаза Долгорукова:

‘Около вáс Србá много има:
да вам нико други не помогне,
с њима чуда урадит можете –
ђдвазда сѹ Срби народ храбри.’

[ШМ 2807–2810]

одговара игуман Теодосија Мркојевић, овим ријечима:

‘Истина је да су народ храбри,
да су били, али ће су сада?
Вјеровања Србе истражише.
Ми смо Срби народ нà][не]срећњ’јй:
сваки Србин који се превјери
просто вјеру што загрли другу,
нò му просто нè било пред Богом
што оцрни образ прèд свијетом
те се звати Србином не хоће.
Ово ти је Србе искобило,
робовима туђим учинило.’

[ШМ 2811–2821].

2.2. А какви су садашњи властодршци, ко данас гази Црну Гору? Одговор на ова питања изоставићемо; самим тим питања ће постати реторска.

3. Бошњаџи, наша родна браћа. – 3. 1. Какав је то етноним *Бошњаџи*, је ли то посебан етнос или макар вјерско име у склопу етноса?

(1) О њима се, о *Бошњаџима*, у *Шћешану Малом*, говори, али само као о Србима. У контексту спјева то су исламизирани Срби из Босне:

‘Како бисмо ми то урадили
без помоћи некога другог
кад Бошњаџи, наша родна браћа,
слијепи су те не виде ништа –
Курāн њм је очи извадио,
Курāн њм је образ оцрнио,
код њих нèј’ма душе ни образа
који не би за Курāн умр’о –
то је њина кукāвнā светиња,
о слободи њ о народности
у њих нико пòњāтија нèј’ма –
у гроб сy њх дб’јè сахранили.’

[ШМ 2768–2779].

(2) Дијалог паше Шувајлије и беглер-бега првог:

‘Аман мало, честити вāлйсу!
Камо бòж’јè вјèрè што давасмо?
Њих ако ћеш изгубит тројйцу,
удри мене – òпрāшћāм ти глāву.
Штò ћè рећи војске обадвије:
што учини пāша-Шувāјлија –
свāкò ће ми на образ пљунути! [...]

Што будалиш једна Бошњаџино:
да ли чуо ушима нијеси –
опсџва нам вјеру и Прџрока
а опсџва Кџрџан и султана
у средину овлике ѳрдијџ,
а управо нама у очима.’

[ШМ 1663–1675]

не одражава сукоб око вјере него око народа: паша Шувајлија чува српски етнокултурни концепт *образ*, док се беглер-бег криво куне у *турску вјеру тврду*, којом се он служи само као средством преваре, као и Ђуприлић везир прије њега. (О етнокултурним концептима на релацији ‘своје : туђе’ у језичкој слици свијета на грађи *Шћепана Малог* види у радовима Bayovich 2021, Bayovich 2022, Maroyevich 2022a.)

3. 2. Именица *Бошњаџи* има иста значења као и именица *Босанџи*, само што је она прва данас у односу на ову другу благо стилски обиљежена као архаизам. Основно значење, и једне и друге, јесте ‘становник Босне (независно од вјероисповијести)’, а допунско значење, и једне и друге – ‘досељеник из Босне (независно од вјероисповијести)’.

Етним *Бошњаџи* могао се односити, кад су то екстралингвистичке околности условљавале, на Србе из Босне само једне вјероисповијести.

(1) Само су католици у Вуково вријеме користили и покрајинско име *Бошњаџи* (и његов синоним *Босанџи*) умјесто етничконационалног имена *Срби*, али то није етнолингвистички изузетак – на другим подручјима они су користили друга покрајинска имена, као што то данас чине и Срби православни.

У познатој расправи *Срби сви и свуда*, коју је написао 1836. године, Вук Карацић разматра бројчано стање и етничка имена ‘народа, који говори једнијем језиком, али се по закону (религији) дијели на троје’ (Karadzich 1972:р.31): од око пет милиона душа ‘може се од прилике узети да их око три милиона има закона Грчкога [...]]; од остала два милиона може бити да би се могло узети да су двије трећине закона Турскога [...], а једна трећина Римскога. Само прва три милиона зову се *Срби* или *Србљи*, а остали овога имена не ће да приме, него они закона Турскога мисле да су *прави Турџи*, и тако се зову, премда ни од стотине један не зна Турски; а они закона Римскога *сами себе* или зову по мјестима у којима живе, н. п. *Славонџи*, *Босанџи* (или *Бошњаџи*), *Далматинџи*, *Дубровчани* и т. д., или, као што особито чине књижевници, старинскијем али Бог зна чијим именом, *Илири* или *Илирџи*; они пак први зову их у Бачкој *Ђуњеџцима*, у Сријему, у Славонији и у Хрватској *Шоџцима*, а

око Дубровника и по Боци *Латинима*. [...]. А у пријатељском разговору они закона Грчкога зову ове закона Римскога *хришћанима*, а они њих *хришћанима*’ (Karadzich 1972:pp.31–32)³.

Сличне податке даје руски слависта А. Гиљфердинг за Босну средине XIX вијека: само православни себе зову *Срби*, муслимани истога језика себе зову *Турици*, а католици се именују *Латини* не знајући за име *Хрвати*. И још један занимљив податак: муслимани хришћанима сматрају само православне Србе (овај податак можда треба разумјети у том смислу да су и они, као и православни, католике сматрали за *хришћане*). Подробније разматрање Гиљфердингове расправе види у раду на српском (Maroyevich 1994, Maroyevich 2022b) и на руском језику (Maroyevich 1998).

(2) Да се именица *Бошњаци* односила и на православне Србе из Босне, свједочи нам *Пјесма Карађорђу* митрополита Петра I Петровића. У њој на-лазимо и ове стихове:

‘Кад то чуше Бугарци јунаци,
Херцеговци и млади Бошњаци,
Млоги родна мјеста оставише,
У Србију равну ускочише.’

[Petrovich Nyegosh P. I 1951:p.30].

Да ли су Карађорђу у помоћ притекли босански муслимани? Наравно да нису: у Србију су ускочили Срби православни.

(3) Пропагатори имена *Бошњаци* за муслимане српскога језика који одвајка-да живе у Црној Гори позивају се и на Петра II Петровића-Његоша. У *Шћешану Малом* наш пјесник исту именицу користи за Србе муслимане из Босне – јер су само исламизирани Бошњаци учествовали у војним походима против Црне Горе под турском заставом, али Теодосија Мркојевић за њих каже – да су они ‘наша родна браћа’ [види т. 3. 1. (1)], односно Срби.

Његошево (и изворно српско) значење именице *Бошњаци* још јасније се види у трећој пјесни *Свободијаде*:

‘Насрнуше Црногорци
са природном ваљаношћу
ка на првѐ турске војске,
али Бошњак, Херцеговац
Срб је турске вјере збйљскй –
не хће с мјеста и мегдана
шенути се, измакнути

³ Знак | указује на прелазак на нову страну у тексту који се цитира, а знак / на нови пасус.

без велика мяса, крви,
већ се бојак прѣкѣвави
три дни б"јѣлѣ и три ноћи
све на једно мјесто држи.'

[Petrovich Nyegosh P. II 1854:p.62].

Именица *Бошњак* (једнина у функцији множине) има значење 'становник Босне', и она се разликује од именице *Херцеговац* (такође облик једнине у функцији множине), која значи 'становник Херцеговине'. Али су и једни и други Срби (једнина *Срб* у функцији множине). Ограниченост на Србе исламске вјероисповијести условљена је ванјезичком ситуацијом: у нападу на своју браћу исте вјере нису могли учествовати православни Бошњаци/Босанци нити православни Херцеговци.

Из исте књиге (циклуса епских пјесама) навешћемо и сљедећи одломак:

'[...] да светимо срам и бруку
и велику крв и штету
херцеговску и босанску
коју крепка Црногорца
просу рука на све стране [...]'

[Petrovich Nyegosh P. II 1854:p.62].

Именица *Црногорац* (исто једнина у функцији множине) има значење 'становник Црне Горе'. То што су у тој српској земљи у то вријеме живјели само православни Срби историјски је условљено: у тадашњој Црној Гори није било другог становништва осим православног. Поред тога, Његош користи изворне ликове адјектонима, који су изведени од топонима а не од етнонима: *босански* (а не *бошњачки*), *херцеговски* (а не *херцеговачки*), *црногорски* (а не *црногорачки*).

(4) Ван Босне, етноним *Бошњаци* је имао, наравно, само значење 'досељеник из Босне'. На путу из Београда за Загреб, с лијеве стране кад се пређе данашња државна граница, налази се мјесто *Бошњаци*, које данас насељавају углавном католици. Владика Николај Велимировић се родио у засеоку *Бошњаци* села Лелића, данас с православним становништвом. Јесу ли се то из Босне одсељавали муслимани? Наравно да нису. Презиме *Бошњак* данас није тако ријетко у Србији: по личном имену се не може судити да ли су то православни Срби или католици, али се по имену сигурно може рећи да су хришћани. Најзанимљивије је, међутим, то што је и међу муслиманима, у Црној Гори, посвједочено презиме *Бошњак*, и само носиоци тог презимена могу да буду сигурни да је њихов предак, родоначелник братства, досељен из Босне, али не и да је био муслиман (могао је по досељавању промијенити вјеру). Сви

остали представљају аутохтоно становништво данашње Црне Горе, нису дошљаци, нису, дакле, ни *Босанци* ни *Бошњаци* (ова два етнонима су, као што смо видјели, творбено-семантички синоними).

(5) Име *Бошњаци* као идеологизовани језички знак, који се намеће свим пропагандним средствима укључујући и (псеудо)науку да би се Срби исламске вјероисповијести прогласили за посебну нацију, није резултат природног, етнолингвистички објашњивог развоја – он је извучен из *епрувете* ковача лажних нација, из идеолошког пројекта извршилаца серије геноцида над српским народом у његовој матичној земљи.

Питање је: откад датира спровођење пројекта преименовања Срба исламске вјерске припадности у *Бошњаке*? Није необично за оног ко зна, али може бити изненађујуће за оног ко не зна, али је први, научника што се тиче, експериментално провјеравао име као ознаку тобожње нације – нико други него прогонитељ ијекавице, академик САНУ Павле Ивић. Као главни уредник *Ономатолошких прилога*, у ономастичкој грађи која је сакупљана по Косову, Метохији и Рашкој области и објављивана у том часопису, Ивић је спроводио замисао: Срби мухамеданци су *прекрштени* у *Бошњаке*! Они сами себе нису тако у то вријеме звали: користили су и даље, као самоназив, етноним *Турци*, осим оних који су се селили у Турску, гдје су сазнали да је њихово етничко име *Срби*. (Прије више од три деценије један муслиман из Гусиња ми рече: нас Срба у Турској има осам милиона!)

4. АРНАУТ ЈЕ НИ ВОДА НИ ВИНО. – 4. 1. Какво је несловенско окружење српско у вријеме Шћешана Малог и Шћешана Великог?

(1) Шћешан Мали овако описује међународни положај Срба у Црној Гори тада:

‘Баш овога чуда није било
од постања људи њ свијета
што је овдје у овим горама:
свуд страдају људи и народи
нџ пружају један другом руку,
човјек чџ’ку а народ народу –
ако ни с чим другијем не може,
а џнџ му помаже плакати
те се тијем муке олакшају;
с вама бива сасвијем њначе:
кад плачете – свџк ви се весели,
кад пџјете – свџк џкџ вас плаче.’

[ШМ 2159–2170].

(2) За источне сусједе Срба у Црној Гори игуман Теодосија Мркојевић каже:

‘Арнаут је ни вода ни вино,
народности ни слободе нѐ’мā,
он за образ не зна и поштење,
продàје се ко му вишѐ дāде,
за новце ће свашто учинити –
матер продат а оца заклати.
Та витеза Скѐндер-бѐга Ђуро
(који њима нѐ бјеше приличан –
на ујакѐ Ђуро нāлицāше,
на Бāлшиће, на србскѐ кнежеве),
баш овога славнога витеза,
кога више никад стећи нѐћѐ,
продадоше за новце Турцима:
да им ноћу Ђуро нѐ утече
из постеље, те некако чудно –
хоћаху му главу откинути
и продат је за новце султану!
Скѐндер-бѐгу ми смо помагали
борити се против силе турске –
Арнаути то знати не хоће;
они су нам највећи врагови.’

[ШМ 2780–2800].

Ове антологијске ријечи јасне су без икаква коментара.

(3) Овдје ћемо се позвати на интертекстуалну везу с *Горским вијенцем*:

‘Штѐ је Босна и пѐ Арбаније –
ваша браћа од оца њ мајкѐ:
сви уједно, и доста рāботѐ!
Крст носити вама је суђено
страшне борбе с својим и с туђином –
тежак в’јѐнац, ал је воће слатко!’

[ГВ 2345–2350].

Његош је био свјестан српскословенског карактера, и српскословенског поријекла, великог дијела Арбаније времена игумана Стефана сматрајући да те полуарбанизоване Србе треба вратити у српски етнички корпус.

(4) Арбанаси, тј. етнички Шиптари, нису аутохтоно становништво данашње Албаније, а поготову сусједних словенских и грчких области: они су

увезени у историјско вријеме на подручје које се по њима назвало *Арбана* (на основу још живог фонетског процеса метатезе ликвида Срби су ту малу област назвали *Рабана*). То становништво је било, по тачној класификацији и квалификацији Трубецког, полуроманизовано још за вријеме боравка на Сицилији. То ни Његош ни његови јунаци не помињу као историјско знање, али је тачно квалификован етнички и културни карактер Шиптара, који су служили као окупационе слуге-извршитељи. Њима захваљујући, Италија као окупатор политички конципира тзв. Велику Албанију у Другом свјетском рату, а њих користи и Шћешан Велики наших дана у новој, и данас у обновљеној, окупационој платформи. Није чудо што њихов политички представник цијепа некакав црногорски рјечник у Скупштини Црне Горе наглашавајући да су они, тј. Шиптари, донијели Црногорцима државу. Прије тога, писац ових редова је на научном скупу у ЦАНУ 2007. године тачно рекао да тадашња Црна Гора није држава него окупирана територија. (А Шиптари нису ни себи стварали државу, стварао ју им је неко други.)

5. И БОГОСЛОВ НЕКАКАВ ЛАЖАВИ. – 5. 1. Ово није Његошев стих него наша изведба десетерца ради (и актуализације Његошевог дјела ради).

(1) Синтагмом *богослов дубоки* игуман Теодосија Мркојевић, обраћајући се Шћешану, заправо иронизира кад каже:

‘У тебе су међер многа добра,
ал нијесам до сада знавао
да си таквѣ богослов дубоки.
Ријетки су цари богослови,
а у тебѣ (= а у тебе је) ето њ тѣ добро.
Него мјери што ћеш говорити;
најљепше је ђ тѣм не зборити,
ни наносит нѣса над олтаром.’

[ШМ 2181–2188].

Ова реплика игуманова слиједи послѣје Шћешанове:

‘Ќ прѡклѣтѡ криво вјеровање,
грѡдно ли си браћу завадило,
грѡдно ли си браћу помразило!
Што је ово до враж’јѣ суђење?
Ко би мога принудит Славѣне
до сљепоће и враж’јѣг суђења
да упрте на својим плећима
азијатско криво вјеровање

које Бога њстинѡга хўлї
а гòјї се са невином крвју?’

[ШМ 2171–2180].

Шта је Шћепан криво рекао да га је умни игуман морао онако оштро укурити? Назвао је ислам *кривим вјеровањем* које је браћу завадило, док Теодосија за то криви етничку особину Срба – не толико што примају туђу вјеру колико зато што напуштају и своје етничко име, газе част имена српског.

(2) Шћепан се одмах поврнуо ријечима:

‘Сачувај ме Боже, игўмане,
да бих смио против праве вјере
јâ злòчесто ишта помислити,
а кãмо ли уста расклопити.’

[ШМ 2189–2192].

Оваје, у 2190. стиху *Шћепана Малог*, синтагма *права вјера* односи се на било коју праву вјеру, док у *Горском вијенцу* она има више двије конкретизације него два значења. За Мустај-кадију *права вјера* је ислам: Каква јаја, посте и бадњаке / ви на прãвў вјеру товарите? [ГВ 872–873], а за Коло:

‘Што утече испод сабље турске,
што на вјеру прãвў нè похулї,
што се не хће у ланце везати –
то се збјежа у ове плãнине’

[ГВ 262–265],

и за владика Данила: Вјеро прãвã, кукавна сїрото! [ГВ 642] – *права вјера* је хришћанство, православље.

5. 2. Шћепан Велики, а у наше вријеме, хоће да буде богослов дубоки: тврди да је Црна Гора имала аутокефалну православну цркву, и то цркву која није била српска – и хоће да формира своју цркву. Шта на то каже наука?

(1) У књизи *Петар I Петровић Његош и његово доба* Душан Д. Вуксан наводи писмо које је Његошев претходник упутио Државној колегији иностраних дјела 6. децембра 1785. године из Минска у Петроград, из којегã ћемо издвојити три момента: 1° ‘Народом црногорским већ од триста година управљају митрополити, које народ бира по општем пристанку’ (Vuksan 1951:р.36); 2° ‘По смрти мога стрица митрополита Саве, 1781, постао је митрополит Арсеније Пламенац, а ја сам био изабран за пријемника. Затим сам пошао у Сријемске Карловце и ту био посвећен за архијереја од српског патријарха Мојсеја Путника’ (Vuksan 1951:р.36); 3° ‘Чудновато је такође и то, како се

| могло од мене као слободног човјека захтијевати, да ја не будем архијереј без допуштења рускога Синода. Зар они не знају да власт рускога Синода не прелази преко граница руске државе?’ (Vuksan 1951:pp.36–37).

Вуксан сматра да патријарх пећки, који је крајем октобра 1767. године пребјегао у Црну Гору, није посветио Арсенија Пламенца за владу на молбу митрополита Саве, како су сматрали старији историчари Црне Горе, него ‘по заповиједи Шћешана Малога’ (Vuksan 1951:p.6), али се то не може прихватити: владика Сѡва је иницирао да се његов сестрић изабере за владу али је одлуку доносио народ, док је патријарх Василије Јѡвановић Брђкић хиротонисао новог владу у манастиру Острогу, тј. на својој канонској територији, што значи да је Пећка патријаршија трајала још двије године, све док патријарх није пребјегао у Русију.

Овдје бисмо учинили двије напомене. Прва: поучен искуством свога стрица, а вјероватно и по његовом савјету, Његош се ипак завладичио у Русији, у Петрограду. Друга: владу је у словенском свијету бирао народ само у два случаја: у Црној Гори и у Великом Новгороду (песме Словени које је населило Новгород било је несумњиво српског поријекла).

(2) Цариградски (васељенски) патријарх Еспериус долази у Црну Гору да наговара Црногорце да се предају Турцима; пошто молбе не помажу, он ‘куне, у камен затуца’. Игуман Теодосија Мркојевић га уподобљује Сатани, бившем архангелу Даници који се побунио против Свевишњег и завршио у Аду:

‘Даница се Сатанѡм прѡврже
јербо пође против воље бѡж’јѡ,
стога с неба паде у Тѡртѡру
(зло са горим хоћу да покријем) –
архистратѡг кад прѡвѡ сѡгр[’ј]ѡшѡ,
ка ѡе слаби чѡвјек да нѡ згр[’ј]ѡшѡ?’

[ШМ 3025–3030].

Али одмах иза ове оцјене указује да му не могу судити људи (смртници), земља, него само Бог, небо:

‘Сад он плаче (ѡ ја ћу плакати!),
рони топле сузе покајања –
великаши и гријеше крѡпно:
смртна рѡка нѡд њѡм власти нѡј’мѡ,
нѡ ѡе њѡму за његова дјела
небо судит, а земља не смије.’

[ШМ 3031–3036].

(3) Иста ова оцјена важи и за савремене архипастире, али не само за патријарха (цариградског), који признаје и устоличава расколнике у Украјини, него и за неке друге који устврдише исто што и окупациони предсједник (Ђукановић) – да је Црногорска црква била аутокефална. Најмањи гријех је ту гордост: Љубомир Дурковић-Јакшић одавно је показао да то није у складу с историјском истином. Први је овај гријех – тврђу да је Црногорска митрополија била аутокефална – починио на размјећу прошла два вијека владика далматински Никодим Милаш. Али то је општепознато.

6. ИСХОДИШТЕ. – 6. 1. Док је постојала самостална држава Црна Гора, није било противрјечности између објективне и субјективне компоненте у етничком бићу њеног становништва: Срби по себи (они који говоре српски као матерњи) били су истовремено и Срби за себе (били су свјесни тога да су Срби). До Берлинског конгреса у овој српској држави живјели су само Срби православне вјере, а од Берлинског конгреса, поред Арбанаса, још и Срби католичке вјере и Срби мухамеданске вјере. И то нико није порицао, ни споља, ни изнутра. Да је ријеч о истом народу различите вјерске припадности, недвосмислено су указивали и Његош, и књаз (потоњи краљ) Никола.

Четири узајамно повезана питања – 1° у Црној Гори и сада живе, осим Арбанаса односно Малисора као националне мањине, само Срби, али Србима католичке вјероисповијести сваки пут након губљења државне независности (од аустроугарске окупације у Првом свјетском рату па надаље) наметано је туђе етничко име, *Хрвати*; 2° од прије четврт вијека Србима исламске вјерско-културне припадности намеће се туђе покрајинско име *Бошњаци*, мада је оно иначе српско; 3° Србима православне вјере њихово покрајинско, државнонационално име *Црногорци* проглашава се за етничконационално, али им се, за сваки случај, припрема и вјерска омча у виду тзв. Црногорске православне цркве, у полицијском уреду уредно пријављене; 4° најзад, постоји покушај да се *избрише* покрајинско име *Србијанци*, али тако да се на њега сведе укупност етничког имена *Срби*, што је једнозначно свођењу српских земаља на Београдски пашалук – размотрена су у нашој књизи *Политолингвистика и српски језик* (Маројевић 2019b).

6. 2. Из историје питања о коришћењу синтагме *Срби и Црногорци* подсјетићемо на оно што је тим поводом написао Вук, на један руски извор и на Његоша, како бисмо указали да се термин *нација* користио (и користи се) у два значења ‘припадност народу’ и ‘припадност држави (земљи)’. То значи да опредјељивање становника Црне Горе послје Другог свјетског рата (националност: *Црногорци*) никако није аргумент да се они нису осјећали у етничконационалном смислу Србима, а још мање да нису били Срби.

(1) Ево шта каже Вук Стефановић Караџић: ‘Свак може видјети да су ове разлике, кад се говори о два различна језика и народа, врло малене; а још кад се узме да их је највише могло и морало постати у нашијем крајевима (пошто су се Срби и Хрвати амо доселили) за хиљаду и двјеста година; тако врло ласно може бити да су Срби и Хрвати, кад су се амо доселили, били један народ под два различита имена, као н. п. сад гдјескоји што говоре и пишу: | Срби и Бошњаци, или: Срби и Црногорци, или: Срби и Далматинци, или: Serben und Raizen и т. д.’ (Karadzich 1972:pp.42–43). – Ако се изузме оно што је данашња наука утврдила (да се Словени нису ниоткуда досељавали, него да су одвајкада живјели на средњем Дунаву и његовим притокама, и да су Срби и Хрвати били од почетка два различита словенска племена која су говорила на два разна словенска дијалекта), Вуково запажање је и занимљиво, и историјски тачно. Синтагма *Срби и Црногорци* нарочито се раширила пошто је друга српска држава у XIX вијеку добила име *Србија* иако је заузимала само један дио српске етничке територије.

(2) Синтагма *Срби и Црногорци* (по новом руском правопису етноними би се писали малим словом) често се среће у Русији царскога периода иако нико није тврдио да су то и етнички два различита народа. Тако у Нацрту Статута Друштва за потпомагање јужних Словена из 1871. године читамо: ‘§ 1. Цѣль Общества есть вспомошествованіе южнымъ Славянамъ. / § 2. Для достиженія этой цѣли Общество будетъ по мѣрѣ средствъ: / 1. доставлять желающимъ изъ *Болгаръ, Сербовъ, Черногорцевъ* и друг., возможность *прибыть в Россію* для полученія высшаго образованія; [...]’ [МУИ 1871: 14 (курзив је у оригиналу)].

(3) Петар II Петровић Његош пише Милошу Обреновићу 15/27. јануара 1837. године да из писма од 1/13. октобра претходне године види ‘Ваше драгоцјено расположење к мени и народу црногорскоме’ молећи ‘свевишњег творца да сохрани Ваше за свакога Србина драгоцјено здравље за похвалу и срећу славеносрпскога народа.’ Да израз *славеносрпски народ* значи исто што и ‘српски народ’, тј. ‘Срби’, показује синонимична формула из истог писма, у којој ‘Владика црногорски и брчки’, како се потписао, жели ‘пресвијетлом Кнезу’ да проводи Ново љето ‘у доброме здрављу, спокојствију и благоденствију за похвалу и радост српскога народа.’ Али у истом том писму налазимо и синтагму *Срби и Црногорци* у значењу ‘грађани Србије и Црне Горе’: ‘Поради мене била би неограничена радост да бисмо сви Славеносрби учинили међу собом једно правило књигопечатања, а особено Срби и Црногорци’ (цит. по: Petrovich Nyegosh P. II 1951:pp.376–377). Треба напоменути да у народном језику српском у оно вријеме није коришћен назив *Србијанци* у значењу ‘грађани Србије’ [види даље т. (4)].

(4) У писму Милошу Обреновићу од 15/27. јануара 1837. године Петар II Петровић-Његош користи, дакле, синтагму *Срби и Црногорци* у значењу 'држављани Србије и Црне Горе' [види горе т. (3)], па се то узима као крунски доказ да је владика признавао постојање двају народа. Занемарује се, међутим, чињеница да ријечи *Србијанац* још није било у живом српском језику. Она је као српска народна ријеч први пут фиксирана, али као презиме, у трећој књизи Вукових *Српских народних пјесама* бечког издања: међу пренумерантима из Панчева налази се и Ђорђе Србијанац (Karadzich 1846: 584). А као српска народна ријеч, етноним у значењу 'Србин из Србије', ријеч *Србијанац* први пут је посвједочена у штампаном облику у другом издању Вуковог *Српског рјечника* (Karadzich 1852:р.707), са ознаком '(у војв[одству])'. А прије тога – Вуковом је руком написана у радном примјерку његовог првог издања, с друкчијом географском ознаком '(у Сријему, Бачкој и Банату)'.

Кажемо: 'као српска народна ријеч' – ријечи *Србијанац* није било у народном језику, али је као књишку ријеч употребљава и сам Вук (у саставу антропонима *Вук Стефановић Србијанац*) на насловној страни своје књиге *Писменица сербскога језика по говору простога народа написана Вуком Стефановићем Србијанцем*. У Виенни: У печатњи Г. Јоанна Шнирера, 1814. Али то Вуку није било довољно да је уврсти у свој *Рјечник*, све док је није нашао у народној употреби (њоме су Срби Бачке, Баната и Срема средином XIX вијека почели да називају становнике Србије како би их, као држављане те земље, разликовали од осталих Срба). У књишком језику, из кога је Вук био позајмио трећу компоненту свог антропонима (од које је касније одустао), именица *Србијанац* је значила 'Србин', без ограничења на једну српску земљу.

У 'Предговору садашњем', тј. предговору другом издању *Српских народних пословица*, Вук Стефановић Караџић пише да су 'заклетве у овој књизи [...] из Црне горе и из њезинијех околина' (Karadzich 1849: с. LIV). Црној Гори су гравитирале 'њезине околине' (Приморје, Зета, Брда, Херцеговина), али не у економском и културном, него у политичком смислу – тежиле су да се и оне ослободе туђинске власти. Али те 'околине' себе нису сматрале саставним дијелом Црне Горе – поред заједничког српског оне су имале и своја регионална имена. То се види по титулама владарâ из куће Петровића: Петар I Петровић је митрополит црногорски и приморски, Петар II Петровић-Његош – владика црногорски и брдски (како се и потписивао). Брђани су били једно, Црногорци друго, Приморци (Бокелџи) треће, Херцеговци четврто, а сви заједно су – Срби.

Да су Зета и Црна Гора два различита сусједна подручја, види се, прво, по сљедећем цитату из *Историје о Црној Гори* митрополита Василија Петровића

(Петроград, 1754:pp.28–29): ‘Видећи како се шири турско царство, херцег Иван Црнојевић пренесе свој двор из Зете у Црну Гору, на поље Цетиње, а тамо постави и сагради предивну митрополитову резиденцију’ (цит. наш превод: Титоград–Цетиње, 1985:pp.67–68), друго, по Ненадовићевом коментару у другом дијелу *Писама са Цетиња 1878. године* (објављених три године касније под насловом *О Црногорцима*): ‘Жабљак је био столица Црнојевића. Одатле је Иванбег владао последњим остатком српске царевине: Зетом и Црном Гором’ (Nenadovich 1881:p.93), и треће, по констатацији из *Гласа Црногорца* (46. број из 1901. године): ‘Црна Гора је ослободила и присајединила Зету’ (Durkovich Yakshich 1990:p.386). Посебну пажњу заслужује Ненадовићева формулација јер она потврђује да су и након завршетка Вељег рата, кад је Љубомир П. (= Протин или Протић) Ненадовић боравио на Цетињу, макротопоними *Зета* и *Црна Гора* означаваали двије различите области, без историјског континуитета.

Теза заговорника тзв. црногорског језика да им је Вук отео језик, према томе, није тачна јер је Вук Стефанов Караџић утемељио савремени српски књижевни језик управо на говорима тадашње источне Херцеговине а данашње сјеверозападне Црне Горе, којима је и сâм по поријеклу (а и по језику, осим неких ситних разлика) припадао. То је говор Пиве, Дробњака, Никшића и сусједних крајева, који себе тада нису сматрали Црногорцима, нити су припадали Црној Гори, већ су себе сматрали Херцеговцима у регионалном, а Србима у националном (етничком) смислу. Поред тога, потпуно је извјесно да у том времену немамо ни један податак да се становништво (старе) Црне Горе у етничконационалном смислу називало друкчије осим као Срби. (И теза заговорника тзв. босанског/бошњачког језика да је и њима Вук отео језик, то јест тај исти српски језик заснован на источнохерцеговачким говорима, исто толико је апсурдна колико и ова монтенегроцрногорска.)

Извори

1. *Горски вијенац* [види критичко издање у књ.: Petrovich Nyegosh P. II 2005, а основно издање најприје у књ.: Petrovich Nyegosh P. II 2018, а онда и у књ.: Petrovich Nyegosh P. II 2021; акценатско издање је припремљено, али није још објављено].
2. Karadzich V. (1846) *Српске народне пјесме*, скупио их и на свијет издао Вук Стеф. Караџић. Књига трећа, у којој су пјесме јуначке средњијех времена. У Бечу: у штампарији Јерменскога манастира.
3. Karadzich V. (1849) *Српске народне пословице и друге различне као оне у обичај узете ријечи*. Издао их Вук Стеф. Караџић. У Бечу: у штампарији Јерменскога манастира.

4. Karadzich V. (1852) *Српски рјечник истумачен њемачкијем и латинскијем ријечима*, скупио га и на свијет издао Вук Стеф. Караџић. У Бечу: у штампарији Јерменскога манастира, 1852.
5. Karadzich V. (1972) Срби сви и свуда, *Сабрана дела* Вука Караџића. Књ. седамнаеста: *Етнографски списи*, Београд: Просвета, 1972, 31–48.
6. Nenadovich Lj. (1881) Књиге Љубомира П. Ненадовића. Трећа свеска: *О Црногорцима*. (Писма са Цетиња 1878 год.) I. део, Београд: Издање штампе Задруге штампарских радника, 1881.
7. Petrovich Nyegosh P. I (1951) *Пјесме* Петра I Петровића Његоша. За штампу средио и предговор написао Трифун Ђукић, Цетиње.
8. Petrovich Nyegosh P. II (1854) *Слободијада*. Посмртни остатак владике црногорскога. Приредио Љ. Ненадовић, Земун. [Текст се цитира у нашој редакцији].
9. Petrovich Nyegosh P. II (1951) Петар Петровић Његош, *Писма*. I: 1830–1837, Београд. (Цјелокупна дјела П. П. Његоша. Књига седма).
10. Petrovich Nyegosh P. II (2005) Петар II Петровић-Његош, *Горски вијенац*, редакција и коментар Радмило Маројевић, Подгорица: ЦИД.
11. Petrovich Nyegosh P. II (2017) Петар II Петровић-Његош, *Биљежница*, редакција и коментар Радмило Маројевић, Подгорица: ЦИД.
12. Petrovich Nyegosh P. II (2018) Петар II Петровић-Његош, *Луча микроkozма, Горски вијенац, Шћепан Мали*, редакција и коментар Радмило Маројевић, Никшић: Будимљанско-никшићка епархија – Београд: Друштво за неговање Његошевог дела.
13. Petrovich Nyegosh P. II (2020) Петар II Петровић-Његош, *Шћепан Мали*, редакција и коментар Радмило Маројевић, Подгорица: ЦИД – Цетиње: Народни музеј Црне Горе.
14. Petrovich Nyegosh P. II (2021) Петар II Петровић-Његош, *Луча микроkozма. Горски вијенац. Шћепан Мали. Ноћ скупља вијека*, редакција и коментар Радмило Маројевић, Подгорица: ЦИД, 2021.
15. Шћепан Мали [види критичко и акценатско издање у књ.: Petrovich Nyegosh P. II 2020, а основно издање најприје у књ.: Petrovich Nyegosh P. II 2018, а онда и у књ.: Petrovich Nyegosh P. II 2021].

ЛИТЕРАТУРА

1. Бајовић, Јелена Р. (2021) Етнокултурни концепти на релацији ‘своје : туђе’ у језичкој слици света на грађи Његошевог *Шћепана Малог* и руског превода, *Научни састанак слависта у Вукове дане* (Београд, 15–20. IX 2021), 51/1: Српска лингвистика – перспективе дијахроног и синхроног изучавања, Београд, 313–323.
2. Бајовић, Јелена Р. (2022) Концепт ‘своје : туђе / Црногорци: Турци’ у Његошевом *Шћепану Малом* из транслатошке перспективе, *Језици и културе у времену и простору*: X/1. Тематски зборник, ур. Снежана Гудурић и др., Нови Сад: Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет, 18–28.

3. Вуксан, Душан Д. (1951) *Петар I Петровић Његош и његово доба*, Цетиње: Народна књига.
4. Дурковић-Јакшић, Љубомир (1990), *Србија и Ватикан: 1804–1918*, Краљево: Српска православна епископија жичка – Крагујевац: Српска православна епископија шумадијска.
5. Мароевич, Радмило (1998) Русско-сербские этюды. 2. Босния и сербский вопрос. (Идеи Гильфердинга в современной интерпретации), *Русско-славянская цивилизация: исторические истоки, современные геополитические проблемы, перспективы славянской взаимности*, Москва, 186–193.
6. Маројевић, Радмило (1994) Босна и српско питање, [А. Гильфердингъ, Историческое право хорватскаго народа, *Русская бестьда*, Москва, 1860, т. I], *Српски књижевни гласник*, Београд, 1994, III/II, 5–8, 170–174.
7. Маројевић, Радмило (2002) Горски вијенац и наша језичка, лингвистичка и друштвена стварност, *Наука и наша друштвена стварност: Зборник радова са научног скупа* (Бања Лука, 8–9. новембра 2002) – Филозофски факултет Универзитета у Бањој Луци, 63–93.
8. Маројевић, Радмило Н. (2019а) Критичко издање Шћепана Малог, *Српска баштина* – часопис Института за српску културу Никшић, IV, 2, 9–33.
9. Маројевић, Радмило (2019б) *Политолингвистика и српски језик (српска политика о етносу, језику, књижевном стандарду и писму)*, Бања Лука: Бесједа.
10. Маројевић, Радмило Н. (2022а) Српски и оријентални етнокултурни концепти: (Из компаративне и дијахроне перспективе), *Језици и културе у времену и простору: X/1*. Тематски зборник, ур. Снежана Гудурић и др., Нови Сад: Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет, 77–96.
11. Маројевић, Радмило Н. (2022б) Босна и српско питање по Александру Гильфердингу, *Српска баштина* – часопис Института за српску културу Никшић, 2022, VII, 2, 9–15.
12. МУИ 1871: Проектъ устава Общества для вспомошествованія южнымъ Славянамъ, *Московскіе университетскіе извѣстія*, № 4, 14–15.

Radmilo N. Maroyevich
Paneuropean University
Apeiron Banya Luka
Faculty of Philology

STEPHEN THE LITTLE IN HIS AND OUR TIMES
(NYEGOSH'S EPIC STEPHEN THE LITTLE AND OUR
LANGUAGE, LINGUISTIC AND SOCIAL REALITY)

Summary

Two decades ago the article 'Mountain Wreath and our language, linguistic and social reality' was published (Maroyevich, 2002:pp.63–93). The basic postulates of the study were later reflected in a debate on lexical homonymy in a critical issue of the edition of the epic *The Mountain Wreath* (Maroyevich, 2005:pp.366–400). Following a series, the final part of Nyegosh's epic trilogy encompassing *The Ray of Microcosm*, the epic *The Mountain Wreath* and the epic *Stephen the Little*, are considered as 'a revelation of Nyegosh' by which some contemporary events and phenomena can be explained.

The current issue of this topic deals with the contemporary usurper, students of divinity and language creators and particularly some ethnics. The name *Crnogorci* had only geographical and territorial meaning 'The Serbs the inhabitants of Montenegro', but today there is a tendency to establish this name as the name for one special nation. The name *Boshtnyaci* had also only geographical and territorial meaning 'the Serbs from Bosnia independent of their religion', and nowadays there is tendency to proclaim them as being only a special nation of Islamic religious and cultural tradition. The name *Arbanasi* is the name of a particular nation described in the epic *Stephen the Little* from the standpoint of view of aspects of their ethnical characteristics that are actual even nowadays. That term is morphologically and semantically related to the area of *Arbana* (in Serbian as a result of metathesis of liquids: *Rabana*) where the Shiptars (their ethnical self term) first settled. The concept of swear word (bound by oath) with the Serbs and (new)Turks is also analysed in this paper: that concept within the overall macroconcept of *face* is respected by the Islamised Serbs in the Turkish camp, while the *Turkish solid faith* as a variant of the concept turned into a means of deception.

► **Key words:** Petar II Petrovich Nyegosh, the epic *Stephen the Little*, the epic *The Mountain Wreath*, ethnics Crnogorci, Boshnyaci, Arbanasii, a concept of oath.

References

1. Bayovich, Yelena R. (2021), Etnokulturni koncepti na relaciji 'svoje : tudze' u yezichkoy slici sveta na gradzi Nyegoshevog *Shchepana Malog* i ruskog prevoda, *Nauchni sastanak slavista u Vukove dane* (Beograd, 15–20. IX 2021), 51/1: Srpska lingvistika – perspektive diyahronog i sinhronog izuchavanya, Beograd, 313–323.
2. Bayovich, Yelena R. (2022), Koncept 'svoje : tudze / Crnogorci: Turci' u Nyegoshevom *Shchepanu Malom* iz transloloshke perspektive, *Yezici i kulture u vremenu i prostoru*: X/1. Tematski zbornik, ur. Snezhana Gudurich i dr., Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, 18–28.
3. Durkovich-Jakshich, Lyubomir (1990), *Srbija i Vatikan: 1804–1918*, Kraljevo: Srpska pravoslavna episkopiya zhichka – Kraguyevac: Srpska pravoslavna episkopiya shumadiyska.
4. Maroevich, Radmilo (1998), Russko-serbskie etyudy. 2. Bosniya i serbskiy vopros. (Idei Gil'ferdinga v sovremennoy interpretacii), *Russko-slavyanskaya civilizaciya: istoricheskie istoki, sovremennyye geopoliticheskie problemy, perspektivy slavyanskoy vzaimnosti*, Moskva, 186–193.
5. Maroyevich, Radmilo (1994), Bosna i srpsko pitanje, [A. Gil'ferding, Istoricheskoe pravo horvatskago naroda, *Russkaya beseda*, Moskva, 1860, t. I], *Srpski knyizhevni glasnik*, Beograd, 1994, III/II, 5–8, 170–174.
6. Maroyevich, Radmilo (2002), Gorski viyenac i nasha yezichka, lingvistichka i drushtvena stvarnost, *Nauka i nasha drushtvena stvarnost: Zbornik radova sa nauchnog skupa* (Banya Luka, 8–9. novembra 2002) – Filozofski fakultet Univerziteta u Banyoy Luci, 63–93.
7. Maroyevich, Radmilo N. (2019a), Kritichko izdanye Shchepana Malog, *Srpska bashtina* – chasopis Instituta za srpsku kulturu Nikshich, IV, 2, 9–33.
8. Maroyevich, Radmilo (2019b), *Politolingvistika i srpski yezik (srpska politika o etnosu, yeziku, knyizhevnom standardu i pismu)*, Banya Luka: Besyeda.
9. Maroyevich, Radmilo N. (2022a), Srpski i oriyentalni etnokulturni koncepti: (Iz komparativne i diyahrone perspektive), *Yezici i kulture u vremenu i prostoru*: X/1. Tematski zbornik, ur. Snezhana Gudurich i dr., Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, 77–96.
10. Maroyevich, Radmilo N. (2022b), Bosna i srpsko pitanye po Aleksandru Gilyferdingu, *Srpska bashtina* – chasopis Instituta za srpsku kulturu Nikshich, 2022, VII, 2, 9–15.
11. MUI 1871: Proekt ustava Obshchestva dlya vspomoshchestvovaniya yuzhnym Slavyanam, *Moskovskie universitetskie izvestiya*, № 4, 14–15.
12. Vuksan, Dushan D. (1951), *Petar I Petrovich Nyegosh i nyegovo doba*, Cetinye: Narodna knyiga.

Преузето: 6. 3. 2023.
Прихваћено: 3. 12. 2023.

Dijana D. Tica¹
University of Banja Luka
Faculty of Philology
English Department

CANON OR NOT CANON: THE CURIOUS CASE OF MICHAEL FIELD

*Abstract: Although they wrote more than thirty plays, nine volumes of poetry, around thirty volumes of diaries, and thousands of letters, Katharine Bradley and Edith Cooper, an aunt-niece duo, incestuous lovers and poets, more famous under their joint male pseudonym Michael Field, were almost unknown to a wider literary audience until the 1970s, when these two 'minor' Victorian women poets were rediscovered mostly by feminist critics. What first drew critics' attention to this poetic pair was their dual authorial persona and the nature of their relationship, culminating in Lilian Faderman's groundbreaking book *Surpassing the Love of Men* (1981). In the 1990s, critics such as Isobel Armstrong, Virginia Blain, Joseph Bristow, Holly Laird, Angela Leighton, Yopie Prins, Martha Vicinus, and Chris White shifted focus to their work, first to poetry and then to dramas and diaries. Finally, the first two decades of the twenty-first century confirmed the resurgence of interest in Michael Field, with critics such as Marion Thain and Ana Parejo Vadillo exploring this poetic duo within the wider context of fin-de-siècle literature.*

This paper will delve into various possible reasons why Bradley and Cooper, in spite of early positive reviews and the recognition of some literary greats of their age, were never granted a place among canonical British writers. Some of the avenues that will be explored are their fluid, queer identity and their refusal to define their gender; their tendency to write outdated literary genres such as verse historical dramas; the fact that they were female aesthetes, whose poetry was caught between paganism and Catholicism, homosexual and heterosexual love, femininity and masculinity, Victorian age and Modernism, tradition and modernity; their unwillingness to compromise their vision for popularity or commercial success; as well as their determination to create

beautiful, well-designed books, published exclusively in rare and limited editions, which made them famous only among a small circle of connoisseurs.

Key words: *canon, women poets, queer, gender roles, Aestheticism, Decadence, Catholicism.*

1. Introduction: Problems with Canon Formation

In its recent use, the word *canon* refers to ‘those authors who, by a cumulative consensus of critics, scholars, and teachers, have come to be widely recognised as “major”, and to have written works often hailed as literary *classics*’ (Abrams, 1999:p.29). Similarly, Mikics (2007) defines it as ‘the institutionally favoured or approved text, taught in schools and proclaimed as essential reading’ (p.49). Furthermore, for Bloom (1994), a canonical book is the one that ‘demands rereading’ (p.30) and, in addition, it has to be strange, original, exert literary influence, possess aesthetic dignity, stay permanently engraved in our memory, and become immortal. In addition, according to Kermode (2004), a canonical work needs to bring pleasure, especially of the aesthetic kind, as well as change constantly and always be new and fresh (pp.19–20). Besides, when it comes to its purpose, Bloom (1994) believes that a literary canon provides the answer to the question what we are supposed to read (p.15). For him, the problem lies in the fact that people do not live forever, so it is essential to know what is worth reading during our limited existence because ‘stuffing that interval with bad writing, in the name of whatever social justice, does not seem ... to be the responsibility of the literary critic’ (p.32).

However, although canon formation is necessary, the criteria used and the authorities responsible for choosing canonical books and authors are rather problematic. A literary canon seems to be ‘the product of a wavering and unofficial consensus; it is tacit rather than explicit, loose in its boundaries, and always subject to changes in its inclusions’ (Abrams, 1999:p.29). Even the supporters of the existing canon admit that fashion² and chance play a significant role in canon formation. First, some works or authors become outdated with time. They are excluded from the canon because readers, critics, and teachers lose interest in them, and they cease to be an important subject of conversation. On the other hand, new books and authors are eventually accepted in the canon because at a certain point of time they are approved by contemporary critics and teachers, admired by readers, and

² Literary genres are especially subject to changes in fashion, which means that authors who continue to write old-fashioned genres are likely to lose their canonical status. According to Bloom (1994), Gore Vidal was not awarded the canonical status not because of his sexual orientation but because he wrote historical novels long after they had become unfashionable (p.21).

thus brought into the public eye. Second, some works are saved by chance, some disregarded by chance and, once retrieved, they are kept alive first by conversation and then by serious scholarship (Kermode, 2004:p.34).

However, the most controversial issue regarding canon formation concerns the people who make decisions about what literary works are worthy of the canon. This became a matter of a heated debate in the 1970s, since literary critics and professors could not agree upon what books to assign to students, especially in the so-called core courses in humanities. The main accusation levelled against the standard canon is that it 'has been formed in accordance with the *ideology*, political interests, and values of an élite class that was white, male, and European' (Abrams, 1999:p.30). As a result of this, Abrams continues, some believe that:

'the canon consists mainly of works that convey and sustain racism, *patriarchy*, and imperialism, and serves to marginalise or exclude the interests and accomplishments of blacks, Hispanics, and other ethnic minorities, and also the achievements of women, the working class, popular culture, homosexuals, and non-European civilisations.' (Ibid)

On the other hand, the so-called traditionalists do not believe that the canon notion is 'a wicked myth, designed to justify the oppression of minorities [or] a political propaganda weapon now at last revealed as such' (Kermode, 2004:p.15). Actually, their opinion is that canon formation should be a matter of aesthetics rather than an instrument of everyday politics and ideology, which means that no social group ought to influence or affect the way literature is interpreted (Bloom, 1994:p.23). Most of them agree that literature has become unnecessarily politicised in the last few decades and that, instead of analysing literary value, which is based on the beauty of literary language and the pleasure it provides, modern criticism is generally prone to interpreting the meaning of literary works almost exclusively in the context of current social or political issues such as gender, racism, colonialism, homophobia and others.

2. To Be Canon

Although Michael Field have never reached the canonical status, a lot of authors, reviewers, and publishers thought that they should have been included among the greatest poets. One of their earliest supporters was Thomas Wentworth Higginson, an American author and co-editor of the first two collections of Emily Dickinson's poems, who was so enamoured with their first play, *Callirhoë* (1894), that he suggested giving them the title of poet laureate just on the strength of that

work (Parker & Vadillo, 2019:p.6). He was the first one who compared them to Shakespeare and especially praised seven of their verse dramas (p.364). Similarly, Thomas Mosher, another American publisher, included their poetry collection *Underneath the Bough* (1893) in his Old World Series, which was dedicated to 'acknowledged masters of literature' such as Shakespeare, George Meredith, D. G. Rossetti, Swinburne, and the Brownings (Richardson, 2021:p.127). Furthermore, Mary Costelloe, their friend and art critic, saw them among poets like Dante, Ariosto, and Tasso (Parker & Vadillo, 2019:p.3). In addition, their admirers were also poets such as Robert Browning, George Meredith, Walter Pater, J. A. Symonds, Oscar Wilde, Augusta Webster, Alice Meynell, and W. B. Yeats, to name a few.

Apart from the support and recognition of their fellow poets and artists, there are plenty of reasons why Michael Field should have been appointed a place among the 'Greats'. First, their oeuvre is quite extensive – it includes nine volumes of poetry, around thirty dramas, twenty-nine large volumes of diaries, and thousands of letters (Thain & Vadillo, 2012:p.73, 76). Second, they were rather unique, especially since they were classically educated, well-read, and highly cultured women within a large group of male aesthetes, creating under a single male nom de plume. Third, being grounded in Aestheticism, they were primarily concerned with the beauty of their work, which certainly brought aesthetic pleasure to their audience. Fourth, they were financially independent and were able to travel to Europe and visit most notable galleries in search of true artistic genius, which they later incorporated in their poetry. Fifth, they belonged to a community of intellectuals and artists and were well aware of the current literary and cultural trends. Still, they were well versed in literary tradition and often used it to express their opinion about current social issues such as women's rights. Besides, they were technically skilful poets and employed a variety of genres in their work, from verse dramas, through sonnets, to devotional poems.

More importantly, they were fearless, free, authentic, and ready to sacrifice almost everything to the altar of art. Realising that they would not gain fame in their lifetime, they were reaching for timelessness, a quality often associated with canonical authors and recognised in their work by many of their admirers. Among those was George Meredith, who reassured them in 1899 that their 'noble stand for pure poetic literature will have its reward, but evidently [they] will have to wait' (as cited in Parker & Vadillo, 2019:p.12). Similarly, their friend Charles Ricketts predicted that 'Michael Field [would] be remembered when the Thompsons, Addington Symonds etc [were] forgotten' (as cited in Thomas, 2007:p.329). Besides, it looks as if Bradley and Cooper agreed with their friends'

prophecies and never lost hope that one day they would be awarded the well-deserved and long-overdue place among the ‘Greats.’ This can be seen both from Bradley’s statement written in 1900, saying that ‘Michael will be discovered in the twentieth century’ (as cited in Thomas, 2007:p.329), as well as from a letter that Mary Costelloe wrote to her mother, claiming that Michael Field ‘think they are a Great Poet – unappreciated at present, but certain to be famous and adored in the next generation’ (as cited in Vicinus, 2005:p.346). Moreover, according to Thomas (2007), ‘Michael Field theorised a queer futurity: they lived their afterlives as simultaneous to their lives; they saw themselves as coming after themselves’ (pp.330–331). So, Thomas concludes, in their poetics ‘singing out of time is not only a mark of greatness but generates greatness, too’ (Ibid, p.333).

The best example of their claim on immortality can be found in their most anthologised poem, ‘Prologue,’ from the collection titled *Underneath the Bough*. This poem can serve both as the manifest of their art and as their life motto since it shows their dedication to poetry, love, and paganism. Aware of the fact that their world will never accept them, they decide to disregard its opinion and choose April, the month when their fellow poet Shakespeare was born, to vow to each other that they will continue their fight both as lovers and poets. In addition, they express their preference for the pagan world by making references to Greek mythology and by rejecting the Christian world:

‘To laugh and dream on Lethe’s shore,
To sing to Charon in his boat,
Heartening the timid souls afloat;
Of judgment never to take heed,
But to those fast-locked souls to speed,
Who never from Apollo fled,
Who spent no hour among the dead;
Continually
With them to dwell,
Indifferent to heaven and hell.’ (Field, 2009:pp.128–129)

3. Or Not to Be Canon

Still, in spite of all the qualities that could guarantee a spot among the ‘immortals’ for Michael Field, they are still to this day not considered canonical authors. As a matter of fact, their best features could also be regarded as the greatest hindrance to their entering the canon. First, because of the strictly defined gender roles, the

knowledge of philosophy and classics, although useful for an ambitious male poet, was at their time perceived as inappropriate for women. Similarly, bravery, passion and audacity, seen as desirable traits for male poets, were judged as impertinent and shameful when possessed by a female author (Tica, 2018:pp.44–47). On the other hand, their prodigious literary output is often deemed overwhelming, daunting, and disheartening for a potential researcher and reader and, because of this, many of their dramas are still unexplored. Furthermore, their love of tradition and past can seem quaint and stuffy to contemporary readers, whereas their mixture of old forms and new topics can sound weird and too hard to comprehend. To conclude, the reasons for their exclusion from the canon can be connected both with their unconventional life and experimental poetry.

3.1. Michael Field: A Life Less Ordinary

Katherine Bradley (1846–1914) and her niece Edith Cooper (1862–1913) were born during the Victorian era, which still imposed strict rules of behaviour on women, especially those from the middle class, who were expected to perform domestic duties such as getting married, obeying their husbands, nurturing their children, taking care of their home and preserving their family's respectability. However, Bradley and Cooper, mostly due to their substantial inheritance, were free to choose a different life for themselves. First, neither of them was forced to marry or have children. When Bradley's sister and Cooper's mother, Emma, became an invalid after giving birth to her second daughter, Bradley became the legal guardian of her niece. They especially bonded over their love of literature, and when they finally freed themselves of their family's pressure and scrutiny, they started living, writing, and travelling together. In addition, as unmarried women they were legally allowed 'to have a socially recognised spouse and to keep the economic autonomy that legally married wives relinquished under the doctrine of coverture' (Marcus, 2007:p.194). Second, their money enabled them to venture into the public sphere of education and business. Both of them went to university despite the fact that women were still mostly barred from such institutions – Bradley was first educated at the Collège de France and then at Newnham College, Cambridge, and in 1879, both of them enrolled in University College, Bristol. Besides, they both studied the Classics and Bradley even taught herself Greek, which was considered unnecessary and even dangerous for honest Christian women because Greeks as pagans were often associated with ancient erotica, naked statues, and deviant sexual behaviour such

as homosexuality.³ Similarly, as ‘decorators, *salonieres*, and museum goers’ (Lysack, 2005:p.938), they dared to invade another masculine sphere – the connoisseurship of beautiful objects, and were also able to travel across Europe and write whatever they wanted, without making any compromises.

Besides being privileged, unmarried, and childless women who frequently inhabited the so-called male sphere, Bradley and Cooper defied traditions in other numerous ways, most of them connected with their unconventional love life and gender fluidity. Although some lesbian historians claim that their union was most likely an example of innocent Victorian romantic friendship (Faderman, 1981:p.210), their letters and diaries provide sufficient proof that their relationship was indeed sexual, which made them incestuous lovers with a 16-year age gap. In addition, both of them had feelings for men, especially Cooper, who was physically more attractive than her aunt. When Bradley was a student in Paris, she fell in love with Alfred Gérente, an artist in stained glass, who was twenty-five years her senior. Since he died suddenly, weeks after their first meeting, she never told him of her love and returned to England ‘brokenhearted, with the conviction that she would be a spinster for life’ (Thain & Vadillo 2009:p.25). Furthermore, their diaries suggest that Bradley was emotionally attached to Charles Ricketts, to whom she sent many of her poems, especially love sonnets (Richardson, 2021:pp.38–39). When it comes to Cooper, her obsession with Bernard Berenson, their aesthete friend, art connoisseur, and critic, seriously endangered everything that the name Michael Field represented. Although she knew that her love for him was only a platonic union of souls, for a long time she was extremely jealous of Mary Smith Costelloe, Berenson’s married mistress. Finally, in 1895, Cooper professed that her fascination was finally over:

‘I have touched moments with him that made the universe gold – I have gone through woe that put me to death for weeks. Let me set it down: *I love him* inexorably by fate – as I give him up by *choice*.’ (as cited in Vicinus, 2005:p.348)

Michael Field also challenged the notion of gender identity by using plenty of nicknames for each other, most of which were male. According to Vicinus (2005), at different times Bradley was nicknamed ‘Michael, Mike, Sim, Simurg, Fowl, and Horsey’, whereas Cooper was called ‘Field, Henry, Hennie, Boy, and several soft animal names’ (p.330). Additionally, in an attempt to model their relationship after

³In addition, women’s knowledge of the classics was always disputed. J. A. Symonds, who praised Michael Field’s play *Bellerophon*, still compared them to Keats, who was famous for his lack of classical learning. In this way Symonds provided ‘a contemptuous picture of Bradley and Cooper as autodidacts and, as it were, Cockney classicists’ (Evangelista, 2009:p.98).

the same-sex male couple Charles Ricketts and Charles Shannon, their artist friends, the two poets ‘called each other “boy” and “he”, as well as “wife” and “she”, and thus played with gender identities that were slippery and unstable’ (Robins, 2019:p.153). Moreover, they never used their real names when creating their poetry and plays. In 1875 Bradley published her first collection of poems, *The New Minnesinger*, under the name of Arran Leigh,⁴ whereas Cooper adopted the name Isla Leigh for the publication of their first joint work, *Bellerophon* (1881). For a while they toyed with the sobriquet John Cooley, an amalgam of Cooper and Bradley (Bristow, 2010:p.162), but they are most famous under their single male alias, Michael Field, which was first revealed to the world upon the publication of their plays *Callirrhoe* and *Fair Rosamund* in 1884. Thereafter, they were referred among their friends as the Fields, the Michaels or the Michael Fields.⁵ Considering the fact that Victorian society was still unwilling to talk openly about female sexuality, let alone about same-sex desire among women, and that incest was certainly still one of the most shocking taboos,⁶ Bradley and Cooper, like other women in similar situations, had to be very secretive and use code names. This means that the main purpose of their alias, at least in their personal life, was to protect them from judgement, scandal, and public disgrace. They were also concerned that the public exposure of their relationship would additionally weaken the reception of their work.

Furthermore, the popularity of the Fields among their fellow writers might have been diminished by their rejection to fully commit to any artistic group or movement. Even though they were university-educated women who refused to be fit into traditional gender roles and moulds of behaviour, they did not count themselves among the New Women. In their personal appearance, they kept a high dose of femininity. On the one hand, this meant avoiding ‘the “shirt-fronty”, practical appearance of New Women writers’; and, on the other, ‘preferring elaborate dresses, feathers, and hats that accentuated the distinction between their appearance

⁴ According to Ivor C. Treby (1998) as cited by Bristow (2010), ‘the name may “derive from Leigh woods” or a “visit to Arran”, as well as Elizabeth Barrett Browning’s feminist epic, *Aurora Leigh*’ (p.162).

⁵ There are two different theories regarding the origin of this pseudonym. According to Sturgeon (1922) as cited by Blain (1996), its choice was rather arbitrary. They chose “Michael’ because they liked the name and its associations, “Field” because it went well with Michael’ (p.245). The other theory is based on Bradley’s explanation that “Michael’ connoted the fiery archangel, while “Field” came from pastures of the blessed’ (Ibid).

⁶ However, since Matrimonial Causes Act from 1857 had no provisions against incest, it was not punishable by law between 1857 and 1908. In addition, it was usually assumed that incest took place in lower-class, illegal heterosexual unions so few people would suspect the aunt-niece duo of having incestuous relations (Richardson, 2021:p.42).

and their pseudonym' (Vicinus, 2005:p.331). Similarly, despite being aesthetes, they were too prudish to allow themselves to be recognised as Decadents. They even withdrew their poem 'Rhythm' from *Yellow Book*, a journal often connected with Aestheticism and Decadence, because they were appalled by 'the negative, sordid and brash aspects of the publication' (Thain, 2007:p.15). They considered Decadents too extreme both in their content and style, and did not want their work to be judged on the basis of their association with the adherents of this notorious movement. Upon seeing the first volume of *Yellow Book* displayed in a window shop, they wrote in their diary that:

'[t]he best one can say of any tale or of any illustration is that it is clever – the worst one can say is that it is damnable. ... Faugh! One must go to one's Wordsworth & Shelley to be fumigated.' (Field, 2009:pp.261–262)

Finally, Bradley and Cooper, like other intellectuals of their age, experienced a religious crisis. Some of them, like Matthew Arnold, became agnostics after their faith had been weakened by various modern scientific and philosophical theories (Tica, 2023:p.86). Some converted to Catholicism either because they were drawn to it by the aesthetic appeal of Catholic churches and rituals or because they wanted to return to 'the old faith'. Bradley and Cooper, in spite of the fact that their work was mostly inspired by Hellenic paganism, joined the 'Catholic camp' in 1907, but their reasons were more personal. The first one was the death of their beloved dog Whym Chow, who served 'as both pagan god that bound them together and, after his death, as Christlike sacrifice that catalysed their conversion to Catholicism' (Richardson, 2021:p.36). The second, more convincing, was the guilt caused by their lesbian and incestuous relationship.⁷ It culminated with the death of Cooper's father, who, according to Blain (1996), 'was of immense symbolic importance for both of them, because they taught themselves to believe that it was his genetic input into Edith that saved their relationship from incest' (p.251). Cooper was the first one to convert and Bradley followed mostly because she did not want to be separated from her beloved in any aspect of their life. In addition, their religious conversion can be attributed to the fact that Catholics offered the hope of an afterlife, and Bradley and Cooper loved each other so deeply that they needed to believe they would be reunited after death. Still, although becoming a Roman

---

⁷ An additional proof of Cooper's guilty conscience is that after the conversion she stopped having sexual relationship with her aunt. Similarly, when she was diagnosed with cancer in 1911, she saw it as a form of punishment for her earlier inappropriate sexual relations (Blain, 1996:p.251).

Catholic seemed a rather fashionable thing among aesthetes and decadents,⁸ by converting to Roman Catholicism, which was still deemed subversive and anti-British, Bradley and Cooper lost the support of many of their close non-Catholic friends such as Charles Ricketts and Charles Shannon. More importantly, their new 'Catholic' poetry received less favourable reviews.

3.2. Michael Field: Creating Outside the Canon

As already established, the most significant reason for writing under a male pen-name was Michael Field's fear that they would not be given the same treatment as their male colleagues, and that reviewers and critics, who were mostly men, would be prejudiced against them and simply dismiss their work as 'female literature'. When Browning mistakenly exposed their identity in 1884,⁹ Bradley reprimanded him severely:

'The revelation of that would indeed be utter ruin to us; but the report of lady-authorship will dwarf & enfeeble our work at every turn. ... Besides, you are robbing us of real criticism – such as man gives man.' (Field, 2009:p.311)

In addition, they were painfully aware of the fact that there were still clear-cut rules regarding the style and topics female authors were supposed to employ. For example, whereas the short lyric was considered *feminine* because of its 'spontaneous emotional effulgence', long forms such as epics and verse dramas were deemed *masculine* since they required 'objectivity, intelligence, judgment, and stamina' (Richardson, 2021:p.67). Hence, in order to write their verse tragedies, Bradley and Cooper had to use their nom de plume as a cover. This is quite clear from Bradley's reaction to Browning's warning against their being too unladylike in their writing:

'[W]e have many things to say the world will not tolerate from a woman's lips. We must be free as dramatists to work out in the open air of nature – exposed to her vicissitudes, witnessing her terrors: we cannot be stifled in drawing-room conventionalities.' (Field, 2009:p.311)

⁸ Some of these were Oscar Wilde, Aubrey Beardsley, Alfred Douglas, Lionel Johnson, Frederick Rolfe (Baron Corvo), and Renee Vivien (Thain, 2007:p.69). Most of them were linked with homosexuality and paganism and badly needed some 'refreshing' after the trials of Oscar Wilde.

⁹ Browning actually revealed only half of their secret identity. By encouraging *The Athenaeum* reviewers to use the feminine pronoun when writing about Michael Field, he discovered to the public that Michael Field was not a man, but the fact that the pseudonym referred to two women remained unknown for a while (Bristow, 2010:p.165).

Besides, upon realising who Michael Field was, a reviewer in *Daily Chronicle* advised them to be more feminine: 'If Michael Field will but write us gentle, gracious, intimate things ... the pseudonym may achieve a place among the poets of the time' (as cited in Richardson, 2021:pp.6–7).

However, although Bradley and Cooper believed that their shared male alias would provide them with impartial treatment, it seems that eventually it did more harm than good. To the late-Victorian reader, who still believed in the genius of a single author, Michael Field's collaboration was, according to Sturgeon (1922) as cited by Thain (2007), 'obscurely repellent' (p.43). In addition, dual authorship was often perceived as amateurish, especially if the co-authors were women:

'Indeed, in the case of women, literary collaborators suffered from a double invisibility – the invisibility of collaboration and the invisibility of women's writing. Even where such collaborations were openly recognised, they tended to be represented in ways guaranteed to ensure their marginalisation.' (London, 1999:p.9)

Besides, London insists, this kind of female collaboration has always suggested secrecy and has been perceived as apprenticeship for some more mature, individual work (Ibid).

Still, there is no doubt that the reviews of Michael Field's works became less flattering with the discovery of their true identity,¹⁰ which can be followed through Blain's (1996) research of different reviews from *The Spectator* magazine. In 1884, when the public still believed that Michael Field was a male poet, an influential reviewer greeted 'his' first publication, *Callirrhoe*, a Greek closet drama, as a work of 'great promise', exhibiting 'the true poetic [and dramatic] fire' (as cited in Blain, 1996:p.247). By 1885 and the publication of *The Father's Tragedy*, the same reviewer found out that 'Michael Field' was a pseudonym, but still thinking it was a man, he described 'him' as:

'a new and well-marked genius' with 'a power ... careless, buoyant, and lavish in its ease, sometimes coarse, and often rude, as with strong hand it hews out its path through the material with which it has chosen to deal.' (Ibid)

However, by 1889 two things changed – their authorship was exposed and they published their first collection of poems, *Long Ago*, which was considered audacious and caused quite an outrage by 'celebrat[ing] Sappho, the ancient poetess of Lesbos',

¹⁰ Charles Ricketts also believed that the revelation of Michael Field's identity in the press changed the way their work was perceived among critics: '[I]t was at once the culminating point of their career and their first failure; that is, they first met with hostile criticism and poorer sales' (as cited in Richardson, 2021:p.6).

and 'proclaim[ing] the diversity of her sexuality' (O'Gorman, 2006:p.649). This resulted in a less complimentary review:

'Rightly or wrongly, the taste of mankind has always revolted from the unrestrained expression by a woman of the passion of love. ... [G]eneral expression of passion has been refused, by general consent, to woman.' (as cited in Blain, 1996: pp.247–248)

The reviewer further added that although 'the supremacy of [Sappho's] genius was allowed, she paid the penalty of her daring in the sinister associations which came to be connected with her name' (Ibid, p.248). By 1892, when their play *Stephania* appeared, having discovered that Michael Field were actually two women, *The Spectator* responded in the following manner: 'We cannot but feel great regret to find the poetical power so firmly connected to the composite name of "Michael Field" directed to a subject much better left alone' (Ibid).

Bradley and Cooper were profoundly affected by the public's hurtful change of heart and, hoping to recover the opportunity to receive impartial criticism, at one period they tried to publish their works anonymously. This started in 1905 with their play *Borgia*, which received fair reviews in journals like *The Academy* and *The Times Literary Supplement*. However, concludes Blain (1996), 'the experiment waned as it became evident that reviewers were not generally willing to venture much in their judgements of anonymous verse drama' (pp.248–249).

Besides, Michael Field's failure to achieve canonical status can also be attributed to the fact that changes in the canon are sometimes a matter of fashion, which is especially true in regard to literary genres. This means that persisting in writing an antiquated genre could damage every chance for an author to be widely read and appreciated. When it comes to Michael Field, most of their plays were verse historical tragedies,¹¹ written as closet plays and mainly set in ancient Greece and Rome or in mediaeval Europe. This meant that they could not reach a wider audience since they were not intended for the stage but only for private performances or reading. Because of this, Logan Pearsall Smith defined them as 'that deadest ... of all dead forms of art' (as cited in Bristow, 2010:p.163), which suffered from outdated and melodramatic plots, including 'grandiose passions, dreadful deeds of lust and

¹¹ Although verse drama was written in England mostly in the Renaissance period, it became fashionable again during the Victorian era because authors such as Tennyson, Swinburne, John Davidson, the Brownings, George Eliot, and Augusta Webster created a lot of verse dramas. Still, since short lyric poems have come to be perceived as dominating Victorian poetry, these authors, especially Tennyson and Browning, gained their popularity more through their poems than through their dramatic works (Richardson, 2021:p.14).

horror, incest and assassination, hells of jealousy, and great empires tottering to their fall' (Ibid, p.164).

Naturally, the second problem was the use of archaic language and old-fashioned verse forms, not especially appealing and often incomprehensible to contemporary readers. William Archer from *Pall Mall Gazette* complained about Michael Field's emulation of the early Elizabethan 'heavy, strictly decasyllabic type verse' and scorned their 'unflinching adherence to the theory that poetical personages must speak a jargon as unlike as possible to ordinary human speech' (as cited in Bristow, 2010:p.170). Moreover, these plays were too long for contemporary readers, who, according to Gosse (1917) as cited by Vadillo (2013), 'are now almost as impatient of unactable "poetic dramas" as playgoers are' (p.136). In addition, their play *Noontide Branches* (1899), inspired by Milton's *Comus*, belonged to another old genre – the masque – which included songs, dances and fantastical creatures, and was revived in Victorian times as part of renewed interest in Renaissance literary forms.

Still, by obstinately clinging to these dramatic forms, Bradley and Cooper seemed to defy everybody, even their friends and colleagues, and wanted to prove them wrong. As early as 1892, they firmly rejected Berenson's advice that they should not write in Elizabethan verse because 'Christ who had a fine palate in wine tells us not to put new wine in old bottles' (as cited in Vadillo, 2013:p.122). They continued their revolt even after the catastrophic debut of *A Question of Memory* (1893),¹² their only play to be staged, nor did they quit writing tragedies when their play *Attila, my Attila!* (1896) received nothing but devastating reviews and the malicious laughter of their friends. The reason for this persistence, according to Vicinus (2005), might be the loss of their ability 'to write with one lyric voice' (p.347), because of which they could no longer create poetry. In addition, by staying loyal to this 'dead' genre, they seemed to follow in the tradition of several Victorian women poets such as Augusta Webster, 'who explored verse-drama to depict otherwise unspeakable desires that were banished from the nineteenth-century stage' (Bristow, 2010:p.164). Finally, as a result of such attitude, Bradley and Cooper, according to Leighton (1992), 'took refuge in a haughty sort of eccentricity which did not encourage friendship or recognition' (p.221).

---

¹² Michael Field were deeply hurt by pernicious reviews of this play, which can be seen from one of their diary entries: 'It seems more natural to be dead than alive. We wake to the surprise of finding every morning paper against us. ... Not a flower had any one sent us yesterday, not a flower was given to us. No word, no letter, no visit, only the execrations of the Press! ... The Evening papers are worse than the morning – they are like a lot of unchained tigers. We are hated as Shelley was hated by our countrymen blindly, ravenously' (Field, 2009:p.260).

When it comes to their poetry, it is equally burdened with features that badly affected its popularity. First, Michael Field utilised old poetic genres to explore modern topics. Their first joint collection of poems, *Long Ago*, was described in the preface as ‘the extension of Sappho’s fragments into lyrics’ (as cited in Richardson, 2021:p.7). The poems in their second collection titled *Sight and Song* (1982) are predominantly based on famous paintings by Renaissance masters. Their third collection *Underneath the Bough* is a modern version of the Elizabethan songbook, whereas their fourth book of poetry named *Wild Honey from Various Thyme* (1908) mostly contains sonnets, which were re-popularised during the Victorian period. In all of these collections, as well as in their life, Michael Field, the ‘knights of the Modern’, as they referred to themselves in their diary (as cited in Richardson, 2021:p.4), used convention more as a starting point than a goal. They re-appropriated traditionally male genres and used them to tackle the topics they were mostly interested in, such as gender identity, art, freedom and love – the practice mostly frowned upon by those who ‘defended’ tradition and were not open to the idea of change.

Second, the majority of Michael Field’s poetry dealt with female beauty, sexuality, and same-sex love, and employed erotic imagery and language which could be perceived as ‘obscene’, especially when it was discovered that they were actually women. Even though the poems from their first collection mainly explore Sappho’s feelings for a young boatman named Phaon, some of these can be perceived as an expression of lesbian love in general or the love between Bradley and Cooper since in most of them Sappho, an older woman, expresses her feelings of love to young maids:

‘Maids, not to you my mind doth change;
Men I defy, allure, estrange,
Prostrate, make bond or free:
Soft as the stream beneath the plane
To you I sing my love’s refrain;
Between us is no thought of pain,
Peril, satiety. ...
When injuries my spirit bruise,
Allaying virtue ye infuse
With unobtrusive skill:
And if care frets ye come to me
As fresh as nymph from stream or tree,
And with your soft vitality
My weary bosom fill.’ (Field, 2009, pp.68–69)

Furthermore, their poem 'Sleeping Venus' from the collection *Sight and Song* is often considered as one of the most explicit representations of female masturbation:

'Her hand the thigh's tense surface leaves,
Falling inward. Not even sleep
Dare invalidate the deep,
Universal pleasure sex
Must unto itself annex –
Even the stillest sleep; at peace,
More profound with rest's increase,
She enjoys the good
Of delicious womanhood.' (Ibid, pp.105–106)

Similarly, their collection *Underneath the Bough* contains a myriad of love poems, such as 'Constancy', which could be interpreted as a powerful depiction of their steadfast love:

'I love her with the seasons, with the winds,
As the stars worship, as anemones
Shudder in secret for the sun, as bees
Buzz round an open flower: in all kinds
My love is perfect, and in each she finds
Herself the goal.' (Ibid, p.156)

Third, their unwavering devotion to beauty and aesthetic principles ironically also hindered their chances of becoming widely read. Namely, they wanted their books to be aesthetically pleasing and, according to Sturgeon (1922) as cited by Lysack (2005), 'great was their care for colour, texture, quality, arrangement of letterpress, appearance of title-page, design of cover' (p.940). Their most exquisite collections of poetry are *Sight and Song*, whose copies 'boasted an olive green cover and a Selwyn Image floral frontispiece' (Lysack, 2005:p.941); *Wilde Honey from Various Thyme*, which 'features Rickett's exquisite design of bees and honeycombs on the binding' (Bristow, 2010:p.174); and *Whym Chow* (1914), published by Lucien Pissarro's Eragny Press 'in a limited colour-printed edition of fifteen copies' (Ibid, p.167). When it comes to their plays, as Cooper remembers, Oscar Wilde, who famously insisted on the beauty of his own books, said that their 'Tragic Mary ... & Rossetti's Poems were the two beautiful books (in appearance) of the century' (Field, 2009:p.246). In addition, *Tragic Mary* was displayed in the 1890 Arts and Crafts Exhibition (Vadillo, 2013:p.135). However, this meant that their lovely books were often expensive, published in limited editions and, as a result of this,

they reached only a smaller audience and disappeared quickly from circulation. For example, *Long Ago* was limited to 100 copies, *Sight and Song* to 400, and *Underneath the Bough* to 150 (Leighton, 1992:p.211).

Finally, one of the reasons why Michael Field, together with many other late Victorian poets, especially women, were quickly forgotten after their death and, consequently, failed to reach the canonical status is Modernists' prejudice against everything that did not fit their idea of modernity. In order to be *modern*, they needed to reject the period of Decadence as their most recent past, and reconfigure it 'as an epoch of enervation and degeneration' (Parker & Vadillo, 2019:p.12). Moreover, for them Decadent poetry and drama were archaic, tedious, quaint, dusky, and too ornate. As Leighton (1992) notices, there was some interest in Michael Field's work in the early decades of the twentieth century (p.204). Mary Sturgeon published the first full-length biography of Michael Field in 1922. Pearsall Smith, who wrote an essay on them in 1924, was bewildered by the neglect of their work and hoped that they might receive due recognition in the future. Sturge More published a selection of their poetry in 1923 and some extracts from their journal *Works and Days* in 1933. Their acquaintances Arthur Symons and Yeats¹³ included some of their poems in their anthologies – ten poems were incorporated in Symons's *Anthology of 'Nineties' Verse* (1928) and nine in Yeats's *Oxford Book of Modern Verse*. However, after this 'brief flurry of revival', Leighton concludes, 'the poetry of these two extraordinary, determined, eccentric women disappeared from view for much of the rest of the twentieth century' (Ibid).

4. Conclusion: Entering the Canon

Even though Michael Field will never be included among the literary elite such as Shakespeare, Austen, Dickens, Browning, Tennyson, and Wilde, still there are many things that can be done in order to make them more popular. Some of the most important ways for an author to become canonical are to reach a wide audience, be recognised and referred to by numerous literary figures and, consequently, be included in college curricula. This type of work is usually performed by canon critics,¹⁴ whose primary goal is to 'open' the canon, make it multicultural instead of

¹³ Even poets who supported Michael Field were ambiguous about some of their works. For example, Joyce did not understand *Sight and Song* and rejected one of their plays for the Irish National Theatre saying that 'frankly I do not like it as well as your other work' (as cited in Leighton, 1992:p.219).

¹⁴ Bloom (1994) refers to these critics as 'the School of Resentment' (p.7), 'the anticanonizers' (p.23) or 'the openers-up of the Canon' (p.24), whose members are 'Feminists, Afrocentrists, Marxists, Foucault-inspired New Historicists, or Deconstructors' (p.20).

Eurocentric, and then to strip it of its élitism and hierarchism (Abrams, 1999:p.30). A result of this has been a significant effort to revise the reading lists in literary courses especially at American and British universities, which now incorporate ‘works by Asian, African, and Latin American writers as well as by women writers’ (Quinn, 2006:p.64).

In Michael Field’s case, these ‘canon openers’ were feminist critics such as Holly Laird, Yopie Prins, Christine White, and Virginia Blain, whose real attempt to canonise the poetic duo began in the 1990s.¹⁵ Michael Field were first considered as part of a group of women poets such as Alice Meynell, Amy Levy, and Rosamund Marriott Watson, and then they were associated with their fellow aesthetes including Walter Pater, John Gray, and Charles Ricketts (Thain, 2007:p.11). Early critics were mainly concerned with the mystery of their pseudonym and sexuality, but later they started exploring various topics regarding their work. In addition, although their pagan poetry was early critics’ favourite, later critics also showed interest in their Catholic verses and closet plays. Since their rediscovery, some of their better-known poems appeared in every new anthology of Victorian poetry (Thain & Vadillo, 2012:p.70), which is a good way of making them more popular.

Still, in order to ensure Michael Field’s place among established writers, continuous steps must be taken in that direction. Some of these are best described in Thain and Vadillo’s 2012 article which explains how they edited their book titled *Michael Field, the Poet: Published and Manuscript Materials*. The first step is to make Michael Field’s work more accessible to scholars and students: ‘It is clear that for any New Woman author to enter the canon, it is of paramount importance to have printed materials that can offer new avenues of research *and* support teaching needs’ (p.71). The second step is to make sure that the new books written about Michael Field are edited critically or presented with some scholarly apparatus (Ibid). The third step includes the choice of a well-known publishing house that will reach an international audience and produce an affordable edition because ‘a “handy”, easy-to-use scholarly edition of their work would facilitate their transmission and encourage new scholars and students to work on this poet’ (Ibid, pp.71–72). Moreover, since publishers always need to be convinced that the author is marketable and will sell, this means that these new books must be interesting and useful to a wide readership. Therefore, Michael Field’s work has to

¹⁵ After Mary Sturgeon’s full-length study of Michael Field’s life and work had appeared in 1922, there were almost no books published about them until the 1970s, when a revival of decadent literature led to the first contemporary critical accounts of their work. According to Thain and Vadillo (2009), the key figures of this revival were J. G. Paul Delaney, Henri Locard, Kenneth R. Ireland, and Jan McDonald, who ‘laid the foundations for the larger-scale revival of interest after 1995’ (p.44).

be explored within a wider context of turn-of-the-century poetry and, in addition, major reviews of their work have to be included (Ibid, p.73). Finally, realising ‘that the new interest in *fin-de-siècle* women’s poetry often rests on a small section of the oeuvre’, Thain and Vadillo conclude that their final task as editors was to represent ‘Michael Field as a poet in his/her/their own right and to present the breadth of their poetic work in a context that indicates something of the richness of their intellectual influences’ (Ibid, p.75).

References

1. Abrams, M. H. (1999) *A Glossary of Literary Terms*, 7th ed. Boston, MA, Heinle & Heinle.
2. Blain, V. (1996) ‘Michael Field, the two-headed nightingale’: lesbian text as palimpsest. *Women’s History Review*. 5 (2), 239–257. <https://doi.org/10.1080/09612029600200117>.
3. Bloom, H. (1994) *The Western Canon: The Books and School of the Ages*. New York, Harcourt Brace & Company.
4. Bristow, J. (2010) Michael Field in their time and ours. *Tulsa Studies in Women’s Literature*. 29 (1), 159–179. <https://www.jstor.org/stable/41337038>.
5. Evangelista, S. (2009) *British Aestheticism and Ancient Greece: Hellenism, Reception, Gods in Exile*. Houndmills, Basingstoke, Macmillan.
6. Faderman, L. (1981) *Surpassing the Love of Men: Romantic Friendship and Love Between Women from the Renaissance to the Present*. New York, Quill/William Morrow.
7. Field, M. (2009) *Michael Field, the Poet: Published and Manuscript Materials*. Edited by Marion Thain & Ana Parejo Vadillo. Peterborough, ON, Broadview Press.
8. Kermode, F. (2004) *Pleasure and Change: The Aesthetics of Canon*. Oxford, Oxford University Press.
9. Leighton, A. (1992) *Victorian Women Poets: Writing Against the Heart*. Charlottesville, University Press of Virginia.
10. London, B. (1999) *Writing Double: Women’s Literary Partnerships*. Ithaca, Cornell University Press.
11. Lysack, K. (2005) Aesthetic consumption and the cultural production of Michael Field’s *Sight and Song*. *Studies in English Literature, 1500–1900*. 45 (4), 935–960.
12. Marcus, S. (2007) *Between Women: Friendship, Desire, and Marriage in Victorian England*. Princeton, NJ, Princeton University Press.
13. Mikics, D. (2007) *A New Handbook of Literary Terms*. New Haven, Yale University Press.
14. O’Gorman, F. (2006) Michael Field and Sapphic fame: ‘My dark-leaved laurels will endure’. *Victorian Literature and Culture*. 34 (2), 649–661. <https://www.jstor.org/stable/25056324>.

15. Parker, S. & Vadillo A. P. (2019) Introduction. In: Parker S. & Vadillo A. P. (eds.) *Michael Field: decadent moderns*. Athens, OH, Ohio University Press, pp. 1–24.
16. Richardson, L. M. (2021) *The Forms of Michael Field*. Cham, Switzerland, Palgrave Macmillan.
17. Robins, G. A. (2019) A woman's touch: Michael Field, Botticelli and queer desire. In: Debenedetti A. & Elam C. (eds.) *Botticelli past and present*. London, UCL Press, pp. 148–160.
18. Thain, M. (2007) *'Michael Field': Poetry, Aestheticism and the Fin de Siècle*. Cambridge, Cambridge University Press.
19. Thain, M. & Vadillo A. P. (2009) Introduction. In: Field M. *Michael Field, the poet: published and manuscript materials*. Thain M. & Vadillo A. P. (eds.) Toronto, Broadview, pp. 23–52.
20. Thain, M. & Vadillo A. P. (2012) Editing Michael Field: taking *fin-de-siècle* women's poetry to a broader audience. In: Gavin A. E. & de la L. Oulton C. W. (eds.) *Writing women of the fin de siècle: authors of change*. Houndmills, Basingstoke, Macmillan, pp. 70–82.
21. Thomas, K. (2007) 'What time we kiss': Michael Field's queer temporalities. *GLQ: A Journal of Lesbian and Gay Studies*. 13 (2–3), 327–351. [https://doi: 10.1215/10642684-2006-036](https://doi.org/10.1215/10642684-2006-036).
22. Tica, D. (2018) *Poetika tragičnog: tri junakinje viktorijskog romana*. Banja Luka: Filološki fakultet.
23. Tica, D. (2023) Matthew Arnold's 'The forsaken merman' and 'The neckan' as reflections of Victorian fears. *Filolog: časopis za jezik, književnost i kulturu*. 14 (27), 83–100. <https://doi.org/10.21618/fil2327083t>.
24. Vadillo, A. P. (2005) *Women Poets and Urban Aestheticism: Passengers of Modernity*. Houndmills, Basingstoke, Macmillan.
25. Vadillo, A. P. (2013) Another Renaissance: the decadent poetic drama of A. C. Swinburne and Michael Field. In: Hall J. D. & Murray A. (eds.) *Decadent poetics: literature and form at the British fin de siècle*. Houndmills, Basingstoke, Macmillan, pp. 116–140.
26. Vicinus, M. (2005) 'Sister souls': Bernard Berenson and Michael Field (Katharine Bradley and Edith Cooper). *Nineteenth-Century Literature*. 60 (3), 326–354. [https://doi: 10.1525/ncl.2005.60.3.326](https://doi.org/10.1525/ncl.2005.60.3.326).
27. Quinn, E. (2006) *A Dictionary of Literary and Thematic Terms*, 2nd ed. New York, Infobase Publishing.

Дијана Д. Тица
Универзитет у Бањој Луци
Филолошки факултет
Катедра за англистику

КАНОН ИЛИ НЕКАНОН: НЕОБИЧНИ СЛУЧАЈ МАЈКЛА ФИЛДА

Резиме

Иако су написале више од тридесет драма, девет збирки поезије, око тридесет збирки дневника и хиљаде писама, Кетрин Бредли и Идит Купер, тетка и нећака, родоскрвне љубавнице и пјесникиње, популарније под заједничким мушким псеудонимом Мајкл Филд, биле су готово непознате широј књижевној јавности све до седамдесетих година 20. вијека, када су феминистичке критичарке поново откриле ове двије ‘мање важне’ викторијанске пјесникиње. Оно што је прво привукло пажњу критичара када је у питању овај пар била је њихова двострука пјесничка персона и природа њиховог односа, што је кулминирало у револуционарној књизи Лилијан Фејдерман *Превазићи љубав мушкараца* (1981). Током деведесетих година критичари као што су Изобел Армстронг, Вирџинија Блејн, Џозеф Бристоу, Холи Лера, Анџела Лејтон, Јопи Принс, Марта Висинис и Крис Вајт фокус су пребацили на њихово дјело, прво на поезију, а онда и на драме и дневнике. Коначно, прве двије деценије 20. вијека потврдиле су повећано занимање за Мајкла Филда, и критичарке попут Марион Тејн и Ане Парехо Вадиљо почеле су да изучавају овај пјеснички дуо у ширем контексту књижевности са краја 19. вијека.

Овај рад детаљно ће испитати различите могуће разлоге из којих Бредли и Купер, упркос раним позитивним критикама и уважавању неких од великих књижевника њиховог доба, никада нису добиле мјесто међу британским канонским писцима. Неке од стаза које ће бити истражене јесу њихов флуидни квир идентитет и одбијање да дефинишу свој пол; њихова склоност писању застарјелих жанрова попут историјских драма у стиховима; чињеница да су биле жене естетe, чија се поезија нашла у расцјепу између паганства и католичанства, хомосексуалне и хетеросексуалне љубави, женствености и мужевности, викторијанског доба и модернизма, те традиције и модерности; затим њихова неспремност да компромитују своју визију зарад популарности и комерцијалног успјеха; као и њихова одлучност да стварају лијепо

Dijana D. Tica

дизајниране књиге, штампане у ријетким и ограниченим издањима, због чега су биле познате само унутар уског круга познавалаца књижевности.

► *Кључне ријечи*: канон, жене пјесници, квир, родне улоге, естетизам, декаденција, католичанство.

Preuzeto: 25. 9. 2023.
Prihvaćeno: 20. 10. 2023.

Vesna V. Bulatović
Univerzitet u Novom Sadu, Fakultet tehničkih nauka
Departman za opšte discipline u tehnicima

Danijela M. Prošić Santovac¹
Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet
Odsek za anglistiku

OGLEDALO SAVREMENOG DRUŠTVA: POTROŠAČKO DRUŠTVO, MEDIJI I SIMULIRANA REALNOST U ROMANU *BIJELA BUKA* DONA DELILA

Apstrakt: Roman Dona Delila Bijela buka bavi se složenim odnosom između popularne kulture, medija i konzumerizma i načinima na koje oni oblikuju percepciju stvarnosti likova. Glavni lik Džek Gledni konzumeristički je akademik koji je pod velikim uticajem masovnih medija, i njegova opsednutost slikama katastrofa i smrti koje se stalno prikazuju u medijima oblikuje njegovu percepciju sveta. Slično tome, Džekova supruga Babet postaje opsednuta potrošačkim proizvodima i gubi dodir sa prirodnim svetom oko sebe. U romanu se istražuje kako neprestano konzumiranje televizijskih sadržaja može stvoriti osećaj nepovezanosti sa stvarnošću, a posledično osećaj hiperrealnosti, u kojoj su granice između stvarnosti i simulacije zamagljene. Takođe, kroz lik Džeka Glednija, Delilo naglašava društvo u kojem su pojedinci definisani onim što poseduju i konzumiraju. Glednijeva preokupacija robom široke potrošnje odražava društvo u kojem potrošnja određuje našu vrednost, a roman ukazuje na opasnosti ovog trenda i na potrebu da se vratimo povezanosti sa stvarnošću i prirodom. Delilo naglašava moć medijskih slika da oblikuju individualno razumevanje sveta i potrebu da budemo kritični prema informacijama koje konzumiramo, kao i da se vratimo povezanosti sa stvarnošću i prirodom.

Ključne reči: Don Delilo, Bijela buka, mediji, televizija, potrošačko društvo, konzumerizam, simulirana realnost.

¹ dprosicasantovac@ff.uns.ac.rs

1. Uvod

Don Delilo savremeni je američki romanopisac poznat po svom jedinstvenom i inovativnom pristupu pisanju, koji u svojim delima često istražuje teme konzumerizma, medija i tehnologije. Dobitnik je mnogih nagrada i visokih priznanja, među kojima je i Nacionalna nagrada za beletristiku za roman *Bijela buka* (1985), jedan od njegovih najznačajnijih distopijskih romana, koji prikazuje svet u kome je stalno prisustvo medija i tehnologije zamenilo dublju povezanost među ljudima. Prema Kavadlu (Kavadlo, 2004), Delilov stil pisanja često uključuje isprekidano i nelinearno pripovedanje koje stvara osećaj dezorijentacije, nalik modernom načinu života, a njegova upotreba jezika stvara osećaj otuđenja i razdvojenosti, dočaravajući borbu likova da pronađu smisao u svom životu. Delilove teme konzumerizma, smrti i tehnologije (Orr, 2003) duboko zalaze u sfere popularne kulture, pa će se u ovom radu Delilov roman *Bijela buka* (*White Noise*, 1985) analizirati kao savremeni roman koji svojim žanrom, ali i tematikom predstavlja delo čija se osnovna problematika bazira na elementima popularne kulture u okvirima složenosti savremenog života.

1.1. Značaj proučavanja popularne kulture u distopijskoj književnosti

Proučavanje popularne kulture u distopijskoj književnosti važan je aspekt književne analize jer pruža uvid u kulturne vrednosti, verovanja i stavove društva, kao snažan odraz kolektivnog identiteta društva, kroz njegove želje, strahove i težnje. Stoga, analiza elemenata popularne kulture u književnosti obezbeđuje uvid u to kako neko društvo posmatra sebe i svoje mesto u svetu (Storey, 2018). Uključivanje popularne kulture u književnost, kao što je, na primer, upućivanje na popularne potrošačke brendove, takođe pruža alatku za stvaranje osećaja autentičnosti i neposrednosti, približavajući tako književna dela čitaocima (Middleton, 2000). Fisk (2001:p.12) i definiše popularnu kulturu kao 'kulturu podređenih i obezvlašćenih, i stoga ona uvek u sebi nosi obeležja odnosa snaga, tragove sila dominacije i podređenosti koje su presudno značajne za naš društveni sistem, pa stoga i za naše društveno iskustvo.' Dakle, proučavanje popularne kulture u književnosti nije samo korisno za razumevanje kulturnog konteksta književnog dela, već i za istraživanje različitih načina na koje kultura oblikuje identitet i informiše društvene odnose.

S druge strane, kako popularna kultura predstavlja odraz dominantne ideologije jednog društva, distopijska književnost često kritikuje preterivanje i različite zamke koje su prisutne u kontekstu popularne kulture. Uključivanje popularne kulture u

distopijska dela nudi sredstvo za kritiku društvenih obrazaca potrošnje i načina na koji oni doprinose razvoju distopijskih stanja (O'Donnell, 2008). Takođe, pruža i uvid u to kako popularni mediji i zabava funkcionišu kao alat društvene kontrole (Manning & Adams, 2015), pa zastupljenost društvenih medija u distopijskoj literaturi, tako, odslikava načine na koje se mediji mogu koristiti u svrhe manipulisanja javnim mnjenjem i jačanja *statusa quo*, te nudi nijansirano razumevanje složenog odnosa između kulture, moći i društvene kontrole u datom društvu.

1.2. Elementi popularne kulture u romanu *Bijela buka*

Popularna kultura igra značajnu ulogu u romanu *Dona Delila Bijela buka* (1985) jer vrši funkciju odslikavanja konzumerističkog društva u kojem likovi žive. Delilovo korišćenje brendova, reklamnih slogana i medijskih referenci stvara osećaj stalnog zasipanja likova komercijalnom kulturom i, kroz to, jačanja njihovog identiteta kao potrošača (Featherstone, 2007). Roman kritikuje i načine na koje popularna kultura učestvuje u osnaživanju društvene strukture moći, posebno kroz prikaz lika Mareja Džeja Siskinda, kulturnog kritičara i Džekovog kolege sa univerziteta, koji manipuliše medijima kako bi stekao uticaj i promovisao sopstvene ciljeve. Pored toga, Delilovo ugrađivanje popularne kulture u ovaj roman ilustruje zamagljivanje razlika između 'visoke' i 'niske' kulture, kao i kolaps tradicionalnih kategorija umetnosti i književnosti (Duvall, 2003), naglašavajući načine na koje konzumerizam i masovni mediji oblikuju iskustva i identitet pojedinaca u savremenom društvu.

Bijela buka predstavlja satiru masovne kulture i otupljujućih efekata tehnologije. Delilo se ruga američkom potrošačkom društvu, trci za novcem, modernom obrazovanju i želji modernih ljudi da pripadaju većini. On smešta radnju romana u gradić Bleksmit, gde živi glavni junak univerzitetski profesor Džek Gledni sa svojom tipično američkom porodicom, petom ženom Babet i njihovom decom iz prethodnih brakova. Delilova slika porodice predstavljena je u mnoštvu slika sa medija, reklamnih slogana, slika supermarketa i toksičnog otpada, a tri glavne sfere događanja jesu kuća, supermarket i kampus fakulteta, pri čemu se razlika između njih u romanu gubi i sve se stapa u prostor masovne potrošnje, medija i simulirane realnosti.

2. Potrošačko društvo i mediji

Televizija i konzumerizam usko su povezani pojmovi u romanu – oba u funkciji moćnih sila koje oblikuju iskustva i identitet likova, pri čemu televizija funkcioniše

kao oruđe društvene kontrole i sredstvo za promovisanje potrošačke kulture. Na primer, Džek Gledni, profesor studija o Hitleru, takođe je i čest učesnik popularne televizijske emisije, što naglašava brisanje granica između 'visoke' kulture akademske zajednice i 'niske' kulture masovnih medija. Štaviše, televizija je u romanu prikazana kao mesto simulacije, sa likovima koji doživljavaju svet preko ekrana umesto u stvarnom životu. Slika više nije direktni odraz realnosti, te simulacije i simulakrumi postaju dominantni i nemaju objekat u stvarnosti na koji se odnose (Bodrijar, 1991). Bodrijar tvrdi da postmoderni doba odlikuje pobeda slika i reprodukcija nad originalom, što, zauzvrat, jača identitet likova kao potrošača jer omogućava da imena brendova u reklamnim sloganima prožmu sve aspekte njihovog života (Da Cunha Lewin & Ward, 2019). Na taj način, Delilov prikaz televizije i konzumerizma u *Bijeloj buci* podvlači načine na koje masovni mediji i komercijalna kultura oblikuju iskustva pojedinaca, njihov identitet i društvene odnose u savremenom društvu.

Jedan od načina na koje komercijalna kultura oblikuje individualne identitete i društvene odnose, i vrši uticaj na ponašanje likova u romanu, jeste putem reklama. Džek Gledni, na primer, a kasnije i njegova supruga, zaokupljeni su kupovinom leka po imenu Dilar koji obećava ublažavanje straha od smrti. Ova opsesija podstaknuta je televizijskim reklamama koje stvaraju osećaj hitnosti i neophodnosti u vezi sa ovim lekom (DeLillo, 1985:p.42). U potrošačkom društvu sve postaje roba, i sve se može prodati i kupiti, a primer toga vidimo u sceni kada Babet objašnjava svom mužu Džeku da je ponudila svoje telo Viliju Minku u zamenu za lek Dilar, objašnjavajući da to nije predstavljalo ništa drugo nego jednostavno kapitalističku transakciju: 'Nitko nije bio ni u kome. To je glupi opis. Učinila sam što sam morala. Bila sam izvan toga... To je bila kapitalistička transakcija' (DeLillo, 1985:p.94).

Delilovo korišćenje reklamnih slogana u celom romanu naglašava sveobuhvatni uticaj potrošačke kulture na misli i ponašanje likova, konstantno podsećajući na njihov identitet kao potrošača, i tako oblikuje iskustva pojedinaca u savremenom društvu. O uticaju reklama na čoveka govori i Bodrijar (1991) u studiji *Simulakrumi i Simulacija*:

'Svi prvobitni kulturni oblici, svi određeni jezici apsorbuju se u govoru reklame, jer je on bez dubine, trenutani i trenutno zaboravljen. To je trijumf površnog oblika, najmanji zajednički imenitelj svih značenja, nulti stepen smisla, trijumf entropije nad svima mogućim tropima. Najniži oblik energije znaka.' (Bodrijar, 1991:p.91)

Kroz roman se provlače reklamni slogovi ubačeni u dijaloge između pasusa, a DeLillo ne navodi ko izgovara ove slogane i čiju svest oni predstavljaju:

‘Master Card, Visa, American Express’ (DeLillo, 1985:p.50)

‘Dristan Ultra, Dristan Ultra’ (p.81)

‘Kleenex Softique, Kleenex Softique’ (p.81)

Bodrijar (Baudrillard, 1998) ističe da reklamne agencije kodiraju proizvode koristeći simbole tako da kada potrošač konzumira proizvod, on takođe konzumira i znak, i stvara se transfer značenja. Roba se vrednuje na način na koji ona označava statusni simbol i moć. Tako reklame, sveobuhvatne i sveprožimajuće, nesvesno prodiru u umove i živote potrošača (Firat & Venkatesh, 1993). Na primer, u sceni u centru za evakuacije, Džek čuje svoju kćerku Sofi kako govori u snu:

‘Toyota Corolla, Toyota Celica, Toyota Cressida. Nadnacionalna imena, kompjuterski izvedena, više-manje univerzalno izgovorljiva. Dio buke u mozgu svakog djeteta iz podsvjesnih regija predubokih da bi se istražile.’ (DeLillo, 2005:p.76)

Takođe, roman opisuje i načine na koje reklame mogu manipulirati željama ljudi i navesti ih da traže proizvode koji im nisu potrebni, pa je važan simbol potrošačkog društva i kredit i želja da se kupi i ono što ne možemo sebi priuštiti (Schor, 1998). Sistem kredita i kreditnih kartica omogućava ljudima da troše ne razmišljajući o svojoj stvarnoj kupovnoj moći i kasnijoj otplati, već isključivo o važnosti sadašnjeg momenta. Tako, Delilo navodi dve metafore upotrebljavajući reč kredit: životni i egzistencijalni kredit. *Životni kredit* (eng. *life credit*) Marej pominje Džeku, objašnjavajući mu da ubistvom može uvećati svoj *životni kredit*: ‘Ako on umre, onda ti ne možeš umrijeti. Ubiti ga znači osvojiti životni kredit. Što više ljudi ubiješ, tvoj je kredit teži za više života’ (DeLillo, 2005:p.141). Drugi put DeLilo upotrebljava reč kredit u metafori *egzistencijalni dobitak* (eng. *existential credit*) u sceni u supermarketu kada Džek nezasito kupuje da bi se bolje osećao nakon susreta sa kolegom sa fakulteta i njegove opaske na račun Džekovog izgleda:

‘Razmjenjivao sam novac za dobra. Što sam više novca trošio, to se činio manje važnim. Bio sam veći od tih svota. Novac je curio s mene kao kiša koja lijeva. Zapravo su mi se te svote vraćale u obliku nekog egzistencijalnog dobitka.’ (p.42)

Ovo zapažanje naglašava načine na koje reklame mogu manipulirati ponašanjem ljudi i stvoriti veštačke želje, te nudi kritiku moćnog uticaja reklama u savremenom društvu.

2.1. Potrošačko društvo i kupovina

Roman sugeriše da su konzumerizam i kupovina postali sastavni delovi savremene kulture, pri čemu pojedinci nastoje da definišu sebe kroz proizvode koje konzumiraju, a potrošnja postaje sredstvo samoizražavanja (Ritzer, 1993:p.45). Konzumerizam je prikazan kao prodorna sila koja oblikuje identitete likova i njihove međusobne odnose, a kupovina kao sredstvo bekstva od nepredvidivog sveta i postizanje privremenog osećaja olakšanja (Li, 2009:p.62). Likovi u romanu često traže utehu u tržišnim centrima, gde mogu da urone u svet robe i otupljenosti. Primer za ovo jesu česte posete Džeka Glednija tržišnom centru sa svojom porodicom, pa Džek odmah nakon fakulteta predstavlja i supermarket: 'Na križanju četvrte i ulice Elm automobili skreću ulijevo prema samoposluživanju' (DeLillo, 2005:p.4). Obećanje sreće i blaženstva kroz kupovinu DeLilo u romanu *Bijela buka* opisuje kroz poređenje supermarketa i svetilišta. Ovo se jasno vidi kada Džek odlazi u supermarket sa porodicom i sreće kolegu Mareja Siskinda koji poredi supermarket sa Tibetancima:

'Pogledajte kako je sve dobro osvijetljeno. Mjesto je zabravljeno, dostatno samo sebi. Bezvremensko. Još jedan razlog zašto razmišljam o Tibetu. Umiranje je umjetnost u Tibetu... Ovdje mi ne umiremo, mi kupujemo. Ali razlika je manja nego što mislite.' (DeLillo, 2005: p.19)

Fisk (Fiske, 1991:p.13) počinje svoju studiju o zadovoljstvima kupovine kao osnovnog polazišta za shvatanje popularne kulture konstatacijom da su supermarketi i šoping centri postali *katedrale potrošnje*. Sve što nas okružuje predstavlja robu koja ima svoju cenu i koja se može kupiti. Bodrijar (1991) navodi da središte grada više nisu fabrike i univerziteti već supermarket:

'Veliki gradovi su tokom jednog veka (1850–1950) videli rađanje jedne generacije *modernih* robnih kuća, ali ta osnovna modernizacija, vezana za modernizaciju saobraćaja, nije poremetila urbanu strukturu. Gradovi su ostali gradovi, dok su novi gradovi satelizovani supermarketom ili shopping-centrom i u njima se saobraćaj odvija putem programirane tranzitne mreže.' (p.81)

Poput TV ekrana, supermarketi postaju mesta gde su slike i simulacije odnele pobjedu nad realnošću. Boje, veličine i pakovanja proizvoda privlače kupce bez obzira na stvarnu potrebu za njima. Mnoštvo proizvoda rezultat je masovne proizvodnje i karakteristika postmodernog potrošačkog društva. Supermarketi su prepuni raznovrsnih proizvoda koji mame kupce da ih kupe, pa Marej Siskind izjavljuje prilikom jedne posete supermarketu:

‘Sve je skriveno u simbolizam, zakrito velovima tajnovitosti i naslagama kulturnog materijala... Sva slova i brojevi su ovdje, sve boje u spektru, svi glasovi i zvukovi, sve lozinke i prigodne fraze. Samo je pitanje odgonetavanja, preslagivanja, skidanja slojeva neizgovorljivosti.’ (DeLillo, 2005:p.19)

Svaka roba i svaki potrošač mora biti etiketiran i povezuje se sa robom koju kupuje. Bodrijar (1991) navodi da ‘ljudi tu dolaze da bi našli, odabrali, predmete–odgovore na sva pitanja koja mogu sebi da postavljaju; ili bolje rečeno, tu dolaze oni sami kao odgovor na funkcionalno i usmjereno pitanje koje sačinjavaju predmeti’ (p.79). Potrošačko društvo stvara svet kojim dominiraju roba, reklame i potrošnja, a supermarket dovodi potrošača u stanje ekstaze i ispunjenosti, kako Džek opisuje svoje stanje tokom jedne posete supermarketu: ‘Osjećao sam se ispunjenim, pronašao sam nove značaje svoje osobenosti, pronašao sam u sebi osobu na čije sam postojanje zaboravio. Obasjavala me je neka svjetlost’ (DeLillo, 2005:p.41). Poseta supermarketu u njemu budi osećaj blaženstva, želje za kupovinom radi kupovine:

‘Kupovao sam u lakoumnom zanosu. Kupovao sam za trenutne potrebe i dugotrajne zalihe. Kupovao sam radi kupovanja, birajući i dodirujući, ispitujući robu koju uopće nisam namjeravao kupiti, a na kraju bih je kupio.’ (DeLillo, 2005:p.41)

U istoj sceni vidi se i tipična podela uloga u porodici: patrijarhalni otac koji obezbeđuje sredstva za kupovinu i majka koja bira i odobrava šta će se kupiti:

‘Povremeno bi se poneko od njih vraćao prijaviti Babette željeni predmet pazeći da drugi ne saznaju što je to. Ja se nisam bavio tim zamornim detaljima. Bio sam dobročinitelj, onaj koji dijeli darove, bonuse, mito, bakšiš.’ (DeLillo, 2005:p.41)

U momentu kada Džek i njegova porodica napuštaju supermarket, osećaj ispunjenosti i zajedništva nestaje i oni se vraćaju svojim otuđenim životima, povlačeći se svako u svoju sobu: ‘Kući smo se vozili u tišini. Svatko je otišao u svoju zaštićenu sobu u želji za samoćom’ (DeLillo, 2005:p.42). Supermarket je za porodicu Gledni mesto gde se oni zbližavaju i jačaju porodične veze. Oni tamo provode slobodno vreme, kupuju i imaju utisak sreće, blaženstva i duhovnog mira. Međutim, sav taj sjaj i bleštavilo predstavljaju samo iluziju srećnog porodičnog života koja nestaje čim izađu napolje kroz vrata supermarketeta.

Supermarketi i šoping centri u *Bijeloj buci* jesu slika postmodernog potrošačkog društva. U njima vidimo decu i mlade kako se kreću bez problema, doživljavajući osećaj blagostanja i sreće, pa čak i euforije, dok se stari ljudi, koji su ostali kao zaostatak prethodnog doba, osećaju izgubljeno i uplašeno u tom sjaju i bleštavilu. Ovde se supermarket može protumačiti i kao metafora za postmodernu doba u kojem se ne mogu svi snaći:

‘Supermarket je pun starijih ljudi koji djeluju izgubljeno između blistavih metalnih živica. Neki ljudi ne mogu dosegnuti gornje police, neki su zaprijekali prolaz svojim kolicima, neki su nespreni i reagiraju sporo, neki su zaboravni, neki zbunjeni, neki tumaraju i mrmljaju umornih lica kao u hodnicima državnih institucija.’ (DeLillo, 2005:p.80)

Za razliku od starih ljudi, mladi ljudi i deca supermarkete i šoping centre smatraju za svoj drugi dom i odlično se snalaze u njima. Delilo prikazuje Vajldera, Babetinog sina koji je očaran sjajnim proizvodima u supermarketu: ‘Volim biti sa Vajlderom. Tada je svijet ispunjen zadovoljstvima koja se izmjenjuju u brzom slijedu. Uzimao je što je mogao i odmah to zaboravljao u jurnjavi naizmjeničnih užitaka’ (DeLillo, 2005:p.82).

Delilo daje još jedan primer starih ljudi izgubljenih u šoping centru. Naime, stari gospodin Tredvel, kome je Babet čitala novine budući da je bio slep, i njegova sestra nestali su i niko nije znao šta im se dogodilo. Kad su pronađeni nakon nekoliko dana, ustanovljeno je da su dva dana lutali po šoping centru, izbezumljeni i prestrašeni, a zatim su se sakrili u stari kiosk pored šoping centra, gde su i pronađeni: ‘Nitko još nije znao zašto nisu potražili pomoć. Vjerovatno je golemost i otuđenost samog mjesta uz pomoć poodmaklih godina u njima probudila osjećaj bespomoćnosti i izgubljenosti u krajoliku udaljenih i prijetećih obrisa’ (DeLillo, 2005:p.30). Na kraju, *Bijela buka* služi kao opomena o opasnostima kulture kojom dominira konzumerizam i otuđenost, i naglašava potrebu da se pojedinci odupru njegovom uticaju.

2.2. Potrošačka kultura i pripadnost klasnom staležu

Još jedna tema romana jesu preseki između potrošačke kulture i klasnih razlika. Roman prikazuje ulogu konzumerizma kao obeležja društvenog statusa, pri čemu likovi koriste svoju imovinu da bi uspostavili svoj položaj u društvu. Roman počinje opisom kolone automobila, sa uniformisanim studentima i njihovim roditeljima, koja pristizhe 1. septembra u kampus fakulteta:

‘Karavani su stigli u podne i poput dugačke blistave linije vijugali zapadnim kampusom... Na krovovima automobila bili su složeni brižljivo učvršćeni kovčezi s laganom i toplom odjećom, kutije s dekama, čizmama i cipelama, knjigama i bilježnicama, plahtama i jastucima, pokrivačima, smotanim sagovima i vrećama za spavanje, biciklima, skijama i ruksacima, engleskim i zapadnjačkim sedlima, ispuhanim gumenim čamcima. Kad su karavani konačno usporili do pužve brzine i zaustavili se, iz njih su izletjeli studenti i utrkujući se pojurili prema

automobilskim stražnjim vratima ne bi li što prije iskricali sve ono što se krilo unutra: stereo-uređaje, radio prijemnike, osobna računala, prenosive hladnjake, sklopive stolove... lukove i strijele, sredstva za zaštitu – pilule protiv začeca i druge spravice, brzu hranu još uvijek u trgovinskim vrećicama...' (DeLillo, 2005:p.3)

Džek je svedok tome već 21 godinu i sa velikom preciznošću opisuje šta sve studenti nose u svojim koferima, u kojima ima mnoštvo nepotrebnih stvari. Roman opisuje tipičnu sliku modernog potrošačkog društva u kojem statusni simboli igraju veliku ulogu. Roditelji stoje pored svojih automobila, preplanuli i ponosni na svoju kontrolisanu preplanulost. Oni osećaju pripadnost određenoj grupi istomišljenika, narodu i naciji, s obzirom na to da je preplanuli ten obeležje koje je namenjeno drugima da ga tumače (Fiske, 1991). Ono znači da je neko bio u prirodi i da se vraća u grad fizički i mentalno zdrav, donoseći deo prirodnog u kulturu. Ovaj element prirodnog značenja preplanulog tena prema Fisku ima obeležje klasne pripadnosti (Fiske, 1991). Njihova preplanulost je u vezi sa odmorom i novcem i jasno je odvojena od radničke preplanulosti.

Roman takođe naglašava uticaj konzumerizma na mobilnost klasa, pri čemu likovi koriste svoje potrošačke navike da ukažu na svoju pokretljivost navije u društvenoj hijerarhiji. Prema Belku (Belk, 1988:p.43), potrošačke prakse mogu poslužiti kao sredstvo za postizanje uzlazne društvene mobilnosti i razlikovanje od nižih klasa, što je u romanu demonstrirano kroz težnju lika Džeka Glednija da kroz svoje potrošačke navike, kao što je želja da poseduje nemački automobil, stekne viši društveni status. Osećaj pripadnosti određenoj klasi takođe je u vezi sa osećajem pripadnosti finansijskom sistemu države. U desetom poglavlju opisana je scena gde bankomat potvrđuje i verifikuje Džekovo postojanje i pripadnost finansijskom sistemu: 'Otišao sam do informativnog bankomata da provjerim stanje. Ubacio sam karticu, ukucao tajni kod, otipkao svoj zahtjev... Preplavili su me valovi olakšanja i zahvalnosti. Sistem je blagoslovio moj život. Osjećao sam njegovu podršku i odobravanje' (DeLillo, 2005:p.23). Nadalje, roman prikazuje uticaj klasnih razlika na pristup potrošačkoj kulturi. Kao što Slejter (Slater, 1999) primećuje, 'pristup robi široke potrošnje često je određen društvenom klasom, pri čemu pojedinci niže klase imaju ograničen pristup vrhunskim proizvodima' (p.23). Ovo je ilustrovano nesposobnošću lika Deniz da priušti isti luksuz kao njeni bogatiji drugovi iz razreda. Na kraju, *Bijela buka* prikazuje potrošačku kulturu kao mesto klasne borbe, sa likovima koji žele da uspostave svoj položaj u društvu kroz svoje potrošačke navike.

2.3 Potrošačko društvo i obrazovanje

U romanu *Bijela buka* obrazovanje je prikazano kao roba koja se kupuje i prodaje, a ne kao osnovno pravo čoveka. Likovi u romanu fiksirani su na ideju obrazovanja kao sredstva za postizanje uspeha, društvenog statusa i finansijske stabilnosti. Delilov prikaz obrazovanja kao robe ogleda se u liku Mareja Džeja Siskinda, koji je opsednut idejom o obrazovanju kao robi, i tvrdi da je obrazovanje postalo proizvod koji se prodaje potrošačima. Prema Siskindu, obrazovanje više nije sredstvo za sticanje znanja već sredstvo za sticanje statusa (DeLillo, 1985:p.87). Pored toga, likovi u romanu više su zainteresovani za vrednost svojih diploma, a ne za znanje koje dobijaju od studija i proučavanja, što je jasan pokazatelj komodifikacije obrazovanja u romanu.

Roman takođe prikazuje komercijalizaciju obrazovanja u smislu visokih školarina koje studenti moraju da plate kako bi pohađali fakultet. Delilo sugerise da je obrazovanje postalo biznis, pri čemu univerziteti i koledži tretiraju studente kao klijente, a ne kao učenike. Takođe, u romanu Džek Gledni govori o osnivanju katedre o Hitleru koja veoma brzo doživljava veliki uspeh. Osnivanje ove katedre predstavljeno je kao osnivanje preduzeća, što vidimo i u primeru kada Džeka pitaju: 'Kako je Hitler?' kada on odgovara: 'Fino, solidno, pouzdano' (DeLillo, 2005:p.44). DeLilo opisuje devalvaciju znanja prikazujući niz banalnih predmeta na fakultetu kao što su kurs brze hrane, napredni nacizam, i slične predmete, koji se upakuju u lepo pakovanje i zvučno ime, a zatim prodaju kao i svi ostali proizvodi u supermarketu. Drugi primer Delilo daje kada Marej saopštava Džeku da mu se divi i da bi voleo da osnuje katedru o Elvisu i da napravi ono što je Džek uradio sa Hitlerom: 'Vi ste to s Hitlerom utemeljili fantastičnu stvar. Vi ste je stvorili, vi ste je razvili, vi ste je učinili svojom... To bih isto i ja želio napraviti s Elvisom' (DeLillo, 2005:p.7).

U jednoj od kasnijih scena Džek odlazi na predavanje o Elvisu na Marejev poziv i koristi to predavanje da uporedi Elvise i Hitlera, posebno naglašavajući njihovu privrženost majkama i njihovu misterioznu smrt. Na Džekovu konstataciju: 'Kad mu se majka ozbiljno razboljela, Hitler je postavio krevet u kuhinju da bi joj bio bliže' (DeLillo, 2005:p.35) Marej odgovara: 'Elvis se skrhao od tuge kad je Gladys umrla' (p.35). Zatim nastavlja da poredi njihovu smrt. Marej naglašava da je Elvis umro mlad i da milioni dolaze da posećuju njegov grob, dok Džek daje primer turista koji su posećivali grob Hitlerove majke. Džek dalje objašnjava da je jedino smrt način da se ona pobedi i da tako postanete deo legende. Elvis je postao prava ikona nakon smrti i tako obezbedio sebi besmrtnost. Svođenjem Hitlera na puko

obeležje, na robu kojom se trguje na akademskom tržištu, Delilo prikazuje opadanje vrednosti znanja, morala i obrazovanja u američkom društvu. On prikazuje fakultet, profesore i studente kao praznu sliku lišenu emocija i ljudskih vrednosti, svodeći ih na potrošačku robu.

Delilov prikaz obrazovanja kao robe takođe je evidentan u njegovom prikazu droge *Dilar*, koja je izmišljeni proizvod koji obećava da će ublažiti strah od smrti. Lek je predstavljen kao novi oblik edukacije, čiji se korisnici edukuju o tome kako da se izbore sa strahom od smrti. Lek postaje popularan, jer se na njega gleda kao na sredstvo za postizanje prosvetljenja i znanja. Međutim, kao i obrazovanje, lek je roba koja se plasira na tržište i prodaje potrošačima (DeLillo, 1985:p. 287). Sve u svemu, Delilova *Bijela buka* predstavlja kritiku komodifikacije obrazovanja. Kroz prikaz likova koji su opsednuti vrednošću obrazovanja kao sredstva za postizanje statusa i finansijske stabilnosti, i prikazom komercijalizacije univerziteta, Delilo sugerise da je obrazovanje postalo roba koja se plasira na tržište i prodaje potrošačima.

3. Odnos medija i stvarnosti

Bijela buka istražuje i uticaj medija na svest o sebi kod likova koji neprestano konzumiraju medije, počev od televizijskih emisija pa do reklama, i ta potrošnja oblikuje njihove identitete. Protagonista Džek Gledni svestan je sveprisutnosti medija u svom životu, ali ostaje pasivan potrošač. Delilov prikaz Džekove porodice i njihove zavisnosti od medija otkriva kako to utiče na njih, pa tako Džekov sin Hajnrih čita enciklopedije, gleda televiziju i sluša radio, što mu pomaže da razvije ogromnu bazu znanja, ali mu nedostaje iskustvo iz stvarnog sveta (DeLillo, 1985). Slično tome, i Džekova supruga Babet je pod uticajem medija, o čemu svedoči njeno oslanjanje na potrošačke proizvode i njena stalna želja za materijalističkim posedovanjem stvari (DeLillo, 1985:p.87). Delilo ističe opasnost od uticaja medija na osećaj sopstva kod likova, jer ih to navodi da cene površnost umesto suštine i postaje izvor anksioznosti i nedostatka prilika za lični rast.

Stalna izloženost medijima dovodi do toga da likovi osećaju zabrinutost zbog sopstvenog postojanja. Takođe, stalna izloženost medijima dovodi do komodifikacije emocija, što se vidi u reakciji Džekove porodice na 'vazdušno toksični događaj' (DeLillo, 1985). Na taj način, mediji u romanu doprinose stvaranju simulirane stvarnosti koja zamagljuje granice između stvarnog i virtuelnog (Baudrillard, 1983; Hall, 1997), pa roman postavlja važna pitanja o posledicama sveprisutnosti medija u savremenom društvu.

3.1. Televizija i percepcija stvarnosti

U romanu televizija igra centralnu ulogu u oblikovanju percepcije stvarnosti likova. Ona služi kao posrednik između likova i spoljašnjeg sveta, stvarajući iskrivljenu sliku stvarnosti. Marej, Džekov prijatelj, tvrdi da televizija pruža osećaj sigurnosti i lažni osećaj kontrole nad stvarnošću (DeLillo, 2005). Opsesija likova televizijom dovodi do odvajanja od stvarnosti i oslanjanja na tehnologiju da bi iskusili svet. Uticaj televizije prevazilazi percepciju stvarnosti likova, jer utiče i na njihovo ponašanje i komunikaciju, kao i na oblikovanje društvenih normi i kulturnih vrednosti. Prikaz uticaja televizije na percepciju stvarnosti likova u ovom romanu nudi komentar o uticaju masovnih medija na savremeno društvo. Tako, prema Fisku (1991), jedan od najznačajnijih proizvoda industrije kulture jeste pretvaranje publike u robu koja se prodaje oglašivačima. On navodi da je 'kapitalizam proširio svoju moć iz sveta rada u svet dokolice, pa u skladu sa tim, dok gledamo televiziju i na taj način učestvujemo u pretvaranju ljudi u robu, mi radimo u prilog robnog kapitalizma ništa manje nego bilo koji radnik na proizvodnoj traci' (p.35).

Televizija u životima porodice Gledni, kao i u životima ostalih američkih porodica, zauzima veoma bitno mesto. Dok Džek i Marej razgovaraju o uticaju televizije, Marej u jednom trenutku kaže:

'Uspio sam shvatiti da je TV medij ishodišna snaga u američkom domu. Izdvojen, bezvremen, samodovoljan i koji se referira na sebe samoga. TV je poput mita koji se rađa baš u našem dnevnom boravku, poput nečega što poznajemo na neki snoviti i predsvjesni način... Televizija nudi nevjerojatnu količinu psihičkih stvari... Tu je svetlo, tu je zvuk... Pogledajte bogatstvo podataka sadržanih u toj mapi, u tom sjajnom pakiranju, glazbeni efekti, reklami s isječcima iz života, proizvodi koji hrle iz mraka, kodirane poruke i beskrajna ponavljanja, kao napjevi, kao mantre. Coca-Cola je to, Coca-Cola je to.' (DeLillo, 2005:p.26)

Fisk (1991) navodi da 'strategija moćnih nastoji da kontroliše mesta i robe koje stvaraju parametre svakodnevnog života' (p.42), i da sile moći uspešno koriste televiziju kao osnovni izvor popularne zabave u cilju ispunjenja svojih interesa.

Kroz čitav roman protkan je zvuk koji dopire iz televizijskog aparata, a koji se javlja čak i u najintimnijim situacijama, tokom razgovora Džek i Babet u spavaćoj sobi: 'Osjećao sam buđenje erekcije... Babette se smijala vlastitim rečenicama. Televizor je rekao: Sve dok kirurzi s Floride nisu pripojili umjetnu peraju' (DeLillo, 2005:p.15). Njihov kontakt sa realnošću i okolnim svetom prekidaju reklamne poruke putem medija, televizijskih programa, emisija na radiju, itd. Petkom uveče, na primer, porodica Gledni okuplja se ispred ekrana uz kinesku hranu i to je momenat

njihove povezanosti sa svim ostalim američkim porodicama. Babet smatra da će, ako deca gledaju televiziju zajedno sa njima jedno veće nedeljno, uspeti da smanji 'blještavilo medija u njihovim očima i pretvoriti gledanje televizije u potpuno kućni sport' (p.9). Oni sede ispred TV aparata i gledaju prenos katastrofa koje se događaju u stvarnosti kao da prate igrani film. Reklame, vesti, mediji i radio-emisije jesu ono što ih povezuje i što im nudi iluziju bliskosti i pripadnosti zajednici:

'Te večeri, u petak, okupili smo se pred televizorom kao što je bio običaj i pravilo, s dostavljenom kineskom hranom. Gledali smo poplave, potrese, odrone zemlje, erupcije vulkana... Svaka nesreća povećavala je našu želju, htjeli smo više, nešto još veće, grandioznije, nešto što će još jače opustošiti.' (p.32)

3.2. Mediji i simulirana realnost

Mediji su prisutni svuda i bez njihovog prisustva čini se da ništa nije realno. U sceni na aerodromu kada Džek sa svojom bivšom ženom čeka kćerku Bi, on čuje od jednog putnika da je došlo do otkazivanja motora na jednom od aviona. Putnici iz prve klase pohrlili su u ekonomsku klasu da ne budu prvi koji će udariti u zemlju. Međutim, motori su proradili i oni su se vratili na svoja mesta u privilegovanu prvu klasu. Kada je to Bi čula i saznala da mediji nisu došli da izveštavaju o tome, razočarana je prokomentarisala da su sve to prošli nizašta, što svedoči o stavu da događaji ne vrede ukoliko mediji ne izveštavaju o njima. Drugi primer istog stava očigledan je u sceni nakon 'vazdušno toksičnog događaja', kad se Džek čudi zašto niko ne želi da izveštava o tom događaju, pitajući se šta bi se to moralo dogoditi pa da mediji dođu da izveštavaju o tome:

'Moraju li imati dvije stotine mrtvih i nevidenu sliku katastrofe prije nego što dođu hrpimice na takvu lokaciju u svojim helikopterima i službenim limuzinama? Što bi se uistinu moralo dogoditi da bi gurali svoje mikrofone prema našim licima i lovili nas do ulaznih vrata u naše domove, kampirali na našim travnjacima, stvarali uobičajeni medijski cirkus?' (DeLillo, 2005:p.80)

Jedan od centralnih događaja u romanu jeste 'vazdušno toksični događaj', kada dolazi do curenja otrovnih materija i formiranja toksičnog oblaka. Stanovnici Bleksmita se evakušu, a među njima je i porodica Gledni. Iako je događaj realan, ljudi u SIMUVAC odelima vežbaju simuliranu evakuaciju. Oni nisu tu da pomažu i da nameštaju kosti, kako kažu, već da simuliraju. Ovde je simulirana realnost stavljena ispred prave realnosti – hiperrealnost ima prioritet, i više je stvarna od realnosti. Realnost se nakon evakuacije čini haotičnom i neorganizovanom, za

razliku od simulacija evakuacije koju kasnije organizuju SIMUVAC timovi. Nakon 'vazdušno toksičnog događaja' ni zalasci sunca više nisu prirodni, pa umesto pet minuta traju sat i po i neverovatno su lepi, kao naslikani. Ljudi se okupljaju u velikom broju da posmatraju te veličanstvene zalaske sunca, donoseći fotoaparate, stolice na rasklapanje za plažu, teleobjektive, grickalice i pića, komercijalizujući zalaske i pretvarajući ih u robu sa kojom možete trgovati i zaraditi.

Utica medija na čoveka posebno se vidi u sceni kada Džek i njegov sin Hajnrih raspravljaju da li pada kiša. Hajnrih koji slepo veruje samo onome što čuje na radiju, televiziji ili pročita u novinama odgovara na Džekovo pitanje sa: 'Na radiju su rekli noćas' (DeLillo, 2005:p.11). Njegovo poverenje u medije toliko je jako da ga ne mogu poremetiti ni sopstveni osećaji, a ni realan svet oko njega. On na Džekovu konstataciju da mora verovati svojim čulima odgovara: 'Naša osjetila su u krivu mnogo češće nego u pravu. To je dokazano u laboratoriju' (p.11). Sličnu scenu imamo i u drugom delu romana 'vazdušno toksični događaj', gde na radiju saopštavaju kakvi se simptomi javljaju kao posledica toksičnih materija. Jedan od simptoma jeste i deža vi. Kada Džekova kćerka Sofi izjavi da se sve to već dogodilo, Džek ostaje zbunjen jer ne zna kome da veruje, svojim čulima ili medijima:

'Je li moguće imati lažnu percepciju iluzije? Postoji li stvarni deža vu i lažni deža vu?... Ali šta ako ona nije slušala radio i nije znala što je to deža vu? Što ako je prirodnim načinom razvijala stvarne simptome? Možda su znanstvenici bili u pravu na samom početku u svojim prvim objavama prije nego što su ih zamijenili drugim simptomima.' (p.61)

Deža vi je, sam po sebi, primer simulakruma, pošto mentalna slika prethodi stvarnom događaju. Delilo daje jedan primer simulacije simulakruma kada Babet doživi deža vi deža vija dok priča sa Džekom i jede jogurt:

'To se dogodilo ranije,' rekla je napokon.

'Što se dogodilo ranije?'

'Jogurt, pa kako sjedimo ovdje i govorimo o deža vu.' (p.65)

Bodrijar (1991) navodi da postoje tri nivoa simulakruma. Treći nivo je simulacija gde je skoro nemoguće znati šta je stvarno, a šta ne. On daje primer bolesti: kada neko simulira bolest, stvara iste simptome kao kod prave bolesti, te je teško razgraničiti da li laže ili ne. Međutim, možda najbolji primer simulakruma u romanu jeste scena kada Džek i Marej odlaze da vide 'najfotografisaniji ambar u Americi'. Oni odlaze da vide ambar koji turisti posećuju samo zato što je najviše fotografisan. Pravi ambar ne mogu ni da vide, jer je on i nebitan. Njegovo značenje i postojanje se izgubilo ranijim fotografisanjem, te oni na kraju samo fotografišu fotografisanje ambara i nadaju se

da će napraviti duplikate. U ovoj sceni možemo da vidimo stanje u postmodernoj kulturi, nestajanje granica između realnosti i reprodukcije, pa Bodrijar (1991) navodi da postmoderni svet karakteriše pobeda slike nad originalom i da je ništa drugo do jedan ogromni simulakrum. Za Delilove junake, stvarnost postaje zasićena medijima i veštačka. Televizija, vesti i mediji realnost pretvaraju u hiperrealnost. Oni počinju da se osećaju izolovano i okreću se simulacijama realnosti.

4. Zaključak

Delilova *Bijela buka* (1985) jedan je od njegovih romana koji je podstakao više analiza (LeClair, 1987) i koji obrađuje širi opseg tema od njegovih ostalih romana, napisanih i pre i nakon *Bijele buke* (Ruppersburg & Engles, 2000). Iako je naišao i na neke negativne kritike (Phillips, R., 1985; Bawer, 1985), recepcija romana od samog početka u velikoj je meri bila pozitivna (Phillips, J. A., 1985; Lehmann-Haupt, 1985), pa ga tako, u jednoj od prvih recenzija, Džonson (Johnson, 1985) komentariše u kontekstu već ustanovljenog klasika, Orvelove *1984* (1949), dok drugi kritičari pohvale zasnivaju na humoru u romanu (Disch, 1985), swiftovskoj satiri (DePietro, 1985) i širini i dubini prikaza američkog načina života (McInerney, 1985). Dajući satirični prikaz stanja u društvu, pisac u romanu *Bijela buka* postavlja pitanje ličnog identiteta, prava pojedinca na izbor, uticaja medija na pojedinca i ukazuje na devaluaciju životnih vrednosti, morala i znanja. Pravo na lični izbor, posebno kad je u pitanju slobodno vreme, i demokratija postaju sve dalji u društvu gde su novac i moć najbitniji pokretači. Popularna kultura kao metod suprotstavljanja vladajućoj eliti skoro je nestala, a savremeni čovek uživa u simulaciji pravog života koju mu serviraju svakodnevno putem televizije, novina, ili reklama i ne želi da menja udobnost svog života. Takva budućnost, komercijalizacija svega, pa čak i obrazovanja, kao i dominacija reprodukcija i slika nad realnošću može dovesti samo do propasti društva i dominacije osećaja besmisla i izgubljenosti.

Iako je roman napisan pre skoro četiri decenije, kada je njegova tematika bila intenzivno i usko vezana za područje na kojem je nastao, usled globalizacije i širenja moralnih vrednosti o kojima on govori, danas je, više nego ikada, relevantan i na domaćim terenima. Današnje vreme odlikuje još više izazova i veći broj mogućnosti za prodor masovnih medija u lični prostor pojedinca. Internet, kompjuteri, mobilni telefoni i društvene mreže daleko prevazilaze snagu i moć koju su masovni mediji imali u vreme kada je roman *Bijela buka* napisan. Zbog toga je važno u što većoj meri ukazivati na problematiku kojom se on bavi, kako bi se podigla svest ljudi o onome što je izgubljeno, a što bi se potencijalno, uz intenzivni rad sa novim generacijama, moglo povratiti iz zaborava.

Literatura

1. Baudrillard, J. (1983) *Simulations*, New York, Semiotext(e).
2. Baudrillard, J. (1998) *The Consumer Society: Myths and Structures*, Nothingam, Nothingam Trent University.
3. Bawer, B. (1985) Don DeLillo's America, *New Criterion*, 3, 34–42.
4. Bodrijar, Ž. (1991) *Simulakrum i simulacija*, Novi Sad, Svetovi.
5. Belk, R. W. (1988) Possessions and the extended self, *Journal of Consumer Research*, XV, 2, 139–168.
6. Da Cunha Lewin, K. & Ward, K. (2019) Introduction: A trick of the light: Don DeLillo in the twenty-first century, *Don DeLillo: Contemporary Critical Perspectives*, Da Cunha Lewin, K. & Ward, K. (eds), London, New York, Bloomsbury Academic, 1–16.
7. DeLillo, D. (2005) *Bijela buka*, prev. Ljubo Pauzin, Lunapark, Zagreb.
8. DeLillo, D. (1985) *White Noise*, New York, Viking Press.
9. DePietro, T. (1985) Laughing through the Malls, *Commonweal*, 219–20.
10. Disch, T. M. (1985) Maximum Exposure, *Nation*, 120–21.
11. Duvall, J. N. (2003) The (Super)Marketplace of Images: Television as Unmediated Mediation in DeLillo's *White Noise*, *Don DeLillo's White Noise*, Bloom, H. (ed.), Broomall, PA, Chelsea House Publishers, 169–194.
12. Featherstone, M. (2007) *Consumer culture and postmodernism*, New York: Sage.
13. Firat, F. A. & Venkatesh, A. (1993), Postmodernity: The age of marketing, *International Journal of Research in Marketing*, X, 3, 227–249.
14. Fiske, J. (1991) *Reading the Popular*, London and New York, Routledge.
15. Fisk, Dž. (2001) *Popularna kultura*, prev. Zoran Paunović, Beograd, Clío.
16. Hall, S. (1997) *Representation: Cultural representations and signifying practices*. New York, Sage.
17. Johnson, D. (1985) Conspirators [Review of *White Noise*, by Don DeLillo], *New York Review of Books*, 6–7.
18. Kavadlo, J. (2004) *Don DeLillo: Balance at the Edge of Belief*. New York, Peter Lang.
19. LeClair, T. (1987) *In the Loop: Don DeLillo and the Systems Novel*, Urbana and Chicago, University of Illinois Press.
20. Lehmann-Haupt, C. (1985) Books of the Times, *New York Times*, C18.
21. Manning, J. & Adams, T. E. (2015) Popular culture studies and autoethnography: An essay on method, *The Popular Culture Studies Journal*, III, 187–221.
22. McNerney, J. (1985) Midwestern Wasteland, *New Republic*, 36–39.
23. Middleton, R. (ed.) (2000) *Reading Pop: Approaches to textual analysis in popular music*, USA, Oxford University Press.
24. O'Donnell, P. (2008) Underworld, *The Cambridge companion to Don DeLillo*, Duvall, J. N. (ed.), Cambridge, New York, etc., Cambridge University Press, pp. 108–122.
25. Orr, L. (2003) *Don DeLillo's White Noise: A Reader's Guide*, New York, London, Bloomsbury Publishing.

26. Phillips, J. A. (1985) Crowding Out Death, *New York Times Book Review*, 1, 30–31.
27. Phillips, R. (1985) Review of *White Noise*, *America*, 16.
28. Ritzer, G. (1993) *The McDonaldization of Society*, Thousand Oaks, Pine Forge Press.
29. Ruppensburg, H. & Engles, T. (2000) Introduction. In: *Critical Essays on Don DeLillo*, Ruppensburg, H. & Engles, T. (eds.), New York, G. K. Hall & Co., pp. 1–27.
30. Schor, J. B. (1998) *The Overspent American: Why We Want What We Don't Need*. New York, Harper Perennial.
31. Slater, D. (1999) *Consumer culture and modernity*. Boston, Wiley–Blackwell.
32. Storey, J. (2018) *Cultural theory and popular culture: An introduction*. Milton Park, Abingdon, Routledge.

Vesna V. Bulatović

University of Novi Sad

Faculty of Technical Sciences, Department of Fundamental Sciences

Danijela M. Prošić-Santovac

University of Novi Sad

Faculty of Philosophy, Department of English Studies

MIRRORING CONTEMPORARY SOCIETY: CONSUMERIST SOCIETY, MEDIA AND SIMULATED REALITY IN DON DELILLO'S NOVEL *WHITE NOISE*

Summary

Don DeLillo's novel *White Noise* deals with the complex relationship between popular culture, media, and consumerism and the ways in which they shape the characters' perception of reality. The main character, Jack Gladney, is a consumerist academic who is heavily influenced by the mass media, and his obsession with images of disaster and death, which are constantly shown in the media, shapes his perception of the world. Similarly, his wife Babette becomes obsessed with consumer products and loses touch with the natural world around her. The novel also explores how constant consumption of television content can create a sense of disconnection from reality and how it can create a sense of hyperreality, where the lines between reality and simulation are blurred. Also, through the character of Jack Gladney, DeLillo emphasises a society in which individuals are defined by what they own and consume. Gladney's preoccupation with consumer goods reflects a society in which consumption determines a person's value, and the novel points to the dangers of this trend and the need to return to people's connection with reality and nature. DeLillo emphasises the power of media images to shape

individual understanding of the world and the need to be critical of the information people consume, as well as to reconnect with reality and nature.

► **Key words:** Don DeLillo, White noise, media, television, consumerist society, consumerism, simulated reality.

Preuzeto: 29. 3. 2023.
Korekcije: 9. 11. 2023.
Prihvaćeno: 28. 11. 2023.

Nataša V. Ninčević¹
University of Priština in Kosovska Mitrovica
Faculty of Philosophy
Department of English Language and Literature

ADAM BEDE – OVERCOMING EGOISM THROUGH SUFFERING

Abstract: George Eliot wrote under the influence of continental philosophers, especially Ludwig Feuerbach and Auguste Comte. Both philosophers claim that the crucial problem of the individual is egoism, which can be transcended by means of sympathy and contact with others. According to Feuerbach and Comte, loyalty to family and community is the best way to transform initial egoism into altruism. This research is aimed at dealing with the issue of egoism in Eliot's first novel, Adam Bede. The three main characters are analysed through the prism of the ethical concept of Feuerbach and Comte. The paper argues that at the beginning of the novel Adam Bede, Arthur Donnithorne and Hetty Sorrel symbolise different aspects of egoism. Adam and Arthur succeed to transcend their egoism through deep suffering, which is viewed as an instrument of moral development. Although critics often cite Hetty Sorrel as a typical representative of unredeemed egoism, this paper argues that she matures through suffering. The beginning of her transformation is marked by the confession of her crimes, which is the initial stage of redemption. However, with the exception of a few characters, the society of Hayslope treats her as an outcast, unable to even attempt to understand and forgive her. Still, although the importance of suffering and attachment to family are underlined in Adam Bede, the novel implies that altruism should not be equated with self-sacrifice. The protagonists, Dinah and Adam succeed in attaining personal fulfillment that is not inconsistent with the common good, that is, a certain reconciliation of egoism and altruism is accomplished.

Key words: George Eliot, Ludwig Feuerbach, Auguste Comte, Adam Bede, moral, egoism, altruism, sympathy.

¹ natasa.nincetovic@pr.ac.rs

1. Introduction

George Eliot is one of the key writers who enabled the transformation of the English novel from a literary genre that served for entertainment into a serious literary form. This writer believed that art generally had a moral and educational function. Therefore, her literary oeuvre is inextricably linked to an ethical concept based on altruism and social responsibility of the individual. The period in which Eliot published novels coincides with the time in which scientific discoveries questioned the divine origin of man, as a result of which the influence of religion on individuals began to decline drastically. The writer herself was an agnostic, and part of her artistic endeavour was to transfer the question of morality from the supernatural to the ethical sphere. Eliot believed that England was a great living society whose evolution and progress depended on the interpersonal relationships of its members. According to her, everyone is born an egoist, and reaching maturity is reflected precisely in the rejection of petty and selfish personal goals for the sake of higher and nobler aims. In order to become an integrated member of society, the individual has to transcend his/her inborn egoism, which means that he/she has to accept his/her place in society and come to terms with the limitations that society imposes. As George Levine (1969) persuasively argues, in the fictional world of George Eliot, those characters who do not come to understand that the past and society, especially our nearest and dearest, lay great claims on us, are starting the path of destruction and dehumanisation (p.220). Those characters fit into the category of 'unredeemed egoists,' and they are the typical antagonists in Eliot's literary oeuvre.

Although George Eliot was not a philosopher herself, the influence of continental philosophers such as Ludwig Feuerbach, Auguste Comte, and Benedict Spinoza is quite evident in her fiction. These philosophers are representatives of 'Higher Criticism,' a critical method that deals with demythologising sacred texts (Gatens, 2013:p.215). Eliot, similarly to these philosophers, was interested in the human side of religion, its moral impact and sympathetic impulse (Parveen, 2018:p.165). Therefore, we should not oversimplify the influence of the mentioned philosophers by claiming that Eliot's novels are the mere translation of their philosophical theories. However, it may be argued that her novels serve as a testing ground for some of their ideas.

When it comes to Eliot's first novel, the influence and presence of Feuerbach's and Comte's ideas is obvious. In his influential *The Essence of Christianity*, Feuerbach (1854) distinguishes three basic human powers: the ability to love, to think, and the power of will (p.3). His starting hypothesis is that each individual is dominated

by one of these three abilities, and that everything one strives for testifies of the motivating power of his/her actions (Ibid, p.14). According to Feuerbach, in order to be truly moral, the individual has to develop two of these three abilities – the ability to love and the power of will. Morality requires a strong will, a will that cannot be shaken and that must be in accordance with valid moral norms. In order for an individual to be moral, he/she must understand morality as his/her obligation (Ibid, p.46). Just willpower, however, is not enough. No matter how much one tries to be correct, there is always a gap between oneself as a sinful being on the one hand and moral perfection on the other. This gap may only be overcome through love and sympathy. Although Feuerbach perceives all three major human powers as important, love stands out among them as the noblest and most divine (Ibid, p.8).

Similarly, Auguste Comte, the founder of sociology and coiner of the term ‘altruism’, distinguishes three regions in man: heart, mind, and character. According to Comte, the conflict between egoism and altruism takes place in the heart. Out of 10 instincts that are connected to the heart, 5 are egoistic (nutrition, sex, maternal, military/destructive, and industrial/constructive). The dominance of egoistic instincts is a clear indication that egoism is the natural state of man. As stated by Comte (1973), if one strives for moral perfection, he/she must move from initial egoism (p.556). In order to overcome that natural state, the mind has to control, to restrain the heart, which is often unstable and inconsistent.

As suggested by Feuerbach (1854), the individual needs the other man in order to reach a fuller understanding of him/herself. The other serves as my objective consciousness that helps me to have a clearer insight into my faults (p.65). Similarly to Feuerbach, who claims that man gains complete self-awareness through contact with another man, Comte (1973) claims that the individual finds the source of his own stability in another man (p.565). This philosopher is famous for always giving priority to society over the individual, supporting such an attitude with a statement that family and society are collective beings that lead to the conception of humanity (Comte, 1877:p.22). Although Comte advocates the position that everyone should strive to live for others and to put their interests above his/her own, he also underlines that in practice this requires certain effort. Therefore, the next section of this paper deals precisely with the efforts of the main characters in *Adam Bede* to recognise their own mistakes, which is the first step on the way from innate egoism to a desired altruism.

2. Adam Bede, Arthur Donnithorne, and Hetty Sorrel – Three Different Aspects of Egoism

Adam Bede, Arthur Donnithorne, and Hetty Sorrel are the main characters of Eliot's first novel, *Adam Bede*. These characters are going to be analysed through the prism of the ethical concept of Feuerbach and Comte. The aim of this analysis is to demonstrate that all three characters are selfish, at least at the beginning of the novel, although their egoism manifests itself in a different way. For example, Adam Bede is a hard-working and responsible member of the community, but without compassion for people who do not possess firmness and constancy of character. On the other hand, Arthur Donnithorne is the embodiment of sensibility, but he is devoid of the sense of responsibility. However, both of them experience maturation and moral progress thanks to suffering, which is suggested by Feuerbach as pivotal to achieving altruism. Finally, this subsection also deals with the character of Hetty Sorrel, who is interpreted by the majority of critics as an unredeemed egoist, a frivolous person without a consciousness of the world apart from the one directly linked to her. Still, this paper argues that Hetty experiences a certain awakening and moral progress, development that may not be great in its effects, but is in accordance with Hetty's nature.

2.1. Adam Bede versus Arthur Donnithorne

Feuerbach, as mentioned, insists that each individual should develop his/her two basic powers – the ability to love and the power of will. There is no morality without the harmony and complementation of these two fundamental powers, and it is precisely this harmony that is lacking in two major male characters in *Adam Bede*. Whereas Adam symbolises the power of will, Arthur is the embodiment of sensuality. Both go through a period of suffering that enables them to expand their consciousness and to become better and nobler people. Suffering helps Adam become more lenient towards the weaknesses of others, whereas Arthur takes responsibility for what he has done and becomes aware of how far-reaching the consequences of our folly and thoughtlessness can be.

At the very beginning of the novel it is clear that Adam Bede is an exceptional young man. With all his indisputable virtues, such as honesty, diligence, and attachment to family, he also has a certain flaw, and that is excessive severity towards the mistakes of others. The narrator highlights Adam's problematic attitude towards his father, who is a drunkard and a dangler. He fails to realise that not all people

possess the firmness and constancy inherent in him. It is obvious that Adam is not a character driven by instincts and feelings – he is a rational man who judges actions based on the consequences those actions led to. Although he is appreciated and respected in his village, the novel suggests that he lacks a certain gentleness, understanding for the weaknesses of others. Therefore, his moral development goes in the direction of developing sympathetic and imaginative capacities that are according to Moira Gatens (2013) necessary to reach moral maturity in the fictional world of George Eliot (p.216). Such a claim goes in line with Feuerbach's hypothesis that, although willpower is important, the most sublime human power is a man's ability to love and sympathise. As Forest Pyle (1993) notices, imagination and sympathy are significant because they soften the contrast between self and others (p.6). The fatal flaw of the novel's main characters (with the exception of Adam) is that they see themselves as isolated individuals whose decisions and choices do not affect anyone. In order to reach moral maturity, they have to realize that they live in a society of mutually dependent members. It is only the development of imagination that will help them to broaden their horizons, mature and become representatives of an ethic responsive to both self and others (Blumberg, 2013:p.12).

Arthur Donnithorne is the character who enjoys life and its benefits, who ignores eventual consequences and naively believes that only his sincere intentions matter. Whereas Hetty takes his courtship seriously, for Arthur this is just a pastime stemming from a young man's natural urge to spend time with beautiful women. As it is obvious that he lacks willpower, his moral maturation goes in the direction of restraining the heart by reason. Arthur, due to his high social status that has always allowed him to act recklessly, hopes that any damage he causes by his rashness he could make up with his innate generosity. As Blumberg (2023) persuasively argues, only suffering and facing his own thoughtlessness can teach Arthur the moral lesson that wealth prevented him from learning: 'that not everything can be bought or redeemed or repaired by money' (p.9).

At the beginning of the novel, there is a sharp contrast between Arthur and Adam. Whereas Adam is the embodiment of rationality, hard work and willpower, Arthur is the embodiment of sensibility. Adam lacks sensibility, Arthur lacks imagination and willpower. Their moral growth goes in the direction of developing the capacities they lack. However, the alliteration present in their names suggests that they also have some common features. For example, they share the ignorance of personal flaws and weaknesses. Therefore, the first step in the moral transformation of both characters is awakening an awareness of their mistakes. In the case of Adam, the beginning of moral maturation is indicated by the death of his father, which

represents the initial sparkle that influences Adam to view relationship with his father, but also his character in general, in a wholly different light:

‘Adam thought but little to-day of the hard work and the earnings he had spent on his father: his thoughts ran constantly on that the old man’s feelings had been in moments of humiliation, when he had held down his head before the rebukes of his son. When our indignation is borne in submissive silence, we are apt to feel twinges of doubt afterwards as to our own generosity, if not justice;’ (Eliot, 1960:pp.195–96)

In Feuerbach’s view, just like in Eliot’s, suffering is something which elevates man and helps him overcome the routine of the ordinary and the everyday. Only deep suffering can shake life from its roots and transform a man.

‘Deep, unspeakable suffering may well be called a baptism, a regeneration, the transition into a new state. [...] all the intense emotions which had filled the days and nights of past week, and were compressing themselves again like an eager crowd into the hours of this single morning, made Adam look back on all previous years as if they had been a dim sleepy existence, as he had only now awaked to full consciousness.’ (Eliot, 1960:pp.409–10)

The key event that influences the development of sensibility in Adam is facing the devastating news concerning Hetty Sorrel. It is only when he is confronted with inconvertible facts that point to Hetty’s crime that Adam admits to himself that he misjudged Hetty and that he was overly harsh to his former friend. The climax of his moral development is the moment in which he reaches out his hand in reconciliation to Arthur. Only this, converted Adam, is able to see the situation realistically. Although he sympathises with Hetty and her suffering, Adam finally sees her as she is: a frivolous and superficial person.

As far as Arthur is concerned, he is not a character devoid of imagination and sensibility. However, he lacks a sense of responsibility and willpower. Whereas Adam’s awakening of consciousness occurs as a consequence of the loss of his father, Arthur’s moral development is triggered by his confrontation with Adam. Although Arthur convinced himself that he hadn’t done anything that couldn’t be repaired, he is forced to view his actions from a different perspective. Confronting Adam made him reflect on his actions and realise they were reckless and inappropriate. Adam is the voice of reason admonishing Arthur, that what he sees as a fleeting adventure, Hetty perceives as a courtship that will be crowned with marriage. Still, after Arthur returns from Ireland, he is taken aback by the news that Hetty was sued for infanticide. Aware that what has passed cannot be changed, Arthur attempts

to at least alleviate the misfortune that befell his dear people through his fault. At the peak of his moral development he no longer thinks about how his actions will appear in the eyes of others, but rushes to save Hetty from being hanged, when he has failed to achieve her complete pardon. In addition, Arthur begs Adam that neither he nor the Poysers leave the village where they have spent so many years. Under the given circumstances, it seems to him that the most correct decision is for him to leave the village.

2.2. Hetty Sorrel

In contrast with Adam and Arthur, of whom the former symbolises reason and willpower, the latter sensibility, Hetty is not distinguished by exceptional character traits. She is adorned with beauty, but only externally, without the virtues that would highlight that beauty even more. Hetty is so steeped in egoism that she is not at all touched by the fates of the people around her, not even by the death of Thias Bede and the pain that Adam feels because of it. Nancy Henry (2008) states that Adam is morally superior to Hetty because he is devoted to his family and local community (p.56).² The contrast between the two of them is also indicated by the narrator, who remarks that Hetty is like a plant without roots, whereas Adam often speaks about his attachment to family, noting that man is not a bird who flies away from the nest as soon as it gets its wings. Some critics claim that the author is too harsh towards Hetty and such statements are based on the fact that she, unlike Arthur, is not given a chance for redemption and forgiveness. Moreover, Nancy Ann Mark notices that the narrator has also contributed to the negative reception of the character of Hetty Sorrel. For example, we learn how she feels and what she thinks, not from her, but from the narrator. Therefore, this critic concludes that the reader's opinion of Hetty is negative largely due to the narrator's bias, whose suggestions make it impossible to view her in a positive light (Mark, 2003:p.450). Still, if the fact that the narrator influences the formation of the reader's opinion with her comments is indisputable, attention should be paid to Hetty's deeds, which speak for themselves. Although the statement that Hetty went through a very difficult period is correct, it is not clear how much Hetty is aware of what she has done and what her responsibility is. The truth is that Hetty Sorrel is a vain and narcissistic person who believes that everyone should admire her beauty, a character whose actions are guided by an

² For Comte, attachment to the family is of paramount importance for overcoming egoism as the natural state of the individual. In his opinion, the only way for society to progress is to subjugate individuality to the social role of the individual and that the family is the basic unit of society (Comte, 1973:p.555).

aversion to pain and an attraction to pleasure' (Blumberg, 2023:p.12). Devoid of imagination, she is not aware of the consequence of her illegitimate pregnancy. She demonstrates her shallowness by not taking any action in terms of solving her status because she is afraid of society's condemnation. Although Hetty confesses to Dinah that she has been worried about what would happen to the baby, her own child is, in her own words, a stone around her neck. Her careless attitude towards her newborn child once again confirms that Hetty is an unredeemed egoist who only cares about herself. Her behaviour pattern has not changed much since her early youth. For example, Hetty has never felt any gratitude towards her aunt and uncle who took her in after her parents died. Therefore, Hetty possesses a flaw that qualifies her as a classic antagonist in the fiction of George Eliot – the conviction that she is independent in relation to her family and her surroundings. As George Levine (1969) persuasively argues, the individual in the fictional world of George Eliot cannot completely isolate him/herself from his/her family and environment, and even when someone succeeds in doing so, it inevitably leads to destruction and dehumanisation (pp.219–20).³

However, we cannot agree with the critics who claim that Hetty shows no signs of any moral progress whatsoever. Whereas Knoepfelmacher (1970) propounds that Hetty has primarily the function of an agent who transforms Adam and Arthur into 'sadder and wiser men' (p.37), this article advocates the position that she still achieves some progress under the influence of Dinah Morris, who is her regular visitor in prison. Only in the company of Dinah Morris, who is the embodiment of Eliot's concept of sympathy, Hetty finds the strength to talk about what she has gone through and the circumstances that forced her to get rid of her own child. Confession is both in traditional Christianity and in Feuerbach's humanism essential in order to bring about repentance. If anything, Hetty's confession makes her think for a moment of others who also have suffered, such as Adam and the Poysers. Even though she has been selfish to the core for most of her life, Hetty still possesses a grain of humanity, unlike most of those around her. The final impression is that 'suffering comes in unjust allotment' (Blumberg, 2013:p.10) and that most members of society have not developed sympathy. Whereas a few individuals forgive Hetty, society as a whole rejects her mercilessly and unwaveringly, without the slightest attempt to penetrate her motives and forgive her.

³That man being dependent on the other members of the community is suggested not only by Comte, but also by Feuerbach. For him, the other is important not only because he/she represents a sort of a mirror in which we can see our reflection, but also because he/she is our connection to the world: '[m]y fellow-man is the bond between me and the world. I am, and I feel myself, dependent on the world, because I first feel myself dependent on other men' (Feuerbach, 1854:p.82).

In conclusion, it is an indisputable fact that Eliot accepts the majority of Feuerbach and Comte's ideas, such as the importance of suffering and attachment to family. In her fictional world there is a lot of suffering, both deserved and undeserved. Her first novel suggests that pain and suffering, particularly the suffering of others, can be productive and set one on the path of self-development and moral maturation. However, even though Eliot recognises the importance of suffering as an instrument of personal progress, she is not so optimistic about self-sacrifice. Although Dinah and Adam share certain doubts about the moral propriety of their right to marital happiness due to Hetty's severe punishment, their final resolution to nonetheless marry symbolises a sort of middle ground between the condition of egoism and altruism. Eliot's decision to end the novel in such a way is part of her implication that self-sacrifice that will not bring good either to oneself or others is not desirable because it is destructive to the whole community. Dinah and Adam's position should not be compared to the position of Maggie Tulliver, whose choice would cause misery to others. In *Adam Bede* we have a wholly different situation, one in which 'the other's loss is inevitable no matter how one behaves or what one renounces' (Blumberg, 2009:p.553). Therefore, Dinah and Adam come to an understanding that the renunciation of their desires could not possibly bring Hetty back. Moreover, although Hetty suffered the most and was punished most cruelly, Adam also had his share of suffering. The narrator suggests that Adam and Dinah's marital happiness is earned and that they should not have any doubts whatsoever concerning their moral rectitude towards Hetty. In contrast with Adam's attraction to Hetty, which is based upon mere passion and Adam's misjudgment of Hetty's traits, Dinah and Adam's relationship is deeper and more mature. Their love is closer to the definition of affection, which is the highest form of love in both Feuerbach and Eliot's view. That form of love is not devoid of suffering and pain. Dinah and Adam have witnessed and experienced various forms of loss and pain during the course of their lives. Those experiences taught him an important lesson – that pain and suffering are inevitable in life and that marriage is a union of two people ready to share not only pleasures and happiness, but also sadness and pain.

3. Conclusion

By viewing the three main characters in *Adam Bede* through the prism of Feuerbach and Comte's ethical concept, this paper has attempted to demonstrate that for Eliot, as well as for the two philosophers, the chief obstacle to the moral

maturation of an individual is egoism. This writer believes that egoism is a natural, innate condition of an individual that could be transcended through connecting with others. In order to reach moral maturation, it is necessary to develop rationality, sympathy and imagination. The fundamental phase in the process of moral development is suffering. As Barbara Hardy (1994) notices, for Eliot pain is productive (p.32), and it is precisely suffering that enables the development of sensibility in Adam and the strengthening of willpower in Arthur. Even though both achieve moral progress, the final impression is that Adam is morally superior to Arthur due to his attachment to family and the wider community, which for Feuerbach, Comte, and Eliot is fundamental to overcoming the initial egoism. Although the critics have often cited Hetty Sorrel as an example of a hardened egoist, this article argues that suffering affects not only Adam and Arthur, but also Hetty, just to a lesser extent. However, Hetty experiences only the first stage of moral progress triggered by suffering, which is becoming aware of one's own faults and seeing oneself as a part of the environment. The moment of Hetty's awakening occurs when she breaks silence and confesses her crime to Dinah. Nonetheless, with the exception of a few characters, the society of Hayslope treats her as an outcast, unable to even attempt to understand and forgive her. Although the importance of suffering and attachment to family are underlined in Adam Bede, the novel implies that altruism should not be equated with self-sacrifice. The protagonists, Dinah and Adam succeed in attaining personal fulfillment that is not inconsistent with the common good, that is, a certain reconciliation of egoism and altruism is accomplished.

References

1. Blumberg, I. (2009) 'Love yourself as your neighbor': the limits of altruism and the ethics of personal benefit in 'Adam Bede'. *Victorian Literature and Culture*. 37 (2), 543–560. <https://www.jstor.org/stable/40347245>.
2. Blumberg, I. (2013) *Victorian Sacrifice: Ethics and Economics in Mid-Century Novels*. Columbus, The Ohio State University Press. <https://muse.jhu.edu/book/27534>.
3. Blumberg, I. (2023) Seed-time and harvest: problems of joy and suffering in the early George Eliot. *Partial Answers: Journal of Literature and the History of Ideas*. 21 (1), 1–23. <https://www.jstor.org/stable/40347245>.
4. Comte, A. (1877) *System of Positive Polity*, vol. 4. Translated by Richard Congreve. London, Longman, Green, and Co.
5. Comte, A. (1973) *System of Positive Polity*, vol. 1. Translated by John Henry Bridges. New York, Burt Franklin.

6. Eliot, G. (1960) *Adam Bede*. London, J. M. Dent.
7. Feuerbach, L. (1854) *The Essence of Christianity*. Translated by Marian Evans. London, John Chapman.
8. Gatens, M. (2013) Philosophy. In: Harris, M. (ed.) *George Eliot in context*. Cambridge, Cambridge University Press, pp. 214–221.
9. Hardy, B. (1994) *The Novels of George Eliot: A Study in Form*. London, The Athlone Press.
10. Henry, N. (2008) *The Cambridge Introduction to George Eliot*. Cambridge, Cambridge University Press.
11. Knoepfmacher, U. C. (1970) *Religious Humanism and the Victorian novel: George Eliot, Walter Pater and Samuel Butler*. New Jersey, Princeton University Press.
12. Levine, G. (1969) Determinism and responsibility in the works of George Eliot. In: Kumar, S. (ed.) *British Victorian literature: recent reevaluations*. New York, New York University Press, pp. 215–242.
13. Mark, N. A. (2003) Narrative transference and female narcissism: the social message of 'Adam Bede'. *Studies in the Novel*. 35 (4), 447–470. <https://www.jstor.org/stable/29533599>.
14. Parveen, R. (2018) George Eliot's realistic representation of life in 'Adam Bede'. *PHENOMENAL LITERATURE*, 3 (1), 162–172.
15. Pyle, F. (1993) A novel sympathy: the imagination of community in George Eliot. *A Forum on Fiction*. 27 (1), 5–23. <https://doi.org/10.2307/1345978>.

Наташа В. Нинчетовић

Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици

Филозофски факултет

Катедра за енглески језик и књижевност

АДАМ БИД – ПРЕВАЗИЛАЖЕЊЕ ЕГОИЗМА КРОЗ ПАТЊУ

Резиме

Џорџ Елиот, једна од најзначајнијих представница викторијанске књижевности, писала је под утицајем континенталних филозофа. На њу су велики утицај извршили Лудвиг Фојербах и Огист Конт. Они су умногоме обликовали концепцију морала код Елиот, у чијој је основи емпатија и саосећање, али и инсистирање на друштвеној одговорности појединца. Циљ овог рада јесте анализа три лика из романа *Адам Бид* кроз призму етичког концепта Фојербаха и Конта, који се заснива на превазилажењу егоизма и његовој трансформацији у алтруизам. Рада ће се посебно усредсредити на анализу моралног преображаја Адама Биде, Артура Дониторна и Хети Сорел, који у сва три случаја наступа

као последица патње, која је код Фојербаха кључна етапа у процесу сазревања. На почетку романа ова три лика представљају различите аспекте егоизма. Њихов морални развој, нарочито код мушких ликова, бива подстакнут дубоком патњом, на коју Елиот и Фојербах гледају као на продуктивну у смислу развијања саосећања и ширења видика. Иако је сазревање очигледније код мушких ликова, рад указује на то да је, супротно ставу већине критичара, до моралног прогреса дошло и код Хети Сорел, која се често наводи као типична представница окорелог егоизма. Међутим, она бива најсуровије кажњена и прогнана из друштва, а становници Хејслопа немају нимало разумевања за њу, нити покушавају да продру у мотиве њених поступака и опросте јој. Иако рад наглашава значај Фојербахових и Контових идеја, као што су приврженост породици и важност патње, импликација романа јесте да алтруизам којем теже ликови у фиктивном свету Џорџ Елиот не треба поистовећивати са самопожртвовањем. Протагонисти романа, Адам Бид и Дајна Морис, успевају да досегну самоактуелизацију која није у нескладу са општим добром, што представља неку врсту помирења два наизглед дијаметрално супротна појма, егоизма и алтруизма.

► **Кључне речи:** Џорџ Елиот, Лудвиг Фојербах, Огист Конт, Адам Бид, морал, егоизам, алтруизам, саосећање.

Preuzeto: 6. 4. 2023.
Korekcije: 13. 10. 2023.
Prihvaćeno: 27. 10. 2023.

Svjetlana R. Ognjenović¹
Univerzitet u Istočnom Sarajevu
Filozofski fakultet Pale
Odsjek za engleski jezik i književnost

KAKO SE TOP-DJEVOJKE PRETVARAJU U HITLERINE? FEMINISTIČKO-SOCIJALISTIČKA ANALIZA DRAME KERIL ČERČIL *TOP DJEVOJKE* (1982)

Apstrakt: *Drama Top-djevojke* važi za jednu od najznačajnijih, najizvođenijih, najviše izučavanih i tumačenih drama britanskog modernog teatra. Najveći broj interpretacija ove drame oslanja se na feminističku teoriju i uglavnom tumači dramu iz perspektive razdora između radikalnog i liberalnog feminizma, o čemu će i u ovom radu biti riječi. Ipak, mi ćemo posebnu pažnju pokloniti temi povezanosti između patrijarhata i kapitalizma, kao i oskudnim opcijama za žene unutar ova dva represivna sistema. Da bismo postigli svoj cilj i pokazali kako djeluje kapitalistički patrijarhat, kako je sadejstvo gornja dva sistema nazvala Zila Ajzenstajn, osim na njen rad, pozivaćemo se i na članke Linde Gordon, Nensi Čodorov, Hajdi Hartman i Eve Figes. Cilj nam je da pokažemo da se društveni status i životni standard žena ne mogu i ne smiju ravnati sa relativno rijetkim uspjehom pojedinačnih žena, kao što su protagonistkinja ovog komada Marlin ili njena junakinja iz stvarnog života Margaret Tačer, koje su morale prigrhliti tradicionalne muške i kapitalističke vrijednosti takmičarskog duha i sebičnosti da bi ostvarile svoj sumnjivi uspjeh. U radu ćemo pokazati da prisvajanje moći od strane žena ne znači ništa ukoliko ta žena ne mari za interese slabijih i nemoćnih i da njen status top-djevojke, pod ovakvim okolnostima, nikako ne može da predstavlja feminističku pobjedu.

Ključne riječi: *feminizam, patrijarhat, kapitalizam, socijalizam, majčinstvo.*

¹svjetlana.ognjenovic@ffuis.edu.ba

Drama *Top-djevojke* (*Top Girls*) važi za jednu od najznačajnijih, vjerovatno najizvođenijih, a prema mišljenju Majkla Bilingtona, dugogodišnjeg kritičara časopisa *The Guardian*, i za najbolju dramu koja je ikada potekla iz pera jednog ženskog dramskog pisca (1983). Iz ovog razloga nije nimalo iznenađujuće što je ova drama takođe i jedna od najviše izučavanih i tumačenih drama britanskog modernog teatra. Najveći broj interpretacija ove drame oslanja se na feminističku teoriju i uglavnom tumači dramu iz perspektive razdora između radikalnog i liberalnog feminizma, kao što je slučaj sa analizama Džeraldin Kazin, Viktorije Salivan, Rubi Kon, Ilejn Aston i Rebeke Kameron; druge, malobrojnije, interpretacije bliske su marksističkim tumačenjima i tu spadaju analize Adiseši Šan, Entonija Dženkinsa i Harija Lejna. Neki drugi autori, međutim, svoju pažnju posvećuju formalnim elementima: upotrebi kostima (Džejn de Gej) ili upotrebi 'preklapajućeg dijaloga' (Lizbet Gudman). Od posebnog značaja za naše istraživanje jeste analiza Pitera Bjuza u čijem su fokusu strategije Brehtovog epskog teatra koje Keril Čerčil koristi u cilju istorizacije problema o kome piše. To će biti i fokus analize koja slijedi. Kontrastiranje fiktivnog i realnog u prvom činu drame, u kome Čerčil spaja likove iz različitih era, te način na koji oni komuniciraju i pokazuju svoje razumijevanje uprkos svim neslaganjima koja donose njihove različite uloge i pozicije u društvu, ukazuju na kontinuiranu tradiciju ženske nesolidarnosti, razjedinjenost savremenog feminističkog pokreta, te internalizaciju muške kapitalističke ideologije od strane žena. Isto tako, nagli prelazak iz prikazane prošlosti u aktuelnu sadašnjost treba shvatiti kao epsku strategiju oneobičavanja kojom se publika neočekivano suočava sa sagledavanjem aktuelnog u odnosu na prošli trenutak, gradeći pritom potpuno objektivni kritički stav prema savremenom društvu i njegovoj ideologiji. Dramatizujući istoriju kao promjenljiv, a ne unaprijed određen tok događaja, K. Čerčil ulijeva nadu savremenoj publici da se njihova budućnost zapravo nalazi u njihovim rukama. Da bi postigli svoj cilj i pokazali kako djeluje 'kapitalistički patrijarhat', kako je sadejstvo patrijarhata i kapitalizma nazvala Zila Ajzenstajn, osim na njen rad, pozivaćemo se i na članke Linde Gordon, Nensi Čodorov, Hajdi Hartman i Eve Figes.

Najveći broj analiza ove drame iz feminističke perspektive uglavnom se zadržava na tumačenju radikalno eksperimentalnog prvog čina koji Viktorija Salivan, upravo zbog njegove metaforičke snage, smatra superiornim u odnosu na ostatak drame (1997:p.190). Ovakav sud o drami nije domišljen, kako potvrđuje i kritika Majkla Bilingtona koji prvi čin poredi sa 'Šoovim lošim danom', nakon koga 'drama buja do izvanrednog klimaksa i emotivnog pražnjenja' i konačno prava na već pomenutu titulu najbolje britanske drame ženskog pisca (citirano u Fitzsimmons, 1989:p.59).

Ipak, imaginativna snaga prvog čina drame, od karakterizacije likova do živopisnog dijaloga, u kojoj Keril Čerčil objedinjuje poznate žene iz historije i umjetnosti od 9. pa sve do 20. vijeka nesumnjivo predstavlja hrabru i originalnu zamisao.

Da bi proslavila svoj uspjeh, junakinja ove drame Marlin, koja je upravo postala direktor jedne agencije za zapošljavanje, na istom mjestu okuplja ženske likove iz međusobno udaljenih geografskih područja i perioda: tu su Izabela Bard, poznata viktorijska avanturistkinja, Lejdi Najdžo, kurtizana japanskog cara, a potom i opatica iz 13. vijeka, Luda Greta, junakinja jedne Brojgelove slike, Papa Džoun, navodno jedini ženski (prikriiveni) papa iz 9. vijeka i Strpljiva Grizelda, poslušna supruga iz Bokačovog *Dekameron*a i Čoserovih *Kanterberijskih priča*. Jedinstvenost ovog čina očituje se u njegovom antiklimaktičnom završetku: čin počinje slavljenjem žena od kojih svaka, naizgled, može sebi da čestita na nekom podvigu ili bar na herojskoj sposobnosti opstanka u najnepovoljnijim uslovima. Kako Grizelda završava svoju priču, koju ostale žene slušaju sa nevjericom i sa nerazumijevanjem njenog 'ekstremno mazohističnog osjećaja za dužnost', već donekle napeta atmosfera zajedničke večere, prema riječima Rebeke Kameron, pretvara se u kaos i konfuziju: 'Marlin neprekidno pije, Lejdi Najdžo plače, Džoun recituje na iskvaenom latinskom, a Izabela nastavlja da oživljava trenutke nekadašnje slave.' (Cameron, 2009:p.160)

Preokret od proslave do debakla naglašava jedan drugi preokret – promjenu tematskog fokusa sa feminizma na socijalizam:

'Moja namjera bila je da prvo učinim da izgleda kako drama slavi dostignuća žena, a onda – pokazujući kako je glavna junakinja Marlin uspješna na jedan veoma takmičarski, destruktivan i kapitalistički način – postavim pitanje: kakvo je to onda postignuće? Moja ideja takođe je bila da dramu isprva predstavim kao feminističku, a onda je pretvorim u socijalističku dramu.' (Churchill u Betsko, 1987:p.82)

Kao i drugdje, Keril Čerčil insistira na viđenju i ove njene drame i feminizma uopšte kroz socijalističku vizuru. Naime, društveni status i životni standard žena uopšte se ne mogu i ne smiju ravnati sa relativno rijetkim uspjehom pojedinačnih žena, koje su morale prigrliti tradicionalne muške i kapitalističke vrijednosti takmičarskog duha i sebičnosti da bi ostvarile svoj sumnjivi uspjeh. Na ovaj način, K. Čerčil dovodi u pitanje buržoaski liberalni feminizam i ukazuje na opasnosti koje ova teorijska praksa nosi sa sobom, a koje je proslavljena dramaturškinja Pem Džems okarakterisala sljedećim riječima: 'Polu svijeta već siluje i uništava – moraju li se i žene, njegova druga polovina, pridružiti tome trendu?' (citirano u Innes, 1992:p.457)

Kritika liberalnog feminizma i kapitalističkih vrijednosti tek je najavljena tokom i završetkom prvog čina drame *Top-djevojke* i najvećim dijelom tiče se upravo ostatka ove drame kada se čitaoci/gledaoci bliže upoznaju sa okolnostima i cijenom Marlininog uspjeha. No, prije nego razotkrije tamnu stranu njenog postignuća, K. Čerčil otkriva cijenu uspjeha i prigrabljene moći njenih prethodnica da bi, ukazujući na sredstva, dovela u pitanje postignute ciljeve.

Kako navodi Erika Munk u članku prestižnog časopisa *Village Voice*, ženama su relativna moć, sloboda ili puko preživljavanje dostupni samo ako se pruruše u muškarca, kao što je to učinila Džoun, ako se odreknu porodičnog života i napuste evropsko okruženje, kao u Izabelinom slučaju, ili ako se, kao Grizelda i Najdžo, odreknu materinstva; konačno, možda je jedini put onaj na koji ukazuje fiktivna junakinja Luda Greta, koja na Brojgelovom platnu s oružjem u rukama predvodi grupu ženske seoske sirotinje u otvorenoj pobuni protiv dominacije muškaraca. (Munk u Fitzsimmons, 1989:p.59). Pitanje koje postavlja K. Čerčil u ovoj drami tiče se kompromisa koji čine sve junakinje prvog čina, osim Lude Grete, i njihovih tragičnih posljedica.

Džoun sebe naziva jeretikom, jer se bavila naukom i filozofijom koje joj, kao ženi, nisu bile dozvoljene. Pošto se na obrazovanje žena gledalo s neodobravanjem i čak smatralo lošom investicijom (Figes, 1986:p.74) – jer je sudbina žena samo brak – Džoun se preoblačila u muškarca kako bi uopšte bila u mogućnosti da uđe u biblioteku, a onda i da ostane u tom hramu znanja i osvoji vrhunac moći rezervisan samo za muškarce. Osvrćući se na svoj život, ona sada kaže: 'Nije trebalo da budem žena. Žene, djeca i luđaci ne mogu biti pape' (Churchill, 1990:p.69). To je, u stvari, Džoun shvatila kada ju je trudnoća, koju nije ni registrovala, suočila sa njenom ženskom biologijom. Džounina otuđenost od svoga pola i vlastitog tijela dovodi u pitanje rodni ženski stereotip u kome je za žene prirodno da ne žele da budu išta drugo nego majke: 'Ali ja nisam znala da sam trudna. Mislila sam da se debljam, ali sam uporno nastavljala da jedem sve više i da sjedim sve više, znate, život pape prilično je luksuzan. Mislim da sa ženom nisam govorila od svoje dvanaeste godine (...) Ja nisam bila naviknuta na tijelo žene' (Churchill, 1996:p.70). Njen stav prema trudnoći može se protumačiti dvostruko – kao tragično negiranje i otuđenost od vlastitog tijela, ili kao komično osporavanje ideoloških stereotipa o trudnoći i rađanju kao jedinog neizbježnoj ženskoj sudbini.

Pozivajući se na tezu antropološkinje Gejl Rubin da rodni stereotipi nisu biološki uslovljeni, već da predstavljaju društvene konstrukte, Nensi Čodorov u članku *Mothering, Male Dominance, and Capitalism* insistira upravo na potrebi demitologiziranja majčinstva kao jedine ženske funkcije. Ona je u pravu kad tvrdi

da je iz društvenih, a ne bioloških razloga ženama dodijeljena uloga roditelja, koja je neodvojivo vezana za ekonomski neisplativu i zavisnu *privatnu* sferu. 'Posao koji žena obavlja po kući i njena majčinska uloga su obezvrjeđene, jer se nalaze izvan sfere monetarne razmjene i mogućnosti monetarnog vrednovanja, ističe Čodorov i podsjeća da se u sistemu vrijednosti patrijarhalnog kapitalističkog društva (majčinska) ljubav 'ne može mjeriti sa profitom i materijalnim dostignućima' (1979:p.89). Ono što nedostaje ovom komentaru jeste jasno odvajanje stereotipa materинства koji je u patrijarhalnom društvu, naravno, instrument eksploatacije, od materинства kao zaista prirodne i najdragocjenije ženske funkcije. Radi se o tome da ovo drugo treba prevrednovati i pretvoriti u djelatnu društvenu silu što je nekada i bila, jer je jedino tako stvarna reorganizacija društva zaista moguća. Nažalost, kao što smo nagovijestili, u uvodu analize ove drame većina feminističkih autorki tu razliku nedovoljno ističe, pa se među njima nalazi čak i inače pronicljiva Šan Adiseši. Ona u Džouninom otuđenju od vlastitog tijela vidi samo 'humoristično priznanje društveno uslovljenih i konstruisanih rodnih uloga' (Adishesiah, 2009:p.65), a ne tragičnu grešku patrijarhalne civilizacije u obezvređivanju i čak demonizovanju materинства. Ovo posljednje K. Čerčil ističe u sceni kada Papa Džoun tokom veoma važne procesije počne da se porađa ne znajući šta se zbiva. Kada na kaldrmu sklizne beba, kardinali se, shvativši o čemu se radi, okome na Džoun nazivajući je 'antihristom', nakon čega je kamenuju do smrti.

Donekle sličnu sudbinu dijeli Izabela koja svoju snagu pronalazi u putovanjima i avanturama izvan Engleske, u kojoj se osjeća sputano i depresivno i u kojoj razvija fizičku odbojnost prema buržoaskom idealu porodičnog života: 'Pokušavala sam i postajala sve bolesnija. Na kraju mi je doktor preporučio da nosim čelični podupirač za glavu koja je postala pretežak teret za moju bolesnu kičmu. Tako je opasno dovesti sebe u deprimirajuće okolnosti' (Churchill, 1990:p.80). Bježeći iz Engleske, Izabela zapravo uspijeva pobjeći ne samo od 'deprimirajućih okolnosti', već i od inače neizbježne kazne zbog nepoštovanja viktorijanskih pravila koja nalažu kako se jedna gospođa iz višeg staleža treba ponašati: 'Njena čast je u tome da bude nepoznata, njena slava je poštovanje muža, a njena radost sreća njene porodice' (Figs, 1986:p.98). Međutim, upravo je ovaj ideal strpljive, skromne i požrtvovane supruge uzrok Izabelinog lošeg fizičkog stanja i nepodnošljive nelagode tijela koje se buni protiv krutih sprega viktorijanske respektabilnosti, kao protiv uskih korzeta koji tijelu ne daju da diše. Kao što Džoun u obrazovanju pronalazi prozor u nedozvoljeni muški svijet slobode i znanja, tako Izabela svoju kartu spasa iz bezizlazne situacije u kojoj se nalazi, kao žena kojoj je dato jedino da bude skrušeni kućni anđeo, pronalazi u staleškoj privilegiji koja joj omogućava da pobjegne iz Engleske. Bez ovih prednosti,

Izabela bi bila prepuštena nemilosti patrijarhalne svakodnevice poput svih ostalih žena uključujući Japanku Najdžo i Italijanku Grizeldu.

Za razliku od Džoun i Izabele, koje su transgresijom uspjele prigrabiti dio muške moći za sebe, Lejdi Najdžo i Grizelda tek opstaju i to zahvaljujući ženskoj poslušnosti, odnosno ponašanju u skladu sa patrijarhalnim načelima ženstvenosti. Obje žene potpuno su u vlasti svojih gospodara, muža ili cara, i obje su uslovljene da 'podnose svoj jaram gotovo ga i ne osjećajući' (Figes, 1986:p.1006). Najdžo ne samo da bez pogovora odlazi u carev harem, već i negira evidentno silovanje: 'To nije bilo silovanje, Marlin, pa ja sam njemu pripadala. Za to su me odgajali od samog rođenja' (Churchill, 1990:p.57). Čak i muževljeve batine koje je redovno podnosila za nju su bile *normalne*, a jedino što ju je znalo naljutiti bilo je kada bi car dozvolio i svojim dvorjanima da pretuku žene iz harema (p.80). Život Lejdi Najdžo, koja je nakon careve nemilosti prešla u opatice, projektuje patrijarhalnu dvosliku žene kao kurtizane, odnosno svetica jer se servilnost u drugom slučaju reprodukuje samo u okvirima teološke patrijarhalne religije (Adishesiah, 2009:p.158). Ženska pokornost dostiže svoj krajnji stepen u apsolutnoj supružničkoj potčinjenosti Strpljive Grizelde, tom trećem ženskom stereotipu na kome opstaje patrijarhalna kultura. Grizelda predstavlja odraz muške fantazije o idealnoj ženi čije je jedino pravilo da 'sluša svoga muža' (p.75), čak i ako to podrazumijeva smrt vlastitog djeteta. Kada njen muž odluči da iskuša njenu lojalnost oduzimanjem tek rođenog djeteta, prvog pa onda i drugog, Grizelda ni ne pokušava da sačuva dijete, suprotstavi se, ili barem upita za razlog. Jedino što se usudi uraditi jeste da zatraži dijete 'da ga poljubi' i 'da ga onda sahrane negdje gdje je životinje neće otkopati' (Churchill, 1990:p.77). Na kraju krajeva, smatra Grizelda, 'to je Valterovo dijete i on s njim može raditi što mu je volja' (p.77). Sprega patrijarhalnog i feudalnog očituje se u Grizeldinoj spremnosti da prihvati svoju ulogu ne samo zato što je on muškarac, već i markiz: 'Radije bih slušala markiza nego dečka iz sela' (p.75). Pripadnost nižem staležu takođe daje mogućnost i opravdanje markizu da iskuša svoju 'nedostojnu' ženu nudeći joj objašnjenje da je dječija žrtva potrebna da umiri narod, jer se radi o 'seljačkom unuku' (p.77). Ova dva motiva – jedan je žrtvovanje djece zarad političkih ciljeva, a drugi da dijete pripada ocu, a ne majci – neki su od kriminalnih načina na koje patrijarhat obezvređuje materinstvo. I jedan i drugi su, zapravo, predmet moćne kritike, a jedna od najmoćnijih jeste Eshilova *Orestija*, koja potiče sa samog početka patrijarhalne ere i u kojoj Eshil rječito osuđuje novi poredak upravo kroz dvije ključne epizode svoje trilogije: jedna je žrtvovanje Ifigenije zarad osvajačkog pohoda njenog oca (politički motiv žrtvovanja djece), a druga scena suđenja kada Atina, nova olimpijska boginja i zaštitnica grčkog polisa, oslobodi

krivice Oresta zbog ubistva majke (motiv obezvređivanja majčinstva i ustupanja roditeljskog prava isključivo ocu). Time što će osporiti majkama da su roditelji, Atina će zauvijek dodijeliti dijete ocu da čini s njim šta mu je volja, kao što to radi Valter u drami *Top-djevojke*. Učestalost motiva osujećenog materinstva u ovoj drami, kao što ćemo pokazati u daljoj analizi, takođe je ključni dokazni materijal Keril Čerčil protiv patrijarhata.

Posljednja u nizu izuzetnih žena iz prošlosti koje Keril Čerčil objedinjuje u prvom činu svoje drame jeste fiktivna Luda Greta koja na Brojgelovoj slici predvodi masu obespravljenih žena, a kao zvanica na Marlininoj večeri, sve vrijeme čuti.² Način na koji ju je Brojgel prikazao može se protumačiti kao kritika upućena i liberalnom i radikalnom feminizmu ukoliko i jedan i drugi odustaju od političke borbe: zapravo ona se može čitati kao podsjetnik da se bespomoćnost i ugnjetavanje mogu transformisati u revoluciju. Sa ovakvim tumačenjem slaže se i Viktorija Bazin koja smatra da revolucionarni potencijal proizlazi upravo iz Gretine potpune obespravljenosti, jer kao pripadnica društvene potklase ona nema nikakvog razloga za kompromis sa postojećim stanjem. Stoga, dramu ne treba tumačiti kao kritiku feminizma, tvrdi Bazin, već kao pokušaj razumijevanja i postavljanja feminizma u mnogo širi društveni i ekonomski okvir koji se najbolje može sagledati iz perspektive marksističke kulturološke teorije (Bazin, 2006:p.120). Ovakvo tumačenje saglasno je sa našim, jer insistira na istorijskom kontekstu, kao i na ključnim brehtovskim strategijama upotrijebljenim u drami u cilju istorizacije i podrivanja istorijskog determinizma.

Čitav prvi čin u potpunosti je brehtovski: spajanje likova iz različitih vremenskih era i različitih mjesta, element fantastičnog prisutan u pojavi fiktivnih likova, kao što su Luda Greta i Grizelda, inovativnost realističnog dijaloga u kome se dijelovi razgovora preklapaju, istorijske paralele sa savremenim trenutkom, upotreba citata sa ciljem prekidanja narativa³, te gestični haos kojim se završava prvi čin. O tehnici prvog čina V. Bazin kaže sljedeće: 'Prva scena djeluje kao neodređeno pripojeni tekstualni *pačvork*, kao montaža koja nudi prikaz fragmentovane i mnogostruke istorije koja negira jedinstveni i potvrđeni narativ' (2006:p.123). Zabava na kojoj

² Još jedna od rječitih osuda patrijarhalno-kapitalističkog društva i njegovog spornog tumačenja *normalnosti* očituje se upravo u imenu *lude* Grete koja je, zapravo, politički najosviještenija i najracionalnija od svih likova iz prvog čina ove drame.

³ Na upotrebu citata kao A-efekta, odnosno brehtovskog sredstva čiji je cilj prekidanje narativa, osvrću se Viktorija Bazin u gorepomenutom članku, kao i Rubi Kon u članku *Reading and teaching: Maria Irene Fornes and Caryl Churchill*, u kome Konova poredi sveukupno stvaralaštvo ove dvije autorke fokusirajući se na upotrebu i uticaj koji su pisani izvori i dokumentarni materijal imali prilikom stvaranja njihovih djela.

se pojavljuju davno mrtve ili fiktivne žene služi da ukaže na mistifikaciju činjenica kojim se njihov, u suštini tragičan život pretvara u uspjeh; tehnikom *oneobičavanja* K. Čerčil u brehtovskom smislu *oneobičava* ovu istinu i razotkriva je kao lažnu:

‘Kod Marlin je prisutan liberalno-feministički impuls da konstruiše istoriju žena po progresivnoj liniji, kao pravolinijski narativ koji opisuje sve veću nezavisnost žena u političkom, društvenom i ekonomskom smislu. Ipak, umjesto da publici prikaže sliku ženske solidarnosti, zajedničkog osjećaja patrijarhalne represije i njihovog napretka prema slobodi i jednakosti, ova scena dramatiizuje istorijsku i kulturološku prekinutost i razdvojenost.’ (Bazin, 2006:p.123)

Temeljeći svoje čitanje drame *Top-djevojke* na Benjaminovoj tezi o istorijskom materijalizmu kao superiornom modelu razumijevanja prošlosti, profesor Piter Bjuz (Peter Buse) uočava da je drama jednako podozriva prema ideji o istorijskom progresu, kao i teorija Valtera Benjamina. Za razliku od starog istorizma koji insistira na nepromjenljivoj, jednom zauvijek objašnjennoj slici prošlih događaja, istorijski materijalizam insistira na tumačenju prošlosti iz aktuelnog konteksta tumača. Za Benjamina, kao za K. Čerčil, prošlost nikada nije toliko mrtva da se ne bi mogla iskoristiti za razumijevanje sadašnjosti i projektovanje budućnosti. ‘Promijeni prošlost i promijenio si budućnost’, sažima Bjuz poruku Valtera Benjamina (2001:p.115). Otuda, okupljanje žena iz različitih vremenskih era i geografskih područja predstavlja razbijanje konvencionalnog narativa o istorijskom progresu: taj skup na sceni označava ‘divlju mješavinu istorijskih glasova koji se čuju u sadašnjosti i to izvan svoga konteksta (...) s ciljem da uspostave jedinstven doživljaj prošlosti’ (Buse, 2001:p.116). Upotrebom tehnika epskog teatra, K. Čerčil narušava strukturalnu kompaktnost drame, ali prije svega pravolinijski tok istorije koja nije priča o progresu niti priča o solidarnosti žena, kako se činilo na početku drame i kako Marlin, zagovornica liberalnog feminizma, želi da prikaže.

Vjerovatno najznačajnija od ovih tehnika, pored fantastičnog okupljanja žena iz istorije, je tzv. preklapajući dijalog (*overlapping dialogue*) kojim se dramatiizuje nesolidarnost ovih žena koje pričaju istovremeno, ne puštaju jedna drugu da završi i ne odobravaju ono što čuju (Marlin nikako nije u stanju da razumije Grizeldinu mazohističku poslušnost). Majkl Koveni, novinar *Financial Timesa*, naziva preklapajući dijalog ‘briljantnom tehničkom karakteristikom drame koja se zasniva na precizno organizovanom brbljanju u kome čujemo međusobno konkurentne priče o silovanju, rađanju djece, transseksualnom preoblačenju, ambiciji ostvarenoj zahvaljujući obrazovanju, trudnoći i gladi’ (citirano u Fitzsimmons, 1983:p.58). Ipak, kao što je obično slučaj sa višesmislenim dramama K. Čerčil, upotreba preklapajućeg dijaloga ima za cilj da afirmiše i nešto pozitivno u odnosu ovih žena.

Osim što upadanje u riječ sagovorniku može označavati uzbuđenost i entuzijazam, ono takođe može biti znak uključenosti u sam razgovor, zainteresovanosti za datu temu ili čak pružanja podrške i ohrabrenja. U prilog ovoj tezi ide činjenica da se pomenuti likovi ne ljute zbog upadanja u riječ ili prekidanja njihovog izlaganja, te da se, naprotiv, često zajedno smiju. Keril Čerčil nepunih deset puta stavlja napomenu o smijehu koju svakako ne možemo smatrati za netolerantnu, već altruističnu odrednicu jednog razgovora. Dženifer Kouts, koju u svom članku citira Georgijana Vasil, čak definiše pojam 'kolaborativnog govora', kao ženski metod konverzacije u kome su česte upadice i komentari nasuprot muškom metodu razgovora u kome se uspostavlja hijerarhija sa ciljem sticanja kontrole nad samim razgovorom (2010:pp.249–250). U svakom slučaju, preklapajući dijalog služi kao A-efekat, jer drži gledaoca budnim i fokusiranim na smisao razgovora koji istovremeno vodi šest likova, usljed čega je identifikacija sa većinom likova potpuno onemogućena.

Neobičnost prvog čina razotkriva prirodu uspjeha gostiju iz prošlosti, a samim tim dovodi publiku u nedoumicu o vjerodostojnosti uspjeha moderne top-djevojke Marlin. Njen uspjeh kao direktora jedne agencije, kako će se ispostaviti u drugom i trećem činu, uslovljen je njenim otuđenjem od porodice, zapostavljanjem privatnog života i napuštanjem vlastitog djeteta. Dosta kritičara, kako napominje K. Čerčil u intervjuu sa Emili Man, zadržava se upravo na Marlininom napuštanju male Endži, što sama autorka ne smatra centralnim fokusom drame. U istom intervjuu K. Čerčil kao da nastoji umanjiti važnost ovoga motiva: 'Naravno, žene su primorane da biraju između karijere i majčinstva onako kako muškarci nisu i ta tema jeste *značajna*, ali nije glavna poenta drame' (citirano u Betsko, 1987:p.82) – i insistira na tome da se većina stvari za većinu žena uopšte nije promijenila u 'veličanstvenim osamdesetim', te da je uspjeh glavne protagonistkinje zapravo izolovan i, po svojoj prirodi, izuzetno sporan fenomen. Međutim, po našem mišljenju, naknadni komentar autora nije uvijek presudan; iako je ovo posljednje tačno zapažanje, nema razloga da se *sporni* uspjeh protagonistkinje ne dovede u vezu upravo sa načinom na koji je ona amputirala dio svoje ličnosti ostavivši sopstveno dijete. Ono što osporava njen uspjeh upravo je lažni izbor između majčinstva i društvene karijere. On podrazumijeva odricanje od emotivnih veza u širem smislu – ono 'ubistvo duše' koje je K. Čerčil dramatisovala u drami *Šreberova nervna bolest* (*Schreber's Nervous Illness*, 1972) kroz lik sudije Šrebera koji je u svom ludilu ispravno optužio patrijarhalne institucije i Boga za krizu savremenog društva i koji je smatrao da svijet može spasiti pretvarajući se upravo u ženu i majku.

Na primjeru Marlin i djevojaka iz njene agencije za zapošljavanje vidljivo je da je *progres* rezervisan upravo za one koji su dovoljno *emancipovani* – odnosno

otuđeni od sopstvene ženskosti – da bi prihvatili životne ciljeve koje patrijarhalni sistem predočava, bezgraničnu ambiciju, sebičnost, bezosjećajnost. Najvećem broju žena, kako bi rekao V. Benjamin – onima koje ne mogu da se poistovjete sa takvim životnim stilovima i koncepcijama – dostupna je samo ‘gomila smeća koje iza sebe ostavlja progres’ (1968:pp.257–258). Nel i Vin, top-djevojke koje rade sa Marlin, ponašaju se kao muškarci od karijere: one nemaju vremena niti želje da uspostave dugotrajne ljubavne veze, preferiraju profit u odnosu na osjećanja i drže se po strani štiteći ljubomorno svoje poslovne pozicije. Da bi napredovale u karijeri, ove žene i ne pomišljaju na brak, a naročito djecu, i potencijalne kandidate za posao savjetuju da ne nose bračno prstenje niti da odaju eventualne planove o zasnivanju porodice. One koje odbiju da sakriju svoj bračni status, kao Dženin, otpisane su kao žene bez ambicije i želje za napredovanjem. Osobine koje se cijene u modernom okruženju, kako je vidljivo iz Šoninog kliširanog prikaza uspjeha, jesu seksualna sloboda, nezavisnost, brz životni tempo i konkurencija. Ove *opasne* djevojke, primjećuje V. Bazin, oponašaju hipermuževnost ne bi li pobijedile muškarce u njihovoj igri i pokazale kako su žene jednako sposobne kao i muškarci u odbacivanju osjećanja i potreba (2006:p.127).

Kao i u slučaju žena iz prvog čina koje oponašaju muškarce da bi stekle njihove društvene privilegije, drugačije od statusa *kućnog anđela*, uspjeh modernih djevojaka neodvojiv je od raznih vrsta samoodricanja. Vin je u jalovoj ljubavnoj vezi u kojoj se mora skrivati od ljudi na zadnjem sjedištu kola svoga oženjenog ljubavnika, dok Nel utapa tugu zbog svoje nepopularnosti u alkoholu i privremeno čak gubi razum: ‘Po povratku kući, malo sam prolupala, imala sam osjećaj da u meni živi pet različitih ličnosti, ali sam se oporavila, čak mi je i psihijatar rekao da sam savršeno normalna i izuzetno inteligentna’ (Churchill, 1990:p.119). Ispovijest sredovječne Luize, jedne od kandidatkinja za posao koja nikada nije posjedovala adut ženske atraktivnosti, svjedoči o razočarenju žena kad se fantazije o poslovnom usponu sudare sa realnošću seksualne diskriminacije:

‘... Živjela sam za tu kompaniju, takoreći, svoj život dala sam toj kompaniji, jer nisam imala neki društveni život, večerima sam znala ostajati završavajući razne poslove. (...) Izgradila sam čitav odsjek koji traje i dalje, eno ga, sve savršeno funkcioniše, a ja se osjećam kao da sam zapela ovdje. Dvadeset sedam godina u srednjoj upravi. Viđala sam mlade muškarce koje sam ja obučavala kako idu dalje, napreduju ili u mojoj ili nekoj drugoj kompaniji, postižu bolje. Mene niko ne primjećuje, ja to i ne očekujem, jer ja ne privlačim pažnju praveći greške, svi uzimaju zdravo za gotovo da je moj rad savršen. Ali primijetiće me kada odem, onda će im biti žao što su me izgubili i ponudiće mi više novca koji ću ja

naravno odbiti. Vidjeće oni kada im ja odem koliki sam posao za njih obavljala. (Churchill, 1990:pp.105–106)

Da bi ironija bila veća, sama Luiza ne primjećuje kako čak i ona vodi istu politiku diskriminacije prema drugim ženama, kao njeni muški poslodavci prema njoj: 'Nije mi baš toliko stalo do rada sa ženama, mislim da sam više kao muškarac kada je posao u pitanju' (p.106).

Uspješnim ženama iz drugog čina Keril Čerčil suprotstavlja žene koje pokušavaju da uspostave ravnotežu između posla i porodičnog života, kao Dženin, ali i one koje se zalažu za patrijarhalnu konzervativnu tradiciju u kojoj žena nema drugu ulogu, do uloge majke i supruge. Model moderne Grizelde pronalazimo u gospođi Kid koja ponosno zastupa interese svoga muža, a protiv Marlin koja je umjesto njega imenovana na mjesto direktora firme: 'Pa kako će na njega uticati to da sada radi za ženu? Čini mi se da je u pitanju muškarac da bi to mnogo lakše podnio, kao nešto normalno (...) Moraćeš biti veoma blaga prema njemu. Jako je povrijeđen' (Churchill, 1990:p.112). Pošto Marlin odbija suludu ideju gđe Kid da ustupi rukovodeći položaj njenom mužu, ova prelazi u žestoku ofanzivu otvoreno držeći stranu muškarcima protiv žena: 'Ti si jedna od ovih razbijačica, eto to si ti. Završičeš sama i žalosna. Ti nisi prirodna' (p.113). Najprije nesvjesna paradoksa u kome se nalazi ('Vi žene ovo, vi žene ono'), gđa Kid poništava vlastiti ženski identitet, a onda preuzima patrijarhalni identitet muškarca koji se često služi antifeminističkim argumentom da je zaposlena žena neprirodna i da se kao takva može nadati samo tuzi i usamljenosti.

Posmatrajući naporedo prvi i drugi čin, scenu zajedničke slavljeničke večere i scene u agenciji, broj i uspjeh prikazanih žena, njihove ideologije i njihove želje, možemo zaključiti da je drugi čin na neki način savremena replika prvog čina. Sličnost između dva čina odgovara Brehtovoj tehnici istorizacije čiji je cilj da se uspostave jasne paralele između savremenog i prošlog trenutka sa ciljem pažljivijeg sagledavanja istorije i boljeg razumijevanja sadašnjosti. Međusobna netrpeljivost iskazana prekidima u dijalogu u prvom činu ovdje je zamijenjena konkurentskom atmosferom u kojoj je svako svakome vuk, a nerazumijevanje žena izvan poslovnog svijeta poprima razmjere uzajamnog prezira prema svakom ispoljavanju osjećanja koje po definiciji postaje izraz neprihvatljive slabosti. Istovremeno, izolovanost žena unutar vlastitih sfera, bilo da se radi o privatnoj ili javnoj, onemogućava njihovu istinsku emancipaciju i sticanje moći. Naizgled nezavisne i na vrhu društvene piramide moći, Papa Džoun, Izabela, Marlin, Nel i Vin morale su se odreći

vlastitih osjećanja i majčinstva ne bi li ostvarile svoj i dalje upitni uspjeh.⁴ Osim patrijarhalnog ugnjetavanja, nije zanemarljivo ni ekonomsko koje reprodukuje patrijarhalno održavanje ženske inferiornosti, samo u ovom slučaju na tržištu rada. Prema navodima feministkinje Hajdi Hartman, poslovna segregacija čak predstavlja primarni mehanizam u kapitalističkom društvu kojim se uspostavlja superiornost muškaraca nad ženama, jer oni pri dnu ljestvice – uglavnom žene – uvijek imaju i najmanju platu (1976:pp.137–139). Slično mišljenje iskazano je i u zvaničnoj platformi, odnosno manifestu radikalnih feministkinja iz 2001. godine, gdje stoji: 'Nijedna kapitalistička partija ne može se istinski boriti za postizanje ili poboljšanje punih ženskih prava, jer je svaka od njih lojalna sistemu koji ostvaruje ogromnu dobit na osnovu inferiornog statusa žena' (*The Radical Women Manifesto*, 2001:p.58). Tako Dženin, zbog budućih porodičnih planova, mora da se zadovolji najslabije plaćenim poslom jer je onaj najbolji rezervisan za slobodne žene ili 'razbijačice', kako ih naziva gđa Kid. Dženinin primjer služi kao izvrstan pokazatelj kako patrijarhat u sadejstvu sa kapitalističkim ekonomskim sistemom podjarmljuje čak i modernu ženu smještajući je u tradicionalno bezizlaznu situaciju.

Nekongruentnost između navodne moći žena i njihovog nikad prekinutog ugnjetavanja (kapitalističkog, kao i patrijarhalnog), odnosno između Marlininog uspjeha i neuspjeha većine ostalih žena, najupečatljivije je iskazana kroz lik njene sestre Džoj's i njihov međusobni konflikt kojim se drama i završava. Poslednji čin vremenski je izmješten iz hronološkog dramskog narativa jer se radnja prikazana u njemu, kao i scene iz agencije iz drugog čina, odvijaju godinu dana prije slavljeničke večere iz prvog čina. Na ovaj način, Keril Čerčil dodatno problematizuje postavke liberalnog feminizma koji zagovara spornu koncepciju negativne slobode: naime, ono što publika prvo vidi jeste uspješna Marlin, da bi tek u trećem činu spoznala cijenu koju je platila ona, a još više njena sestra Džoj's i napuštena kćerka Endži za postizanje ovog uspjeha.

Džoj's je Marlinina sušta suprotnost i predstavlja sve ono od čega je ova pobjegla. Nakon što ju je ostavio muž, Džoj's radi četiri posla da bi izdržavala sebe i svoju (a zapravo sestrinu) kćerku, istovremeno se brinući za dobrobit svojih već ostarjelih roditelja. Ona se takođe čvrsto protivi kapitalističkoj politici individualizma i

⁴ Da još jednom istaknemo: Uprkos mišljenju same autorke koja kaže da materinstvo nije centralna tema drame (prisjećamo se Lorensove napomene da treba vjerovati priči, a ne piscu!), mi prihvatamo tezu Nensi Čodorov da je upravo uloga majke bitna ideološka alatka i instrument kontrole nad ženama; sentimentalizujući materinstvo, sistem žene pretvara u saveznike u procesu sopstvene eksploatacije. Ovo, međutim, nikako ne znači da K. Čerčil želi da sentimentalizuje materinstvo, niti da drama pledira, ili čak prihvata izbor koji čine sve gorenavedene žene, koje se opredjeljuju za uspjeh ne samo odričući se materinstva već žrtvujući djecu koju već imaju.

sebičnom karijerizmu Margaret Tačer za koji se Marlin zalaže. Džois gaji suprotne socijalističke ideje i njen prezir prema svemu buržoaskom ne može da umanjni ništa osim samog sloma kapitalističkog sistema, odnosno potpunog ukidanja privilegovanih viših klasa: 'Pljunem na svaki rols-rojs koji prođe ili ga zagrebem prstenom (...) Mrzim krave za koje radim/ i njihovo prljavo suđe sa jebenom francuskom teletinom (...) Ništa se nije promijenilo niti može da se promijeni dok su oni na vlasti' (Churchill, 1990:pp.139–140). U ovom trenutku ne možemo a da se ne osvrnemo na tumačenja nekih kritičara koji potvrđuju našu opasku, iskazanu već u uvodu rada, da većina zapravo predstavlja čuvaru sistema. Tako, na primjer, Entoni Dženkins i Hari Lejn više saosjećanja pokazuju prema Marlin nego prema Džois iako je ona očigledno žrtva patrijarhalno-kapitalističkog sistema – ili upravo zbog toga. Pokušavajući da opravdaju Marlinino ponašanje i njen životni odabir kao jedinu prihvatljivu alternativu u datim društvenim okolnostima, oba ova autora oštro kritikuju i osuđuju Džoisin navodni 'kruti socijalizam' smatrajući, štaviše, njeno političko uvjerenje posljedicom klasne mržnje i djetinjastog prkosa (!) (Jenkins, 1998:p.14; Lane, 1998:p.62).

U sceni ovog konflikta K. Čerčil zapravo pokazuje najjasnije nedostatke liberalnog, ali donekle i radikalnog feminizma da bi istovremeno osnažila poziciju socijalističkog feminizma. Kako smo već spomenuli u uvodu ovog poglavlja, prva dva tipa feminizma i sama su zastranila nudeći neadekvatna rješenja ženama u modernom patrijarhalnom društvu koje im i dalje predviđa tradicionalnu ulogu supruge/domaćice ili, pak, ulogu 'neženstvene' žene⁵: radikalni feminizam isključujući muškarce iz političke i bilo koje druge borbe, te uzdižući materinstvo i žensko iskustvo uopšte kao dovoljno i adekvatno rješenje za sve vrste diskriminacije, a liberalni feminizam odbacivanjem ne samo sentimentalizovanog, manipulativnog ideološkog koncepta majke već materinstva uopšte. Sama Marlin se, kao što smo vidjeli, opredijelila za ovu drugu opciju, ali jednim dijelom i za prvu. Ona, naime, doživljava muškarce kao drugorazrednu zabavu i sredstvo zadovoljavanja fizičkih potreba ne uviđajući pritom koliko se njeno ponašanje uklapa u tradicionalni ideal muškog superiornog egotizma: 'Kome oni trebaju? Meni da. Ali više od toga potrebno mi je uzbuđenje. I zato idemo, jašemo pravo u zalazak sunca. Mislim da će osamdesete biti izvanredne... Za mene/ Ja idem pravo ka vrhu' (Churchill, 1990:p.137). Otuda njeno fanatično divljenje prema Margaret Tačer: 'Ona je

⁵ U klasifikaciji Ursule le Gvin postoje dvije kategorije žena u savremenom patrijarhalnom društvu: domaćice i 'propali slučajevi'. U ovu potonju heterogenu grupu ona ubraja sve unesrećene, a omražene žene koje se ne ubrajaju u kategoriju domaćice: 'stare cure, jalovuše, bezosjećajne kučke, frigidne supruge, lezbače, mirotvorke, neženstvene'. Po ovoj kategorizaciji Marlin bi bila jedan od propalih slučajeva koji uživa divljenje i ljubav i ženskih i muških ženomrzaca (Guin, 1986).

opaka dama, Megi. Njoj bih dala posao / Samo treba da istraje tamo gore (...) Prva žena premijer. Strava. Svaka čast. Bravo' (138). Ono što Marlin ne vidi jeste da ona i Margaret Tačer pripadaju onoj vrsti žena za koje Ursula le Gvin kaže da se 'oblače za uspjeh, nose dizajnerske aktovke, ubijaju za unapređenje i piju viski. One žele da kupe svoj ulaz u svijet muškaraca ne pitajući za cijenu' (1986). K. Čerčil direktno kritikuje ovakav stav progovarajući kroz Džoj: 'Koja je poenta imati ženu za premijera ako je to ona? Pretpostavljam da bi ti voljela i Hitlera da je bio žena. Gđa Hitler. Svaka čast, Hitlerina' (Churchill, 1990:p.138). Kao što su ranije muška dostignuća ovisila o potčinjavanju i iskorištavanju žena, logika liberalnog feminizma o uspjehu žena počiva na potčinjavanju i iskorištavanju drugih žena, kao u slučaju Marlin koja je ostvarila sebe, ali na račun svoje mnogo neispunjenije sestre, a naročito kćerke koja, po njenoj sopstvenoj hladnokrvnoj procjeni, 'neće uspjeti' (Churchill, 1990:p.120). Kritika liberalnog feminizma Keril Čerčil pokazuje da prisvajanje moći od strane žena ne znači ništa ukoliko ta žena ne mari za interese slabijih i nemoćnih, te stoga ne može da predstavlja feminističku pobjedu (Nightingale u Vasile, 2010:p.252).

U ovom kontekstu čini se opravdanom teza da Marlin zapravo pripada vrsti instrumentalizovane žene kojima se K. Čerčil bavila i u svojim ranijim dramama, a čije se slavne prethodnice mogu naći u djelima najvećih umjetnika od grčkih tragičara do Šekspira; oni nisu koristili pojam feminizam, ali su najrječitije razotkrili patrijarhalni sistem upravo kroz analizu žena koje su se tim vrijednostima uspjele prilagoditi. U tom smislu, Marlininu dvojnicu pronalazimo u Marion, protagonistkinji drame *Posjednici (Owners)*, koja je, prema spornim mjerilima liberalne doktrine, takođe u potpunosti *uspjela*: ona je bogata vlasnica mnogobrojnih nekretnina čija je riječ neprikosnoveni zakon kako kod kuće, tako i u kancelariji; ona potpuno dominira ljudima iz svog okruženja ne mareći za njihova osjećanja i eventualne potrebe rukovodeći se egoističnom radnom etikom i muškim stavom da ona 'može sve': 'Mi, muškarci sudbine, dobijemo ono što želimo pa makar nas ono uništilo' (Churchill, 1996:p.31). I zaista, da bi postigla ovaj *uspjeh* i što uspješnije se identifikovala sa patrijarhalnom, odnosno kapitalističkom tradicijom, Marion se najprije odriče svog ženskog identiteta, a onda svoju životnu kreativnu energiju preusmjerava na *najbitniju* od svih sfera modernog života u kapitalističkom društvu – stvaranje profita. Marionin preobražaj i svjesno prihvatanje monstroznih pravila kapitalističkog sistema u kome je, kako napominje profesorka Nataša Tučev, jedini mogući pravac razvoja od 'posjedovanog' ka 'posjedniku', odnosno 'od žrtve do krvnika' (2002:p.34), vidljiv je u njenom monologu gdje ona sebe poredi sa Džingiskanom:

*Kako se top-djevojke pretvaraju u hitlerine?:
feminističko-socijalistička analiza drame Keril Čerčil Top djevojke*

‘Svako od vas misli da ću popustiti. Jer sam žena, jelda? To bi trebalo da znači da sam plemenita. Trebalo bi da razumijem osjećanja žene koja traži svoje dijete nazad. E pa ne razumijem. Neću da razumijem. Mogu i ja biti strašna kao i svi ostali. Vojnici su mačevima probijali nevine. I ja mogu masakrirati. Bacati u peć. Zašto ja ne bih mogla biti Džingis-kan? Carstva se rađaju samo ubistvima. Nećete me pokolebati.’ (Churchill, 1996:p.63)

Kritični momenat u drami dešava se na samom njenom kraju kada Marion, u stilu Eshilovog Agamemnona, ali i Marlin iz *Top-djevojke*, žrtvuje dijete zarad vlastitih sebičnih ciljeva, ravnodušno zatrpavajući i poslednje ostatke svoje ljudskosti: ‘Nisam ni slutila da mogu da uradim nešto poput ovoga. Ja sam sada u stanju da uradim bilo šta. Ja tek počinjem da otkrivam šta je sve moguće’ (Churchill, 1996:p.67). Da žrtvovanje djece i amputiranje ženskog dijela ličnosti ide ruku pod ruku, očito je i na primjeru Šekspirove junakinje Lejdi Magbet koju bismo mogli opravdano nazvati prvom *top* djevojkom. Prisjetimo se samo jezive, ali moćne, scene u kojoj Lejdi Magbet poziva duhove, ‘ubistva prislužnike’, da je liše njene ženske samilosne i ljubavi posvećene prirode kako bi sprovela svoj ubilački naum, po svemu oprečan suštastvu ove prirode, a potom i konačnog monstuoznog produkta jedne ideološki uslovljene transformacije koji svoju nečovječnost iskazuju ovim riječima:

‘Dojila decu ja sam, te i znam
Kako se nežno voli dojenče;
Pa ipak ja bih, još dok mu se oči
Na mene smeše, bradavicu svoju
Iz bezubih mu desni otrgla
I prosula mu mozak, da sam se
Zaklela tako k'o što se na ovo
Zakleste vi.’ (Šekspir, 1966:p.266)⁶

⁶ Ovaj niz *uspješnih* djevojaka (zapravo Hitlerina, kako bi ih nazvala K. Čerčil) – Lejdi Magbet, Marion, Marlin – dakako, ima brojne pandane izvan svijeta književnosti, kao što su već spomenute Čelična Lejdi i Madlen Olbrajt, ali i trenutno aktuelna Hilari Klinton, koju američka društvena kritičarka Lucijana Bone naziva modernom Agripinom i poredi sa ‘mitološkim baziliskom’ i ‘kraljicom među zmijama’ (aludirajući na konvenciju američke Demokratske stranke kao na ‘zvjerinjak’). U svom članku *The Elective Affinities of Hilary Clinton* L. Bone podsjeća na krvožednu osvajačku politiku H. Klinton: ‘ona je obećala da će bombardovati Iran. Sprovela je i kontrolisala uništenje Libije. Organizovala je vojne udare u Paragvaju i Hondurasu. Njen tim neokonzervativaca pri Stejt Departmentu finansirao je i organizovao vojni udar u Ukrajini, postavio naciste na čelo ukrajinskih političkih, vojnih i kulturnih ustanova, započeo građanski rat (sve vrijeme nazivajući Putina *Hitlerom*). Klintonova, kao savremena predstavica liberalnog feminizma, kako stoji na zvaničnoj stranici Wikipedije u članku o liberalnom feminizmu, očigledno predstavlja najvatreniju ratnu huškačicu na savremenoj političkoj sceni, odnosno najopasniju prijetnju po mir na čitavom svijetu. Vidi: Luciana

Po ugledu na svoje prethodnice, kako iz drugih književnih dijela, tako i iz prvog čina iste drame, Marion takođe plaća cijenu uspjeha odričući se svoje kćerke Endži. Međutim, malo kritičara insistira na tome da je Marlinina žrtva ipak mnogo manja cijena u odnosu na slutnju da je napuštena i nevoljena sa kojom će Endži morati da se izbori. Iako sporedan lik, kao što je uglavnom slučaj sa djecom u dramama K. Čerčil, Endži igra izuzetno važnu ulogu u ovoj drami: najprije, njeno postojanje negativno je motivisalo ambiciju njene majke Marlin i istovremeno stvorilo nepremostiv jaz između Marlin i Džojks, kojoj je nametnuto majčinstvo dodatno oduzelo ionako male šanse na tržištu rada i polju obrazovanja. Uхваćena u sukob sestara, klasnih pozicija i različitih ideologija, Endži takođe ima ulogu nepobitnog argumenta i potvrde socijalističkog stanovišta koje zastupa njena pomajka Džojks. Prekidajući praznu tiradu svoje sestre o 'slobodnim ljudima u slobodnom svijetu', te o besklasnom društvu u kome 'svi mogu postići sve ukoliko posjeduju prave kvalitete', Džojks podriva Marlininu moralno sumnjivu filozofiju jednostavnim pitanjem 'A šta ako ne posjeduju?' imajući na umu upravo *neadekvatnu* Endži:

MARLIN: Ako su glupi, lijeni i preplašeni, ja im neću pomoći da nađu posao, zašto bih?

DŽOJS: A šta je sa Endži?

MARLIN: Šta je sa Endži?

DŽOJS: Ona je glupa, lijena i preplašena. Šta ćemo s njom?

MARLIN: Previše je potcjenjuješ. Biće ona u redu.

DŽOJS: Mislim da neće, nažalost. Mislim da će njena djeca jednom pričati o tome kakav je bijedan i promašen život ona imala. Ako bude imala djecu. Jer se ništa nije promijenilo i neće sa njima na vlasti.

MARLIN: Njima, njima. / Mi i oni?

DŽOJS: A ti si jedna od njih.

MARLIN: A ti si mi, divni mi, i Endžini mi / i mamini i tatini mi.

DŽOJS: Da, upravo tako, a ti si oni. (Churchill, 1990:p.140)

Buran razgovor između sestara – koji sadrži niz spornih političkih, licemjernih i kliširanih stavova, a među njima i onaj o Reganu kao romantizovanom heroju zapadnog svijeta koji ga štiti od 'nadolazeće horde crvenih' – završava se jasnom konfrontacijom između *nas* i *njih*, odnosno između potlačenih Džojks (i Endži) i privilegovanih Marlin širom svijeta. Čak i nakon što Marlin pokuša da pridobije Džojks za prijatelja igrajući na kartu sestrinstva i rodbinskih veza ('Ali bez obzira na sve, mi smo ipak prijatelji') i na taj način nesvjesno pokušavajući da razdvoji ličnu i

Bohne, The Elective Affinities of Hilary Clinton, *CounterPunch*, August 5, 2016, available on <http://www.counterpunch.org/2016/08/05/the-elective-affinities-of-hillary-clinton/> Preuzeto: 27. 8. 2016.

javnu sferu, što je zapravo jedna od glavnih konformističkih strategija antifeminizma i reakcionarne politike uopšte, Džojsova ostaje nepokolebljiva i neosjetljiva na dvoiličnu emotivnu igru svoje sestre: 'Mislim da nismo, ne' (Churchill, 1990:p.141).

Posljednje riječi ove drame izgovara ostavljena Endži najvjerovatnije budeći se iz košmara, ali sasvim moguće i kao komentar na svađu između Marlin i Džojsova: 'Strašno'. Međutim, imajući u vidu nekonvencionalnu strukturu drame u kojoj ova scena zapravo pripada jednom prošlom trenutku nakon koga, kako nam je poznato na osnovu prvog i drugog čina, ne slijedi optimistična budućnost Marlininih 'sjajnih osamdesetih', već, prije bi se moglo reći, Džojsova turobna vizija budućnosti, Endžine riječi mogu se shvatiti proročanski, kako primjećuje i reditelj Staford-Klark, dugogodišnji bliski saradnik K. Čerčil:

'Trenutak kada Endži kaže *strašno* djeluje nevjerovatno zastrašujuće na sceni. Čitava drama je strašna, da upotrijebim njen izraz, i zastrašujuće je proročanska jer na pragu tačeroških osamdesetih postulira tezu da su oni slabiji i manje talentovani isti oni koji će biti pritjerani uz zid. Naravno, upravo to se i desilo (u Britaniji). Osvrćući se nazad, kad se sjetiš koliko je porastao broj onih koji prose na ulicama i shvatiš kako bi [taj prizor] morao izgledati šokantno u kontekstu ranih osamdesetih, tada vidiš koliko je drama zaista proročanska.' (citirano u Goodman, 1998:p.96)

U kontekstu Benjaminove teorije, Endžina dirljiva slika na kraju drame neodoljivo podsjeća na Benjaminovog *anđela istorije*, kako je tumači Viktorija Bazin. Prema njenim riječima, 'ovaj anđeo posmatra kako se krhotine modernog destruktivnog doba gomilaju pod njegovim nogama koje samo što nisu krenule putem ka budućnosti. Endži je i bukvalno kćerka svoje majke u smislu da ona predstavlja plodove konkurentnog Marlininog rada, tačnije otpad i ruševine ostale nakon modernog napretka' (Bazin, 2006:p.21). Imajući u vidu otpor koji pruža prema progresivnom tumačenju istorije, dramu treba shvatiti kao apel za promjenom i kao nadu da je ova društvena promjena, koja neće ostaviti po strani ni Endži niti one slične njoj, ipak moguća. Kako kaže redatelj Kejsi Stangl, 'sve dok su razne Endži među nama, ne možemo biti ponosni na razne Marlin' (2003:p.27).

Literatura

1. Adishesiah, S. (2009) *Churchill's Socialism: Political Resistance in the Plays of Caryl Churchill*. Cambridge Scholars Publishing.
2. Bazin, V. (2006) [Not] Talkin 'bout my Generation: Historicizing Feminisms in Caryl Churchill's *Top Girls*. *Studies in the Literary Imagination*. 39.2. Georgia State University.
3. Benjamin, W. (1968) *Illuminations*. New York, Schocken Books.
4. Betsko, K. & Koening R. (1987) *Interviews with Contemporary Women Playwrights*. New York, Beech Tree Books (A Quil Edition).
5. Billington, M. (1983) *The Guardian*. 9 Feb. U: Fitzsimmons L. (ed.) *File on Churchill*. Methuen Drama.
6. Bohne, L. (2016) The Elective Affinities of Hillary Clinton. *CounterPunch*. August 5, 2016. <http://www.counterpunch.org/2016/08/05/the-elective-affinities-of-hillary-clinton/> [Accessed 29th May 2023]
7. Buse, P. (2001) *Drama+Theory: Critical approaches to modern British drama*. Manchester and New York, Manchester University Press.
8. Cameron, R. (2009) From *Great Women* to *Top Girls*: Pageants of Sisterhood in British Feminist Theater. *Comparative Drama*. Volume 43. No. 2.
9. Chodorow, N. (1979) Mothering, male dominance, and capitalism. U: Eisenstein Z. (ed.) *Capitalist Patriarchy and the Case of Social Feminism*. London, New York, Monthly Review Press.
10. Churchill, C. (1990) *Plays Two: Softcops, Top Girls, Fen, Serious Money*, Methuen.
11. Churchill, C. (1996) *Plays One: Owners, Traps, Vinegar Tom, Light Shining in Buckinghamshire, Cloud Nine*, Methuen.
12. Churchill, C. (1990) *Shorts: Lovesick, Abortive, Not...Not...Not...Not...Not Enough Oxygen, Schreber's Nervous Illness, The Hospital at the Time of the Revolution, The Judge's Wife, The After-Dinner Joke, Seagulls, Three More Sleepless Nights, Hot Fudge*. Nick Hern Books.
13. Cohn, R. (1995) Reading and Teaching: Maria Irene Fornes and Caryl Churchill. *Anglo-American Interplay in Recent Drama*. Cambridge University Press.
14. Coveny, M. (1983) *Financial Times*. 8 Feb. U: Fitzsimmons, L. (ed.) *File on Churchill*. Methuen Drama.
15. Figs, E. (1986) *Patriarchal Attitudes: Women in Society*. New York, Persea Books.
16. Fitzsimmons, L. (1989) *File on Churchill*. Methuen Drama.
17. Gems, P. (1992) *Queen Christina*. U: Innes C. (ed.) *Modern British Drama 1890–1990*. Cambridge University Press.
18. Goodman, L. (1998) Overlapping dialogue in Overlapping Media: Behind the scenes of *Top Girls*. U: Rabillard, S. (ed.) *Essays on Caryl Churchill: Contemporary representations*. Winnipeg, Buffalo, Blizzard Publishing.

*Kako se top-djevojke pretvaraju u hitlerine?:
feminističko-socijalistička analiza drame Keril Čerčil Top djevojke*

19. Guin le, U. (1986) *Bryn Mawr Commencement Address*.
20. Hartmann, H. (1976) The Historical Roots of Occupational Segregation: Capitalism, Patriarchy, and Job Segregation by Sex. *Signs*. Vol. 1. No. 3. Women and the Workplace: The Implications of Occupational Segregation. University of Chicago Press.
21. Jenkins, A. (1998) Social relations: An Overview. U: Rabillard, S. (ed.) *Essays on Caryl Churchill: Contemporary representations*. Winnipeg, Buffalo, Blizzard Publishing.
22. Lane, H. (1998) Secrets as Strategies for Protection and Oppression in *Top Girls*. U: Rabillard, S. (ed.) *Essays on Caryl Churchill*. Winnipeg, Buffalo, Blizzard Publishing.
23. Šekspir, V. (1966) *Magbet u: Celokupna dela Viljema Šekspira*. Knjiga 5. 2. Izdanje. Beograd, Kultura.
24. Stangl, C. (2003) *Top Girls Study Guide*. Guthrie Theater.
25. Sullivan, V. D. (1997) Caryl Churchill. *British Writers* (Supplement IV). George Stade and Carol Howard (under the auspices of the British Council). New York, Scribner.
26. *The Radical Women Manifesto* (2001) Platform. Socialist Feminist Activist Organisation.
27. Tučev, N. (2002) Alienated lives: having as a dehumanizing mode of existence in Caryl Churchill's *Owners*. *Facta Universitatis: Linguistics and Literature*. Vol. 2. No 9. Niš, University of Niš.
28. Vasile, G. (2010) The Female Voices in Caryl Churchill's *Top Girls* (1982): Sisters or Foes. *Anagnorisis*. 1.

Svjetlana R. Ognjenović
University of East Sarajevo
Faculty of Philology in Pale
Department of English Language and Literature

**HOW DO TOP GIRLS TURN INTO HITLERINAS?: A
FEMINIST-SOCIALIST ANALYSIS OF CARYL CHURCHILL'S
PLAY *TOP GIRLS***

Summary

The play *Top Girls* (1982) is certainly one of the most significant, most performed and most studied plays of modern British theatre. Generally, the interpretations of this piece are based on feminist theory and refer to such issues as the conflict between radical and liberal feminism, which is also mentioned and commented on in this paper. However, our focus lies on the interrelations between patriarchy and capitalism, as well as limited options for women within these two oppressive systems. In order to achieve our goal and present the ways in which, in the words of Zillah Eisenstein, the *capitalist patriarchy* work, apart from her study, we will refer to the works

of Linda Gordon, Nancy Chodorow, Heidi Hartmann and Eva Figs. Our purpose is to show that women's social status and their life standard cannot and should not be identified with the relatively rare success of individual women - such as Marlen who is the protagonist of the play or Margaret Thatcher who is presented as her role model – who had to embrace traditional male and capitalist values of competitiveness and selfishness in order to achieve their suspicious success. In this paper, we wanted to point out that unless women in power show understanding and empathy to other, less privileged, women, their leading positions and their *top girls* status do not imply female empowerment and cannot be taken as a feminist victory.

► **Key words:** feminism, patriarchy, capitalism, socialism, motherhood.

Preuzeto: 30. 5. 2023.
Korekcije: 30. 11. 2023.
Prihvaćeno: 5. 12. 2023.

Мирјана М. Секулић¹
Универзитет у Крагујевцу
Филолошко-уметнички факултет
Катедра за хиспанистику

ПРВИ СВЕТСКИ РАТ У ДЕЛУ ВИСЕНТЕА БЛАСКА ИБАЊЕСА

Апстракт: У раду се преиспитује слика Првог светског рата коју шпански писац и новинар Висенте Бласко Ибањес конституише у делима историје и фикције. Рад се бави публицистичким текстовима Бласка Ибањеса, сакупљеним у вишетомној историји Првог светског рата (Historia de la Guerra europea de 1914) и романом Четири јахача Апокалипсе (Los cuatro jinetes del Apocalipsis). Тумачимо представе узрока рата, уз посебан осврт на питање модерног рата и новина које доноси, налазимо паралеле, сличности и разлике између представа у роману и историјском делу. Циљ је преиспитивање историјског и културолошког контекста у којима аутор изриче одређене судове о рату, а затим и о немачком народу, уз акценат на то како се предратна германофилија мења у германофобију изражену у анализираном роману и Историји.

Упркос поједностављеним опозицијама хуманизма и милитаризма у роману, аутор улази у знатно сложенија тумачења различитих аспеката савременог и модерног рата у Историји. У том смислу издвајамо његово схватање фатализма рата и судбинску периодичност коју му приписује. Но, ипак, текстови Висентеа Бласка Ибањеса, закључујемо, изражавају оптимизам у човечанство и постојање жеље за више правде, слободе и братства.

Кључне речи: историја, Први светски рат, Висенте Бласко Ибањес, Historia de la Guerra europea, Los cuatro jinetes del Apocalipsis.

1. Шпанија и Први светски рат

Период пре почетка Првог светског рата у Шпанији био је обележен постојањем многих политичких фракција, нестабилношћу власти и кратким

¹ msekulic@filum.kg.ac.rs

животом Парламента (Juliá, 2007:p.46). Од 1913. године на челу владе био је Едуардо Дато (Eduardo Dato), човјек конзервативне оријентације. Током две године власти Дато је донео одлуку да Шпанија не уђе у Први светски рат и заузме политику неутралности упркос споразумима из 1907. године који су земљу везивали за силе Антанте. Дато је и сам упркос германофилији конзервативаца остао неутралан у великим расправама које су се у Шпанији покренуле поводом рата. Сматрао је да Шпанија не поседује ни мотиве за учешће у сукобима, али ни војна и економска средства за то. Понсе Мареро наводи да би искорак из неутралног положаја угрозио већ пољуљану друштвену и политичку стабилност Шпаније, као и режим монархије (2008:p.1). Међутим, споменути споразум доводи у питање шпанску неутралност будући да су Француска и Велика Британија настојале да искористе шпанску трговачку зависност. Исти аутор наводи и да је сам краљ Алфонсо XIII (Alfonso XIII), упркос подршци француском краљу, подржавао неутралност надајући се да ће у одређеном моменту Шпанија добити прилику да иступи као посредник у постизању мира између великих сила и тиме активно интервенисати у међународној политици, а и побољшати свој положај (Ponce Magrero, 2008:p.1–2). Упркос тим циљевима, неутралност се показала као декларисање шпанске немоћи.

У Шпанији је у овом периоду дошло до постепене миграције из руралних крајева у градове, пада активне руралне популације и пораста на пољу индустрије и трговине, што је типично за процес индустријализације и модернизације (Juliá, 2004:p.51). Први светски рат променио је основе продуктивне структуре у Шпанији и утицао на развој економије, док је након рата дошло до кризе која је резултирала диктатуром Прима де Ривере (Miguel Primo de Rivera). Притисак који су вршиле Француска и Велика Британија на економском плану резултирао је шпанском испоруком намирница и војних производа, док су шпански радници замењивали француске у фабрикама током њиховог боравка на фронту. Ратни сукоби представљали су подстицај за шпанску спољну трговину отварајући нову етапу у економској историји земље (García Delgado & Jiménez, 2007:p.367). Шпански извоз доживљава снажан раст током ратног периода, међутим, тај раст и богаћење земље настали су захваљујући посебним и пролазним околностима, те је након рата дошло до тзв. 'кризе мира'. Како наводе Гарсија де Кортасар и Гонсалес Весга, економска еуфорија представљала је просту успомену већ 1917. године (2009:p.526).

Сам краљ Алфонсо XIII био је германофил и своју подршку исказивао је у писмима директно упућеним немачком краљу Вилхелму. Немачка власт је шпанску неутралност гледала благонаклоно, јер због економског и географског

положаја зависног од савезничких сила Шпанија није могла ништа друго да учини. Савезници су делили став да је и за њих најбоља неутралност Шпаније. Отуд, шпанска неутралност у рату није била само одлука шпанске власти већ и зараћених сила (Ponce Marrero, 2008:p.8–9), чиме постаје израз немоћи да заузме било који други став у рату.

Званична одлука о неутралности Шпаније била је у супротности са ставовима јавног мњења у земљи. Неутралност се ограничавала на *Службени гласник* (*La Gazeta*) у коме је 30. јула прокламована, док шпански дух није био неутралан ни равнодушан, већ подељен на германofile и присталице савезника који су се изједначавали са франкофилима. Међу интелектуалцима и писцима вођене су оштре расправе у штампи, на митинзима и преко манифеста подршке једној или другој зараћеној страни. Рамон Перес де Ајала (Ramón Pérez de Ayala) саставио је *Манифест шпанских интелектуалаца* (*El manifiesto de los intelectuales españoles*, 1915) који су у знак подршке савезницима као носиоцима идеала праведности потписали многи интелектуалци. Одговор на овај текст био је *Германофилски манифест* (*Manifiesto germanófilo*) Хасинта Бенавентеа (Jacinto Benavente), који је величао немачку културу. Међу онима који су стали на страну савезника нашли су се Мигел де Унамуно (Miguel de Unamuno), Мануел Асања (Manuel Azaña), Антонио Мањадо (Antonio Machado), Хосе Ортега и Гасет (José Ortega y Gasset), Висенте Бласко Ибањес (Vicente Blasco Ibáñez) и многи други. Унамуно је, примера ради, шпанску неутралност тумачио као израз моралне неспособности и недостатка политичке и војне организације, за шта криви саму монархију. Такође, он неутралност поистовећује са солидарношћу са германизмом, милитаризмом и диктатуром, односно негацијом идеала правде и културе, с којима се изједначавају савезничке земље (Fusi, 1999:p.52).

Бласко Ибањес нарочито се издваја у овој групи, јер је са почетком рата дошло до значајног заокрета у његовим ставовима према Немачкој. Наиме, овај писац био је велики поштовалац и заслужан је за ширење германске културе у Шпанији. Објављивао је дела Фридриха Ничеа, а дивљење према музици Ричарда Вагнера (Maine, 2010:p.216) исказао је у роману *Међу наранџама* (*Entre naranjos*, 1900). Од 1914. године Бласко Ибањес биће један од аутора који ће допринети конструисању негативне слике немачке културе у Шпанији, а његов пропагандни роман *Четири јахача Апокалипсе* (*Los cuatro jinetes del Apocalipsis*, 1916) постићи ће славу и ван европског континента, нарочито у САД. Роману се углавном одриче велика књижевна вредност, али због пропагандних циљева и нарочито одбране идеала правде и слободе, био је веома цењен и превођен на многе језике (Gonzalo-Blanco, 2009).

2. Висенте Бласко Ибањес у Првом светском рату

Први светски рат затекао је Висентеа Бласка Ибањеса у Паризу на повратку из Аргентине. Како наводи Родригес Магда, овај шпански аутор био је свестан да живи у времену важних историјских догађаја и његова реакција је трострука: жели да забележи догађаје, да пропагандом допринесе Француској и стекне корист од свега тога (2014/15:p.213). Стога почиње да објављује низ чланака и хроника о рату, а затим с пуно ентузијазма осмишљава грандиозан пројекат *Историје европског рата* (*Historia de la Guerra Europea*) у више томова. Само пар месеци након почетка Првог светског рата Бласко Ибањес започео је објављивање недељних свезака од тридесет и две странице великог формата о ратним збивањима које ће издавачка кућа *Прометеј* (*Prometeo*) из Валенсије у периоду од 1914. до 1919. године објавити у виду девет томова *Историје европског рата* (Gascó Contell, 2012:p.152).

Историја европског рата подељена је на девет томова, по одлуци самог издавача, док унутрашња структура одражава Ибањесову тежњу према линеарности и организованости текстова. Међу томовима постоје разлике у тону и мери учешћа самог аутора, будући да не само да је користио стране изворе за своје чланке, већ је имао и сараднике који су му помагали у састављању *Историје*. У прва три тома присутан је препознатљив стил аутора, од четвртог до седмог тома укључује велики број војних анализа и новинских чланака преузетих из других извора (претежно листови *Le Temps* и *L'Illustration*), док последња два тома поново показују лични печат Бласка Ибањеса у политичким анализама (Lechado, 2014:p.27).

Родригес Магда појашњава да је жеља за остваривањем оваквог пројекта проистекла из искрене привржености Француској, коју се шпански писац не устручава да јавно искаже (2014/15:p.214). Тумачећи Ибањесове наводе, поменуто ауторка доказује да он Француску изједначава са слободом, владавином права и правдом, неопходном да се укроте дивље звери. Овај шпански аутор, дакле, не заузима неутралан положај, већ показује отворену наклоност према савезницима и учествује у разним пропагандним активностима у корист савезничких земаља. Будући да је Ибањесова франкофилија била несумњива, а при том је већ био реномирани писац, Ремон Поенкаре, председник Француске, лично му је издао дозволу да посећује фронтове у близини Париза ради сакупљања грађе за писање романа о рату, што је такође била молба председника. Бласко Ибањес желео је да буде пионир у приповедању рата (Viciano, 2014/15:p.65) и радо прихвата позив француског председника почетком 1915.

године да посети фронтове. На тај начин постао је привилеговани сведок ратних збивања.

Иако се Бласко Ибањес првенствено поставио као хроничар ратних збивања, мотивисан догађајима из Првог светског рата написао је три романа: *Четири јахача Апокалипсе*, *Маре Нострум* (*Mare Nostrum*, 1918) и *Непријатељи жене* (*Enemigos de la mujer*, 1919). Овај шпански аутор, као следбеник Бенита Переса Галдоса (Benito Pérez Galdós) и Емила Золе, сматрао је да роман треба да буде инструмент за анализу и преношење знања о савременој стварности, при чему ваља поштовати принцип посматрања или сведочења догађајима. Роман тако постаје студија савремених догађаја у форми реалистичког и натуралистичког романа (Caudet, 2016/17:p.22). Овим ставом такође се показује ауторово схватање да роман поседује способност утицаја на друштво. Како се даље наводи у студији, Бласко Ибањес није правио велике разлике између политичког активизма и књижевног или публицистичког стваралаштва, будући да је све било усмерено ка истом циљу.

3. Писати о Првом светском рату

На почетку првог тома *Историје европског рата* Висенте Бласко Ибањес тврди да му је намера да ‘приповеда развој и страхоте једног монструозног рата у поређењу са свим другим ратовима, рата који почиње 1914. године и за који нико не зна када ће се завршити’². Историју аутор посматра као причу о ратним узроцима, токовима и ужасима, што је позиција коју ће потврдити и писањем романа *Четири јахача Апокалипсе*.

Полазећи од Мишлеовог става да је *Историја* заправо васкрснуће, Бласко Ибањес коментарише да у писању историје савремених догађаја није потребно васкрсавати чињенице, будући да су аутори истовремено и сведоци догађаја. Овај шпански писац донекле прави метаисторијску белешку о савременој позицији из које настоји да пише *Историју*. Свој положај сматра и привилегованим, те тврди да је једноставније писати историју и поткрепити је директним сведочанствима учесника који још могу да проговоре о догађајима. Затим додаје и како су ужаси овог јединственог рата блиски посматрачу, што њихове текстове чини сведочанствима нечасности, односно повицима огорчености и разочарења (Blasco Ibáñez, 1920 (I):p.12).

² Сви цитати из *Историје европског рата* преводи су ауторке текста.

‘Vamos á relatar el desarrollo y los horrores de una guerra monstruosa entre todas las guerras, que empieza en 1914 y nadie sabe cuándo terminará.’ (Blasco Ibáñez, 1920 (I):p.12)

Рат се одвија пред онима који о њему пишу и о њему сведоче, чиме се писање о њему претвара у хронику. Као хроничар, Бласко Ибањес тврди да намерава да буде непристрастан, но уједно исказује схватање да историја упркос настојањима никада није била написана без уплитања осећања. Шпански писац има у виду да савременици с тугом посматрају догађаје, односно да не могу остати мирни пред страхотама које се одвијају. Будући да је и сам у тој позицији, односно да му недостаје временска и емотивна дистанца, он налази оправдање да му је немогуће остварити објективност у приповедању догађаја. Иако је странац у Француској пореклом из неутралне Шпаније³, те иако приступа извештавању са претензијама ка објективности, препознаје се идеолошка подређеност савезничким идеалима и сам аутор је не крије.

Ипак, он настоји да сагледа различите стране 'велике трагедије' (Blasco Ibáñez, 1920 (VII):p.71). Дистанцираност у односу на текстове гради тако што сакупља разноврсне материјале, фотографије, мапе, планове, цртеже, исечке из новина, преводи интервјуе, текстове војних аналитичара, објаве разних народа, фрагменте из француских и других листова. Туђи извештаји о напредовању војске и току ратних збивања, како наводи Ибањес, доприносе детаљнијем представљању догађаја (1920 (I):p.233). Иако је употреба оваквог материјала првенствено служила да прида објективност тексту, као допуна и потврда написаног, не сме се заборавити да је у питању ауторски одабир. Аутор је минуциозан у описима које поткрепљује, када је могуће, потврдама и доказима цитирајући велики број извора. Упркос томе, његова идеологија је препознатљива и јасна и у складу са њом је и избор коришћених извора. Поред тога, шпански аутор даје своје мишљење о пренетим цитатима и коментарише наводе. Треба напоменути да фотографије укључене у *Историју европског рата* не само да преносе слику стварности већ је и конструишу у комбинацији са текстом који наводи на одређено тумачење фотографија, илустрација и мапа. Оне представљају ефективно реторичко средство и имају снажан утицај на публику. Историјски и журналистички дискурс Бласка Ибањеса није ослобођен реторичких средстава. Он прикупља чињенице, али их организује и тумачи, дајући одређено значење догађајима које представља. Његов дискурс је строго идеолошки и подређен савезничкој реторици.

³ Иако не наводи директно име Шпаније, Бласко Ибањес се у уводу *Историје* осврће на питање неутралности земаља током Првог светског рата. За власти у тим земаљама каже да су разборите, док за народ бележи да вођен политичком традицијом и ентузијазмом настоји да победи исту разборитост и изађе из стања инертности. На овај начин делимично оправдава шпанску неутралност током рата и показује да народ не жели да остане по страни судбоносних догађаја, док истовремено настоји да се не замери власти карактеришући стога њене поступке као разборите.

Бласко Ибањес није имао намеру да буде пуки ратни извештач. Настојао је да превазиђе оквире новинских репортажа и зађе у тумачење узрока и последица рата, опише ратне протагонисте у улози војсковођа, али и да проговори о народима и неименованим војницима. Његов циљ јесте да започне једну антрополошку, социолошку и политичку студију, како наводи Лењадо (2014:p.24). Исти циљ показује се остварен кроз фикционално конструисање ратних догађаја у роману *Четири јахача Апокалипсе*. Критика ово дело сматра антиратним романом, ангажованом књижевношћу у служби одређеног политичког и идеолошког става аутора (Rodríguez Richart, 1989:p.353–354).

4. Европски или Први светски рат? (Модерни рат)

У уводу *Историје европског рата* Бласко Ибањес настоји да дефинише рат са којим се суочава Европа од 1914. године поредећи га са ранијим сукобима и истичући његове новине и размере. Тако тврди: ‘У историји човечанства не познаје се ниједан рат који би се могао упоредити са садашњим’⁴, а затим, ради илустрације своје тврдње набраја велике историјске догађаје: галопирајуће нападе Хуна и монголских народа; велике европске ратове као што су *Рат од сто година* и *Рат од тридесет година*; најезда Турака до зидина Беча; кампање шпанских краљева против половине света, те закључује: ‘сви догађаји из ратне историје човечанства, бледе и умањују се пред ратом из 1914. године’⁵.

Већ у првом тому *Историје* Бласко Ибањес изражава слутњу да су размере ратних сукоба светске упркос називу који је дао делу. Тако изјављује: ‘Овај европски рат већ је светски рат. Велики сукоб раса који се одвија у центру старог света распршио се по читавој планети’⁶. То схватање заснива на чињеници да ‘приближно половина људског рода у овом тренутку директно или индиректно учествује у рату’⁷, што затим мотивише питање: ‘Када је нешто слично виђено у историји?’⁸

⁴‘No hay en la historia de la humanidad guerra alguna que pueda compararse con la presente.’ (Blasco Ibáñez, 1920 (I):p.9)

⁵‘.../ todos los hechos de la historia belicosa de los hombres, palidecen y se achican frente a la guerra de 1914.’ (Blasco Ibáñez, 1920 (I):p.9)

⁶‘Esta guerra europea es ya una guerra mundial. La gran batalla de razas que se desarrolla en el centro del viejo mundo se ha esparcido fragmentaria por todo el planeta.’ (Blasco Ibáñez, 1920 (I):p.12)

⁷‘La mitad aproximadamente del género humano está en guerra en estos momentos directa o indirectamente.’ (Blasco Ibáñez, 1920 (I):p.10)

⁸‘¿Cuándo se conoció esto en la Historia?’ (Blasco Ibáñez, 1920 (I):p.10)

Разлоге да упркос слутњи светских размера сукоба Ибањес наслови дело *Историја европског рата* онда можемо тражити у чињеници да су европске силе доминирале у свету, односно остатак света посматран је као европска колонија, њен продужетак, и стога њој подређен. Тако је и рат назван *великим европским ратом*. Европски колонијализам, односно однос центра/метрополе и периферија/колонија, узрок је *распршивања* рата по читавом свету.

Рат коме сведочи Бласко Ибањес сматра веома сложеним, те тврди да се ‘радикално разликује од свих осталих ратова у прошлости’⁹, образлажући затим шта га чини ‘модерним’. Модерни рат, наводи, ангажује све живе снаге народа, односно позива на војну обавезу. То је рат маса, оружаних народа, што захтева простор и средства која би ‘уплашила старе стратеге’¹⁰. Ради интензивирања реченог наводи као пример Наполеона, модерног вође у своје време, за којег сматра да би био запрепашћен пред призорима садашње борбе.

Бласко Ибањес полази од тога да је почетак 20. века период великих напредака у науци и цивилизацији уопште а затим истиче савремене црте рата. Сматра да су извршени велики напреси на пољу наоружања, иако то не значи увећање броја жртава које је процентуално исто као у ранијим ратовима; такође, напредак војне медицине чини овај рат мање страшним него у ранија времена (Blasco Ibáñez, 1920 (I):pp.588–589). Модерни рат, како га назива, захтева минуциозну припрему у односу на ратове у прошлости. Ибањес наводи цитат једног војног аналитичара да је рат борба две воље, а затим додаје да се пре рата на бојном пољу воде борбе интелигенције у касарни. Затим закључује: ‘Једном речју: стратег припрема победу а тактичар је остварује’¹¹.

Бласко Ибањес прави минуциозну анализу савременог рата, врши поређење са старим техникама, али наводи и шта се није променило упркос очекивањима. Уместо утврђења која су се показала неефикасним, као новина користе се ровови који се након непријатељског рушења лако могу обновити. То скривање војске под земљом наводи Ибањеса да рат окарактерише као ‘глув, дуг и упоран’¹². Но, упркос очекивањима, овај рат је показао, сматра аутор, да модерни рат и даље попут старих јесте рат народних маса, упркос употреби топова, напредних пушака и митраљеза (Blasco Ibáñez, 1920 (I):p.591).

⁹ ‘difiere en muchas cosas radicalmente de todas las guerras del pasado.’ (Blasco Ibáñez, 1920 (I):p.588)

¹⁰ ‘hubiesen asustado á los antiguos estrategas.’ (Blasco Ibáñez, 1920 (I):p.588)

¹¹ ‘En una palabra: el estratega prepara la victoria y el táctico es el que la consigue.’ (Blasco Ibáñez, 1920 (I):p.591)

¹² ‘una guerra sorda, larga y tenaz.’ (Blasco Ibáñez, 1920 (I):p.594)

Једна од истакнутих одлика савременог рата јесте и економска парализација зараћених земаља и народа за разлику од некадашњих сукоба. Док су некада ратовали професионални војници, остатак земље настављао је уобичајени живот. У тренутном рату, примећује Ибањес, затварају се фабрике услед недостатка радне снаге, сви мушкарци између 10 и 50 година су регрутовани, а железница се не користи за трговачке послове, (Blasco Ibáñez, 1920 (I):p.9), о чему ће писати и у роману *Четири јахача Апокалипсе*. Примера ради, стари Марсел Деноаје, као послован човек, размишља да су људи полудели, те да ће пропасти све земље, будући да ће рат убити капитал (Blasko Ibanjes, 2014:p.155). Прва поглавља романа описују Париз као врхунац цивилизације, град у коме влада раскош, благостање и космополитизам што ће германски напад пољуљати учинивши да наједном ништа више не буде сигурно и извесно, те уливши страх банкарима, милионерима и уопште привилегованим сталезима.

5. Узроци рата

У складу са намером да протумачи узроке рата, Бласко Ибањес у *Историји европског рата* наводи да је његов зачетак у империјализму (Blasco Ibáñez, 1920 (I):p.11). Поглавље првог тома насловљено *Рат* аутор започиње отвореном изјавом: 'Овај скоро светски сукоб несумњиво је дело Вилхелма II и пангерманизма'¹³, а затим појашњава да је тај сукоб узрокован амбицијом и недостатком владарског самопоуздања Вилхелма II. Наиме, стар и жељан славе, сматра Ибањес, немачки цар веровао је да не треба да остави велики пројекат свом наследнику. Разлог Бласко Ибањес налази у представи коју је цар имао о свом народу, односно у уверењу да је Немачка преплављена пангерманистичким поносом и жељна светске доминације.

Висенте Бласко Ибањес тврди да је савремени рат мотивисан балканским питањем, за које, опет, сматра да је веома старо (Blasco Ibáñez, 1920 (I):p.565). Стога улази у тумачење традиционалних расправа, пре свега Срба и Бугара, уз посебно истицање аустријских империјалистичких претензија. Аустријско царство уз помоћ јаког савезника, како пише, желело је да стекне моћни утицај на Балкану као компензацију за територије које је изгубило током друге половине 19. века. Србија је, како даље наводи, једина која се успротивила тим претензијама подржавајући панславизам, па отуд мржња с којом је аустријска власт прогонила ову балканску земљу (Blasco Ibáñez, 1920 (I):p.568). Та власт,

¹³ 'Este conflicto casi mundial es indiscutiblemente la obra de Guillermo II y del pangermanismo.' (Blasco Ibáñez, 1920 (I):p.578)

сматрао је шпански писац, желела је да казни Србију и Црну Гору због непоштовања наређења (Blasco Ibáñez, 1920 (I):p.576). Бечка дипломатија је од ступања краља Петра Првог на власт тражила пропаст овог малог али храброг народа, бележи шпански писац, откривајући веома позитивно вредновање српског народа. Стога је агентат 1914. године послужио као погодно оправдање да се испуне аустријске освајачке намере, пише Ибањес (1920 (I):p.568). Као аргумент да је агентат био само изговор за покретање рата шпански писац наводи и напомену да ‘ни немачки ни аустријски цар нису осетили велику тугу због смрти надвојводе’¹⁴. Заправо, преко француских цитата Бласко Ибањес наводи да се овај рат може приписати жељи империјалне Немачке да постигне хегемонију у Европи а затим и у свету. Централне снаге, како пише, започеле су најстрашније борбе да би преко леша Србије отвориле пут према Оријенту. Кринка Видаковић Петров скреће пажњу на чињеницу да Бласко Ибањес у поглављу *Сарајевски атентат* своје *Историје* ‘поређује понашање Аустријанаца у Босни и Херцеговини и Немаца у Алзасу и Лорену, подвлачећи аналогију Француска–Србија’ (2009:p.46). У овој чињеници можемо пронаћи и корен промене Ибањесових ставова према српском народу од веома негативне представе у путописним текстовима *Оријент (Oriente, 1907)* до знатно позитивније у *Историји европског рата*.

Карановић истиче да овај шпански аутор путем приказа репресије аустро-угарске власти настоји да оправда традиционално прихваћено насиље као део српског идентитета (2020:p.592). У потрази за узроцима рата Бласко Ибањес најпре тумачи однос Аустрије према Србији, те инсистира на аустријској агресији и освајачким намерама. Градећи идентитет Србије преко алтеритета, слика српског народа стиче позитивне одлике. Идентитет Србије конструише се преко истицања негативних особина Аустријанаца, односно гради се из перспективе одбране од непријатеља и непријатељске идеологије. Позитиван став према Србији мотивисан је франкофилијом, а то нарочито долази до изражаја у поређењу са ранијом негативном сликом Србије какву је шпански писац оставио у *Оријенту*.

Немачки империјализам тема је и романа *Четири јахача Апокалипсе*. Чувши да почиње рат, протагониста Хулио Деноаје говори да презире балканске размирице као сукобе ‘малих и бедних нација, који су привлачили пажњу целог света, одвлачећи их од озбиљних питања’ (Blasko Ibanjes, 2014:p.22). С друге стране, његов саговорник, немачки саветник, препознао је значај ових

¹⁴‘tanto el emperador de Alemania como el de Austria no experimentaron un gran dolor por la muerte del archiduque.’ (Blasco Ibáñez, 1920 (I):p.581)

сукоба, сматрајући да ће Србију подржати Русија, а да ће тако започети рат. Сам рат назива 'благословеним' (Blasko Ibanjes, 2014:p.23) откривајући себе као присталицу сукоба. Рат ће дефинисати и као 'превентивни' (Blasko Ibanjes, 2014:p.23), јер услед става да се Русија одавно спрема на напад против Немачке сматра да је треба напасти пре него што то она учини. Истовремено, у роману започиње изградња стереотипа о немачкој жељи за ратом, што ће се претворити у окамењену слику Немачке током романа. Књижевни текстови важан су медиј за образовање, ширење и трајно деловање оваквих националних стереотипа (Leerssen, 2009:p.93; Fischer, 2009:p.45), но треба поставити питање њиховог настанка, односно јесу ли одређени историјским и идеолошким контекстом или су конвенције културне, дискурзивне и књижевне природе (Sekulić, 2019:p.35). Ибањесове стереотипе о Немцима налазимо као идеолошке, али и важне за књижевни текст, будући да усмеравају информације у роману, манипулишу мишљењем и организују сам текст романа (Beller, 2007:p.432). Репродукција или оживљавање предратне и ратне стварности у анализираном роману јесте поетска пројекција ауторове субјективности која носи емоционални набој, а самим тим представе Немаца унутар дела не подлежу рационалном промишљању код читалаца. Рецепција романа, као што смо видели, била је интернационална и веома брза, што указује на широку прихваћеност слика изграђених у Ибањесовом делу, а самим тим и важност њихове анализе.

У деветом тому *Историје* Ибањес наводи сведочанства и текстове Немаца који су се залагали за мир у Европи, предвиђајући да се аустријским нападом на Србију отвара могућност за светски рат. Они су сматрали да Немачка нема интереса у овом сукобу, те да ће ратом једино доживети губитке. Након навођења фрагмената два немачка сведочанства (Лихновски и доктор Муехлон), Бласко Ибањес закључује: 'Таква сведочанства, немачка и оба легитимна, поткрепљују тврђу да су прави кривци за европски рат били људи који су владали Немачком 1914. године.'¹⁵ У овом поступку такође се препознаје улога цитата у Ибањесовој *Историји* – њима потврђује сопствене идеолошке ставове.

Бласко Ибањес не настоји да све Немце представи као заговорнике рата ни у роману *Четири јахача Апокалипсе*. Иако гради слику представника немачког народа у лику саветника, аутор га не сматра репрезентативним за читав народ (v. Gvozden, 2001:p.212). Наиме, писац фикционално гради ликове и Немаца

¹⁵ 'Tales testimonios, alemanes y autorizadosísimos ambos, corroboran el aserto de que los verdaderos culpables de la guerra europea fueron los hombres que gobernaban á Alemania en 1914.' (Blasco Ibáñez, 1920 (IX):p.118)

забринутих због рата као претње економији, пословању, претње банкротом, што подразумева велико страдање (Blasko Ibanjes, 2014:p.23). Истовремено, писац подржава други велики стереотип о Немцима као народу којем је економија на првом месту. Но, поменути саветник није се питао да ли је рат добар за немачку индустрију и какав исход може донети, сматрао је да је на првом месту разрачунавање са непријатељима кроз превентивни рат. Заправо, преко речи овог лика Ибањес настоји да конструише слику немачке параноје о завери других народа против њих: 'Живимо окружени непријатељима и то не може да се настави. /.../ Поставили су гвоздени обруч око нас да би нас угушили' (Blasko Ibanjes, 2014:p.24). И након изградње свеколиког имагинарног непријатеља, Ибањес даје саветнику могућност да тим неименованим непријатељем оправда почетак рата, појашњавајући како функционише империјализам ове земље. Немци, као што видимо, најпре стварају дискурс о непријатељу који вреба и чека тренутак за напад, те само његово постојање изграђено у овом дискурсу оправдава акцију Немачке. Ова земља само жели да се одбрани од *других*.

Став писца од самог почетка рата постаје јасан. Упркос преиспитивању немачких претензија и указивању да нису сви Немци заступници истих ставова, шпански писац задржава се на немачкој агесији, поносу, амбицији, осећању завереништва против њихове нације, као на најинтензивнијем утиску из сусрета протагонисте са разним припадницима немачког народа. Најгласнији, а стога и најутицајнији јесте немачки саветник који одушевљено пропагира рат и тражи аргументе за његову оправданост не трпећи преиспитивање. Немачком менталитету, стога, својствено је и непреиспитивање.

6. Рат и цивилизацијски напредак

Писање о рату повод је Ибањесу и за отварање расправе о цивилизацији и савременом добу. Наслеђе 19. века, сматра, донело је оптимизам, веру у науку и прогрес, али и идеју да ће свет бити бољи у будућности. Сукоби који ће прерасти у Први светски рат пољуљали су овакве ставове, те доводе до кризе идеологије и преиспитивања суштине напретка. Како наводи лик Маргерит у роману *Четири јахача Апокалипсе*, 'ми не живимо у доба дивљаштва', налазећи потпору за овакав став у некадашњим речима неког старог професора да 'ратови нису више могући у овом модерном времену' (Blasko Ibanjes, 2014:p.33). Услед напретка цивилизације нема места за ратне сукобе. Идеја модерног рата незамислива је, јер би рат однео превише живота, стога и мушке радне снаге, што би довело до страдања економије и онемогућило би наставак борбе.

Међутим, за разлику од овог оптимистичног тона у роману, Ибањес у *Историји* наводи да с почетком рата ‘за само неколико недеља укинута су векови рада и прогреса’¹⁶, што затим сликовито појашњава: ‘Човечанство као да се враћа на период живота у пећинама. Наука, коју је древни варварин заробио и силовао, следи га и помаже му као каква јадна робинја. Зар ће и најплеменитије тежње човечанства умрети као што умиру споменици и људи?’¹⁷ Но, многа питања Ибањес ће оставити отвореним.

Овај рат, сматра Ибањес, започет је ‘када су људи највише веровали у мир, и вођени науком и уметношћу који, према Гетеу, немају домовине, напредовали су према највећем могућем савршенству, према граду из будућности који је сањао овај песник’¹⁸. Као велики поштовалац немачке културе, Бласко Ибањес Гетеа сматра великодушним и хуманим песником, и утолико је више погођен поступцима његових наследника који у савременом тренутку ‘глорификују варварске подухвате милитаризма своје земље као нешто божанско’¹⁹. Слично питање поставиће и у роману *Четири јахача Апокалипсе* путем једног од ликова: ‘Ко би рекао да је иста земља створила Канта пацифисту, озбиљног Гетеа, Бетовена’ (Blasco Ibanjes, 2014:pp.126–127). Позитивни стереотипи о Немачкој с почетком рата прелазе у негативне.

Стога Бласко Ибањес настоји да дубље дефинише рат. Наводи да ‘у рату моментално побеђује снага над правима’²⁰. Затим прелази на поређење борби у давним *варварским* временима када није било граница сили и каснијих периода када су се народи цивилизовали, те су разум и хуманост ублажили старе обичаје. На крају закључује да ‘Немци из савремене Немачке, која се сматра најученијим и најцивилизованијим народом у *Историји*, имали су тужну част да обнове рат са свим својим ужасима и дивљаштвом старих времена.’²¹ Стра-

¹⁶ ‘...en unas cuantas semanas se han suprimido varios siglos de trabajo y de progreso...’ (Blasco Ibañez, 1920 (I):p.12)

¹⁷ ‘La humanidad parece retroceder á la época de las cavernas. La ciencia, raptada y violada por el antiguo bárbaro, le sigue y le ayuda como una esclava triste. ¿Van á morir también—como mueren los monumentos y los hombres—las más nobles aspiraciones de la humanidad?’ (Blasco Ibañez, 1920 (I):p.12)

¹⁸ ‘cuando los hombres creían en la paz más que nunca, y guiados por la ciencia y el arte, que, según Goethe, no tienen patria, avanzaban hacia la mayor perfección posible, hacia la ciudad futura soñada por este poeta.’ (Blasco Ibañez, 1920 (I):p.12)

¹⁹ ‘glorifican las hazañas bárbaras del militarismo de su país como algo divino!’ (Blasco Ibañez, 1920 (I):p.12)

²⁰ ‘La guerra hace triunfar momentáneamente la fuerza sobre el derecho.’ (Blasco Ibañez, 1920 (I):p.595)

²¹ ‘Los alemanes de la Alemania contemporánea, que se considera el pueblo más culto y civilizado de la Historia, han tenido el triste honor de restaurar la guerra con todos los horrores y el salvajismo de los tiempos pasados.’ (Blasco Ibañez, 1920 (I):p.595)

хови и злочини налик савременима, како пише Ибањес у *Историји*, могу се наћи само ако се кроз историју вратимо до Хунске најезде и Атиле, учитеља и узора данашњих владара једне нације која себе сматра најцивилизованијом, а који својим војницима препоручују убиства, паљевине, толеришу силовања... (1920 (III):р.354). Из кључних речи којима се представљају поступци савремене Немачке закључује се да аутор с тугом констатује уназађивање ове земље под руководством њених владара.

Шпански аутор трага за узроцима и налази да овакво стање међу савременим Немцима није необично имајући у виду 'неморалности скоро свих правника, историчара, филозофа и државника који су у Немачкој допринели образовању империјалистичког идеала и конституисању пангерманизма'²². Већ формиран негативан став о овој земљи Ибањес потврђује овим цитатом филозофа Фујеа (Alfred Fouillee) у настојању да задржи привид објективности и дистанце. Касније у виду закључка цитира неименованог аутора да то значи претварање неправде, репресије и разбојништва у основу људског друштва (Blasco Ibáñez, 1920 (I):р.596). Права су у рукама победника, како сумира шпански аутор. У интерпретираном роману један од ликова кроз којег аутор износи своје ставове тумачи порекло таквог немачког става у религији. Немачка религиозност, сматра, не признаје равноправност људи и негација је хришћанства: 'Она само цени снажне и подржава их да се не суздржавају ни пред чим. Они који су рођени слаби морају да се подвргну тим правилима или да нестану' (Blasko Ibanjes, 2014:р.142). Исти лик, руски социјалиста Чернов појашњава: 'Остали хришћански народи, када морају да ратују, осећају противречност која постоји између њиховог понашања и јеванђеља и оправдавају своју окрутност чињеницом да су приморани да се бране. Немачка изјављује да Бог воли рат' (Blasko Ibanjes, 2014:рр.140–141). Немачко божанство је осветољубиво, окрутно, што Чернов тумачи чињеницом да су Немци постали хришћани знатно касније од осталих народа.

Сличан манир објашњења немачких поступака налази се и у Ибањесовој *Историји*. Полазећи од цитата немачких правника и других аутора шпански писац критикује конституисање права човека на сили што оправдава наоружање, насиље и мржњу (Blasco Ibáñez, 1920 (I):р.596). Након тога цитира неименованог аутора да су Немци касно стигли на банкет цивилизације и задржали хипнотисаност варварским сјајем силе (Blasco Ibáñez, 1920 (I):р.596). Једна од

²²: 'inmoralidad de casi todos los juristas, historiadores, filósofos y hombres de Estado, que han contribuido en Alemania a la formación del ideal imperialista y a la constitución del pangermanismo.' (Blasco Ibáñez, 1920 (I):рр.595–596)

кључних речи у дефинисању немачког идентитета у текстовима *Историје* јесте *варварски*, чиме се јасно потврђује Ибањесов негативни став према Немцима.

Настојећи да појасни савремени преокрет, у *Историји европског рата* Ибањес прибегава поређењу 'варварских векова', који су поштовали архитектонске споменике, и савремене Немачке – руке која себе сматра цивилизованим, а која их је уништила (Blasco Ibáñez, 1920 (I):p.12). Аутор ће представити своје нијансиране идеолошке тврдње и кроз фикционални лик Чернова:

'Цивилизација се не састоји само од велике индустрије, много банака, војске и бројних универзитета који се једино баве науком. То је материјална цивилизација. Друга, супериорнија, која уздиже душу и не дозвољава да људско достојанство трпи без протеста стална понижења.' (Blasko Ibanjes, 2014:pp.136–137)

Цивилизацију посматра у терминима пацифизма, напретка науке и уметности, тежње ка савршенству: 'Цивилизација је префињеност духа, поштовање ближњег, толеранција према туђем мишљењу, благост обичаја' (Blasko Ibanjes, 2014:p.143). И у овом разлагању различитих дефиниција цивилизације крије се основа Ибањесовог схватања опозиције Немачка–Француска. На плану идеологије, препознатљива је Ибањесова франкофилија, интензивирана са развојем ратних догађаја. Као франкофил истицао је француску превласт на плану хуманистичких наука и у Француској препознавао модеран политички модел либералног и демократског напретка.

Анализом књижевних слика *Другог* често се открива функционисање неке идеологије. Пажо подсећа да је стереотип истовремено и производ и израз једног времена (2007:pp.60–61), стога треба узети у обзир да је током Првог светског рата, упркос шпанској званичној неутралности, јавност била подељена. Германофили су у немачком народу видели дисциплину, ред и организацију, дивили су се њиховим научним и философским достигнућима, као и музичкој и књижевној уметности (Ortiz de Urbina, 2007:p.193). Сам Ибањес пре Првог светског рата био је германофил док ће се са избијањем ратних сукоба преобратити у германофоба, што се јасно види у *Историји европског рата* и роману *Четири јахача Апокалипсе*. Германофоби су у Немцима видели примитиван, конзервативан, насилан и окрутан народ (Ortiz de Urbina, 2007:p.193), а Бласко Ибањес дели њихову позицију и постаје типичан представник оваквог става. Осим тога, треба напоменути да Ибањес даје легитимитет написаном својим потписом будући да је у Шпанији уживао велико поштовање ширих републикански оријентисаних маса.

Бласко Ибањес посветио се откривању крајности и опасности германске превласти, и пруском војном систему супротстављао је хуманистичке идеале. О рату је писао као о општем злу, али је истовремено подржавао борбу савезника и прихватао неминовност борбе у случају одбране сопствене домовине. На пример, у роману *Четири јахача Апокалипсе* представља се лик антимилитаристе који с почетком рата донекле мења своје ставове. Како он наводи, и даље мрзи рат, али Француску су напали и она је приморана да се брани од ропства (Blasko Ibanjes, 2014:p.160). Отуд се аутору може замерити што разарање које су починиле савезничке стране не посматра у негативном светлу. Међутим, како наводи Новикова, у Ибањесовим романима нема дубоког истраживања идеолошке основе немачког милитаризма, основа је у опозицији хуманизма и милитаризма представљених преко заговорника двају зараћених страна (2010:p.45).

7. Фатализам рата

У роману *Четири јахача Апокалипсе* рат се представља као јуришање четири коњаника, Смрти, Куге, Глади и Рата, који најављују повратак царства Звери и губитак хуманости. Према аутору, то је феномен који се понавља у историји, чиме указује на критику свих прошлих и будућих ратова. Исти тон препознаје се и у *Историји европског рата*, у којој Бласко Ибањес карактерише Први светски рат као велику трауму за човечанство.

У својој *Историји*, као и у романима, Бласко Ибањес показује презир према рату и војном дивљаштву. Први светски рат или 'европски рат', како га назива, у његовим текстовима стиче фаталистички карактер, попут некаквог коначног рата који ће окончати све будуће сукобе. Аутор представља овај рат у терминима сукоба светлости и таме, прогреса и нецивилизованости, од чијег исхода зависи целокупно човечанство. Из тог разлога, у роману *Четири јахача Апокалипсе*, Ибањес проговара кроз речи породичног столара, познаваоца дела Мишлеа и других историчара: 'Борићемо се за будућност; погинућемо да наши унуци никада не би упознали сличну катастрофу' (Blasko Ibanjes, 2014:p.161).

Почетак Ибањесове *Историје европског рата* обележен је тоном оптимизма који постепено прелази у мрачније визије услед призора смрти и уништења које је сукоб са собом носио. Призори којима је сведочио током одлазака на фронт поништавали су његов ентузијазам, као и идеје о епици и јунаштву (Lechado, 2014:p.23). У роману се та промена такође перципира. Лик Чернова најпре је оптимиста у погледу историјских токова и чврсто тврди да чак и да дође до рата и Немци уђу у Париз:

‘Неће због тога умрети право. Претрпеће помрачење, али ће се поново обновити. Неће се поштовати, биће прегажено, али неће због тога престати да постоји и сви праведни људи препознаће у њему једини пут исправног живота.’ (Blasko Ibanjes, 2014:p.146)

На наде да ће звер Апокалипсе претрпети пораз, Чернов меланхолично одговара:

‘Не; звер не умире. Она је вечна сапутница људи. Крије се повређена, у крви, четрдесет година... шездесет... читав век, али се поново појављује. Можемо само да се надамо да ће се опорављати дуго, да ће бити скривена током много времена, да је генерације које је сада памте, никад више не буду виделе.’ (Blasko Ibanjes, 2014:p.339)

И те Черновљеве речи сажимају суштину Ибањесовог схватања Првог светског рата. Сличан став аутор износи и у *Историји европског рата*: ‘Рат из 1914. године најстрашнији је и најлуђи масакр који је дух разарања, који с времена на време дезоријентише и излуђује човечанство, могао да осмисли.’²³ Судбина рата, у Ибањесовој перцепцији, јесте да се периодично јави и уздрма човечанство. Но, ипак, мишљења смо да Ибањес не губи наду у људе, што показује у роману *Четири јахача Апокалипсе* када кроз Чернова изговори: ‘Жеља човечанства ће вечно бити усмерена ка постизању више слободе, више братства, више правде’ (Blasko Ibanjes, 2014:p.147).

8. Закључна разматрања

Упркос званичној неутралности Шпаније у Првом светском рату, шпанска интелигенција и писци били су подељени на франкофиле и германofile. Рат се претворио у горућу тему која се заснивала на већ постојећим и стереотипним идејама о *Другом* (Lefere, 2013:pp.290–291). На примерима анализираних дела видели смо како се од некадашње германофилије у ратним околностима код Висентеа Бласка Ибањеса развила германофобија, заснована пре свега на његовој франкофилији, као и републиканском опредељењу и противљењу владавини Алфонса XIII, ког је сматрао представником прусијанског милитаризма (Wedel, 1993:p.59). У перцепцији шпанског аутора Немачка се одликује национализмом, милитаризмом, жељом за ауторитетом и моћи, пренаглашеним поносом који ову земљу воде путевима империјализма. Стога, он приписује

²³ ‘La guerra de 1914 es la más estúpida y loca matanza que pudo imaginar el espíritu de destrucción que de vez en cuando desorienta y enloquece a la humanidad.’ (Blasco Ibañez, 1920 (I):p.12)

немачком народу негацију цивилизације и повратак на варварство. Насупрот томе, представа Француске, заснована на дубокој франкофилији, сачињена је од идеја правде, слободе и братства, односно хуманистичких вредности. Ове представе народа у делу Бласка Ибањеса показују дубљу идеолошку основу – део су савезничке пропаганде коју је аутор прихватио. Иако су веома упрошћене, ове представе народа нарочито у књижевности веома су ефектне за преношење порука о сукобу цивилизација. Сlike Француске и Немачке конструишу се у међусобном контрастирању, док је сукоб између народа представљен као симболична борба између апстрактних принципа цивилизације и варварства.

Књижевном демагогијом, сматра Алфред Ведел (1993:р.57), Бласко Ибањес служио се како би представио Француску као јуначку земљу. Упркос црно-белом представљању Француске и Немачке без националног нијансирања, компаративном анализом *Историје европског рата* и *Четири јахача Апокалипсе* може се закључити да аутор доследно исказује идеје о Првом светском рату, те да својим тумачењима узрока и развоја рата указује на важност преиспитивања ставова о цивилизацији и историјском прогресу, као и фаталистичком карактеру ратних сукоба.

Извори

1. Бласко Ибањес, Висенте (2014) *Четири јахача Апокалипсе*, Београд, Танеси.
2. Blasco Ibáñez, Vicente (1920) *Historia de la Guerra europea*, Vol. I–IX, Valencia: Prometeo.

Литература

1. Beller, M. (2007) Stereotype. In: Beller, M. & Leerssen, J. (eds.) *Imagology. The cultural construction and literary representation of national characters: a critical survey*. Rodopi, Amsterdam/New York, pp. 429–434.
2. Видаковић-Петров, К. (2009) Српска тема у делу Висентеа Бласка Ибањеса. *Филолошки преглед*. XXXVI (1), 39–55.
3. Viciano, E. (2014/15) El fenómeno de *Los cuatro jinetes del Apocalipsis*. *Revista de Estudios sobre Blasco Ibáñez / Journal of Blasco Ibáñez Studies*. 3, 61–79.
4. García de Cortázar, F. & González Vesga, J. M. (2009) *Breve historia de España*. Madrid, Alianza editorial.
5. García Delgado, J. L. & Jiménez, J. C. (2007) La economía. In: Juliá, S., García Delgado, J. L., Jiménez, J. C. & Fusi, J. P. (eds.) *La España del siglo XX*. Madrid, Marcial Pons, pp. 333–527.

6. Gascó Contell, E. (2012) *Genio y figura de Blasco Ibáñez agitador, aventurero y novelista*. Valencia, Publicaciones de la Casa-Museo Blasco Ibáñez.
7. Gonzalo-Blanco, A. (2009) *Vicente Blasco Ibáñez: juicio crítico de sus obras*. Alicante, Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes. <https://www.cervantesvirtual.com/nd/ark:/59851/bmcvd6x3>
8. Гвозден, В. (2001) Полазишта и циљеви имаголошког проучавања књижевности. *Зборник Матице српске за књижевност и језик*. 49 (1/2), 211–224.
9. Karanović, V. (2020) Vicente Blasco Ibáñez y Serbia: historia de una recepción ideológica y de un amor palpitante. In: González Herrán J. M., Sotelo Vázquez, M., Carbonell, M. C. & Ripoll Sintes, B. (eds.) *El siglo que no cesa (El pensamiento y la literatura del siglo XIX desde los siglos XX y XXI)*. Barcelona, Edicions de la Universitat de Barcelona, pp. 583–598.
10. Caudet, F. (2016/17), Blasco Ibáñez: la singularidad de sus tres novelas sobre la Primera Guerra Mundial. *Revista de Estudios sobre Blasco Ibáñez / Journal of Blasco Ibáñez Studies*. 4, 17–36.
11. Juliá, S. (2007) Política y sociedad. In: Juliá, S., García Delgado, J. L., Jiménez, J. C. & Fusi, J. P. (eds.) *La España del siglo XX*. Madrid, Marcial Pons, pp. 15–330.
12. Lechado, J. M. (2014) Introducción. In: Blasco Ibáñez, V. *Crónica de la guerra europea 1914-1918. Una historia en la trinchera de la Primera Guerra Mundial*. Madrid, La esfera de los libros, pp. 19–31.
13. Leerssen, J. (2009) Odjeci i slike: refleksije o stranom prostoru. In: Dukić, D., Blažević, Z., Plejić Poje, L., & Brković, I. (eds.) *Kako vidimo strane zemlje: uvod u imagologiju*. Zagreb, Srednja Europa, pp. 83–98.
14. Lefere, R. (2013) *La novela histórica: (re)definición, caracterización, tipología*. Madrid, Visor libros.
15. Nóvikova, E. (2010) La oposición germanismo/humanismo en la novela de V. Blasco Ibáñez *Los cuatro jinetes del Apocalipsis* y el cuento de I. N. Andréiev *El káiser y el prisionero*. *Mundo eslavo*. 9, 43–50.
16. Ortiz de Urbina, P. (2007) La Primera Guerra Mundial y sus consecuencias: la imagen de Alemania en España a partir de 1914. *Revista de Filología Alemana*. XV, 193–206.
17. Pageaux, D.-H. (2007) *El corazón viajero (Doce ensayos sobre literatura comparada)*. Lleida, Pages editors.
18. Ponce Marrero, F. J. (2008) La neutralidad española durante la Primera Guerra Mundial: nuevas perspectivas. *Ayeres en discusión [recurso electrónico]: temas clave de Historia Contemporánea hoy*. 1–15.
19. Rodríguez Magda, R. M. (2014/15) Blasco Ibáñez durante la I Guerra Mundial. Una experiencia literaria y cinematográfica. *Revista de Estudios sobre Blasco Ibáñez / Journal of Blasco Ibáñez Studies*. 3, 213–225.
20. Rodríguez Richart, J. (1989) Literatura española de tema alemán (siglo XX). In: Neumeister, S. (ed.) *Actas del IX Congreso de la Asociación Internacional de Hispanistas*. Frankfurt, Iberoamericana Vervuert, pp. 351–361.

21. Секулић, М. (2019) *Шпанија Милоша Црњанског: имаголошка студија*. Крагујевац, ФИЛУМ.
22. Fischer, M. (2009) Komparatistička imagologija: za interdisciplinarno istraživanje nacionalno-imagotipskih sustava. In: Dukić, D., Blažević, Z., Plejić Poje, L. & Brković, I. (ur.) *Kako vidimo strane zemlje: uvod u imagologiju*. Zagreb, Srednja Europa, pp. 37–56.
23. Fusi, J. P. (1999) *Un siglo de España: la cultura*. Madrid, Marcial Pons.
24. Wedel, A. (1993) La germanofobia de Vicente Blasco Ibáñez en *Los cuatro jinetes del Apocalipsis*. *Filología y lingüística*. XIX(2), 57–62. <https://doi.org/10.15517/rfl.v19i2.20214>

Mirjana M. Sekulić
University of Kragujevac
Faculty of Philology and Arts
Department of Hispanic Studies

THE FIRST WORLD WAR IN THE WORK OF VICENTE BLASCO IBÁÑEZ

Summary

This paper examines the image of the First World War that the Spanish writer and journalist Vicente Blasco Ibáñez creates in his works of history and fiction. The paper deals with journalistic texts written by Blasco Ibáñez, collected in a multi-volume history of the First World War (*Historia de la Guerra europea de 1914*) and the novel *The Four Horsemen of the Apocalypse* (*Los cuatro jinetes del Apocalipsis*). We interpret the representations of the causes of war, with a special reference to the issue of "modern war" and the news it brings, we find parallels, similarities and differences between the representations in the novel and the historical work. The aim is to question the historical and cultural context in which the author pronounces certain judgments about the war, and then about the German people, with an emphasis on how pre-war Germanophilia turns into Germanophobia expressed in the analysed novel and *History*.

► **Key words:** history, First World War, Vicente Blasco Ibáñez, *Historia de la Guerra europea*, *Los cuatro jinetes del Apocalipsis*.

Sources

1. Blasko Ibanjes, Vicente (2014), *Četiri jahača Apokalipse*, Beograd, Tanesi.
2. Blasco Ibáñez, Vicente (1920), *Historia de la Guerra europea*, Vol. I–IX, Valencia: Prometeo.

References

1. Beller, M. (2007) Stereotype. In: Beller, M. & Leerssen, J. (eds.) *Imagology. The cultural construction and literary representation of national characters: a critical survey*. Rodopi, Amsterdam/New York, pp. 429–434.
2. Vidaković-Petrov, Krinka (2009), Srpska tema u delu Visentea Blaska Ibanjesa, *Filološki pregled*, Filološki fakultet Beograd, XXXVI, 1, 39–55.
3. Viciano, E. (2014/15) El fenómeno de *Los cuatro jinetes del Apocalipsis*. *Revista de Estudios sobre Blasco Ibáñez / Journal of Blasco Ibáñez Studies*. 3, 61–79.
4. García de Cortázar, F. & González Vesga, J. M. (2009) *Breve historia de España*. Madrid, Alianza editorial.
5. García Delgado, J. L. & Jiménez, J. C. (2007) La economía. In: Juliá, S., García Delgado, J. L., Jiménez, J. C. & Fusi, J. P. (eds.) *La España del siglo XX*. Madrid, Marcial Pons, pp. 333–527.
6. Gascó Contell, E. (2012) *Genio y figura de Blasco Ibáñez agitador, aventurero y novelista*. Valencia, Publicaciones de la Casa-Museo Blasco Ibáñez.
7. Gonzalo-Blanco, A. (2009) *Vicente Blasco Ibáñez: juicio crítico de sus obras*. Alicante, Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes. <https://www.cervantesvirtual.com/nd/ark:/59851/bmcvd6x3>
8. Gvozden, V. (2001) Polazišta i ciljevi imagoškog proučavanja književnosti. *Zbornik Matice srpske za književnost i jezik*. 49 (1/2), 211–224.
9. Karanović, V. (2020) Vicente Blasco Ibáñez y Serbia: historia de una recepción ideológica y de un amor palpitante. In: González Herrán J. M., Sotelo Vázquez, M., Carbonell, M. C. & Ripoll Sintes, B. (eds.) *El siglo que no cesa (El pensamiento y la literatura del siglo XIX desde los siglos XX y XXI)*. Barcelona, Edicions de la Universitat de Barcelona, pp. 583–598.
10. Caudet, F. (2016/17), Blasco Ibáñez: la singularidad de sus tres novelas sobre la Primera Guerra Mundial. *Revista de Estudios sobre Blasco Ibáñez / Journal of Blasco Ibáñez Studies*. 4, 17–36.
11. Juliá, S. (2007) Política y sociedad. In: Juliá, S., García Delgado, J. L., Jiménez, J. C. & Fusi, J. P. (eds.) *La España del siglo XX*. Madrid, Marcial Pons, pp. 15–330.
12. Lechado, J. M. (2014) Introducción. In: Blasco Ibáñez, V. *Crónica de la guerra europea 1914-1918. Una historia en la trinchera de la Primera Guerra Mundial*. Madrid, La esfera de los libros, pp. 19–31.

13. Leerssen, J. (2009) Odjeci i slike: refleksije o stranom prostoru. In: Dukić, D., Blažević, Z., Plejić Poje, L., & Brković, I. (eds.) *Kako vidimo strane zemlje: uvod u imagologiju*. Zagreb, Srednja Europa, pp. 83–98.
14. Lefere, R. (2013) *La novela histórica: (re)definición, caracterización, tipología*. Madrid, Visor libros.
15. Nóvikova, E. (2010) La oposición germanismo/humanismo en la novela de V. Blasco Ibáñez *Los cuatro jinetes del Apocalipsis* y el cuento de I. N. Andréiev *El káiser y el prisionero*. *Mundo eslavo*. 9, 43–50.
16. Ortiz de Urbina, P. (2007) La Primera Guerra Mundial y sus consecuencias: la imagen de Alemania en España a partir de 1914. *Revista de Filología Alemana*. XV, 193–206.
17. Pageaux, D.-H. (2007) *El corazón viajero (Doce ensayos sobre literatura comparada)*. Lleida, Pages editors.
18. Ponce Marrero, F. J. (2008) La neutralidad española durante la Primera Guerra Mundial: nuevas perspectivas. *Ayeres en discusión [recurso electrónico]: temas clave de Historia Contemporánea hoy*. 1–15.
19. Rodríguez Magda, R. M. (2014/15) Blasco Ibáñez durante la I Guerra Mundial. Una experiencia literaria y cinematográfica. *Revista de Estudios sobre Blasco Ibáñez / Journal of Blasco Ibáñez Studies*. 3, 213–225.
20. Rodríguez Richart, J. (1989) Literatura española de tema alemán (siglo XX). In: Neumeister, S. (ed.) *Actas del IX Congreso de la Asociación Internacional de Hispanistas*. Frankfurt, Iberoamericana Vervuert, pp. 351–361.
21. Sekulić, Mirjana (2019), *Španija Miloša Crnjanskog: imagoška studija*, Kragujevac: FILUM.
22. Fischer, M. (2009) Komparatistička imagologija: za interdisciplinarno istraživanje nacionalno-imagotipskih sustava. In: Dukić, D., Blažević, Z., Plejić Poje, L. & Brković, I. (ur.) *Kako vidimo strane zemlje: uvod u imagologiju*. Zagreb, Srednja Europa, pp. 37–56.
23. Fusi, J. P. (1999) *Un siglo de España: la cultura*. Madrid, Marcial Pons.
24. Wedel, A. (1993) La germanofobia de Vicente Blasco Ibáñez en *Los cuatro jinetes del Apocalipsis*. *Filología y lingüística*. XIX(2), 57–62. <https://doi.org/10.15517/rfl.v19i2.20214>

Преузето: 23. 3. 2023.
Корекције: 24. 11. 2023.
Прихваћено: 24. 11. 2023.

Светлана В. Стевановић¹
Универзитет у Крагујевцу
Филолошко-уметнички факултет
Катедра за хиспанистику

ЖЕНА У ДОБА МЕКСИЧКЕ РЕВОЛУЦИЈЕ: ЦРНА АНГУСТИЈАС ФРАНСИСКА РОХАСА ГОНСАЛЕСА²

Апстракт: Предмет рада јесте анализа улоге жена у Мексичкој револуцији на примеру романа Црна Ангустијас мексичког писца Франсиска Рохаса Гонсалеса. Полазимо од претпоставке да протагонисткиња романа, Ангустијас Фарера, симболично представља обесправљени део мексичког становништва који се, након вишевековног трпљења угњетавања, диже на оружје захтевајући поштовање основних људских права. Показујемо да у периоду Мексичке револуције (1910–1920) Ангустијас добија прилику да од вишеструко маргинализоване индивидуе (жене, мулаткиње, сиромашне надничарке) постане активни друштвени чинилац који ради на промени друштвеног система. Као заповедница једне од чета које су чиниле део одреда револуционарног вође Емилијана Сапате, Ангустијас стаје у одбрану угроженог дела мексичког становништва, превасходно жена, захтевајући, притом, право на слободу, независност и образовање. Њен почетни ентузијазам, међутим, постепено слаби под утицајем учитеља у ког се заљубљује, а који у овом роману о Мексичкој револуцији има улогу интелектуалца опортунисте који се придружује Мексичкој револуцији како би стекао материјалну корист. Ступањем у брачну заједницу са похлепним опортунистом Ангустијас напушта револуцију, издаје своје пријатеље и идеале. Од активне заповеднице револуционарне чете Ангустијас наново постаје пасивна жена чија се улога, у контексту патријархалне мексичке културе, своди на беспоговорно поштовање воље мушкарца и трпљење. Стога, пратећи судбину ове револуционарке од детињства до

¹ svetlana.stevanovic@filum.kg.ac.rs

² Истраживање спроведено у раду финансирано је Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије (Уговор о реализацији и финансирању научноистраживачког рада НИО у 2023. години број 451-03-47/2023-01/ 200198).

зрелог доба, настојимо да протратимо ток Мексичке револуције од првобитног заноса, преко узаврелих борби до повратка на статус кво.

Кључне речи: Црна Ангустијас, Франсиско Рохас Гонсалес, жена, маргина, Мексичка револуција.

1. Уводне напомене

Роман *Црна Ангустијас* објављен је 1944. године и сврстава се у циклус такозваних романа о Мексичкој револуцији (*novela de la Revolución Mexicana*). Џон Ратерфорд (Rutherford, 1969:pp.30–32) истиче да су романи о Мексичкој револуцији прозна дела чији су аутори Мексиканци и чија је основна тема један од догађаја који је обележио савремену мексичку историју: Мексичка револуција. Стога, у овој врсти романа долази до књижевне обраде револуционарних збивања која су се одиграла у Мексику у периоду између 1910. и 1920. године. Писци ових романа, између осталог, (ре)конструишу крваве окршаје, импровизовано формирање револуционарних одреда, освете и издаје, као и страдање револуционарних јунака који се жртвују у жељи да допринесу друштвеном бољитку и спасу обесправљени и угњетавани део мексичког становништва.

Према мишљењу Агилера Наварете (Aguilera Navarrete, 2016:p.98), оригиналност романа о Мексичкој револуцији, у односу на историјске романе који су у Мексику писани током 19. века, почива у настојању писаца да Мексичку револуцију представе из перспективе маргинализованих друштвених слојева, преваходно неписмених сељака и земљорадника, те да дају реч свима онима који су раније били изопштени како из званичног историографског дискурса, тако и из књижевног. Ова тежња приметна је и код Франсиска Рохаса Гонсалеса, аутора романа *Црна Ангустијас*, који је по професији био етнограф. Услед тога, нарочито је био заинтересован за живот и обичаје етничких мањина, као што су замбоси и мулати, потомци афричких робова, као и за испитивање њиховог свеукупног доживљаја Мексичке револуције, улоге коју су у њој одиграли и последица које је овај догађај на њих оставио (Murillo Tenorio, 2022:p.265). Његова интересовања видљива су на плану романа *Црна Ангустијас* чија се протагонисткиња Ангустијас Фарера (*Angustias Farrera*), мулаткиња и револуционарка, може убројати у групу понижених, потлачених и обесправљених како на основу расе, тако и на основу пола. С тим у вези, истичемо да посебно место у групи маргинализованих који кроз романе о Мексичкој револуцији добијају могућност да проговоре заузимају жене.

Учешће жена у Мексичкој револуцији историјски је документовано. Овај догађај омогућио им је да искораче из окриља породичног дома за који су традиционално биле везане, као и да узму учешћа у доношењу одлука о питањима од општег интереса. То им је у ранијем периоду било онемогућено ако се има у виду да су у контексту мексичке традиционалне патријархалне културе сматране интелектуално инфериорнима у односу на мушкарце (Macías, 1980:p.53). Међутим, треба имати у виду да такозване аделите (*adelitas*), војничке које су чиниле део револуционарних одреда, махом нису учествовале у самим револуционарним борбама, већ су обављале уобичајене послове, сам у измењеном, ратном окружењу. Од њих се, заправо, очекивало да знање стечено у оквиру дома пренесу на бојно поље. Под овим се подразумевало кување, прање, шивење, брига о немоћнима, као и покорност, трпљење и беспоговорно прихватање мужевљеве воље или, у контексту револуције, заповедника чета у којима су војевале. Осим тога, припадници зараћених револуционарних фракција неретко су жене искоришћавали како би се светили једни другима, због чега су мајке, супруге и кћерке најчешће биле жртве силовања (Сапо, 2011:pp.33–46; Madrid Motezuma, 2006:p.56).

Мадрид Моктесума (Madrid Motezuma, 2006:p.56) сматра да су жене у доба Мексичке револуције вршиле три функције: функцију ратног плена, сексуалног објекта и топовског меса. Ово је видљиво и у романима о Мексичкој револуцији, с обзиром на то да у највећем броју случајева жене имају секундарну улогу и служе за 'додатно профилисање својих партнера, односно самих револуционара' (Stevanović, 2022:p.30). Без обзира на то, треба имати у виду да су поједине жене ипак директно учествовале у револуционарним окршајима, те да су неке одликоване и чином заповедница одређених чета. Такве су биле, примера ради, Кармен Аланис (*Carmen Alanís*) и Хуана Гутјерес де Мендоса (*Juana Gutiérrez de Mendoza*). Заповеднице су, пак, ретко протагонисткиње романа о Мексичкој револуцији, што је условљено како њиховим незнатним бројем у односу на заповеднике, тако и тиме што је протагониста ових романа најчешће колектив или вођа одређене револуционарне фракције, а не појединачне чете која је војевала у њеном склопу (Murillo Tenorio, 2022:p.272). Поред тога, треба имати у виду да друштво није благонаклоно гледало на учешће жена у револуцији, о чему сведочи и чињеница да им је 1925. године, по наређењу некадашњег револуционарног генерала Хоакина Амара (*Joaquín Amaro Domínguez*), званично забрањено служење војног рока. У званичном документу којим се женама забрањује приступ војним четам, оне су окарактерисане као један од главних узрочника порока, заразних болести

и нереда, што је додатно допринело њиховом забораву (Chang-Rodríguez, 1981:р.99). С тим у вези, указујемо на становиште Муриљо Тенорио (Murillo Tenorio, 2022:р.264) која истиче да је *Црна Ангустијас* прво дело из циклуса романа о мексичкој револуцији у ком је жени додељена централна улога. Пре овог дела објављен је низ романа о Мексичкој револуцији, али ни у једном од њих жена не заузима истакнуту улогу. Ово сведочи о њиховој изопштености на плану романеског дискурса у Мексику током прве половине 20. века, а уједно представља и ваљан одраз периферног места које је жена заузимала у стварности. Самим тим, Франсиско Рохас Гонсалес представља јединствен пример писца романа о Мексичкој револуцији који у жижу свог интересовања ставља управо живот једне револуционарке за коју се може казати да симболично одражава развојни пут Мексичке револуције и то од њеног повоја, преко сазревања до утихнућа.

2. *Црна Ангустијас*: рађање бунтовнице

С обзиром на то да је била жена, мулаткиња и сиромашна сељанка, односно припадница најнижег друштвеног сталежа, Ангустијас, чије само име означава бригу, троструко је маргинализован лик. Детињство ове мулаткиње обележено је болом и усамљеношћу. Зачета као плод љубави између белкиње и црнца, Ангустијас по рођењу остаје сироче препуштено вртлогу судбине. Мајка јој умире на порођају, док јој оца Антона (*Antón Farrera*), племенитог бандита (в. поглавље *Ангустијас као заповедница сапатистичке чете*), затварају оптуживши га за крађу. Бригу о њој преузела је локална врачара Кресенсија (*Crescencia*), која није била у могућности да јој пружи одговарајуће образовање, услед чега јој је по рођењу била ускраћена и прилика за будући напредак. Ангустијас је одрасла у селу Меса дел Аире (*Mesa del Aire*), руралној средини која је била одсечена од савремених цивилизацијских токова и у којој су јој једино друштво правиле дивље звери и стока, док ју је средина разматрала кроз призму негативних стереотипа који су се одвајкада приписивали црнцима, вишевековно обесправљеној раси како у Хиспанској Америци, тако и у великом делу света.

Кабесас Варгас и Руис Тресгаљо (*Cabezas Vargas & Ruiz Tresgallo*, 2019:р.69) истичу да је у роману Рохаса Гонсалеса видљиво да је мексичко друштво, махом сачињено од местика (потوماка белаца и домородаца), имало одбојан став према особама афричког порекла, те да је настојало да их *оцрни* поистовећујући их са демонским и дивљим бићима којима владају животињски нагони и ниске страсти. С обзиром на то да је црначко становништво, према

стереотипном виђењу, представљало супротност свему добром и божанском, а самим тим и негативан супстрат када је у питању идентитет мексичког народа, требало га је постепено потиснути на саму маргину друштвеног система. Ова тенденција долази до изражаја нарочито у периоду када Рохас Гонсалес објављује роман *Црна Ангустијас*, будући да је током тридесетих и четрдесетих година прошлог века постреволуционарна мексичка влада убрзано радила на пројекту изградње националног идентитета који би био прочишћен од свих негативних примеса (Villalobos Graillet, 2016:p.86).

С обзиром на то да јој је отац био црнац, Ангустијас је нужно морала бити сагледана кроз мрежу стереотипа и предрасуда о црначком становништву. Рохас Гонсалес путем наслова романа сугерише на специфичну разликовну одлику његове протагонисткиње: уз име Ангустијас фигурира атрибут *црна* како би се нагласило да је тадашње мексичко становништво, у конкретном случају сељаци из Меса дел Аире, процењивало протагонисткињу превасходно на основу њеног физичког изгледа, односно боје коже, због чега им је увек била далека, страна и несхватљива. Ангустијас је имала приснији однос једино са врачаром која ју је одгајила, што је народ утврдило у уверењу да је ова мулаткиња дете таме ком су наклоњене демонске силе (Rojas González, 1999:p.399) и које, стога, треба избегавати. Ово је осуђује на детињство у потпуној самоћи.

Током времена Ангустијас стасавала у привлачну и сензуалну девојку, што доводи до промене става мушког дела становништва према њој. Док су раније избегавали било какав контакт са мулаткињом, са сазревањем она постаје објекат за којим мушкарци жуде и чезну, те је опседају попут шакала жељних да што пре уживају у сластима свог плена (Rojas González, 1999:p.393). Такав је случај са краваром Лауреаном (*Laureano*) који је налик на којота прогањао Ангустијас, обилазио њену кућу и пресретао је на путу до извора на ком је појила стоку, све како би је заплашио и присилио да му се пода.

Без обзира на то што се код једног дела становништва јавља жеља за контактом са Ангустијас, ово ипак не значи да је дошло до разбијања стереотипног начина опхођења друштва према овој мулаткињи. Шта више, овакав однос потврђује да је и даље проматрају на стереотипан начин, с обзиром на то да је о црнцимама кроз (мексичку) историју владало уврежено мишљење да су атрактивне и распусне (Camba Ludlow, 2005:p.152). Међутим, дајући реч самој Ангустијас, Рохас Гонсалес омогућава сагледавање друге стране њене личности, скривене иза вела предрасуда. Рохас Гонсалес, заправо, уписује стереотипну слику црнаца и њихових потомака са циљем њеног даљег преиспитивања. Стога и разоткрива незадовољство протагонисткиње која ће одрастајући све

отвореније исказивати негодовање и жељу за бегом из средине која ју је најпре стигматизовала, а потом и инструментализовала, приписујући њеном карактеру и целокупној личности црначку боју.

Рохас Гонсалес посебну пажњу посвећује опису приватног живота Ангустијас Фарере, њене интимае и субјективног доживљаја средине у којој је живела, што читаоцима омогућава да пропрате психолошки развој ове мулаткиње. У овоме почива оригиналност романа *Црна Ангустијас* имајући у виду да у највећем броју романа о Мексичкој револуцији јунаци нису довољно психолошки продубљени (Chang-Rodríguez, 1959:p.533). Разоткривајући мисли и ставове протагонисткиње, Рохас Гонсалес ствара слику стамене и самосвојне жене жељне независности и слободе. То је видљиво у односу који је Ангустијас имала према удварачима и идеји брачне заједнице.

С обзиром на то да је одрасла без заштитничке родитељске фигуре, Ангустијас је научила да сама одлучује о сопственим поступцима. Након очевог повратка из затвора њена слобода делимично бива ограничена, будући да преузима на себе улогу послушне кћерке која негује остарелог оца. Другим речима, може се рећи да Ангустијас симболично врши функцију *одане мајке* (*madre abnegada*), због чега постаје налик на остале жене из њеног непосредног окружења којима је ово била основна и најважнија животна улога (Pas, 1995:p.35). Уз ову, отац јој приписује и функцију *невесте која чека* (*novia que espera*). Наиме, Антон Фарера стара се да обезбеди сигурну будућност својој кћерци, због чега јој предлаже да прихвати брачну понуду добро ситуираног местика Рита Рејеса (*Rito Reyes*). Антон своју кћерку види као рањиву жену којој је мушкарац потребан како би је употпунио и дао сврху њеном животу (Rojas González, 1999:p.397). С тим у вези, осврћемо се на мишљење Октавија Паса (Pas, 1995:p.32) који истиче да је жена у Мексику традиционално виђена као *расцепано*, отворено биће, инструмент

‘сврха које јој одређују закон, друштво или морал. /.../ У свету створеном према представи мушкараца, жена је само одбљесак мушке воље и жеље. Пасивна, претвара се у богињу, у вољену, у биће које отелотворује постојане и прастаре елементе универзума: земља, мајка и девица.’

Међутим, овакав однос Антона према Ангустијас проистиче из његовог суштинског непознавања истинског својства сопствене кћерке, а нарочито одбојности коју је осећала према мушкарцима, што је проузроковано њиховом дуготрајном развојеношћу.

Презир који је Ангустијас осећала према мушком роду јавио се у раном детињству након што јој је омиљена коза умрла пошто се ојарила. Главним кривцем за смрт козе Ангустијас је сматрала јарца који ју је оплодио. Чини се да Фарера у кози симболично препознаје мајку која је, како је већ напоменуто, умрла на порођају. Судбина коју је доживела коза утврдила ју је у уверењу да је патња чврсто срасла уз женски род и да су мушкарци симбол зла, јер продирањем у жену проузрокују њену смрт (Rojas González, 1999:p.391). Логичким промишљањем утемељеним на сопственом искуству Ангустијас долази до закључка да се мушкарцима не треба подавати. Због тога и одбија просца који је био по вољи њеног оца. Имајући у виду да су њене сународнице жуделе за снажним и добростојећим мушкарцем који би их употпунио и дао сврху њиховом постојању, Ангустијасин чин изазвао је оштру осуду средине и окарактерисан је као неприродан. Њено *не* протумачено је као резултат наводне изопачености црнаца и лезбејских побуда које су у том периоду у Мексику сматране содомистичким (Rojas González, 1999:p.398). Како би је спасила од друштвене одмазде, врачара Кресенсија организује обред прочишћења од наводних демона који су запосели њену миљеницу. Обред се састојао у спирању злих сила животињском крвљу, уз понављање својеврсне бајалице која је требало да врати Ангустијас на исправан пут:

Фали ти нешто да би била потпуна, да би могла да испуниш заповест коју је Бог дао нашој мајци у рају, која је била прва жена првог мушкарца. Мораш да се даш у потрагу за оним што ти фали /.../ Срце ће ти дати знак када га пронађеш. Ко иште, даће му се!³⁴ (Rojas González, 1999:p.404)

Кресенсија овим речима изнова наглашава да је жена својина, пуки објекат у власништву мушкарца без ког живот нема смисла, а исправност свог уверења настоји да докаже посезањем за низом библијских алузија. Међутим, ритуал није променио став који је Ангустијас имала према мушкарцима, а који је изградила на основу проживљеног искуства. Овај однос утемељен је на бинарним опозицијама прогонитеља и прогоњеног, надређеног и подређеног, израбљивача и израбљиваног. Након трпљења вишемесечног ухођења ком је била изложена од стране Лауреана, Ангустијас одлучује да се побуни узимајући у своје руке одбрану тела и части. Ђанг Родригес (Chang-Rodríguez, 1981:p.102)

³⁴Te falta algo para ser hembra completa, para poder cumplir el mandado que Dios le dio en el paraíso a nuestra madre, que fue la primera hembra del primer hombre. Es menester que busques lo que te falta /.../ Tu corazón te avisara cuando ya lo hayas encontrado. ¡Quién busca, jalla!’ (Rojas González, 1999:p.404)

⁴ Све цитате из романа *Црна Ангустијас* превела је ауторка рада.

указује да протагонисткиња Рохасовог романа доноси одлуку да изврне мушко-женске улоге. Жена, традиционално виђена као расцепљено биће, посеже за ножем и расцепљује мушкарца који је желео насилно да продре у њу, након чега се даје у бег трагајући за уточиштем.

Нагомилани бес, неправда којој је била изложена, друштвена стигматизација, обесправљени положај приморали су Ангустијас да напусти окриље породичног дома. Управо наведени разлози довели су и до избијања Мексичке револуције. Ова револуција покренула је анонимни колектив сачињен преваходно од сељака беземљаша који су се дигли на оружје захтевајући повраћај земље која им је одузета у периоду диктатуре Порфирија Дијаса (*Porfirio Díaz*). У овом вихору своје место пронаћи ће и Ангустијас и то у Ослободилачкој војсци југа (*Ejército Libertador del Sur*), револуционарној фракцији на чијем челу се налазио Емилијано Сапата (*Emiliano Zapata*), мексички револуционар препознатљив по борби за аграрну реформу Мексика, али и по настојању да очува како домородачко становништво, тако и припаднике свих етничких мањина. У *Плану из Ајале* (*Plan de Ayala*), званичном сапатистичком програму, Сапата је, између осталог, захтевао да се етничким мањинама и обесправљеним друштвеним групама омогући равноправно укључивање у све животне токове, при чему се залагао и за 'заштиту заведених и искоришћених жена, њихову еманципацију и право на развод' (Stevanović, 2022:p.126). Стиче се утисак да је Рохас Гонсалес познавао основна начела сапатистичког покрета и да управо због тога јунакињу романа смешта у сапатистичке одреде.

3. Ангустијас као заповедница сапатистичке чете

У једном интервјуу Рохас Гонсалес је изјавио да је лик Ангустијас Фарере инспирисан стварном причом о животу Ремедиос Фарере (*Remedios Farrera*), жене која је током Мексичке револуције чинила део одреда Емилијана Сапате, а коју је писац романа *Црна Ангустијас* имао прилике и лично да упозна (Murillo Tenorio, 2022:p.281). Попут стварне личности, Ангустијас ће бити именована заповедницом једне од сапатистичких трупа којој се прикључила бежећи од казне због убиства које је починила у самоодбрани, услед чега ће сапатистички одред за њу представљати својеврсно уточиште и прибежиште од тешког намета судбине која јој је предодређена већ самим рођењем. Напуштањем родитељског дома и средине у којој је одрасла, као и потоњим придруживањем револуционарном одреду, Ангустијас пркоси конзервативном друштву и постаје активни тип жене. Идеја о женској активности, наводи Пас

(Pas, 1995:p.35), у Мексику се обично доводи у везу са *лошом женом*, а *лоша* је она жена која је *чврста, безбожна, самостална, као мачо*. Ангустијас ће током учешћа у Мексичкој револуцији испољити све наведене одлике.

Јунакиња Рохасовог романа одлучује да се прикључи Мексичкој револуцији након што је у једној крчми случајно наишла на групу револуционара који су дискутовали о разлозима због којих су се дигли на оружје. Разговор револуционара привукао је Ангустијасину пажњу због тога што се поистоветила са судбином унижених. Рохас Гонсалес (Rojas González, 1999:p.428) пише да су сви окупљени у овој крчми били саздани од истих страсти и од исте материје, услед чега су сви наличили једни на друге, те их је било немогуће разлучити. Атмосфера обележена осећајем заједништва, уједињености и истости налази се у оштром контрасту са атмосфером која је владала у Ангустијасином родном селу, чијим је становницима од прворазредног значаја било успостављање разлике између њих и мулата.

Обесправљени колектив који се дигао на оружје приповеда о вишевековном ropству и израбљивању ком су били изложени радећи на плантажама великих земљопоседника. Ово наводи Ангустијас на закључак да је појам тлачења и недостатка слободе онај који их уједињује. Самим тим, код ње се у датом тренутку јавља свест о припадништву напаћеној заједници Мексиканаца која јој даље пружа осећај сигурности. Запажамо да се Ангустијас налази у парадоксалној ситуацији, с обзиром на то да у ратној халабуци проналази смирај и животну сврху. Поред тога што Рохас Гонсалес на овај начин показује да су трагична судбина и недостатак слободе спона која је увезала разједињене Мексиканце, он истовремено обзнањује да су у Мексичкој револуцији обесправљени и израбљивани сељаци добили прилику да се уздигну и постану појединци вредни поштовања.

Поштовање које ће припадници сапатистичког одреда указати Ангустијас проузроковано је и некадашњом славом њеног оца Антона који је у своје време харао подручјем Реал де Анимаса (*Real de Animas*) и остао упамћен као племенити бандит. Револуционари код Ангустијас препознају ватрени темперамент њеног оца и због тога је примају у сопствене редове у којима ће, при ступању, уистину и показати карактер типичан за племените бандите. Племенити разбојници нападају и пљачкају поседе богатих земљопоседника или представника локалне власти у циљу пружања помоћи онима који се налазе на рубу егзистенције. Такви су, у доба избијања Мексичке револуције, били сељаци беземљаши које су израбљивали похлепни припадници повлашћених друштвених слојева: чланови владе Порфирија Дијаса, латифундисти и црквени великодостојници.

Циљ племенитих бандита био је, према речима Ернандес Сантијага (Hernández Santiago, 2007:p.22), борба за друштвену правду, једнакост и равноправност. О томе сведоче и речи Ангустијас Фарере која, промишљајући о мотивима ступања у револуционарне редове, казује:

Многи су ушли у борбу због тога што никоме не паше што богати – којих има више него сиромашних – уживају у животу, док ми живимо – да извините на поређењу – као стока... Они који имају децу морају да размишљају о томе да ће им се, када порасту, мучити као што смо ми. А ко има срца да то допусти? /.../ Треба одузети богатшима све што су покрали и вратити гладном и голом народу.⁵ (Rojas González, 1999:p.431)

Промишљања карактеристична за племените разбојнике, некадашња слава њеног оца, као и изглед стамене, кршне и одважне жене навешће сапатисте да именују Ангустијас заповедницом чете. Указујемо да се на основу наведеног може запазити да Рохас Гонсалес, за разлику од других писаца романа о Мексичкој револуцији, као што су Хосе Васконселос (*José Vasconcelos*) и Мартин Луис Гусман (*Martín Luis Guzmán*), не представља сапатистичке одреде као разуларену, неписмену банду којом владају најнижи нагони, већ као борце који имају моћ расуђивања. Сапатистичке снаге приказане у Рохасовом роману одликују се толеранцијом, прихватањем свих друштвених раса и вредновањем најбољих међу њима. Ово се уочава на скупу сапатистичке војске у Куаутли приликом ког Ангустијас поносно запажа да се налази на челу чете сачињене од домородаца, местика, креола, мулата, скупине која представља 'читав етнички мозаик усталог руралног мексичког становништва'⁶ (Rojas González, 1999:p.456). Поред тога, Ангустијасин дискурс о мотивима који су навели мексичке сељаке на побуну показује да писци романа о Мексичкој револуцији који пишу током тридесетих и четрдесетих година прошлог века, међу њима и Рохас Гонсалес, не сматрају Мексичку револуцију изненадним изливом 'неконтролисаних инстинката разуздане масе коју су предводили безумни крвници' већ 'организованим и идеолошки утемељеним подухватом уједињених Мексиканаца' (Stevanović, 2022:p.126).

⁵'Mucha gente pelea porque naiden esta agusto con que los ricos – que son más pocos que los pobres – estén gozando de la vida, mientras que nosotros andamos – mala la comparación – como los puercos... Los que tienen hijos deben pensar que cuando ellos sean grandes tienen que sufrir lo mismo que nosotros... ¿Y quién tenga corazón va a permitir eso? /.../ Hay que quitarles a los ricos todo lo que se han robado y devolverlo al pueblo hambriento y encuerado.' (Rojas González, 1999:p.431)

⁶'todo el mosaico étnico que componía la erguida población rural mexicana de aquellos días /.../' (Rojas González, 1999:p.456)

По ступању у својеврсну породицу Ангустијас одлучује да преобликује свој физички изглед. Из женских хаљина мулаткиња се преоблачи у ћаро (*charro*) одежду, традиционалну мексичку ношњу сачињену од посребрених панталона, прслучета, сакоа и шешира широког обода налик на сомбреро. Треба имати у виду да је током Мексичке револуције забележено неколико случајева прерушавања жена у мушкарце. Неки од најпознатијих примера су Петра Ерера (*Petra Herrera*) и Амелија Роблес (*Amelia Robles*). Габријела Кано (Cano, 2009:p.16) наводи да су жене обично облачиле мушку одећу како би избегле опасност од силовања и напастовања, али и ограничења и друштвених забрана које су им обично наметане у војсци. Другим речима, преоблачење им је омогућавало да се изједначе са мушкарцима и остваре једнака права, премда делајући под маском. Поред тога, Кано (Cano, 2009:p.16) указује да је прерушавање жена у мушкарце било проузроковано и њиховом жељом за добијањем вишег војног чина. Међутим, ови разлози не објашњавају одлуку протагонисткиње романа Рохаса Гонсалеса како због тога што је именована заповедницом трупе док је носила женску одећу, тако и због тога што су сапатисти који су чинили део њене чете знали да је њихова заповедница женско и након промене начина одевања.

У случају Ангустијас, ћаро одежда врши двоструку функцију. Ово бљештаво одело, с једне стране, доприноси њеном лакој препознавању као заповеднице чете, док јој, с друге стране, омогућава да се физичким изгледом поистовети са лидером фракције, те да присвоји његове атрибуте. Наиме, Емилијано Сапата је у револуционарном периоду био препознатљив управо по томе што је носио ћаро одећу која у постреволуционарно доба постаје један од кључних симбола мексичког идентитета за који се везују вредности попут части, јунаштва, неустрашивости и пожртвованости. Одабиром ове одеће Рохас Гонсалес сугерише читаоцима које вредности поседује протагонисткиња његовог романа, што истовремено доприноси и високом вредновању афричког супстрата на тлу Мексика а то је, како је споменуто у уводу, био један од основних циљева овог писца. Ова промена симболично означава врхунац Ангустијасиног сазревања у самосталну жену која одлучно предводи групу на чијем се челу налази и чија наређења сви поштују. Истовремено, чини се да је Ангустијас била свесна начина на који се у мексичком друштву гледало на жену, нарочито у погледу њених физичких и интелектуалних способности, те је преузимањем мушког начина облачења симболично показала да и жене могу да носе панталоне, а самим тим и да могу да испољавају понашања типична за мушкарце, те да се подиче атрибутима који су се традиционално приписивали овом полу у смислу одважности, истрајности, борбености, независности, интелигентности и сл.

Преобучена у мушку одећу, Ангустијас са својом четом ослобађа земљишне поседе, враћа их у руке обесправљених сељака и стаје у одбрану невиних и незаштићених. Своју револуционарну ангажованост усмерава нарочито у правцу заштите жена од изабљивача. Ово је видљиво приликом сапатистичког заузимања куће настојника једног имања који је широм Реал де Анимаса био познат по искоришћавању жена. Посредством његовог лика Рохас Гонсалес сликовито показује да је у Мексику, током диктатуре Порфирија Дијаса, био заступљен феудални систем власти. Саставни део феудализма било је и право прве брачне ноћи према ком одређени властодржац, у овом случају настојник имања, има право да ужива сексуалне услуге жена које се налазе у подређеном положају. У роману *Црна Ангустијас* подређене жене превасходно су сељанке које су радиле на имањима земљопоседника.

Бежећи из Меса дел Аире након почињеног убиства, Ангустијас наилази на неколико радника запослених на имању којим је газдовао споменути настојник по имену Ефрен (*Efrén*). Као послушне и одане слуге, радници одводе ловину свом газди не би ли му служила и не би ли искористио право које му припада, с обзиром на то да су је затекли на његовој територији. Као жена у невољи, рањива како у пренесеном, тако и у дословном смислу, будући да јој је шипражје израњавило тело, Ангустијас постаје атрактивна жртва за мушкарца жељног контроле и, приде, обузетог страху, појудом и извесном дозом лудила. Захваљујући помоћи једног од радника, Гвитлакоћеа (*Gütlacoche*), слабашног мушкарца који постаје Ангустијасин верни сапутник, ова мулаткиња успева да побегне из Ефренових чељусти, али се изнова сусреће са њим по придруживању сапатистичким одредима и стицању чина заповеднице. Приликом другог сусрета улоге се изврћу: Ангустијас стиче контролу док Ефрен постаје потчињени мушкарац који се налази у њеној милости. У датом тренутку мулаткиња преузима на себе улогу гласноговорнице свих унесрећених жена и казује:

Ја ћу вам пресудити у име жена, свих оних које сте извргли руглу, које сте уништили својом грубошћу и глупавим мушким поносом. /.../ Говорим у име Росе из Ел Рондена и Пилар из Агва Дулсе, као и у име доња Ђоле [Ефренове супруге] и оне црне мајмунице коју су ваши људи скинули са дрвета као поклон газди [Ангустијас алудира на саму себе, с обзиром на то да су је, због боје коже, радници овако назвали] /.../ Оне су ме овластиле да вас обавестим да вам је пресуђено⁷ (Rojas González, 1999:p.437).

⁷Yo voy a juzgarlo a nombre de las mujeres, de esas de las que uste se ha burlado, esas que ha estropeado con su brusquedad y su estúpido orgullo de macho... /.../ Habla por la Rosa la de El Rondeno y por la Pilar de Agua Dulce, habla también por dona Chole y por aquella changa retinta que sus hombres

Ангустијасина пресуда за сваког насилног мушкарца је кастрација. Ефренова кастрација тумачи се као праведни чин и показатељ чињенице да је насиље које су вршили револуционари, у конкретном случају сапатисти, реакција на вишевековно тлачење, те да до њега најчешће долази из самоодбране или из освете, услед чега не подлеже осуди. На овом примеру видљиво је да Ангустијас доживљава мушкарце као животиње које треба ушкопити како би били припитомљени, услед чега и закључује: ‘/.../ само овакви мушкарци су мање лоши! Ако мушкарцима могу да се назову во или товљеник!’⁸ (Rojas González, 1999:p.438). Окрутност коју мулаткиња показује у датом случају оправдана је околностима у којима је стасавала и проживљеним искуством које је приморава да стане у одбрану како сопствене, тако и части сваког угроженог појединца.

Револуционарни циљеви Ангустијас Фарере не тичу се искључиво физичке заштите слабијих и угрожених већ и искорењивања њихове заосталости. Ангустијас сматра да је висок степен неписмености један од кључних узрока који је довео до незавидног положаја сељака онеспособљених да се упознају са својим правима, а потом и да их образложе писаним путем. С тим у вези, треба имати у виду да је у доба избијања Мексичке револуције у Мексику чак 85% становништва било неписмено, услед чега се Емилијано Сапата залагао за успостављање система јавног образовања. У роману *Црна Ангустијас* у више наврата уочава се негодовање и незадовољство протагонисткиње због неспособности да сама прочита револуционарне прогласе или пак новинске чланке који су извештавали о револуционарним походима, да би дошла до закључка да су све вештине које поседује (јахање, кроћење коња, пуцање, знања из народне медицине) безвредне уколико није елементарно писмена (Rojas González, 1999:p.477). Њена жеља за описмењавањем долази до изражаја када у своју службу узима учитеља Мануела (*Manuel de la Reguera y Pérez Cacho*) како би њену чету и њу научио да читају и пишу. С обзиром на то да нису имали стрпљења да сатима седе и уче слова и бројеве, сапатисти су убрзо одустали од похађања часова. Међутим, њихова заповедница је у кратком року успела да савлада основе читања, писања и рачунања како због одлучности и истрајности, тако и због привлачности коју је осећала према учитељу, мушкарцу који је по први пут привукао њену пажњу, а који ће бити узрок њене финалне пропасти и издаје револуционарних идеала због којих се отиснула у борбу.

---

bajaron de un árbol para regalo del amo. /.../ Bueno, pos esas son las que me han dado poderes para comunicarle que ya está uste juzgado /.../’ (Rojas González, 1999:p.437)

⁸ ‘solo así son menos malos los machos!... ¡Si machos pueden llamarse el buey o el cerdo de engorda!’ (Rojas González, 1999:p.438)

4. Пропаст револуционарних идеала црне Ангустијас

Учитељ црне Ангустијас спада у ред протагониста романа о Мексичкој револуцији који се могу означити као *они одозго*. *Они одозго* дефинишу се насупрот *онима одоздо*, како су неретко именовани сељаци беземљаши који су се дигли на оружје. У питању су превасходно интелектуалци који су током Мексичке револуције преузели на себе задатак формулисања револуционарних циљева и идеја, али нису узели директног учешћа у револуционарним окршајима. Премда су често окарактерисани као цивилизовани део друштва и представници разума, у романима о Мексичкој револуцији ипак не мањка ни опортунистички настројене интелектуалне елите коју интересује превасходно сопствена добит. У овај ред, дакле, 'спадају они који из револуционарних сукоба излазе неозлеђени и који током и након истих просперирају захваљујући мудрој и стратешком формулисању програма који су ишли њима у корист' (Stevanović, 2022:р.33). Ово се може запазити на примеру Мануела, друштвеног паразита и опортунисте, чија је једина жеља да извуче материјалну корист од Ангустијас, те да ју одбаца када му буде засметала у његовим настојањима да постане део политичке елите.

Без обзира на то што је Мануел потицао из другог света и што је презирао запуштене и необразоване сељаке, Ангустијас се заљубљује у њега. Кабесас Варгас и Руис Тресгаљо (Cabezas Vargas & Ruiz Tresgallo, 2019:р.85) истичу да ју је код њега привукло управо то што се није уклапао у стереотипног *мачо* мушкарца за ког је карактеристична продорност и доминантност у односу према женама. Мануел је био сушта супротност мушкарцима у чијем окружењу је одрасла Фарера: питом, ненасилан, пристојан, слоквентан, учен, одмерен, лепих манира. Поред тога, вреди запазити да је Мануел био слабе физичке снаге, те да је протагонисткињи Рохасовог романа изгледао слабашно, крхко, рањиво и незаштићено (Rojas González, 1999:р.355). Стога, чини се да се љубав рађа из Ангустијасине природне побуде да заштити слабије и пружи им сигурност. Непосредно пре ступања у службу ове мулаткиње, Мануел остаје најпре без оца, а потом и без мајке, услед чега губи ослонац превасходно у материјалном смислу, будући да су га родитељи издржавали. Статус сирочета у ком се учитељ наједном нашао подсећа Ангустијас на њену сопствену судбину, те се у датом тренутку код ње јавља и мајчински инстинкт (Lorente Medina, 2011:р.94).

Уверена у доброту и неисквареност свог учитеља, Ангустијас му отворено саопштава да му је наклоњена и да би желела да му буде супруга. Предлог му-

латкиње изазвао је жустру реакцију учитеља који ју је сматрао инфериорном и недостојном како због боје коже, тако и због разлике у друштвеном положају, услед чега је и одбија речима да би њихов брак у најмању руку био налик на укрштање различитих врста животиња (Rojas González, 1999:p.489). Став који је Мануел имао према заповедници сапатистичке чете одражава општи став који су интелектуалци тог доба имали према сапатистичкој револуционарној фракцији коју су, с обзиром на то да је била сачињена од неписмених сељака, сматрали варварском бандом сазданом од бића другоразредног значаја. Ово код Ангустијас доводи до појаве несигурности и жеље за променом.

С обзиром на то да не може да избели своје тело, Ангустијас доноси драстичну одлуку да се из бунтовне револуционарке преобрази у узорну жену која поштује свог изабраника, потчињава му се и безусловно прихвата његову вољу. Први корак ка овој трансформацији представља напуштање Мексичке револуције до чега је довео разговор који је водила са учитељем, а приликом ког јој овај казује: 'посао који сте изабрали није за жене... Пустите мушкарце да воде бригу о свету!'⁹ (Rojas González, 1999:p.479). Како би му доказала да је спремна да свој живот промени из корена парадоксалним враћањем управо њима, мулаткиња отима Мануела и одводи га у своје родно место. По доласку у Меса дел Аире, Ангустијас изнова мења одећу и облачи хаљине које је одбацила када је постала заповедница, наводећи да то чини зато што више није ништа друго до Мануелова жена (Rojas González, 1999:p.505), она коју учитељ наједном прихвата. Учитељева изненадна промена мишљења и прихватање мулаткиње није условљена тиме што је одложила пушку и изнова присвојила идентитет пасивне жене која се подаје, већ губитком наследства које су му родитељи оставили и потребом за материјалном сигурношћу.

Приликом славља уприличеног поводом венчања, учитељ сликовито показује својој супрузи које ће бити њено место у брачној заједници: Ангустијас мора попут краве на повоцу да иде за својим господарем, те да се и дословно повинује тако што ће клекнути и везати му пертле (Rojas González, 1999:p.507). Овакав однос антиципира повратак на традиционални патријархални систем у ком мушкарац заповеда и доноси одлуке, а до ког ће доћи након Мексичке револуције упркос залагању појединих револуционарних фракција, попут сапатистичке, за родну равноправност. Поред тога, Мануел ће навести Ангустијас да се званично преда како би добила амнестију, а уз то и велику новчану награду којом је влада настојала да придобије побуњенике и угуши револуцију. Рохас

⁹'/.../ el oficio que usted ha escogido no es propio para mujeres... ¡Deje usted a los hombres que arreglen el mundo!' (Rojas González, 1999:p.479)

Гонсалес истиче да Ангустијас, приликом потписивања документа којим се одриче сапатистичке трупе и јавно обећава да ће се повући из револуционарних окршаја, издаје своје принципе и пријатеље предајући се најгорем непријатељу (Rojas González, 1999:p.509). Ова предаја не означава само издају револуционарних идеала протагонисткиње романа *Црна Ангустијас*, већ најављује и коначни пораз револуционара који су устали против порфиристичке диктатуре.

Након венчања, крајем маја 1914. године, Ангустијас и Мануел одлазе у Мексико Сити где воде одвојене животе: Мануел се креће у јавној сфери, добија посао у влади, док Ангустијас живи повученим животом на периферији мексичке престонице. Супруг је повремено посећује представљајући је пријатељима као *егзотичну* пријатељицу која му служи за забаву, а не као закониту супругу (Rojas González, 1999:p.518). Тако се брачна заједница претвара у тамницу симболизовану бараком (*casa chica*) у коју се Ангустијас затвара, а која је у колонијалном периоду служила за смештај робова. Кабесас Варгас и Руис Тресгаљо кажу да је Рохас Гонсалес на овај начин показао да је у постреволуционарном периоду дошло до поновног потискивања мулатског становништва на саму маргину друштвеног система, а исто се догодило и са револуционарима који су узели директног учешћа у револуционарним окршајима (Cabezas Vargas & Ruiz Tresgallo, 2019:p.88). С тим у вези, треба имати у виду да је роман *Црна Ангустијас* настао у постреволуционарном периоду, услед чега су писцу били познати исходи Мексичке револуције. Мексичка револуција формално је окончана 1917. године када је донесен Устав којим су, између осталог, гарантована једнака права за све Мексиканце. Међутим, Рохас Гонсалес посведочио је томе да су уставне гаранције представљале мртво слово на папиру. Дејан Михаиловић у једном интервјуу наводи да се револуционарни покрет претворио 'у неку врсту ситнобуржоаске револуције и изневерио изворне принципе, остављајући простор за устоличење буржоаских структура власти и запостављајући питање аграрне реформе и политичке еманципације већинског становништва.' (Krstić, 2011:p.45). Будући да се након завршетка револуција која је била израз општеномодног незадовољства претворила у буржоаску, обесправљени део становништва изнова је остао у запећку, док се интелектуална елита окористила и домогла моћи. Управо на овакве односе моћи покушава да укаже Рохас Гонсалес посредством односа Ангустијас и Мануела. Након удадбе и дословне предаје Ангустијасин живот претворио се у чекање. Таква ће бити и судбина других револуционара који су искоришћени као топовска ђулад: чекање на остварење права до чега ће доћи у неодређеној будућности.

5. Закључак

Поред бављења списатељским и етнографским послом, Рохас Гонсалес био је интелектуалац који је подржавао Венустијана Карансу (*Venustiano Carranza*), предводника једне од најутицајнијих револуционарних фракција који ће вршити и функцију председника Мексика, да би током двадесетих година прошлог века службовао и у Министарству спољних послова. Попут других политички ангажованих аутора романа о Мексичкој револуцији, очекивао је да ће Мексичка револуција произвести савршен ред и резултирати једнакошћу свих друштвених класа и раса. Међутим, с обзиром на то да се наведена очекивања нису испунила, код Рохаса Гонсалеса, као и код других аутора, долази до разочарања и песимистичког погледа како на саму револуцију тако и на њене исходе. У роману *Црна Ангустијас* Рохас Гонсалес показује да се мексичка историја креће у цикличном ритму, те да свака промена доводи до нужног повратка на почетну ситуацију.

Протагонисткиња овог романа метафора је за Мексичку револуцију која је прошла пут од првобитног заноса, преко узавреле борбе, до утихнућа. Уместо жељених системских друштвених промена она доводи до повратка у првобитно стање. Стога Рохас Гонсалес закључује судбину црне Ангустијас остављајући је у истом положају у ком се налазила на самом почетку, положају обесправљене жене на маргини друштвеног система и рубу егзистенције. Територијално измештање ове некадашње револуционарке из села у град показује да је угрожено становништво, симболизовано женом у роману Рохаса Гонсалеса, током и након окончања Мексичке револуције, добило прилику да промени животну средину. Промена животне средине, ипак, не имплицира и промену њиховог положаја, чиме се показује да је овај део мексичког становништва осуђен на трпно стање које превазилази само повременим и краткотрајним изливима наталоженог беса.

Једна од одлика романа о Мексичкој револуцији јесте отворен крај у погледу на правац у ком ће тећи будућност Мексика. Овакав крај био је нужан обесправљеном колективу како у постреволуционарном периоду не би у потпуности посустао и изгубио вољу за животом. Осећање безнадежности како код протагонисткиње романа Рохаса Гонсалеса, тако и код читалаца, делимично бива превазиђено тиме што аутор обзнањује да Ангустијас у својој утроби носи заматак будућности, дете настало из њене везе са Мануелом. Мулаткиња не може да наслути каква ће бити будућност чеда које у њој расте, нити може да предвиди да ли ће оно поновити судбину своје посрнуле мајке,

или ће довршити борбу коју је ова започела. Услед тога, закључујемо да, упркос песимистичном односу према судбини Ангустијас Фарере на ужем и Мексичке револуције на ширем плану, Рокас Гонсалес приводи свој роман крају с најавом рађања нове генерације, а самим тим и могуће обнове борбе која је започета са избијањем Мексичке револуције.

Литература

1. Aguilera Navarrete, F. E. (2016) La Narrativa de la Revolución Mexicana: periodo literario de violencia. *Acta universitaria*. 4, 91–102.
2. Villalobos Graillet, J. E. (2016) Las paradojas de la mexicanidad sobre el género y el mestizaje en la adaptación cinematográfica *La negra Angustias* de Matilde Landeta y en la novela de Francisco Rojas González. *Cincinnati Romance Review*. 41, 78–92.
3. Hernández Santiago, C. (2007) De facineroso ladrón a santo milagroso: el culto a los bandidos en la literatura y la devoción popular. *Caravelle*. 88, 11–29.
4. Cabezas Vargas, G. A. & Ruiz Tresgallo, S. (2019) Invisibilidad y discriminación: la representación del sujeto afro en la novela *La negra Angustias* de Francisco Rojas González. In: Díaz Mattei, A., Quiles García, F. (coord.) *La negritud y su poética: Prácticas artísticas y miradas críticas contemporáneas en Latinoamérica y España*. Montevideo, BMR Cultural/Sevilla, Publicaciones Enredars, pp. 69–90.
5. Camba Ludlow, Ú. (2005) *Imaginarios ambiguos, realidades contradictorias. Conductas y representaciones de los negros y mulatos novohispanos siglos XVI y XVII*. Ciudad de Mexico, El Colegio de Mexico.
6. Cano, G. (2009) Amelio Robles, andar de soldado viejo. Masculinidad (transgénero) en la Revolución Mexicana. In: Cano, G., Vaughan Kay, M., Olcott Género, J. (coord.) *Sexo y revolución, Género, poder y política en el México posrevolucionario*. México, Fondo de Cultura Económica, pp. 14–39.
7. Cano, G. (2011) ¿Es posible hacer la historia de las mujeres en la Revolución Mexicana?. In: Faulhaber, Ch. B. (ed.) *Mexico's Unfinished Revolutions*. Berkeley, University of California Press, pp. 11–24.
8. Krstić, J. (2011) Latinsku Ameriku i Srbiju (samo) geografija razdvaja, Razgovor sa prof. dr Dejanom Mihailovićem. *Reflejo*. 8, 44–49.
9. Lorente Medina, A. (2011) De la subversión del orden patriarcal a la sumisión en la *Negra Angustias*. In: Lorente Medina, A., Navascués, J. de (eds.) *Narrativa de la Revolución Mexicana: realidad histórica y ficción*. Madrid, Editorial Verbum, pp. 77–104.
10. Madrid Moctezuma, P. (2006) Cuando ellas dicen no: rebelión e identidad femenina en la narrativa de la revolución mexicana escrita por mujeres. *Revista Nuestra América*. 1, 55–67.

11. Macias, A. (1980) Women and the Mexican Revolution, 1910–1920. *The Americas*. 1, 53–82.
12. Murillo Tenorio, I. M. (2022) *La negra Angustias* de Francisco Rojas: una novela revolucionaria de la Revolución mexicana. *Anuario Colombiano de Historia Social y de la Cultura*. 49.1, 259–289.
13. Oviedo, J. M. (2001) *Historia de la literatura hispanoamericana 3. Postmodernismo, Vanguardia, Regionalismo*. Madrid, Alianza Editorial.
14. Pas, O. (1995) *Lavirint samoće*, prevela Isidora Stojanović. Beograd, Centar za geopoetiku.
15. Rojas González, F. (1999) *La negra Angustias*. México, Compañía General de Ediciones.
16. Rutherford, J. (1969) The Novel and the Mexican Revolution. *Bulletin of the Society for Latin American Studies*. 1, 30–32.
17. Стевановић, С. (2022) Демитологизација слике Емилијана Сапате у романима са темом Мексичке револуције. Крагујевац, Филолошко-уметнички факултет (докторска дисертација).
18. Chang-Rodríguez, E. (1959) La Novela de la Revolución Mexicana y su Clasificación. *Hispania*. 4, 527–535.
19. Chang-Rodríguez, R. (1981) Trayectoria y símbolo de una revolucionaria: 'La negra Angustias' de Francisco Rojas González. *Revista de Crítica Literaria Latinoamericana*. 13, 99–104.

Svetlana V. Stevanović
University of Kragujevac
Faculty of Philology and Arts
Department of Hispanic Studies

WOMEN IN THE AGE OF MEXICAN REVOLUTION: FRANCISCO ROJAS GONZÁLEZ'S *LA NEGRA ANGUSTIAS*

Summary

This paper examines the role of women in the Mexican Revolution starting from the novel *La Negra Angustias* written by the Mexican writer Francisco Rojas González. The research is based on the assumption that the protagonist of the novel, Angustias Farrera, symbolically represents a powerless and downtrodden part of the Mexican population that, after centuries of suffering oppression, rises up in arms demanding a respect of basic human rights. We point out that in the period of the Mexican Revolution (1910–1920), Angustias gets the opportunity to transform from a marginalised and passive mulatto peasant woman into an active social factor that tends

to change the social system. As the military officer that forms part of the Liberation Army of the South, guerrilla force led by Emiliano Zapata, one of the most famous Mexican revolutionaries, Angustias stands up for the vulnerable part of the Mexican population, primarily women, demanding the right to freedom, independence and education. Her initial enthusiasm, however, gradually weakens under the influence of the teacher with whom she falls in love. The teacher Manuel in this Novel of the Mexican Revolution plays the role of an opportunistic intellectual who joins the Mexican Revolution in order to gain material benefit. By getting married with a greedy opportunist, Angustias abandons the revolution, and betrays her friends and ideals. From an active military officer, Angustias once again becomes a passive woman whose role in the context of the patriarchal Mexican culture is reduced to a self-sacrificing wife and mother. Therefore, following the fate of this revolutionary woman from childhood to adulthood, we try to follow the course of the Mexican Revolution in terms of armed rebellion, from the initial excitement, through the heated struggles to a status quo return.

► **Key words:** *La negra Angustias*, Francisco Rojas González, women, down-trodden, Mexican Revolution.

References

1. Aguilera Navarrete, F. E. (2016) La Narrativa de la Revolución Mexicana: periodo literario de violencia. *Acta universitaria*. 4, 91–102.
2. Villalobos Graillet, J. E. (2016) Las paradojas de la mexicanidad sobre el género y el mestizaje en la adaptación cinematográfica *La negra Angustias* de Matilde Landeta y en la novela de Francisco Rojas González. *Cincinnati Romance Review*. 41, 78–92.
3. Hernández Santiago, C. (2007) De facineroso ladrón a santo milagroso: el culto a los bandidos en la literatura y la devoción popular. *Caravelle*. 88, 11–29.
4. Cabezas Vargas, G. A., Ruiz Tresgallo, S. (2019) Invisibilidad y discriminación: la representación del sujeto afro en la novela *La negra Angustias* de Francisco Rojas González. In: Díaz Mattei, A., Quiles García, F. (coord.) *La negritud y su poética: Prácticas artísticas y miradas críticas contemporáneas en Latinoamérica y España*. Montevideo, BMR Cultural/Sevilla, Publicaciones Enredars, pp. 69–90.
5. Camba Ludlow, Ú. (2005) *Imaginarios ambiguos, realidades contradictorias. Conductas y representaciones de los negros y mulatos novohispanos siglos XVI y XVII*. Ciudad de Mexico, El Colegio de Mexico.
6. Cano, G. (2009) Amelio Robles, andar de soldado viejo. Masculinidad (transgénero) en la Revolución Mexicana. In: Cano, G., Vaughan Kay, M., Olcott Género, J. (coord.) *Sexo y revolución, Género, poder y política en el México posrevolucionario*. México, Fondo de Cultura Económica, pp. 14–39.

7. Cano, G. (2011) ¿Es posible hacer la historia de las mujeres en la Revolución Mexicana?. In: Faulhaber, Ch. B. (ed.) *Mexico's Unfinished Revolutions*. Berkeley, University of California Press, pp. 11–24.
8. Krstić, J. (2011) Latinsku Ameriku i Srbiju (samo) geografija razdvaja, Razgovor sa prof. dr Dejanom Mihailovićem. *Reflejo*. 8, 44–49.
9. Lorente Medina, A. (2011) De la subversión del orden patriarcal a la sumisión en la *Negra Angustias*. In: Lorente Medina, A., Navascués, J. de (eds.) *Narrativa de la Revolución Mexicana: realidad histórica y ficción*. Madrid, Editorial Verbum, pp. 77–104.
10. Madrid Moctezuma, P. (2006) Cuando ellas dicen no: rebelión e identidad femenina en la narrativa de la revolución mexicana escrita por mujeres. *Revista Nuestra América*. 1, 55–67.
11. Macias, A. (1980) Women and the Mexican Revolution, 1910–1920. *The Americas*. 1, 53–82.
12. Murillo Tenorio, I. M. (2022) *La negra Angustias* de Francisco Rojas: una novela revolucionaria de la Revolución mexicana. *Anuario Colombiano de Historia Social y de la Cultura*. 49.1, 259–289.
13. Oviedo, J. M. (2001) *Historia de la literatura hispanoamericana 3. Postmodernismo, Vanguardia, Regionalismo*. Madrid, Alianza Editorial.
14. Pas, O. (1995) *Lavirint samoće*, prevela Isidora Stojanović. Beograd, Centar za geopoetiku.
15. Rojas González, F. (1999) *La negra Angustias*. México, Compañía General de Ediciones.
16. Rutherford, J. (1969) The Novel and the Mexican Revolution. *Bulletin of the Society for Latin American Studies*. 1, 30–32.
17. Stevanović, S. (2022) Demitologizacija slike Emilijana Sapate u romanima sa temom Meksičke revolucije. Kragujevac, Filološko-umetnički fakultet (doktorska disertacija).
18. Chang-Rodríguez, E. (1959) La Novela de la Revolución Mexicana y su Clasificación. *Hispania*. 4, 527–535.
19. Chang-Rodríguez, R. (1981) Trayectoria y símbolo de una revolucionaria: 'La negra Angustias' de Francisco Rojas González. *Revista de Crítica Literaria Latinoamericana*. 13, 99–104.

Преузето: 29. 3. 2023.
Корекције: 24. 10. 2023.
Прихваћено: 24. 10. 2023.

Ивана И. Петкович¹
Университет города Нови-Сад
Педагогический факультет г.Сомбор
Отдел языка и литературы

ПЬЕСА О НАВХОДОНОСОРЕ ЦАРЕ, О ТЕЛЕ ЗЛАТЕ И О ТРИЕХ ОТРОЦЕХ, В ПЕЩИ НЕ СОЖЖЁННЫХ СИМЕОНА ПОЛОЦКОГО И ЕЁ ЗАПАДНОЕВРОПЕЙСКИЕ ИСТОЧНИКИ

Аннотация: В статье рассматривается влияние западноевропейского театра на драматическое творчество русского писателя XVIII века, представителя русского барокко и первого русского драматурга — Симеона Полоцкого. Примеры западноевропейского влияния рассматриваются на примере пьесы О Навходоносоре царе, о теле злате и о триех отроцах, в печи не сожжённых, сюжет которой известен в западноевропейской драматургии уже с XII века. Сходства свидетельствуют не только о том, что Симеон Полоцкий был хорошо знаком с западноевропейскими источниками, но и о том, что он ссылался на западноевропейскую средневековую театральную традицию и традицию эпохи барокко. Именно театр является одним из фундаментов мировоззрения человека эпохи барокко. В нём Симеон Полоцкий находит вдохновение для своего драматического развития.

Ключевые слова: Симеон Полоцкий, западноевропейская драма, школьная пьеса, О Навходоносоре царе, о теле злате и о триех отроцах, в печи не сожжённых.

1. Введение

Влияние западноевропейских театральных форм и западноевропейского театра на формирование русского театра уже несомненно много раз исследовано. Известно, что процесс формирования театрального искусства в России

Пьесы О Навходоносоре царе, о теле злате и о трех отроцех, в пещи не сожжённых Симеона Полоцкого и её западноевропейские источники

начался позже, но и путь его развития и перехода из одной театральной эпохи в другую длился меньше и был более интенсивным. Когда Россия знакоилась с западноевропейским театром и подражала остаткам позднесредневековых театральных форм, в западной Европе уже формировалась светская драма. Россия подражала западноевропейским театральным формам до конца XVII века. Всё-таки это влияние будет видно и в более позднем периоде, точнее, в русском театре XVIII века.

П. П. Пекарский² считает, что начальный период русской драматургии связан с тремя этапами. Первый этап, по его мнению, характеризуется переводом западноевропейских драм, второй этап — период подражания западноевропейским формам, а в третьем этапе заметны национальные элементы. Исследователи раннего русского театра во второй половине XX века подтверждают опору русского театра (на начальном этапе своего развития) на богатую западноевропейскую театральную традицию и появление национальных элементов. «Первая русская драматургия, как и театр в целом, едва только зародившиеся, оказались качественно далёкими от более совершенных западноевропейских образцов, опиравшихся на давнюю театральную традицию» (Робинсон, 1972:р.93). Несмотря на все препятствия, в середине XVIII века русский театр достигает европейского уровня, а в более поздние периоды, достигнув этого уровня, развивает и оригинальное драматическое выражение. Это и становится периодом русского национального театра.

Драматическое творчество русского писателя, поэта, автора первых пьес написанных на русском языке, Симеона Полоцкого³, относится к периоду сильного западноевропейского театрального влияния и рассвета пьес русского придворного театра 1670-х гг. Придворная пьеса развивается в т.н. «начальном периоде русской драматургии».⁴ Это период, по мнению М. П. Одесского, 1670–1730 гг., в котором параллельно развиваются три основные

² Больше об этом в: Пекарский П. П. (1857), *Мистерии и старинный театр в России*, Санкт-Петербург: Типография Главного штаба его императорского величества по военно-учебным заведениям, 6–10.

³ Больше о Симеоне Полоцком в: Словаре книжников и книжности Древней Руси (1998), Вып. 3 (XVII в.) Часть 3, Санкт-Петербург: Наука, 362–379. Библиографические дополнения к статьям, помещенным в Словаре книжников и книжности Древней Руси (вып. 3 части 1–3). Сост. Д. М. Буланин и в: Словаре книжников и книжности Древней Руси. Вып. 3 (XVII в.), Часть 4, Санкт-Петербург: Наука, 2004., 790–793.

⁴ Термин М.П. Одесского, который употребляется в: Одесский, Михаил Павлович (2004), *Поэтика русской драмы последняя треть XVII-первая треть XVIII в.*, Москва: Российский государственный гуманитарный университет, 7–24.

театральные системы: иностранная, школьная⁵ и придворная.⁶ Эти системы не только переплетаются, каждая из них включает в себя элементы западноевропейского влияния. В самом начале важно точно определить термин «западноевропейский театр». В данной работе этот термин подразумевает влияние театральных веяний, чьё ядро составляют Германия, Франция, Англия и Польша. Эти страны — носители драмы-мистерии, иезуитского театра, школьной драматургии и частично «английской комедии». Некоторые из этих стран важны и потому, что в них появились авторитетные поэтики XVII века, чьи правила учитывали авторы, создавая свои пьесы. Именно упомянутые аспекты влияния западноевропейской драматургии на творчество Симеона Полоцкого в пьесе *О Навходоносоре царе, о теле злате и о трех отроцех, в пеци не сожжённых* будут рассмотрены в данной работе.⁷

2. *О Навходоносоре царе, о теле злате и о трех отроцех, в пеци не сожжённых*

Пьеса Симеона Полоцкого *О Навходоносоре царе, о теле злате и о трех отроцех, в пеци не сожжённых* написана в 1673–1674 гг., но не позже 24 февраля 1674 года. Об этом свидетельствует дата выдачи жалования Ягану Элкузену за переплетение книги *О Навходоносоре царе, о теле злате и о трех отроцех, в пеци не сожжённых*. С данной пьесой мы познакомились благодаря двум спискам. Первый список из XVII в. находится в ГИМ, в сборнике Синодального собрания № 287. Второй список из XIX века находится в БАН, в сборной рукописи собрания Российской академии, №53.⁸

⁵ Школьный театр распространялся и вне рамок Славяно-Греко-Латинской Академии и Киево-Могилянской коллегии, в провинциальных семинариях Твери, Тобольска, Смоленска, Новосибирска Ростова, Иркутска и т.д. Пьесы были поставлены в рамках богословских институтов.

⁶ Больше об этом в: Одесский, М.П. (2004), *Поэтика русской драмы последняя треть XVII-первая треть XVIII в.* Москва: Российский государственный гуманитарный университет, 7–9.

⁷ Исследователей раннего русского театра обобщенно можно разделить на две группы. Первая группа считает, что русский театр развивался под прямым влиянием западноевропейского театра. «История нашего старинного, а вслед за ним и народного театра, шла через более или менее полное заимствование чуждой литературной и художественной традиции...Отсюда вытекает тесная и неизбежная связь изучения старинного русского театра и драмы — с изучением театра европейского, без чего всякая речь о прошлом театра в России будет праздным пустословием» (Перетц 1923: 16–17). Вторая группа исследователей представляет идею о самостоятельном развитии русского театра. «И Тихонравов и Морозов, и позже Варнеке, тщетно пытались связать историю театра в России с народными игрищами, хороводными и иными обрядовыми действиями». (Перетц 1923: 8)

⁸ Учитывая информацию из списка ГИМ, пьеса была издана Н.С. Тихонравовым, потом переиздана И. П. Ереминым (Н.С. Тихонравов. Русские драматические произведения 1672–1725

2. 1. Пещное действие и мистерии

Симеон Полоцкий для своей пьесы взял сюжет из популярного ветхозаветного рассказа пророка Даниила (Книга Даниила гл. 3, строки 1–94). Это история о трёх израильских юношах (Сердахе, Мисиахе и Авденего), которые отказались поклониться золотому лику царя Навуходоносора. Царь Навуходоносор приказал сжечь юношей в печи. Но появившийся Ангел спас юношей, и огонь их не тронул. Царь восхищен чудом, позволяет юношам исповедовать свою веру и даже защищает их.

Этот ветхозаветный сюжет вошел в основу «пещного действия» прототеатральной формы, осуществляющейся в православном богослужении в неделю Св. Праотец⁹ перед Рождеством. Форма пещного действия заимствована из греческого богослужения,¹⁰ в котором известна уже с XV века, тогда как русский вариант пещного действия появился позже, в середине XVI¹¹

гг., Т. 1. СПб., 1874, 324–326; Симеон Полоцкий. Избранные сочинения. Подготовка текста, статья и комментарии И. П. Еремина. Серия «Литературные памятники». М. — Л., 1953, С. 191–202).

Другой список, в котором находится текст *Сборная рукопись БАН, собрание Российской академии, № 53 (31, б. 2)* — Содержание этой рукописи : 1) Л. 1–125. Иудифь. 2) Л. 126–133. Симеон Полоцкий. О Навходоносоре царе, о теле злате и о трех отроцех, в печи не сожженных. В 1789 г. пьесу издал Н. И. Новиков, но не совсем ясно по Синодальному списку или по какому-то другому, до нас недошедшему (в издании много мелких разночтений, особенно строки 14, 18, 133, 150, 254. См.: Н. И. Новиков. Древняя российская вивлиофика, ч. VIII. Изд. 2. М., 1789, стр. 158–169). Текст издания 1789 г. был переписан в списке БАН и переиздан Ф. Буславым.

⁹ Два последних воскресенья Рождественского поста именуются Неделями святых Праотец и Неделя святых отец. Неделя святых Праотец — празднование Православной Церкви в честь святых праведников Ветхого Завета.

¹⁰ Некоторые русские исследователи, такие как Е.Е. Голубинский, задают вопрос, взята ли форма пещного действия из греческой церкви, или оно создано позже по образцу латинян. Здесь мы придерживаемся мнения, что чин пещного действия имеет греческое происхождение, придя в Россию из Византии.

¹¹ Существуют несогласия по поводу времени входа и выхода чина пещного действия в/из службы. Самое раннее упоминание чина пещного действия было ещё в начале XVI века. Первое упоминание халдеев на основании книг новгородского архиерейского дома появляется в 1548 году. По всей вероятности, А.А. Дмитриевский считает, что чин пещного действия был известен русским ещё в XIV веке. Это подтверждает тот факт, что инок Игнатий Смолянинов присутствовал в Св. Софии в Константинополе при чине пещного действия вместе с митрополитом Пименом и епископом Смоленским Михаилом. Он упоминает и о том, что чин пещного действия игрался неделю перед Рождеством. Известно, что инок Игнатий Смолянинов бывал в Константинополе в период 1389–1405 гг. Но А.А. Дмитриевский считает, что чин пещного действия был знаком в России еще с XII века. А.А. Дмитриевский и позже О.А. Державина напоминают, что пещное действие в середине XVI века появилось в Новгороде, а в середине XVII века в Москве и Вологде (в Вологде в 1618–1643 гг.). А.А. Дмитриевский также считает,

века. Литургическая богослужбная форма пещного действия существовала в России до 1643 г.¹² Известно, что действо совершалось в Новгороде в середине XVI века, в Вологде и в Москве в XVII веке.¹³ Русский вариант пещного действия отличался от исходной греческой формы богослужбного чина. Точнее, между ними были сходства и различия. В обеих версиях существует печь, в которую заключаются отроки и над которой спускается Ангел. Фигура Агела, спускающаяся сверху, вырезанная из кожи и расписанная с обеих сторон, существует в обеих версиях. Обряд состоял и в греческом, и в русском варианте из пения седьмой и восьмой песни канона со стихами из *Книги пророка Даниила*. Стихи исполнялись антифоно, их пели певцы правого и левого хора. С другой стороны, есть и различия. Греческий вариант пещного действия исполняется отдельно от утрени. Стихи в греческом варианте пещного действия более точно придерживаются библейского сюжета. Но существенную разницу между русским и греческим вариантом пещного действия представляют разговоры халдеев, которые появляются в русском варианте пещного действия. Ещё более важно то, что разговор халдеев наполнен разговорной формой языка, в которой мы встречаемся даже с новгородским говором.¹⁴ В греческом варианте пещного действия появляются три отрока,

---

что чин пещного действия был известен и в Смоленске, и во Владимире на Клязьме близ Успенского собора.

¹² По мнению А.А. Дмитриевского (1895:599) чин пещного действия в Новгороде прекратил существование в 1639 году, а в Вологде существовал до 1643 года. Неизвестно, существовал ли официальный запрет чина пещного действия со стороны духовной власти. Предполагается, что накопление театральных элементов в русском пещном действии, грубая речь, шутки, даже с долей вульгарности, были далекими от библейской речи, и что именно это и привело к запрету русского пещного действия. Такое накопление театральных элементов, даже без официальных запретов духовенства, не могло угодить духовным властям.

¹³ Немаловажно в анализе популярности и значимости этой пьесы факт, который упоминает П.О. Морозов (1889:40), что в Пскове в городской церкви существовал мотив отроков на дверях церкви (на трёх из семи досок). Эта церковь построена в 1669 году.

¹⁴ В *энциклопедическом словаре* И.А. Ефрона и Ф.А. Брокгауза упоминается, что разговоры халдеев полностью на народном языке. Пещное действо определяется следующим образом: «В неделю Праотец, перед Рождеством, отправляясь в Успенском соборе в Москве (также в Новгороде и в др. городах кафедральных) пещное действо в воспоминании чудесного спасения из печи огненной Анании, Азарии и Мисаила. Изображавшие халдеев вводили в печь трех отроков, подставляли под печь горн с горящими угольями, ходили вокруг нее с зажженными свечами и из особых трубок метали под печь и на печь воспламененную траву; затем в печь спускали ангела "в труссе велице зело с громом"; халдеи падали ниц, а диаконы опаляли их вместо ангельского паления; халдеи вставали с земли и высказывали друг другу удивление о случившемся; ангел оставался до конца действия как бы парящим над печью. В течение того же дня халдеи и отроки участвовали в обедне и в вечерне, а за столом у патриарха отроки пели пещные стихи. Все разговоры халдеев между собою и с отроками происходили не на церковном,

Пьесы О Навходоносоре царе, о теле злате и о трех отроках, в пещи не сожжённых Симеона Полоцкого и её западноевропейские источники

но в русском варианте, кроме трёх отроков, появляются и два халдея. Именно это несовпадение с греческим вариантом указывает на вероятное западноевропейское влияние на русское пещное действо. Форма пещного действия взята из греческой богослужебной традиции, обогащена диалогическим элементом и халдеями, т.е. взята из западного источника. «Таким образом, если пещное действо, в первоначальном своем виде, т.е. в виде простой церковной оффиции, и заимствовано нами от греков, то диалогическая его часть и фигуры халдеев явились из другого источника и, по всей вероятности, с Запада, через Новгород» (Морозов, 1889:pp.39–40). Роль халдеев в пещном действии была очень важна. Именно они ловили и бросали отроков в пещь. Они бросают и траву плаун. Свообразность русского «пещного действия» представляют халдеи, которые играли роль палачей, ловили юношей и заключали их в помещение, которое изображало пещь, а потом выводили их оттуда. «Словом, эти халдеи совершенно аналогичны с тем типом воинов, слуг, вестников, который так обычен в средневековых французских и немецких мистериях» (Морозов, 1889:р.38). Можно приблизительно сказать, что пещное действо-русский вариант мистерияльной драмы, особенно, если учитывать появление халдеев как признак западноевропейской традиции.

‘Говоря другими словами, это значит, что не здесь, в этих разговорах халдеев, нужно искать зародышей сначала мистерий и религиозных диалогов, а потом и драмы в том смысле, как понимают это слово ныне, а что сами диалоги явились в чине пещного действия в конце XVI и начале XVII столетия под влиянием тех мистерий, которые в это время, проникли через Польшу и польскую литературу и в XVII столетии особенно пользовались широким гостеприимством у наших учёных, хорошо знакомых с польским языком и письменностью, и в наших школах. За происхождение этих разговоров именно в XVII веке у нас говорит, между прочим, и тот факт, что в них заметно проглядывает страсть к виршеплетству, господствующая в это время среди наших ученых.’ (Дмитриевский, 1895:pp.591–592)

В период Святков, появление халдеев в красном было заметно в России и вне богослужебного чина, что указывает и на возможное влияние католической карнавальной традиции. «Шутовской характер халдеев еще резче подчеркивается тем, что они во все время Святков не снимали своего халдейского платья, таким образом уже в качестве „ряженных окрутников“, подобно немецким

а на народном языке. Пещное Д. оставлено при Алексее Михайловиче» Ефрон, Илья Абрамович, Ф. А. Брокгауз (2012), „Энциклопедический словарь“, URL: <https://slovar.cc/enc/brokhauz-efron/1605469.html> (дата обращения: 1.06.2021).

Schonbartlaufer XIV–XVII вв., бегали по улицам со своею „плавучею травю“, подпаливая у встречников бороды.... В половине XVII века это бегание халдеев с потешным огнем по улицам было в Москве запрещено» (Морозов 1889:38).

К похожему выводу позже пришла и Н.Г. Ефремова:

‘Приезжавшие в разное время в Московию иностранцы — в конце XVI века англичанин Джайлс Флетчер, в первой половине XVII века голштинский посланник Адам Олеарий, отмечали в устроителях уличного бесчинства-халдеях, участниках церковного действия, сходство с европейскими масленичными шутами — по карнавальным костюмам и нарушению норм повседневного поведения. Церковные халдеи, разжигавшие пламя в печи и ввергавшие в него трёх юношей, на святочной неделе объявлялись в городе, до самого Крещения сопровождали епископа из дома к литургии и обратно после её совершения, творя небезобидные огненные потехи над мирными обывателями.’ (Ефремова, 2019:pp.286–287)

Это даёт информацию о времени постановки пьесы и одновременно указывает на то, каким было воздействие мистерии на пещное действо. Благодаря этому, мы приходим к особому пониманию пещного действия, как своеобразного православного ответа на мистериальную пьесу. О мистериальном характере пещного действия свидетельствуют его зрелищность, ориентированность на литургию, песнопения и библейский сюжет. «Русская школьная драма формировалась на национальном языке, вне русла новой латинской литературы, в процессе языкового и конфессионального противостояния школьному театру Западной Европы и парадоксальным образом сблизилась в творчестве Симеона с западноевропейскими уличными мистериями эпохи Контрреформации» (Ефремова, 2019:pp.33–34). Кроме того, пещное действо успело соединить или хотя бы пыталось соединить два противоположных позднесредневековых мировоззрения: «Если карнавал — олицетворение свободы, короткого забвения христианского долга, то мистерия — это олицетворение прочных и стойких духовно-религиозных уз, наполненности жизни человека Христом, огромных мук во имя веры» (Колязин, 2002:р.46).

Форма пещного действия существовала и в западноевропейской литературе. Например, во Франции она известна с XI–XII вв. и составляла часть действия Пророков, которое позже стало частью ветхозаветной мистерии. Даже в их церквях существовали печи и трон Навуходоносора со стражей, которая держала в руках идола, предназначенного для этого действия.

Пьесы О Навходоносоре царе, о теле злате и о трех отроцех, в пещи не сожжённых Симеона Полоцкого и её западноевропейские источники

Это приводит нас к качественно новому, разностороннему пониманию этой паратеатральной формы, которая включает в себе связь карнавала и мистерии. Эта связь может быть и намёком на еще малоизвестные нам пересечения и их влияния на русское пещное действо. Всё-таки паратеатральные формы, включая и пещное действо, не достигли полного драматического выражения, а остались большими помощниками и опорными столбами, но только в преддверии русского театрального искусства. «Таким образом, драматургия России XVII века заменила церковные действия, предназначенные для исполнения в храмах: Хождение на осляти, Пещное действо, Действо Страшного суда» (Пуреховская, 2004:р.2).

А драматическое искусство России продолжало развиваться без оглядки на своих театральных предшественников, составляющих связь с богослужением. Почему Симеон Полоцкий выбрал форму пещного действия, уже запрещенную в русской богослужебной практике? Есть несколько возможных причин. Во-первых, эта форма была до недавнего времени популярна и известна зрителям. Во-вторых, хотя она и запрещена церковью, она всё-таки была составной частью богослужебной формы, т.е. церковной формой, и была подкреплена авторитетом церкви. Может быть, несмотря на запрет, эта форма не могла перестать и не перестала сразу интересовать зрителей. Но наиболее вероятным считаем то, что эта форма была использована для популяризации драмы как нового жанра в русской литературе, и именно известная форма пещного действия послужила подходящим образцом для дальнейшего развития драматического искусства.

3. Николая Коссен

Сюжет о «Трех отроцех в пещи не сожжённых» рано привлек внимание писателей литургической драмы: инсценировки во французской драматической литературе появились уже в конце XI-начале XII вв.¹⁵ Но в западноевропейском мире этот сюжет приобрел большую популярность с XV века. До нашего времени сохранилась французская мистерия из 1406 г., в которой, кроме Навуходносора, появляется и его военачальник Олофрен. Как мы

¹⁵ В *Истории русского театра* В.В. Каллаша и Н.Е. Эфроса упоминается, что первые школьные спектакли появились в XII веке и были посвящены патронам учеников: Св. Николаю и Св. Екатерине. Больше об этом в: Калаш В. В. Эфрос Н. Е. (1914), *История русского театра*. Т1. Москва: Объединение, 30.

Важно упомянуть и то, что пятиактная пьеса с хором и прологом одновременно была и формой гуманистической школьной пьесы, что приводит к выводу о возможности влияния этой формы.

уже упомянули, сюжет существовал и в форме пещного действия в XI–XII вв. и реализовался в рамках недели Св. Праотец.

Во Франции (в конце XVI и в начале XVII вв.) этот сюжет тоже был популярен, благодаря французскому иезуиту Николя Коссену. Французский иезуит Николя Коссен (1580–1651), духовник Людовика XIII, был преподавателем риторики и проповедником. Его трагедия *Навходоносор* вошла в его сборник *Священные трагедии*, в оригинале *Tragoediae sacrae*, была опубликована в 1620 г. в Париже и включала в себе четыре драмы и одну ораторию.

Николя Коссен следует правилам поэтики Юлиа Скалигера, создателя авторитетной в этот период *Поэтики*, о чем свидетельствует структура его пьесы. Пьеса Николя Коссена состоит из пяти актов, а каждый акт заканчивается выступлением хора. Герои представлены в крайностях либо как положительные, либо как отрицательные персонажи. Появляются и другие персонажи: Навуходоносор, его сын Бальтазар, сановники Малазар, Артибазан, халдей Арбогаст, посол, юноши — евреи Анания, Азария и Мисаил, хор, Ангел, пророк Даниил. Такая чёрно-белая характеристика приближает пьесу к драмам типа моралите. Николя Коссен обогащает сюжет своей пьесы не только героями *Книги пророка Даниила*, но и героями других библейских сюжетов. Этих персонажей нет у Симеона Полоцкого.

В пьесе Николя Коссена появляются и другие библейские сюжеты, в то время как Симеон Полоцкий ориентируется на *Книгу пророка Даниила*. Но оба автора добавляют в пьесу героев, которых нет в *Книге пророка Даниила*. Это намёк на то, что Симеон Полоцкий, кроме Библии пользовался историческими источниками. Пьесы Симеона Полоцкого не могли без этого обойтись, он включил в пьесу и исторических личностей, которых нет в библейском сюжете. Герои пьесы Симеона Полоцкого: Навуходоносор, Казначей, вельможи Зардан, Навусар и Амир, музыканты, слуги, воины, три отрока Седрах, Мисах, Авденаго и Ангел. Но в пьесе появляются и герои, которых нет в Библии. Николя Коссен, как и Симеон Полоцкий, в свою пьесу включает исторические источники и личностей, которых не было в *Книге пророка Даниила*. В пьесе Николя Коссена это сын Бальтазар, сановники Малазар и Артибазан, халдей Арбогаст, посол, юноши — евреи Анания, Азария и Мисаил, пророк Даниил, Ангел и хор. В то время, как в пьесе Симеона Полоцкого появляются следующие герои которых нет в *Книге пророка Даниила* (*Книга Даниила* гл. 3, строки 1–94) вельможи Зардан, Навусар, Казначей, Амир, Гудец.

Известно, что Симеон Полоцкий был знаком с пьесой французского иезуита. Но почему Симеон Полоцкий отказался от пятиактной пьесы? Откуда

Пьесы О Навуходоносоре царе, о теле злате и о трех отроцех, в пещи не сожжённых Симеона Полоцкого и её западноевропейские источники

появилась одноактная структура пьесы у Симеона Полоцкого? В.И. Резанов считает это отголоском миниатюрных драматических форм: «Трудно однако же видеть в произведении С. Полоцкого действительный отзвук мистерий: свою пьесу он очевидно практиковавшийся в иезуитских учебных заведениях представлений, на обработку которых влияла не теория драматической поэзии говорившая о трагедиях, комедиях и т.д., а установившееся употребление в классах диалогов, декламаций и небольших пьесок, разыгрывание которых готовило учеников к выступлению на больших спектаклях, и образцы которых находим, нпр. патера Ф. Ланга» (Резанов, 1910:р.298). При такой структуре писатель не следовал правилам авторитетных поэтик иезуитов, но, имея в виду то, что не существовало правила о структуре мистерии, мы не можем с полной уверенностью сказать, что такая структура не была взята из мистерии.

Их сходство видно и в соблюдении правил иезуитских поэтик, в начале пьес. Пьесы обоих авторов начинаются монологом — хвастанием Навуходоносора. Всё-таки нельзя сказать, что Симеон Полоцкий написал свою пьесу по образцу пьесы Николя Коссена. Это подтверждает разница в их организации, структуре, героях и концовке пьес, которые авторы написали по-разному. Пьеса Николя Коссена более разветвленная, написана в пяти актах, а пьеса Симеона Полоцкого одноактная, более компактная, с прологом и эпилогом, посвященным царю. Хотя в пьесе Симеона Полоцкого нет хора, музыка занимала значительное место, что видно не только в героях музыкантах, но и в намеренности для придворного театра. Мотив гордости в пьесе Николя Коссена обрабатывается в контексте отношения царя к трем отрокам. Здесь считаем, что в пьесе Симеона Полоцкого этот мотив является основным и проявляется в гордости царя по отношению ко всем поданным и в акте обожествления собственного лика. С другой стороны, версия Николя Коссена подчеркивает страдания героев за веру и их непоколебимость в своей вере. Авторы не только уделяли разное внимание мотиву гордости, но и по-разному наказали за гордость Навуходоносора. У Николя Коссена он впадает в безумие, воображает себя быком, тогда как в пьесе Симеона Полоцкого царь Навуходоносор, увидев чудо, благосклонно относится к юношам. Симеон Полоцкий хотел представить разумного и кроткого царя, заботящегося о поданных. В этом, конечно, можно увидеть традицию придворного театра, обратив внимание на тот факт, что пьеса игралась при дворе и подразумевала прямое обращение к царю в прологе и эпилоге пьесы. В широком смысле, в таком решении виден и след христианского православного мировоззрения, которое обращало особое

внимание на вопрос гордости и тяготело к христианскому идеалу смирения — антиподу гордости. Как будто в этой противоположности царя в начале и конце пьесы, автор хотел выразить и суть духа барокко, олицетворяемый в крайностях. Сцены пыток и мучения героев в пьесах не видны, что являлось частью иезуитской традиции. Иезуитская практика не приняла средневековый образец, согласно которому жестокости были составной и ожидаемой частью мистерий. Оба автора придерживались этого правила.

4. Иезуитские поэтики и влияние иезуитской пьесы

Влияние западноевропейских поэтик XVI–XVII вв. на драматургию было настолько сильным, что было бы несправедливо рассматривать драматургию этого периода без оглядки на эти поэтики. Они играли важную, если не решающую роль при выборе сюжета, темы, организации пьес, написанных в этом периоде. *Поэтика в семи книгах* Юлия Цезаря Скалигера 1561 г. считается самой авторитетной для писателей иезуитской пьесы в период ее расцвета. Учитывая то, что она считала трагедию ведущим жанром, указывала на обязательную дидактическую роль пьесы, а также рекомендовала опираться на сюжеты из Священного Писания, она послужила образцом пьесы Николая Коссена о Навуходоносоре. Для нас здесь более важен вопрос, на какие поэтики ссылался Симеон Полоцкий при создании пьесы *О Навуходоносоре царе, о теле злате и о трех отрочех, в пещи не сожжённых*? Если учитывать правила этой поэтики, то он соблюдал поэтику Понтана в количестве действующих лиц, которое в пьесе не должно превышать четырнадцать, а в диалоге могут участвовать максимум три лица. Согласно Понтану, в одном акте лицо не может появиться более пяти раз. Но *Поэтика* Понтана далеко не единственная поэтика, с которой Симеон Полоцкий был знаком и которая влияла на его творчество. Среди них выделяются поэтики славянских авторов. Здесь мы имеем в виду латино-польские поэтики, которые были авторитетными в славянском ареале. Первая из них, о которой мы с уверенностью можем сказать, что она повлияла на Симеона Полоцкого, это *Поэтика* известного польского иезуита М.К. Сарбевского. Вторая поэтика, повлиявшая на Симеона Полоцкого, это поэтика анонимного автора Виленской академии *Poetica practica* 1648 г. Она написана по образцу поэтики М. К. Сарбевского (последнего латинского поэта) и представляет собой своеобразное её продолжение и дополнение. В *Poetica practica* 1648 г. прописана структура пьесы, которая подразумевает пролог и эпилог и пятиактную пьесу. В поэтиках Понтана и

Пьесы О Навходоносоре царе, о теле злате и о трех отроцех, в пещи не сожжённых Симеона Полоцкого и её западноевропейские источники

Скалигера эпилог не упоминается как обязательная составная часть пьесы. Хотя пьеса одноактная и поэтому не следует правилам, но эпилог существует.

Poetica practica позволяет употребление аллегорических фигур. Может быть, это ответ на это правило или следование традициям иезуитского театра и немецкой гуманистической пьесы, где появляются аллегорические фигуры еще в конце XV и в начале XVI века. В пьесе *О Навходоносоре* появляется фигура Ангела, которая фигурирует как особый персонаж и представляет еще один факт, указывающий на влияние иезуитской драмы на творчество Симеона Полоцкого. Здесь мы имеем в виду то, что аллегорические фигуры характерны для западноевропейской иезуитской традиции, а в южнорусской школьной пьесе отсутствуют. В пьесе Симеон Полоцкий уходит от принятого решения в русском пещном действии, в котором появляется только рисунок Ангела над пещью. Это является новизной в форме пещного действия, и сближает его с западноевропейской традицией школьной иезуитской пьесы.

4. 1. Влияние лютеранской школьной пьесы, и. Г. Грегори и придворного театра

Хотя и школьная, и придворная театральные системы связаны с западноевропейским влиянием, нас в первую очередь интересует соотношение иностранной театральной системы в русском театральном искусстве второй половины XVII века и западноевропейского театра. М.П. Одеский¹⁶ иностранную театральную систему 60–70-х гг. XVII века связывает с деятельностью пастора Иоганна Готфрида Грегори, организатора первого русского театра, и с влиянием иностранных театральных и оперных трупп в XVIII веке. «Царский театр Алексея Михайловича подразумевает, во-первых, деятельность труппы пастора Грегори, его соратников и продолжателей (1670-е годы), во-вторых, пьесы, написанные Симеоном Полоцким» (Одеский, 2004:р.48). На близость к традициям лютеранской драматургии указывает и тот факт, что первые пьесы русского театра были авторскими. Хотя авторское начало в пьесах лютеранского театра скорее декларировалось, нежели осознавалось. В рамках влияния иностранной системы на русский театр XVII века важную роль играла английская драма и английские странствующие театральные труппы. Н.С. Тихонравов, указывает на то, что: «Для комедийной храмины московского государя Грегори искал пьесы не в школе, не в отжившем своё время запасе мистерий

¹⁶ Больше об этом в: Одеский М. П. (2004), *Поэтика русской драмы последняя треть XVII-первая треть XVIII в.*, Москва: Российский государственный гуманитарный университет, 48–60.

и моралите, но в среде тех комедиантов, которые пришли на европейский материк из Англии для того, чтобы оживить новым духом разрушавшуюся народную сцену средневековой Германии» (Тихонравов, 1874:р.4).

Пьеса Симеона Полоцкого *О Навуходносоре царе, о теле злате и о трех отрощех, в печи не сожжённых* не первая пьеса в русской драматургии, в которой появляется Навуходносор. Пастор Иоган Готфрид Грегори, писатель первой пьесы русского придворного театра, написал *Иудифь*, которая была поставлена между 2 и 9 февраля 1673 года. Одно из действующих лиц — Навуходносор, появляющийся в начале пьесы. Симеон Полоцкий несомненно был знаком с творчеством Иогана Готфрида Грегори и опосредованно продолжал им основанную традицию придворных пьес. Об этом свидетельствует и то, что в пьесе Симеона Полоцкого можно найти отклики придворных пьес. Эти отклики видны в посвящённом царю предисловии, в реальных социо-бытовых обстоятельствах, в соотношении темы царя и власти, в его заботе о поданных, в нарушении и возобновлении гармонии и т.д.¹⁷ Может быть, один из самых интересных вопросов, откуда взять сюжет и какой традиции следовал Симеон Полоцкий.

‘Новая конфессия не поощряла подобных игр. Особенно оспаривалось протестантами право мирян на критику и порицание, дарованное карнавалом. Карнавал «противоречил лютеровскому пониманию таинства покаяния» [5, с. 152]. С возмущением реагировал и сам Лютер на последнюю попытку нюрнбержцев сохранить карнавал в 1539 г., предпринятую под руководством советника Якоба Муффеля. Однако Лютер одобрил постановку школьных спектаклей, основанных на антично-гуманистической модели. Ещё в 1516 году Ф. Меланхтон, ближайший сподвижник Лютера, издал произведения Теренция, и сам Лютер отнесся к этому весьма позитивно. Создавая первые пьесы для русского придворного театра, Иоганн Готфрид Грегори во многом опирался на существующую модель лютеранского школьного театра, чему способствовал его статус пастора лютеранской кирхи в Москве.’ (Капун, 2016б:р.23)

Правильно ли считать что на выбор сюжета повлияла лютеранская школьная пьеса, с которой через творчество Иогана Готфрида Грегори несомненно

¹⁷ Поэтому некоторые из исследователей, например А.С. Дёмин и М.В. Капун, относили их к пьесам придворного театра. Особенным является вопрос жанрового определения пьесы: определить принадлежит ли она школьным или придворным пьесам или представляет их комбинацию с элементами литургической пьесы, как наследие и православный вариант латинской литургической драмы.

Пьесы О Навходоносоре царе, о теле злате и о трех отроцех, в пещи не сожжённых Симеона Полоцкого и её западноевропейские источники

познакомился и Симеон Полоцкий? Лютеранская школьная драма благосклонно относилась к ветхозаветным сюжетам, но сюжет о трех отроцех не обрабатывался у лютеран. Нельзя забыть и то, что Симеон Полоцкий выбрал для своей другой драмы сюжет о блудном сыне к которому лютеранская школа тоже благосклонно относилась. Первая предпосылка заключается в том, что на выбор сюжета влияла популярность библейских сюжетов в пьесах придворного театра. Одновременно библейские сюжеты были источником и для иезуитских пьес. На создание первых спектаклей оказали влияние традиции западноевропейской драматургии, особенно «английских комедий» — пьес из репертуара английских театральных трупп, выступавших с конца XVI века в странах Европы. А. С. Дёмин замечает влияние «английской комедии», которые игрались в XVII веке в Германии, на русские придворные пьесы 1670-х годов, наряду с украинской школьной драмой и западноевропейскими школьными драмами, духовными мистериями и драмами типа моралите. Но в русских пьесах, в отличие от «английских комедий», было усиленное действие, и авторы настаивали на развитии сюжета и их связи с придворным театром.

Значит, что это влияние шло непосредственно через придворный театр. Хотя мы не рассматриваем в данной статье вопрос жанрового определения пьесы, упомянем определение А.С. Дёмина, который считает, что пьесу присоединяют к придворным пьесам. Он подкрепляет это несколькими характеристиками придворных пьес, которые заметны в пьесе *О Навходоносоре*: библейский сюжет, взаимоотношения царя и поданных, забота царя о поданных, которая в пьесе Симеона Полоцкого проявляется больше всего в конце пьесы в разумном поступке царя и защите юношей.

«Английские комедии» отличались яркой зрелищностью, натуралистическими изображениями сцен пыток, казней, грубостью фарсовых эпизодов. Учитывая отсутствие сцен пыток, казней и фарсовых эпизодов¹⁸ мало вероятно, что Симеон Полоцкий вдохновлён английской комедией, а предполагает вероятность придворного или иезуитского (или совместного) влияния на выбор сюжета Симеона Полоцкого.

В пьесе особое внимание тоже посвящается богатству и одежде, в чём тоже видно влияние западноевропейского театра и влияние обихода двора. Богатство и слава царя подразумеваются, и они в ядре драматической завязки формируют гордость царя. Наряд тоже указывает на сходство с западноевропейской драматургией двора. Почему Навходоносор появляется в драме именно с шестью боярами и с шестью воинами? Почему вначале он говорит именно с

¹⁸ Сцены мучения трех отроков не были видны на сцене.

двумя вельможами: Зарданом и Навусаром? Этого в Библии нет. Но это можно увидеть на изображениях XVII в., особенно в иллюстрированных польских, голландских и немецких библиях, а также на некоторых русских иконах.

Наряду с этими характеристиками А.С. Дёмин считает эту пьесу придворной из-за ее организации, где придворные начинают монологом царей о благополучии страны. Не сохранились данные о постановке пьесы в царском дворе. Мы не можем с уверенностью рассказывать о костюмах и о постановке пьесы. Влияние лютеранской драмы на творчество Симеона Полоцкого проходит через творчество И.Г. Грегори, чьим продолжателем является Симеон Полоцкий. Несомненно, что здесь идёт речь о посредственном влиянии. Это влияние видно прежде всего в придворном характере пьесы и в опосредованном влиянии лютеранской школьной пьесы. О таком влиянии свидетельствует и выбор сюжета в его позжем драматическом творчестве, если имеем в виду, что *Притча о блудном сыне* позволена в лютеранской практике.

4. 2. Влияния польского театра

Главными стержнями польского театра XVII являются три основные системы: народный театр, школьный театр и придворный театр. «Барочная эстетика и риторика наложили характерный отпечаток и на развитие польской драматургии и театра, где выделяются три основных течения: народное, связанное с ярмарочными, карнавальными и разного рода праздничными — светскими и духовными — зрелищами; школьное, развивающееся в монастырских учебных заведениях и академиях; придворное, существующее в кругу королевского и магнатского меценатства» (Липатов, 1987:р.303).

Хотя с придворным и школьным театром мы встречаемся и в русском варианте, но всё-таки мы не можем говорить о полном сходстве и влиянии польских авторов на формирование русского театрального искусства. Нужно упомянуть и тот факт, что польский театр того времени был ближе светскому театру, чем русский театр. Кроме того, в польском театре достаточно частыми были исторические сюжеты, античные, средневековые хроники, которые в меньшей степени встречались в русском театре XVII века. Русский театр XVII века был ориентирован в основном на библейские сюжеты. В отличие от русского театра, упомянутые театральные системы Польши были более жестко структурированными. Это свидетельствует и о более длинной, более развитой и богатой театральной традиции Польши. Связь польского и русского театров XVII века можно искать в единообразии сюжетов и тем пьес.

Пьесы О Навходоносоре царе, о теле злате и о трех отроцах, в пеши не сожжѣнных Симеона Полоцкого и её западноевропейские источники

Так, существуют популярные сюжеты, которые одновременно существовали и в польском, и в русском театре. Во-первых, к этой группе пьес принадлежат сюжеты пьес мистериального цикла. Но они отличаются и тем, что польская литургическая драма сосредоточилась прежде всего вокруг пасхальных пьес и пьес рождественского цикла. Также в Польше существовали и тематические пьесы, организованные в цикл пьес о власти. Пьеса Симеона Полоцкого *О Навходоносоре царе, о теле злате и о трех отроцах, в пеши не сожжѣнных* принадлежит этому кругу пьес. Хотя она не рассматривает борьбу за престол, царь размышляет о своей власти и мощи. В конечном итоге, он думает о том, как сберечь и увеличить свою власть. Страдания героев за веру в пьесе Симеона Полоцкого приводит его пьесу к другому кругу пьес, существовавшему и в польском театре XVII века. Это мариологический сюжет, рассматривающий непоколебимость героев в вере, их пытки и страдания.¹⁹ Пьеса Николая Коссена тоже содержит эти элементы. Это сходство указывает на связь между польской и западноевропейской, т.е. французской драмой, которая отражается в мариологическом сюжете. О популярности сюжета о царе Навходоносоре свидетельствуют постановки пьес во Львове и в Полоцке. Известно, что постановка пьесы во Львове была в 1611 г. под названием *О Навуходносоре*, а в Полоцке в 1647 г. поставлена пьеса *О Навуходносоре царе*.²⁰ Пьеса Симеона Полоцкого *О Навходоносоре царе, о теле злате и о трех отроцах, в пеши не сожжѣнных* написана в период 1673–1674 гг. Эти данные указывают на то, что сюжет пьесы *О Навходоносоре царе, о теле злате и о трех отроцах, в пеши не сожжѣнных* был популярен не только в славянских странах, но и в течение времени постепенно передвигался из Речи Посполитой в Россию. Это вли-

¹⁹ Пьеса Н. Коссена тоже содержит элементы характерные для мариологического сюжета: мотив непоколебимости героев в вере. В ней в еще большей степени испытывается вера еврейских юношей. Истукан царя, который появляется в пьесе, посвящён исключительно испытанию их веры и попытке царя сохранить полностью свой авторитет. Так, в пьесе Н. Коссена гордость царя требует постичь бескрайнее восхищение еврейских юношей. В пьесе С. Полоцкого царь поставлен первоначально для всеобщего поклонения, от чего отказываются еврейские юноши. Кроме того, при испытании веры еврейских юношей в пьесе Н. Коссена существует градация, в которой юноши бросаются в пещь после заключения и допроса, попытках власти поколебать и сломить их веру. Эту градацию подтверждает и тот факт, что юноши сами добровольно бросаются в пещь. Палачи, увидев неверность юношей, усиливают огонь, что тоже является степенью градации и пытки. Интересно, что в пьесе Н. Коссена во втором акте появляется мотив вещего сна царя. Навуходносор приглашет жрецов объяснить ему значение сна, что в итоге делает пророк Даниил. Этот мотив вещего сна характерен для польских пьес о власти, принадлежащих по классификации Л.А. Софроновой польскому школьному театру XVII века.

²⁰ Авторы этих пьес и сведения о их постановках до сих пор нам неизвестны.

яние, конечно, не обошло придворный театр И. Г. Грегори, чью традицию продолжал Симеон Полоцкий.

‘Польский народный и школьный театр во многом имели светский характер. Театр царя Алексея Михайловича имел в своей основе временный характер с явной придворной ориентацией пьес. Тем не менее, влияние польской драматургии и поэзии на раннее творчество И. Г. Грегори можно проследить через общие закономерности сюжетов, аллегорические мотивы и барочную поэтику.’ (Каплун, 2016а:р.118)

В Польше искусство барокко развивалось многосторонне, включая сложные социально-экономические обстоятельства. Иезуитский театр является только одной его частью. С другой стороны, барокко в России можно исследовать парциально, считая его эхом польского барокко. Всё-таки иезуитский театр (как одно из течений эпохи барокко) сильно отразился в творчестве первого русского драматурга Симеона Полоцкого.

5. Заключение

Связь пьесы Симеона Полоцкого *О Навходоносоре царе, о теле злате и о трех отроцех, в печи не сожжённых* с пьесами западноевропейского театра обычно ассоциируется с западноевропейским образованием и эрудицией писателя. Эта первая и наиболее легкоуловимая связь, конечно, подкреплена фактами. Кроме полученного образования в Виленской академии и того факта, что Симеон Полоцкий поступил в униатский базилианский монашеский орден, важно иметь в виду общие потоки западноевропейских театральных и позднесредневековых театральных форм. В этом смысле важна их взаимосвязь с русским театром XVII века, которую мы считаем особенно важной, если не ключевой в процессе образования русского театрального искусства и их связи с русским театром XVII века. В данной работе западноевропейский театр охватывал достижения театрального искусства Германии, Франции, Англии и Польши XVII века. Это центры мистериального иезуитского и школьного театра, чьё влияние сыграло ключевую роль в развитии русского театрального искусства начального периода, т.е. XVII века. Помимо того, XVII век в русской культуре обозначает переход к «новому времени», которое приносит веяния западноевропейской культуры.

Влияние западноевропейского театра мы прежде всего связываем с литургической драмой. Это влияние имеет несколько ответвлений. Первое из них — это влияние на русскую форму пещного действия с карнавальными

Пьесы О Навходоносоре царе, о теле злате и о трех отроцех, в пещи не сожжённых Симеона Полоцкого и её западноевропейские источники

элементами и драмой мистерии, укрепившийся в католическом пространстве. Одновременно одним из самых важных вопросов, который всегда появляется при исследовании источников, является вопрос о выборе сюжета. Выбор сюжета из Священного писания соответствует традиции иезуитской пьесы и латинским поэтикам. Ветхозаветный сюжет одновременно соответствует и традиции лютеранского школьного театра. Оттуда мы считаем влияние Иоганна Готфрида Грегори опосредственным влиянием на Симеона Полоцкого. Особое ответвление западноевропейского влияния представляет иезуитская традиция. В рамках этого влияния выделяются традиции иезуитских поэтик, риторичности драмы, выбора тем, длинные монологи и, в соответствии с иезуитской традицией, отсутствие в пьесах сцен жестокости. Появление Ангела как отдельного персонажа в пьесе можно связать с традицией существования аллегорических фигур в иезуитской пьесе. Фигура Ангела — часть иезуитской практики, которая достигла полного расцвета в Германии. Аллегорические фигуры вместе с хором сохранились и на Украине. Известно, что Украина была посредником польских влияний и мостом между Польшей и Россией. Знаком принадлежности к иезуитской традиции является одноименная пьеса французского иезуита Николая Косена, с которой, по всей вероятности, Симеон Полоцкий был знаком. Оба автора следовали поэтике Скалигера. Сходство этих пьес видно в их одинаковом начале, где в обеих пьесах царь Навуходоносор хвастается своими подвигами. Но в этом начале есть отклики другого влияния: пьес придворного театра И. Г. Грегори. Если речь идёт о прямом влиянии, тогда можно сказать, что Симеон Полоцкий находился под влиянием И. Г. Грегори, продолжил его традицию придворных пьес, но значительно дополняя и обогащая её. Это влияние видно в обработке библейских сюжетов, придворной форме пьес, выделении фигуры царя-защитника и покровительского отношения к поданным. Пьесы придворного театра начинаются прологом и обращением к царю, что характеризует и пьесу Симеона Полоцкого, в которые строились по образцу западноевропейских пьес и которые первоначально в России создавали иностранцы. В рамках литургического мистерияльного театра важно упомянуть влияние польского литургического театра, т.е. латинскую литургическую драму, которая в Польше в начале XVII являлась в форме Тела Христова. Одновременно в них ощутимо и влияние польских пьес о власти. Данные пьесы часто встречались в польском школьном театре XVI–XVII вв.

Влияние западноевропейского театра можно искать в сюжетах западноевропейских школьных пьес, часто с библейской тематикой дидактического

направления, в соблюдении правил поэтик школьного театра Масена, Скарбевского, Понтана. Наверное потому, что Симеон Полоцкий пытался приблизить западноевропейский театр и «английскую комедию», популярную в период 70-х годов XVII века, и одновременно расширить, дополнить сюжеты своих пьес в эпоху начала русского театра с более богатой театральной традицией западноевропейской драматургии.

Таким образом, мы можем прийти к выводу, что в пьесе Симеона Полоцкого *О Навходоносоре царе, о теле злате и о трех отроцех, в пещи на сожжённых* видны многочисленные веяния западноевропейской традиции. На самом деле речь идёт не только о влиянии западноевропейского театра, но и о сочетании элементов позднесредневековых и театральных форм XVI–XVII вв. Театральные формы XVI–XVII вв. относятся прежде всего к иезуитскому театру, мартирологической драме, английской комедии и лютеранскому школьному театру, английской комедии. С другой стороны, формы литургического театра, воплощенные в форме пещного действия, больше напоминают позднесредневековый театр. Приведенные данные указывают на то, что в пьесе Симеона Полоцкого *О Навходоносоре царе, о теле злате и о трех отроцех, в пещи на сожжённых* мы видим значительное влияние западноевропейского театрального искусства позднесредневекового периода и влияние театра XVI–XVII вв. Влияние западноевропейского театра состоит в отголосках иезуитской драмы, мартирологическом сюжете, иезуитских поэтиках и мистериальных элементах, олицетворяемых в форме пещного действия. Одновременно форма пещного действия, в которой пьеса написана, но не предназначена для богослужебной практики, имеет и ясные следы карнавальной традиции и средневекового немецкого *Schonbartlaufera*.

Источники

1. Буланин, Д. (ред.) (2004) *Словарь книжников и книжности Древней Руси. Вып. 3 (XVII в.). Часть 4*. Санкт-Петербург, Наука, 790–793.
2. Гребинка, И. (2021) „Неделя Святых Праотец“, URL: <https://azbyka.ru/days/prazdnik-svjatyh-praotec> (Дата обращения 11.06. 2022).
3. Дёмин, А. С. (1972) Русские пьесы 1670-х годов и придворная культура. Труды отдела древнерусской литературы Т. 27. Санкт-Петербург, Наука, 273–283.
4. Державина, О. (1969) Пьеса о царе Навуходоносоре на европейской и русской сцене. Труды Отдела древнерусской литературы, Т. 24. Санкт-Петербург, Наука, 272–275.

Пьесы О Навходоносоре царе, о теле злате и о трех отроцех, в пещи не сожженных Симеона Полоцкого и её западноевропейские источники

5. Дмитриевский, А. А. (1895) *Чин пещного действия Историко-археологический этюд*, Санкт-Петербург, тип. Имп. Акад. Наук.
6. Ефремова, Н. Г. (2019) „Драматургия Симеона Полоцкого и школьный театр в России конца XVII начала XVIII века. Предпосылки, истоки и первые опыты: дис.докт.фил.наук“, URL <https://search.rsl.ru/ru/record/01008589571> (Дата обращения 30.06.2022).
7. Ефремова, Н. Г. (2016) «Истоки драматургии С. Полоцкого и первая русская трагедия *О Навходоносоре царе, о теле злате и о трех отроцех, в пещи не сожженных*», *Вопросы театра*, Москва, № 1/2, 179–200.
8. Ефрон, И. А., Брокгауз, Ф. А. (2012) „Энциклопедический словарь“, URL: <https://slovar.cc/enc/brokhauz-efron/1605469.html> (Дата обращения 1.06.2021).
9. Калаш, В. В., Эфрос, Н. Е. (1914) *История русского театра*. Т. 1. Москва, Объединение.
10. Капун, М. В. (2016 а), „Первые пьесы русского театра и эстетические взгляды пастора Иоганна Готфрида Грегори: дис.докт.фил.наук“, URL: <https://www.dissercat.com/content/pervye-pesy-russkogo-teatra-i-esteticheskie-vzglyady-pastora-ioganna-gotfrida-gregori> (Дата обращения: 30.06.2022).
11. Капун, М. В. (2016 б) «Лютеранская школьная драматургия и пьесы И. Г.Грегори», *Грамота*, Тамбов, № 3;57, Ч. 1, 23 –25.
12. Колязин, В. Ф. (2002) *От мистерии к карнавалу. Театральность немецкой религиозной и площадной сцены раннего и позднего средневековья*, Москва, Наука.
13. Липатов, А. В. (1987) «Польская литература XVII в.», URL: <http://feb-web.ru/feb/ivl/vl4/vl4-2903.htm> (Дата обращения 5.07.2022).
14. Лихачев, Д. С. (ред.) (1998) *Словарь книжников и книжности Древней Руси. Выпуск 3. XVIII в. Часть 3*. Санкт-Петербург, Наука, 362–379.
15. Морозов, П. О. (1889) *История русского театра до половины XVIII столетия*, Санкт-Петербург, Типография В. Демакова.
16. Некрасова, И. А. (2013) *Религиозная драма и спектакль XVI-XVII веков*, Санкт-Петербург, Гиперион.
17. Одесский, М. П. (2004) *Поэтика русской драмы последняя треть XVIII-первая треть XVIII в.*, Москва, Российский государственный гуманитарный университет.
18. Пекарский, П. П. (1857) *Мистерии и старинный театр в России*, Санкт-Петербург, Типография Главного штаба его императорского величества по военно-учебным заведениям.
19. Перетц, В. Н. (1923) «К постановке изучения старинного театра в России», в: Владимир Николаевич Перетц (ред.), *Старинный театр в России XVII-XVIII вв.*, Санкт-Петербург, Изд-во Academia, Российский институт истории искусств, 7–33.
20. Пуреховская, О. (2004) «Особенности русской барочной драмы Симеона Полоцкого: Анализ светского жанра в системе древнерусской нравоучительной словесности», *Культура народов Причерноморья*, Крым, № 47, 61–65.

21. Резанов, В. И. (1910) *Из истории русской драмы, Школьные действия XVII-XVIII вв. и театр иезуитов*, Москва, Синодальная Типография.
22. Робинсон, А. Н. (ред.) (1972) *Ранняя русская драматургия (XVII-первой половины XVIII в.) Первые пьесы русского театра*, Москва, Наука.
23. Софронова, Л. А. (1981) *Поэтика славянского театра XVII-первой половины XVIII века. Польша, Украина, Россия*, Москва, Наука.
24. Тихонравов, Н. С. (1874) *Русские драматические произведения 1672—1725 гг.*, Санкт-Петербург, Д. Е. Кожанчиков.

Ivana I. Petković
University of Novi Sad
Faculty of Education in Sombor
Department of Language and Literature

SIMEON POLOTSKY'S DRAMA *NEBUCHADNEZZAR THE TSAR* AND ITS WESTERN-EUROPEAN DRAMA SOURCES

Summary

This paper aims to reconsider the influences of Western-European drama of the XVII century on the creation of Russian baroque and the first drama writer in Russia Simeon Polotsky. During the initial period, Russian theatre, especially during the XVI and XVII centuries, was under the strong influences of Western theatre culture. This paper reconsiders the influence of German, French, English and Polish theatre plays. Plots of his playwright were popular and well known in Western European literature from the XII century. In this paper, we tried to reconsider those influences on the example of his drama *Nebuchadnezzar the Tsar*. This drama plot was well-known in Western European theatre, and Simeon Polotsky knew some of them.

► **Key words:** Simeon Polotsky, Western European drama, school drama play, *Nebuchadnezzar the Tsar*.

Ивана И. Петковић
Универзитет у Новом Саду
Педагошки факултет у Сомбору
Одсек за језик и књижевност

**ДРАМА О ЦАРУ НАБУКОДОНОСОРУ, ЗЛАТНОМ ИДОЛУ
ТРИ МЛАДИЋА КОЈА НИСУ ИЗГОРЕЛА У ПЕЋИ
СИМЕОНА ПОЛОЦКОГ И ЊЕНИ ЗАПАДНОЕВРОПСКИ
ИЗВОРИ**

Резиме

Рад настоји да преиспита утицаје западноевропске драме XVII века на стваралаштво руског барокног и првог драмског писца Симеона Полоцког. Током почетног периода руског позоришта, посебно током XVI и XVII века, оно је било под јаким утицајем западноевропске позоришне културе. У раду се разматрају утицаји Немачке, Француске, Енглеске и Пољске, тј. њихове драмске традиције овог периода на стваралаштво Симеона Полоцког. Сижеи његових драма били су популарни и добро познати у западноевропској књижевној традицији још од XII века. Ови утицаји анализирају се у оквирима конкретних утицаја на креирање драме Симеона Полоцког „О цару Набукодону, златном идолу и три младића која нису изгорела у пећи.” Овај сиже био је познат у западноевропској књижевној традицији са којом је Симеон Полоцки био добро упознат.

► **Кључне речи:** Симеон Полоцки, западноевропска драма, школска драма, Драма о цару Набукодону, златном идолу и три младића која нису изгорела у пећи.

References

1. Bulanin, D. (red.) (2004) *Slovar' knizhnikov i knizhnosti Drevnei Rusi.. Vyp. 3 (XVII v.), Čast' 4*, Sankt-Peterburg, Nauka.
2. Diomin, A. S. (1972) *Russkie p'esy 1670-h godov i pridvornaia kul'tura. Trudy otdela drevnerusskoj literatury* Т. 27. Sankt-Peterburg, Nauka, 273–283.
3. Deržhavina, O. (1969) *P'esa o tsare Navuhodonosore na evropeskoj i russkoj stsene. Trudy Otdela drevnerusskoj literatury. T.24.* Sankt-Peterburg, Nauka, 272–275.
4. Dmitrievskii, A. A. (1895) *Chin peshchnogo deistvia Istoriko-arheologičeskii etiud*, Sankt-Peterburg, tip. Imp. Akad. Nauk

5. Efremova, N. G. (2019) „Dramturgia Simeona Polotskogo i skol, nij teatr v Rossii kontsa XVII načala XVIII vv. Predposylki, istoki i pervye opyty:dis.dokt.fil.nauk”, URL <https://search.rsl.ru/ru/record/01008589571> (Data obrashchenia 30.06.2022).
6. Efremova, N. G. (2016) „Istoki dramturgii S. Polotskogo i pervaiia russkaia tragedia *O Navhodonosore tsare, o tele zlate i trieh otrotsesh v peshchi ne sozhzennyh*“, *Voprosy teatra*, Moskva №1/2. 179–200.
7. Efron, I. A. & Brokgauz F. A. (2012) „Enciklopediceskii slovar“, URL: <https://slovar.cc/enc/brokhauz-efron/1605469.html> (Data obrashchenia 1.06.2021).
8. Grebinka, I. (2021) *Nedelia Sviatyyh Praotets*. URL: <https://azbyka.ru/days/prazdnik-svjatyh-praotec> (Data obrashchenia 11.06. 2022).
9. Kalash V. V. & Efros N. E. (1914) *Istoria russkogo teatra*. T1. Moskva, Ob“edinenie.
10. Kaplun, M. V. (2016) „Liuteranskaia školnaia dramturgia i p'esy I.G. Gregori“ *Gramota*, Tambov, № 3(57), Ch. 1. 23–25.
11. Kaplun, M. V. (2016) „Pervye p'esy russkogo teatra i esteticheskie vzgliady pastora Iohanna Gotfrida Gregori: dis.dokt.fil.nauk“, URL: <https://www.dissercat.com/content/pervye-pesy-russkogo-teatra-i-esteticheskie-vzglyady-pastora-ioganna-gotfrida-gregori> (Data obrashchenia 30.06. 2022.)
12. Koliazin, V. F. (2002) *Ot misterii k karnavalu. Teatral'nost' nemeckoi religioznoi i ploschadnoi sceny rannego i pozdnego srednevekov'ia*, Moskva, Nauk.
13. Lihachov, D. S. (1998) Slovar, knizhnikov i knizhnosti Drevnei Rusi. Vypusk 3. XVII v. Chast' 3. Sankt-Peterburg, Nauka. s. 362—379.
14. Lipatov, A. V. (1987) Polskaia literatura XVII v., URL: <http://feb-web.ru/feb/ivl/vl4/vl4-2903.htm> (Data obrashchenia 5.07.2022).
15. Morozov, P. O. (1889) *Istoria russkogo teatra do poloviny XVIII stoletia*, Sankt-Peterburg, Tipografia V. Demakova.
16. Nekrasova, I. A. (2013) *Religioznaia drama i spektakl' XVI-XVII vekov*, Sankt-Peterburg, Giperion.
17. Odeskii, M. P. (2004) *Poetika russkoi dramy poslednia tret' XVII-pervaiia tret' XVIII v.*, Moskva, Rossiiskii gosudarstvenniy gumanitarnnyy universitet.
18. Pekarskii, P. P. (1857) *Misterii i starinnyy teatr v Rossii*, Sankt-Peterburg, Tipografia Glavnogo shtaba ego imperatorskogo velichestva po voenno-uchebnym zavedeniiam.
19. Perets, V. N. (red.) (1923) *Starinnyy teatr v Rossii XVII-XVIII vv.:*sb.nauch.tr. Sankt-Peterburg, Izd-vo Academia, Rossiiskij institut istorii iskusstv.
20. Purehovskaia, O. (2004) *Osobennosti russkoi barochnoi dramy Simeona Polotskogo: Analiz svetskogo zhanra v sisteme drevnerusskoi nravouchitel'noi slovesnost. U: Kul'tura narodov Pričernomoriiia*, Krym, № 47, 61—65.
21. Rezanov, V. I. (1910) *Iz istorii russkoi dramy, Škol'nye deistvia XVII-XVIII vv. i teatr iezuitov*, Moskva, Sinodal'naia Tipografia.
22. Robinson, A. N. (red.) (1972) *Raniaia russkaia dramaturgiia (XVII-pervoï poloviny XVIII v.) Pervye p'esy russkogo teatra*, Moskva, Nauka.

Пьесы О Навходоносоре царе, о теле злате и о трех отроцех, в печи не сожжѣнных Симеона Полоцкого и еѣ западноевропейские источники

23. Sofronova, L. A. (1981) *Poetika slavianskogo teatra XVII-pervoi poloviny XVIII veka. Pol'sha, Ukraina, Rossiia*, Moskva, Nauka.
24. Tihonravov, N. S. (1874) *Russkie dramaticheskie proizvedenia 1672–1725 gg.*, Sankt-Peterburg, D. E. Kozhanchikov.

Преузето: 3. 4. 2023.
Корекције: 17. 12. 2023.
Прихваћено: 19. 12. 2023.

Александра З. Стојановић¹
Универзитет у Крагујевцу
Филолошко-уметнички факултет
Центар за научноистраживачки рад

Александра В. Чебашек
Универзитет у Крагујевцу
Филолошко-уметнички факултет
Центар за научноистраживачки рад

ОТУЂЕНИ У ВЕЛИКОМ ГРАДУ: (РЕ) КОНСТИТУИСАЊЕ ИДЕНТИТЕТА ЈУНАКА-ШЕТАЧА У РОМАНИМА *ОТВОРЕНИ ГРАД* ТЕЏУА КОЛА И *ЉУДИ ЗА СТОЛОМ* СРЂАНА ВАЉАРЕВИЋА²

Апстракт: *Циљ рада јесте успоставити везу између града и начина конституисања идентитета у романима Отворени град нигеријско-америчког писца Теџуа Кола и Људи за столом српског писца Срђана Ваљаревића. Протагонисти наведених романа су имигранти који, нашавши се у окружењу отуђене метрополе, покушавају да успоставе своју позицију у њој. Испитаћемо позицију бодлеровске фигуре шетача у урбаној средини која се умногоме разликује од претходног окружења наратора, стога и захтева реконфигурацију идентитета, те на основу тога шетање може бити посматрано као несвесно трагање за идентитетом и његовим утемељењем. Тиме може бити покренуто питање да ли је град конститутивни чинилац субјекта или је субјект друштвени производ града. Улице Њујорка и Амстердама за протагонисте представљају прилику за промишљање не само своје тренутне позиције већ и својих прошлости. Збуњени, незадовољни*

¹ aleksandra.stojanovic@filum.kg.ac.rs

² Рад је у облику усменог саопштења под истим насловом изложен на 1. међународној конференцији Катедре за српску књижевност са јужнословенским књижевностима и Катедре за англистику: Књижевне и културне интерференције између књижевности на српском и на енглеском језику, одржаном 01–02. октобра 2021. године на Филолошком факултету у Београду.

Отуђени у великом граду: (ре)конструисање идентитета јунака-шетаца у романима Отворени град Теџуа Кола и Људи за столом Срђана Ваљаревића

и резигнирани, ови ликови кретањем кроз велики град трагају за начином да прихвате своју судбину. Заједничко за оба романа јесте стално промишљање прошлости и свог положаја у друштву. Колико град учествује у конституисању идентитета протагониста толико их и уништава, стварајући осећај дезоријентисаности и беспомоћности. Кретање представља најважнији аспект ових романа, јер само током шетње личност ових јунака-шетаца може доћи до изражаја.

Кључне речи: *идентитет, отуђеност, шетач, ходање, град, мапа, Њујорк, Амстердам, Т. Кол, С. Ваљаревић.*

1. Увод

На питање може ли град значити и означавати, односно, да ли је он и ознака и значење, Ролан Барт би одговорио потврдно: могуће је постојање семиотике града будући да је ‘људски простор уопште узев (а не само урбани простор) увек [...] био простор који означава’ (Barthes, 2016:p.227), али би сугерисао и на постојање изразитог расцепа између сагласности ознака и означених једног града. То би значило да велико питање које тек треба бити покренуто према Барту јесте семантика и семиотика једног града – оно означено – упркос њиховој несводивој специфичности (Barthes, 2016:p.229). Град се, стога, може сагледати као текст чије се значење конституише присуством његових становника, чији свакодневни животи дају сигнификацију том простору. М. Де Серто (1984:p.94) наводи да је ходање ‘елементарни облик искуства у граду’.³

Ходајући, шетач упија град, интернализује његово значење и оставља део себе на улицама којима пролази. Свака интеракција остварена са градом остаје забележена и запамћена у виду трагова – одсутних знакова некадашњег присуства.

‘Истина је да се чин ходања може исцртати на мапи града на такав начин да се могу транскрибовати путеви (овде утабани, онде избледели) и путање (ићи овуда а не онуда). Али ове дебеле или танке линије указују, као и речи, на одсуство онога што је туда прошло.’ (De Certeau, 1984:p.98)

Само ходањем шетач може стећи право искуство града и *ишчитавати* његово значење. Ходање се у том контексту може сагледати као говорни чин будући да је: ‘[x]одање [...] у урбаном систему исто што је говорни чин језику или исказу’ (De Certeau, 1984:p.98). Овакво поређење оснажује тезу о граду

³ Сви цитати из литературе на страном језику дати су у преводу аутора рада.

као тексту и шетачима као лутајућим знаковима једног града чији трагови остају попут мастила на папиру. Треба истаћи да се град подједнако утискује у живот својих становника, јер он, својом архитектонском структуром, распоредом улица, начином кретања, умногоме утиче на живот својих становника.

Као што језик представља нечију причу, тако и пут којим неко хода говори о његовом животу. Иако постоји могућност да не знамо увек куда смо пошли када кренемо да шетамо, не постоји бесциљна шетња, већ сваки корак у граду на себи својствен начин доприноси формирању или трансформисању идентитета. Шетња може имати ескапистичку функцију јер пружа бег од статичног свакодневног живота омогућавајући мир у лутању, док потпуна препуштеност граду допушта њему као таквом да посматраче спроводи кроз своје неиспричане приче. Мишел де Серто (1984:р.103) наводи да 'шетати значи немати место', међутим, како се идентитет не конституише у месту већ у кретању и сталном померању објекта, шетња ипак не означава одсуство места. Шетња, дакле, представља начин проналаска места и конституисања идентитета у вртоглавом, урбаном простору.

Почнимо од концепта шетача В. Бенјамина, такозваног *flâneur*-а.⁴ Фигура шетача као некога ко необавезно лута по модерном граду најпре је представљена код Ш. Бодлера, чији се шетач кретао по улицама Париза у деветнаестом веку. Шетач В. Бенјамина је неко ко:

'[...] доживљава улице као унутрашњи простор, као мешавину тржног центра, конзерваторијума, дневне собе, панораме, музичке дворане [...] Ова унутрашњост уједињује сва времена, делове света и све феномене савременог друштва и чињеница да му је све доступно одједном опија *flâneura* тако да његов унутрашњи живот почиње да откуцава као сат који означава физичку интернализацију предмета света.' (Lauster, 2007:р.142)

Може се рећи да у романима *Отворени град* Теџа Кола и *Људи за столом* Срђана Ваљаревића наилазимо на нешто модификованог бодлеровског шетача, с тим да је за разлику од Бодлеровог, Колов и Ваљаревићев шетач постављен у одређени политичко-економски оквир. Заједничка црта бодлеровског шетача и фиктивних шетача двају наведених романа јесте та што се у спољном свету упорно трага за одређеним симболима који би субјекта повезали са његовом суштином, са његовим унутрашњим бићем. Осамљивање, бесциљно лутање,

⁴ *Flâneur*: фран. докони градски шетач. В. Бенјамин у својим текстовима увек користи француски израз и први текст који је посвећен овом концепту јесте *Die Wiederkehr des Flaneurs* (у преводу *Повратак flâneur-а*). У раду ће се користити израз *шетач*.

Отуђени у великом граду: (ре)конструисање идентитета јунака-шетаца у романима Отворени град Теџуа Кола и Људи за столом Срђана Ваљаревића

загледаност у симбол, све су то карактеристике посматрача и шетаца, онаквог какав се он формира кроз Бодлерову поезију града.

Кевин Линч (1974:р.3) описује читљив град, онај који подразумева

‘[...] лакоћу са којом се његови делови могу распознати, а и организовати у кохерентну слику. Ако је градски пејсаж читљив, онда се он може, као и ова штампана страница, визуелно обухватити и схватити као сложена слика разазнатих симбола; читљив град ће бити онај чије је делове или белеге или улице лако разазнати, или идентификовати, при чему се све то лако склапа у једну скупну, целовиту слику.’

Међутим, услед промена урбаног простора које постмодерни град доноси, град постаје све мање читљив. Отуд немогућност његових становника да успоставе кохерентне идентитете у плуралистичком простору, као и неспособност индивидуе да пронађе своје место унутар комплексне урбане мреже. Шетач оваквог града не познаје у потпуности путање града и не може се снаћи с лакоћом коју је К. Линч претходно дефинисао. Фредрик Џејмсон (2008:р.525), позивајући се на К. Линча, истиче како је ‘отуђени град изнад свега простор у којем људи нису у стању да направе мапу (у својим главама) својих позиција и урбане целине у којој се налазе’. Такође, Џејмсон је сматрао да се из расправе о архитектури могу установити културолошки аспекти постмодернизма. После укидања стогодишњег модерног покрета, људи су се осећали изгубљеним и неснађеним. У тој новој средини људи не иду укорак са еволуцијом простора и стога долази до осећаја неснађености и неприпадања:

‘Постоји мењање објекта, али њега не прати еквивалентно мењање субјекта. Ми још не поседујемо перцептивни апарат који би нам омогућио да пратимо овај нови хиперпростор – како бих га ја назвао – делимично због тога што су наше перцептивне навике оформљене у старијој врсти простора коју сам ја назвао простором развијеног модернизма.’ (Jameson, 2008:р.516)

Потреба за откривањем и дефинисањем простора постаје све већа и проблем простора постаје централно питање у делима многих теоретичара и књижевника. Прављење сазнајних мапа, при чему се врши поновно освајање једног простора, подразумева реконструкцију простора и прављење смисаоне целине која се може запамтити, а коју уједно сваки појединац може учртати на мапи. Спознајна мапа ‘омогућава представљање положаја појединачног субјекта у ширем и на одговарајући начин непредстављивом тоталитету – то јест, у свеукупности градске структуре као целине’ (Jameson, 2008:р.526).

Као једна од карактеристика постмодерног града може се издвојити и чињеница да је архитектура града попут палимпсеста претходних облика који се сливају један у други. У постмодерном добу постоји одређени еклектицизам у архитектури, у коме се уочава мешање разних архитектонских стилова из прошлости без јасне потребе. Овакав архитектонски стил огледало је друштвених промена и растућег мултикултурализма у урбаним срединама. Д. Харви (1989:р.66) истиче да модернисти простор виде као нешто што треба обликовати у социјалне сврхе, док постмодернисти гледају на простор као на нешто независно и аутономно. Е. Соца (1989:р.80) на то каже: 'Простор сам по себи можда је нешто примордијално, али организација и значење простора су последица социјалног премештања, трансформација и искустава'. Простор, као и сам живот, није нешто што је статично већ се ствара и конституише у кретању. Простор никада није празан по себи већ увек постоји једна идеологија простора, 'јер простор, који делује хомогено, који делује као да је потпуно објективан у својој чистој форми, онако како га ми посматрамо, је друштвени производ' (Lefebvre, 1976:р.32). Град јесте простор који су обликовале историјске, друштвене и политичке прилике. Њујорк и Амстердам у романима *Отворени град* и *Људи за столом* могу се дефинисати као градови-чворишта, будући да су оба града стецишта различитих културних кодова и друштвених сталежа. Ови градови јесу хибридни мултиетнички градови номада.

2. О романима *Отворени град* и *Људи за столом*

Ваљаревићев роман *Људи за столом* говори о имигрантским судбинама протагонисте и његовог саговорника Блаже тематизујући и опстајање балканског идентитета у западноевропском граду. Разговори двојице пријатеља разоткривају начине реконституисања идентитета под дејством силе великог града. Нестабилност имигрантских идентитета прети да се расплине у вишеструке вештачке идентитете чиме бива оправдана именица *људи* из наслова. Преливање једног пријатеља у другом, њихова сличност, али већа различитост, неретко збуњујуће утиче на читаоца будући да читалац романа вазда опрезно мора да разлучује ко је започео конверзацију – Блажа или јунак романа. Учестали дијалози обелодањују њихова специфична индивидуална осећања света око себе, као и променљиве доживљаје урбаног градског простора унутар ког су аналитички посматрачи. Уз то, повезани новом, неоколонијалном судбином (Rosić, 2014:р.174), ни један ни други нису више они исти људи какви су били у Југославији, обојица доживљавају својеврсну идентитетску трансформацију. Ти

Отуђени у великом граду: (ре)конструисање идентитета јунака-шетача у романима Отворени град Теџуа Кола и Људи за столом Срђана Ваљаревића

‘Људи за столом’ у великом Амстердаму дијалозима и дигресијама проговарају о прошлости и тренутним животним околностима проналазећи се једнаким у једној тачки – у отуђености. Упркос томе што је велики град требало да буде нова шанса за бољу будућност – нова будућност, географска и просторна промена не доноси ни једном од њих разотуђење, већ додатни дубљи јаз – Блажу ће потпуно прогутати амстердамски хедонизам и социјална изгубљеност, док ће се јунак романа, понизно и невољно, вратити у Београд.

Роман *Отворени град* Теџуа Кола представља живот Џулијуса, специјализанта психијатрије у Њујорку. Пореклом из Нигерије, Џулијус је дошао на студије у Сједињене Америчке Државе надајући се просперитету, промени и бољем животу. Да би обезбедио себи живот о каквом је одувек маштао, он троши сву уштеђевину, зајми новац од рођака и купује карту за Њујорк, који би му омогућио да отпочне ‘живот у новој земљи, и то под властитим условима’ (Cole, 2016:p.93). Џулијус проводи своје дане шетајући улицама Њујорка. Попут *flâneur*-а он интернализује простор и црпи задовољство из њега, опажајући сваки детаљ града кроз који пролази. Његове шетње, наизглед бесциљне, могу имати две функције: могу служити као контрапункт стресном животу и послу у психијатријској клиници, у ком случају представљају начин проналаска мира у иначе расутом простору, или могу вршити функцију бега у прошлост и проналажења свог идентитета. Сам Џулијус за своје шетње каже да су непрестано постајале дуже, ‘одводећи ме све даље, па би се често знало десити да се касно ноћу затекнем прилично далеко од куће и морао бих се враћати подземном железницом’ (Cole, 2016:p.11). Џулијусове шетње имају неограничене могућности и никада се не зна где и када ће се завршити. Он сматра да је свака одлука ‘насумична, и отуда, подсећање на слободу’ (Cole, 2016:p.15). За време шетњи, Џулијус се враћа својој прошлости у мислима и присећа се своје баке, односа са мајком, очеве сахране, момачких дана и свог школовања. Његово кретање у простору поклапа се са кретањем кроз време у мислима, а како све више напредује у простору, тако залази дубље у своја сећања, преиспитујући своје поступке у Нигерији и покушавајући да успостави свој нови идентитет у Њујорку. Премда јесу служиле као начин да стигне до жељеног места, Џулијусове шетње постале су потреба, ‘постале су сасвим уобичајена ствар, заборавио сам какав је био живот пре него што сам почео да шетам’ (Cole, 2016:p.15). Проналажење свог идентитета у комплексној урбаној мрежи показује се немогућим без кретања.

3. Јунаци-шетачи и перцепција град(ов)а

Занимљиво је да не постоји само јунак романа *Људи за столом* на релацији–опозицији центар–маргина града (Rosić, 2014:p.166) где покушава да искуси живот (или он њега) проналазећи себе као отуђеног и страног, већ је то исти случај и са његовим саговорником, Блажом. Будући да се у Холандију доселио много пре, Блажа није обезбедио себи бољу будућност, већ му је Амстердам једино донео потпуно морално посрнуће: без жеље да ради, Блажа извор зараде налази у крађама, себе смирује окретањем наркотицима, време проводи у доколичарењу и посматрању погубне стране Амстердама, чији је својевољно он постао део. Блажа се апсолутно поистовећује са градом у ком је: та хибридна мултиетничка колевка, Амстердам, пуна је бескућника, изнедрава наркомане, злочинце и нераднике. У његовом лику остварена је тотална измена пређашњег идентитета – од могућег бољег живота и жељене зараде, доспело се до понора и стадијума када је кокаин добра замена за све, па и за породицу⁵. На животном примеру свог саговорника, Ваљаревићев јунак-шетач увиђа силу деловања Амстердама, препознаје Блажино транзитирање од старог југословенског идентитета ка новом амстердамском увиђајући кобну опасност тих идентитетских промена. Чини се да јунак-шетач као узрок аутодеструкције којој Блажа тежи види разорне домете амстердамског живота који је немилосрдан према свим дошљацима, према свим странцима.

У граду, како Коловом Њујорку тако и Ваљаревићевом Амстердаму, може се постојати само кроз кретање и причање. Целовита слика ових градова постаје видљива кроз шетње главног јунака који град перципира посредно – ходањем и вожњом на бициклу или у чамцу, доживљавањем улица града, опажањем становника, интересовањем за његове знаменитости. Ваљаревићев јунак-шетач опажа оне који су странци попут њега у великом граду. Наједном, јунак-шетач ће рећи: ‘ходао сам кроз гужву и помислио да ће бити немогуће да се сретнемо’ (Valjarević, 2011:p.13), док је упорно сусретао све оне који су у сличном положају. Колов јунак-шетач не жели овакав вид идентификације и валидацију других, стога увек реагује са негодовањем када други истог етничког порекла покушавају да се поистовете са њим, називајући га ‘братом’, само на основу тога што деле исту боју коже. Џулијус тежи асимилацији и жели да се у потпуности уклопи у своју нову средину. Идентификација са градом, а не са другим имигрантима јесте његов циљ.

⁵ ‘Али стварно волим да се треснем коком, волим то, не треба ми поглед на море, не треба ми одмор на селу, не треба ми топлина породице, не треба ми ништа од тога само да имам редовно лове да могу да се треснем бар трипут недељно, бар толико, не мора више.’ (Valjarević, 2011:p.67)

Поводом Бодлеровог *flâneur*-а, Бенјамин (2018:р.148) истиче како је његова намера открити у пролазном вечно, док Ваљаревићев јунак-шетац у пролазном открива 'оно све исто'⁶:

'[...] причамо о разликама у начину живота, о томе како се у Амстердаму другачије живи него у Београду. И причамо о још неким стварима, али не помињемо оно што је исто, не говоримо о ономе што је свуда исто. Уосталом, тешко је о томе говорити и нема потребе.' (Valjarević, 2011:р.13)

За јунака-шетаца испоставља се да је сврха трагања фантазмагорија онога што је 'увек исто' (Benjamin, 2018:р.164) будући да су за њега 'сви [...] градови исти, шаренило и гунгула' (Valjarević, 2011:р.27). Поред свуда истих градских простора, свуда је исто неприпадање и потреба за преживљавањем. Неприпадање код Кола може се уочити када Џулијуса двоје деце издвоји из гомиле људи због тога што је црнац: 'Показивали су знакове банди, или оно што су подразумевали под знаковима банди. Погледао сам их [...] он је црн, рекла је девојчица, али није обучен као гангстер. Сигурно је гангстер, рекао је њен брат, сигурно' (Cole, 2016:р.40). Расизам у Њујорку видљив је у сваком Џулијусовом искуству у граду.

Неповољна слика живота у великом граду стиче се на основу присуства великог броја појединаца са друштвене маргине попут наркомана⁷ и бескућника⁸ код Ваљаревића, те инвалида⁹ и лудака код Кола. Како Џулијус ради у психијатријској клиници, често се јављају појединци који пате од одређених психолошких поремећаја попут клиничке депресије, шизофреније, анксиозности. Џулијус неретко помисли на своје пацијенте током својих шетњи, представљајући нам тако њихове животне приче и пад у очима друштва доживљен након што су оболели. Занимљиво је истаћи да своје пацијенте у нарацији увек ословљава само иницијалом имена (нпр. списатељица В.) чиме не само да поштује њихову приватност, већ и указује на универзалност њиховог положаја:

⁶'У другом смо граду, али у старој, истој причи' (Valjarević, 2011:р.26).

⁷'Само да могу да се склоним са улице. Напољу је језиво. Наркомани се вуцарају' (Valjarević, 2011:р.29).

⁸'Има пуно људи који једу по парковима, спавају по клупама, изгледа да их има баш много' (Valjarević, 2011:р.29). Присећањем свих градова кроз чије је улице прошао: Амстердам, Београд, Лондон, Берлин, Праг, Ваљаревићев јунак-шетац схвата да сви градови имају нешто заједничко – бескућнике и храну: „Све је исто свуда иста храна: хлеб, салама, пиво, можда неки сир, тако нешто, то је изгледа у свим градовима исто' (Valjarević, 2011:р.31).

⁹'Следеће вечери, у возу, видео сам богаља који је вукао сломљену ногу за собом док је ишао из вагона у вагон [...] Неколико минута касније, кад сам изашао на перон, видео сам слепца' (Cole, 2016:р.32).

‘У овом граду заправо има много лудака, можда је и већина Њујорчана таква’ (Cole, 2016:p.209). Наиме, Џулијусови пацијенти махом су успешни људи из урбане средине који су услед промишљања друштвених питања осетили тежину своје егзистенције. Дефинишући разлику између лудог и нормалног човека, Џулијус наводи да се нормалност човека огледа у његовој могућности да мапира стварност (Cole, 2016:p.211), што је у директној вези са мапирањем простора, а последично и своје позиције унутар њега. Опасне улице Амстердама и Њујорка уносе не само егзистенцијални страх, већ у маргинализованим ликовима јунаци-шетачи ових романа назире своју могућу судбину. Најпогубнија је чињеница да су за становнике Амстердама и Њујорка те маргинализоване групе невидљиве, њих једино опажа јунак-шетач.

Њујорк и Амстердам – те прилике за бољу будућност у моменту се претварају у мрежу која спречава ухваћеног да из ње изађе. Ваљаревићев и Колов јунак-шетач у заблуди је да је преласком у велики град успео да се ослободи те мреже – напротив, мрежа је још испреплетенија и чвршћа, а неприпадање истакнутије. Јунак-шетач непрестано осцилира од усамљености до гомиле желећи да се прође *негде*. Утапањем у гомилу, јунак-шетач жели макар и привидно да се осети делом те скупине. У Ваљаревићевом роману, јунак се у Вонделпарку случајно придружује момцима који су играли фудбал, његова привремена радост је зато што се *ту*, у гомили, затекао. Међутим, нити себе препознаје у гомили нити гомила препознаје њега: ‘Људи су ми сметали. Људи најчешће сметају. Људи и оно што чине.’ (Valjarević, 2011:p.35). Колов протагониста осећа сличну отуђеност приметивши:

‘Пролазећи кроз ужурбаније делове града, виђао сам много више људи, на стотине, можда и хиљаде више него што сам навикао да виђам током дана, али утисак који су на мене оставила та небројна лица није нимало ублажио мој осећај усамљености.’ (Cole, 2016:p.14)

За разлику од Ваљаревићевог јунака, Џулијус нема саговорника и блиског пријатеља у граду. Уочавамо његову усамљеност, изолованост и немогућност да одржи односе са другим људима, што је видљиво у раскиду са девојком и непријатељском расположењу према свима који покушају да се поистовете са њим и да му се на неки начин приближе. Једини пријатељ кога Џулијус има јесте његов професор књижевности са универзитета, професор Саито, који, убрзо након што обнове контакт умире од рака. Велики град учинио је да сви буду окупљени, али у мрежи отуђености.

Отуђени у великом граду: (ре)конструисање идентитета јунака-шетаца у романима Отворени град Теџа Кола и Људи за столом Срђана Ваљаревића

Приликом разгледања Амстердама у Ваљаревићевом роману у први план истакнути су несрећни и угрожени појединци који су такође дошљаци. Њихов положај указује на лицемерство Западне Европе док ће урбани простор мегалополиса, Амстердама, постати слика дистопијско-утопијског хибридног града-чворишта. Симболички путокази Амстердама искрсавају кроз причу ‘Људи за столом’. У роману *Људи за столом* С. Ваљаревића, дијалози са Блажом и непрекидно градско кретање јесу начини трагања за самим собом. Премда протагониста Коловог романа шета сам улицама Њујорка, такође се може приметити дијалектички однос. Наиме, Џулијус ступа у дијалог са собом, јер ходајући открива своја потиснута сећања. Истичемо да оба јунака остварују дијалог са самим градом, својим непрекидним кретањем постајући део његових улица. То показује да значење града ни не мора да подразумева било какву симбиозу са рационалним, једнозначним, коначним, оно може бити доживљено у потпуном одвајању од објективних података о једном граду (Barthes, 2016:p.230) – такав град може бити интернализован.

Својом изоштреном перцепцијом града наратори оба романа настоје да позиционирају своје полазиште и долазиште – свој идентитетски номадизам (Rosić, 2014:p.162). Карактеристично за обојицу протагониста јесте употреба плана града приликом кретања и покушаји да се снађу у отуђеном граду-чворишту. Уместо да се отисне у бољу будућност којој је тежио, Ваљаревићев јунак-наратор врти се у круг, не постижући никакав значајан циљ: ‘крнем пешке, оно све црнци и Арапи, било је и туриста, мотао сам се неким незгодним улицицама, уским, мрачним, пређем мост, извадим план града из џепа, да не залутам’ (Valjarević, 2017:p.99). У *Отвореном граду* примећујемо неснађеност протагонисте у великом граду и честе ситуације у којима он крене у шетњу, схвати да је скренуо с предвиђене путање и отишао предалеко, стога одлучи да се ипак врати метроом који прати јасну мапу и линије кретања. Неопходност плана града као спознајних мапа обухвата координацију егзистенцијалних података (емпиријски положај субјекта) са непостојећим, апстрактним појмовима географских тоталитета (Jameson, 2008:p.526). Ономогућена потпуна оријентација у географском простору захтева планове града као спознајне (наметнуте) матрице. Њихова неопходност у координацији и сналажењу у простору потврђује констатацију да су Амстердам и Њујорк отуђени градови – они представљају географски тоталитет, али је егзистенцијални ризик.

Протагонисти романа *Отворени град* и *Људи за столом* неретко су посматрачи иза прозора, али и активни шетачи кроз град јер се прави град упознаје пешице, потпетицама (Bogdanović, 2007:p.20). Заједничко и једном и другом

начину посматрања јесте анализирање људи и проматрање свакодневне смене градских ритмова. Оба јунака-шетача одликује подстакнута радозналост којом настоје да уоче 'јединственост сваке особе' (Benjamin, 2018:p.163). Детаљни аналитички посматрачи замишљају сценарије у својој глави, анализирају изгледе људи, начине хода и понашања. Ваљаревићев јунак-шетач посматра црквињу која сакупља веш и њеног мужа, тумачи становнике Амстердама и на основу изгледа лица¹⁰. Џулијус посматра људе и дешавања на улици попут параде за женска права која пролази поред његове зграде. Ипак, оно што је Џулијус најчешће посматрао јесу птице: 'Стекао сам навику да из свог стана посматрам сеобе птица [...] када бих спазио јато гусака како у формацији промиче небом, питао бих се како ли се њима одозго чини наш живот' (Cole, 2016:p.11). Уочавамо жељу за птичјом перспективом која може пружити привремено измештање из тренутног простора и потенцијал за сагледавање простора у тоталитету. Све су ово покушаји да се сагледа шира друштвена слика и дâ значење урбаном животу. Жеља за оваквим начином посматрања града одувек постоји и, како наводи Де Серто (1984:p.93), када се та позиција достигне:

'Тело више није стегнуто улицама које га окрећу и враћају према неком непознатом закону; нити је обузето, било као играч или онај који је изигран, буком толиких разлика [...] Када се попнете, тада остављате за собом масу која одвлачи и у себе укључује било који идентитет аутора или посматрача.'

Приликом слетања у Њујорк после зимског одмора у Бриселу, Џулијус се налази у потпуно новој позицији сагледавања града која га наводи да се присети огромне макете града коју је видео у музеју у Квинсу која је

'[...] са готово милион мајушних зграда и мостовима парковима, рекама и архитектонским знаменитостима, представљала импресивно детаљан и веран модел града. Посвећеност детаљима била је тако помна да су човеку неминовно падали на памет Борхесови картографи који су, опседнути тачношћу, начинили мапу царства тако велику и детаљну да су се њене димензије тачно поклопиле са димензијама самог царства, мапу на којој се свака ствар из света подударала са својим приказом на мапи.' (Cole, 2016:p.158)

Смиреност која обузима Џулијуса приликом овог сећања указује на потребу да се позиција прецизно одреди, исцрта, мапира и на тај начин град постане читљив за све своје становнике.

Последњи погледи на град Ваљаревићевог јунака-шетача дати су из измењене перспективе у виду панорамских разгледања богатијих квартова Ам-

¹⁰ 'Не бих приметио тог човека да се није тако намрштио' (Valjarević, 2011:p.72).

Отуђени у великом граду: (ре)конструисање идентитета јунака-шетаца у романима Отворени град Теуа Кола и Људи за столом Срђана Ваљаревића

стердама у којима уочава скупе хотеле, продавнице, ресторане, банке, углађене мушкарце и жене који су дати као оштар контраст свему претходно реченом о граду. Одједном, пред шетаца искрсавају велелепна здања, класична музика и разнолико богатство Амстердама, на шта ће протагониста романа додати ироничну опаску: 'Уживај. Плати., алудирајући на западноевропски стил живота. Паралела се може повући са крајем романа *Отворени град* у коме Џулијус креће често да посећује концерте класичне музике. Међутим, сви гледаоци су белци, на шта је он навикао, али ипак помисли: 'никад не престаје да ме изненађује како је лако напустити хибридноста града и крочити у ове потпуно белачке просторе, у хомогеност која, како ми се чини, уопште не изазива nelaгоду код белаца који их походе' (Cole, 2016:pp.258–259).

Код Ваљаревића, насупрот дистопијског, продирућег, деструктивног Амстердама, на крају романа васкрсава и она његова утопијска, безбрижна страна која је резервисана једино за високе сталеже: 'Жваћем кифлу и чини ми се да ходам кроз неки баш безбрижни део Амстердама, тако изгледају улице и лица људи и аутомобила. Жваћем кифлу, тако и изгледам' (Valjarević, 2011:p.114). Доминантна несразмера међу друштвеним сталежима темељ је свих разлика, од припадности сталежу зависи и стил живота у Амстердаму. Тмурно небо, фабричке хале и жена која пеца на каналу слике су које се смењују док јунак-шетац последњи пут посматра свог пријатеља Блажу: 'изгубљеног. Сломљеног' (Valjarević, 2011:p.125). Истовремено, јунак-шетац примећује и далеки хук авиона који за собом оставља белу линију, што је дискретни наговештај онога што следи – повратак у Југославију.

Опажањем града, јунаку-шетацу Амстердам одаје утисак непријатељске, негостољубиве средине, која лако може уништити оног ко није спреман да се носи с њеним изазовима: 'Магла. Мокро. Језа. Тамо. Тамо је чамац у каналу, привезан за обалу, и види се како киша прави правилне и мирне кругове на води' (Valjarević, 2011:p.61). Симболичност слике говори о душевном немиру, друштвеном статусу и пасивном стању у које је утонуо. Јунак-шетац је као и поменути чамац привезан, неодвојив од града у коме нема ни трага од некадашњег завичаја. Временски услови у роману *Отворени град* слични су описаној сцени из Ваљаревићевог романа. Наиме, слике града које нам Џулијус представља најчешће су током зиме, са честим падавинама и мразовима. Овакви услови доприносе непријатељском односу града и других према протагонисти. Поред негостољубиве средине, код Кола примећујемо и насилне, непријатељски настројене људе када Џулијус бива претучен на улици без повода и објашњења: 'Урлао сам, преклињао их да престану, свестан да на земљи лежи човек и добија

батине. Потом сам изгубио вољу да говорим, ћутке сам примао ударце' (Cole, 2016:p.219). Град је често остављао Џулијуса дезоријентисаног, збуњеног, а понајвише уморног: 'Једне вечери напросто сам ишао и ишао, одшетао све до Улице Хјустон, препешачио око једанаест километара, од замора сам се најједном осетио дезоријентисано, једва сам стајао на ногама' (Cole, 2016:p.14). У нечитљивом граду попут Њујорка долази до презасићености градом која се манифестује након дугих шетњи приликом којих протагониста пролази поред разноврсних грађевина измешаних стилова, простора који се брзо мењају и показују да је у граду сасвим могуће да оно што је чинило урбани пејзаж једног дана већ сутрадан нестаје. За Џулијуса се може рећи да представља фигуру шетача у постмодерном граду, за разлику од Бодлеровог и Бенјаминовог шетача модерног града. Овакав урбани простор сачињен је од мноштва гласова, животних прича, имиграната и стога представља палимпсест идентитета.

У Њујорку постоје многобројне грађевине на којима можемо уочити дух постмодерног доба – одсуство дубине, склопљено као мешавина разних стилова са сврхом да буде импресивно и да привлачи пажњу. Примери таквих грађевина у роману су метро: станица која садржи отмене куле и стубове са стакленим вратима, која је подсећала на катедралу изграђену у готском стилу, (Cole, 2016:p.54) зграда Њујоршке берзе која је имала 'шест масивних коринтских стубова' (Cole, 2016:p.56) и зграда коју Џулијус описује рекавши да су њени делови копирали 'египатски, маварски, персијски и арт деко стил' (Cole, 2016:p.241). Посматрајући ширу слику, схватамо да је цео град еклектични микс архитектуре, спој различитих епоха и стилова и да на читав град можемо гледати као на једну велику постмодернистичку компилацију. Сврха опонашања архитектонских стилова из прошлости није пародирање или исмевање, већ призивање прошлости и проналажење *оригиналног* начина прераде и уклапања у садашњи простор. Друштво приказано у романима *Отворени град* и *Људи за столом* јесте попут наведене архитектуре Њујорка – скуп различитих култура, националности, вероисповести, материјалног статуса, итд.

Да се Њујорк код Кола и Амстердам код Ваљаревића могу дефинисати као хибридни градови-чворишта, постаје недвосмислено јасно на основу шетачевих запажања, како у једном тако и у другом роману: Амстердам је мултиетнички простор на ком живе и Јапанци, Арапи, Суринамци, Турци, Грци, Македонци, Срби. Уз то, дошљаци су испунили град својим садржајима те јунак-шетач борави у белгијској пивници, посећује турске ресторане, опажа арапску кафану, привремено ради у ресторану који држе Мађари, на сваком кораку ослушкује немачки језик док му изразиту пажњу окупира сквер

Отуђени у великом граду: (ре)конструисање идентитета јунака-шетаца у романима Отворени град Теџуа Кола и Људи за столом Срђана Ваљаревића

са црнцима усред Амстердама, из чијих кућа трешти Боб Марли. Колов јунак-шетац на улицама Њујорка запажа: 'живахну трговину уличних продаваца: сенегалске сукнаре, младиће који су продавали пиратске ДВД-ове, штандове Исламске нације' (Cole, 2016:p.26), упознаје хаићанског чистача ципела, једе у јамајканском ресторану.

Џулијус, приликом једне од својих многобројних шетњи, опажа осам Ки-нескиња, младих и старих, како изводе плес на улици, док се наспрам њих налазе и два свирача ерхуа (Cole, 2016:p.172). Простор града, тргова и улица појављује се кроз придошлице из других земаља које су у потрази за бољом будућношћу прихватиле било какав посао на улицама града: 'Овде сви нешто праве, цртају, свирају и зарађују на улици.' (Valjarević, 2011:p.20). То дакле, нису права занимања. Они зарађују привлачећи пажњу пролазника различитим вештинама док им дневна зарада зависи од способности да забаве и задиве пролазнике. Посматрањем тих алтернативних послова, јунак-шетац индиректно открива где се уметност у савремено доба, у једном мегалополису, најчешће може наћи – на улици.

Што се слике друштва тиче, поларитет створен међу друштвеним сталежима утиче на негативан доживљај читавог града. Међу 'људима за столом' постоји свест да је сталежна разлика универзална реалност, односно, да је само један од облика функционисања урбаног. Припадници најнижих и најугроженијих сталежа невидљиви су за оне из виших. Ту подељеност може да уочи само онај ко је у међупозицији, ко том граду још увек не припада, већ се нашао у улози посматрача, односно шетаца. У перципирању града-чворишта, јунак-шетац дискретно опажа судбину неевропских, небелих народа, који су се сплетом историјских околности нашли у подређеном положају.

Холандија је једна од европских држава која је имала своје колоније на другим континентима. У том контексту у Ваљаревићевом роману дата је посета Музеју народа и култура тропског појаса (Tropic museum):

'Отишао сам у тај музеј. Цео тропски појас. Копља, колибе и обичаји. Намештено у верном амбијенту. Одећа урођеника, маске и шумски крици. Бубњеви. Утонух у све то. Те друге приче. Опојне. Мали дућан у кубанском селу [...] Индијске колибе, збијене.' (Valjarević, 2011:p.26)

Колов протагониста у истом контексту наилази на плочу која обележава место некадашњег афричког гробља где је било сахрањено између петнаест и двадесет хиљада црнаца, од ког је остала само 'мајушна парцела да указује на то место, али у седамнаестом и осамнаестом столећу, гробље је било велико [...]'

(Cole, 2016:p.227). Обилазак музеја код Ваљаревића и некадашњег афричког гробља код Кола својеврсни су симулакруми: сва сликовитост једног града (Lynch, 1974:p.13) осликана је у квалитету посматраног физичког објекта – музеја и гробља. У Амстердаму је верно представљен амбијент са изложеним обредним предметима који припадају различитим племенима – и то све усред Амстердама, док је у Њујорку¹¹ од гробља остала само плоча као ‘одјек који се разлегао из минулих столећа, одјек ропства у Њујорку’ (Cole, 2016:p.228). Истицањем ових локација јунак-шетач указује на наглашено лицемерство западне културе, исте оне културе која је заслужна за поробљавање и уништење огромног броја урођеника, а која је након тога себе задужила за представљање тих несврпских култура и небелих народа остатку света.

Може бити покренуто питање да ли су анализирани градови мегалополиси¹² будући да унутар мегалополисне мреже јунак-шетач, отуђени субјект покушава да успостави јединство са средиштем свог бића. Мрежа без излаза, мрежа ‘оног истог’ у мегалополису негативно утиче на протагонисте романа будући ‘да је Мегалополис знак чињења, нестанка градске свести’ (Vladušić, 2012:p.23) наместо које се појављује злокобна енергија града која прождире све пред собом.

Што се доживљаја простора тиче, било да се јунак-шетач налази у затвореном простору (спаваћој соби, кафани, музеју) или на отвореном, он себе увек сагледава у односу на тај простор. Своја осећања и мисли неретко пројектује на простор којим је окружен, стварајући на тај начин модерну варијанту онога што је у књижевности реализма познато под именом објективни корелатив. Са друге стране, Владушићева (2012:p.23) мегалополисна просторна разлика допринела је спознању неприпадања јунака-шетача: до потпуне идентификације са градом у коме се нашао, или пак са његовим становницима, никада неће доћи. Ваљаревићев јунак-шетач бира бег – бег натраг у Југославију, док се Колов поступно поистовећује са градом, интернализује га и почне да га сагледава као неизоставни део свога бића.

¹¹ Позната је чињеница да су у 17. веку холандски колонизатори настанили подручје Њујорка. Занимљива је чињеница да се Њујорк тада звао Нови Амстердам, док ће нешто касније Енглези преузети и преименовати Нови Амстердам у Њујорк Менхетн.

¹² ‘Још једном: шта је Мегалополис? [...] [П]ростор који заснива један посебан тип идентитета који не може бити поистовећен са националним идентитетом, као и један посебан тип урбане свести који одређује однос између људи и према људима, однос према простору изван њега, према другом које није дефинисано кроз националну, већ кроз просторну разлику: у овом последњем се разоткрива моменат централности који Мегалополис поседује и који не сме да се превиди.’ (Vladušić, 2012:p.23)

Отуђени у великом граду: (ре)конструисање идентитета јунака-шетаца у романима Отворени град Теџуа Кола и Људи за столом Срђана Ваљаревића

Џулијусова везаност за град и идентификација са њим постају јасно видљиви када одбије понуду за посао која би му обезбедила бољи и лагоднији живот само зато што би прихватање понуде значило и одлазак из Њујорка. Напуштање града Џулијусу је истоветно са напуштањем себе. И сам каже 'Останак у граду био је једини избор који је за мене имао емоционалног смисла' (Cole, 2016:p.254). Град је постао део Џулијуса у истој мери у којој је Џулијус постао део града.

Роман *Људи за столом* завршава се епитекстом насловљеним *Нема људи за столом*. У њему је потврђен аутобиографски моменат романа¹³: Ваљаревић је заиста отишао у Холандију почетком лета 1991. године и вратио се крајем јесени. Како он то каже, 'био је то потпуни промашај. [...] Нема Холандије. Тути и ради' (Valjarević, 2011:p.129). Идентитетско питање јунака-шетаца које је осцилирало од несвесне до свесне и жељене модификације, претило је приклањању (ауто)деструктивној страни којој се приклонио његов пријатељ Блажа. Међутим, јунак-шетац одласком из Амстердама бира повратак у моно-тонију неприпадања, али избегава кобну судбину свог преминулог пријатеља:

'Ја сам тамо жудео за мирним послом и да после пијем пиво са братом, на неком од канала, или у својој соби. Био сам далеко од тога да ми се то догоди у Холандији. Био сам много ближе да радим оно што је радио и тај мој другар [*прим. аут.* Блажа], који није више жив. А за то нисам био способан. И побегао сам. Потонуо сам и вратио се назад. И то је све.' (Valjarević, 2011:p.132)

Дакле, реконфигурација идентитета на Блажином примеру потиснула је југословенски идентитет учинивши да субјект постане друштвени производ (и кобна последица) великог Амстердама. Са друге стране, протагониста романа је шетањем, посматрањем, анализирањем несвесно трагао за сопственим идентитетом – све виђено, осмотрено, запажено допринело је томе да Амстердам привремено буде конститутивни чинилац субјекта.

4. Закључак

'Град је један дискурс, а тај дискурс је у ствари један језик, град говори својим становницима, ми говоримо свој град, град у коме се налазимо, самим тим што станујемо у њему, што пролазимо кроз њега и што га посматрамо' (Barthes, 2016:p.230). Најбољи модел за семантичко проучавање града јесте реченица дискурса јер 'град је једно писмо; неко ко се креће градом, то јест

¹³ 'Писање у Амстердаму ме је држало даље од очајавања што не иде онако како сам желео. Писао сам све време док сам био тамо.' (Valjarević, 2011:p.130)

корисник града (а то смо сви ми) представља неку врсту читаоца који, сходно својим обавезама и својим кретањима, преузима фрагменте израза како би их у тајности актуализовао' (Barthes, 2016:p.232). Дакле, корисник града је творац његове семантике и семиотике, он није само шетач у граду, већ је шетач, односно походник на дискурс. Међутим, наизглед парадоксално питање, али шта онда када уочимо да град посматра нас? Шта се догоди када субјекте, протагонисте романа, конституишу градови, а не протагонисти њих? То може довести до преиспитивања да ли је у одабраним романима град конститутивни чинилац субјекта или је субјект друштвени производ града и на који начин релација човек-град узрочно-последничним утицајима реafirмише и доводи у питање идентитет протагониста. Отуд су јунаци-шетачи поменутих романа отуђени у великом граду-чворишту у коме их поразно савладава мегалополисна мрежа из које имигрантски преживљавају шетањем и посматрањем колико града, толико и себе.

Личне борбе у свету и са светом око себе детерминишу самог јунака и његово приповедање у тежњи да предочи немогућност осећања дома и осећања истинског ја у белом свету у коме смо невидљиви и ситни. Отуд, механизам одбране постају шетње и посматрања у којима смо препознали бодлеровску књижевну нит у виду *flâneur*-а – шетача.

Извори

1. Valjarević, S. (2011) *Ljudi za stolom*. Beograd, LOM books.
2. Kol, T. (2016) *Otvoreni grad*. Beograd, Dereta.

Литература

1. Bart, R. (2016) Semiologija i urbanizam. *Lipar*. 61, 227–234.
2. Benjamin, V. (2018) *Urbani predeli: fantazmagorije i istorije*. Novi Sad, Kulturni centar Novog Sada.
3. Bogdanović, B. (2007) *O sreći u gradovima*. Beograd, Prosveta.
4. Vladošić, S. (2012) *Crnjanski, Megalopolis*. Beograd, Službeni glasnik.
5. De Certeau, M. (1984) *The Practice of Everyday Life*. Berkeley, University of California Press.
6. Lauster, M. (2007) Walter Benjamin's Myth of the 'Flâneur.' *The Modern Language Review*. 102 (1), 139–156.
7. Lefebvre, H. (1976) Reflections on the Politics of Space. *Antipode*. 8 (2), 30–37.
8. Linč, K. (1974) *Slika jednog grada*. Beograd, Građevinska knjiga.
9. Rosić, T. (2014) *(Anti)utopije tela*. Beograd, Institut za književnost i umetnost.

Отуђени у великом граду: (ре)конструисање идентитета јунака-шетача у романима Отворени град Теџуа Кола и Људи за столом Срђана Ваљаревића

10. Soja, E. (1989) *Postmodern Geographies: The Reassertion of Space in Critical Social*
11. *Theory*. New York, Verso.
12. Harvey, D. (1989) *The Condition of Postmodernity*. Oxford, Blackwell.
13. Džejmson, F. (2008) Postmodernizam ili kulturna logika kasnog kapitalizma. In: J. Đorđević (ed.) *Studije kulture*. Beograd, Službeni glasnik, pp. 489–528.

Aleksandra Z. Stojanović
University of Kragujevac
Faculty of Philology and Arts

Aleksandra V. Čebašek
University of Kragujevac
Faculty of Philology and Arts

ISOLATED IN THE BIG CITY: (RE)FORMING THE
IDENTITY OF THE PROTAGONIST-*FLÂNEUR* IN TEJU
COLE'S *OPEN CITY* AND SRĐAN VALJAREVIĆ'S *PEOPLE AT
THE TABLE*

Summary

The goal of this paper is to establish a connection between the ways identity is formed in the novels *Open City* by Nigerian-American author Teju Cole and *People at the Table* by Serbian author Srđan Valjarević. The protagonists of the aforementioned novels are immigrants who have found themselves in the isolated and urban space of the metropolis and are now trying to establish their place within it. We shall explore Charles Baudelaire's notion of the *flâneur* in an urban environment that greatly differs from the narrators' previous homes. A reconfiguration of identity is necessary and this is accomplished through walking – an unconscious search for identity and its roots. We may ask ourselves: Is the city a constitutive element of the subject, or is the subject a social product of the city? The streets of New York and Amsterdam present the protagonists with opportunities to think about not only their current positions but their pasts. Confused and dissatisfied, they move within the big city searching for ways to accept their fates. A common element of both novels is the continual reflection of the past and social positions. The city forms the protagonists' identities to the point that it creates a sense of disorientation and helplessness, thus destroying them. Walking is the most significant aspect of both novels, as only in movement can the identity of these *flâneurs* come to light.

► **Key words:** identity, isolation, *flâneur*, walking, city, map, New York, Amsterdam, T. Cole, S. Valjarević.

Sources

1. Valjarević, S. (2011) *Ljudi za stolom*. Beograd, LOM books.
2. Kol, T. (2016) *Otvoreni grad*. Beograd, Dereta.

References

1. Bart, R. (2016) Semiologija i urbanizam. *Lipar*. 61, 227–234.
2. Benjamin, V. (2018) *Urbani predeli: fantazmagorije i istorije*. Novi Sad, Kulturni centar Novog Sada.
3. Bogdanović, B. (2007) *O sreći u gradovima*. Beograd, Prosveta.
4. Vladušić, S. (2012) *Crnjanski, Megalopolis*. Beograd, Službeni glasnik.
5. De Certeau, M. (1984) *The Practice of Everyday Life*. Berkeley, University of California Press.
6. Lauster, M. (2007) Walter Benjamin's Myth of the 'Flâneur.' *The Modern Language Review*. 102 (1), 139–156.
7. Lefebvre, H. (1976) Reflections on the Politics of Space. *Antipode*. 8 (2), 30–37.
8. Linč, K. (1974) *Slika jednog grada*. Beograd, Građevinska knjiga.
9. Rosić, T. (2014) *(Anti)utopije tela*. Beograd, Institut za književnost i umetnost.
10. Soja, E. (1989) *Postmodern Geographies: The Reassertion of Space in Critical Social Theory*. New York, Verso.
11. Harvey, D. (1989) *The Condition of Postmodernity*. Oxford, Blackwell.
12. Džejmson, F. (2008), Postmodernizam ili kulturna logika kasnog kapitalizma. In: J. Đorđević (ed.) *Studije kulture*. Beograd, Službeni glasnik, pp. 489–528.

Преузето: 16. 7. 2023.
Прихваћено: 16. 10. 2023.

Neira R. Lojić¹

BITI CRN U AMERICI: ANALIZA POEZIJE RUDIJA FRANCISKA KROZ PRIZMU RASE, DUPLOG IDENTITETA I POSTKOLONIJALNE KRITIKE

Apstrakt: Poezija savremenog američko-belizeanskog pjesnika Rudija Franciska donosi jedno novo, pa moglo bi se reći i dosta lično gledište o položaju crnaca u Americi. Cilj ovoga rada jeste analiza Franciskovih pjesama koje se dotiču identiteta ove manjine u SAD, te rasne politike koja i te kako utiče na položaj ljudi crne rase. Spominjući prethodnike koji su utrli put istraživanju u oblasti postkolonijalne kritike i studije identiteta crnaca, poput Franca Fanona, Žaka Lakana, Du Boisa i ostalih, u ovom radu detaljno će se prikazati povezanost između selektivno odabranih pjesama Rudija Franciska i ideja postkolonijalizma. Tokom interpretacije pojedinih pjesama značajno će se osjetiti i uticaj BLM (Black Lives Matter) pokreta koji i dan danas traje. S tim u vezi biće analizirana i uloga bijelih policijskih službenika u borbi crnaca za jednakost. Kada se uzmu u obzir svi gorenavedeni predmeti istraživanja ovoga rada, potvrdno je da djelo Rudija Franciska daje određenu svježinu u području proučavanja identiteta ljudi crne rase.

Ključne riječi: poezija, Black Lives Matter, Rudi Francisko, postkolonijalna kritika, identitet.

The Peace Lily

'is a flower that can / grow and survive / even if it's left / in the shade. // See? // We don't always / choose our environment // but we can't let that / stop us from blooming.'

Ljiljan mira

*'je cvijet koji može / rasti i preživjeti / čak i kada je ostavljen / u sjeni. // Vidiš? // Ne biramo uvijek / svoju okolinu // ali ne možemo dopustiti da to / spriječi naše cvjetanje.'*²

(Francisco, 2020:p.103)

¹ Autorka je student drugog ciklusa na Filološkom fakultetu Univerziteta u Banjoj Luci. Imejl-adresa: neira_pfb@hotmail.com

² Stihove Rudija Franciska za potrebe ovog rada prevela je autorka.

Uvod

U svijetu u kojem se razlike malo više njeguju, a istovremeno i odbacuju, nikad se jače nije osjetila želja za rastom i poštovanjem, kako od strane drugih tako i samih sebe. U svom radu, savremeni američko-belizeanski pjesnik *govorne poezije* – Rudi Francisko dotiče se sjevremenih tema ljudskog bića poput *politike rase, klase, roda te religije* (2017). U ovome radu ponajviše će biti riječi o pjesmama koje govore o identitetu pjesnika kao crnca u Americi, te kako taj identitet utječe na njegove susrete s ljudima, koji ne dijele istu boju kože. Primjetno je da ono što odvaja Franciska od ostalih pjesnika jeste 'njegova sposobnost da iz svakodnevnih pojava crpi inspiraciju te stvara potpuno nove metafore za prenošenje klišeja' (Garcia, internet). Činjenica da je Rudi Francisko diplomirani psiholog samo još više potpomaže analizi njegovog djela iz razloga što je njegov pogled na svijet zaista jasan. Naime, svojim jednostavnim novopečnim metaforama uspijeva prikazati i reći sve ono što bi jedan objektivan i nepristrastan čovjek mogao iskazati o današnjem svijetu. Ipak, u njegovom radu osjeti se i nijansa subjektivnosti jer često piše o svojim osjećanjima i iskustvima gdje je lako uočiti da pjesnik i čovjek van pjesme postaju jedno – lirski subjekt je u Franciskovom slučaju sam pjesnik. Iz tog razloga, selektivno odabrane pjesme koje će biti analizirane u trećem dijelu ovoga rada jesu iz Franciskovih knjiga *Helium* (2017) i *I'll Fly Away* (2020). Poznija je objavljena u decembru 2020. godine, te se u njoj vidno osjete utjecaji BLM pokreta na njegovu poeziju, stoga i ne čudi što je cijelo jedno poglavlje posvećeno upravo položaju crnaca u Americi. Prema svemu navedenom, može se zaključiti kako je analiza Franciskovih pjesama koje se vežu za rasu, identitet, te rasnu politiku i te kako potrebna.

Biti crn u Americi: polazne tačke

Polazeći od postkolonijalne teorije, koja ne samo da promišlja o svijetu i historiji iz perspektive koloniziranog (Xie, 2013:p.19), nego se u isto vrijeme bavi i 'odnosima među društvenim, etničkim i rasnim grupama i među polovima' (Lešić et al., 2006:p.530), uočava se da je i rad Rudija Franciska ne samo kao pjesnika nego i borca za prava kroz riječi bitan za analizu svih prethodno navedenih polaznih tačaka. S time u vezi jeste i identitet crnaca u svijetu koji se predstavlja preko duple svijesti Du Bois-a pri čemu i dalje nisu prihvaćeni od strane drugih, niti od samih sebe, što dovodi do brutalnosti policije u Americi prema ljudima crne rase, koja je zasigurno i bila najveći razlog BLM (Black Lives Matter) pokreta. Svijet u kojem živimo, posebno različite identitetske grupacije, pokazuju tendencije u kojima se jedni smatraju jačima i boljima u donosu na druge, što elaborira i Zdenko Lešić

u knjizi *Suvremena tumačenja književnosti i književnokritičko naslijeđe XX stoljeća* u poglavlju *Postkolonijalna teorija i kritika*, te potpoglavlju *Šta je postkolonijalna kritika?*, kada kaže da su ljudi oduvijek govorili o sebi i o drugima, gdje bi *mi* uvijek predstavljali neke norme i samim tim bi život koji vodimo bio normalan u odnosu na *druge* čiji način življenja je smatran nekim odstupanjem od normalnog, uobičajenog i ispravnog (2006:p.530). Naprotiv, život s drugim ljudima, te pripadnost određenim kulturama, tradicijama, nacijama i religijama određuje naš identitet: 'Čovjek u odnosu na druge nalazi svoj identitet' (Lešić et al., 2006:p.531). S tim u vezi, bitno je spomenuti i Žaka Lakana, francuskog psihoanalitičara, koji je smatrao da je onaj Drugi potreban subjektu, da je on 'poput ogledala u kojem subjekt nalazi svoj identitet i uspostavlja integritet svoje osobnosti u odnosu na sliku koju ima o Drugom' (Lešić et al., 2006:p.533). Američki sociolog W.E.B. Du Bois ovo je prikazao iz perspektive Afroamerikanca pojmom *duple svijesti*, koja za njega predstavlja 'koncept koji opisuje raskol nečijeg pravog sopstva, te kako je taj ja posmatran od strane drugih' (1994:p.2), a njegov rad *Duše crnih ljudi* (1903) smatra se temeljem moderne crne književnosti (Moore-Gilbert et al., 1997:p.8). Nekoliko godina kasnije, tačnije 1930-ih u Francuskoj je odjekivao pokret Negritude koji se i dan danas smatra jednom od polazišnih tačaka za proučavanje postkolonijalne kritike. Ovaj pokret predstavljao je svjesnost o tome da je neko crnac, o pukom saznanju činjenice koja implicira njeno prihvatanje, uzimanje sudbine crnog čovjeka, njegove historije i kulture u svoje ruke (Moore-Gilbert et al., 1997:p.7).

Mnogi pisci koji su pripadali pokretu Negritude imali su bojazan da će doći do otuđenja ličnosti pod uticajem kolonijalizma. O tom segmentu kolonijalizma govorio je Franc Fanon, ključni pokretač postkolonijalnih promišljanja, po struci psihijatar koji je djelovao u Alžiru nakon završetka studija u Francuskoj. U njegovom radu *Crn obraz, bijela maska* (1952) govori se o pritisku na Afrikance, što dovodi do negativnog razmišljanja o crnoj boji vlastite kože. Fanon je iz tih razloga i odbacio pojam *negritude* koji je po njemu išao u korist rasizmu bijelaca čija je glavna ideja bila da su historija i kultura crnaca počele kolonizacijama Evropljana. Upravo takve predodžbe bijelaca o ljudima crne rase koje dovode do autopredodžbi crnaca o sebi samima, te stvaranje *duplog* identiteta jedna je od ključnih tematskih i motivskih okosnica opusa Rudija Franciska. Ovaj opus odgovara težnjama postkolonijalne kritike '(...) za obnovom zanemarene historije koloniziranih naroda' te dekonstrukcijom stereotipa i predrasuda o *drugima*, a što su ključna obilježja cjelokupne postkolonijalne književnosti. Pri svemu tome, treba imati na umu da afirmacija ravnopravnih različitosti nastaje upravo tamo gdje 'ljudi različitih kultura utemeljuju svoj identitet u međusobnoj naspramnosti' (Lešić et al., 2006:p.536).

S druge strane, ropstvo u Americi bitno je utjecalo na stvaranje identiteta ljudi crne rase, iako je ono zvanično završeno 1865. godine, kad je donesen amandman o njegovom ukidanju. Međutim, borba za osnovna ljudska prava crnaca ne prestaje – ona se danas ogleda kroz pokret nazvan *Black Lives Matter* (Crni životi su važni) koji se smatra nastavkom pokreta iz 1960-ih – *The Civil Rights Movement* (Pokret za građanska prava). Prema Striklendu, ta borba ne prestaje jer ‘svi ovi pokreti dijele istu misiju i ciljeve, a to su kraj rasizma i njegovih različitih funkcija, te afirmativna politika koja priznaje američku multikulturalnu izbornu jedinicu’ (2022:p.72).

Rasizam u SAD doveo je do strašnih zločina nad ljudima crne rase, pogotovo od strane policijskih službenika. Uzimajući u obzir da stereotipi o crncima uključuju karakteristike poput agresivnosti i kriminala, ‘stvaraju se očekivanja da su ljudi crne rase, pogotovo muškarci, vjerovatnije nego ljudi bijele rase, nasilni kriminalci što može dovesti do rasno pristrasnih interpretacija ponašanja osumnjičenih’ (Plant et al., 2005:p.180). Bitno je spomenuti nekadašnje *Jim Crow zakone*, koji su predstavljali kolekciju državnih i lokalnih statuta koji su u svoje doba legalizirali rasnu segregaciju zabranjujući ljudima crne rase da glasaju, imaju posao, steknu određeno obrazovanje, te ostale prilike: ‘Oni koji su prkosili ovim zakonima su se suočavali sa uhićenjima, zatvorom, nasiljem te smrću’ (Onion et al., internet). Preko interpretacija koje slijede u metodološkom ključu postokolonijalne kritike, nastojat će se ukazati kako Rudi Francisko dotičući se spomenutih zakona dekonstruirao identitet i rasu kroz poeziju ali i cjelokupno djelovanje.

Biti crn u Americi: kroz objektiv Rudija Franciska

Pored raznovrsnih tema o kojima piše Rudi Francisko, jedna od najraširenijih u svijetu govorne poezije jeste ona u kojoj se putem vlastitog iskustva govori o položaju crnaca u Americi. Treba se uzeti u obzir da je Francisko u toku protesta živio u Americi, te da je bio na protestima tokom *Black Lives Movement* pokreta. Ovaj pokret nastao je 2013. godine nakon ubistva tinejdžera Trejvona Martina od strane čovjeka bijele rase samo zato što je mislio da dječak crne rase koji hoda navečer ulicom nešto *sprema* (Allen et al., 2019:p.20). U analizi koja slijedi, fokus će biti na čovjeku crne rase u svijetu koji ga vidi kao *drugačijeg* stvarajući stereotipe koji se razlikuju od odnosa prema čovjeku u kojem ne vidi ništa *drugačije*. Kroz analizu Franciskovih pjesama, istaknut će se i neki od ostalih autora koji su svojim radom doprinijeli da se tema rasizma što više proširi i objasni kroz umjetnost, s ciljem da se potpuno iskorijeni.

U tom kontekstu u Franciskovoj pjesmi *Koža II* (Skin II) iz knjige *Helium* (2017) lirski subjekt govori da je teško živjeti iole normalan život u okolini gdje je neko jedina osoba koju gledaju kao *drugog*:

'When you are the only black man / in the whole neighborhood, // your skin is that one friend who / meets everyone before you do.'

'Kad si jedini crni čovjek / u cijeloj četvrti // tvoja koža je taj jedan prijatelj koji / susreće sve prije tebe.' (Francisco, 2017:p.57)

Govoreći o duploj svijesti, Du Bois kaže da ona čovjeka crne rase navodi da sebe vidi i kao Amerikanca i kao crnca, te kako je teško spojiti ove dvije ličnosti kako bi kolaborirale zajedno u isto vrijeme. Dok je Francisko svjestan svoga života kao običnog Amerikanca, pjesnika i čovjeka koji ide kroz život kako bi našao svoju sreću i radio šta želi, on u isto vrijeme putem svojih lirskih subjekata progovara kako boja kože postaje barijera na tom putu jer svaki put kad izađe iz vlastitog doma, suočava se sa svim stereotipima o crncima koji stvaraju novu ličnost u očima drugih ljudi:

'It wears a wife beater / and house shoes, // it knocks over the / neighbor's mailbox, // it cusses in front of the kids / and plays the music too loud,'

'Ona nosi majicu bez rukava / i pokućnice // ona ruši / komšijin poštarski sandučić // ona psuje pred djecom / i pušta preglasnu muziku,' (Francisco, 2017:p.57)

U ovim stihovima Francisko navodi neke od stereotipa o crncima poput onoga da crnci i vani hodaju u kućnim papučama. Veoma je zanimljiva upotreba sintagme 'wife beater' u prevodu 'majica bez rukava', koja je postala sinonim za ovaj dio odjeće 1947. godine kada je čovjek pod nazivom Džejsms Hartford Džunijor pretukao svoju ženu do smrti. Nakon što je ova vijest izašla u svim novinama, Hartford je na slici nosio potkošulju i na taj način je riječ 'wife beater' ušla u engleski jezik. Francisko je u svojoj pjesmi mogao iskoristiti neku drugu riječ u engleskom jeziku poput 'sleeveless shirt' međutim, vidimo da je s namjerom odlučio napisati 'wife beater' kako bi prikazao još jedan stereotip o crncima, odnosno da su oni među ljudima koji najviše čine nasilja nad svojim ženama. Iako 'intimno nasilje partnera pogađa afroameričke žene po stopi većoj od bilo koje druge rasne grupe žena' (Laskowski, internet), ne znači da ove informacije daju za pravo da stvorimo predrasude prema svakom muškarcu crne boje kože i kažemo da on oblači 'wife beater'.

Zadnjim stihovima pjesme, Rudi podsjeća kako sebe tako i čitaoca da on nema ništa sa svim nabrojanim situacijama, te da je on samo jedno obično ljudsko biće koje se vraća kući nakon radnog dana:

'but you actually don't do / any of those things. // It's 7 pm. / It's Wednesday / and you are just // walking home.'

‘ali zapravo ti ne radiš / nijednu od tih stvari // 7 je sati navečer. / Srijeda je / i ti samo // ideš kući.’

(Francisco, 2017:p.57)

Još jedna pjesma u kojoj se Francisco dotiče stereotipa o crnim ljudima jeste *Recimo samo* (Let's just say) iz knjige *I'll Fly Away* (2020). U njoj lirski subjekt upoređuje svoj život s proslavom na kojoj je on jedina osoba crne boje kože.

Let's just say

I am the only one / at this party that / has no idea what / sunburn feels like.'

Recimo samo

‘da sam jedina osoba / na ovom partiju koja / nema pojma kakav je / osjećaj imati opekotine od sunca.’ (Francisco, 2020:p.97)

Lirski subjekt govori šta je sve uradio prije nego je došao na proslavu i dok je tamo, pita se da li ljudi oko njega mogu pretpostaviti da je stavio ulje kakaoa, ili da je jeo piletinu u srijedu jer postoji stereotip da crnci vole jesti piletinu:

‘I put on cocoa butter / before I left the house, / and I wonder if they / can smell it on my hands. // I had chicken on Wednesday, / and I think they know.’

‘Stavio sam ulje kakaoa / prije nego sam pošao / i pitam se da li ga / mogu osjetiti na mojim rukama. // Jeo sam piletinu u srijedu / i mislim da znaju.’

(Francisco, 2020:p.97)

U pjesmi se Francisco intertekstualno referira na dijelove iz pjesme *Juicy* repera Notorious B.I.G., koji govori o svom teškom putu (od krpe do bogatstva) repera crne rase, čija karijera je počela na ulici, a dospjela do velikih pozornica. Dok svi slušaju pjesmu *Juicy*, lirski subjekt se moli da zvučnici budu u kvaru kako ne bi došao dio pjesme koji kaže *nigga*, odnosno riječ koju ljudi van crne zajednice koriste kao pejorativ za čovjeka crne rase:

I hear, if you don't know / now you know, and I hope / the speaker malfunctions. // The room spins, the pause / seems a lot longer than normal, / and this is the kind of loneliness / that turns all the oxygen into quicksand. // Biggie is about to say nigga, / and I'm wondering if he's the only one.'

‘Čujem, ako ne znaš / sad znaš, i nadam se / da će se zvučnik pokvariti. // Soba se okreće, pauza se / čini dužom nego inače / i ovo je vrsta samoće / koja

pretvara sav oksigen u živi pijesak. // Biggie će reći *nigga* / i pitam se da li je jedini.' (Francisco, 2020:p.97)

Francisko zadnjom strofom upotpunjuje misao cijele pjesme odnosno kako svi stereotipi kojih je on svjestan dovode do pejorativnog naziva o onome o kome su stvoreni, misleći da svako ko posmatra situaciju želi svim glasom reći *nigga*, a Biggijeva pjesma im to i dozvoljava. Francisko često u svojim pjesmama koristi uporedbu zraka s okolinom u kojoj je ljudima teško disati. Tako u pjesmi *Da* (Yes) iz knjige *Helium* (2017) oksigen pretvara u vodu pri čemu se lirski subjekt pita da li posjeduje nešto što će mu pomoći da dobije škrge i da se uklopi s ribama. U pjesmi iznad oksigen se pretvara u živi pijesak koji ga vuče u dubine i onemogućava mu normalno disanje i funkcionisanje. Ovo je izvanredna alegorija kojom se objašnjava osjećaj nepripadnosti određenoj okolini ili grupi ljudi.

Zanimljivo je primijetiti gorenavedeni *dupli* identitet kojim se bavio kako Franc Fanon tako i Du Bois. Iz njihovih promišljanja više je nego očito da ljudi crne rase poznaju sebe – ko su, šta su – iako su istovremeno svjesni stereotipa o ljudima poput sebe iznoseći autostereotype o sebi samima, kreirajući u njima sliku nekog drugog identiteta kojeg se teško riješiti. Primjetno je u ovim pjesmama poistovjećivanje pjesnika sa svojim lirskim subjektom, a to je posebno vidno u lirskoj slici subjekta koji nosi papuče gdje god krene i psuje pred djecom, iako duboko u sebi zna da ne pripada toj skupini ljudi. Također bitno je istaknuti da u pjesmi *Recimo samo*, Francisko (2020) govori o stvarima koje ljudi crne rase rade, neke njihove pozitivne karakteristike, ali su ostali ljudi to preokrenuli i učinili lošim stvarima, odnosno od toga napravili stereotype.

Vjerovatno jedna od najsnažnijih i najživopisnijih pjesama o položaju crnaca u Americi jeste Franciskova pjesma *Nalet adrenalina* (Adrenaline Rush) u kojoj pjesnik objašnjava pojam adrenalina opisujući kako se on pojavljuje kad se čovjek nalazi u opasnosti po život. Francisko se čudi kako ljudi neprekidno izmišljaju nove načine dovođenja sebe u opasnosti:

'it must be nice to feel so safe, / you have to invent new ways to / put yourself in danger.'

'Sigurno je super osjećati se toliko sigurno / da izmišljaš nove načine / dovođenja sebe u opasnost.' (Francisco, 2017:p.58)

Kroz pjesmu se provlači ideja da je biti 'crnac u Americi jedan od najekstremnijih sportova i da uopšte ne treba da izmišljaju nove načine riskiranja svojih života' (Francisco, 2017:p.59). Sam izlazak na ulicu ih već stavlja u opasnost. Francisko dijeli svoje iskustvo kad je tek počeo voziti auto kako ga je policajac zaustavio –

on tu situaciju povezuje s naletom adrenalina. Ralf Elisonov protagonist u knjizi *Nevidljivi čovjek* (1952) 'odlučuje na kraju biti nevidljiv jer dolazi do zaključka da će čovjek druge rase uvijek nalaziti barijere koje će mu stajati na putu ka uspjehu i prihvaćenosti u društvu koje je hegemono' (Mardhanan, 2020:p.12). To nije slučaj s lirskim subjektom kojeg možemo, kako smo već konstatirali, poistovjetiti sa samim pjesnikom. On želi biti viđen, želi uspjeti u životu bez obzira na okolnosti. U dijelu pjesme u kojem se živopisno priča o prvom susretu s policajcem, može se uočiti da se nakon toliko decenija neke stvari i dalje nisu promijenile u ponašanju bijelaca prema crncima:

'We don't need to invent new ways of risking our lives / because the old ones have been working for decades.'

'Nema potrebe da izmišljamo nove načine riskiranja svojih života / jer oni stari rade već decenijama.' (Francisco, 2017:p.59)

Ovim stihom, Francisko napominje čitaoce na sva užasavajuća dešavanja kroz koja su prolazili ljudi crne rase i koja već traju decenijama, počevši od ropstva pa sve do ubistava koja su se desila u zadnjih nekoliko godina.

Pjesnik dalje govori da policajac već drži ruku na oružju i da ga 'gleda na način na koji cunami gleda u kuću na plaži' (2017:p.58). Lako je prepoznati novopečene metafore ovog američkog pjesnika po kojima je on danas jedan od najprominentnijih pisaca. 'Gledati nekoga na način na koji cunami gleda kuću na plaži' znači gledati nekoga na takav način da ga se želi u potpunosti uništiti.

'He called me son / and I thought to myself, / that's an interesting way of pronouncing boy.'

'Nazvao me *sine* / i pomislio sam / to je zanimljiv način izgovaranja *dječak*.' (Francisco, 2017:p.59)

Poznato je da su muškarce crne rase kroz historiju zvali *boy* (u prevodu 'dječak') kako bi umanjili njihovo postojanje. Aktivista Martin Luter King Jr ovu riječ opisao je 'jednim od ritualnih poniženja Jim Crow zakona s obzirom na to da je upletena u rasni bonton Juga nakon ropstva. To je bio još jedan od načina bijelaca i njihovog jezičkog oružja kako bi ljudima crne rase pokazali njihovo mjesto' (Demby, internet).

U ovoj poeziji u prvi plan dolaze stvarna iskustva, kako pjesnika tako i onih koji su prošli kroz slično. U stihovima nailazimo na slike u kojima subjekt eksplicitno zamišlja svoje tijelo u vreći na svim vijestima, a svoje ime već vidi u ormaru punom RIP oznaka, aludirajući tako na sva ubistva koja su se desila nad ljudima crne rase, počevši od ubistva Trejvona Martina 2013. godine kojim je BLM pokret i nastao.

Francisko suptilnim odabirom riječi govori kako su Jim Crow zakoni koji su odobrali segregaciju crnih ljudi davno uništeni, međutim posljedice zakona i dalje se osjete:

'Jim Crow may have left the nest, / but our streets are still covered with its feathers.'
'Jim Crow je možda napustio gnijezdo, / ali naše ulice su i dalje prekrivene njegovim perjem.' (Francisco, 2017:p.59)

Daljim opisivanjem Francisko govori da biti crnac u Americi znači znati da postoji tanka linija između zaustavljanja od strane policije te groblja (2017:p.59):

'it's the way my body tenses up / when I hear a police siren in a song / it's the quiver in my stomach when a cop car is behind me, / it's the sigh of relief when I turn right and he doesn't.'

'to je način na koji moje tijelo postaje napeto / kad čujem policijsku sirenu u pjesmi / to je drhtaj mog stomaka kad je policijski auto iza mene / to je uzdah olakšanja kad ja skrenem desno, a on ne.'

(Francisco, 2017:pp.59–60)

U istom kontekstu uputno je spomenuti još jednog pjesnika govorne poezije, profesora i direktora studija afričkoameričke te afričke dijaspore Univerziteta u Las Vegasu, Nevadi – Dževona Džonsona. Performans njegove pjesme *jer je crn* (cuz he's black) je postao popularan na YouTubeu. U pjesmi se Džonson poziva na slične stvari kao i Francisko, odnosno kako za njega obično policijsko zaustavljanje zapravo predstavlja jedan od najvećih strahova:

'Where I'm from, routine traffic stops are more like mine fields, / any wrong move could very well mean your life.'

'Tamo odakle sam ja rutinska zaustavljanja policije više liče na minska polja, / svaki pogrešni korak može lako značiti tvoj život.' (Johnson, 2020:p.13)

Francisko se na kraju pjesme vraća motivu surfanja vulkanom, s kojim je i počeo ovu pjesmu, sugerirajući kako ne treba ići na vulkan jer osjeti nalet adrenalina svaki put kad policajac prođe kraj njega, a da ga ne zaustavi.

'and I realize / I'm going to make it home safe. // This time.'

'i shvatim / da ću doći kući sigurno. // Ovaj put.' (Francisco, 2017:p.60)

Od *krvave subote* na mostu Edmund Petus pa do javnih premlaćivanja Rodnija Kinga, Brajanta Alena i Fredija Helmsa, veza između Afroamerikanaca i policije ima nemilu historiju (Fryer Jr et al., internet). Većinski dio 20. vijeka oni koji provode zakon odlučili su da drsko podstiču *status quo* otvorene diskriminacije umjesto da

zaštite i služe sve građane (Fryer Jr et al. internet). Od početka ropstva, ne samo u Americi nego i ostatku svijeta, na pripadnike crne rase uvijek se gledalo kao na *druge*, nevažne pripadnike zajednice, a ujedno i one čiji je fizički rad bio i više nego potreban: 'Pretpostavljalo se da su muškarci crne rase neobrazovani, a ujedno i fizički superiorniji, odnosno da posjeduju hipermuškost, što ih je činilo opasnim i samim tim postojala je potreba da budu kontrolisani od strane bijelih patrijarha' (Allen et al., 2019:p.21). Sve ove teorije i pretpostavke o ljudima crne rase koje su nastale od bijelaca i dan danas su prisutne, pri čemu se nažalost još više daje za pravo da se vrši nasilje nad ljudima crne rase, bilo ono fizičko ili mentalno. Pretpostavke dovode do pristrasnosti, pogotovo kod onih koji stoje iza zakona, te njega koriste kao izgovor za vršenje nasilja. Sigurno jedno od najgorčnijih ubistava čovjeka crne rase jeste ubistvo Trejvona Martina, od kojeg je pokret *Crni životi su važni* i započeo. Iako čovjek koji je izvršio nasilje nije bio policajac, ovo ubistvo pokrenulo je proteste koji će dovesti do neprestanih borbi za osnovna ljudska prava jer i crni čovjek je samo čovjek. Rudi Francisko, kao čovjek crne rase, osjeća sve ono što osjeća i čovjek kome je oduzet život samo zato što je u očima policajca izgledao opasno. Francisko, četrdesetjednogodišnjak, sebe stavlja u ulogu lirskog subjekta, te kroz svoja iskustva i svoje strahove čitaocima prikazuje kako je to posjedovati kožu crne boje u Americi. Kroz narednih par pjesama, primijetit će se trauma koju Francisko nosi sa sobom i u sebi svaki dan gdje god se nalazio.

When they say he is black

'When they say he was unarmed – / When they say he was killed – // When they say the officer's name – / When they show his face – / When the system – / licks his fingers clean. // When they say there is no crime / underneath his fingernails –'

Kad kažu da je crn

'Kad kažu da je bio nenaoružan – / Kad kažu da je ubijen – // Kad kažu ime policajca – / Kad pokažu njegovo lice – / Kad mu sistem / obliže prste. // Kad kažu da nema zločina / ispod njegovih noktiju –' (Francisko, 2020:p.91)

Stihovi iznad zapravo predstavljaju surovu realnost ishoda ubistava crnaca od strane policijskih službenika. Naposljetku, skoro uvijek policajci budu oslobođeni krivice dok ljudi koji su oslobođeni života na ovom nepravednom svijetu teško nađu svoju pravdu koja se ogleda jedino u protestima cijelog svijeta, međutim, nikad dovoljnim jer se u ogledalu uspije vidjeti samo mutan odraz ploda koji ovi protesti nastoje ubrati.

Bitno je spomenuti izraz 'lick somebody's fingers clean' (u prevodu: polizati/oblizati nečije prste). On se 'metaforički odnosi na konzumiranje s tolikom proždrljivošću da gubimo iz vida više ideale koji bi trebalo da budu vodilja naših postupaka u ovom svijetu' (Barrett, internet). Ovo se lako može povezati s načinom na koji se zakon odnosi prema onima koji oduzmu nekome život samo jer su mislili da trebaju. Na kraju se njima aplaudira dok je nedužnih ljudi sve manje.

Nakon navođenja zapleta situacije u crtama, pjesnik dolazi do zaključka da neke svakodnevne životne fraze koje ljudi koriste postaju beznačajne onima koji znaju da je smrt i te kako blizu:

'you realize the phrase / Life is short / sounds a little different / when you are being hunted.'

'shvatiš da fraza / život je kratak / zvuči malo drugačije / kada te love.' (Francisco, 2020:p.91)

Koristeći lične narrative, Francisko priča i o rasnoj politici. Zasiurno jedna od najoriginalnijih pjesama koje spominju trenutno političko stanje u Americi jeste njegova pjesma *Crnim pristicalicama Donalda Trampa* (To the Black Donald Trump Supporters). Francisko kroz alegoriju napominje da nikad ne treba slijepo vjerovati neprijateljima koliko god uvjerljivo njihove riječi zvučale. Pozivajući se na film *Kralj lavova*, Francisko izvršnim upoređivanjem upozorava ljude crne rase šta im predstoji ako i dalje nastave podržavati Donalda Trampa:

'Remember / when Rafiki / held Simba in the air? // Remember / how the zebras celebrated? // Remember / how the antelopes were cheering? // As if they had no idea / what happens / when a lion gets hungry. // A meal / cannot be friends / with a mouth, // especially when / it's feeding time. // It's always // feeding time.'

'Sjećate li se / kad je Rafiki / držao Simbu u zraku? // Sjećate li se / kako su zebre slavile? // Sjećate li se / kako su antilope navijale? // Kao da nemaju pojma / šta se desi / kad lav postane gladan. // Jelo / ne može biti prijatelj / ustima, // pogotovo kad je / vrijeme hranjenja. // Uvijek je / vrijeme hranjenja.' (Francisco, 2020:p.95)

Zadnja dva stiha govore o tome da će onaj koji je na vlasti uvijek prvo gledati svoju korist, te da obični smrtnik nema šta tu tražiti niti se čemu nadati. Tako je bilo i s kolonijalizmom – kolonizatori su u svemu vidjeli nešto za sebe, a za kolonizirane narode nisu marili. Do kolonizacije nije dolazilo zbog ljudi koji su se nalazili u određenom mjestu, nego zbog onoga što oni posjeduju, a kolonizatori žele prisvojiti sebi.

Kada se spominju klimatske promjene, uvijek se misli na vrijeme, na toplotu, na hladnoću, na prognozu. Rijetkost je da pjesnici koriste ovaj fenomen kao metaforu za društvenu okolinu. Francisco u svojoj pjesmi *Klimatska promjena* (Climate Change) spominje stvari koje su postale, ili će tek postati ilegalne u Americi, poput plastičnih slamki i *ackee* voća – sve osim oružja.

Francisco nabraja sve situacije u SAD zbog kojih ljudi više ne idu negdje, ili ne rade uobičajene stvari jer se na tom mjestu desila pucnjava:

'Adam is 27. / He stopped going to clubs after Omar Mateen / killed 49 people at Pulse in Orlando / and now I'm wondering, / when can we say / this is also the environment?'

'Adam ima 27 godina. / Prestao je ići u klubove nakon što je Omar Martin / ubio 49 ljudi u Pulsu u Orlando / i sad se pitam / kad možemo reći / da je i ovo okolina?' (Francisco, 2020:p.85)

Francisco se pita koliko još ljudi treba izgubiti živote da bi oružje postalo ilegalno, te zašto se iznova traže načini da se zaustavi pucnjava kad uvođenje samo jednog zakona može sve promijeniti pa čak i iskorijeniti ulogu pištolja u Americi. Zar se ovo ne može povezati i s rasizmom? Neprestano se dešavaju iste stvari, rasizam godinama ne iščezava, a ništa se ne radi u tom pogledu.

Francisco zadnjim stihovima u potpunosti pojašnjava klimatske promjene:

'Now, / we're talking about giving guns to the teachers / so they can protect the students, // but that's like burning all the trees in the spring / so the forest fire won't take them in the summer. / America, this is climate change.'

'Sad, / govori se o davanju oružja učiteljima / kako bi mogli zaštititi učenike, // ali to je kao da spalimo sva drveća u proljeće / kako ih šumski požar ne bi uništio na ljeto. / Ameriko, ovo je klimatska promjena.' (Francisco, 2020:p.85)

U pjesmi *Godina je 2036*. (It is the year 2036) pjesnik još jednom spominje stvari koje će biti ilegalne, sve osim pištolja:

'Milky Ways are also illegal, / but you can still buy guns at Walmart. / We had a mass shooting last week, / and it wasn't even on the news.'

'Milky Ways su isto ilegalni, / ali još uvijek možemo kupiti oružje u Walmartu. // Prošle sedmice se desila masovna pucnjava, / i nije čak ni prikazano na vijestima.' (Francisco, 2020:p.76)

Iako je ovo negativno razmišljanje, ono je uslovljeno realnošću pjesnika. Francisco kaže:

Biti crn u Americi: analiza poezije Rudija Franciska kroz prizmu rase, duplog identiteta i postkolonijalne kritike

'We still write poems about racism. / Most of the police force has been / replaced with drones. // Unarmed black people are still being killed, but / now it's called a mechanical error.'

'I dalje pišemo pjesme o rasizmu. / Većinu policijskih snaga / zamijenili su dronovi. // Nenaoružani crni ljudi i dalje bivaju ubijeni, ali / sad to zovu mehaničkom greškom.'

(Francisco, 2020:p.77)

Analizu pjesama Rudija Franciska o položaju crnaca u Americi završavaju stihovi pjesme koja svojim naslovom zapravo govori više od hiljadu riječi:

I watched the viral video of the police officer

'playing basketball. // Finally, / a shooting // that doesn't need / a burial.'

Gledao sam viralni video policajca

'kako igra košarku. // Napokon, / pucanje // koje ne zahtijeva / pogreb.'
(Francisco, 2020:p.87)

U zadnjih nekoliko godina, internetom su harali video-klipovi policajaca i njihovih pucnjeva usmjerenih prema nenaoružanim ljudima crne rase. Svi se sjećaju kobne 2020. godine i ubistva Džordža Flojda poslije čega je izraz 'ne mogu disati' još jednom obišao cijeli svijet nakon što je Erik Garner 2014. godine prvi put izgovorio ove tri riječi tokom gušenja od strane policijskog službenika Danijela Palantea. Džordž Flojd je također napustio ovaj svijet zbog policajca koji je držao svoje koljeno na Flojdovom vratu nekih 8 minuta i 15 sekundi (Hill et al., internet). Ovo su samo dva u nizu masovnih slučajeva u kojima je crni čovjek stradao od ruke bijelog policajca. Kako u engleskom jeziku, tako i na našem, riječ *pucati* kao glagol te glagolska imenica *pucnjava* koriste se u različitim kontekstima, kako u svom prvom značenju, tako i u onom prenesenom. Francisko je izabrao baš riječ *shooting* u prevodu *pucanje* te svojom izvrsnom igrom riječi povezoao policajca i košarku – jedan od sportova koji se vežu za muškarce crne rase. 'Najčešće konzumirane slike crnaca u današnjem modernom svijetu jesu sportista, gangster, reper, te kriminalac' (Allen et al., 2019:p.22).

Imajući u vidu sve ove činjenice, kada se pročita naslov gorenavedene Franciskove pjesme, prvo što bi neko pomislio jeste da se desilo još jedno ubistvo. Međutim, Francisko s ovom pjesmom implicitno budi nadu i optimizam u budućnost crnaca, kako u Americi tako i u cijelome svijetu.

Zaključak

‘Sve što sam htio jeste da budem čovjek među ostalim ljudima’, kaže Franc Fanon (1986:p.112) u svojoj knjizi *Crn obraz, bijela maska* i, zaista, zar to nije jedina istina u susretima s drugim ljudima? Biti prihvaćen od strane zajednice, a onda i od strane nas samih jer kako poštovati druge ako ne znamo kako cijeniti sebe.

Harper Li (2016) u knjizi *Ubiti pticu rugalicu* kaže da je nemoguće nekoga razumjeti ako ne prohodamo u njegovim cipelama i ne odemo u sve životne situacije s kojima se neko susreće. Nažalost, ljudi koji ostale smatraju *drugima*, te o sebi misle da su superiorniji u odnosu na ostale ljude nikad nisu obuli tuđe cipele.

Rudi Francisko spada u grupu onih pisaca čije su riječi direktne, ali i subjektivne. Njegove pjesme lako se čitaju te dovode čitaoce do poistovjećivanja s lirskim subjektom. Iako je u ovome radu najviše bilo riječi o položaju određene grupe ljudi u društvu, stereotipima i identitetu, važno je napomenuti da poezija Rudija Franciska uključuje i pjesme o ljubavi, porodici, depresiji i mentalnom zdravlju, te jeziku jer je pjesnik čak smislio nove riječi koje ne postoje, ali bi trebalo da budu dio engleskog jezika.

Iz analize Franciskovih pjesama o statusu ljudi crne rase u Americi, može se prepoznati ta vječita borba manjina za prihvaćanjem od strane ostatka svijeta. Danas se ova tema provlači, ne samo kroz studije postkolonijalne teorije, nego i kroz ostala tumačenja književnosti poput postmodernizma, pravca kojemu pripada i sam Rudi Francisko. Nepravda koja i dalje traje u svijetu najviše je usmjerena prema ljudima koji imaju historiju bogatu borbama koje su najviše uključivale mirne, a ponekad i nasilne proteste.

Pokret *Crni životi su važni* se nastavlja. Bitno je istaknuti da on ne podrazumijeva samo izlazak ljudi na ulice nego i *online* borbu, pogotovo borbu riječima u koju možemo uvrstiti kako Rudija Franciska tako i ostale pisce poput Dževona Džonsona, pa čak i one koji više nisu tu kao Ralfa Elisona i Harper Li.

Istraživanje ove teme počelo je Franciskovom pjesmom *Ljiljan mira*, kojom on zapravo završava treće poglavlje knjige *I'll Fly Away* (2020) koje je ispunjeno poezijom o crncima u Americi. Šta znači biti ljiljan mira? Roditi se negdje drugo, van svoje zajednice, ili biti protjeran iz svog grada, države kako bi nastavio život negdje daleko od onoga što se činilo poznatim, ili pak biti na svome, a nemati slobodu života. Osjećati se kao ljiljan mira također znači biti svjestan da negdje ne pripadaš, ali i dalje uspjati živjeti svoj život bez obzira na okolnosti.

Kako obje Franciskove knjige završavaju optimističnim pjesmama, uputno je i ovaj rad okončati stihovima koji nose poruku svim čitaocima, a možda ponajviše

onima koji ovog trenutka prolaze kroz određene kako unutrašnje tako i vanjske (društvene) borbe:

'Speak / because your / voice is currency, // and their comfort isn't worth / your silence.'

'Prozbori / jer tvoj / glas je valuta, // a njihova udobnost nije vrijedna / tvoje šutnje.'

(Francisco, 2020:p.79)

Izvori

1. Johnson, J. (2020) *Ain't Never Not Been Black*. USA, Button Poetry.
2. Francisco, R. (2017) *Helium*. USA, Button Poetry.
3. Francisco, R. (2020) *I'll Fly Away*. USA, Button Poetry.

Literatura

1. Allen, Q. & Henry S.M. (2019) Up to No Good: The Intersection of Race, Gender and Fear of Black Men in US Society. *Historicizing Fear: Ignorance, Vilification, and Othering*. University Press of Colorado, pp. 19–34.
2. Barret, W. (2022) The Meaning Behind The Song: Lick Your Fingers Clean by Jethro Tull. URL: <https://oldtimemusic.com/the-meaning-behind-the-song-lick-your-fingers-clean-by-jethro-tull/> [Pristupljeno 12. 9. 2023].
3. Garcia, J. (2014) Poetry Spotlight #5: Instructions for black boys (from America's perspective) by Rudy Francisco
4. URL:<https://collegeinthecornfield.wordpress.com/2014/12/22/poetry-spotlight-5-instructions-for-black-boys-from-americas-perspective-by-rudy-francisco/> [Pristupljeno 12. 9. 2023].
5. Demby, G. (2018) When Boys Can't Be Boys.
6. URL: <https://www.npr.org/sections/codeswitch/2018/11/02/417513631/when-boys-cant-be-boys> [Pristupljeno 12. 9. 2023].
7. Du Bois, W. E. B. (William Edward Burghardt) (1994) *The Souls of Black Folk*. Dover Publications, Inc.
8. Laskowski, V. (2013) An Exploratory Factor Analysis of the Inventory of Beliefs of Wife Beating for African American College Students. *Electronic Theses and Dissertations*. 806.
9. URL: https://digitalcommons.memphis.edu/etd/806/?utm_source=digitalcommons.memphis.edu%2Fetd%2F806&utm_medium=PDF&utm_campaign=PDFCoverPages [Pristupljeno 12. 9. 2023].

10. Lešić, Z., Hanifa K. O., Marina K. & Tvrtko K. (2006) *Suvremena tumačenja književnosti i književnokritičko naslijeđe XX stoljeća*. Sarajevo, Sarajevo Publishing.
11. Li, H. (2016) *Ubiti pticu rugalicu*. Podgorica, Nova knjiga.
12. Mardhanan, S. (2020) Identity Crisis in African American Literature. *Notions – Peer Reviewed & refereed International Journal of English Literature*. Anu Books. XI(1), 11–13.
13. Moore-Gilbert B., Gareth S. & Willy M. (1997) *Postcolonial Criticism*. London and New York, Routledge Taylor and Francis Group.
14. Onion, A., Missy S., Matt M. & Christian Z. (2018) Jim Crow Laws. URL: <https://www.history.com/topics/early-20th-century-us/jim-crow-laws> [Pristupljeno 12. 9. 2023].
15. Plant, E. A. & Peruche B. M. (2005) The Consequences of Race for Police Officers' Responses to Criminal Suspects. *Psychological Science*. American Psychological Society. XVI(3), 180–183.
16. Strickland, C. (2022) The Fight for Equality Continues: A New Social Movement Analysis of the Black Lives Matter Movement and the 1960's Civil Rights Movement. *Phylon (1960-)*. Clark Atlanta University. LIX (1), 71–90.
17. Fanon, F. (1986) *Black Skin, White Masks*. London, Pluto Press..
18. Fryer Jr, R.G. (2016) An Empirical Analysis of Racial Differences in Police Use of Force. *NBER Working Paper No. 22399*. DOI: 10.3386/w22399
19. Hill, E., Ainara T., Christian T., Drew J., Haley W. & Robin S. (2020) How George Floyd Was Killed in Police Custody.
20. URL: <https://www.nytimes.com/2020/05/31/us/george-floyd-investigation.html> [Pristupljeno 12. 9. 2023].
21. Xie, S. (2013) Postcolonialism: Origins, Methodologies, Receptions. *Critical Insights, Cultural Encounters*. Eugene Lang College. Ipswich Massachusetts. 19–36.

Neira R. Lojić

BEING BLACK IN AMERICA: THE ANALYSIS OF RUDY FRANCISCO'S POETRY THROUGH THE PRISM OF RACE, DOUBLE IDENTITY AND POSTCOLONIAL CRITICISM

Summary

The poetry of contemporary American-Belizean poet Rudy Francisco carries one new and, we could say, quite personal view on the position of black people in America. The aim of this work is the analysis of Francisco's poems, which talk about the identity of this minority in the USA and race politics, which greatly affect the status of black people. While referring to the work of the forerunners who paved the way for research in the area of

Biti crn u Americi: analiza poezije Rudija Franciska kroz prizmu rase, duplog identiteta i postkolonijalne kritike

postcolonial criticism and the studies of the identity of black people such as Frantz Fanon, Jacques Lacan, Du Bois and others, this work will display the connection between the selectively chosen Francisco's poems and the ideas of postcolonialism. During the interpretation of the particular poems, the effect of the BLM (Black Lives Matter) movement, which continues to this day, will be felt significantly. We will also analyse the role of white police officers in the battle for the equality of black people. When all of the above-mentioned research subjects of this paper are taken into account, it is evident that the work of Rudy Francisco gives a certain freshness to the study of the identity of black people.

► **Key words:** Poetry, Black Lives Matter, Rudy Francisco, Postcolonial Criticism, Identity.

Preuzeto: 19. 9. 2023.
Korekcije: 28. 11. 2023.
Prihvaćeno: 30. 11. 2023.

Данијела Д. Јелић¹
Универзитет у Бањој Луци
Филолошки факултет
Катедра за србистику

БОЖИДАР ПЕТРАНОВИЋ И ПОЧЕЦИ СРПСКЕ КЊИЖЕВНЕ ПЕРИОДИКЕ У ДАЛМАЦИЈИ

Апстракт: *Божидар Петрановић убраја се међу најзначајније српске културне раднике који су дјеловали на простору Далмације у 19. вијеку. Иако је свој допринос дао истовремено на неколико различитих поља (био је, између осталог, правник, писац, књижевни историчар, преводилац, народни посланик, аутор правних списа, историчар), међу његовим најзначајнијим пословима издваја се покретање и шестогодишње уређивање Српско-далматинског магазина, првог српског књижевног часописа у Далмацији, чији се утицај распростирио на знатно ширем простору од оног којем је поменути периодик био провобитно намијењен. Ураду је истраживачка пажња усмјерена на значај и улогу културног, књижевног и уредничког ангажмана Божидара Петрановића међу далматинским Србима, с посебним освртом на његов допринос покретању и утемељењу Српско-далматинског магазина.*

Кључне ријечи: *Божидар Петрановић, Српско-далматински магазин, књижевни часопис, Далмација, Срби, 19. вијек.*

1. Божидар Петрановић (1809–1874)

1. 1. Међу значајним личностима које су дале драгоцен допринос развоју српске културе и књижевности у Далмацији током 19. вијека налази се и Божидар (Теодор) Петрановић (Шибеник 1809 – Венеција 1874), један од најобразованијих и најплодоноснијих културних дјелатника тога времена на простору о којем је ријеч. Рођен је у Шибенику почетком вијека (1809) обиљеженог смјеном владара и наговјештајима предстојећих друштвених и

политичких промјена које ће се одвијати у знаку буђења и јачања националне свијести народа који су живјели на овој етнички и конфесионално хетерогеној територији (уп. Gavrilović, 1981). Божидар Петрановић рођен је у породици чији су трговачки послови били везани за шибеничко залеђе и која је, као и већина српских породица које су се почетком 19. вијека населиле у овом дијелу Далмације, у Шибеник доспјела из сусједних крајева (в. Kašić, 1975:p.62; уп. Krestić, 2010). Свјестан важности и улоге образовања, Марко Петрановић, Божидаров отац, постараће се да његов син стекне за то вријеме и околности широко образовање иако тада у Шибенику није било ни гимназије, ни више основне школе. Тако ће будући уредник *Српско-далматинског магазина* похађати наставу код фрањевца и доминиканаца, који су га, између осталог, подучавали и незаобилазном латинском и италијанском језику. Отац га шаље у приватну школу фрањевца Бонавентуре Пинице, али ће се га истовремено подучавати и јеромонах Генадије Мамула, код којег је, поред вјерског образовања, стицао знања из њемачког језика (Sundečić, 1878:pp.5–7). Шесторазредну гимназију² Божидар Петрановић похађа у Сремским Карловцима (Sundečić, 1878:pp.8–9), гдје га је, када му је било 11 година, послао Марко Петрановић иако су у то вријеме гимназије (италијанског усмјерења) постајале и у самој Далмацији – у Задру, Сплиту и Дубровнику (в. Milutinović, 1979:p154). Током гимназијског школовања (1820–1826) Божидар Петрановић почиње самостално вјежбати превођење с италијанског и њемачког на српски језик, а за вријеме школских распуста често борави у манастиру Шишатовцу, код тадашњег шишатовачког архимандрита, једног од водећих српских интелектуалаца тог времена и потоњег епископа, Лукијана Мушицког (Sundečić, 1878:pp.8–9; уп. Sjedoglavčić, 2007). Након завршетка гимназије отац га одводи у Грац, гдје је по сопственој жељи три године слушао филозофију и упознао, међу осталим Србима и Хрватима који су се у то вријеме школовали у Грацу, Лудевита Гаја, с којим ће касније сарађивати (Sundečić, 1878:p.9). Универзитетско образовање Петрановић наставља у Бечу, у европској престоници у којој се омладина из свих српских крајева школовала кроз цијели 19. вијек, а у којој ће он провести три године слушајући права (1829–1831). Студиј права Петрановић ће завршити у Падови 1833. стицањем дипломе доктора ‘обојих права’ (уп. Perić, 1983:p.49), то јест доктора грађанског и канонскоцрквеног права.

² У вријеме када је Петрановић стасао за гимназијско школовање у овом дијелу Далмације постоје три гимназије: у Задру, Сплиту и Дубровнику. Његов отац ипак одлучује да га пошаље у гимназију у Сремским Карловцима. Јасно је да нису били посредни практични разлози, будући да је гимназија у Задру била ближа Петрановићу и да су при доношењу такве одлуке Петрановићевог оца главну улогу одиграли родољубиви мотиви (уп. Sundečić, 1878).

1. 2. Када је ријеч о административно-правном службовању Божидара Петрановића, међу његовим првим ангажманима била је позиција личног секретара епископа далматинског Пантелејмона Живковића, који је на челу Епископије далматинске замијенио Јосифа Рајачића, владикау који се снажно противио унијатском пројекту³ бечких власти, због чега је и смијењен с епископског трона (в. Gavrilović, 1981:pp.286–288). У тренутку када му је владика Живковић понудио мјесто секретара, Петрановић је обављао посао практиканта у задарском окружном суду, који је добио одмах по повратку из Падове (1833–1834). Државни посао напушта након годину како би могао прихватити поменуту службу код новог владике далматинског, коју ће обављати од 1835. до 1839. године. Тако ће овај учени Шибенчанин постати један од најближих сарадника, ‘особа од повјерења’ Рајачићевог наследика, епископа Живковића, за којег се у коначници испоставило, супротно очекивањима аустријских власти, да је ‘тврђа’ струја и од свог претходника, те у том смислу подједнака, ако не и већа препрека пројекту уније. Према да је био Живковићев секретар, Божидар Петрановић ће, према увидима Љубе Влачића, у својој преписци с тадашњим аустријским царским намјесником у Далмацији, грофом Венцлавом Лиленбергом, изразити своју спремност да подржи унију (гроф Лиленберг је у то вријеме био је задужен од стране бечког двора за спровођење унионистичког пројекта међу далматинским Србима) (в. Vlačić, 1929). Као најближи сарадник повученог епископа Живковића, Петрановић се властима у Бечу чинио идеалним посредником, који би евентуално био у стању да изврши утицај на актуелног епископа те да га придобије за пројекат уније (в. Vlačić, 1929:p.134). Иако, на први поглед, из преписке на коју се Влачић позива дјелује да је Петрановић наклоњен пројекту уније, све су прилике да је он ипак имао супротне циљеве од оних за које се залагала власт у Бечу и њени намјесници у Далмацији, те да је његова преписка с царским намјесником била дио промишљеног дјеловања како би себи, на другој страни, осигурао неометан наставак национално-еманципаторског рада међу далматинским Србима (уп. Prgić 1983:pp.56–57). У прилог чињеници да Петрановић не доводи у питање своју конфесионалну припадност, упркос тајној преписци с бечким властима, свакако говори и смјер у којем је развијао и уређивао *Српско-далматински магазин*, часопис којем је поставио темеље и чијих је првих шест бројева лич-

³Када је Далмација након француске владавине доспјела поново под аустријску власт, долази до организованог, планског унијаћења православног становништва, чији је иницијатор био сам бечки двор, који је своје планове спроводио уз помоћ својих намјесника у Далмацији (в. Gavrilović, 1981).

но уредио и објавио. *Магазин* покреће за вријеме секретарског мандата код епископа Живковића, а први број објављује 1836. године у Карлштату.

1. 2. 1. Након службовања код епископа Пантелејмона Живковића, Божидар Петрановић прелази поново у државну службу, овога пута у сплитски суд, гдје је положио заклетву за ‘слушаоца’ да би убрзо потом био премјештен на острво Вис, гдје ће обављати посао канцелара суда. У то вријеме започиње чувену полемику с Николом Томазеом у вези са ставом Доситеја Обрадовића према католицизму, а који је Томазео критиковао у свом чланку објављеном у италијанском листу *Gazzeta di Venezia* 1844. године. Томазеова критика била је усмјерена на Доситејеве, како је тврдио, предрасуде према латинској цркви (уп. Sundečić, 1878:p.29). Тада већ бивши уредник *Магазина* упутиће с Виса писмо Николи Томазеу, које је штампано на италијанском језику у десетој свесци *Српско-далматинског магазина* објављеној 1845. године, а у којем стаје у Доситејеву одбрану истичући да текстови писца *Живота и прикљученија* одишу разумијевањем и толеранцијом, те да он није гајио конфесионалне предрасуде већ је тежио ка томе да јеванђелска истина буде примijeњена у свим сферама живота, без обзира на то каква је нечија вјерска припадност (в. SDM 1845:pp.114–116). Полемика ће бити окончана штампањем брошуре Божидара Петрановић под насловом *Parole in risposta all'articolo del chiarissimo signor Nicolò Tommaseo, Della tolleranza del Dott. Petranovich*, која је изашла у Задру 1846, те Томазеовим признањем да је ‘гријешно из незнања’, што је Томазео признао у приватној преписци са својим земљаком Шпиром Поповићем (уп. Milutinović, 1979:p.158).

1. 2. 2. Послије Виса Петрановић ће једно вријеме радити у Имотском, Обровцу и Книну (в. Sundečić, 1878), а 1848. године постаће народни заступник у тадашњем бечком сабору (за оброчачку, книнску, дрнишку и врличку крајину) пред којим се залагао за народна права у складу с илирским и југословенским програмом (уп. Perić, 1983:pp.67–72), показујући притом разумијевање и за хрватске политичке интересе (в. Sundečić, 1878:pp.40–42). За вријеме боравка у Бечу превео је на српски језик *Грађански аустријански законик*, а по окончању тамошње службе ради у задарском суду (1850), потом у Котору (1852) те поново у Задру (1855). На врхунцу Петрановиће каријере, 1873, цар Фрањо Јосиф I именовao га је за дворског саветника.

1. 2. 3. О угледу Божидара Петрановића, значају његове културне, друштвене па на концу и политичке мисије, свједочи, између осталог, и његово чланство у угледним институцијама тога времена – Југословенској академији знаности и умјетности у Загребу, Српском ученом друштву у Београду, Књижевном

одељењу Матице српске у Новом Саду, те у Матици далматинској, у чијем је покретању учествовао. Широко образован, Петрановић се – осим што је познавао латински и италијански једнако добро као и матерњи српски – врло добро служио и њемачким и руским језиком. Међу бројним пословима на којима је био ангажован издваја се, поред осталог, његова *Историја књижевности поглавитих на свијету народа од најстаријих времена до садашњег вијека*, која је објављена Новом Саду 1858. (в. Tartalja, 1964:pp.50– 51). Пред крај живота (1874), а умро је у Венецији, гдје је боравио ради лијечења, добио је највише мјесто у судском систему, мјесто савјетника и члана комисије пред којом су се полагали судски испити. Животни вијек првог уредника *Магазина* временски се подударио с преломним догађајима у историји Далмације, попут Наполеоновог повлачења и стварања тзв. Аустријске Далмације, која се простирала од Пага до Будве (в. Petrović, 1990). Његове заслуге као покретача и првог уредника *Српско-далматинског магазина* заузимају посебно мјесто када се има у виду значај и улога коју је *Магазин* имао међу далматинским Србима. Сем Божидара Петрановића кућа трговца Марка Петрановића дала је још једног уредника *Српско-далматинског магазина* (премда краткотрајног), Божидаровог брата Герасима Петрановића.

2. Српско-далматински магазин

2. 1. *Српско-далматински магазин* (1836–1872) представља, као што је већ поменуто, један од најзначајнијих културних и националних подухвата Божидара Петрановића. *Магазин* је излазио тридесет и осам година током којих је штампано тридесет свезака овог у то вријеме јединог српског књижевног часописа на простору Далмације. Године постојања и излажења часописа омеђене су значајним догађајима у српској књижевности: с једне стране, покретање часописа и прва деценија његовог објављивања падају у вријеме побједи Вукове реформе и јављања новог правца у српској књижевности – романтизма, док је, с друге стране, посљедње године излажења *Магазина* обиљежила смјена књижевних правца – актуелног књижевног правца романтизма наступајућим реализмом (в. Deretić, 1985). Сржна мјеста у програмској оријентацији *Српско-далматинског магазина* која одређују његов карактер и усмјерење јесу Доситеј и Вук, те просвјешћивање и народни језик (уп. Deretić, 1985). *Магазин* је, између осталог, својим књижевним прилозима утицао на формирање и подизање књижевне свијести код Срба не само у Далмацији већ и на простору Босне и Херцеговине и Црне Горе, гдје је, путем претплатника

и сарадника, проширио своје дјеловање. Имајући на уму вријеме излажења периодика, као и његов могући утицај на обликовање књижевних струјања и појединих писаца на широком подручју на којем је био распрострањен, јасно је зашто поменути периодик заузима значајно мјесто међу српским књижевним гласилима тога времена. Иако је публикација имала у првом реду књижевни карактер⁴, термин књижевност се у овом случају узима у ширем значењу будући да књижевно-естетски домети текстова објављених у *Магазину* варирају, те се стога не могу поимати и вредновати у строго књижевно-умјетничком смислу. Такво тумачење и разумијевање поменутог термина условљено је контекстом дате књижевне епохе, али и књижевно-културним, географским и – на крају – политичким специфичностима простора о којем је ријеч, а које ће се у знатној мјери одразити на сам карактер и књижевни квалитет прилога који су штампани у овом гласилу.

2. 2. С обзиром на политичке и друштвене околности у којима се *Магазин* формира и утемељује, јасно је зашто је његова појава била толико значајна не само за Далмацију, у којој је излазио, већ и за Црну Гору и Босну и Херцеговину (иако је, судећи према списковима ‘пренумераната’, знатан број читалаца имао и у Србији и Војводини). У тренутку када је објављен први број часописа у Далмацији је био у току већ помињани пројекат бечке владе који се тичао унијаћења православног становништва на овом простору (в. Gavrilović 1981:pp.284–288). Након шест објављених бројева *Српско-далматинског магазина* Божидар Петрановић добија премјештај на острво Вис, што ће, како је сам тврдио, био разлог његовог повлачења с позиције уредника *Магазина*. Наиме, на Вису је практично било немогуће да се бави уредничким послом, будући да је у питању острво које је било одсјечено од свих збивања. Треба поменути и то да има основа за претпоставку да је уредник *Магазина* намјерно скрајнут на ово удаљено острво како би напустио уредничку позицију у публикацији која је несумњиво изазивала подозрење аустријских власти, које су се њеном покретању противиле још на самом почетку (уп. Milutinović, 1979:pp.155–156). Бранка Прпа Јовановић у вези с тим истиче да је ‘иницијатива за покретање *Алманаха* генералу Лиленбергу изгледала субверзивна, тим више што је Петрановић, као секретар далматинске епископије и најближи сурадник далматинског епископа Пантелејмона Живковића, био у жижки догађаја око унијаћења’ (Прпа-Јовановић, 1988:p.9). У коначници је покретање часописа дозвољено захваљујући, између

⁴‘Профил *Магазина* налази се негде између књижевности и других дисциплина, прије свега историје и етнографије, али и других области знања које су биле у функцији просвјетљивања и едукације’ (Прпа-Јовановић 1988:p.12).

осталог, интервенцији самог епископа Пантелејмона Живковића (Milutinović, 1979:pp.155–156). Да је подозрење Беча било добрим дијелом оправдано када је у питању утицај који је *Магазин* имао међу далматинским Србима, испоставиће се у годинама које су услиједиле и у којима је овај часопис својим прилозима и концепцијом несумњиво утицао на подстицање и јачање националне свијести код Срба у Далмацији, и то као једна врста културне и књижевне осе око које се окупљало мањинско српско становништво на једном вјерски и национално хетерогеном простору и за њих политички неповољном (та неповољност била је очигледна и када је ријеч о употреби српског језика у јавном дискурсу, који је био потиснут због утицаја и доминације италијанског језика⁵ /в. Kalinić, 2014:pp.231–275). Основна језичка оријентација *Магазина*, којој је темеље поставио његов први уредник, била је употреба народног језика и старог правописа/ћирилице (в. Okuka, 1987:p.612).

Божидар Петрановић и *Српско-далматински магазин*

3. 1. О Петрановићевом уредниковању *Српско-далматинским магазином* и уопште о његовом раду у њему опширно су писали Рачки и Сундечић (в. Rački, 1875; Sundečić, 1878). Рачки исправно увиђа и дефинише кључне аспекте Петрановићеве идеје у вези са покретањем *Алманаха*:

‘*Магазин* је испрва био намињен мањини нашега народа у Далмацији, која је грчко-источне цркве и служи се кирилицом, те би зато прозван *Србски далматински алманах*. А и тому се не треба чудити; јер прво, Петрановић је сам оној цркви припадао; а друго, он се за својих наука гријао на ватри србске књижевности, која је за више година пред хрватском славила свој препорођај. Док су се у Загребу борили с првими почетци сваке писмености, србска је књига захватила кориен у источном диелу нашега народа; србски је језик преко Копитара и Грима, србске су пјесме преко Хердера и Гетеа допрле дотле, докле је допирала њемачка књига и слава оних велумника њезиних... Петрановић се инди обратио својом радњом најприје к источној половици народа; прем му није имало сакривено бити, да ће тием само неизравно дјеловати и на западну половицу.’ (Rački, 1875:pp.182–183).

Први уредник је, оцјењује Рачки, *Алманеху* дао ‘смјер поучно-забавни... и хтио је народне и црквене потребе својих сувјерника подмирити. Уза то чувао се је

⁵ Италијански језик преовлађивао је не само по уредима, већ по свим школама покрајинским без разлике, па онда по свима нашим угледним породицама уздуж Приморја. Сва интелигенција, осим ријетких изнимака, говорила је искључиво италијански’ (Anonim, 1909:p.129).

свега, што би подобно било пореметити склад између цркве и народа' (Rački, 1875:p.183). Овим Рачки објашњава и Петрановићеву 'језичку политику' у *Магазину*, односно то што су прилози у њему писани народним језиком, али старом ортографијом: 'Петрановић није оклиевао увести у свој орган народан језик; али гледе правописа попустио је старијој предаји, која се особито о цркву наслањала' (Rački, 1875:p.183). Ипак, каже Рачки, 'опазио је сам Петрановић да је успјех, кој је са својим органом у Далмацији постигао, једностран и неподпун; јер је већ ради писма био већини пучанства недоступан' (Rački, 1875:p.185). Он стога у *Даници илирској* за 1839, бр. 7, даје оглас у којем каже:

'Жеља је моја, а и свакога домородца бити мора, да нам овај магазин средиште књижевнога пословања свих Далматинах, негледајућ на верозакон, постане... Но писмена цирилска и латинска! Ту је запрека, рећи ће многи. Мала је то препона; родољубјем ласно ћемо свакој ствари одолети... лако ће Илири обијух црквих ту запреку с пута уклонити, учећи се цирилска и латинска писмена, док се и о уведeњу једне азбуке или алфабета паметна и права погодба не учини. Да би пако магазин далматински к циљу свому бољма напредовао, намерио сам у напредак и прилоге с латинским писмени у њ примати...' (Rački, 1875:p.185; уп. Sundečić, 1878:p.24).

Из данашње перспективе није лако увидјети какав је ризик могла са собом носити ова Петрановићева одлука. О томе индиректно свједочи једна занимљива опаска коју, говорећи о себи и своме раду, даје Сундечић:

'За мојега учитељевања у православној задарској Богословији, упитам њеком приликом свога владуку Кнежевића да ми искрено каже рад шта ме онако мрзи, као што ме бијаше онда мрзио. Одговори ми: Ја немам ништа против вас. Ви сте приљезан професор; ви се најморалније владате; неморни сте у вашем послу; али, мој драги, ви тежите на Униотство. – А за Бога, по чему ви то судите! – По томе – прихвати он – што ви латинцом пишете. Ја се насмијешим на ове ријечи, и добро се сјећам да сам му овако одговорио: Радујем се, ваше високопреосвештенство, те рекосте да је тај сами и једини узрок вашој против мени мржњи. А што се тиче писања са латинцом или са ћирилицом, када бих ја знао да се Православље збиља оснива на овијем или на онијем словима, вјерујте ми да бих се с ове стопе отрекао и Вас и тога вашег православа. Но, мој Господине, ја добро знам на којијем и на каквијем истинама и начелима почива православна вјера...' (Sundečić, 1878:p.14/1).

3. 2. Када је ријеч о Петрановићевим ауторским прилозима у *Магазину*, на првом мјесту треба споменути његове огледе из историје књижевности, сегменте његовог *tagnit opus*, *Књижество Србаља у средњем вијеку* (SDM, 1836:pp.29–41) и *Књижество древних Грка* (SDM, 1837:pp.27–40). О Петрановићевом раду на пољу историје књижевности детаљно је и аналитички писао Тартаља (Tartalja, 1964) у више пута помињаном раду. Ту су и информативни текстови, попут рада *Географическо-статистически преглед Далмације* (SDM, 1838:pp.33–59), који доноси обиље у оно вријеме актуелних података који су драгоцјени и с данашње тачке гледишта као историјски извор, или пак непотписани текст *Србско обитество у Шибенику* (SDM, 1837:pp.107–112). Петрановић је у *Магазину* користио и псеудониме *Веселин Сједоглава* или *Сједоглава*, али има и сразмјерно много (нарочито из времена његовог уредниковања) прилога за које се основано може претпоставити да су његови. Ту су и праве историографске студије, које прати адекватан критички апарат, попут награђеног (Sundečić, 1878:p.24) текста *Бој косовски* (SDM, 1839:pp.77–103), или мањи, такође често непотписани историографски и библиографски прилози (као, примјера ради, прилог о Синоду у Задру из 1808 /SDM, 1838:pp.83–85/); затим кратки текстови с корисним информацијама за живот српског читаоца у Аустријском царству онога доба, какви су *Краткоје родословије ниње благополучно царствујуушчаго пресвјетљејшаго дома аустријскога* (SDM, 1836:pp.23–24), или пак *Достојинства духовнаја свјатија Православнија восточнија цркви* (списак свих православних епископа у Монархији, SDM, 1836:pp.25–26), као и критички осврти на актуелна питања и проблеме (нпр. *Веселин Сједоглава, Разговор два Србљина* /SDM, 1839:pp.69–76/).

3. 2. 1. За вријеме свог школовања у Бечу Петрановић ће се први пут окушати у књижевном раду: у питању је поетски прилог, ода, која је, према ријечима Сундечића, испјевана 1831. у част рођендана Франца I (уп. Sundečić, 1878:p.12), али је у *Српско-далматинском магазину* насловљена као *Народна пјесна посвећена високоторжественном дану рожденија његовог величества цара и краља Фердинанда*, уз напомену уредника и аутора прилога да је претходно штампана у Карлштату 1835. Пошто је на аустријски престо Фердинанд дошао у марту 1835, највјероватније је у тексту пјесме само замијењено име владара, што је било лако изводљиво ако се има у виду чињеница да пјесма садржи ‘општа мјеста’ која су се могла односити и на живот новог бечког владара.⁶ Почетком треће деценије 19. вијека (1831) објављен је у *Летопису Матице*

⁶Један од стихова гласи: ‘Дај, о Боже, да нам живи цар и краљ наш Фердинанд! Дај и руци добра цара твоје крепке руке моћ!’ (SDM, 1836:p.75).

српске још један Петрановићев прилог, и то под насловом *Писма Шибенчанина*, која су настала под видним утицајем дјела Јоакима Вујића *Путешествије по Србији* (Sundečić, 1878:p.12; Tartalja, 1964:pp.34, 49).

3. 2. 2. Поред ауторских прилога, Петрановић је објавио и велики број превода, често непотписаних. Ради се о пригодним текстовима који се баве моралним, неријетко и образовним питањима, или пак чисто литерарним саставима, новелама и прозним одломцима објављиваним у рубрикама *Смјесице*, *Забавно чтеније* и сл. (о његовом преводилачком раду у *Магазину*, али и у другим листовима в. Tartalja, 1964:pp.38–39). Преводио је највише са италијанског, али и с других језика. Петрановић је, о чему је већ било ријечи, био прави полиглота; поред познавања класичних језика (старогрчког и латинског, који је знао изузетно добро) и фасцинације класичном културом (Tartalja, 1964:pp.37–38), Петрановић се, према Сундечићу, њемачким и италијанским користио као 'и са својијем властитијем', а поред тога и литературом на француском и 'инглешком', те свим словенским језицима (Sundečić, 1878). Руски је сам тако добро савладао да је једно његово писмо проф. Головацком без икакве исправке и у цијелости штампано у лавовском зборнику, на захтјев учених чланова руско-галичке Матице, којима је прочитано (уп. Sundečić, 1878:pp.53–54).

3. 3. Улогу и значај Божидара Петрановића у покретању и утемељењу *Српско-далматинског магазина* могуће је у потпуности сагледати тек када се она размотри у свјетлу сложеног друштвеног и културног контекста у којем је периодик заснован, а који је, као што смо видјели, поред отежавајућих политичких и вјерских околности, укључивао и подозривост бечких власти према самом Петрановићу и његовом пројекту. Иако су и потоњи уредници алманаха наилазили на потешкоће и често једва постизали какав-такав континуитет у излажењу публикације, они су од Петрановића наслиједили разрађен концепт часописа, па им је, бар у том погледу, уреднички посао био олакшан (премда је сваки нови уредник давао лични печат часопису и уносио новине у сам концепт периодика).

3. 3. 1. Судаћи према првим бројевима часописа, Петрановић је већ од треће књиге *Магазина* утврдио концепт периодика. Прва два броја умјесто одреднице 'магазин' у наслову садрже одредницу 'алманах': *Српско-далматински алманах*, тако да ће свој коначни назив *Српско-далматински магазин* добити 1838. године (уп. SDM, 1938). Рубрике које чине окосницу његовог садржаја јесу *Прозаическа сочињенија и преводи*, *Стихотворенија* и *Љетопис православне цркве у Далмацији*. Међу прозним текстовима најзаступљеније

су моралне приповијетке, путописи, морално-религиозни текстови, а међу поетским поезија родољубивог, поучног и пригодног карактера. Наведене рубрике је први уредник *Магазина* попуњавао прилозима сарадника, а у недостатку текстова неријетко је то, о чему је већ било ријечи, чинио сопственим потписаним или непотписаним прилозима. Часопис је одмах привукао пажњу читалаца и изван граница Далмације, о чему најријетичије свједоче и посљедње странице свих бројева *Магазина*, које су биле резервисане за имена пренумераната (предбројника или претплатника) периодика.

4. Закључна разматрања

4. 1. Иако је *Магазин* у том тренутку био прво и једино српско гласило те врсте у Далмацији, а његов опстанак од националног значаја, највећи терет у вези с објављивањем периодика био је на уредницима – од сакупљања новчаних средстава за штампу, преко агитовања међу потенцијалним сарадницима или попуњавања рубрика сопственим текстовима уколико за одређени број часописа није пристигао довољан број прилога. Штампан је захваљујући претплатама читалаца, али су се уредници неријетко лично задуживали да би могли одштампати поједине бројеве *Магазина* (в. Ргра-Јовановић, 1988). О својим уредничким проблемима Божидар Петрановић у *Магазину* ријетко или никако не говори, али зато то чини његов наслједник на уредничкој позицији, Ђорђе Николајевић, који пише о потешкоћама с којима се као уредник публикације сусретао (в. SDM, 1842:pp.3–4; SDM, 1849:pp.3–6; SDM, 1850:pp.3–4), молећи притом у више наврата своје сународнике да га неко одмијени преузимањем уредничког кормила у *Магазину*. То што замјене није било, а Николајевић ипак није одустајао од повјереног му посла, иако му личне и професионалне околности нису ишле наруку, најбоље говори о томе колико су за Србе у Далмацији континуитет *Магазина* и уопште његово покретање били важни.

4. 1. 2. Према је уредио свега шест бројева *Магазина*, Божидар Петрановић ће својом уређивачком концепцијом утицати на све потоње уреднике часописа, а самим покретањем *Српско-далматинског магазина* директно ће подстакнути културни и национални препород далматинских Срба. Кроз *Српско-далматински магазин* могуће је посредно пратити, кроз садржаје и карактер његових рубрика и текстова, друштвена и политичка збивања дате епохе, али и утицај самог *Магазина* на подизање националне свијести код Срба у Далмацији (уп. Ргра-Јовановић: 1988). Часопис је штампан на народним језику, старом ћирилицом, што је у вријеме доминације италијанског језика и

културе у Далмацији било од изузетне важности за ондашње Србе. Покренут иницијално управо за далматинске Србе, *Магазин* никада није имао регионални карактер већ је, што је више пута наглашавано, читан у свим покрајинама. Он временски кореспондира с препородним активностима Људевита Гаја и *Данице илирске*, а његова оријентација је у првом реду културно-просвјетитељска и вјерска. С тим у вези важно је нагласити да није био намијењен само српским читаоцима, као што ни сарадници у *Магазину* нису били искључиво Срби, па су тако у периоду сарађивала имена попут Ива Франа Јукића, Станка Врза или Петра Прерадовића.

4. 1. 3. Својом концепцијом *Српско-далматински магазин* несумњиво је утицао на подизање националне свијести Срба у Далмацији, прије свега путем историјских рубрика у којима је обрађивана општа историја Словена, историја Срба у Далмацији, као и историја Српске православне цркве на овом простору. Управо се овако осмишљеним *Магазином*, још од свезака којима је лични печат и основно усмјерење дао први уредник Божидар Петрановић, 'у условима непостојећих државно-правних оквира националне институционализације, кроз културну дјелатност, [...] обликовала свијест о појединим идејним концептима који ће бити уткани у националну идеологију и касније се манифестирати и у виду политичког програма' (Ргра-Јовановић, 1988:р.13) далматинских Срба до којих је путем претплате *Српско-далматински магазин* стизао.

Извори

1. *Српско-далматински алманах* (1836) књига I, уредник Теодор Петрановић. Карлштат.
2. *Српско-далматински алманах* (1837), књига II, уредник Теодор Петрановић. Карлштат.
3. *Српско-далматински магазин* (1838), књига III, уредник Теодор Петрановић. Задар.
4. *Српско-далматински магазин* (1839), књига IV, уредник Теодор Петрановић. Задар.
5. *Српско-далматински магазин* (1840), књига V, 1840, уредник Теодор Петрановић. Задар.
6. *Српско-далматински магазин* (1841), књига VI, уредник Теодор Петрановић. Задар.
7. *Српско-далматински магазин* (1842), књига VII, уредник Георгије Николајевић. Задар.

8. *Српско-далматински магазин* (1843), књига VIII, уредник Георгије Николајевић. Задар.
9. *Српско-далматински магазин* (1844), књига IX, уредник Георгије Николајевић. Задар.
10. *Српско-далматински магазин* (1845), књига X, уредник Георгије Николајевић. Задар.
11. *Српско-далматински магазин* (1846), књига XI, уредник Георгије Николајевић. Задар.
12. *Српско-далматински магазин* (1847), књига XII, уредник Георгије Николајевић. Задар..
13. *Српско-далматински магазин* (1848), књига XIII, уредник Георгије Николајевић. Задар.
14. *Српско-далматински магазин* (1849), књига XIV, уредник Георгије Николајевић. Задар.
15. *Српско-далматински магазин* (1850), књига XV, уредник Георгије Николајевић. Загреб.
16. *Српско-далматински магазин* (1851), књига XVI, уредник Георгије Николајевић. Загреб.
17. *Српско-далматински магазин* (1856), књига XVII, [за 1852–1853. годину], уредник Георгије Николајевић. Беч.
18. *Српско-далматински магазин* (1859), књига XVIII, [за 1854–1859], уредник Георгије Николајевић. Беч.
19. *Српско-далматински магазин* (1860), књига XIX, уредник Георгије Николајевић. Загреб.
20. *Српско-далматински магазин* (1861), књига XX, уредник Георгије Николајевић. Беч.
21. *Српско-далматински магазин* (1862), књига XXI, уредник Георгије Николајевић. Задар.
22. *Српско-далматински магазин* (1863), књига XXII, уредник Герасим Петрановић. Задар.
23. *Српско-далматински магазин* (1864), књига XXIII, уредник Герасим Петрановић. Задар.
24. *Српско-далматински магазин* (1865), књига XXIV, уредник Герасим Петрановић. Задар.
25. *Српско-далматински магазин* (1866), књига XXV, уредник Герасим Петрановић. Задар.
26. *Српско-далматински магазин* (1867), књига XXVI, уредник Герасим Петрановић. Задар.
27. *Српско-далматински магазин* (1868), књига XXVII, уредник Герасим Петрановић. Задар.

28. *Српско-далматински магазин* (1869), књига XXVIII, уредник Георгије Николајевић. Задар.
29. *Српско-далматински магазин* (1870–1871), књига XXIX, уредник Герасим Петрановић. Задар.
30. *Српско-далматински магазин* (1873), књига XXX, уредници Љубомир Вујновић и Никодим Милаш. Задар.

Литература

1. Аноним (1909) Стогодишњица дра Божидара Петрановића. *Босанска вила*. бр. 9/ год. XXIV. Сарајево.
2. Влачић, Љ. (1929) Др Божидар Петрановић и унија. *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*. Београд. Књига IX.
3. Гавриловић, С. и др. (1981) Од првог устанка до Берлинског конгреса 1804–1878. *Историја српског народа*. Београд, 5, II.
4. Деретић, Ј. (1985) *Алманаси Вуковог доба*. Београд, Институт за књижевност и уметност.
5. Калинић, В. (2014) *Културни препород Срба у Северној Далмацији од 1848. до 1914.* (рукопис докторске дисертације). Факултет политичких наука Универзитета у Београду.
6. Кашић, Д. (1975) *Светли гробови православних Шибенчана*. Шибеник, Православна епархија далматинска.
7. Крестић, В. (2010) *Историја Срба у Хрватској и Славонији (1848–1914)*. Београд, Завод за уџбенике.
8. Милутиновић, К. (1979) Божидар Петрановић 1809–187. *Књижевна хрестоматија. Из културне баштине српског народа у Хрватској*. Загреб, Просвјета.
9. Окука, М. (1987) Вуков језик и *Србско-далматински магазин* код босанскохерцеговачких Срба. *Живот*. Сарајево, 5, XXXVI; 606–614.
10. Перић, И. (1983) Културна и политичка дјелатност Божидара Петрановића. *Радови*. Загреб, Институт за хрватску повијест; 45–96.
11. Прпа-Јовановић, Б. (1988) *Србско-далматински магазин 1836–1848. Препородне идеје Срба у Далмацији*. Сплит–Београд, Књижевни круг – Институт за књижевност и уметност.
12. Петровић, Р. (1990) Далмација у XIX стољећу. *Историјски записи*. Подгорица, година LXIII /3– 4.
13. Сједоглавић, В. (2007) Др. Божидар (Теодор) Петрановић (1809–1874) Просвјетитељ 'од вјекова занемареног народа'. *Србско-далматински магазин*. Сплит, СКД Просвјета Загреб – Пододбор Сплит, свезак II; 7–15.
14. Сундечић, Ј. (1878) *Живот и рад Божидара Петрановића*. Дубровник.
15. Тартаља, И. (1964) *Почеци историје опште књижевности код Срба*. Београд, Српска академија наука и уметности.

Danijela D. Jelić
University of Banja Luka
Faculty of Philology
Department of Serbian Studies

BOŽIDAR PETRANOVIĆ AND THE EMERGENCE OF PERIODICALS IN SERBIAN IN THE PROVINCE OF DALMATIA

Summary

Božidar Petranović belongs to a group of prominent actors as regards to the 19th-century Serbian culture in the province of Dalmatia (part of the present-day Croatia). Although his social engagement is versatile (among other things, he was a law attorney, a writer, a literary historian, a translator, a deputy in the parliament, a creator of legal documents, and a historian), one of his most notable contributions would be the establishment and subsequent editing of a journal entitled *Srpsko-dalmatinski magazin*, the first publication dealing with Serbian literature in Dalmatia, whose influence was felt far beyond the imagined borders. For that reason, this paper is focused on the editorial, cultural, and literary engagement of Božidar Petranović among the Serb population in Dalmatia, especially as regards to the aforementioned journal.

► **Key words:** Božidar Petranović, *Srpsko-dalmatinski magazine*, literary journal, Dalmatia, Serbs, 19th century.

Sources

1. *Srpsko-dalmatinski almanah* (1836) knjiga I, urednik Teodor Petranović. Karlštat.
2. *Srpsko-dalmatinski almanah* (1837), knjiga II, urednik Teodor Petranović. Karlštat.
3. *Srpsko-dalmatinski magazin* (1838), knjiga III, urednik Teodor Petranović. Zadar.
4. *Srpsko-dalmatinski magazin* (1839), knjiga IV, urednik Teodor Petranović. Zadar.
5. *Srpsko-dalmatinski magazin* (1840), knjiga V, 1840, urednik Teodor Petranović. Zadar.
6. *Srpsko-dalmatinski magazin* (1841), knjiga VI, urednik Teodor Petranović. Zadar.
7. *Srpsko-dalmatinski magazin* (1842), knjiga VII, urednik Georgije Nikolajević. Zadar.
8. *Srpsko-dalmatinski magazin* (1843), knjiga VIII, urednik Georgije Nikolajević. Zadar.
9. *Srpsko-dalmatinski magazin* (1844), knjiga IX, urednik Georgije Nikolajević. Zadar.
10. *Srpsko-dalmatinski magazin* (1845), knjiga X, urednik Georgije Nikolajević. Zadar.
11. *Srpsko-dalmatinski magazin* (1846), knjiga XI, urednik Georgije Nikolajević. Zadar.
12. *Srpsko-dalmatinski magazin* (1847), knjiga XII, urednik Georgije Nikolajević. Zadar.
13. *Srpsko-dalmatinski magazin* (1848), knjiga XIII, urednik Georgije Nikolajević. Zadar.

14. *Srpsko-dalmatinski magazin* (1849), knjiga XIV, urednik Georgije Nikolajević. Zadar.
15. *Srpsko-dalmatinski magazin* (1850), knjiga XV, urednik Georgije Nikolajević. Zagreb.
16. *Srpsko-dalmatinski magazin* (1851), knjiga XVI, urednik Georgije Nikolajević. Zagreb.
17. *Srpsko-dalmatinski magazin* (1856), knjiga XVII, [za 1852–1853. godinu], urednik Georgije Nikolajević. Beč.
18. *Srpsko-dalmatinski magazin* (1859), knjiga XVIII, [za 1854–1859], urednik Georgije Nikolajević. Beč.
19. *Srpsko-dalmatinski magazin* (1860), knjiga XIX, urednik Georgije Nikolajević. Zagreb.
20. *Srpsko-dalmatinski magazin* (1861), knjiga XX, urednik Georgije Nikolajević. Beč.
21. *Srpsko-dalmatinski magazin* (1862), knjiga XXI, urednik Georgije Nikolajević. Zadar.
22. *Srpsko-dalmatinski magazin* (1863), knjiga XXII, urednik Gerasim Petranović. Zadar.
23. *Srpsko-dalmatinski magazin* (1864), knjiga XXIII, urednik Gerasim Petranović. Zadar.
24. *Srpsko-dalmatinski magazin* (1865), knjiga XXIV, urednik Gerasim Petranović. Zadar.
25. *Srpsko-dalmatinski magazin* (1866), knjiga XXV, urednik Gerasim Petranović. Zadar.
26. *Srpsko-dalmatinski magazin* (1867), knjiga XXVI, urednik Gerasim Petranović. Zadar.
27. *Srpsko-dalmatinski magazin* (1868), knjiga XXVII, urednik Gerasim Petranović. Zadar.
28. *Srpsko-dalmatinski magazin* (1869), knjiga XXVIII, urednik Georgije Nikolajević. Zadar.
29. *Srpsko-dalmatinski magazin* (1870–1871), knjiga XXIX, urednik Gerasim Petranović. Zadar.
30. *Srpsko-dalmatinski magazin* (1873), knjiga XXX, urednici Ljubomir Vujnović i Nikodim Milaš. Zadar.

References

1. Anonim (1909) Stogodišnjica dra Božidara Petranovića. *Bosanska vila*. br. 9/ god. XXIV. Sarajevo.
2. Vlačić, Lj. (1929) Dr Božidar Petranović i unija. *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*. Beograd. Knjiga IX.
3. Gavrilović, S. i dr. (1981) Od prvog ustanka do Berlinskog kongresa 1804–1878. *Istorija srpskog naroda*. Beograd. 5, II.
4. Deretić, J. (1985) *Almanasi Vukovog doba*. Beograd. Institut za književnost i umetnost.
5. Kalinić, V. (2014) *Kulturni preporod Srba u Severnoj Dalmaciji od 1848. do 1914.* (rukopis doktorske disertacije), Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu.
6. Kašić, D. (1975) *Svetli grobovi pravoslavnih Šibenčana*. Šibenik, Pravoslavna eparhija dalmatinska.
7. Krestić, V. (2010) *Istorija Srba u Hrvatskoj i Slavoniji (1848–1914)*. Beograd, Zavod za udžbenike.

8. Milutinović, K. (1979) Božidar Petranović 1809–187. *Književna hrestomatija. Iz kulturne baštine srpskog naroda u Hrvatskoj*. Zagreb, Prosvjeta.
9. Okuka, M. (1987) Vukov jezik i *Srbsko-dalmatinski magazin* kod bosanskohercegovačkih Srba. *Život*. Sarajevo. 5, XXXVI; 606–614.
10. Perić, I. (1983) Kulturna i politička djelatnost Božidara Petranovića. *Radovi*. Zagreb, Institut za hrvatsku povijest; 45–96.
11. Prpa-Jovanović, B. (1988) *Srbsko-dalmatinski magazin 1836–1848. Preporodne ideje Srba u Dalmaciji*. Split–Beograd, Književni krug – Institut za književnost i umetnost.
12. Petrović, R. (1990) Dalmacija u XIX stoljeću. *Istorijski zapisi*. Podgorica. godina LXIII /3– 4.
13. Sjedoglavčić, V. (2007) Dr. Božidar (Teodor) Petranović (1809–1874) Prosvjetitelj ‘od vjekova zanemarenog naroda’. *Srbsko-dalmatinski magazin*. Split, SKD Prosvjeta Zagreb – Pododbor Split, svezak II; 7–15.
14. Sundečić, J. (1878) *Život i rad Božidara Petranovića*. Dubrovnik.
15. Tartalja, I. (1964) *Počeci istorije opšte književnosti kod Srba*. Beograd, Srpska akademija nauka i umetnosti.

Преузето: 30. 9. 2023.
Корекције: 10. 1. 2024.
Прихваћено: 15. 1. 2024.

КУЛТУРА

Boris F. Hlebec¹
University of Belgrade
Faculty of Philology
English Department

THE SECRET OF INDUS VALLEY SEALS UNSEALED

Abstract: Belief in goddesses helping mothers to have healthy and numerous offspring covered vast expanses of Europe and Middle East during several million years from the Neolithic to the period of early Christianity. In addition to material finds, this has been proven by reading many inscriptions from Lepenski Vir, Vinča, Byblos, and the territories of the present Portugal, France, Ukraine, and Russia, all written in a kind of Vinča ideographic/logographic script. Based on the previous readings of Vinča script, the article presents an interpretation of a large number of seals from Mohenjo-Daro and Harappa made in the third millennium BC by members of the Proto-Indian civilisation.

Key words: Indus Valley script, Mohenjo-Daro, Harappa, Vinča script, Byblos “pseudo-hieroglyphic” script, ideogram, prayer, goddess.

Writing was for centuries the property of a priestly or scribal caste in a domain of occult powers, spells, and incantations.

Dwight Bolinger Aspects of Language (1975: p. 160)

1. Introduction

The ancient script from the Indus Valley (now in Pakistan), dating from 2600 to approximately 1900 BC, discovered by Sir A. Cunningham in 1868, has been one among several undeciphered scripts in the world in spite of more than a hundred published attempts by professional scholars and amateurs. It was used by Proto-Dravidians, with an inventory of more than 400 sign types on 3,500 seals made of steatite and other material, intended to be impressed in wet clay, written

¹boris.jesensek@gmail.com

on small tablets, pottery, graffiti, and other surfaces. Seal inscriptions are usually accompanied by images of an animal (unicorn or antelope, rhinoceros, bison, bird, zebu, gharial (crocodile), elephant, tiger, snake, tortoise, fish, markhor goat, deer, and most frequently bull/buffalo), which was possibly an avatar, and sometimes of a plant (among them the peepul tree and datura). Animals that accompany most seals may have had the totem status and/or may have been offerings.

According to one view, the Proto-Dravidians settled in India coming from the northwest in the 3rd millennium BC (Kristal, 1996: p. 308). The territory they occupied had been the scene of different cultures before they arrived (Charles-Picard, 1974: p. 380). The Indus civilisation, using copper-bronze technology and a standard system of weights and measures, had its centres in Mohenjo-Daro and Harappa. It excelled in town-planning including granaries, public buildings and drainage systems. Around 2000 BC with the strength of their weapons the Aryans began conquering more numerous Dravidians and during the next thousand years drove them to the south, but adopted much of their culture. Copious traces of the original Dravidian faith can be found in the subsequent Indian religion. For instance, rituals dedicated to Mother Earth in present-day India follow the veneration of Mother Earth Goddess in the Indus civilisation (Žbikovski, 1980: pp. 29–30). A strange figure from the Indus Valley of a god surrounded by animals may be a forerunner of Siva (Charles-Picard, 1974: p. 381). Goddesses represented on some seals quite resemble figures of Siva's wife (Iščezle civilizacije, 2009: p. 53).

The inhabitants of the Indus Valley conducted intense sea and land trade with surrounding countries, which in fact led a lot of researchers to believe that the inscriptions had been used as trademarks or names of products. Moreover, Linear B tablets and the Sumerian cuneiform script were of a commercial nature. As they were predominantly syllabic, just as later written languages of India, including the major Dravidian language Tamil, the majority of investigators into the Indus script believe that it also must be syllabic. However, the signs are too numerous to form a syllabary.² The fact that there are few duplicate Indus inscriptions³ prompted investigators to exclude the possibility of their religious or descriptive use, and to believe that they were used in trade, to stamp signatures of the owners or to issue authorisation (Piggott, 1969: pp. 52–53, 234, 237). On the contrary,

² A long list of Indus signs can be found at <http://www.proel.org>, reproduced in Deretić/Antić, 2009: 273. Possehl (1996) gives a historical perspective on the study of the Indus writing system carried out by all scholars up to 1995.

³ Deretić/Antić 2009: 274 present Genadiy Grinevich's table of these signs as representing syllables, basing his interpretation on Proto-Slavic although the language of the Indus people was not Indo-European.

the uniqueness of the inscriptions excludes the possibility that they were used for mercantile purpose because there could not have been 400 different kinds of goods each time, and it would be strange to have a record of such a large variety of owners/traders, without more occurrences of the same particular ones. The multitude of unique occurrences can indicate varied messages couched in terms of a restricted number of religious terms,⁴ and some researchers do believe that the inscriptions functioned as tokens of votive offerings or of visits to temples. Animals accompanying inscriptions should be taken for incarnations of the spiritual world rather than for objects of merchandise. Even today some of them (cows, elephants, monkeys) are held sacred and are honoured in India.

2. Method

From the very first moment the present author saw Indus symbols it was obvious what they stood for as the similarity with Vinča eidograms (signs halfway between pictograms and ideograms) was striking. Harald Haarmann (2007:p.960) also finds that the Vinča symbols are closest to the elementary signs of the Indus script, supporting Parpola's conclusion (1986:p.408, in Haarmann 2007:p.98) that its individual signs stand for complete words with (almost) no indication of grammar elements. Farmer, Sproat and Witzel (2004:pp.38–39) also noticed the resemblance of Indus seals with the system of non-phonetic symbols from the Neolithic Vinča culture. "Inscribed Indus objects were considerably more sophisticated than Vinča inscriptions [...]. Some of those parallels include the relative standardisation of a small core of signs over large geographical areas; the inclusion beyond that core of hundreds unique or rare symbols; evidence in both systems of apparent ligaturing and sign clustering; suggestions of ritual uses of some classes of symbols; and the sudden disappearance of both systems, after centuries of relative stability, in periods of apparent social upheavals" (2004:p.39). However, these authors deny both systems the status of a proto-script because they do not reflect speech. This view is not tenable because modern Chinese ideographs, which serve the multilingual function of being read in different ways by various language speakers in China and, as suggested by Farmer et al. (2004:p.22), in the Indus civilisation as well, would have to be dismissed as a script on the same basis. The Indus script *is* a pre-script because its signs represent a chain of thoughts, creating invocatory messages in vertical communication with gods, as will be shown forthwith. Otherwise, the three scholars had a deep insight into the

⁴There are hundreds of different messages and only rare instances of identical ones, e.g. M – 511 and M – 512.

real nature of the inscriptions. They took into account the brevity of texts (the longest in the Indus culture has 17 symbols (according to Wikipedia 34 on a copper plate) the average length being 4.6 signs per inscription (Farmer et al., 2004:p.22), the fact that most high-frequency signs rarely repeat in single inscriptions (2004:p.30), the phenomenon that the percentages of unique signs increases with new inscriptions cropping up (2004:p.36), and the absence of texts on durable goods (2004:p.26). They suggested that some rare symbols can be classified as complex signs, their sense being deducible from the more basic components. They presume that at least some large symbols represented deities who were the intended recipients of offerings in the pots found, and believe that the most likely function of Indus symbols “was to associate individuals, families, clans, offices, cities, festivals, or professions, etc., with specific gods or their celestial correspondents, partly for identification purposes and partly to draw down whatever magic was accessible through those gods’ symbols”. They refuse to recognise that the symbols had permanent values in all inscriptions and all periods (2004:p.43) in spite of the fact that the signs reflected a religious view lasting for thousands of years.

The Indus civilisation, like that of Vinča, produced numerous terracotta mother goddess figurines as well as other plump female figurines with broad hips and ample breasts, which indicates that both communities practised a fertility cult (Charles-Picard, 1974:pp.379–380). (There is a particularly impressive Indus figure of Mother Goddess with elaborate headgear). The remains of this religious belief can be found in the fact that “[s]ome of the Dravidian languages of southern India lump females with inanimate objects into an ‘inferior’ gender, but place goddesses with males in a ‘superior’ caste” (Pei, 1960:p.105). The two civilisations share the swastika, a symbol of the life-giving Sun, as well as most other symbols. Both cultures left no evidence of warfare (Robinson,p.2015).

Dating Vinča inscriptions to the period from 6th to 4th millennia BC indicates that the Indus script originated from, or was influenced by, migrating people from the Balkans, the cradle of the Vinča culture, but the actual course of events has been impossible to ascertain so far.

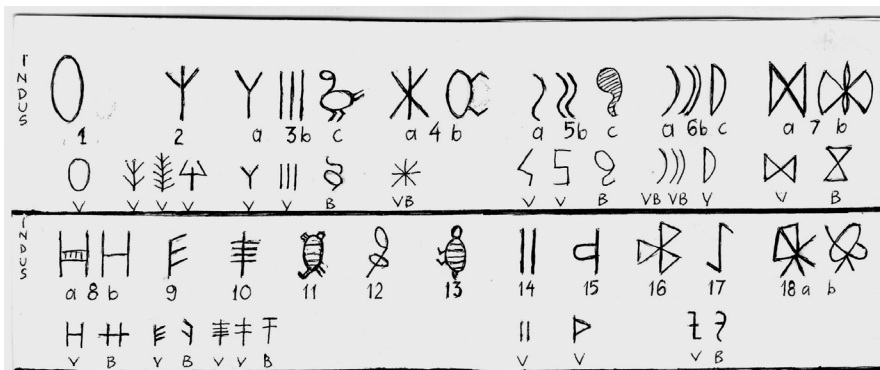
There are also numerous differences. Unlike members of the Vinča culture, the Indus people buried their dead (Iščezle civilizacije, 2009:p.50), but during the 2nd millennium cremated them, and judging by the objects placed in tombs (copper rings, necklaces, mirrors, jugs filled with food and drink), believed in an afterlife. According to archaeological finds, Indus valley people consumed chicken, which was not the case in Vinča, where birds were held sacred. While in the Vinča civilisation sexuality served the primary, if not exclusive purpose of reproduction, a

nude female figure in a provocative stance suggests that the Indus civilisation valued sexuality highly for its eroticism. This continued into later periods. “In India a cult of feminine energy, called *siakti*, was widespread. [...] Rites associated with that cult were full of erotic elements [...]” (Žbikovski, 1980:p.68). There are numerous sexual associations accompanying texts. One of the seals (M-539) pictures a hare, the animal famous for procreativity. The datura, a plant represented on the seals is known to be an aphrodisiac (Džejs/Torp, 2002:pp.106,166), just like the rhinoceros’s horn, while the unicorn’s horn is a symbol of the phallus (Chevalier/Gheerbrant, 1983: s. v. *jednorog* (*unicorn*)).

The masculine element in the Indus Valley played a more important role than in Vinča. Thus, a stone sculpture shows a bearded man with trefoils on his cloak and another one a horned male deity. Triads of this kind may symbolise the birth-life-death cycle in the manner of Siva who later became a deity of fertility and destruction. Another figure, surrounded by animals and seated in the lotus position, with enormous horns, erect penis and prominent testicles, has been claimed to be a prototype of Siva.

Not only the Indus script, but also the Byblos “pseudo-hieroglyphic” script manifests considerable likeness to the Vinča template, though both bear slightly less similarity to the original source than European post-Vinča inscriptions. Hrozný (1945) suggested relationship between the Byblos and a variety of scripts, including the Indus script (Woudhuizen, 2008:p.692). All three pre-scripts contain occasional synonyms, which are mostly variants of a single type (Hlebec, 2017:pp.240–250; Hlebec, 2022:pp.17–20). No complete uniformity within and between them can be expected considering the long usage and the vast area, as well as the probable lack of standardising authority.

3. Interpretation

19	a20	b	21	22	a23	b	24	25	26	27	28	29
V	V	B	V	V	V	V	B	B	V	V	B	V
a30	b	a31	b	a32	b	33	34	35	36	37		
V	B	V	B	V	B	V	B	B	B			
a38	b	a39	b	a40	b	41	42	43	44	a45	b	
V	V	V	V	V	V	V	B	V	B	V	V	B

Table 1. Basic signs

V = Vinča script B = Byblos "pseudo-hieroglyphic" script

1 A simple large oval is the representation of a goddess. It often occurs with the symbol of a particular goddess inside. The circle in general served as a defence against evils that attack human communities. In the Byblos script, the Great Mother Goddess and her Daughter are signalled by circles to which "legs" and "tufts" or "ears" are added. The Silver Foil from Viminatum is full of encircled signs giving an air of holiness. Almond-shaped *mandorla* encircles holy symbols (Chevalier/Gheerbrant, 1983: s. v. *maïka* (*cat*)). H. Haarmann's O[ld] E[urope] 185 from the Vinča symbolism is an oval, recurring as OE 187 that encircles a "fence" and stands for the goddess of vegetation (<http://www.prehistory.it/>). A single oval is shown in DS 167 of "Shan" Winn's Vinča list of signs and symbols (Winn 1981; partly reproduced in Deretić/Antić, 2009:pp.140–145).

2 The three-pronged fork for the 'Great Mother Goddess' corresponds to similar Vinča ideograms. In the Indus script remained only two branches of the original fir-tree symbol for this supreme goddess, and in this respect, it is more like the Mauro Spelio variant from Crete (the last v in the row), which imitates the form of a goddess with raised arms.

3 Strangely enough, three dissimilar signs refer to one and the same, but very important avatar – the Bird Goddess. The last one is that obviously and has its counterpart in Byblos, (a) may be a very simplified design of a bird with wings spread and (b) is an abstract ideogram. In Vinča, the two latter graphemes also represented the Bird Goddess.

4 Both (a) and (b) derive from a vision of the frog, (a) simplified but also sometimes placed inside an oval to emphasise divinity, and (b) hieroglyph-like, turned for 90° to save space and to be in harmony with other oval shapes. Variant (a) is the representation of the goddess of transformation, an epithet of Moon Goddess (as H – 10 and H – 45 suggest), occurring in the Vinča Sitovo inscription, meaning ‘Goddess of Fertility’. A similar “star” stood for the Great Mother Goddess in post-Vinča and is equivalent to C 1 in the Maurice Dunand’s table of the Byblos signs (Deretić/Antić 2009:p.297), but is not present in the tablets analysed in Hlebec 2022. (b) is probably Goddess of Fertility, as M – 707 and M – 808 indicate. In Byblos, the goddess of fertility was symbolised by the glass-hour sign (“bee”). Variants (a) and (b) may occur in the same inscription (as in M – 808), so that their synonymy is not likely.

5 The goddess of new life is manifested in the snake, (c) more clearly than (a) and (b), and is matched with similar signs in Vinča and Byblos.

6 Crescents and the semicircle are transparent symbols of the Moon Goddess in all three cultures.

7 A simple drawing of a butterfly and the “labrys” sign stood for goddess of transformation, just like in Vinča. In the Indus script this goddess had two manifestations – 4b and 7.

8 The H – sign is a minimal drawing of plants with roots and it refers to the goddess of growth. It is present in Vinča and, with a longer horizontal line, in Byblos.

9 This is the first Vinča symbol interpreted correctly ever, by Prof. Emeritus Toby Griffen (2007:p.14) and is a contiguous representation of the bear goddess by her paw.

10 Following the Vinča and Byblos practice, the goddess of vegetation is symbolised by a stylised plant.

11 This hieroglyph may stand for a cat, in India later known as the invoker of rain (Chevalier/Gheerbrant, 1983, s.v. *mačka* (cat)).

12 The drawing suggests a leafy branch, so it might be synonymous with either (8) or (10).

13 The turtle as an avatar.

14 The same as the Vinča generic symbol of a birth goddess.

15 A profile of a bird, who connects man with the heavens. The meaning is ‘communication with goddesses’.

16 Probably a compound sign; see the mirror-like variant of 72.

17 Even more simplified than the corresponding signs in Vinča and Byblos: an arm as an agent of giving. Therefore, the meaning is ‘give’.

18 A walking creature conveying the meaning ‘bring’, possibly the egret, believed to be the bringer of babies, like the stork in other regions of the world (Chevalier/Gheerbrant, 1983, s.v. *roda* (*stork*)).

19 The symbol inspired by a vessel to hold food and water imitates the elongated shape of ceremonial vessels made of terracotta from the Indus culture. The sharp edges from the original Vinča symbol became rounded following the general tendency to ovality. The meaning is ‘life’.

20 Both (a) and (b) designate great fertility embodied in the fish, (a) being an extremely simplified version of (b).

21 A vision of ladders, leading to heavens and ‘bliss’.

22 Crossing of a male and a female in a sexual act.

23 Another sign of interconnection, ‘a happy union of a man and woman’, corresponding to yin and yang.

24 Fertilisation is represented as two seeds in the soil. In the Byblos “pseudo-hieroglyphic” script the same idea is expressed by a single circle flanked by two dashes (Hlebec, 2022:p.16, # 56).

25 A small-sized oval, distinct from 16 plays the role of a seed.

26 The “watchful eye” follows the fashion of upright ovals, unlike its cognates in Vinča and Byblos. The image of the eye is a symbol of watching and protection.

27 Existing only in combination with 32a overhead, this serpentine sign indicates new life, motivated by a snake after moulting.

28 The heart-shaped symbol is turned upside-down in comparison with the modern usage. In India the heart is believed to be Brahma’s abode from which time cycles start (Chevalier/Gheerbrant, 1983, s.v. *trokut* (*triangle*)), here probably connoting the beginning of creation.

29 Possibly a variant of 6a.

30 Like in Byblos, the wavy lines indicate water that ‘brings’. The symbol is as old as the Lepenski Vir culture.

31 Variant pictographs of the dog as ‘protection’.

32 Both the (a) “flat hat” and (b) “pointed hat” sign denote protection.

33 A slightly rounded version of a “horn” as a symbol of abundance. Quite frequent is a sharp-angled version, also occurring in Vinča and Byblos. Futhark, the Germanic runic script, which also stems from the Vinča script (Hlebec, 2022:pp.55–56), had the two versions, too (Beekes, 1995:p.346).

34 To be distinguished from 6a, this sign refers to transformation, the moon being the model.

35 The square represents a house.

36 A part of a house, a corner.

37 Perhaps a pictogram of a cat (goddess of rain), with a variant manifesting two ears instead of the head and a tail turned to the right.

38 The triangle, the Vinča sign for a woman, often replaced by a humanlike figure (DS 210 of “Shan” Winn’s classification, the extension of the arm denoting a child).

39 (a) is the same as 38b except for a male extension between the legs. The alternative symbol (b) for a male has its predecessor in Vinča.

40, 41 The three signs refer to man in general. The big-headed 41 may have an additional meaning.

42 The “M” sign for a woman in childbirth echoes the Byblos script and, when inverted as in M - 1271, mimics Vinča.

43 A long vertical line for ‘mother’ has a long-standing tradition.

44 The deified woman, symbolised by the “V” sign, can be traced to Lepenski Vir.

45 A single stroke refers to a ‘child’. When doubled or (many times) multiplied, it motivationally means ‘([very] many) children’. It is usually in a vertical position, but sometimes can be found horizontal or slanted. Strokes and notches for ‘children’ in the original Vinča script also vary their stance.

The restricted choice of basic signs produces monotonous messages, but this monotony dispenses with the necessity to have symbols for abstract grammar words. Relations between entities are simple and predictable: deities are invoked to help women bear children, children are desiderata, and home is the place where children are born. The only actions are those of giving, helping, protection, and birth. An analogous system of pictograms could be devised to express some modern prayers for illiterate believers. For instance, “Hear my cry, O God; attend to my prayer” (Psalm 61:1) could be communicated by a sequence of pictures: symbol of God + ear + praying person with the open mouth + God + eye + hands clasped in prayer, and “Save me, O God! For the waters have come up to my neck” (Psalm 69: 1) by a head in water + symbol of God + a hand throwing a lifebelt. This practice was even more easily performed in less sophisticated religious systems in the past. On the other hand, there are also a great number of compound signs, ligatures, and modified versions, which can be read by combining their individual meanings, as well as a few unique signs, “singletons”, whose meanings are sometimes rather obscure. Occurrences of ligatures are much more numerous than those of simple symbols.

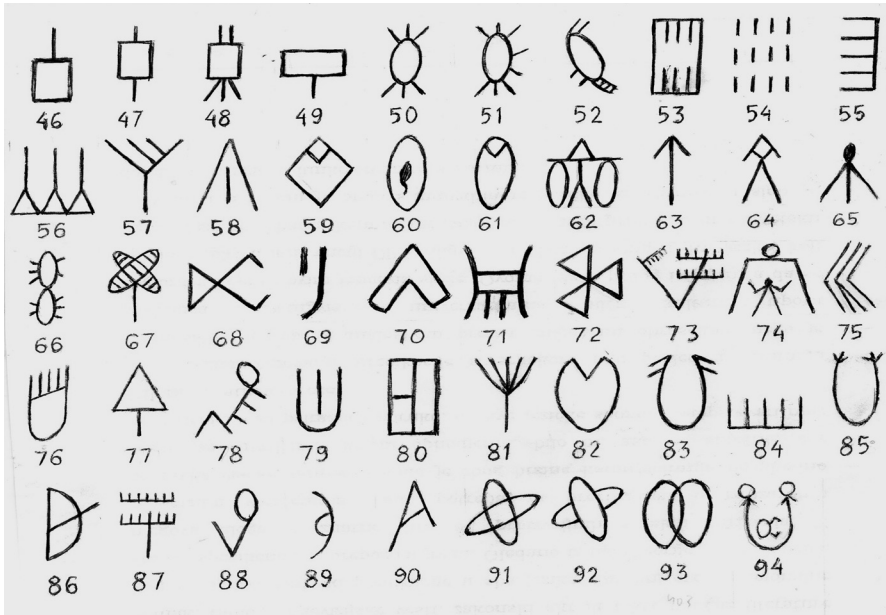

Table 2. Compound signs

46 = 35 + 43; 'mothers in homes'.

47 = 35 + 45a + 45a; 'children in homes'.

48 = 33 with 45a for 'child' in the middle + 2 x 45a on top + 35; 'abundance of children in homes'.

49 = horizontal 35 = 43; 'mothers in homes'.

50 = 1 + 2 x 3 strokes for 'children', meaning 'goddess of children'.

51 = 1 + 2 x 3 strokes + 2 strokes added, meaning 'goddess of many children'.

52 = 1 + strokes added on top, on the left-hand side and at the "tail", meaning 'Goddess of Many Children', probably depicting an animal avatar.

53 = 35 + 2 x 3 vertical strikes on top and at the bottom; 'many children in homes'.

54 = three rows of four 45a's one above another; 'a lot of children'.

55 = 5 x 45b connected with 43; 'children for the mother', or, more precise, 'siblings for the mother'.

56 = 3 x 43 with 38a; 'women as mothers'.

57 = 3a with two slanted strokes; 'Bird Goddess with her children'.

58 = a sharp 33 with 43 inside; 'abundance for mothers'.

59 = 20a + 44; 'great fertility of deified woman'.

60 = 5c inside 1; 'Goddess of New Life'.

61 = 44 inside and at the top of 1; 'deified woman like a goddess'.

62 = modified 38b flanked by 1 and topped by 32b 'protect(ed) mother supported by goddess'.

63 = 32b + 43; 'protect(ed) mother'.

64 = 32b + 44 + "legs" of 38b (cf. "legs" in 18); 'protect a deified woman'.

65 = lower part of 39a + 25; 'inseminating male'.

66 = Two joined seeds 25 with strokes for 'children'; 'insemination for children'.

67 = 91 shaded with lines + 43; 'goddesses united, [give] many children to mothers'.

68 = 22 + 43 + strokes; 'sexual acts for mothers to have children'.

69 A compound sign linking 'child' (45a) with a "cuddling" "J" sign, jointly meaning 'child-caring', and most frequently followed by a name of a goddess.

70 = very thick sharp-angled 33, for 'very great abundance', usually shaded with lines for 'of children' to be distinguished from a similarly shaped 28.

71 = 8a with 2 x 45a for 'children' added at the bottom; 'Goddess of Growth with her children'.

72 = 4a with three strokes; 'Goddess of transformation with her children'.

73 = 44 + 2 x 84 + 43 with strokes; 'deified woman with many mother's siblings of a childed mother'.

74 = image of a praying woman inside an enlarged 32a + 25 on top; 'for praying women secure insemination'.

75 = multiplied 34 in either direction 'create' or 'transform', or, more precisely 'do the great transformation/creation'.

76 = 19 + 84; 'lives of many children of a mother with her children'.

77 = 38a + 43; 'woman as mother'.

78 = 33 + 55 + 25; 'sexual potency (seed) for abundancy of mother's siblings'. Interestingly, this ligature produces an image of a monkey. "In India, sterile women take off their clothes and kiss a statue of *hanuman*, the sacred monkey, in order to become fertile" (Chevalier/Gheerbrant, 1983, s.v. *majmun* (*monkey*), the sentence translated by the author of this article.)

79 = 19 + 43; 'life of a mother'.

80 = 35 + 43 + 45b; 'mother at home with a child'.

81 = 2 + 2 x 45a for 'child'; 'Great Mother Goddess with her children'.

82 = 1 + 44; 'deified woman'.

83 = 19 + 2 x 2 x 45b; 'life of children'. Being the essential notion and the purpose of all messages, this is the most frequent sign, usually occurring at the beginning of prayers.

84 = a horizontal 43 with strokes; ‘mother with her children’.

85 = Two extremely simplified raised arms incorporated in 19 for ‘abundance’; ‘give [abundance]’.

86 = 6c + slanted 43; ‘Moon Goddess as a mother’.

87 = 2 x 84 + 43; ‘mother with her numerous children’.

88 = 44 + 25; ‘deified woman like a goddess’.

89 = 6a extended by c to refer to a ‘pregnant Moon Goddess’. The same symbol with a thick crescent appears as the Egyptian pictogram ‘moon’ (Algeo/Pyles, 1966:p.29).

90 = The metaphorical meaning ‘hearth’ of this simple but infrequent sign is based on a slightly modified Vinča sign for a fire stack of logs and branches. It is also found surrounded by strokes with ΠΠ at the end of the shorter arm (‘children in homes’), and within a “diamond” 59, meaning ‘great fertility in homes’.

91 = The two goddess signs crossing each other occur only once in the whole corpus, as part of the K – 15 inscription (reproduced in Farmer et al., 2004: p. 38). The grapheme 91 is immediately followed by 92, where one goddess sign stands in the background. 91 may refer to ‘goddesses united in action’ and 92 to ‘goddesses acting one by one’. 93 should be synonymous with 91.

94 = 4b with arrows ‘leading to’ two “seeds” 25; ‘Goddess of fertility leading to insemination’.

The accumulation of (near-)synonyms in our interpretation of the Indus inscriptions is not surprising considering the fact that cohesion in language is made by means of repetition, which sometimes passes into redundancy.

Obviously, it would be futile to attempt to reconstruct the actual language of the Indus Valley texts because they consist of ideograms/logograms, legible in any language if the reader is familiar with their meanings. We presume that the language is Proto-Dravidian and the only help that the seals could provide may be concerning word order and the semantic class of words. Dravidian languages, nowadays spoken by over 160 million speakers, are agglutinative, with many clitics, and the verb is normally at the end of its clause. Actually, ideograms identified as ‘give’, ‘secure’, ‘bring’, and ‘protect’ in M – 682, M – 713, M – 735, M – 1262, M – 1271, and H – 46, do occur in such a position (also in M – 819 if the reading should proceed in the opposite direction), but not in M – 735, M – 741, M – 1390, and H – 22.

The following 28 inscriptions will be read according to the glossaries in Tables 1 and 2. Drawings are meant to reproduce impressions rather than seals. Inscriptions are marked by codes as in Koskenniemi/Parpola (1979) and Joshi/Parpola (1987), and the letters refer to Mohenjo-Daro and Harappa.

 M-628	 M-629		
 M-682	 M-707		
 M-713	 M-727	 M-747	 M-753
 M-756	 M-769	 M-777	
 M-783	 M-796	 M-813	
 M-828	 M-834	 M-855	
 M-1262	 M-1271	 M-1390	
 H-7	 H-10		
 H-22	 H-43	 H-45	
 H-49	 H-135	 H-580	

Table 3. A sample of inscriptions

M – 628 [Give] lives of children, o, Goddess of transformation, and great fertility for children create by means of sexual acts, of sexual acts for mothers to have many children!

M – 629 Enable (Protect) sexual acts for lives of children and sexual potency for abundance of many children, great fertility for many children, o, Goddess of Regeneration, for children, and great fertility of the deified women!

M – 682 [Give] lives of children, o, Goddess of Regeneration, and great fertility of mothers for children create, of women as mothers, of deified women!

M – 707 Lives of children give, for children great fertility of their mothers, mothers with their children, o, Goddess of Fertility and Great Mother Goddess!

M – 713 Great fertility for children, o, Great Mother Goddess, and lives of very many children (lit. many children children) to deified women give!

M – 727 [Give] lives of children to deified women, to mothers with very many children (lit. 'many children children'), o, Goddess of transformation!

M – 747 O, Goddess of Fertility, [let] mothers be deified women, o, Goddess of Regeneration!

M – 753 [Let] women be mothers, o, Bird Goddess, [give] lives of fertilised mothers, o, Bear Goddess!

M – 756 [Give] lives of children for deified women through sexual potency for abundance of children, of children, o, Goddess of Great Fertility, for mothers!

M – 769 For women as mothers, o, protecting Bird Goddess, protect (enable) great fertility, great fertility, [you] goddess of birth, of mothers with their children'!

M – 777 To mothers supported (surrounded) by goddesses, to women as mothers, enable great fertility for children through sexual acts of mothers to get children!

M – 783 Women protected by goddesses, become mothers of children, of children through fertility of deified women!

M – 796 Life of mothers bring by means of messages to goddesses!

M – 813 [Give] fertility for deified women to get children, for mothers in homes, o, Great Mother Goddess, through protection for women by goddesses!

M – 828 O, joined goddesses of birth [give] plenty of children for many mothers (lit. 'for mothers for mothers') in homes!

M – 834 [Give] fertility for deified women to have children, o, Moon Goddess, for mothers in homes, o, Great Mother Goddess, for women protected by goddesses!

M – 855 [Give] lives through sexual acts, o, fertilised goddess, to children for mothers in homes, o, Great Mother Goddess and the fertilised goddess Bird Goddess!

M – 1262 Divinely inspired sexual acts for mothers to get children do secure!

M – 1271 Siblings for the mother protect, o, Goddess of transformation with your children, [and give] abundance of children in homes. To women in childbirth for homes with many children (inverted 42 + 35 + several 45a's), abundance of children, o, pregnant Moon Goddess bring!

M – 1390 Siblings for mothers (a variant of 55) give through sexual acts for children!

H – 7 O, pregnant Moon Goddess, by means of in-home sexual acts for getting children, o, you, inseminated Goddess of transformation, do the transformation like the Moon does (6a + mirror-image 34)!

H – 10 O, Goddess of transformation, do transform mothers in homes with many children (repetition by various means) into women connected to the Moon Goddess with her children for motherhood! (A 6c crossed by a horizontal line has been recorded as DS 164 of “Shan” Winn’s table.)

H – 22 Lives of children create (transform) for mothers in homes with a lot of children, many children for women connected with the pregnant Moon Goddess for motherhood to start great creation (2 x 28)!

H – 43 O, Bird Goddess with your children, [let] deified women through sexual acts be a birth goddess!

H – 45 To women [give] lives of children, o, Moon Goddess, to deified women, o, Moon Goddess with your children, Goddess of transformation!

H – 49 Let many mothers in homes [have] children through sexual acts of mothers for children, o, Bird Goddess! (The repeated compound sign that consists of a rectangular with a grid representing mothers in homes with children has been classified as Vinča DS 163 by “Shan” Winn.)

H – 135 [Give] lives of children, o, Bear Goddess, for mothers with many children, through inseminated fertility for children, o, Bear Goddess, for children, fertility of deified women!

H – 580 [Give] lives of children, o, Goddess of New Life together with Moon Goddess in her phases (a variant of 5 depicted as a legged reptile flanked by crescents) in homes for mothers with many children through sexual acts!

The following 24 inscriptions will be read and analysed providing identification numbers from Tables 1 and 2.

M – 276 To women as mothers (77), o, Bird Goddess (3b), [give] lives of mothers (79) through sexual potency for abundance of children (78)!

M – 278 To mothers in homes with children (80), o, Great Mother Goddess with your children' (81), [give] a lot of children (4 x 45a + 2 x 45a) of deified women (82)!

M – 327 [Give] lives of children (83), of protected children (2 x 32 + 2 x 45a below), children (2 x 45a) through great fertility of deified women (59)!

M – 638 [Give] lives of children (83) abundantly for deified women (70 + 44 at top of 70), for mothers with many children (3 x 84 one on top of another), and great fertility (20b with a stroke for 'child' added at the sides), great fertility enable (protect) (20b + 32b) for lives of many children (83 + 3 x 45a), lives of children (83) to mothers in homes (46)!

M – 651 O, Goddess of transformation (4a) of children (2 x 45a), [give] great fertility for children (20b with a stroke for 'child' added at the sides), great fertility (20b) to all mothers (4 x 43)!

M – 672 [Give] lives of children (83), o, Bird Goddess with your children (57), for mothers in homes (46) and protect great fertility (20b + 32b above)!

M – 682 Sexual acts (thick 22) for begetting children (a slanted stroke and 45a), o, goddess of many children (52), give (17). [Give] sexual acts (thick 22) for great fertility for children (20b with a stroke for 'child' added at the sides), sexual acts (thick 22), o, Bird Goddess (3a) and Great Mother Goddess (2 in an oval), to mothers (43)!

M – 710 To all mothers (4 x 43), o, Great Mother Goddess (2), [give] many mothers' siblings (55)!

M – 720 [Give] abundance for mothers (58) of children's lives (83), o, Moon Goddess (6a), and great fertility (20b), [you] birth goddess (14), for children (2 x 45a) through great fertility of deified women (59)!

M – 723 [Give] great fertility of deified women (59) for children (2 x 45a), o, birth goddess (14), great fertility (20b), protected fertility for children (20b with 32 above), for children in homes (47); to women as mothers (56) [give] lives of children! (83)

M – 724 [Give, o], Great Mother Goddess (2), lives of many children of a mother with her children (76), insemination (25) for children (2 x 45a) and great fertility for deified women (59)!

M – 735 Lives of children (83) give (85) and protect great fertility (20b with 32b above) of children (2 x 45a), o, Great Mother Goddess (2), for women (38b) connected with Moon Goddess as a mother (86), you goddess of many children (51)!

M – 741 To praying women secure insemination (74) for mothers with their numerous children (87)!

M – 750 [Give] lives of children (83) for deified women with many mothers' siblings of childed mothers (73), o, child-caring (69) Goddess of transformation (4a in an oval)!

M – 786 [Give] lives of children (83), o, Goddess of Fertility (4b), great fertility (20b) for children's lives (83) to women deified like goddesses (88)!

M – 794 [Give to] mothers like goddesses (a long vertical line 43 inside an oval 1) great fertility for children (20b with 45a inside and 2 x 45a one above another on the left side), for children (2 x 45a) great fertility of deified women (59)!

M – 798 [Give] abundance of children in homes (48), o, Goddess of New Life (60), to all women (2 x 38b)!

M – 802 O, Goddess of ? (66) [give to] women as mothers (38 with 43 inside) lives of children (83) for women (38b)!

M – 808 [Give] lives of children (83), o, Goddess of transformation of children (72), and great fertility for children (20b with a stroke added on both sides)! Protect (Enable) great fertility (20b with 32b above), o, child-caring (69) Goddess of Fertility (4a in an oval 1)!

M – 819 Protect mothers (32b with 43 separated, similar to 63), protect deified women (64) for great fertility of children (20b with two "horns"), mothers like goddesses (43 inside 1, i.e. a long vertical line inside an oval with children (2 x 45a), defied woman like goddesses (61)!

H – 46 [Give] lives of children (83), o, Moon Goddess with your children' (89) and Goddess of Growth with your children (71) and protect fertility for children (20b with 32b above)!

H – 55 O, Bird Goddess with your children' (57), [give] a lot of children (4 x 45a below followed by 2 x 45a above) through fertility of deified women (59), of women connected with Moon Goddess with her children' (348b connected to 6c, to which a slanted stroke is added outside, a ligature similar to 86)!

H – 141 [Give] lives of children (83) to deified women with lives of mothers with their children.

(73 with 19 instead of the extension at the left-hand arm), great fertility for children (20b with a stroke added on both sides) of child-caring (69) mothers with their children (84), abundance of children (3 x eight 45a's in a row one above another)!

H – 412 [Give] o, goddesses with your children (45a inside 1), lives of children (83), o, birth goddesses (14), very great fertility (2 x 20b) for mothers supported by goddesses (62 without Λ)!

Dholavira signboard from the northern gate of Dholavira: O, Goddess of transformation (4a in an oval), to mothers in homes (49), o, goddesses united, [give] many children to mothers (67)! O, Goddess of transformation (4a in an oval), [give] great fertility (20a) through sexual acts (22) to mothers (43), o, goddesses

of transformation (2 x 4a in an oval), sexual acts for mothers to have children (68 in opposite direction)!

Signs are sometimes doubled for the sake of emphasis or to mark plurality (cf. H – 10 and H – 49) and ‘give’ is most frequently omitted as redundant. The same two conventions were practised in the original Vinča script and in the Byblos “hieroglyphics”. A single sign often carries plural meaning.

Inscriptions usually encode prayers addressing one goddess, less frequently two, as in M – 747, M – 753, M – 855, H – 46, and. H – 580. ‘Goddess of transformation’ and ‘goddess of birth’ seem to be the epithets of Moon Goddess and of any particular goddess, respectively.

Why should all these numerous prayers, with always new variations, be concentrated on a unique supplication, that of the desire to have a lot of children? If we proceed from the principle that supplications are rooted in the wish to gain something of vital importance that is lacking or is in danger to be lacking, we may surmise that the inhabitants of the Indus Valley had problems with conception and/or that women had problems in delivery. Perhaps babies and/or mothers often died at birth and/or men suffered from impotence. Causes of infertility and sterility are numerous, and without the help of obstetricians, climatologists, and anthropologists there is no way of telling what really troubled these people and for what cause. The same problem persisted throughout Europe and Asia, as witnessed by inscriptions from Vinča, post-Vinča, and Byblos. Even today, in India and Pakistan 22% of couples cannot have children, and there is a high prevalence of infertility due to a lack of knowledge regarding causes, and lack of healthcare-seeking behaviour for this medical issue (Muacevic/Adler, 2020).

4. Conclusions

According to the analyses of the Byblos “pseudo-hieroglyphic” and Indus pre-scripts, throughout the Old World, the Vinča pre-script with its variants including the two former ones appears to have been the universal medium halfway between pictography and ideography. Moreover, this type of script, which had the aim of communication with birth-giving and child-caring goddesses, provides an important link in the developing chain of fully-fledged literacy. A lot of important consonantal and alphabetic scripts have their roots in the Vinča mythograms, directly or via mediator, e.g. Germanic runes and the Cyrillic alphabet. Even the Phoenician script and the Greek alphabet owe their origin partly to the same source (Hlebec, 2021).

Both the Vinča and Indus civilisations should be called proto-historic, since they were already using a script with its syntax, not just individual symbols. Therefore, there is no room for the so-called Great Divide between oral (primitive) and literate cultures.

As Benjamin Lee Whorf stated, “[w]hen Champollion began the decipherment of Egyptian writing, he was in the relatively fortunate position of not having to oppose an extensive body of established doctrine holding that the markings were not writing but nonlinguistic symbols” (Whorf, 1956:p.174). The present author has to meet a different fate. The discovery that inscriptions from the Vinča and Indus civilisations and from Byblos constitute a pre-script may leave dissatisfied both believers in their alphabetic nature and supporters of the thesis that they are no script at all. A negative reaction is expected though the decipherment and the explanations of the three cognate systems support each other and confirm a great degree of plausibility. Their meaningful and consistent readings must ease the resistance and counteract the denial of the obvious. Further interpretation along the paths paved in this article will verify, modify, or refute some of the claims.

References

1. Algeo, J. & Pyles, T. (1966) *Problems in the Origin and Development of the English Language*. New York, Harcourt, Brace and World.
2. Beekes, R. (1995) *Comparative Indo-European Linguistics*. Introduction. Amsterdam & Philadelphia, John Benjamins.
3. Bolinger, D. (1975) *Aspects of Language* (2nd edition). New York, Harcourt and Brace Jovanovich.
4. Charles-Picard, G. ed. (1974) *Larousse Encyclopedia of Archaeology*. London, Hamlyn (Larousse L'Archéologie découverte des civilisations disparues 1969. Translated from the French into English by A. Ward.)
5. Chevalier, J. & A. Gheerbrant eds (1983) *Rječnik simbola*. [A Dictionary of Symbols 1969] Zagreb, Nakladni zavod Matice Hrvatske. (Translated from French into Serbo-Croat.)
6. Deretić, J. & D. Antić (2009) *Srbica* [Ancient Serbian Script]. Beograd, Sardonja.
7. Džejms, P. & N. Torp (2002) *Drevna otkrića*. [Peter James & Nick Thorpe: Ancient Inventions 1994]. Beograd, Narodna knjiga. Alfa (Translated from English into Serbo-Croat by V. Petrović.)
8. Farmer, S., R. Sproat & M. Witzel (2004) The collapse of the Indus-script thesis: The myth of a literate Harappan civilization. *Electronic Journal of Vedic Studies* 11 (2), 19–57.

9. Griffen, T. (2007) Deciphering the Vinča Script. www.fanad.net/vincascript.pdf. [accessed 21st October 2013]
10. Haarmann, H. (2007) *Istorija potopa. Tragovima starih civilizacija* [The History of Deluge. In the Trail of Ancient Civilizations. Translated from the German original Geschichte der Sintflut into Serbian by J. Pavlović]. Beograd, Pešić i sinovi.
11. Hlebec, B. (2017) Vinčanski kod [The Vinča Code]. Beograd, Čigoja štampa.
12. Hlebec, B. (2021) *Vinčanski koreni pisama evropskih i bliskoistočnih* [Vinča origin of European and Near East scripts]. Beograd, Nova naučna knjiga.
13. Hlebec, B. (2022) Deciphering the Byblos “pseudohieroglyphic” script. *Filolog* 25, 15–28.
14. Hrozný, B. (1945) Le stele hiéroglyphique de Byblos. *Comptes rendus des seances de l' Académie des Inscriptions et Belles-lettres*, 382–385.
15. *Išezle civilizacije* (2009) Beograd, Mladinska knjiga. [Vanished Civilizations 2002. Translated from English into Serbian by N. Mirilović.]
16. Joshi, J. P. & A. Parpola eds (1987) *Corpus of Indus Seals and Inscriptions 1: Collection in India*. Helsinki, Suomalainen Tiedeakatemia.
17. Koskeniemi, K. & A. Parpola (1979) *Corpus of Texts in Indus Script*. Research Reports No 1. Department of Asian and African Studies, University of Helsinki. Academia.a.edu/76329445/Corpus_of_Indus_Seals_and_Script?email-workcard=reading-history.
18. Kristal, D. (1996) *Kembrička enciklopedija jezika*. Beograd, Nolit ([Crystal, D. The Encyclopaedia of Language 1987] Translated from English into Serbo-Croat, 1st ed).
19. Muacevic, A. & J. R. Adler eds (2020) Awareness regarding causes of infertility among out patients at a Tertiary Care hospital in Karachi. Pakistan. *Curens* 4. 12th April.
20. Parpola, A. (1986) The Indus script: A challenging puzzle. *World Archaeology* 17, 399–419.
21. Pei, M. (1960) *The Story of Language*. New York, The New American Library.
22. Piggott, S. ed. (1969) *Osvit civilizacije*. Beograd, Izdavački zavod Jugoslavija. (The Dawn of Civilization 1965. Translated from English into Serbo-Croat by V. Kostić.)
23. Possehl, G. (1996) *Indus Age: The Writing System*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
24. Robinson, A. (2015) Cracking the Indus script. *Nature* 526, 499–501.
25. Wells, B. (2008) The classification of Indus texts. Airāvati. Felicitation Volume in Honour of Iravatham Mahadevan. Tamailnadu, Varalaaru Com., 275–288.
26. Whorf, B. L. (1956) *Language, Thought, and Reality*. Massachusetts, The MIT Press.
27. Winn, M. M. (1981) *The Signs of the Vinča Culture: An Internal Analysis; Their Role, Chronology and Independence from Mesopotamia*. Ann Arbor, University Microfilms, Axerox Company.
28. Woudhuizen, F. C. (2008) On the Byblos script. *Sonderdruck aus Ugarit-Forschungen*. Manfred Dietrich and Oswald Loretz eds. Münster. Ugarit-Verlag. Band 39, pp.689–756.

29. Žbikovski, T. (1980), *Religiozni običaji, obredi i simboli Indije i Kine. Religiozni obredi, običaji i simboli* [Religious customs, rituals, and symbols of India and China. *Religious Rituals, Customs and Symbols*]. Beograd, Radnička štampa, 21–112. (Translated from Polish into Serbo-Croat by B. Rajčić.)
30. <http://www.prehistory.it/> (reproduced in Deretić & Antić 2009, 155–157)
31. en.wikipedia.org/wiki/Indus_valley_civilization [accessed 15th August 2022]

Борис Ф. Хлебџ
Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Катедра за англистику

ОТПЕЧАЂЕНА ТАЈНА ПЕЧАТА ДОЛИНЕ ИНДА

Резиме

Током трајања протоииндијске цивилизације била је у употреби једна стилски углађенија варијанта винчанског претписма, и то хиљаду година након распада винчанске цивилизације. Док су историјске околности под којима је дошло до ове појаве остављене по страни, пажња је посвећена интерним (у оквиру постојећег система) и екстерним (поредбеним са праузором) доказима. Мноштво подударана у облику и значењу између ова два писма, као и глатко и логично читање натписа дају тумачењу вјеродостојност. Циљ молитвених порука које су биле урезане у печате да би биле отиснуте, као и оних исписаних на плочицама и другим објектима, био је да допру до богиња како би обезбиједиле здраво и бројно потомство. Дат је преглед свих основних знакова као и избор сложених, да би тако настали глосар послужио у одгонетању педесет три натписа.

► **Кључне речи:** писмо Долине Инда, Мохенџо-Даро, Харапа, винчанско писмо, библоско псеудохијероглифско писмо, логограм, идеограм, молитва, богиње.

Preuzeto: 6. 4. 2023.
Prihvaćeno: 27. 4. 2023.

Adedayo Deborah Okoro¹
University of Ibadan
Faculty of Arts
Department of English

ENGAGEMENT STRATEGIES IN SOCIAL ACTORS' RESPONSES TO THE #ENDSARS PROTEST

Abstract: Studies on the #EndSARS protest have examined the movement from a non-linguistic standpoint, providing perspectives on the human right violations leading up to the stifling and abrupt end of the protesters' activities, the potential consequences of the government's response in relation to foreign ties with global communities, and the economic implications of the protest on the nation. There exists a gap of knowledge in linguistic-related studies on the protest, especially on the techniques protesters employ in establishing meaning and building solidarity with the audience in the communication processes. The study, therefore, examined the engagement strategies in the responses of social actors to events following the #EndSARS protest, and James Martin and Peter White's Appraisal framework constituted the theoretical framework. For data, two newspaper reports on the Lagos State inquiry panel on the protest and the Nigerian government's response to Cable News Network (CNN) were purposively drawn from two Nigerian newspapers, and the analyses were carried out using a descriptive approach. The results showed that of the three selected social actors, only two efficiently engaged readers, providing lucid evidence to corroborate stance in the meaning-negotiation process. Negative connotations were evoked to disclaim, condemn, and disendorse other social actors in the entrenchment of propositional values, and authorial presence was extensively engaged to reveal authors' evaluative stance.

Keywords: #EndSARS, engagement strategies, interrogatives, protest, social actors.

1. Introduction

Protests are fundamental to democratic processes, deployed to express displeasure at government's policies/activities, fight social injustice or seek economic transformations, among other factors (Ortiz. et al, 2022). Protesters often set out with plans for peaceful demonstrations but its tendency to end in violence, given certain circumstances (Balogun and Akano, 2021), such as government resistance, uncoordinated structures/resources, infiltration from hoodlums or disgruntled groups, among other factors, is high. It was not until the twentieth century that protest became perceived as an entrenchment of democracy, and not a threat to political structures (Runciman, 1966; Stekelenburg and van en Klandermans, 2009). Since that time, it has become a historical landmark revolutionising cultures, societies and governments (Ben Said and Kasanga, 2016), with a common thrust that seeks recourse to conventional patterns of engaging matters affecting groups. For instance, globally in 2020, the highest number of protests in fifteen years (2006-2020) was recorded, with highest occurrences from sub-Saharan Africa (Ortiz., et al, 2022). Contemporary definitions of protest hold that it can be designed to either promote or prevent changes, as the focus has shifted from “why people are aggrieved to why aggrieved people participate” (Stekelenburg & van en Klandermans, 2009:p.7). Protests thrive under vibrant democratic systems (Ortiz., et al, 2022) with standard procedures for masses' participation in political decisions and economic transformations. Most protest events have recorded repression or fierce aggression from government institutions that serve as primary targets. While there has been a major shift from the earlier forms of social movement to a modern, organised and more structured pattern, indicators for classifying them remain constant, as grievance, frustration and discontentment constitute primary catalysts. Protest can be categorised into three classifications; namely, factors responsible for protests, description of protesters, and various types of protests (Stekelenburg & van en Klandermans, 2009). Determinants of well-coordinated protests are predicated on resource mobilisation – finance, labour, legitimacy (McCarthy & Zald, 1977) – which are strategically generated. The outcome of protest demands could be positive or negative as government may respond with unprecedented force.

2.0 Special Anti-Robbery Squad (SARS)

The Special Anti-Robbery Squad (SARS) was a unit of the Police force created by Danladi Midenda, a former Police Commissioner in 1992 to combat the

increasing cases of robbery, kidnapping, and other crimes in the country at that time. The increased crime rate was as a result of the military's invasion of the street to kill any police man at sight, following the reported death of Col. Rindam, a Nigerian Army Colonel, killed at a checkpoint in Lagos State by police officers. (My Engineers, 2020). This revenge mission took many police officers off the street and by the time the pressure waned, criminal activities had surged across the country. The newly created unit of the Police Force (SARS) helped in curbing the growing crime rate as they were successful for the most part of their early days (Iwuoha & Aniche, 2022) and helped in combating cultism and the Internet (PulseNG, 2020). However, over the years, this unit became a terror to the society with multiple allegations of intimidation and torture for civil offences (Amnesty International, 2020). For instance, in 2009, Amnesty International produced a 64-page evaluation of the activities of the squad, which captures the extrajudicial operations of the unit, the undertrained and underpaid dilemma of members of the Nigeria Police Force. The document stressed the impunity for unlawful killings, highlighted the various limitations in pursuit of justice, and made suggestions on the obligation of the country to her citizens. This material appears to be the most comprehensive document on the activities of the dreaded team, as it details reports from victims whose fundamental right to life were threatened, and demand for swift decisive actions to be taken to prevent further breakdown of order and justice.

2.1 The #EndSARS Protest

In year 2000, the Network on Police Reform in Nigeria (NOPRIN), a coalition of fifty-three civil society organisations committed to facilitating police accountability and regard for human rights (namati.org), was established and this network played a significant role in the earlier days of the agitation, which began in 2010. Amnesty International, in 2016, affirmed violations of human rights by members of the Special Anti-Robbery Squad (SARS), a unit of the Nigeria Police Force, notorious for brutality, injustice and extrajudicial killings, unlawful detainment, arbitrary arrests, coerced payment of fines, among other criminal actions (Iwuoha & Aniche, 2022). This gained nationwide attention in December 2017, when the hashtag first trended on Twitter through the online advocacy campaign initiated by Segun Awosanya, which never gained government's attention (Ogundipe, 2017). Within the next four years, more reports were filed to condemn the pervasiveness of the unit's impunity (Husted, 2020), yet the government failed to act on the reports provided by victims. However, Nigeria witnessed a nationwide protest in major

cities across the country on October 8, 2020 as a result of a video that went viral on social media regarding a young man who was reportedly shot in Delta State by members of the Special Anti-Robbery Squad (SARS) (Iwuoha & Aniche, 2022). The fury of previously aggrieved persons spiked as many young people took to the street with placards. This protest began as a peaceful demand but succeeded in gaining not only the Nigerian Government's attention but also global interest. The protest was specifically to demand outright disbandment of this unit of the Police Force (SARS). Shortly after the agitation made waves across major social media platforms, especially Twitter, where Jack Dorsey, Twitter CEO, created a special emoji for the movement within days, the Federal government's response was to dissolve the unit on October 11 with promises to redeploy them to other units of the Police Force, an action that spiked further national unrest. Fierce resistance was recorded on the implication(s) of the action and focus shifted to public demand of total restructuring and reformation of the Nigeria Police Force that would thrive on a structured system of accountability, as well as salary increment to mitigate consistent extortions (Husted, 2020). Another thrust of the agitation was targeted at demanding good governance and a system where accountability becomes central to socio-political affairs.

This particular protest draws inference from both the classical and the contemporary approaches, as the protesters describe themselves as an organised, peaceful movement to end social injustice perpetrated by members of the police force. According to their claims, hoodlums, under the guise of the crowd, assumed anonymity to instigate violence, looting and vandalism that led up to the eventual crackdown of the protesters, judging by their ability to maintain peace in the wake of the protest. Under the contemporary approach, resource mobilisation was well coordinated as individuals, groups, firms and start-ups made voluntary donations of money, food, transportation, free medical and legal services, among other things (Ozibo, 2020), to cover expenses and logistics required for a smooth operation; a process that corresponds with McCarthy and Zald's (1977) submission on the factors that determine the successful outcome of a protest.

The protest mobilisation was primarily conducted on social media (Twitter). Protesters gathered randomly at specified locations to march across targeted government houses and parastatal to demand reforms in governance. As momentum of the protest grew, protesters in Lagos State announced a large gathering at Lekki Toll Gate but the Lagos State Government declared a curfew to restrict movement. Angry youths defied the restrictions and stayed at the location till late in the evening. Armed officials arrived at the location under the guise of maintaining order but

after cutting off power and removing CCTV cameras installed at the Toll Gate, they opened fire on thousands of unarmed protesters in order to conceal evidence (Amnesty International, 2020). Global leaders condemned the crackdown and threatened to sanction the country for violation of human rights.

3.0 Existing studies on protest

There are extant studies on protests across the globe and their import on political and socio-economic stability can be described as transformational. While some have succeeded in achieving their goals, others have been coerced to yield to external pressures that stifled such movements. Ben Said and Kasanga (2016) examined the frames of identity, Intertextuality and Interdiscursivity in protest discourse and identified three frames classified into; nationalist-patriotic, revolution-freedom and people's agency-power frames. According to them, those orientations were derived from the analysis of texts, signs and the necessity to comprehend the implicit background information. The study describes protest as "a mediated action" (74) embedded in language. The limitation of the study was in its data, which focused only on the Arab Spring revolution in the Middle East, and a broader examination of other protest activities from the region would have provided a trend. Wetzstein (2017) similarly undertakes a descriptive evaluation of visual representation of the 2014 Hong Kong protest on Twitter and points out the impacts of the representations in depicting messages to the government and how creative placards and images contribute to the representations. In analysing world protests, Ortiz, et al (2022) undertake analysis of 2809 protests in over hundred countries, with data drawn from six languages. Their study reveals growing numbers of protests from 2016 till 2020, and four categories were identified as a focus of grievances. These are protests against the failure of political systems/corruption/mismanagement of office, economic injustice, civil/racial rights, and global justice system. Agitations for democratic change and reforms constitutes the highest factor. These comprehensive analyses of protests from various nations provide robust evaluation of predominant protest triggers, implication for nascent democracies and foreground the need for sustainable democratic systems globally.

3.1 Existing studies on #EndSARS

Since the protest event in 2020, several studies have examined various aspects of the protest, such as, the evolution of the protest and Police brutality (Uwazuruike,

2020), impacts of social media on the protest (Egbunike 2021; Usman & Ogbuvbu, 2021), youth engagement and participation (Akinyetun, 2021), among other areas. For instance, in reviewing the American Police structure and advocating for a collaborative platform that allows the Nigerian Police Force to engage in training programmes from their American counterparts, Husted (2020) reveals the gaps in orientation and advocates for a consideration of the Leahy law by the American Congress. His paper condemns the excesses of officials of the Nigerian Police Force, especially the SARS unit, whom he claimed had been consistently criticised by Amnesty International but had failed to investigate the allegations provided by the public against the unit. This evaluation provides information on the need to reinforce foreign relationships with Nigeria and the implication of the government's action on international ties with the global community. Following the end of the protest, Ogbu (2020) examines the socio-economic implications of the #EndSARS protest on the country's economy. Recounting the various looting, vandalism and violence across major cities that trailed the protest in its final days, he discussed the gross impact the protest made and proffered recommendations that could help in managing future cases of civil unrest as well as how affected victims can be assisted by the government. His work provides a post-analysis on the consequences of the protest, and assists in the evaluation of the impact on the development of the Nigerian economy. According to the study, the protest inundates government's efforts to stabilise the economy and tackle recession compounded by the global pandemic.

Usman and Ogbuvbu (2021) investigate the impacts of social media on the #EndSARS protest and reveals that although social media was a viable tool used to mobilise the protesters as well as create international awareness on the state of the nation, the same media, sadly, created more panic in the society, thereby resulting in chaos and more divisiveness as a result of the prevalence of a fake, inaccurate and often unskillful presentation of information. The study identifies that through the social media, youths now have an increased ability to obtain information from other outlets - perspectives of others, rather than relying solely on the existing media establishments such as Television stations, Radio stations, and Newspapers. The paper recommends that since digital technology and the Internet have become a core part of the global society, Nigeria as a nation cannot be locked out of it; therefore, it is expedient for media regulations to be established and tightened in order to check the excesses of social media engagements.

In assessing the evolution of the protest and the excesses of members of SARS, Uwazuruike (2020) enunciates government's need to adequately address

protesters' agitations and enforce human rights' policies to mitigate abuse of civil and political rights by the Police Force and other security agencies by treating reports of violence, torture, and extrajudicial killings with commensurate penalty. A major recommendation to ensure intensive human rights training be conducted for all law enforcement officers to effectively protect the rights of citizens to life and freedom from torture. Lastly, the article argues that the government should prioritise "pro-poor policies" by investing in education and youth empowerment so as to productively engage the country's teeming youths which account for roughly 70% of the total Nigerian population. Similarly, Balogun and Akano (2021) identify some discourse strategies used by some online participants during the protest comprising person, place and time deixis, commands, repetitions to depict in(ex)clusion, interpersonal elements, colloquial expressions to reveal language dynamics. The study provides a linguistic evaluation of the protest to reveal the nexus between language and power, and how they influence communication.

These studies and documents have considered the activities of the SARS and Nigerian security forces prior to and during the protest, as well as the economic implications of the unrest created by hoodlums who hijacked the peaceful action; however, they have neither considered the evaluation of government officials' responses and their attempt to engage readers in the meaning negotiation process nor provided a linguistic-oriented approach to the discourse on the protest. Therefore, this study aims to discuss major social actors' responses as captured in the media regarding the Lekki Toll Gate shooting and how they align or distance themselves from evaluative propositions in order to establish solidarity with the audience. The study can serve as a linguistic backdrop for other related studies on the protest.

4. Appraisal framework

The Appraisal framework, developed in the late 1980s, through the works of James Martin and later expanded in the 1990s with contributions from Peter White, Iedema, and others, extended the interpersonal metafunction of Halliday's Systemic Functional Grammar. It has, since then, become an essential tool for evaluating actions and processes in discourse, arising from its focus on meaning. It explores the interactions between writers and readers, how they pass judgment, express their feelings and valuation on processes, events, other speakers/writers, and social actors, and how writers distance themselves from those who disagree with their opinions but align with those who support them. The framework examines

meaning at the levels of words, lexis, phrases and other structures with the goal of exploring the attitudes and affective intensity used in engaging prospective readers to perceive the world through their lens. It also explains how writers adopt stances to evaluate processes. Furthermore, Appraisal can be explicitly or implicitly represented in a text to convey positive or negative feelings. Arising from overt representation of information, the feelings of the writers can be perceived and assessed at a quick glance, drawing from the preponderant lexical selections (explicit appraisal); however, implicit appraisals are indirectly represented and they require comprehension of the sentences or even the paragraphs in order to pass judgment on its polarity. As such, identifying implicit appraisals can be problematic and they are clear to the audience who share a mutual understanding with the author on the topic (Tupala, 2019).

The framework is divided into three aspects: engagement, attitude and graduation. The engagement deals with the interaction between speaker/writer and audience/reader and how they foster the negotiation of meaning.

Engagement is targeted towards readers and it examines the forms of interaction occurring between writers and readers which can be monoglossic or heteroglossic. Monoglossic engagement occurs when the authorial presence is pronounced and the author solely presents his views to readers without reference to other sources. Here, the ideologies of the writer become pronounced and readers can pitch their submissions as representations of the writer's opinions or the institution he represents. In monoglossic engagement, a writer's stance is foregrounded and explored in a broad way to make readers engage in the step-by-step evaluative process that supports the preponderance of direct speech. Heteroglossic engagement occurs when other sources are referenced, and authorial presence here is limited compared with monoglossia. Writers might choose to either endorse or disendorse a piece of information. When the latter occurs, distancing is engaged (disclaim) and they take no responsibility for the cited opinions, but in cases of endorsement, the dialogic contraction (proclaim) is used to enunciate writer's stance.

The second system of the framework, attitudinal appraisal captures the evaluative feelings and reactions of writers as expressed in a text or the evaluation of a process and social actors. Attitudes can be inscribed (explicit) or invoked (implicit) through lexical selections, inferences, implications, etc. and can be classified into an emotive region, ethical region and aesthetic region. The emotive region is otherwise known as affect which reveals the writer's inner feelings towards a proposition and represented through adjectives, nominalised forms or adverbs. It focuses on human's emotional response or appraisal of an event, object or process

along polarity lines with the intent of evaluating the relevance of such responses to the overall assessment of the proposition. Judgment, otherwise described as the ethical region, refers to writers' evaluation of a proposition which can be societal standards, principles or policies social actors are required to comply with, realised through modality, mood or lexicalisation, it is largely influenced by ideological or cultural leanings.

Appreciation is the third sub-system of the framework, otherwise known as the aesthetic region. Since it is targeted towards the appraisal, it examines the reaction of writers in examining the impact, the quality, and the composition of an object. Graduation has to do with the force or the focus of the argument, which deals with the degree of impact or the intensity of the evaluation.

5. Methodology

The study adopted James Martin and Peter White's Appraisal theory, using the descriptive research approach to analyse data. Data for the study were purposively drawn from two Nigerian newspapers (*Punch* and *Vanguard*), which constitute part of the major newspapers in Nigeria with a wide circulation and large readership base (Ojebuyi & Chukwunwike, 2018). Two major issues that served as follow-up to the event of the Lekki Toll Gate shootings that occurred on October 20th, 2020 constituted the data for the study. The first was the judicial panel set up by the Lagos State Government to look into cases of recorded deaths at the location, and the second was the Minister of Information and Culture's letter to Cable News Network (CNN), condemning the latter's report on the event. The justification for selecting these issues was based on the need to examine government's responses following the reported massacre, as well as the dynamics of communication. The online version of the *Vanguard* newspaper was extracted for the data analysis on the inquiry panel, while the online version of *Punch* newspaper was extracted for the features on Lai Mohammed's reply to the Cable News Network. These selections were based on the attention both subjects attracted across the nation and in the media globally.

6. Data analysis

The analysis first examined the report on the judicial panel and the second aspect captured responses of the Federal government's representative to violation of journalistic principles by Cable News Network (CNN). The first sitting of the

Lagos State panel was held on November 3rd, 2020 where members of the Army and Lekki Conservation Centre officials were interrogated and cross-examined by the panel.

6.1 Engagement strategies in the judicial panel reports on #EndSARS

There were a number of engagement tools utilised in this section of the analysis and they were used to establish solidarity with readers or query certain provided information on the activities and involvement of the Nigerian Army in the Lekki Toll Gate massacre, a build-up from the #EndSARS protest. These will be discussed one after the other.

Interrogatives as an effective engagement tool

Interrogatives have proven to be a veritable tool in the fields of journalism, law, medicine, education, and other daily communicative transactions. They are generally employed in generating information relevant to discourse and their earlier use in journalistic practice was to elicit and gather information. Over the years, however, they have become a means of presenting information to media audience. When used within institutional settings, the interrogator assumes the leading role while the responders take a less powerful position (Clayman, 2010; Thornborrow, 2010). In the provided data, Mr. Olumide-Fusika, the counsel for some #EndSARS protesters headed the examination, while the Brigadier-General representing the Army, assumed the respondent's position. The explicit domain restriction was a major form of the five expressions of wh-questions (Ciardelli, et al., 2019) reflected in the interrogation processes.

Excerpt 1: Why did you tell lies, why did the army deny being at the scene?...

There is controversy between you and our Governor, Babajide Sanwo-Olu, when you (Army) denied saying that it was fake news and the Governor came out to say he saw some footage... Are you not aware that information posted on the Nigerian Army Twitter handle on Oct. 21 still exists till this day, aren't you an intelligence officer?

In the above excerpt, limitation is placed on domain options for the responder, Brigadier-General, and the prosecuting counsel, Mr. Olumide-Fusika, posed two non-polar questions to the defendant to streamline responses to desired questions. The direct question on why the Army provided false information regarding the

shooting presupposes the existence of truth and readers' interest to situate the respondent's claim within courtroom discourse, thus anticipating a subsequent defense mechanism by the Brigadier-General. Readers' judgment and evaluation of the interrogation process becomes contingent on the answers provided as justification for the act, focus gets shifted from the speaker to the responder. The speaker elicits presupposition of falsehood through the selected interrogatives. With that, readers would rely on his response(s) to ascertain veracity even though past events had created cynicism among the masses, and a defense of the act is anticipated. The prosecutor assumes influence through the interrogative technique to indicate mastery of courtroom dynamics.

Interrogative preface as an engaging strategy

While engaging readers or listeners in interpreting propositions, writers and speakers look for common grounds likely to serve as a springboard for initiating discourse and to build along those boundaries and meanings that resonate with them (Hyland, 2005). In the same excerpt, the prosecuting counsel resumes probing with confrontational enquiries without establishing solidarity with the audience. In order to strengthen mutual communicative grounds, he graduates to a preface that provides background to subsequent inquiry. This preface is a form of allusion to the Governor's statement through intertextual positioning considered relevant to the current proposition. The reference made is intended to trigger certain feelings of distrust with the respondent's submissions and entrench speaker's authorial influence. Through the evocation of this tool, readers are reminded of the information earlier provided by the Governor on the protest, and a chain of cognitive activities is triggered in readers' minds to process and compare the disputed information the activated social actor (the Governor) earlier provided. The speaker, Mr. Olumide-Fusika, actively engages readers to initiate solidarity so as to perceive his stance on the matter as valid, while projecting the respondent as insincere and mendacious. The activation of the lexical choice *controversy* also suggests a negative connotation to readers that indicates the inconsistency existing between the Governor's and the Army's statements. He stresses his perspective and entrenches his opinion by evoking the conflict in information when he foregrounds the Army's reports on the Lekki shootings as fake information that contradicts the Governor's claim of sighting a few footages from the scene.

Interrogatives as a confrontational tool

In judicial panels, there are occasions where questions are used as confrontational tools in order to draw decisive actions or probe some activities. The prosecuting counsel engaged in confrontational options to verify some actions of the Nigerian Army during the massacre.

Excerpt 2: ... Are you not aware that information posted on the Nigerian Army Twitter handle on Oct. 21 still exists till this day, aren't you an intelligence officer?

Querying the Brigadier-General's position in the Army was the peak of the confrontations. Readers are implicitly compelled to doubt the respondent's competence and the veracity of the provided information. The interrogator assumes power by putting to question the office of the interrogated through the adoption of the rhetorical question, 'aren't you an intelligent officer?' Here, the credibility of the respondent's statement is doubted which could result in readers' distrust in his capacity to adequately provide information representative of the Nigerian Army. The first part of these questions is a polar question intended to provoke responses beyond the requirements of polarity but extends to a strategic action designed to generate further information from the interrogated. Adopting this model, the prosecuting counsel engages readers to query the position of the Brigadier-General. The speaker in the above excerpt further establishes his knowledge and capability in following through with the interrogative processes, a fundamental requirement in negotiating meaning with the audience, by providing verifiable information that arouses listeners' interest and sense of enquiry. By alluding to the Nigerian Army's Twitter handle and providing a specific date, readers are covertly encouraged to verify that information while he depicts himself as knowledgeable and well-informed about the steps of the Army. The further information provided about the current existence of the information on the page indicates his qualification to champion the interrogation as that was meant to be evidence that boosts confidence in his ability.

Personalisation as an engagement strategy

In the next excerpt, as responses to the questions posed by the prosecuting counsel, Brig-Gen. Ahmed Taiwo, Commander of the 81 Division, Military Intelligence Brigade, provided the information below in defense of himself and the institution he represented. The responses suggest to readers that the intentions of the prosecuting counsel have been met through the evocation of defense strategies.

Excerpt 3: I'm not aware of what the AGF said, I'm not on Twitter. I'm speaking here as the most senior Army officer on ground and on behalf of the 81 Division.

First, the selection of the first person pronominal subject (I) suggests that the Brigadier-General was speaking for himself rather than the Army he was supposed to represent. His adoption of the monoglossic engagement technique reflects his intention to project personal information without alluding to external sources with the aim of shielding the Nigerian Army from public embarrassment. According to White (2002), monogloss positionings are used to reveal power or solidarity through bare assertions. While the latter will accrue authority to speakers and exterminate contrary opinions, the former is expected to be mutually understood. In this respect, it was possible to use the same form of engagement to represent the Army's position on the matter but directing attention to himself indicates the speaker's unwillingness to represent the Armed Forces while excluding external sources and establishing himself as a self-endowed personality worthy of defending his actions without involving appropriate authority; thus, absolving the Nigerian Army from perceived misconduct. His misconstruction of the directed questions speaks volume to prospective readers who anticipated the Force's position on the discourse rather than a personal statement.

Readers' initial contact with him indicates his responses are self-directed and not necessarily the position of the Army. This undermines further information he is likely to provide since it is expected that he would speak largely to save face rather than provide an accurate, detailed official statement, with the aim of discouraging further engagement on the discourse. The audience or readers are less likely to fully engage his propositions due to this initial breakdown in the establishment of credibility, solidarity and veracity. The presence of the Brigadier-General was supposed to be a representation of the Force and information provided was expected to reflect the opinion of the Army, given the circumstance that the prosecutor specified the target of his interrogation (the army) when he earlier queried, "why did you tell lies, why did **the army** deny being at the scene?" (emphasis added) The questions posed at him were enough to aid his response but it was clear the Brigadier-General was going to absolve himself and not defend the Force he was sent to represent, an action that can result in the loss of credibility. His views become contradictory when he claims to represent the 81 Division of the Armed Force but puts on a defense that appears personal. This action could dissuade readers as they struggle to comprehend whose voice to follow, the speaker or the Force meant to be represented? Clarity becomes elusive and little can be done to generate support for the speaker's proposition.

Mendacity as an engagement strategy

It is common to find government officials providing mendacious statements in circumstances as this for peculiar reasons such as fear of being criticised by the public or being relieved of his duties on an incompetence basis. Mendacity is used in the context of the information provided by the Brigadier-General in defense of his reputation. In excerpt 4 below, the defendant counsel claimed ignorance on statements made by another senior military officer (the AGF) on Twitter due to his absence from the platform and the Army's description of the Lekki Toll Gate shootings as false.

Excerpt 4: I'm not aware of what the AGF said, I'm not on Twitter. I'm speaking here as the most senior Army officer on ground and on behalf of the 81 Division.

(Judicial Panel: I'm unaware Army called Lekki shootings 'fake news' on Twitter. *Vanguard*, November 21st 2020).

It is quite unusual for a top ranking officer in the Intelligence unit of a nation's military to be oblivious of a public statement made by the AGF, considering the wave it made on social media. He draws from the distancing technique to dissociate from speaking for the AGF while providing justification for his response which is his absence from Twitter. This raises another major concern of veracity in the statement of one of the most senior Army officers in the Intelligence department. Such bare assertion reveals his disconnection from day-to-day issues that affect people's lives which account for decisions unfavourable to the protesters. This statement breaks automatically any form of confidence the audience might be grappling with prior to the remark because the #EndSARS protest had its base primarily on Twitter, and to publicly affirm his absence from that particular platform gives him off as insensitive, indifferent, and impervious to the demands of the protesters who are largely populated by the younger generation.

National Crime Agency (2020) identifies a range of skills an intelligence officer must possess and the first on the list is information technology skills, including MS Office applications. The statement of the Brigadier-General on his ignorance of the activities of the National Army Headquarters' presence on Twitter could spike rage among his audience who are largely victims of the brutality. Such assertions question his competence as a high ranking intelligence officer. It is expected that information related to the Force would be circulated among high ranking officers before being made public but that affirmed the public's cynicism in the structural order and information dissemination processes of most parastatals in the country. This statement and his insistence on being absent on Twitter do not engage readers

in a positive way, nor do they represent the Army perfectly either. The audience's provocation is likely going to mount following the responses supplied, expressed through various defense mechanisms that channeled attention away from the subject under discussion to the Brigadier-General.

6.2 Engagement strategies in the Federal Government of Nigeria's responses to Cable News Network (CNN)'s report on the Lekki Toll Gate massacre.

In this next part, the Minister of Information and Culture, Lai Mohammed's letter to Cable News Network (CNN) will be examined. Following the incidence at Lekki Toll Gate, the international news organisation published a video that detailed the events on the night of the shooting, positing that the Federal government provided misleading reports on the narrative they presented to the global communities. Details of the bullets from the shooting were analysed by experienced military personnel and shooting footages made available to them were purported to have corresponded with provided information from trusted sources. Evidences of this report were also retrieved from eyewitnesses at the scene and a few accounts of injured persons who survived the massacre were aired. The Nigerian Government, in response to this report, swiftly acted through its Minister of Information and Culture who wrote a letter to the news agency and made copies available to the Nigerian media organisations who published them in the newspaper dailies and other audio-visual mediums.

Collective representation as an engagement tool

Collectivism is an essential engagement tool to signify shared perspective on a matter. The Minister of Information, Alh. Lai Mohammed, responds to the Cable News Network's report on the massacre using a collective engagement device to capture the position of the Federal Government on the protest and the resultant death of several young people.

Excerpt 5: "Our attention has been drawn to an 'investigation' by CNN... (FG petitions CNN over Lekki shootings report. *Punch*, Nov., 23rd 2020)

The Minister begins his letter by establishing himself as a representative of the Nigerian government through the deliberate choice of 'our' to depict his commitment to the administration as well as the information he would be providing

as a collective representation and not individually-based. He employs a monoglossic approach that entrenches him as a competent representative of the government's stance regarding the proposition's evaluative properties. He maximises the elements of monoglossia through the personal deixis contrary to the Brigadier-General's inadequate exploration of the same evaluative system. Within the monoglossic domain, speakers' opinion is advanced and authorial presence takes preeminence while silencing other opinions (Martin & White, 2001). In most cases, it is used as an assertive tool to negotiate meaning with readers and suggest that subsequent information provided are coordinated and structured to depict a systematic approach to media engagement. Another aspect worthy of note is the acknowledgement of the government's drawn attention to the published report, a lexical choice used to depict ignorance and suggest to readers that until that time, the government was unaware of the published report. Also, the lexical item, 'investigation' was placed in an inverted comma to attract readers' attention to the word and stir a wave of criticism towards the action of the news organisation, which he believes falls short of a standard investigation since none of the government authorities was contacted for verification of the published news.

He critiques and undermines the effort of the journalists by eliciting sarcasm, and the invocation of these lexical items suggests the Ministers' displeasure at the 'unethical' action of the news organisation who failed to engage the Nigerian government in the Lekki toll gate shooting investigation. In most cases, readers create frames from the available information and those mental pieces add up an entire chain of opinion that becomes internalised. Most language users familiar with this skill exploit it to initiate and negotiate meaning, even without literally providing excessive information. Most media outlets in Nigeria prior to this video report had been threatened with huge fines and had not advanced their pursuit of publishing information about the event. Many of them witnessed the gamut fines the government had slammed a few media houses who had published information related to the government's crackdown and the legal actions levied against them for inciting violence through the release of supposedly unverified images on the protest.

Presupposition as an engagement strategy

Presupposition as used in this context was to direct readers' attention to an earlier action that had taken place prior to the release of the statement of the Minister of Information.

Excerpt 6: ... in which the international news organisation said it had “uncovered that Nigerian security forces opened fire on unarmed protesters” at the Lekki Toll Gate in Lagos, Nigeria, during the #EndSARS protest (FG petitions CNN over Lekki shootings report. *Punch*, Nov., 23rd 2020)

The Federal Government’s limitation in curtailing the influence of Cable News Network (CNN) in publishing reports on the protest is revealed in the designation of the news outlet as a foreign organisation. The attention depicts frustration and limitation in controlling and shaping the narrative on the protest as it had successfully accomplished with local news agencies. The Minister alludes that CNN engaged in an investigation on the #EndSARS protest where certain claims were made by some people. This presupposes that the global community had gained interest in the event and the evocation of ‘investigation’ suggests a thorough examination of the protest which most people would describe as credible, considering the global ranking of the cable network. Uninformed readers could consider the statement as a response to the content of the investigation which might further spike interest to read up what had earlier been posted. The presuppositions were that there was a protest, there was a report by the Cable News Network on the protest and the letter was a response to the involvement of CNN in reporting the process. The reported speech was adopted as a tool to undermine the involvement of the cable network because the Federal Government had reportedly carried out an investigation on the shooting where it claimed that the Nigerian Army did not open fire on the unarmed protesters but CNN’s investigation proved contrary.

Distancing as an engagement strategy

The disclaim elements are evoked through the use of the verbal phrase, *said it had...* and readers are implicitly drawn to perceive and assess that information as untrue as the Minister distances himself from the proposition. His further disendorsement of the report is implicitly represented through the quotation of the news organisation’s action when it alluded to the uncovering of proof that the Nigerian security officials had fired at people. The administration had provided various opinions about the incident, with the most recurrent narrative as fake news targeted at upsetting the democratic processes in the nation. As such, he did not begin the letter with a blatant condemnation, neither did he explicitly classify in this preface, the action as insubstantial but readers could infer his stance through the choices and ordering of lexical items that the government was displeased at

such global publicity of an event it had earnestly strove to conceal through stifling local media productions on the military's intervention.

The negotiation of meaning in this extract prepares readers' minds for a condemnatory approach, rather than a commendation for providing international publicity for the #EndSARS protest. It is projected to readers that there were lapses in the supposed investigation by the news network which have come under criticism before the Federal government's evaluative procedures. As such, readers are implicitly encouraged to disregard the information in the report as they have not approved of the processes it underwent, nor validated its release. Leading to that time, there had been various reports on the Lekki toll gate shooting across local and international media stations and the specification of the report under discourse was intended to guide readers' attention towards the proposition. However, the manner it was alluded to, "...CNN...said it had uncovered that Nigerian security forces opened fire on unarmed protesters" suggests a discredit of the information by the Federal government.

After the preface provided to prepare readers for engagement, a further note was added to clearly state the stance of the Nigerian government towards the action of the news agency. This was a further attempt to negotiate meaning with readers and reveal their opinion about the proposition.

Excerpt 7: We write to put on record that the report did not just fall short of journalistic standards, it reinforces the disinformation that is going around on the issue, it is blatantly irresponsible and it is a poor piece of journalistic work by a reputable international news organisation

(FG petitions CNN over Lekki shootings report. *Punch*, November, 23rd 2020).

The evaluative stance of the government was amplified in this extract through the evocation of the personal deixis *we*, an attitude marker employed to affirm the Minister's solidarity with the presidency's stance on the news agency's action. He further stated the government's condemnation of the report which he claimed fell short of journalistic standards, as part of the principles of journalism, balance and fairness, which inform objectivity (Parenti, 1986) should be considered when engaging journalistic processes. The Minister draws on these requirements and projects them to readers who are considered as evaluators in the given conditions, where a world-class news organisation flouted basic journalistic rules. His strategic approach that appeared to first shift attention from outright condemnation to a mere documentation of facts by the Nigerian government is an action designed to initiate solidarity and take readers' focus off the subsequent steps intended to be pursued since the information is essentially meant for record-keeping purposes.

The deliberate deletion of the contrasting conjunction indicator (but) and the implicit preference of the negator (not), gives off the Minister as adept and skilled in adequately engaging readers; however, further information in the letter clearly elucidates on the meaning the Minister seeks to establish. There were threats of legal actions planned against the cable network which were included in subsequent aspects of the letter. The Minister further stresses that there are rounds of disinformation spreading across the media on the Lekki Toll Gate shootings. In contrast to the report by CNN, he infers that nothing of such happened as the Nigerian security forces did not shoot at unarmed protesters. Although he failed to affirm the perspective of the Federal government on actual events, he clearly criticised the report of the news agency, expecting readers to relate only with the one-sided condemnatory information he provided. The choice of the phrases, *blatantly irresponsible* and *poor piece of journalistic work* indicates negative evaluative judgment that justifies the government's stance to encourage readers join force in condemning the action. The reputation of the news agency as an international institution was mentioned to affirm the government's expectation of conformity from such institutions. The degree of engagement in this extract was high, considering the intention of the Federal government to establish the inadequacies of the cable network and generate support for their stance.

Disclaim as an engagement strategy

Disclaim is a form of engagement tool used to either deny or counter what had been earlier stated in a confrontational manner. It is a sub-subsystem under heteroglossic contraction, a linguistic resource that limits, restricts or challenges alternative perspectives on a proposition (Xia Dai, 2019). In the below extract, the Federal Government's spokesman uses the heteroglossic domain to denounce the claims of the Cable News Network.

Excerpt 8: "CNN said it contacted over 100 protesters and family members, but did not speak to one official of Nigeria's Federal Government. While CNN said there was no response from the army and that officials of Lagos State would not speak in view of the Judicial Panel that is investigating the matter, it did not say what effort it made to speak with any official of the Federal Government."

In the above, Lai Mohammed, queried the reports of the Cable News Network (CNN) and pointed out their failure to verify the information on the Lekki shootings with any official of the Federal Government. For various reasons, two of which can be the bureaucratic procedures of verifying news information that can

impede the eventual production of the news, and or the enforced modifications that could be imposed to colour the outcome of the report, which also will forfeit the initial intention of the news report. Acting as an independent news agency, the international news organisation chose to produce the news without credence to the Nigerian government.

Alluding to the statement by the organisation, Lai Mohammed invokes the disclaim engagement category through the preferred choice of “CNN said...” By this, he presents the organisation’s infelicitous action to the public to discredit the report as unverifiable and insubstantial, since the evidence was retrieved from ‘inappropriate’ or, at best, unapproved quarters. Fundamentally, as pointed out by Parenti (1986) and Sabao (2013), objectivism is a required tenet of journalism and to ascertain this, information is to be derived from all parties involved before a balance is struck in reporting. However, in cases like this, where multiple reports have trailed the public space regarding who does what or who sanctioned the army’s intervention, getting a reliable perspective from the government would require a second thought. For instance, prior to the news report released by the CNN International correspondents, Stephanie Busari and Nima Elbagir, there had filtered across the Nigerian news media various shades to the #EndSARS Lekki shooting, and a few news agencies who had attempted to produce information related to the event had been massively sanctioned by the Federal government, an action that stifled objective reporting about the event by local media stations.

The government agents and institutions involved in the action provided different information under various circumstances. Beginning with the Governor of Lagos State, Babajide Sanwo-Olu, who first denied in an interview with the same international news agency, CNN, on October 21, 2020, that he was unaware of the Army’s presence at the Lekki Toll Gate, but a few days after, consented that he requested for the Federal Government’s assistance to combat the crisis in the State and never told them to fire arms at the unarmed protesters. This was a sequel to the official report released by the Nigerian Army on the crisis, where they justified their intervention as a directive from the Presidency, a report that came long after they had earlier claimed that the pictures of the Army officials present at the Lekki Toll Gate were photo-shopped. Prior to this, the Army had denied being present but later changed the narrative five days later that their presence was to enforce curfew and the troop did not shoot at the protesters.

The Minister did not deny efforts made by the news organisation to contact witnesses and victims, as he acknowledged that in his letter; however, his grievance

was their failure to contact the Federal government who was supposed to provide a broader perspective to the seemingly brutal clampdown on the protesters.

7. Findings

The prosecuting counsel engaged readers sufficiently through the use of interrogatives directed towards the Army representatives. Since the hearing was designed to gather information regarding the Armed Forces' involvement in the Lekki Toll Gate shooting, the questions posed to the representative adequately captured prospective readers' expectation in the inquiry. However, the Army representative failed to connect with readers as the use of personalised pronouns failed to represent the authority (Nigerian Army) he was meant to defend. His failure to establish solidarity was reflected in the disconnected responses he offered to the prosecuting counsel. However, in the next data, the Minister of Information and Culture, Lai Mohammed, systematically established solidarity with prospective readers as he adopted more implicitly-conveyed meanings that bear negative connotations contrary to the Army representative's comments. His ability to negotiate meaning effectively aided the establishment of solidarity with readers even though aggrieved protesters might dispute his claims and submissions. This study agrees with Xia's (2019) claim on the most used appraisal resources in court discourses as the engagement resource which addresses fundamental positioning of social actors and how these tools aid the meaning-negotiation process to establish solidarity with readers. While five engagement strategies were identified in the judicial panel report on the protest (three were employed by the prosecuting counsel and two captured the responses of the Army representative), four engagement techniques were used by the Federal Government representative to express displeasure at the independent report on the protest.

8. Conclusion

Engaging readers in the meaning-negotiating process can be a daunting task but with constant efforts, the skills can be developed. Since persuasion levels differ, the degree of engagement is conditioned by various factors, one of which is experience and expertise. Fundamentally, of the three social actors, two of them effectively engaged the audience and this ability can be ascribed to the background of those involved. The first is a legal practitioner trained in the act of systematic presentation of information in legal related matters, while the other is

an experienced media practitioner, with years of negotiating with local and foreign political actors; however, the last representative is an intelligence officer whose previous responsibilities might not have included interfacing with an audience in the negotiation of meaning. The study categorised these representatives as active and passive; while the prosecuting counsel representing #EndSARS protesters and Lai Mohammed, the representative of the Nigerian government, are classified as active despite the different engagement techniques they adopted, the Brigadier-General representing the Nigerian Army was categorised as passive. The various engagement techniques used by these active representatives were well developed owing to their background, and through the linguistic tools such as deixis and interrogative elements, readers are made to participate in the entire evaluative process of a proposition. Therefore, it is essential that in the representation of information, appropriate attention should be paid to social representatives who can speak in defense of their respective institutions rather than those who lack fundamental skills in duly providing information representative of the institution's opinion, as this largely contributes to the persuasive degree and the definite image of the represented created in readers' minds.

References

1. Akinkuotu, E. (2020) #EndSARS: CNN dares FG, releases second report on Lekki shootings. The *Punch* Featured Stories November 24, 2020.
2. Akinyetun, T. (2021) Social Media, Youth Participation and Activism: An analysis of the #EndSARS protests in Nigeria. In: Obadare, E. (ed.) #EndSARS and beyond: Protests, politics, and the public sphere. Democracy and Development. *Journal of West African Affairs*. 5(3).
3. Amnesty International (2009) Killing at will: extrajudicial executions and other unlawful killings by the police in Nigeria. United Kingdom: *Amnesty International Publications*.
4. ----- (2020) Nigeria: killing of #EndSARS protesters by the military must be investigated. October 21st, <http://www.amnesty.org> [Accessed 11 December 2020].
5. Balogun, T. and Akano, R. (2021) Discursive strategies in the tweets and comments of virtual #Endsars protesters. *Ibafa: A Journal of African Studies* 12 (1), 11–45.
6. Ben Said, S. and Kasanga, L. (2016) Discourse of Protest: Frames of Identity, Intertextuality and Interdiscursivity. In: Blackwood, R., Lanza, E., and Woldemariam. *Negotiating and Contesting Identities in Linguistic Landscapes*. London, Bloomsbury, pp. 71–83.

7. Bossey, F and Asemah, E. (2022) Framing of the #EndSARS Protest by Select Newspapers in Nigeria. *Communication, Pandemic and Civil Unrest in Nigeria*, 174–181.
8. Chukwu, S. (2020) The socio-economic effect of #EndSARS protest in Nigeria economy. A thesis submitted to the National Open University of Nigeria.
9. Clayman, S. (2010) Questions in broadcast journalism. In: Freed, A. and Ehrlich, S. (eds.) *Why do you ask? The function of questions in institutional discourse*. New York, Oxford University Press.
10. Egbunike, N. (2021) Digital Africa – from youth movements to government bans. In: Obadare, E. (ed.) *#EndSARS and beyond: Protests, politics, and the public sphere. Democracy and Development. Journal of West African Affairs*. 5.3.
11. Husted, T. (2020) Nigeria: #EndSARS protests against police brutality. Congressional Research Service. <https://crsreports.congress.gov/IN11525> [Accessed 10 December 2020].
12. Hyland, K. (2005) Stance and engagement: a model of interaction in academic discourse. *Discourse Studies*. 7(2), 173–191.
13. Iwuoha, V. and Aniche, E. (2022) Protests and blood on the streets: repressive state, police brutality and #EndSARS protest in Nigeria. *Secur J*. 35(4), 1102–1124.
14. McCarthy, J. and Zald, M. (1977) Resource mobilization and social movements: a partial theory. *American Journal of Sociology*, 82(6), 1212–1241.
15. My Engineers (2020) History of Special Anti-Robbery Squad (SARS) and how they operate. <http://myengineers.com.ng> [Accessed 11 December 2021].
16. Ogundipe, S. (2017) #EndSARS: Police mum as Nigerians recount atrocities of Special Anti-Robbery Squad. <http://premiumtimesng.com/news/headlines/251271>. [Accessed 11 November 2022].
17. Ojebuyi, R. and Chukwunwike, A. (2018) Gender bias in media representation of political actors: examples from Nigeria’s 2015 presidential election. *Legon Journal of Humanities*. 29(1), 195–225.
18. Olorok, F. (2020) FG petitions CNN over Lekki shootings report. *The Punch* Monday 23rd November, 2020 <http://www.punchng.com> [Accessed 10 November 2023].
19. Ortiz, I., Burke, S., Berrada, M., and Cortés-Saenz, H. (2022) *World protests: a study of key protest issues in the 21st century*. Friedrich-Ebert-Stiftung. New York, Initiative for Policy Dialogue/Global Social Justice.
20. Ozibo, U. (2020) #EndSARS: Nigerian firms, start-ups donate millions in support of protests. *Nairametrics Business*. <http://www.nairametrics.com> [Accessed 11 December 2022].
21. Parenti, M. (1986) *Inventing reality: the politics of the mass media*. New York, St. Martin’s Press.
22. Runciman, W. (1966) *Relative deprivation and social justice*. London, Routledge.

23. Sabao, C. (2013) The 'reporter voice' and 'objectivity' in cross-linguistic reporting of 'controversial' news in Zimbabwean newspapers. An appraisal approach. A dissertation presented for the degree of Doctor of Philosophy in the Faculty of Arts and Social Sciences and Stellenbosch University.
24. Stekelenburg, J. and van en Klandermans, B. (2009) Social movement theory: past, present and prospect. Invan Kessel, I, and Ellis, S. (eds.) *Movers and Shakers: Social movements in Africa*. African Dynamics, 8:17-44.
25. Sunday & Fagunleka, O. (2017) Generic structure potential analysis of feature articles in Nigerian newspapers. *Unizik Journal of Arts and Humanities*. 18(1), 108–130.
26. Thornborrow, J. (2010) Questions and institutionality in public participation broadcasting. In *Freed, A. and Ehrlich, S. (eds.) Why do you ask? The function of questions in institutional discourse*. New York, Oxford University Press.
27. Tupala, M. (2019) Applying quantitative appraisal analysis to the study of institutional discourse: the case of EU migration documents. *Functional Linguistics*. 6(2), 1–17.
28. Usman, C. and Ogbuvbu, E. (2021) The impact of the media on the #EndSARS protests in Nigeria. *International Journal of New Economics and Social Sciences*. 2(14) 155–165.
29. Uwazuruike, A. (2020) #EndSARS: the movement against police brutality in Nigeria. *Harvard Human Rights Journal*. United Kingdom, University of Central Lancashire.
30. Vanguard News: Judicial Panel: I'm unaware Army called Lekki shootings 'fake news' on Twitter. November 21st 2020. <http://www.vanguardngr.com> [Accessed 11 December 2020].
31. Wetzstein, I. (2017) The visual discourse of protest movements on Twitter: The case of Hong Kong 2014. *Media and Communication*. 5(4), 26–39.
32. Xia, D. (2019) Analysis of criminal court discourse on Steven Avery case from the perspective of Appraisal theory. Atlantis Press, Advances in Social Science, Education and Humanities Research. Vol. 329

Secondary sources

1. <https://www.nationalcrimeagency.gov.uk/careers/ncaroles/nca-intelligence-officer/nca-intelligence-officer-knowledge-skills-and-experience> [Accessed 4 September, 2020]

Адедајо Дебора Окоро
Универзитет у Ибадану
Факултет умјетности
Одсек за енглески језик

СТРАТЕГИЈЕ АНГАЖМАНА У ОДГОВОРУ ДРУШТВЕНИХ АКТЕРА НА ПРОТЕСТ ПОД НАЗИВОМ #ENDSARS

Резиме

Овај рад замишљен је као начин да се испитају процеси које писци користе да би пренијели значење читаоцима у намери да остваре успјешну комуникацију, имајући у виду чињеницу да је улога језика у комуникацији веома битна. Стога се овдје пропитују стратегије ангажмана у одабраним дневним листовима у Нигерији у погледу одговора друштвених актера на протест под називом #EndSARS.

Као материјал за истраживање користили смо два новинска чланка двију различитих дневних новина, од којих се један тицао истражне комисије Савезне државе Лагос о протесту, а други одговора нигеријске владе на извјештавање кабловске мреже Си-Ен-Ен (CNN), при чему смо се у нашим анализама ослањали на оквир за процјену Џејмса Мартина и Питера Вајта, користећи дескриптивни приступ.

Резултати нашег истраживања откривају да је употреба упитних облика представљала главну стратегију ангажмана. Остале стратегије преношења значења укључивале су пресупозицију, дистанцирање и персонализацију, да поменемо неке од њих. Два друштвена актера, од укупно троје који су анализирани, успјешно су ангажовали читаоце тако што су им обезбиједили јасне информације којима су поткријепили свој став у процесу преношења значења. Искористене су бројне негативне конотације да би се одбациле и презреле установљене контрадикторне тврдње и да би им се ускратила подршка, при чему је јасно видљиво присуство ауторског гласа у наведеним чланцима.

► *Кључне ријечи:* #EndSARS, стратегије ангажмана, упитни облици, протест, друштвени актери.

Preuzeto: 20. 12. 2022.
Korekcije: 15. 11. 2023.
Prihvaćeno: 29. 11. 2023.

Марија М. Митровић¹
Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Катедра за италијанистику

Јелена Д. Пухар
Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Катедра за италијанистику

КРИТИЧКА АНАЛИЗА ДИСКУРСА НОВИНСКИХ ЧЛАНАКА НА ИТАЛИЈАНСКОМ ЈЕЗИКУ О (НЕ) УЧЕШЋУ НОВАКА ЂОКОВИЋА НА АУСТРАЛИЈАН ОПЕНУ

Апстракт: Рад се, у оквиру критичке анализе дискурса, бави новинским текстовима о (не)учешћу Новака Ђоковића на Аустралијан опену 2022. године, објављеним у електронским издањима италијанских дневних листова Corriere della Sera и La Repubblica у јануару 2022. године. Циљ овога рада био је да, следећи Ван Дајка (1988а), истражи шематску организацију текстова из нашег корпуса, као и да се испита која се језичка средства у тим текстовима користе за стварање позитивне и негативне слике о Новаку Ђоковићу. Резултати истраживања показују да се врло мали број анализираних чланака уклапа у Ван Дајков модел организације новинских текстова. Резултати језичке анализе текстова указују на то да се дискурсне стратегије номинације и предикације с једне стране користе за истицање Новаковог спортског успеха, а с друге стране, служе да Новака, који није примио вакцину против ковида 19, прикажу као кривца за неучествовање на Аустралијан опену 2022. године и као особу која се у доба пандемије вируса корона понаша непромишљено и неодговорно.

¹ marija.mitrovic@fil.bg.ac.rs

Кључне речи: *критичка анализа дискурса, Новак Ђоковић, Аустралијан опен, ковид 19, италијанска дневна штампа.*

1. Увод

Новак Ђоковић, освајач двадесет две гренд слем титуле и рекордер по броју недеља проведених на првом месту АТП ранг-листе, те, према мишљењу многих стручњака, најбољи тенисер свих времена, изазива велику пажњу светских и домаћих медија. Посебну пажњу медија привукла је његова одлука да не прими вакцину против ковида 19, што му је онемогућило учествовање на гренд слем турнирима у Аустралији и Америци 2022. године.

Циљ овога рада јесте да следећи теоријско-методолошке поставке критичке анализе дискурса и Ван Дајков модел организације новинских текстова, испитамо структуру новинских чланака посвећених (не)учешћу Новака Ђоковића на Аустралијан опену 2022. године у италијанској дневној штампи и тиме дамо допринос изучавању структуре новинских текстова у данашњем новинарству у Италији. Наш циљ је и да анализом тих текстова истражимо која се језичка средства користе у стварању позитивне и негативне слике Новака Ђоковића у испитаним италијанским дневним новинама, те да се посредством интертекстуалне анализе осврнемо и на социолошки аспект ових текстова.

Корпус истраживања састоји се од 46 чланака повезаних са (не)учешћем Новака Ђоковића на првом гренд слему 2022. године, објављених у јануару 2022. године у електронским издањима италијанских дневних листова *Corriere della Sera* и *La Repubblica*². Електронска издања одабрана су с обзиром на то да су доступнија и читанија последњих деценија (Barbano, 2012:pp.208–209).

Одлазак Новака Ђоковића у Аустралију у јануару 2022. године ради учествовања на првом гренд слем турниру године изазвао је велику пажњу свих светских медија, будући да се, због мера аустралијске владе према којима је улазак у земљу био омогућен само особама које су се вакцинисале против ковида 19 неком од вакцина признатих на Западу, месецима раније спекулисало да ли ће први тенисер света учествовати на Аустралијан опену. Од почетка вакцинације против ковида 19 Новак Ђоковић одбијао је да говори о свом вакциналном статусу, заступајући уједно тезу према којој вакцинација треба да буде ствар личног избора, због чега је јавност била ближа мишљењу да се он није вакцинисао.

² Ови листови одабрани су будући да представљају најчитаније дневне новине у Италији (<https://www.fabiobroccheri.it/quali-sono-i-giornali-online-piu-letti-in-italia/>, 25. 10. 2023; Barbano, 2012:pp.280–281).

Новак Ђоковић је у италијанским медијима и италијанској јавности одувек имао посебан статус³, како због чињенице да врло добро говори италијански језик, што због самих Новакових изјава о томе како му је Италија блиска⁴. Међутим, због одлуке да се не вакцинише против ковида 19 и добијања медицинског изузећа за одлазак у Аустралију медијска слика о њему наједном је постала изразито негативна и нимало наклоњена. Одлазак невакцинисаног Новака Ђоковића у Аустралију догодио се усред спровођења изузетно јаке кампање италијанских власти, а уз директно учешће најзначајнијих медија, за обављање вакцинације против ковида 19. Италијански медији у том су погледу били отворени заступници вакцинисања до те мере да је врло уочљиво одсуство било каквог другачијег става, мишљења или критике о мерама које је спроводила италијанска Влада, а које су у више наврата биле и противуставне⁵.

2. Теоријско-методолошки оквир

Критичка анализа дискурса, анализирајући језик у оквиру друштвеног контекста у који је смештен, испитује везе између језика и друштвених услова, идеологије⁶ и моћи⁷ (Wodak, 1996:p.17–20 у Titscher et al., 2000:p.146). Бави се улогом дискурса у продукцији и репродукцији злоупотребе моћи и доми-

³ На пример, гостовао је у популарној емисији *Che tempo che fa* телевизије РАИ 3 2014. године, а био је и посебан гост на најпопуларнијем музичком догађају у Италији, фестивалу Санремо, 2020. године.

⁴ На позитиван став италијанске јавности према светском тенисеру број 1 свакако је утицала и одлука да у марту 2020. године донира милион евра болници у Бергаму, граду који је у том тренутку био највише погођен вирусом корона. Иако је Новакова жеља била да се о овој донацији не говори у јавности, директор болнице инсистирао је да јавност са овиме буде упозната не само због захвалности према породици Ђоковић већ да би се и остале јавне личности повеле њиховим примером и упутиле финансијску помоћ за борбу против вируса корона (https://www.corriere.it/sport/tennis/22_gennaio_15/artaldi-l-italiano-clan-djokovic-sarebbe-l-autore-dell-errore-formulario-968154fe-7559-11ec-9e58-ba8db45e0e20.shtml, 7. 12. 2022).

⁵ Италијанска Влада прописала је обавезну вакцинацију против ковида 19 за одлазак на посао у областима здравства и просвете, док је у осталим секторима био могућ одлазак на посао уз негативан тест на вирус корона не старији од 48 сати. Такође, тзв. зелена пропусница (потврда о вакцини, прележаном ковиду или негативан тест) била је потребна за улазак у градски и међуградски превоз.

⁶ Идеологија се односи на једносмерно виђење света које је повезано са убеђењем, мишљењем и ставом чланова одређене друштвене групе (Reisigl & Wodak, 2009:p.88).

³ Моћ се постиже способношћу контролисања поступака и мишљења других друштвених група (Van Dijk, 2001).

⁷ Моћ се постиже способношћу контролисања поступака и мишљења других друштвених група (Van Dijk, 2001).

нације одређених чланова заједнице над другим (Van Dijk, 2001:p.96). Будући да је контекст од кључне важности (Wodak, 2000), анализа није ограничена на семантички план текста, већ подразумева имплицитни садржај и смисао који се одређују у везама између текста и контекста (Antelmi, 2006:p.23). У стручној литератури издвајају се три најзаступљенија методолошка приступа критичкој анализи дискурса. То су Ферклафов социокултурни приступ, Ван Дајков социокогнитивни приступ и дискурсно-историјски приступ Рут Водак. Ферклаф (1995, 2001) сматра да се анализа заснива на тексту, дискурсној и друштвеној пракси. Ван Дајков социокогнитивни модел фокусира се на когнитивну везу између дискурса и друштва. Ван Дајк (2003) наводи да је критичка анализа усредсређена на истраживање злоупотребе моћи, доминације и неједнакости у дискурсима у друштвеном и политичком контексту. Дискурсно-историјски приступ анализира дискурс у контексту одређених историјских дешавања и укључује идентификовање теме дискурса, истраживање дискурских стратегија и испитивање језичког значења (Wodak, 2015:p.12).

Према Ван Дајку (1988а) новински текстови могу се анализирати на плану микроструктуре и макроструктуре. Макроструктура текста огледа се у организационој структури текста, односно према Ван Дајку (1988а:p.14; 1988b:p.51) шематској суперструктури (Lakić, 2009:p.95). Према моделу Ван Дајка (1988а:pp.92–93), који ћемо следити у оквиру анализе⁸, новински текстови састоје се од следећих десет делова: наслов, лид, главни догађај, позадина догађаја, историја, контекст, последице, вербалне реакције, евалуација, очекивања⁹.

С друге стране, анализа микроструктуре односи се на језичку анализу новинских текстова са фонолошког, морфолошког, синтаксичког, семантичког и лексичког аспекта, а подразумева и анализу кохезије и кохерентности текста (Lakić, 2009:p.93). Будући да су у случају наше анализе текстова о Новаку Ђоковићу најзначајнији лексички и семантички аспект, а сматрамо да је приликом анализе језичких средстава која служе за стварање позитивне и негативне слике Новака Ђоковића важно узети у обзир историјски контекст, тј. период пандемије ковида 19, у овоме раду усредсредимо се управо на ова два аспекта, користећи дискурсно-историјски приступ, те дискурсне стратегије номинације и предикације. Номинација представља дискурсну

⁸ Циљ нам је био да, у недостатку теоријских оквира и смерница за проучавање само електронских писаних медија, испитамо да ли се и у којој мери ова Ван Дајкова структура односи и на данашње текстове електронских издања.

⁹ Детаљнији опис ових целина биће дат у централној анализи уз одговарајуће примере.

стратегију којом се представљају особе, предмети, догађаји и места. Може се реализовати посредством антропонима, деиксе, синегдохе (Wodak & Meyer, 2009). Дискурсна стратегија предикације користи се да би се радња или особине актера оциениле као позитивне или негативне (Reisigl & Wodak, 2009:pp.122–123) Реализује се предикатима, придевима, предлошким синтагмама, зависним реченицама, метафором, метонимијом, алузијом (Reisigl & Wodak, 2001:p.54).

2. Анализа корпуса

2.1. Анализа шематске организације новинских чланака

Будући да због просторне ограничености рада анализу макроструктуре није могуће спровести на свих 46 текстова, а сматрамо да ову врсту анализе и није неопходно обрадити на већем броју текстова с обзиром на чињеницу да је шематска организација чланака који покривају исту тему у великој мери слична, издвојили смо девет текстова из нашег свеукупног корпуса тако да хронолошки покрију цео догађај, од 4. до 16. јануара: полазак за Аустралију, задржавање на граници, одвођење и боравак у имиграционом хотелу, прво суђење и поништавање одлуке о укидању визе, друго суђење и протеривање из Аустралије.

Држећи се гореописане Ван Дајкове шеме, можемо закључити да су шематски најразноврснији текстови који описују почетак и крај овог догађаја, тј. од 4, односно 16. јануара 2022. године. Како би резултати анализе били прегледнији, приказали смо их у Табели 1¹⁰, која ће показати присуство, учесталост и одсуство целина које је описао Ван Дајк.

¹⁰ У Табели 1 скраћеница К односи се на дневни лист *Corriere della Sera*, скраћеница Р на дневни лист *La Repubblica*, а бројеви се односе на датуме када су текстови објављени.

	4. I. К ¹¹	4. I. Р ¹²	5. I. К ¹³	5. I. Р ¹⁴	10. I. К ¹⁵	14. I. Р ¹⁶	15. I. К ¹⁷	16. I. К ¹⁸	16. I. Р ¹⁹
Наслов	X	X	X	X	X	X	X	X	X
Лид	X	X	X	X	X	X	X	X	X
Главни догађај	X	X	X	X	X	X	X	X	X
Позадина догађаја	X	X	X				X	X	
Историја	X	X							
Контекст	X					X			X
Последице	X	X						X	
Вербалне реакције		X	X	X	X	X		X	X
Евалуација	X								
Очекивања									

Табела 1. Преглед шематске организације анализираних текстова

Као што се може уочити у Табели 1, неизоставни делови свих текстова, што је разумљиво будући да су у питању технички делови новинских чланака,

¹¹ https://www.corriere.it/sport/tennis/22_gennaio_04/djokovic-all-australian-open-senza-vaccino-sconfitta-piu-brutta-perche-eccezioni-oggi-sono-intollerabili-fff8fa2e-6d69-11ec-9f93-9a4ee3459cee.shtml, 29.10.2023.

¹² https://www.repubblica.it/sport/tennis/2022/01/04/news/djokovic_participa_australian_open_332614677/, 29. 10. 2023.

¹³ https://www.corriere.it/sport/22_gennaio_05/djokovic-bloccato-aereo-australia-visto-2acd5b04-6e2e-11ec-b03a-4a0e157e4787.shtml, 29. 10. 2023.

¹⁴ https://www.repubblica.it/sport/tennis/2022/01/05/news/djokovic_reazioni_deve_spiegare_esenzione_vaccino_covid-332715065/, 29. 10. 2023.

¹⁵ https://www.corriere.it/sport/tennis/22_gennaio_10/tweet-djokovic-australia-nonostante-tutto-voglio-restare-qui-giocare-torneo-d0da92b6-7219-11ec-b185-e6e7d7d180a3.shtml, 29. 10. 2023.

¹⁶ https://www.repubblica.it/sport/tennis/2022/01/14/news/djokovic_annullato_visto_tennis_australian-333777327/, 29. 10. 2023.

¹⁷ https://www.corriere.it/sport/22_gennaio_15/djokovic-nuovo-stato-fermo-ora-parola-passa-corte-federale-e3383644-7597-11ec-9e58-ba8db45e0e20.shtml, 29. 10. 2023.

¹⁸ https://www.corriere.it/sport/22_gennaio_16/djokovic-espulso-australia-850467ae-7692-11ec-a0d8-6b985098cc00.shtml, 29. 10. 2023.

¹⁹ https://www.repubblica.it/sport/tennis/2022/01/16/news/novak_djokovic_australian_open_tennis_corte-334028381/, 29. 10. 2023.

јесу *наслов* и *лид*. *Наслов* и *лид* ових текстова нераскидиво су повезани и представљају семантичку макроструктуру чланка.

Структура *лида* у свим текстовима врло је једноставна и представља или продужетак наслова или додатно појашњење наслова²⁰, осим у случају првог текста дневних новина *Corriere della Sera* од 4. јануара у коме је по први пут обрађена вест о Ђоковићевом одласку у Аустралију. *Лид* је директан наставак *наслова* и заједно са насловом покрива више тема:

(1) 'Djokovic all'Australian Open senza vaccino: la sconfitta più brutta, perché le eccezioni oggi sono intollerabili.'

'Ђоковић на Аустралијан опену без вакцине: најружнији пораз јер се изузеци данас не могу толерисати.'

(2) 'È difficile levarsi dalla testa la sensazione che si tratti di un sotterfugio, per non privare il torneo della sua attrazione principale. Così Nole ha perso l'occasione di conquistare tutta la credibilità e l'affetto che cerca.'

'Тешко је избацити из главе утисак да се ради о трику, да турнир не би био лишен своје главне атракције. Тако је Ноле пропустио прилику да стекне сав кредибилитет и љубав коју тражи.'

Наслов и *лид* овог чланка одмах уводе све теме које ће бити обрађене у тексту: Новаков одлазак у Аустралију без вакцине, неопходност да сви буду вакцинисани и да не постоје изузеци у том смислу, оптужба на рачун Аустралијан опена о изузећу Новака Ђоковића из комерцијалних разлога, стара тема о Новаковој тежњи да стекне наклоност и љубав публике. Оваква тематска разноликост *наслова* и *лида* није неуобичајена у данашњем новинском језику и може се објаснити мањком времена и потребом данашњих читалаца да већ из *наслова* и *лида* сазнају суштину неког догађаја. Дневни лист *La Repubblica* ову прву вест преноси концентришући се ипак на Новаково невакцинисање, оптужујући га да је 'увек намигивао антиваксерима':

(3) 'Australian Open, Djokovic ci sarà: concessa l'esonazione medica per il vaccino anti Covid Il serbo, numero uno del tennis mondiale, ha sempre strizzato l'occhio al mondo No Vax. Ora potrà volare a Melbourne e giocare senza rivelare pubblicamente se abbia ricevuto o meno una o più dosi.'

'Аустралија опен, Ђоковић ће бити ту: одобрено медицинско изузеће од вакцине против ковида Србин, број један у светском тенису, увек је нами-

²⁰ Ово се подудара са дефиницијом *лида* у литератури (Lakić, 2009:p.103).

гивао антиваксерском свету. Сада ће моћи да одлети у Мелбурн и да игра, а да не открије јавно да ли је примио или није једну дозу или више њих.’

У случају свих осталих текстова *наслов* и *лид* обухватају мањи број тема и углавном преносе само тему главног догађаја, а неретко и вербалне реакције.

Целина која је такође неизоставан део свих текстова јесте *главни догађај*. У седам од девет текстова које смо анализирали за потребе овог поглавља *главни догађај* укључује и вербалне реакције, које се врло често заправо односе на објаве главних актера догађаја на друштвеним мрежама, као што је случај у тексту 4. 1. Р., где се под *главним догађајем* подразумева Новаков одлазак у Аустралију без вакцине, а сама вест заснива се на вербалној реакцији главног актера коју чини његова објава на друштвеним мрежама пренета у целини. Исти је случај и у тексту 10. 1. К., где се такође цео *главни догађај* заснива на вербалној реакцији коју представља Новакова објава на друштвеним мрежама након првог суђења и пуштања из имиграционог притвора. У осталим текстовима код којих се подударају *главни догађај* и вербалне реакције, пренете су изјаве Новакове породице или аустралијског премијера односно министара.

Позадину догађаја, као целину која претходи *главном догађају* (Lakić, 2009:р.97), а ипак се не сматра *историјом* која подразумева временски удаљене догађаје (ибид.), издвојили смо у половини анализираних текстова. *Позадина догађаја* није подударна у свим испитаним текстовима јер се јављају разлике у *главном догађају* ових текстова. Прва три текста имају исту *позадину догађаја* и она се може односити на две чињенице: улазак у Аустралију је могућ само за вакцинисане и Новак је добио изузеће од стране независне комисије која је одлуку донела на основу анонимног захтева. У текстовима 15. 1. К. и 16. 1. К. *позадину догађаја* представља оно што је у текстовима написаним десет дана раније био *главни догађај*. Оваква промена у шематској структури дугује се брзини развоја овог догађаја, али, пре свега, томе што је и сам новинарски посао, развојем нових технологија, постао прилично убрзан. Информације се преносе у реалном времену, тако да врло често у року од само неколико сати нека вест постаје застарела, те од *главног догађаја* прелази у *позадину догађаја*.

Следећу целину једног новинског чланка коју Ван Дајк (1988b) назива *историјом* и под њом подразумева догађаје временски удаљене од самог главног догађаја (ибид.) издвојили смо у два текста. У овим текстовима *историја* се може јасно издвојити и подразумева подсећање на Новакове раније изјаве о вакцинацији против ковида 19, као и подсећање на организовање Адрија тура у јуну 2020. године. Такође, у тексту 4. 1. К, *историја* се може односити и на далеко шири контекст, будући да аутор текста, иако то нема никакве ло-

гичке везе са *главним догађајем*, подсећа читаоце на Ђоковићево ривалство са Федерером и Надалом, на Новаково појављивање на тениској сцени (при чему га аутор карактерише као ‘terzo incomodo’²¹), као и на Новакове ставове о исхрани и на његов однос са природом.

Под *контекстом* се подразумевају информације које ‘одражавају стварну ситуацију’ (Lakić, 2009:p.97). Ван Дајк (1998b) наводи и да је *контекст* ‘другачији од позадине догађаја који је више историјске природе’ и, држећи се ове дефиниције, издвојили смо га у три текста. *Контекст* у оквиру кога се одиграо овај главни догађај односи се на неколико чињеница на које се позивају аутори ових текстова: Аустралија је имала најдужи локдаун на свету, милиони *нормалних* људи вакцинишу се свакодневно, остали тенисери су се вакцинисали.

Целину названу *последнице* успели смо да издвојимо у три текста. *Последнице* врло јасно представљају будуће догађаје чији ће узрок настанка бити *главни догађај* текста. Међутим, у прва два текста *последнице* је врло тешко раздвојити од *евалуације*, односно *субјективне процене* аутора текстова, будући да се у оба случаја аутори питају како ће Новак поднети притисак јавности који ће неминовно уследити због оваквог његовог уласка у Аустралију. То би свакако представљало последицу самог *главног догађаја*, али је уједно и *субјективна процена* аутора да ће настати такав притисак. У трећем тексту, *последница* је врло конкретна и односи се на промене у распореду играња на Аустралијан опену.

Вербалне реакције једина су целина, поред *наслова* и *лида*, коју можемо уочити врло једноставно. *Вербалне реакције* издвајамо у осам од девет текстова. Оне представљају изјаве главних или споредних актера. Будући да је природа догађаја била таква и да Ђоковић није имао прилике да даје званичне изјаве (налазио се у имиграционом притвору), његове реакције само су објаве на друштвеним мрежама, што данас постаје и врло чест начин преношења нечије изјаве, а неретко нечија објава на друштвеној мрежи представља и сам *главни догађај*. У конкретном случају, *вербалне реакције* биле су и пренете изјаве чланова породице Ђоковић, затим аустралијских, али и српских званичника, те изјаве других тенисера и осталих спортиста.

Евалуација, односно став аутора текста, јесте категорија коју смо издвојили само у првом тексту. Као што је речено, *евалуација* се донекле подудара са последицама главног догађаја будући да аутор, субјективном проценом

²¹ Овом синтагмом може се означити ‘особа која је сувишна (у неком друштву)’, али најбољи превод у овом контексту била би односна реченица ‘кога нико није звао’ са управном речју *трећи*, тј. ‘трећи кога нико није звао’, како је Слободан Владушић окарактерисао Н. Ђоковића пишући управо о његовом успону у свету тениса (<https://standard.rs/2021/06/18/s-vladusic-kako-je-djokovic-pokvario-zurku-globalnog-kapitala/>, 6. 12. 2022).

ситуације, инсинуира да ће постојати велики притисак на Новака због уласка у Аустралију без вакцине.

Категорију *очекивања*, односно 'могуће политичке и друге последице или ситуације, као и могућност предвиђања будућих догађаја' (Lakić, 2009:p.97) нисмо издвојили ни у једном од анализираних текстова, мада би могући притисак на Ђоковића од стране јавности могао да се подведе и под ову категорију.

Анализа макроструктуре ових текстова показује да је Ван Дајкову структуру новинских чланака тешко применити на данашње новинске текстове, те се тиме потврђује Золтаново тумачење ове структуре (2001:p.11), према коме је *позадину догађаја, историју и контекст* тешко раздвојити, због чега он предлаже јединствену категорију под називом *позадина догађаја*. Иако смо покушали да направимо разлику међу овим категоријама и сматрамо да смо у неким текстовима то и успели, закључујемо да су разлике минималне и да могу представљати субјективно тумачење поготово када је у питању разликовање *историје и контекста*. Стога би најсврсисходније било издвојити категорију *позадина догађаја*, која би се у нашем случају односила на Новаков став о вакцинацији против ковида 19, могућност уласка у Аустралију само за вакцинисане, као и чињеницу да је у Аустралији био најдужи локдаун и да је до сада више милиона људи (међу којима су и остали тенисери) примило ову вакцину. С друге стране, Золтан (2001) сматра да *евалуација и очекивања* треба да буду једна категорија под називом *очекивања*. Наша анализа, међутим, показује да би у ту јединствену категорију, поред ове две, требало уврстити и категорију под називом *последнице*.

2. Језичка анализа корпуса

2.1. Номинација

У овом потпоглављу испитаћемо на који начин се у анализираним новинским чланцима именује Новак Ђоковић, централна личност чланака, као и догађаји повезани са Новаковим (не)учешћем на Аустралијан опену 2022. године.

Начин на који су особе именоване у дискурсу вести може значајно утицати на то како их читаоци виде (Richardson, 2007:p.49). Анализа целог корпуса од 46 чланака је, као што се може видети из Табеле 2²² у којој су приказани начини номинације у нашем корпусу, показала да су, приликом номинације Нова-

²² Бројеви који се налазе у заградама у Табели 2 означавају колико се пута издвојени начини номинације јављају у испитаним текстовима.

ка Ђоковића, најзаступљенији идентификатори следећи антропоними: име (*Novak*), презиме (*Djokovic*), име и презиме (*Novak Djokovic*). Наиме, јављају се 229 пута и служе да се актер стави у центар пажње. Поред наведених антропонима у корпусу налазимо и Новакове надимке *Nole* и *Djoker*²³. Употребом надимака новинари приближавају читаоцима личности о којима пишу и код читалаца изазивају радозналост (Antelmi, 2006:pp.35, 36). Номинација се врши и помоћу речи које упућују на професију (*tennista* ‘тенисе’) и на спортске успехе (*il numero uno del mondo* ‘број један у свету’). Будући да се текстови баве Новаковим учешћем на гренд слем турнирима, потпуно је очекивано и помињање броја Новакових победа на Аустралијан опену (нпр. *vincitore nove volte dello Slam australiano* ‘деветоструки шампион Аустралијан опена’). У корпусу уочавамо синтагме позитивне квалификације, попут синтагми *uno dei più grandi sportivi della storia* ‘један од највећих спортиста у историји’, *il più grande tennista di tutti i tempi* ‘највећи тенисер свих времена’ и *re del tennis* ‘краљ тениса’ којима се истиче Новаков професионализам и велики спортски успех. У испитаним текстовима Ђоковић се идентификује и посредством етнонима. Етноними се употребљавају самостално (*serbo* ‘Србин’) или у склопу сложених идентификатора (нпр. *tennista serbo numero uno del mondo* ‘српски тенисер број један на свету’).

Уочава се и номинација на основу Новаковог става према вакцинацији против ковида 19, али пре него што се пређе на примере из корпуса који то показују, ваља напоменути да се у текстовима о Ђоковићевом доласку на Аустралијан опен 2022. године, примање вакцине против ковида 19 карактерише као једино исправно поступање у периоду пандемије ковида 19. Ради илустрације, навешћемо следећи пример:

(4) ‘Così come lo fanno ogni giorno milioni di persone “normali” che si fanno iniettare la loro dose per mettere al sicuro se stessi e gli altri, per tornare a una vita il più normale possibile. (*Corriere della Sera*, 4. 1. 2022)’

‘Тако као што сваког дана чине милиони ‘нормалних’ особа које примају своју дозу да би заштитили сами себе и друге, да би се вратили што нормалнијем животу.’

Пример (4) указује на то како се треба понашати у доба пандемије ковида 19 ради заштите од инфекције вирусом и ради повратка уобичајеном начину

²³ *Djoker* је надимак Новака Ђоковића који се често јавља у новинским чланцима и објавама на интернету, а који се може довести у везу и са називом Ђоковићевог званичног профила на друштвеној мрежи Инстаграм (*djokernole*).

животу. Треба се вакцинисати, као што то чине *milioni di persone normali* ‘милиони нормалних особа’. Употребом речи *milioni* у множини исказује се идеја о ономе што је исправно за огроман број људи, из чега следи да би одбијање вакцине било окарактерисано као неуобичајено и неисправно понашање.

У нашем корпусу Новак Ђоковић се, на основу става о вакцинацији против вируса корона, представља синтагмом *l'uomo senza vaccino* ‘човек без вакцине’, као и префиксалом *no vax* ‘антиваксер’, којима се сврстава у противнике вакцинације. Префиксал *no vax* ‘антиваксер’, састављен од прилога *no* и англицизма *vax*, скраћенице енглеских именица *vaccine* или *vaccination*, употребљен је приликом номинације са именичком вредношћу (*il no vax* ‘антиваксер’) или са придевском вредношћу, када је у саставу сложених идентификатора (нпр. *tennista no vax* ‘тенисер антиваксер’). За представљање Новаковог противљења вакцинацији користи се и успешна игра речи *Novax Djokovid*.

Позитивна идентификација (12)	Неутрална идентификација (455)	Негативна идентификација (15)
il più forte tennista di sempre (1)	Novak (26)	il no vax (3)
најјачи тенисер свих времена	Ђокковић (145)	антиваксер
il più grande tennista di tutti i tempi (1)	Novak Ђокковић (58)	tennista no vax (4)
највећи тенисер свих времена	Nole (39)	тенисер антиваксер
re del tennis (3)	Djoker (18)	Novax Djokovid (1)
краљ тениса	tennista (14)	tennista n.1 al mondo
uno dei più grandi sportivi della storia (1)	тенисер	no vax (3)
један од највећих спортиста у историји	serbo (48)	тенисер светски бр.
re Nole (4)	Србин	један антиваксер
краљ Ноле	tennista serbo (22)	il no vax più famoso del mondo (2)
la star del tennis (1)	српски тенисер	најпознатији
тениска звезда	numero uno del tennis	антиваксер на свету
la stella serba del tennis (1)	mondiale (5)	asso serbo no vax (1)
српска тениска звезда	број један светског тениса	српски ас антиваксер
	il numero uno del mondo (16)	l'uomo senza vaccino (1)
	светски број један	човек без вакцине
	il n. 1 del mondo (7)	
	светски бр. један	
	attuale numero uno del mondo (1)	

	<p>актуелни светски број један il numero uno (4) број један numero uno АТР (1) број један на АТП листи tennista serbo numero uno del mondo (2) српски тенисер светски број један campione (15) шампион campione serbo (12) српски шампион il campione di nove Australian Open (1) деветоструки шампион Аустралијан опена nove volte campione del primo Slam dell'anno (3) деветоструки шампион првог гренд слема у години vincitore nove volte dello slam australiano (1) деветоструки победник аустралијског гренд слема fuoriclasse del tennis (8) тениски шампион fuoriclasse serbo (6) српски шампион il numero uno della</p>	
--	---	--

	classifica mondiale ATP (1) број један на светској АТП листи campione dei 20 titoli Slam (1) освајач 20 гренд слем титула campione di 20 Slam (1) освајач 20 гренд слемова	
--	--	--

Табела 2. Начини номинације Новака Ђоковића

Из анализе чланака који су претходили Ђоковићевом доласку у Аустралију запажа се негативан став према додели медицинског изузећа захваљујући којем би Новак могао да учествује на Аустралијан опену. То је нпр. уочљиво из наслова *Djokovic all’Australian Open senza vaccino: la sconfitta più brutta, perché le eccezioni oggi sono intollerabili* ‘Ђоковић на Аустралијан опену: најружнији пораз јер се изузеци данас не могу толерисати’, *Corriere della Sera*, 4. 1. 2022). Додељивање медицинског изузећа именује се именицом *sconfitta* ‘пораз’, чиме се исказује да је добијањем изузећа поражен модел понашања који треба следити током пандемије вируса корона, тј. вакцинација. Негативна конотација речи *sconfitta* ‘пораз’ наглашава се употребом релативног суперлатива *la più brutta* ‘најружнији’.

Ситуација која се односила на неизвесност доделе медицинског изузећа именује се лузитанизмом *telenovela* ‘теленовела’ која може означавати дугачку причу са компликованим преокретима и мелодраматичним ситуацијама (*Treccani vocabolario*)²⁴:

(5) ‘E così la telenovela-Djokovic è finita nel peggiore dei modi possibili.’ (*Corriere*, 4. 1. 2022)

‘И тако се теленовела Ђоковић завршила на најгори могући начин.’

На основу анализе примера из нашег корпуса закључујемо да су, приликом номинације Новака Ђоковића, најзаступљенији неутрални идентификатори. Наиме, чине 94.20% укупног броја забележених идентификатора и састоје се од антропонима, етнонима, као и од речи које упућује на професију и на Новаков

²⁴<https://www.treccani.it/vocabolario/telenovela/>, 10. 12. 2022.

спортски успех (освајање гренд слем титула и прво место на АТП ранг-листи). Сви негативни идентификатори, заступљени у 3.10% прикупљених идентификатора, садрже речи повезане са вакцинацијом против ковида 19. Служе да се Ђоковић представи као противник вакцинације против вируса корона, а такав његов став није у складу са оним што се сматра исправним током пандемије ковида 19. Најмање фреквентни јесу позитивни идентификатори (2.70%), који се користе и да би Новака представили не само као најбољег тенисера свих времена већ и као једног од најбољих спортиста у историји спорта.

2.2. Предикација

Дискурсна стратегија предикације у анализираним новинским чланцима употребљава се за приказивање Новака као противника вакцинације против ковида 19, као у примерима (6) и (7) са синтагмама *contrario al vaccino* ‘противник вакцине’ (6) и *contrario alla vaccinazione* ‘противник вакцинације’ (7). Употребом прилога *sempre* у (7) инсистира се на Ђоковићевој истрајности и истиче се да није мењао мишљење, али се такво Новаково убеђење оцењује као негативно, на шта указује придев *sballate* ‘непромишљене’ (8). У (8) зависне реченице *di non capire che il mondo non è più come prima* ‘да не схвата да свет више није као раније’ служе да се Новак прикаже као неразумна особа која не схвата да се ситуација у свету променила.

(6) ‘A maggio 2020 disse di essere contrario al vaccino.’ (*La Repubblica*, 4. 1. 2022)

‘У мају 2020. рекао је да је противник вакцине.’

(7) ‘Djokovic si è sempre dichiarato contrario alla vaccinazione.’ (*Corriere della Sera*, 4. 1. 2022)

‘Ђоковић се увек изјашњавао као противник вакцинације.’

(8) ‘E il campione serbo, rimanendo fedele alle sue convinzioni sballate, ha dato l’ennesima prova di non capire che il mondo non è più come prima.’ (*Corriere della Sera*, 4. 1. 2022)

‘А српски шампион је, остајући веран својим непромишљеним убеђењима, дао ко зна који по реду доказ да не схвата да свет више није као раније.’

У анализираним текстовима дневних листова *Corriere della Sera* и *La Repubblica* читаоци се, честим истицањем да Новак није вакцинисан и понављањем речи *vaccino* ‘вакцина’, *vaccinazione* ‘вакцинација’ и *vaccinato* ‘вакцинисан’ подсећају на узрок Новаковог неучествовања на Аустралијан опену.

Да Новак није примио вакцину, исказује се следећим језичким средствима: искључујућим реченицама (нпр. *senza aver ricevuto il vaccino contro il coronavirus* 'а да није примио вакцину против вируса корона', *La Repubblica*, 7. 1. 2022), допусним реченицама (нпр. *nonostante non sia vaccinato contro il virus* 'иако није вакцинисан против вируса', *Corriere della Sera*, 6. 1. 2022) и предлошким синтагмама (као у примерима *senza vaccino* 'без вакцине', *La Repubblica*, 6. 1. 2022. и *senza vaccinazione* 'без вакцинације', *Corriere della Sera*, 6. 1. 2022).

Новаку се приписује одговорност за ситуацију у којој се нашао у Аустралији (као у примеру (9)), а употребом прилога *semplicemente* 'једноставно' наглашава се да је узрок насталих проблема вакцинисањем лако могао бити спречен.

(9) 'Avrebbe potuto evitare tutto quel che gli è successo semplicemente presentando un certificato di vaccinazione.' (*Corriere della Sera*, 16. 1. 2022)

'Могоа је да избегне све што му се десило једноставно достављајући потврду о вакцинацији.'

Према дискурсно-историјском приступу критичкој анализи дискурса догађаји се смештају у историјски контекст, па је важно напоменути да се у оквиру текстова посвећених Ђоковићу извештавало и о епидемиолошкој ситуацији у Аустралији (10). У текстовима се помиње да је у Мелбурну био на снази најдужи локдаун на свету, а извештавање о неповољној епидемиолошкој ситуацији у којој се налазила Аустралија код читалаца може изазвати оправдање за поступке аустралијских власти према невакцинисаном тенисеру.

(10) 'In un Paese, l'Australia, che nonostante le misure stringenti viaggia sui 50mila nuovi positivi al giorno e in una città, Melbourne, che ha vissuto il lockdown più lungo al mondo (262 giorni).' (*La Repubblica*, 5. 1. 2022)

'У једној држави, Аустралији, која упркос строгим мерама иде ка педесет хиљада новозаражених дневно и у једном граду, Мелбурну, који је преживео најдужи локдаун на свету (262 дана).'

Дискурсна стратегија предикације користи се и да би се Новак приказао као неодговорна особа која, поред вакцинације, не поштује ни друге мере за сузбијање ширења вируса корона. Неодговорност му се нпр. приписује приликом организације Адрија тура 2020. године. Био је то добротворни регионални турнир, али се његов хуманитарни карактер не помиње ни у једном анализираном тексту, већ писање о Адрија туру служи искључиво за стварање негативне медијске слике о Новаку Ђоковићу. Користећи глаголе у активном облику *organizzò* 'организовао је' у примеру (11) и *aveva organizzato* 'био је

организовао' у (12)) аутори текстова приказују Новака као вршиоца радње, тј. као организатора турнира на којем се епидемиолошке мере нису поштовале. Веродостојност тврдњи у наведеним примерима постиже се навођењем месеца и године.

(11) 'A giugno 2020 organizzò l'Adria Tour senza restrizioni: ne uscirono positivi Dimitrov, Coric, Troicki e lo stesso Nole con famiglia.' (*La Repubblica*, 4. 1. 2022)

'У јуну 2020. организовао је Адрија тур без ограничења: заразили су се Димитров, Ђорић, Троицки и сâм Ноле са породицом.'

(12) '[...] nel giugno 2020, quando aveva organizzato uno scellerato torneo itinerante che aveva acceso un focolaio nei Balcani.' (*Corriere della Sera*, 6. 1. 2022)

'[...] у јуну 2020, када је организовао сраман путујући турнир који је изазвао жариште на Балкану.'

У примеру (11) извештава се да се на турниру ковидом нису заразили само тенисери, већ и чланови Новакове породице, што указује на то да организацијом овог турнира Ђоковић није угрозио само себе и непосредне учеснике турнира, већ и чланове своје породице. Негативна квалификација турнира организованог у доба пандемије постиже се употребом придева негативне конотације *scellerato* 'сраман' у (12).

Новак се приказује као неодговорна особа године и приликом сликања са младим тенисерима на додели награда Тениског савеза Београда у децембру 2021. године. Искључна реченица *senza che Nole e i ragazzi stessi indossassero la mascherina* 'а да ни Ноле ни сами младићи и девојке нису носили маску' (*Corriere della Sera*, 8. 1. 2022) користи се како би се исказала Новакова немарност у доба пандемије ковида 19 и непоштовање епидемиолошких мера. Извештавање о непоштовању ношења заштитне маске претпоставља обавештеност читалаца о мерама које су биле на снази током пандемије вируса корона и даје се порука да такво понашање представља опасност по околину, не само због могућности преношења ковида већ и због тога што можда младићи и девојке, угледајући се на Новака, нису носили заштитне маске.

Негативну оцену Новаковог понашања уочавамо и у примеру (13). Наведени пример односи се на интервју који је Новак дао новинару француског дневног листа *Л'Екип*, 'иако је знао да је позитиван на вирус корона'. Овим се показује да Ђоковић не следи очекивано понашање особе заражене ковидом,

а то је остајање код куће и избегавање контаката са другим особама. Тиме се Новак представља као особа која не размишља о последицама својих одлука.

(13) 'Ma c'è un successivo appuntamento cui Djokovic si presenta pur sapendo di essere positivo.' (*La Repubblica*, 12. 1. 2022)

'Али постоји и наредни састанак на којем се Ђоковић појављује иако зна да је позитиван.'

У анализирањем текстовима износи се сумња у тачност тврдње да је Новак у децембру 2021. године био заражен вирусом корона и приписује му се још једна негативна особина – неискреност. То се постиже придевима *presunto* 'наводна' (*presunta positività registrata durante un test del 16 dicembre* 'наводна позитивност забележена током тестирања 16. децембра' *Corriere della Sera*, 8. 1. 2022), *falso* 'лажан' у примеру *spuntano le false dichiarazioni di viaggio* 'појављују се лажне изјаве о путовању' (*La Repubblica*, 13. 1. 2022), глаголом *mentire* 'лагати' (као у (14)) и употребом прошлог кондиционала са модалном вредношћу (15), који се у италијанској литератури назива *condizionale di dissociazione* (Aprile, 2021:p.117, Serianni et al. 2007:p.187) или *giornalistico* (Squatrini, 2015:p.116). Аутори новинских текстова овакав кондиционал користе ради избегавања одговорности за истинитост информације пре него што дата информација буде потврђена (ибид.).

(14) 'Nole ha dichiarato di non essersi mosso dalla Serbia nei 14 giorni precedenti il viaggio in Australia, mentendo.' (*Corriere della Sera*, 11. 1. 2022)

'Ноле је, слагавши, изјавио да се није макао из Србије током 14 дана који су претходили путовању у Аустралију.'

(15) 'Il numero uno del mondo avrebbe contratto il virus lo scorso 16 dicembre.' (*La Repubblica*, 8. 1. 2022)

'Светски број један наводно се заразио 16. децембра.'

Дискурсна стратегија предикације користи се и за приказивање Ђоковића као изузетног тенисера, најбољег у историји тениса. То се нпр. постиже релативним суперлативом *forte* 'јак' у функцији именског дела предиката, као у (16). Његова изванредност на терену приказује се такође и синтагмом *una specie di Dio della guerra traslato su un campo da tennis* 'врста бога рата пренетог на тениски терен', као у примеру (17).

(16) 'Novak Djokovic è il più forte tennista di sempre.' (*Corriere della Sera*, 4. 1. 2022)

‘Новак Ђоковић је најјачи тенисер свих времена.’

(17) ‘[...] anche se è difficile pensare a grandi problemi di salute per l’attuale numero 1 del mondo, una specie di Dio della guerra traslato su un campo da tennis.’ (*Corriere della Sera*, 4. 1. 2022).

‘[...] иако је тешко помислити на велике здравствене проблеме код актуелног светског броја један, врсте бога рата пренетог на тениски терен.’

У новинским чланцима о Новаковој игри инсистира се на његовој јакој менталној снази. Наглашава се да важне поене игра *con lucidità chirurgica* ‘са хируршком прецизношћу’.

3. Интертекстуална анализа

Смаграмо да је неопходно да текстове прокоментаришемо и посредством Ферклафове интертекстуалне анализе (1996:pp.314–315)²⁵ која се, узимајући у обзир резултате језичких истраживања, окреће социолошком аспекту и пружа одговоре и објашњења о истинском циљу оваквих текстова и последицама које би могле уследити.

Будући да настају у врло конкретном, може се рећи, историјском моменту,²⁶ у коме једна вакцина није била само средство заштите од болести, већ једино мерило нечије исправности и моралности, ови текстови не представљају само неутрално преношење вести о једном догађају, већ постају средство заговарања новог начина живота односно *нове нормалности* у којој ‘сви нормални људи треба да буду вакцинисани’ (*Corriere della Sera*, 4. 1. 2022). Врло је индикативан тај *отворени рат* који су италијански електронски медији повели против Новака Ђоковића, а чији је примарни циљ свакако било сузбијање могуће *побуне* људи који би се повели за Ђоковићевим примером и одбили вакцину, што је отворено и изречено у тексту од 9. јануара, у коме аутор тврди да ‘они који представљају узор милионима особа треба да, радо или нерадо, примају вакцине’²⁷ стављајући тако отворено Новака Ђоковића у положај некога на кога се не треба угледати. Текстови најпрестижнијих италијанских дневних новина кретали су се од критике првог тенисера света због његове ‘надмености

²⁵ Интертекстуална анализа је интерпретативна за разлику од текстуалне која је дескриптивна (Lakić, 2009:p. 99).

²⁶ И сâм лист *Corriere della Sera* у тексту објављеном 4. 1. 2022, оптужује светског тенисера број један да ‘не схвата да свет није више као раније’.

²⁷ https://www.corriere.it/sport/tennis/22_gennaio_09/djokovic-pasticcio-australia-conferma-lui-piu-forte-federer-nadal-sono-piu-grandi-00a11162-70be-11ec-bed9-868e21cce827.shtml. 20. 12. 2022.

и жеље да буде изван закона²⁸, све до отвореног вређања и ниподаштавања који су свакако кулминирали у ставу према коме он ‘ако учини још само један погрешан корак, може да умре на ђубришту’²⁹. С друге стране, постоје случајеви изокретања самих вести управо ради уништавања угледа Новака Ђоковића и креирања општег неповерења у све што је повезано са његовим одласком у Аустралију, а што би евентуално могло бити узето у корист његове одбране. У том смислу истиче се текст дневног листа *Corriere della Sera* од 10. јануара у коме се преноси вест о томе да је изузеће за улазак у Аустралију добијено на основу прележаног ковида у коме аутор истиче да је сертификат који је Ђоковић приложио написан на српском језику, желећи на тај начин да нагласи да такав сертификат не може бити валидан. Међутим, врло је лако проверити и доказати да су сви сертификати о прележаном ковиду и о примљеној вакцини, као и резултати тестирања на ковид у Републици Србији издавани двојезично – на српском и на енглеском језику³⁰. Уочљив је и покушај изазивања националних осећања италијанских читалаца у тексту који *Corriere della Sera* посвећује ‘италијанском менаџеру’ кога Ђоковић ‘оптужује’ за бирократску грешку која се поткрала у документацији³¹. Такође, аутори текстова покушавају да придобију осећања италијанских читалаца непрестаним истицањем да је Аустралија имала најдужи и најстрожи локдаун на свету, чиме несумњиво желе да их подсети на изузетно тешке моменте строгог локдауна у Италији и да их ставе на страну аустралијског народа, а не невакцинисаног тенисера.

Директна последица оваквих необјективних и једностранних текстова био је врло оштар и негативан став свеопштег јавног мњења у Италији према одлуци Новака Ђоковића да се не вакцинише против ковида 19. Анализа дискурса

²⁸ На пример у тексту од 16. 1. 2022. *Corriere della Sera* карактерише Ђоковића речима као што су ‘арогантност’ (*arroganza*), ‘бахатост’ (*protervia*), ‘лажљивост’ (*mendacia*), ‘површноћ’ (*superficialità*), ‘саможивост’ (*egotismo*), ‘кршење правила’ (*sprezzo delle regole*) (https://www.corriere.it/sport/tennis/22_gennaio_16/djokovic-serbi-dicono-morire-bellezza-lui-puo-morire-monnezza-7796d81e-7704-11ec-a0d8-6b985098cc00.shtml, 20. 12. 2022).

²⁹ Аутор овог текста познати је италијански писац и публициста Сандро Веронези. Неопходно је истаћи да аутор ову реченицу о умирању Новака Ђоковића на ђубришту ставља у антитезу са, како каже, ‘српском изреком *умирати у леноми*’ (https://www.corriere.it/sport/tennis/22_gennaio_16/djokovic-serbi-dicono-morire-bellezza-lui-puo-morire-monnezza-7796d81e-7704-11ec-a0d8-6b985098cc00.shtml, 20. 12. 2022).

³⁰ Непрецизност данашњих електронских медија у Италији и њихова небрига о истини огледа се и у чињеници да у склопу овог текста, у коме аутор тврди да је посредни документ на српском језику, стоји и слика Ђоковићевог сертификата, на којем се јасно види да је у питању двојезичан документ.

³¹ https://www.corriere.it/sport/tennis/22_gennaio_15/artaldi-l-italiano-clan-djokovic-sarebbe-l-autore-dell-errore-formulario-968154fe-7559-11ec-9e58-ba8db45e0e20.shtml, 20. 12. 2022.

корисника интернета (објаве на друштвеним мрежама, коментари читалаца новинских чланака и сл.) сасвим би сигурно дала веома занимљиве резултате о томе како је у само неколико дана промењена слика јавног мњења у Италији према Новаку Ђоковићу.

4. Закључак

Као што смо имали прилике да видимо, италијански медији су одлазак Новака Ђоковића у Аустралију испратили са великим интересовањем, те су само два најчитанија листа овом догађају који је трајао 12 дана посветила чак 46 текстова.

Анализа је показала да је шематска структура текстова разнолика, те да због природе једног оваквог догађаја, тј. пре свега историјског момента у коме настају, текстови теже сензационализму, а не квалитету, због чега се врло мали број ових текстова може уклопити у шематске структуре новинских чланака које су предложили Ван Дајк (1988а; 1988б) и Золтан (2001). У светлу овога што смо управо образложили, можемо закључити да би за описивање једног сензационалистичког догађаја, била довољна много једноставнија шематска структура која би садржала шест категорија, уместо Ван Дајкових десет. Разлоге за овакво поједностављивање шематске структуре новинских чланака треба тражити у савременој поставци писаних електронских медија који један овакав догађај прате из минута у минут, захваљујући понајвише друштвеним мрежама које постају примаран извор информација. Будући да је један од наших циљева био да испитамо могућност примене Ван Дајкове шематске структуре на новинске чланке електронских медија, можемо закључити да она није сврсисходна и да не одговара поставкама онлајн чланака с обзиром на број и учесталост појављивања Ван Дајкових категорија у овим текстовима (в. Табелу 1), те би било неопходно да се у одговарајућој литератури понуди нови начин шематског приказа новинских чланака.

Језичка анализа показује да се, с једне стране, у многим анализираним новинским текстовима истиче велики Новаков спортски успех, али и да се, с друге стране, због одбијања да прими вакцину против ковида 19, приказује као неодговорна и непромишљена особа и као једини кривац за догађаје у Аустралији. Уочава се и значајна вредносна разлика између дискурсне стратегије номинације и дискурсне стратегије предикације, будући да је прва у највећем броју испитаних случајева неутрална, док је друга превасходно коришћена за стварање негативне слике о Новаку Ђоковићу.

На самом крају, можемо закључити да су ови текстови најчитанијих италијанских дневних новина, *Corriere della Sera* и *La Repubblica*, имали за циљ

промовисање тзв. нове нормалности³², односно новог начина понашања³³, те да је лик Новака Ђоковића искориштен за осуду и изопштавање свих оних који су одлучили да се не вакцинишу против ковида 19.

Извори

1. *Corriere della Sera* – <https://www.corriere.it/>
<https://www.fabiobroccheri.it/quali-sono-i-giornali-online-piu-letti-in-italia/>
[Пристапљено 25. 10. 2023].
2. *La Repubblica* – <https://www.repubblica.it/>
Novi standard – <https://standard.rs/2021/06/18/s-vladusic-kako-je-djokovic-pokvario-zurku-globalnog-kapitala/> [Пристапљено 6. 12. 2022].

Литература

1. Antelmi, D. (2006) *Il discorso dei media*. Roma, Carocci.
2. Aprile, M. (2021) *Manuale di base di linguistica e grammatica italiana*. Bologna, Il Mulino.
3. Barbano, A. (2012) *Manuale di giornalismo*. Roma-Bari, Laterza.
4. Van Dijk, T. A. (1988a) *News Analysis*. Hillsdale, NJ, Lawrence Erlbaum.
5. Van Dijk, T. A. (1988b) *News as Discourse*. Hillsdale, NJ, Lawrence Erlbaum.
6. Van Dijk, T. A. (2001) Multidisciplinary Critical Discourse Analysis: A plea for diversity. In: Wodak, R. & Meyer, M. (eds.) *Methods of Critical Discourse Analysis*. London, Sage, pp. 95–120.
7. Van Dijk, T. A. (2003) Critical discourse analysis. In: Schiffrin, D., Thannen D., and Hamilton, E. H. (eds.) *The handbook of discourse analysis*. Oxford, Blackwell, pp. 352–372.
8. Zoltan, K. (2001) Media Discourse from a Contrastive Rhetoric Perspective. *Novelty*. Vol. 8, 3, Budapest, British Council in Hungary, 4–26.
9. Lakić, I. (2009) Modeli analize diskursa novinskih članaka. *Riječ*. 2, Nikšić, Institut za jezik i književnost Filozofskog fakulteta, 91–108.
10. Reisigl, M. & Wodak, R. (2001) *Discourse and Discrimination: Rhetorics of racism and antisemitism*. London, Routledge.

³² Више о увођењу појма *нова нормалност* током пандемије ковида 19 у: Trifunović & Đorđević 2021.

³³ У овом контексту можда би се могло говорити не само о новом начину живота већ и о новој идеологији, али би за тако нешто било неопходно спровести анализу у складу са теоријским дефиницијама појма *идеологија* у одговарајућој литератури, за шта у овом раду није било простора.

11. Reisigl, M. & Wodak, R. (2009) The discourse-historical approach (DHA). In: Wodak, R. & Meyer, M. (eds.) *Methods of critical discourse analysis 2*. London, Sage, pp. 87–121.
12. Richardson, J. E. (2007) *Analysing Newspapers: An Approach from Critical Discourse Analysis*. New York, Palgrave Macmillan.
13. Serianni L. & Antonelli, G. (2017) *Manuale di linguistica italiana*. Torino, Pearson.
14. Squatrini, M. (2015) *Il verbo*. Roma, Carocci.
15. Titscher S., Meyer M., Wodak R. & Vetter Eva (2000). *Methods of Text and Discourse Analysis*. London, Sage.
16. Treccani vocabolario online. *Telenovela*. <https://www.treccani.it/vocabolario/telenovela/> [Приступљено 10. 12. 2022].
17. Trifunović, V. & Đorđević, I. (2021) Kultura „nove normalnosti” – značenje i upotreba pojma. *Glasnik Etnografskog instituta* 69(3), Beograd, SANU, 519–530.
18. Fairclough, N. (1995) *Critical Discourse Analysis: The Critical Study of Language*. London, Longman.
19. Fairclough, N. (1996) Critical Analysis of Media Discourse. In: Marris, P. & Thorntam, S. (eds.) *Media Studies: A Reader*. Edinburgh. Edinburgh University Press, pp. 308–325.
20. Fairclough, N. (2001) *Language and Power*. London, Routledge.
21. Wodak, R. (1996) *Disorders of Discourse*. London and New York, Longman.
22. Wodak, R. (2000) La sociolingüística necesita una teoría social? Nuevas perspectivas en el análisis crítico del discurso. *Discurso y Sociedad*, 2(3), 123–147.
23. Wodak, R. & Meyer, M. (2009) Critical Discourse Analysis: History, Agenda, Theory and Methodology. In: Wodak, R. & Meyer M, (eds.) *Methods for Critical Discourse Analysis*. London, Sage, pp. 1–33.
24. Wodak, R. (2015) Critical Discourse Analysis, Discourse-Historical Approach. In: Tracey, K., Ilic, C and Sandel, T (eds.) *The International Encyclopedia of Language and Social Interaction* Chichester, John Wiley & Sons, pp. 1–14.

Marija M. Mitrović
University of Belgrade
Faculty of Philology
Department of Italian Language and Literature
Jelena D. Puhar
University of Belgrade
Faculty of Philology
Department of Italian Language and Literature

A CRITICAL ANALYSIS OF THE DISCOURSE OF
NEWSPAPER ARTICLES IN THE ITALIAN LANGUAGE ON
THE (NON) PARTICIPATION OF NOVAK DJOKOVIC IN
THE AUSTRALIAN OPEN

Summary

This paper, within the framework of critical discourse analysis, deals with newspaper articles about the (non)participation of Novak Djokovic at the 2022 Australian Open, published in the electronic editions of the Italian daily newspapers *Corriere della Sera* and *La Repubblica* in January 2022. The aim of this paper was to, following Van Dijk (1988a), investigate the schematic organisation of the texts from our corpus, as well as to examine which linguistic units are used in those texts to create a positive and negative image of Novak Djokovic. The results of the research show that a very small number of analysed articles fit into Van Dijk's model of organisation of newspaper texts. The results of the linguistic analysis of the texts indicate that, on the one hand, the discourse strategies of nomination and predication are used to highlight Novak's sporting success, and on the other hand, they serve to portray Novak, who did not receive the vaccine against covid 19, as the culprit for not participating in the Australian Open in 2022 and as a person who behaves recklessly and irresponsibly during the coronavirus pandemic.

► **Key words:** critical discourse analysis, Novak Djokovic, Australian Open, covid 19, Italian daily press.

Sources

1. *Corriere della Sera* – <https://www.corriere.it/>
<https://www.fabiobroccheri.it/quali-sono-i-giornali-online-piu-letti-in-italia/>
[Accessed 25. 10. 2023].

2. *La Repubblica* – <https://www.repubblica.it/>
Novi standard – <https://standard.rs/2021/06/18/s-vladusic-kako-je-djokovic-pokvario-zurku-globalnog-kapitala/> [Accessed 6. 12. 2022].

References

1. Antelmi, D. (2006) *Il discorso dei media*. Roma, Carocci.
2. Aprile, M. (2021) *Manuale di base di linguistica e grammatica italiana*. Bologna, Il Mulino.
3. Barbano, A. (2012) *Manuale di giornalismo*. Roma-Bari, Laterza.
4. Van Dijk, T. A. (1988a) *News Analysis*. Hillsdale, NJ, Lawrence Erlbaum.
5. Van Dijk, T. A. (1988b) *News as Discourse*. Hillsdale, NJ, Lawrence Erlbaum.
6. Van Dijk, T. A. (2001) Multidisciplinary Critical Discourse Analysis: A plea for diversity. In: Wodak, R. & Meyer, M. (eds.) *Methods of Critical Discourse Analysis*. London, Sage, pp. 95–120.
7. Van Dijk, T. A. (2003) Critical discourse analysis. In: Schiffrin, D., Thannen D., and Hamilton, E. H. (eds.) *The handbook of discourse analysis*. Oxford, Blackwell, pp. 352–372
8. Zoltan, K. (2001) Media Discourse from a Contrastive Rhetoric Perspective. *Novelty*. Vol. 8, 3, Budapest, British Council in Hungary, 4–26.
9. Lakić, I. (2009) Modeli analize diskursa novinskih članaka. *Riječ*. 2, Nikšić, Institut za jezik i književnost Filozofskog fakulteta, 91–108.
10. Reisigl, M. & Wodak, R. (2001) *Discourse and Discrimination: Rhetorics of racism and antisemitism*. London, Routledge.
11. Reisigl, M. & Wodak, R. (2009) The discourse-historical approach (DHA). In: Wodak, R. & Meyer, M. (eds.) *Methods of critical discourse analysis 2*. London, Sage, pp. 87–121.
12. Richardson, J. E. (2007) *Analysing Newspapers: An Approach from Critical Discourse Analysis*. New York, Palgrave Macmillan.
13. Seriani L. & Antonelli, G. (2017) *Manuale di linguistica italiana*. Torino, Pearson.
14. Squatrini, M. (2015) *Il verbo*. Roma, Carocci.
15. Titscher S., Meyer M., Wodak R. & Vetter Eva (2000). *Methods of Text and Discourse Analysis*. London, Sage.
16. *Treccani vocabolario online*. Telenovela. <https://www.treccani.it/vocabolario/telenovela/> [Accessed 10.12.2022].
17. Trifunović, V. & Đorđević, I. (2021). Kultura „nove normalnosti” – značenje i upotreba pojma. *Glasnik Etnografskog instituta* 69(3), Beograd, SANU, 519–530.
18. Fairclough, N. (1995) *Critical Discourse Analysis: The Critical Study of Language*. London, Longman.

19. Fairclough, N. (1996) Critical Analysis of Media Discourse. In: Marris, P. & Thorntam, S. (eds.) *Media Studies: A Reader*. Edinburgh. Edinburgh University Press, pp. 308–325.
20. Fairclough, N. (2001) *Language and Power*. London, Routledge.
21. Wodak, R. (1996) *Disorders of Discourse*. London and New York, Longman.
22. Wodak, R. (2000) La sociolingüística necesita una teoría social? Nuevas perspectivas en el análisis crítico del discurso. *Discurso y Sociedad*, 2(3), 123–147.
23. Wodak, R. & Meyer, M. (2009) Critical Discourse Analysis: History, Agenda Theory and Methodology. In: Wodak, R. & Meyer M, (eds.) *Methods for Critical Discourse Analysis*. London, Sage, pp. 1–33.
24. Wodak, R. (2015) ,Critical Discourse Analysis, Discourse-Historical Approach. In: Tracey, K., Ilic, C and Sandel, T (eds.) *The International Encyclopedia of Language and Social Interaction*. Chichester, John Wiley & Sons, pp. 1–14.

Преузето: 18. 6. 2023.
Корекције: 7. 11. 2023.
Прихваћено: 16. 11. 2023.

Maša Đ. Stojsavljević Divac¹
Univerzitet u Novom Sadu
Ekonomski fakultet u Subotici

FILM *GOOD BYE, LENIN!* U NASTAVI NEMAČKOG KAO STRANOG JEZIKA

Apstrakt: Film u nastavi stranog jezika ima višestruke funkcije i odgovarajućom obradom može da ispuni puno različitih ciljeva. Najvažnije kod primene filma u nastavi stranog jezika jeste ostvarenje obrazovnih i vaspitnih ciljeva. Na taj način neposredno se osim samostalnog učenja ostvaruje još jedan cilj, a to je priprema učenika za dalji samostalni život.

Cilj ovog rada jeste analiza obrade filma Good bye, Lenin!, koji predstavlja dobru materiju za integraciju u nastavu nemačkog jezika, jer ispunjava sve već navedene ciljeve nastave. Vrednost ovog filma ogleda se i u tome što učenici nakon njegovog gledanja i analize bolje shvataju gradivo, istorijsku i kulturološku pozadinu i što im to može višestruko pomoći u kasnijoj interakciji sa pripadnicima te kulture.

Ključne reči: film, nastava stranog jezika, nemački jezik, samostalno učenje, obrazovni i vaspitni ciljevi.

1. Uvod

Nastava stranog jezika ne bi trebalo da predstavlja puko razrađivanje i ponavljanje gramatike i leksike, već bi trebalo da se, osim razvijanja jezičkih veština i kompetencija, učenici upoznaju i sa istorijom i kulturom naroda čiji jezik uče, jer je jezik neraskidivo povezan sa istorijom, kulturom i načinom života jezičke zajednice. Kultura se ne može objasniti samo kao umetnost već ona predstavlja i razmišljanja, ponašanja i življenja određenog naroda, to su i stilovi komunikacije kako verbalne tako i neverbalne. Jezik i kultura međusobno su povezani i pri učenju stranog jezika nikako ih ne bi trebalo razdvajati. Elementi kulture trebalo bi da se ubace u nastavu stranog jezika od samog početka učenja putem različitog didaktičkog materijala.

---

¹masastojavljevic21@gmail.com

Film je jedan od najboljih načina za integraciju autentičnih sadržaja obojenih nijansama jedne kulture, ali se preporučuje tek na višim nivoima učenja stranog jezika zbog svoje jezičke kompleksnosti. Film je jedan od važnih sastavnih delova nastave, medija u nastavi, iako je dugi niz godina posmatran sa izvesnom dozom sumnje zbog svog delom zabavnog karaktera. Ali film se ne sme posmatrati tako površno i objasniti čistom zabavom, jer on i te kako ima više funkcija i na različite načine doprinosi društvu i pojedincu. Putem filma informišemo se o kulturi, religiji, politici, nauci i mnogim drugim oblastima života. Film je i umetnost koja obogaćuje naše znanje i svest o lepom i upravo ta filmska umetnost kao spoj scenske, književne i plesne umetnosti predstavlja fantastičan i originalan medij koji će dodatno obogatiti i poboljšati nastavu stranog jezika. Film se sastoji iz mnoštva pokretnih slika, muzike, dijaloga i akcije tako da, ako se u nastavi primeni na odgovarajući način, može imati samo pozitivna dejstva jer motiviše učenike i stvara im želju za detaljnom analizom filma. A što je želja, tj. motivacija učenika jača, postižu se i bolji rezultati.

Cilj ovog rada jeste teorijski objasniti svrhu obrade filma u nastavi stranog jezika, njegove funkcije i nastavne ciljeve koje bi trebalo ostvariti integracijom filma. Potom se mora pravilno povezati odabrano filmsko delo sa najprikladnijim metodičkim pristupima, nastavnim oblicima rada i metodama čime će se u nastavi ostvariti svi obrazovno-vaspitni ciljevi.

2. Razvijanje filmske kulture i obrazovanja

S obzirom na postojanje visokokvalitetnih filmskih dela sa jedne strane i filmova za laku zabavu sa druge strane, dolazi se do ključnog pitanja – kako razvijati filmsku kulturu kod učenika i podići njihov umetnički ukus na viši nivo?

Filmska kultura je 'deo opšte kulture i umetničke senzibilnosti čoveka prema umetnosti' (Petrić, 1968:p.311) i zato je kod učenika, pre svega, važno razvijati smisao za uživanje u bilo kojoj umetnosti kako bi sam učenik imao potrebu za gledanjem umetnički kvalitetnijih filmova. Širenjem tog intelektualnog i emotivnog bogatstva učenik će se osposobljavati da uočava i doživljava prave umetničke vrednosti filmskih dela, da o njima ispravno sudi i da kasnije ispravno vrši selekciju filmova i bira visokokvalitetne filmove za gledanje. Posedovanje filmske kulture od izuzetnog je značaja, jer je film odraz umetničke prirode i jer se o filmu samostalno i kritički sudi. Filmska kultura osposobljava učenike da razlikuju umetnost od jednostavne zabave i prave vrednosti od bezvrednih kopija.

Ako se govori o filmskoj kulturi, ne može se izostaviti ni filmsko obrazovanje, jer su ova dva pojma povezana i međusobno zavisna. Osnovno filmsko obrazovanje

temelji se na ‘razumevanju sadržaja, fabule ili radnje’ (Vrabec, 1959:p.10). Razumevanje sadržaja neophodno je za ostvarivanje osnovnog kontakta gledaoca sa filmskim delom. Razumevanje filmskog dela podrazumeva razumevanje vremena i mesta radnje, shvatanje povezanosti događaja, uzročno-posledičnih veza i međusobnih veza i odnosa likova u delu. Pod filmskim obrazovanjem podrazumeva se i razumevanje ideje, tendencije i etičke osnove filma. ‘Ideja je naime određeni stav prema životu i ljudskoj okolini, tendencija je usmerenost i namera uveravanja prema određenom shvatanju života i stvarnosti, a etička osnova je insistiranje na određenom moralnom kriterijumu u odnosima među ličnostima ili ličnosti prema stvarnosti’ (Vrabec, 1959:p.11). Ove karakteristike stvarnosti provlače se kroz svako filmsko delo i zato je veoma važno njihovo uočavanje i ispravno razumevanje, jer ono predstavlja osnovu filmskog obrazovanja i kulture.

Neizostavno je spomenuti i međusobnu vezu filmske kulture i filmskog obrazovanja sa opštom kulturom, jer opšta kultura i znanje o filmskoj umetnosti određuju kontakt učenika kao gledaoca sa filmom i njegovo razumevanje filma. Zato se učenici filmski vaspitavaju razvijajući opštu kulturu ali i obratno.

3. Svrha filma u nastavi stranog jezika

Film predstavlja stalan izvor spoznaja i u velikoj meri zadovoljava radoznalost učenika. Obrada filma u nastavi stranog jezika poseduje veoma puno prednosti, posebno ako se radi o pravilnom izboru filma i o njegovoj odgovarajućoj obradi na času. Film prvenstveno ima za cilj razvijanje jezičkih veština kod učenika, jer učenici slušaju izvorne jezičke iskaze i maternje govornike koji im na najbolji mogući način mogu približiti određene jezičke specifičnosti.

Danas je još važnije razvijanje ‘interkulturalne kompetencije’ (Zobenica & Stipančević, 2013:p.127) jer učenici na osnovu isečaka iz života strane kulture upoznaju tu kulturu i način života u toj zemlji, politiku, socijalni i religiozni život te nacije. Prikazivanjem svakodnevnog društva i života i upoznavanjem ljudske prošlosti i intimne strane čovekove psihe učenik bogati svoje iskustvo, stiče nova znanja i razvija različite kompetencije. Implementacija filma u nastavu stranog jezika veoma je važna, jer samo učenje gramatike i leksike predstavlja siromašnu osnovu koja učeniku ne može pomoći pri uklapanju i integrisanju u to za njega novo društvo i zato je neophodno poznavanje kulture i mentaliteta naroda čiji se jezik uči. Osim sadašnjeg svakodnevnog života i kulture trebalo bi insistirati i na neposrednom učenju istorije, jer nekada su određeni istorijski i politički događaji od ključnog značaja za razvijanje načina mišljenja i mentaliteta jednog naroda.

‘Upuštanje u interkulturalnu situaciju pretpostavlja otvorenost, radoznalost, motivisanost i spremnost na promene i uzbuđenje zbog susreta sa nepoznatim’ (Kovačević, 2012:p.14). Film predstavlja idealno polazište za interkulturalno učenje i integraciju ovakve vrste sadržaja u nastavu stranog jezika. U savremenoj nastavi stranog jezika trebalo bi da se sve više insistira na interkulturalnom obrazovanju i razvijanju interkulturalnih kompetencija, jer samo poznavanje pojedinih elemenata i obeležja nove kulture nije dovoljno već je neophodno da se učenici nauče kako da ih praktično primenjuju u stranoj kulturi i na stranom jeziku.

Međutim, spoznaja putem umetničkog dela veoma se razlikuje od naučne spoznaje. ‘Nauka obuhvata smisao i značaj i spoznaje se pojmovno formulišu zbog čega dolazi do određenog šematizovanja, dok umetničko posmatranje izostavlja šematizovanje i praćeno je snažnim emocionalnim doživljavanjem’ (Vrabec, 1959:p.18). Naravno, kod umetničkog posmatranja nedostaje sistematičnost koju nam nauka obezbeđuje, ali je buđenje emocija kod učenika veoma važno kako bi mogli samostalno da procenjuju i sude. Da bi učenici mogli samostalno da procenjuju, sude i zaključuju neophodno je da razviju sposobnost posmatranja tj. da pažljivo gledaju i slušaju. Pravilnim zapažanjem učenici će moći i da pravilno rezonuju. Za sve to neophodan preduslov jeste koncentracija, a da bi učenici bili koncentrisani, moraju biti motivisani tj. moraju biti pokrenute određene aktivnosti i ponašanje.

Da bi proces posmatranja bio smislen i davao željene rezultate, neophodno je i uključivanje misaonih aktivnosti. ‘Misaone aktivnosti pri gledanju filma jesu razumevanje, anticipiranje, indukovanje i suđenje’ (Vrabec, 1959:pp.21–23). Razumevanje podrazumeva razumevanje filmskog jezika, sadržaja i uzročno-posledičnih veza. Anticipiranje je mentalna aktivnost koja se javlja odmah nakon prvih podataka, tj. prvih scena filma. Učenik se pita šta će se dalje desiti i razvija hipoteze za dalje odvijanje radnje, a postavljanje hipoteza uslovljeno je različitim nivoima znanja i životnih iskustava. Film predstavlja idealnu osnovu za ovu misaonu aktivnost, jer se hipoteze proveravaju u kratkom vremenskom periodu. Indukovanje zaključaka jeste zapažanje osnovne ideje filma na osnovu radnje, što predstavlja jedan od najvažnijih zadataka u obradi filma u nastavi. Suđenje je umetničko vrednovanje filmskog dela i ono je od ključnog značaja za kulturni napredak učenika i za usvajanje filmske kulture.

‘Cilj analize filma nije prepričavanje radnje filma već saznavanje nečeg novog, izvlačenje nove pouke’ (Faulstich, 2002:pp.18–19). Značaj filma u nastavi ogleda se i u razvijanju mašte i emocija, kao i u bogaćenju i razvijanju kapaciteta pamćenja kod učenika. Igrani film najbolje razvija vizuelno pamćenje, jer se radnja odvija

vremenski i prostorno zbijeno i pažnja učenika u potpunosti je na nju usmerena. Ta velika količina vizuelnog materijala bolje se pamti kod visokokvalitetnih umetničkih filmova. Svako novo opažanje učenik povezuje sa svojim prethodnim iskustvom koje mu pomaže pri razdvajanju i povezivanju određenih likova, situacija i činjenica. Svi navedeni psihički procesi razvijaju se pri gledanju filma, jer se pri ovom procesu aktivira kompletna psiha učenika. Ukratko rečeno, učenici se moraju osposobiti za svesno i kritičko primanje poruka filma, oni moraju razvijati stvaralačku maštu i umne sposobnosti i sve to 'u cilju stvaranja slobodne, kritične i samokritične i stvaralački usklađene ličnosti' (Težak, 2002:p.39).

4. Didaktički zahtevi o filmu u nastavi stranog jezika

Film u nastavi stranog jezika važno je audio-vizuelno sredstvo koje unosi specifične elemente u nastavu jezika, doprinosi kvalitetnijem ostvarenju različitih zadataka nastave stranog jezika i bira se prema uzrastu učenika i njihovom stepenu vladanja tim jezikom, nastavnom planu i programu, didaktičkim zahtevima i specifičnostima nastavnog rada. Kako bi nastava filma imala potpuno i pravilno dejstvo, neophodno je da bude odabran odgovarajući film. S obzirom na to da se filmovi ne snimaju prema nastavnom planu i programu, biraće se filmovi koji se poklapaju u određenim segmentima ili tematskim jedinicama sa nastavnim planom i programom, ili filmovi koje u nastavi obrađivani udžbenici eventualno preporučuju. Pri izboru filma nije važno samo da film bude kvalitetan, još važnije je da se on može kvalitetno upotrebiti u nastavi.

Negativna dejstva filma bi pravilnim odabirom i pravilnom obradom filma trebalo ukloniti i sve pozitivne strane naglasiti, te maksimalno iskoristiti u nastavi. Pozitivne strane filma u nastavi zasnivaju se na 'psihološkim i pedagoškim elementima' (Đorđević, 1962:p.42).

Psihološki elementi od velikog su značaja, jer se gledanjem filma neposredno opažaju prikazivani likovi, situacije i činjenice. Tako se bolje shvata i razumeva i time se olakšava proces učenja. Dinamika filma utiče na jačanje i održavanje pažnje učenika, a sve to vodi ka motivaciji i podsticanju na stvaranje. Za vreme gledanja filma učenici sude, zaključuju, grade ili menjaju određene stavove. 'Filmovi su takođe priče ispričane od strane svojih autora, ali mi vidimo i čujemo puno više od toga što režiser želi' (Monaco, 2012:p.49). To je važno kako bi učenici mogli da se bolje užive i zainteresuju za film, i da ga samim tim i bolje interpretiraju. Shodno većem interesovanju učenika za interpretiranje filma veći je i trud učenika da njihova zapažanja i mišljenja budu jezički bolje oblikovana. Učenici u tim filmovima mogu

pronaći i određene uzore sa kojima žele da se identifikuju i zbog toga je važno voditi računa o vrsti i kvalitetu filma, jer film može nekada da izazove veoma snažne emocije.

Pedagoški elementi omogućavaju neophodni kontakt sa životom i stvarnošću, jer film prikazuje likove u autentičnoj sredini dočaravajući stvarnost. Film izaziva interesovanja, motiviše i pruža različite mogućnosti primene u različitim nastavnim situacijama i pomoću njega se mogu ostvariti i najrazličitiji nastavni ciljevi.

Kada se govori o sadržaju filma, važno je da to bude 'vredna nastavna građa' (Đorđević, 1962:p.32). Ako se, na primer, bavimo istorijskim činjenicama iz posleratne Nemačke, mora se izabrati film koji ih verodostojno prikazuje i po mogućstvu primere iz svakodnevnog života ljudi kako bi se osetilo kakav je duh i kakvo je opšte stanje vladalo u tadašnjem društvu i u svakodnevici Nemaca. Sadržaj filma ne bi trebalo da se udaljava od obrađivane nastavne jedinice.

Obrađivani film mora biti originalan i dinamičan kako bi kod učenika izazvao radoznalost za saznavanjem o daljim događajima i motivisao ih na dalje analiziranje i interpretiranje. Film mora da podstiče. Kako bi film izvršio sve te funkcije u nastavi, on mora biti i visokokvalitetan i mora zadovoljavati estetsku stranu.

Još jedna veoma važna stavka u organizaciji nastave filma jeste nastavnik. 'Film ne sme da odstrani nastavnika već da ostane samo sredstvo u nastavnikovim rukama' (Đorđević, 1962:p.35). Funkcija filma nije ta da iznese sve informacije, jer je on samo jedan element nastave u rukama nastavnika, audio-vizuelno sredstvo, koji upotpunjuje i obogaćuje nastavu, motiviše i podstiče učenike. Uloga nastavnika jeste da obradu filma pripremi detaljno i temeljno i da postavljeni zadaci budu kreativni, zahtevni i motivišući. Uloga filma jeste da unese življu i motivišuću atmosferu među učenike, jer je bliži životu od samog udžbenika, slike ili audio-snimka.

5. Metodičko-didaktički pristupi obradi filma u nastavi stranog jezika

Obrada filma u nastavi stranog jezika mora se detaljno pripremiti kako se interpretacija filma ne bi svela na individualni doživljaj učenika i svakodnevni život. 'Film je jedan veliki kompleksni tekst koji gledaocima propisuje pravilan tempo recepcije. Sve to otežava njegovu analizu i zbog toga se analiza mora dobro potkrepiti primerenim nastavnim metodama, pripremiti i isplanirati' (Gast, 1993:p.53). Zbog razvijenosti didaktike i mnoštva sistema nastavnih metoda nemoguće je spomenuti i iskoristiti sve metode pri obradi filma u nastavi stranog jezika. Pri izboru metoda uvek se treba orijentisati ka metodama koje učenika motivišu na aktivno učenje, pri čemu se ono bazira na kritičkom i kreativnom mišljenju.

U ovom kontekstu veliku ulogu igra didaktika filma kao 'mlada grana didaktike stranih jezika, koja istražuje ciljeve obrade filma u procesima učenja i podučavanja stranih jezika, veštine koje se pri tome mogu razviti, kao i audio-vizuelne formate i metode u radu sa filmom' (Surkamp, 2010:pp.60–61).

Veoma važna prekretnica u implementaciji filma u nastavi stranog jezika jeste peta veština koju 1989. godine uvodi Inge Šverdtfeger i ona obuhvata vizuelnu (Seh-Verstehen) i audio-vizuelnu kompetenciju (Hör-Seh-Verstehen) (Welke & Faistauer, 2015:p.21). Polazeći od toga da 'razumevanje jezika u velikoj meri zavisi od vizuelnih elemenata' (Stipančević & Zobenica, 2018:p.103), trebalo bi naglasiti važne metodičke postupke u obradi filma. Obrada filma u nastavi stranog jezika deli se na tri dela: fazu pre gledanja filma, za vreme i nakon gledanja filma (Brandi, 1996:p.18).

Faza pre gledanja filma veoma je važna kako bi se učenici pripremili za gledanje filma. Postoje mnogi načini na koje se može 'aktivirati njihovo predznanje' (Stipančević, 2014:p.653). To može biti upotrebom asociograma, primenom radnih listića i slika, puštanjem trejlera i formom razgovora.

Naslov teksta može biti polazna tačka asociograma (Brandi, 1996:p.21), a zadatak vezan za to sakupljanje asocijacija u vezi sa zadatom temom. Upotrebom slike razvijamo kreativnost jer pri posmatranju slike nastaje slika u našoj glavi (Brandi, 1996:p.9). Nije svaka slika pogodna za obradu, zato je veoma važno pažljivo odabrati sliku koja podstiče na pretpostavke i hipoteze (Brandi, 1996:p.10). Ovde je najvažnije da učenik preuzme aktivnu ulogu, a nastavnik ulogu voditelja.

Prikazivanje trejlera je kratko prikazivanje sadržine filma koje razvija interesovanje gledalaca (Abraham, 2009:p.87). Trejler bi trebalo učenicima pustiti dva puta. Prvo puštanje trejlera zapravo je slušanje zvuka, dok se slika izostavlja (Brandi, 1996:p.18). Cilj je da učenici obrate pažnju na ton i muziku, kao i ključne informacije, te time razviju veštinu razumevanja (Stipančević, 2014:p.653). Nakon odgledanog trejlera sa učenicima se razgovara o onome šta su razumeli o temi filma i kakav je utisak ostavio na njih. Drugo puštanje trejlera podrazumeva ton i sliku i ono daje potpun doživljaj gledaocima. Za vreme drugog gledanja učenici mogu da provere i dopune svoje pretpostavke. Nakon gledanja dalje se razgovara o temi filma koja se zapravo produbljuje novim informacijama. Osim toga, učenici mogu izražavati pretpostavke o daljoj radnji filma, čime razvijaju svoju kreativnost i maštu.

Na kraju prve faze obrade filma, tj. faze pre gledanja filma, bilo bi dobro uvesti i radni listić koji će služiti olakšavanju razumevanja filma njegovim rasterećivanjem od nepoznatih reči (Welke & Faistauer, 2015:p.84). Tek tako detaljno pripremljeni učenici mogu da pređu na drugu fazu tj. fazu gledanja filma.

Faza gledanja filma kompleksna je iz razloga što sam film traje znatno duže od časa, tako da bi je trebalo rasteretiti i podeliti na dva dela tj. dva časa. Ova faza bi takođe trebalo da bude praćena različitim zadacima koji imaju za cilj doprinos boljem razumevanju teksta.

U ovoj fazi mogu se uvesti različiti zadaci, kao što su radni listići sa zadacima tačno/netačno ili zadaci višestrukog izbora (Stipančević & Zobenica, 2018:p.110). U ovom delu važan je 'komunikativni pristup' (Stipančević & Zobenica, 2018:p.103) i nastavnik može praviti pauze kod određenih scena i postavljati pitanja vezana za samo razumevanje radnje. U slučaju nedostatka razumevanja određene scene mogu se ponoviti nekoliko puta.

Osim ovih uopštenih zadataka učenicima se mogu zadati i specifični zadaci kao što je hronološko beleženje ključnih scena ili beleženje najvažnijih karakteristika određenih likova iz filma.

Faza nakon gledanja filma poslednja je i ujedno najdetaljnija – obrada filma. U ovoj fazi suštinski se radi o jezičko-sadržajnim aktivnostima učenja na osnovu filma i o onim koje se odnose na recepciju (Brandi, 1996:p.54). Na ovom mestu primenjuju se analitičke i kreativno-produktivne metode (Stipančević & Zobenica, 2018:p.110).

Pre obrade detalja i određenih scena iz filma trebalo bi ukratko sažeti samu radnju i navesti glavne likove. Sledeći važan korak jeste analiza glavnih likova kao i njihovih međusobnih odnosa. Veoma je važna analiza ključnih scena – sam opis dešavanja, šta je tome prethodilo i šta je prouzrokovalo određenu situaciju, koje su istorijske činjenice relevantne i vezane za određena dešavanja. Na taj način učenici vežbaju sastavljanje kompleksnijih rečenica i izražavanje toka misli, kao i obrazlaganje na stranom jeziku. U ovom delu može se razvijati mašta učenika zadavanjem kreativnih zadataka (Stipančević & Zobenica, 2018:p.111). Pod kreativnim zadacima podrazumevaju se pisanje nastavka filma ili drugačijeg kraja filma, prepričavanje radnje iz perspektive nekog drugog lika iz filma, pisanje unutrašnjih monologa određenih likova, ili sastavljanje filmske kritike (Stipančević & Zobenica, 2018:p.111). Povodi za priču i pisanje koji su u uskoj vezi sa obradom filma razvijaju individualno tumačenje filma, ali i procese razmišljanja i verbalnu artikulaciju učeničkih predstava o vrednostima i njihovim stavovima (Welke & Faistauer, 2015:p.58).

6. Film *Good bye, Lenin!* u nastavi nemačkog jezika kao stranog jezika

Film *Good bye, Lenin!* trebalo bi da se obrađuje na višim nivoima učenja nemačkog kao stranog jezika, ili u višim razredima srednje škole zbog svoje jezičke složenosti sa jedne strane i sa druge strane zbog kompleksne sadržine, za koju je neophodna dobra podloga u poznavanju istorijskih događaja. Učenici ili studenti sa kojima se obrađuje ovaj film moraju osim opšte kulture i obrazovanja da poseduju i izvesnu dozu zrelosti i sposobnosti razumevanja i analiziranja različitih socijalnih i psiholoških momenata. Da bi se razumelo jedno društvo, njegov način funkcionisanja i razmišljanja neophodno je poznavati njegovu istoriju i događaje koji su ga zauvek promenili, utemeljili određene principe življenja i usmerili ga u određenom pravcu. 'Filmovi u nastavi imaju za cilj da posluže učenicima za bolje razumevanje razvoja i problema društva' (Točanac, 1960:p.69). Na taj način, gledanjem autentičnih događaja i scena učenici obogaćuju svoje znanje i šire svoje vidike, te je stoga film *Good bye, Lenin!* pogodan za obradu u nastavi nemačkog kao stranog jezika.

Film *Good bye, Lenin!* pojavio se 2003. godine u režiji Volfganga Bekera, a radnja filma smeštena je u devedesete godine dvadesetog veka. Istorijska tema filma jeste pad Berlinskog zida i potom odvijanje političkih događaja u dvema nemačkim zemljama sa akcentom na Istočnu Nemačku sve do ponovnog ujedinjenja Nemačke u oktobru 1990. godine. Zamišljena priča istočnoberlinske porodice Kerner reflektuje političke i socijalne događaje, kao i psihološka stanja ljudi koji su u to vreme živeli u Istočnom Berlinu. Samohrana majka dvoje dece Kristiane Kerner doživljava infarkt i pada u višemesečnu komu 1989. godine i zbog toga ne saznaje ništa o padu zida i ostalim događajima i promenama u državi. Nakon buđenja iz kome njen sin Aleks odlučuje da od nje sakrije vest o padu zida kako ne bi pogoršao majčino već ugroženo zdravstveno stanje, jer se ona puno zalagala za Istočnu Nemačku i ne bi lako i mirno podnela saznanje o otvaranju granica. Za ovakav poduhvat Aleksu Kerneru potrebno je veoma puno mašte i organizacije kako bi promenio izgled stana i izbacio iz njega sve što ima veze sa zapadnim stilom, pronašao stare proizvode i namirnice iz nekadašnje Istočne Nemačke, snimao izmišljene vesti i prikazivao ih majci i slično. Na ovaj način Aleks Kerner omogućava svojoj majci da do kraja veruje u svoju državu, predstavlja joj je kao poboljšanu, čak i idealnu, i omogućava joj mirnu i spokojnu smrt. Društveni razvoj i istorijski događaji menjaju sve likove u filmu iz korena i ova porodica zapravo predstavlja društvo u globalu kakvo je bilo nakon pada Berlinskog zida, te koje je promene pretrpelo i kako se nosilo sa svime.

Film predstavlja na ironičan način mogući tok istorije, jer Aleks Kerner skicira i pravi drugačiju, bolju i idealnu Istočnu Nemačku, jedan sasvim drugačiji život.

Učenici moraju kritički da analiziraju likove i dešavanja, pa da se na osnovu samostalno donesenih sudova identifikuju sa njima, ili da kritički i argumentovano objasne zašto negoduju u vezi sa njihovim ponašanjem. Film bi trebalo da motiviše učenike i da ih navede na razmišljanje o životu koje im je približeno konkretnim primerom porodice Kerner.

Osim korisne i poučne radnje filma veoma važna stavka kod bavljenja ovim filmom jesu svakodnevni nemački jezik i mnoštvo autentičnih razgovora, jer jezik ne predstavljaju samo gramatičke i govorne vežbe iz radne sveske, već i slušanje i uživljavanje u svakodnevne dijaloge savremenog jezika. Različitim jezičkim pismenim i usmenim vežbama ostvaruju se obrazovni ciljevi, jer se u savremenoj nastavi podrazumeva da se učenik nalazi u centru aktivnosti i da aktivno i samostalno obavlja vežbe i dolazi do različitih rešenja. Osim razvijanja jezičkih kompetencija, u obrazovne ciljeve spada i bavljenje istorijom i kulturom jednog naroda.

‘Vaspitni proces je skup planiranih uticaja koji su usmereni na formiranje ličnosti i njeno pripremanje za aktivno učešće u društvenom i kulturnom životu, to je naime proces razvijanja psihofizičkih sposobnosti pod uticajima nastavnika i društva’ (Bezdanov-Gostimir, 1984:p.22). Pošto o nastavi govorimo kao o obrazovno-vaspitnom procesu, veoma je važno spomenuti i vaspitne ciljeve koje bi nastava filma trebalo da ostvari. Vaspitni ciljevi odnose se na razvijanje stavova i mišljenja kod učenika, na razvijanje njihovog pogleda na svet i kritičkog mišljenja. Kada nas film osim zabavljanja i poučava, tj. kada se te dve njegove funkcije spoje tako da učenici uspostavljaju bolji odnos sa stvarnošću i kada ih film motiviše na stvaranje, znači da ima udela u vaspitnom procesu i da ispunjava vaspitne ciljeve.

7. Obrada filma *Good bye, Lenin!*

Kao što se strukturira čas književnosti, tako se mora strukturirati i nastavni čas na kome se obrađuje igrani film. Da bi se film ispravno razumeo i temeljno analizirao i da bi ispunio svoju funkciju u nastavi stranog jezika, trebalo bi ga ‘razumeti i čitati kao tekst’ (Hickethier, 2001:p.24). S obzirom na logičnost sleda radnji da se film analizira nakon njegovog gledanja, neophodno je imati i uvodnu fazu kao pripremu za gledanje filma. Film *Good bye, Lenin!* traje 121 minut i iz tog razloga nemoguće je sve tri faze obrade filma uklopiti u jedan nastavni čas. Bez obzira na činjenicu da se nikada ne mogu obraditi sve scene iz filma, važno je odgledati ceo film zbog boljeg razumevanja i povezivanja događaja i likova, pa je zato važno pronaći način na koji će se sve tri faze obrade filma detaljno organizovati i sprovesti. Idealno rešenje bilo bi da se ove tri faze podele na četiri nastavna časa.

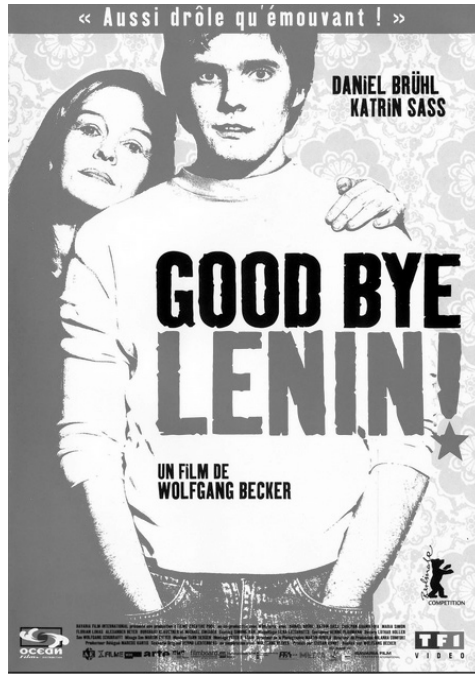
Uvodnoj fazi obrade filma posvećuje se jedan čas kako bi se učenici sadržinski i jezički pripremili za gledanje filma. Ova prva faza zapravo predstavlja pripremu za glavnu fazu, tj. za gledanje filma. Idealno bi bilo da se za gledanje filma izdvoje dva časa ili da se pak zakaže jedan poseban termin, jer sam film traje duže od časa. Poslednja faza, tj. faza nakon gledanja filma trebalo bi da se odradi na sledećem času i da se ceo čas izdvoji za nju kako bi film mogao da se detaljno i temeljno obradi i analizira. Veoma je važno da se učenici motivišu i angažuju i da im se nakon svakog časa zada domaći zadatak kako bi aktivnije učestvovali u obradi i samostalnije rešavali postavljene probleme.

7. 1. Prva faza obrade filma – pre gledanja filma

Uvodna faza od velikog je značaja da bi se učenici zainteresovali, da bi se kod njih probudile radoznalost i želja za gledanjem i obrađivanjem filma i zato bi joj trebalo posvetiti ceo čas. U ovom delu potrebno je odraditi nekoliko različitih vrsta zadataka, a to su analiza naslova filma putem asociograma, diskusija o plakatima iz filma, gledanje trejlera i rad sa nastavnim listićima.

Na samom početku trebalo bi analizirati naslov filma *Good bye, Lenin!*. Ovde je poželjan rad sa asociogramom koji služi sakupljanju ključnih reči, vodećih motiva i istorijskih činjenica relevantnih za zadatak temu. Neke od ključnih reči mogu biti Lenjin, Berlinski zid i Nemačka nakon Drugog svetskog rata. Trebalo bi pustiti učenike da sami kažu na šta ih naslov asocira, zbog čega su te reči važne za jedan nemački film i za nemačku istoriju i naciju i eventualno da predoče istorijsku pozadinu. U slučaju nedostatka ideja ili znanja kod učenika nastavnik bi trebalo da ih dodatnim pitanjima pravilno usmerava. Nastavnik ih može pitati ko je bio Lenjin, kada je živeo, zašto je on bio važan za Istočnu Nemačku i zašto mu se u naslovu obraćamo sa *Good bye*. Učenici se takođe mogu pitati o tome šta znaju o svakodnevnom životu u Istočnoj Nemačkoj osamdesetih i devedesetih godina dvadesetog veka.

Nakon analize naslova filma može se preći na opisivanje i analiziranje slike plakata. Nastavnik bi trebalo da učenicima prepusti reč, da opisuju sve što vide, pretpostavljaju i tvrde i da im samo postavlja pitanja. Ako su učenici već zaključili da se na slici nalaze majka i sin, nastavnik ih može upitati zašto se samo ove dve osobe nalaze na plakatu. Sa druge strane, ako su učenici pretpostavili da ovi likovi žive u Nemačkoj, može se diskutovati o tome šta za njih Lenjin predstavlja, da li su oni za tu podeljenu državu, u kom smislu je ona za njih važna ili nevažna itd. Učenici mogu davati i svoja mišljenja o tome da li oni ove likove smatraju simpatičnim ili ne i zbog čega.

Slika br. 1: Plakat filma *Good bye, Lenin!*, Wolfgang Beker, 2003.

Osim ovog može se i sledeći plakat ubaciti u uvodnu fazu obrade filma:

Slika br. 2: Plakat filma *Good bye, Lenin!*, Wolfgang Beker, 2003.

Ovo je još jedan plakat koji predstavlja polazište za obradu ovog filma. Učenicima se mogu postaviti sledeća pitanja:

Upoznali smo se sa istorijom Istočne Nemačke i poznato nam je da nije postojala sloboda kretanja, da ljudi iz Istočne nisu mogli da idu u Zapadnu Nemačku. Šta mislite kuda je krenuo momak sa plakata ako govorimo o zabrani kretanja? Povežite sa time naslov filma. U koje vreme se to dešava? Zbog čega je njegov odlazak u Zapadnu Nemačku važan? Da li se priča pojedinca odnosi i na celu naciju? U kom smislu bi odlazak u zapadni dio Berlina predstavljao prekretnicu u životu pojedinca i cele nacije? Na koji se način menjaju njihovi životi?

Nakon upoznavanja sa samom temom i istorijskom pozadinom trebalo bi preći na gledanje trejlera. Kao što je već spomenuto, trejler se prvi put prikazuje bez slike kako bi se učenici oslonili na sluh i razvijali maštu. Slušanje trejlera bez slike je u ovom slučaju veoma zanimljivo zato što nema dijaloga, već počinje pesmom iz hora i u jednom trenutku čuje se napeta muzika koja predstavlja određene scene iz filma. U trećem delu trejlera čuje se novi ritam. Muzika daje dovoljno prostora za pretpostavljanje (Brandi, 1996:p.20). Učenici mogu da prethodno obrađeni asociogram i temu filma na osnovu plakata povežu sa muzikom i iznesu svoje pretpostavke o filmu.

Drugo gledanje trejlera sledi i sa tonom i sa slikom. Nakon gledanja učenici govore o svim scenama koje su videli i povezuju ih sa predznanjem. Trebalo bi da spomenu scene demonstracije, bolesti glavne junakinje, pada Berlinskog zida, akcije nakon Kristianinog buđenja iz kome tj. pripreme za njen povratak, kao i scenu kada Kristiane ugleda Lenjinovu statu u vazduhu. Zadatak učenika jeste da pričaju o odgledanim scenama i iznose pretpostavke o daljim događanjima u životima glavnih junaka, a zadatak nastavnika jeste da ih usmerava, navodi i postavlja pitanja. Cilj upotrebe trejlera jeste podsticanje interesovanja i motivacije (Stipančević & Zobenica, 2018:p.110).

Na samom kraju ove faze trebalo bi primeniti nastavni listić i time učenike upoznati sa ključnim rečima filma kako bi im se olakšalo samo gledanje filma i razumevanje. Jedna mogućnost organizacije nastavnog listića može biti vezana za sam sadržaj filma – mogu se ponuditi glavni događaji iz filma koje bi trebalo dovesti u hronološki pravilan redosled. Druga mogućnost jeste uvođenje vokabulara gde je zadatak učenika da glavne likove iz filma povežu sa situacijama u kojima se mogu zadesiti ili sa pridevima, tj. opisima njihovih karakternih osobina kao što su uporan, dosledan, nezainteresovan, površan i sl.

Kao domaći zadatak, u cilju pripreme za gledanje filma, učenicima se može zadati da se detaljnije informišu o istorijskoj pozadini, društvenim događanjima u Nemačkoj i o posledicama za naciju i svakodnevni život. Različitim učenicima mogu se zadati različiti zadaci kako bi na času obrade filma imali više informacija koje bi doprinele kvalitetnijoj analizi filma. To mogu biti sledeći zadaci:

- 1) Ukratko predstavite nemačku istoriju od 1933. do 1991. godine.
  - 2) Informišite se o Lenjinu, ko je bio i zašto je važan za Istočnu Nemačku.
  - 3) Informišite se o razlici između društvene situacije u Istočnoj i Zapadnoj Nemačkoj posle Drugog svetskog rata.
- Nakon temeljne obrade prve faze može se preći na gledanje filma.

7. 2. Druga faza obrade filma – gledanje filma

Druga faza gledanja filma izvodi se na dva časa, zato što jedan čas nije dovoljan za gledanje filma te dužine. Pre početka gledanja, na samom početku časa, diskutuje se o temama o kojima je trebalo da se učenici informišu za domaći zadatak. Time se poboljšava njihovo predznanje i stvara bolja osnova za gledanje filma.

Pre početka gledanja filma učenici mogu dobiti zadatak da za vreme gledanja prvih scena zabeleže ključne događaje iz detinjstva Aleksa Kernerera i njegove sestre Ariane (odlazak njihovog oca u Zapadnu Nemačku, psihičko stanje njihove majke Kristiane i njeno kasnije posvećivanje rešavanju problema ljudi u Istočnoj Nemačkoj). Nakon odgledanih prvih nekoliko scena trebalo bi prodiskutovati o njihovim zapažanjima i na taj način pripremiti ih za dalje radoznavno gledanje filma, na želju za saznanjem šta će se desiti u njihovim životima, da li će ponovo sresti oca, šta će se promeniti u državi i kako će to uticati na njihove živote.

U celom filmu prikazuje se koma njihove majke i još važnije je ono što sledi nakon njenog buđenja iz kome – način na koji Aleks krije istinu od svoje majke kako bi je zaštitio. Za vreme gledanja učenici ne bi trebalo da samo pasivno gledaju film već da istovremeno aktivno i kritički razmišljaju i grade sopstvene stavove o likovima i dešavanjima, koje će u poslednjoj fazi obrade filma iznositi. Nastavnik bi trebalo da pre najvažnijih scena napravi kratku pauzu i naglasi da je važno zapamtiti i zabeležiti detalje iz tih scena. Druga mogućnost pri stopiranju određenih scena jeste da nastavnik pita učenike da li oni smatraju te scene važnim i zanimljivim i zašto.

Sledeći radni listić može podrazumevati odgovaranje na pitanja vezana za razumevanje određenih scena. U svakom slučaju veoma je važno beleženje konkretnih koraka koje Aleks preduzima kako bi zaštitio zdravlje svoje majke. Učenici bi trebalo da objasne šta, zašto i kako on to sprovodi i da li oni to smatraju smislenim.

Na drugom času gleda se druga polovina filma. Počinje se proslavom Kristianinog rođendana, gde se nakon odgledane scene mogu postaviti pitanja vezana za njena osećanja i osećanja drugih u tom trenutku. Nakon ove scene učenici mogu dobiti radni listić sa zadatkom tačno/netačno u cilju provere razumevanja samog sadržaja.

Od velike je važnosti za mišljenje učenika sam kraj filma kada Kristiane Kerner umire, a Aleks je ostvario svoj cilj da umre spokojno ne znajući za pad zida. U tom trenutku važno je mišljenje učenika – da li oni Aleksovo laganje i obmanjivanje majke na samrtni smatraju opravdanim ili sebičnim.

Nakon gledanja filma, na samom kraju časa, može se u grupi ukratko prodiskutovati o subjektivnom, emocionalnom doživljaju filma, o tome kakav je utisak film ostavio na učenike, a analiza je predviđena za naredni čas, za poslednju fazu obrade filma.

Za domaći zadatak učenicima se mogu zadati dve različite grupe pismenih zadataka. Polovina odeljenja ili grupe trebalo bi da napiše pregled likova iz filma sa osnovnim informacijama o njima, a druga polovina hronološki protokol scena iz filma. Kod ovakvih domaćih zadataka primenjuje se metoda pisanja koja je veoma važna ne samo zbog utvrđivanja gradiva i pripreme za analizu filma već i zbog razvijanja i usavršavanja pismenog izlaganja učenika na stranom jeziku.

7. 3. Treća faza obrade filma – nakon gledanja filma

Poslednjoj fazi obrade filma potrebno je posvetiti ceo nastavni čas. U prethodnoj fazi najvažniji likovi već su spomenuti i delimično opisani, ali u ovoj fazi veoma je važna analiza odnosa likova (Stipančević & Zobenica, 2018:p.111) koja sledi u drugom delu, nakon obrade konkretnih scena iz filma. Prethodno obrađene scene pomažu analizi likova. Važno je izabrati ključne scene iz filma i detaljno ih razraditi. Ključne scene predstavljaju suštinske tematske aspekte filma, u njima se pojavljuju glavni junaci, a njihov izbor u nastavi ne mora odgovarati njihovom hronološkom redosledu (Brandt, 1996:p.76).

Na primer, na slici br. 3 vidimo majku glavnog junaka Aleksa Knera kako leži u komi. Zadatak učenika jeste da detaljno opišu uzrok njene kome, šta se i kako prethodno desilo. Naravno, podrazumeva se da detaljno opišu njeno stanje, koliko dugo leži u komi, kakvo je njeno zdravlje i koje bi posledice mogla da ima. Ako učenici zaborave da spomenu neku informaciju iz filma, onda nastavnik postavlja dalja pitanja kao što su: Šta se sve desilo dok je ona bila u komi? Koje istorijske činjenice su ovde od ključne važnosti i kako su povezane sa Kristiane Kerner? Kako bi Kristiane reagovala na sve to da nije u komi? Da li bi smela da zna za pad Berlinskog zida? Šta planiraju njena deca?

Slika br. 3: Krisitiane u komi – *Film Good bye, Lenin!*, Wolfgang Becker, 2003.

Zatim se može izložiti slika br. 4 koja predstavlja sledeću etapu. Zadatak učenika jeste da opišu konkretne situacije i sve ostale ključne situacije koje su usko povezane sa prikazanom. Jasno je da je na prvom delu slike Aleks i da on nešto traži. Ali od učenika se očekuje da objasne šta traži i iz kog razloga. Ako je sa opisom prethodne slike ustanovljeno da je majka ležala mesecima u bolnici i da su je Aleks i Ariane na sopstvenu odgovornost odveli kući, važno je opisati i njihovu pripremu za majčin dolazak. Ako je ustanovljeno da Krisiane ne sme da se uzbuđuje i nervira i da ne sme da zna za pad zida, nastavnik može pitati: Na koji način su Aleks i Ariane pripremili stan za majku? Zatim se može postaviti i potpitanje: Šta smatrate najoriginalnijom pripremom? Traženje tegli sa natpisom određene vrste krastavaca koja se proizvodila samo u Istočnoj Nemačkoj? Ili ponovno preuređivanje stana? Ili organizovanje rođendanskog slavlja? Ili snimanje lažnih vesti, što možemo videti u drugom delu slike? Da li smatrate da je Aleks preterao u svojim dobrim namerama, ili da je sve odradio dosetljivo i pohvalno? Problem od koga se ovde polazi jeste opravdanost laži u filmu. Ovde bi trebalo da spomenu i detaljnije analiziraju sve scene iz filma koje su povezane sa Alekovim skrivanjem istine od majke. Učenici bi trebalo da argumentima, primerima iz filma i života brane svoje teze i stavove.

Slika br. 4: Aleks u akciji šticejenja majke – Film *Good bye, Lenin!*, Wolfgang Beker, 2003.

Na slici br. 5 predstavljen je majčin izlazak na ulicu, a zadatak učenika jeste da detaljno opišu situaciju, tj. kako je Kristiane sama dospela na ulicu, ko je odgovoran za to, da li je nešto videla i razumela, kako su je deca razuverila da to što je videla nije istina i sl. Ovde se mogu detaljno opisati sva njena moguća osećanja kao i osećanja njene dece kada su je videla na ulici. U ovoj konkretnoj vežbi mogu se ponavljati i pridevi. Nastavnik može postavljati dodatna pitanja koja će učenike usmeravati i davati im ideje za iscrpnijim odgovorima. Pitanje može glasiti: Šta je Ariane uradila u trenutku kada je videla svoju majku na ulici? Navedite nekoliko prideva koji najpribližnije opisuju njena trenutna osećanja.

Zatim se mogu navoditi scene koje slede i na koji su način povezane sa trenutno prikazanom scenom. Ovde osim objektivnog predstavljanja situacije učenici mogu iznositi i svoja mišljenja i komentare o celoj situaciji, pri čemu se običan razgovor može razviti u polemični razgovor.

Slika br. 5: Kristiane sama na ulici – Film *Good bye, Lenin!*, Wolfgang Beker, 2003.

Učenicima se mogu zadati različiti zadaci kada se primenjuje metoda usmenog izlaganja. Ova metoda pogodna je za kombinovanje sa radom u paru jer se đaci lakše i brže pripremaju za usmeno izlaganje. Teme za usmeno izlaganje mogu biti objašnjenja najoriginalnijih citata iz filma tako da svaki par dobije različit citat. Zadatak može biti majčina izjava da se zapravo ništa nije promenilo. Učenici bi trebalo da navedu zašto i kako je majka poverovala u to, da detaljno objasne kako je Aleks učinio da sve prikaže verodostojnim. Važno je, takođe, da objasne smatraju li može li taj njen zaključak imati posledice po nju ili druge.

Nakon detaljne obrade najvažnijih scena učenici mogu da sprovedu analizu odnosa likova i procenu načina ponašanja (Brandi, 2015:p.83). Učenicima se mogu ponuditi nastavni listići sa pridevima npr. energičan, bezbrižan, angažovan, antipatičan, smiren, naivan i njihov zadatak jeste da ih uz obrazloženja i primere povežu sa Aleksom ili njegovom majkom. Takođe se zadatak može formulisati tako da učenici uporede Aleksa i Ariane, tj. ko se više angažuje za majku, ko je ozbiljniji, ko je nemaran, ili se može tražiti od njih da svakom od njih pripišu po pet karakterističnih osobina i da to primerima i argumentima i potkrepe.

Na kraju časa važno je da učenici samostalno iznesu sopstvene utiske o filmu i obrazlože iz kojih im se razloga film dopada ili eventualno ne dopada, kažu koji lik im je bio najsimpatičniji i koja je scena najzanimljivija.

Pored dominantnih metoda razgovora i usmenog izlaganja veoma je važna i metoda pisanja koja se može uspešno primenjivati i na času i kao domaći zadatak i u grupi i individualno. Učenici mogu pisati sastave ili kritike prema određenim zadatim temama, kao što su različit odnos sina i kćerke prema majci, važnost pada Berlinskog zida za Nemačku i pojedince, simboli u filmu, mladi i stari i njihov odnos prema politici, kao i razlike života u Istočnoj i Zapadnoj Nemačkoj. Kreativnijim učenicima može se dati zadatak da napišu nastavak filma, tj. života Aleksa Knera i njegovog psihičkog stanja, zadovoljstva ili nezadovoljstva itd. Ili, zadatak može glasiti: Kristiane saznanje o padu zida. Napišite završetak filma. U ovom zadatku od učenika se očekuje da maštovito predstave zaplet radnje, da prikažu Kristianina osećanja prema istorijskim činjenicama i, naravno, prema svojoj deci koja su od nje sakrivala istinu. Trebalo bi da napišu i da li Kristiane preživljava ovu vest, da li oprašta svojoj deci i kako se film završava. Ovakvi zadaci zadaju se ne samo kreativnijim već i jezički naprednijim učenicima.

Zbog mnoštva mogućnosti i različitih vrsta zadataka važno je da učenici pri diskusiji ne skrenu sa teme, a isto tako i da nastavnik odabere najbolje zadatke, da ih najbolje iskombinuje i da pri tome ostvari sve zadate obrazovne i vaspitne ciljeve.

8. Zaključak

Celokupna nastava kao vaspitno-obrazovni proces trebalo bi da se iz dana u dan poboljšava i usavršava. Radi usavršavanja nastave trebalo bi da se osim različitih metoda i postupaka integrišu dodatni materijali koji će na učenike delovati motivišuće i koji će ih podstaći na rad i učenje. 'Filmovi šalju svoje poruke putem slika i tona pri čemu se audio i vizuelne informacije međusobno dopunjuju' (Korte, 2004:p.15). Kao takvi, filmovi predstavljaju bogat i originalan materijal za nastavu stranog jezika, jer ne deluju monotono i pružaju puno različitih mogućnosti za obradu u nastavi.

Film u nastavi stranog jezika ima višestruke funkcije i odgovarajućom obradom može da ispuni puno različitih ciljeva. 'Novi medij film, kao takav postoji već stotinu godina, prihvaćen kao umetnost, uvodi se u školsku nastavu kako bi doprineo učvršćenju svoga mesta kao važnog elementa naše kulture' (Bohnenkamp & Lang, 2005:p.10). Osećaj za umetnost i lepo trebalo bi da se kod učenika razvijaju neposredno i to može biti jedan od ciljeva nastave stranog jezika.

Najvažnije kod primene filma u nastavi stranog jezika jeste ostvarenje obrazovnih i vaspitnih ciljeva. Kod obrazovnih ciljeva misli se pre svega na razvijanje jezičkih veština. Pod jezičkim veštinama podrazumeva se pasivno i aktivno znanje jezika, tj. razumevanje i aktivno pismeno i usmeno korišćenje jezika. Ali, da bi se ostvario dobar i otvoren kontakt sa pripadnicima naroda čiji se jezik uči, nije dovoljno samo posedovanje znanja iz oblasti gramatike i verbalne komunikacije već je neophodno i poznavanje njihove kulture, načina življenja i mentaliteta. Sve to predstavlja preduslov za pravilnu komunikaciju bez nesporazuma ili konflikata u stranoj zemlji. Iz tog razloga trebalo bi da se učenici na različite načine od početka učenja stranog jezika upoznaju sa kulturom tog naroda i za to je neophodna nastavnikova posvećenost, angažovanost i kreativnost u pripremi nastave.

Kod vaspitnih ciljeva ključno je pravilno formiranje ličnosti učenika, formiranje pogleda na svet i motivacija za učenjem i stvaranjem. Osim toga, ovakva vrsta nastave trebalo bi da ostvari još jedan cilj, a to je da pripremi učenike da samostalno uče koristeći film i samostalno ga analizirajući. Na taj način neposredno se osim samostalnog učenja ostvaruje još jedan cilj, a to je priprema učenika za dalji samostalni život.

Film *Good bye, Lenin!* predstavlja dobru materiju za integraciju u nastavu nemačkog jezika jer ispunjava sve već navedene ciljeve. Vrednost ovog filma ogleda se i u tome što učenici nakon njegovog gledanja i analize bolje shvataju gradivo, istorijsku i kulturološku pozadinu i što im to može višestruko pomoći u kasnijoj interakciji sa pripadnicima te kulture.

Literatura

1. Abraham, U. (2009) *Filme im Deutschunterricht*. Bad Schlussenried, Klett Kallmeyer Erhard Erich Verlag, 1–101, 209–224.
2. Beždanov-Gostimir, S. (1984) *Filmom do ličnosti*. Beograd, Institut za film, 7–39.
3. Bohnekamp, A. & Lang, T. (2005) *Literaturverfilmungen*. Stuttgart, Philipp Reclam, 9–38.
4. Brandi, M. L. (1996) *Video im Deutschunterricht*. Berlin, Langenscheidt.
5. Đorđević, J. (1962) *Dijaslike i nastavni film u školi*. Beograd, Savremena škola, 5–71.
6. Faulstich, W. (2002) *Grundkurs Filmanalyse*. München, Wilhelm Fink, 7–23.
7. Gast, W. (1993) *Grundbuch: Einführung in Begriffe und Methoden der Filmanalyse*. Frankfurt am Main, Moritz Diesterweg, 53–55.
8. Hickethier, K. (2001) *Film und Fernsehanalyse*. Stuttgart, Metzler, 23–25.
9. Hubalek, F. (1967) *Integracija audio-vizuelnih sredstava u nastavi*. Beograd, Jugoslovenski centar za nastavni i kulturno-prosvetni film, 1–7.
10. Korte, H. (2004) *Einführung in die systematische Filmanalyse: ein Arbeitsbuch*. Berlin, Erich Schmidt, 8–25.
11. Kovačević, D. (2012) *Priručnik za interkulturalno učenje kroz dramu*. Beograd, Bazaart, 13–16.
12. Monaco, J. (2012) *Film verstehen: Kunst, Technik, Sprache, Geschichte und Theorie des Films und der neuen Medien: mit einer Einführung in Multimedia*. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt, 48–52.
13. Petrić, V. (1968) *Uvođenje u film: Kako se stvara film: Kakvo dejstvo ima film*. Beograd, Novi dani, 311–323.
14. Stipančević, A. (2014) Film i kultura u nastavi nemačkog jezika. U: Gudurić, S. & Stefanović, M. *Jezici i kulture u vremenu i prostoru III* (649–658). Novi Sad, Filozofski fakultet.
15. Stipančević, A. & Zobenica, N. (2018) Film kao vaspitno-obrazovno sredstvo u nastavi nemačkog jezika: pristupi i strategije njegove implementacije. *Nasleđe* 39, 101–115.
16. Surkamp, C. (2010) *Metzler Lexikon. Fremdsprachendidaktik*. Stuttgart, Weimar: Metzler Verlag, 60–63.
17. Težak, S. (2002) *Metodika nastave filma na općeobrazovnoj razini*. Zagreb, Školska knjiga, 7–151.
18. Točanac, V. (1960) *Film i nastava*. Beograd, Prosveta, 118–133.
19. Vrabec, M. (1959) *Filmska umetnost i škola*. Beograd, Novi dani, 8–100.
20. Welke, T. & Faistauer, R. (eds.) (2015) *Film im DaF/Daz-Unterricht*. Wien, Praesens Verlag.
21. Zobenica, N. & Stipančević, A. (2013) *Film Talas u nastavi stranog jezika: Inovacije u nastavi*. Novi Sad, Filozofski fakultet, 126–134.

Maša Đ. Stojšavljević Divac
University of Novi Sad
Faculty of Economics Subotica

FILM *GOOD BYE, LENIN!* IN TEACHING GERMAN AS A FOREIGN LANGUAGE

Summary

A film in foreign language teaching has multiple functions and, with appropriate processing, can fulfil many different goals. The most important thing when using film in foreign language teaching is the realisation of educational and pedagogical goals. In this way, in addition to independent learning, another goal is achieved, which is the preparation of students for further independent life. The aim of this paper is to analyse the film "Good bye, Lenin!", which represents a good starting point for integration into the teaching of the German language, as it fulfils all the above-mentioned teaching objectives. The value of this film is also reflected in the fact that, after watching and analysing the film, the students better understand the material, the historical and cultural background, and that this can, in many ways, help them in their later interaction with members of that culture.

► **Key words:** film, foreign language teaching, German language, independent learning, educational and pedagogical goals.

Preuzeto: 6. 6. 2023.
Korekcije: 16. 10. 2023.
Prihvaćeno: 18. 11. 2023.

БИОГРАФИЈЕ АУТОРА

Љиљана Бањанин, до 31. 10. 2023. ванредна професорка српског и хрватског језика и књижевности у Департману за стране језике, књижевности и културе Универзитета у Торину, тренутно хонорарни професор. Бави се везама из области културне историје између Италије и Јужних Словена, српским путописом у Италији, српском књижевношћу 19. и 20. века и рецепцијом српске и хрватске књижевности у италијанским часописима. Коауторка је бројних зборника и ауторка књига: *La donna del catalogo e altri racconti jugoslavi* (Torino, Trauben, 2000), *Incontri italo-serbi fra Ottocento e Novecento. Immagini e stereotipi letterari* (Alessandria, ed. dell'Orso, 2012), *Alla scoperta dell'Italia. Viaggiatrici serbe fra Ottocento e Novecento* (Alessandria, ed. dell'Orso, 2020). Такође, ауторка је преко 160 текстова и радова објављених у зборницима и часописима. Учествује на скуповима, члан је италијанског удружења слависта (AIS), компаратиста (SICL), уредништва часописа *Књижевна историја*, *Књиженство*, *Philologia Mediana*, *Bollettino del CIRVI* и едиције *Славица* италијанског универзитетског издавача *dell'Orso*.

Ђулија Баселика ванредни је професор руске књижевности и културе на Универзитету у Торину (Италија) на Одсеку за стране језике, књижевности и културе. У својим истраживањима највише се бави руском књижевношћу, интеркултурним односима Русије и Италије, записима путника из Русије у Италију и обрнуто, питањима компаративне књижевности XIX и XX вијека те питањима превода из теоријског и културног угла. Између осталог, њена објављена издања укључују монографију из 2005. године под насловом *Религијске ријечи као метафора за свијет. Нека запажања о књижевности Ане Ахматове*, затим чланке под насловом *Транслатолошке студије и теорија превођења у Русији* (2018), *Авганистански Раскољников Атика Рахимија. Једна преправка у стилу Достојевског* (2019), те *Ушушкани странац: Руси и област странаца у царској Русији XVII вијека* (2020).

Весна В. Булатовић доцент је на Факултету техничких наука, Универзитет у Новом Саду, где предаје енглески језик струке на основним академским студијама. Основне академске студије завршила је на Филозофском факултету у Никшићу, Универзитет Црна Гора, а мастер студије на Филолошком факултету у Београду. На Филозофском факултету Универзитета у Новом Саду у марту 2022. године одбранила је докторску дисертацију под насловом *Анализа жанра асинхроних дискусионих форума у настави енглеског језика струке*. Поља њеног истраживачког интересовања јесу примењена лингвистика, енглески језик

струке, метадискурс и употреба технологије у настави језика струке. Аутор је бројних радова у научним часописима и зборницима и учествовала је на многим научним скуповима у земљи и иностранству.

Марија Н. Вујовић рођена је 1977. године у Чачку. Основну школу и гимназију завршила је у Београду. Дипломирала је италијански језик и књижевност на катедри за Италијанистику Филолошког факултета у Београду 2000. године. На том факултету завршила је мастер студије и одбранила рад на тему *Микеланђелова поезија – сличности и разлике са Петрарком* 2008. године. На Филолошком факултету у Београду докторирала је 2019. године на тему *Проблеми у процесу учења изазвани негативним трансфером у писаној продукцији српских студената који уче два типолошки сродна језика – случај италијанског као L2 и шпанског као L3*. Године 2001. основала је школу страних језика *Logos* у Београду, где до данас ради као директор и професор италијанског језика. Од 2005. године представница је Италијанске академије за језик из Фиренце за Србију и једини акредитовани испитивач на испитима које организује Академија. Ауторка је више научних радова из области лингвистике, психолингвистике, методике наставе италијанског језика и контрастивне фразеологије.

Наташа Д. Вученовић запослена је на Катедри за романистику Филолошког факултета Универзитета у Бањој Луци, гдје предаје *Савремени италијански језик 1 и 2*, као и методичку групу предмета усмјерену на изучавање различитих аспеката подучавања италијанског језика као страног. Њена научноистраживачка интересовања имају интердисциплинарни карактер и обједињују теоријско-методолошке постулате из различитих наука и дисциплина, међу којима се издвајају: социолингвистика и примијењена лингвистика, критичка педагогија и критичка анализа дискурса, родне студије, студије културе. У свом досадашњем раду највише се бавила критичком анализом уџбеника и образовног дискурса са становишта рода, али и осталим темама везаним за методичку наставу италијанског језика, попут употребе дигиталних алата у настави, те анализе и евалуације најчесталијих језичких грешака србофоних студената италијанског језика. У оквиру Еразмус плус пројеката размјене наставног кадра предавала је на три италијанска универзитета, а била је ангажована и као истраживачица на регионалном *UN Women* пројекту о социјалној кохезији на Западном Балкану.

Екатерина И. Јакушкина (Москва, 1977) доцент је на Филолошком факултету Московског државног универзитета *М. В. Ломоносов* (Студијски програм словенских језика и књижевности). Бави се проучавањем лексиколошких тема. Објавила је више од 100 научних радова и три монографије. Организатор је семинара *Школа србистике* и *Школа славистике*. Члан је уредништва часописа *Славјановеденије*. Добитник је награде руског словенског фонда *Св. Тирило и Методије*. Члан је Одбора за лексикологију и лексикографију Међународног славистичког комитета.

Данијела Д. Јелић, виши асистент на Филолошком факултету Универзитета у Бањој Луци. Основни студиј, Одсек за српски језик и књижевност, завршила је на Филозофском факултету Универзитета у Бањој Луци, а магистарски рад одбранила је на Филолошком факултету у Бањој Луци. Била је ангажована, на приједлог матичног факултета, као лектор за српски језик на Катедри за славистику Пловдивског универзитета „Пајсије Хиландарски“ у Бугарској.

Борко Н. Ковачевић ванредни је професор на Катедри за општу лингвистику Филолошког факултета у Београду. Његова интересовања везана су за више лингвистичких поддисциплина. Публиковао је радове из језичке типологије, морфологије, синтаксе и социолингвистике. Секретар је и члан уређивачког одбора часописа *Анали Филолошког факултета*, као и члан европског удружења лингвиста *Societas linguistica Europaea*. Учествоје на домаћим и међународним научним пројектима.

Зорана Ж. Ковачевић рођена је у Бањој Луци 1985. године. Ванредна је професорица на Катедри за романистику Филолошког факултета Универзитета у Бањој Луци, гдје је ангажована на предметима из области италијанске културе и књижевности. Поља њеног научног интересовања јесу стваралаштво италијанско-кубанске књижевнице Албе де Сеспедес и путописна књижевност. Посебну пажњу у својим истраживањима посветила је слици Италије и италијанске књижевности у српским и европским путописима 19. и 20. вијека. До сада је учествовала на више међународних научних скупова, те објављивала радове у зборницима и научним часописима. Ауторка је монографије *Andai in Italia per cambiarmi l'anima e il corpo. L'immagine del Belpaese nella letteratura di viaggio serba tra Ottocento e Novecento* (Edizioni dell'Orso, 2020).

Драгомир В. Козомара ванредни је професор на Филолошком факултету Универзитета у Бањој Луци. Педагошку академију у Бањој Луци (Одсек за српски језик и књижевност) завршио је 1997. године. Године 2000. на бањолучком Филозофском факултету дипломирао је на Одсјеку за српски језик и књижевност, а на истом факултету магистрирао 2005. године на тему *Говор Чечаве (села у сјевероисточном дијелу општине Теслић)*. На Филолошком факултету Универзитета у Бањој Луци 2013. године докторирао је на тему *Српски посавски говори између Врбаса и Украине (фонетске и морфолошке особине)*. Основно подручје истраживања му је српска дијалектологија, фонетика српског језика и ортографија. Аутор је књига *Фонетске и морфолошке особине српских посавских говора између Врбаса и Украине, Научимо акцените, Говор Чечаве и Фонетске особине говора Бастаса*. За потребе израде *Српског дијалектолошког атласа* истражио је десетине пунктова српских говора. Од 2007. године сарадник је на лингвистичким пројектима Универзитета *Карл Франц* у Грацу (Аустрија), а на том универзитету био је гостујући наставник у првом семестру школске 2014/15. године. Члан је одбора за фонологију и стандардизацију српског језика.

Неира Р. Лојић рођена је 1997. године у Цазину. Године 2015. завршила је гимназију у Цазину након чега је уписала енглески језик и књижевност на Педагошком факултету Универзитета у Бихаћу. Дипломирала је у јулу 2019. године са темом *Wh-interrogatives in the English Language*. По завршетку првог циклуса студија запослила се као наставник енглеског језика у едукацијском центру. Убрзо након тога, тачније 2020. године стекла је звање асистента те почела радити на Педагошком факултету, на Одсјеку за енглески језик и књижевност. Током првог циклуса студија, учествовала је на 4. ТЕТА интернационалној ЕЛТ конференцији за наставнике и учитеље енглеског језика, те мини конференцији под називом *TEFL Methods in the 21st Century*. Такођер је била организатор и учесник ELF-а (Фестивала енглеског језика) на Педагошком факултету Универзитета у Бихаћу. Објавила је збирку поезије *Believe* 2021. године. Тренутно је студентка другог циклуса студија на Филолошком факултету Универзитета у Бањој Луци.

Наиље Р. Маља Имами рођена је 1960. године у Медвеђи. На Филолошком факултету у Београду дипломирала је албански језик и књижевност. Ванредна је професорка на Филолошком факултету Универзитета у Београду на Катедри за албански језик и књижевност. Докторске академске студије завршила

је 2013. године са темом *Конвергенција и дивергенција падежних система у балканском језичком ареалу*. Подручја њеног интересовања јесу: лингвистика, дијалектологија албанског језика и балканологија.

Милица М. Маринковић завршила је основне и мастер студије на Филолошком факултету Универзитета у Београду. Докторску дисертацију одбранила је 2016. године на Универзитету у Барију (Италија), док је део докторских студија провела на Универзитету у Шербруку (Канада) као гостујући млади истраживач. Тренутно ради као истраживач на Универзитету у Барију и доцент на Универзитету у Торину. Области њених интересовања и истраживања јесу дидактика српског језика као страног и књижевност писаца српског порекла који пишу на страним језицима. Поред научно-академског рада бави се и писањем, те превођењем. Објавила је два романа на италијанском језику (*In serbo*, Les Flaneurs Edizioni, Bari 2019; *Piacere, Amelia*, Les Flaneurs Edizioni, Bari 2016), као и преводе на италијански језик *Градова и химера* Јована Дучића (Stilo Editrice, Bari 2014), *Часова радости* Владана Матијевића (Whitefly Press, Lugo 2014) и других текстова. Идејни је аутор и власник дигиталног пројекта *Serbo per Italiani* (<https://serboperitaliani.it/>), чији је циљ промоција српског језика, књижевности и културе у иностранству, превасходно у Италији.

Анђела М. Марковић, мастер професорка језика и књижевности, рођена је 1. октобра 1998. године у Лесковцу. Филолошки факултет у Београду уписала је 2017. године, а мастер академске студије завршила је 2022. године са темом *Именице са препозитивним чланом у албанском језику*. Исте године уписала је докторске академске студије, а од марта 2023. године има звање истраживач-приправник. Главни фокус њеног истраживања јесте граматика албанског језика, конкретно препозитивни и постпозитивни чланови, и утицај језика балканског ареала на албански језик. Бави се проучавањем именског и придевског система албанског језика, његових морфолошких и синтаксичких карактеристика, дијалектологије, етнологије, балканологије итд.

Радмило Н. Маројевић, филолог-слависта, професор-смеритус Паневропског универзитета Апеирон у Бањалуци, рођен је у Моракову (код Никшића) 12. октобра 1949. У Београду је завршио Филолошки факултет, Групу за руски језик и књижевност, 1972, и Факултет политичких наука, Међународно-политички смјер, 1973; на филолошким наукама магистрирао је 1974, а докторирао 1980. На Филолошком факултету у Београду изабран за доцента

1980, за ванредног 1984. и редовног професора за руски језик 1988, а на Паневропском универзитету у Бањалуци за редовног професора за руску књижевност 2010. и за емеритуса 2019. За академика Међународне Словенске академије наука и умјетности у Москви изабран је 1992. Преводио је Блока (поема *Дванаест*), Достојевског (роман *Дечко*, с Миленом Маројевић), Василија Петровића (*Историја о Црној Гори*). Бави се русистиком, србистиком и палеославистиком (историја језика, творба ријечи, ономастика, компаративно-историјска и конфронтативна лингвистика, старославенски и староруски језик, граматика, транслатологија). Објавио је на српском око 770 расправа, чланака и других прилога и око 80 радова у руским научним часописима и зборницима те књиге: *Ruski jezik za politikologe* (1976); *Посесивне категорије у руском језику* (1983). *Gramatika ruskog jezika* (1983); *Русско-сербскохорватскиј учебниј словарь* (Москва–Београд, 1985); *Посесивне изведенице у староруском језику* (1985); „Сербские песни“ Александра Востокова (1987); *Лингвистика и поетика превођења* (1989); *Бирилица на раскрићу векова* (1991); *Горски вијенац: изворно читање* (1999); *Српски језик данас* (2000); *Старославенске студије* (2000); *Русская грамматика* (тт. I–II, Москва–Београд, 2001); *Нови Рат за српски језик и правопис*: (2001), *Српска политика о односу, језику, књижевном стандарду и писму* (2011). Приредио је критичка издања Његошевих дјела (с текстолошким монографијама): *Горски вијенац* (2005), *Луца микрокозма* (2016), *Биљежница* (2017), *Шћепан Мали* (2020), као и основно издање Његошевих спјегова и романсе *Ноћ скупља вијека* (2021).

Дејан М. Милиновић (Бања Лука, 1983), виши је асистент на Катедри за англистику Филолошког факултета Универзитета у Бањој Луци, гдје је и завршио основне студије енглеског језика и књижевности, док је мастер студије завршио на Филолошком факултету Универзитета у Београду. У свом научном раду бави се синтаксом, когнитивном лингвистиком, компаративном лингвистиком и транслатологијом. Похађа докторске студије на матичном факултету.

Марија М. Митровић рођена је 1989. године у Пули. Завршила је Осму београдску гимназију 2008. године. На Филолошки факултет Универзитета у Београду (смер Италијански језик и књижевност) уписала се 2008, а дипломирала 2012. године. У јуну 2013. године одбранила је мастер рад под називом *Проблематика превођења узрочног 'fare' са италијанског на српски језик* (ментор проф. др Мила Самарцић). Докторску дисертацију под насловом *Зависне реченице у италијанским граматикама од Форначарија до првих деценија 21.*

века (ментор проф. др Мила Самарцић) одбранила је у фебруару 2020. Као стипендиста боравила је 2012. године месец дана на Универзитету за странце у Перуђи и шест месеци 2018. године на Универзитету у Падови. Запослена је на Катедри за италијанистику Филолошког факултета Универзитета у Београду од новембра 2016. године. У мају 2022. изабрана је у звање доцента. Тренутно је ангажована на првој и трећој години студија. Посебно је занимају синтакса италијанског језика и граматикографија италијанског језика.

Емир З. Мухић доктор је филолошких наука и ванредни професор на лингвистичкој групи предмета на Катедри за англистику Филолошког факултета Универзитета у Бањој Луци. Боравио је у Сједињеним Америчким Државама у својству стипендисте на Тексашком универзитету у Остину, а дио стручног усавршавања провео је и у Уједињеном Краљевству Велике Британије и Сјеверне Ирске. Научна интересовања Емира Мухића крећу се у домену когнитивне лингвистике, фонетике и фонологије, морфосинтаксе и критичко-когнитивне анализе дискурса. Бави се конференцијским превођењем, а ради и као испитивач за међународне испите из енглеског језика Универзитета у Кембриџу. Члан је више редакција, стручних и научних организација у земљи и иностранству. Радови Емира Мухића објављени су у регионалним и међународним научним часописима. Учествовао је у научним пројектима и истраживањима. Гостујући је професор на Катедри за англистику Филозофског факултета Универзитета у Источном Сарајеву, а по позиву је био и предавач и пленарни излагач на регионалним и међународним конференцијама, семинарима и радионицама. Организовао је низ радионица стручног усавршавања за наставнике енглеског језика у основним и средњим школама, као и за конференцијске преводиоце. Члан је Организационог одбора Међународне конференције о енглеском језику и књижевности Катедре за англистику у Бањој Луци. Уредник је више темата и аутор двије монографије. Обављао је дужности првог координатора за међународну сарадњу Филолошког факултета, секретара и шефа Катедре за англистику.

Наташа В. Нинчеговић (Прокупље, 1988) доктор је филолошких наука и асистент на Филозофском факултету Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици. На Катедри за енглески језик и књижевност Филозофског факултета Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици дипломирала је 2011. Мастер рад одбранила је 2014. на Филолошком факултету Универзитета у Београду, смер

Језик, књижевност, култура, а исте године уписала је докторске студије на истом факултету, модул за књижевност. Докторску дисертацију под називом *Потчињени положај жена у викторијанском друштву: Меги Таливер, Теса Д'Урбервил и Беки Шарп* одбранила је 13. маја 2022. године. На Филозофском факултету ради од 2013, када је изабрана у звање сарадник у настави. Године 2015. изабрана је у звање асистента. Објављује научне чланке и учествује на националним и међународним конференцијама. Чланица је Друштва за стране језике и књижевности Србије (ДСЈКС), Удружења англиста Србије (УАС/ SASE) и међународног удружења Thomas Hardy Society. Области интересовања: викторијанска књижевност, књижевно стваралаштво Дона ДеЛила и интердисциплинарна проучавања књижевности.

Свјетлана Р. Огњеновић (Сарајево, 1981) доктор је књижевно-историјских наука. Ради у звању ванредног професора на Филозофском факултету Универзитета у Источном Сарајеву, гдје држи курсеве из предмета Стара и Модерна америчка књижевност, Увод у студије енглеске књижевности, Културна историја Сједињених Америчких Држава, Канадске студије и Модерна британска драма. Аутор је више научних радова из англоамеричке књижевности, као и монографије под називом *Митолошке парадигме у контексту америчке културе: одабране драме Сема Шепарда* (2012). Живи и ради на Палама.

Адедајо Дебора Окоро виши је истраживач у Образовном центру за обуку и саветовање Оејсис и Оукс у Нигерији. Дипломирала је енглески језик на Универзитету Обафемии Аволово у Ифеу, Нигерија. Поред тога, магистрирала је и докторирала из исте области на Универзитету у Ибадану, Нигерија. Предаје енглески језик на неколико институција средњег и високог образовања. Између осталог, објавила је један научни рад у *Часопису за студије енглеског језика* из Ифеа. Бави се примијењеном лингвистиком и истраживањем медија.

Оља Перишић доцент је на одсеку за Српски језик и књижевност Универзитета у Торину. Докторирала је 2020. г. на Универзитету у Ђенови. Има вишегодишње искуство као књижевни преводилац и тумач за италијански језик. Основна поља њених истраживања јесу: примена корпуса и дигиталних технологија у настави српског као страног језика, превођење, билингвална лексикографија и контрастивна граматика. Ауторка је монографије *Il corpus per imparare il serbo. Il futuro dell'apprendimento linguistico* (2023).

Ивана И. Петковић наставник је руског језика на Педагошком факултету у Сомбору – Универзитет у Новом Саду. Ангажована је на предметима Руски језик I и Руски језик II. Докторанд је Филолошког факултета у Београду – модула књижевност. У току је израда њене докторске дисертације *Драмско стваралаштво Симона Полоцког и европска барокна драма*. Аутор је већег броја радова из области науке о књижевности. Поред искуства у раду на Педагошком факултету поседује богато наставно и педагошко искуство у раду са децом предшколског, основношколског и средњошколског узраста. Ужа област научног интересовања: књижевност XVII века, барокна књижевност, школска драма, форме религиозне и средњовековне драме.

Ана В. Пилић завршила је основне студије на Филолошком факултету Универзитета у Бањој Луци на Студијском програму њемачког језика и књижевности, гдје је тренутно ангажована као демонстратор на предмету Савремени њемачки језик. Током студија учествовала је на више пројеката и радионица, од којих издваја пројекат превођења серије *Кости* и усавршавање за наставнике њемачког језика *DLL 6*. Била је добитница ДААД стипендије 2021. године, а љетни семестар академске 2022/2023. провела је на Универзитету у Зарланду (Њемачка) као стипендиста ЕРАСМУС+ програма. Интересује се за контрастивно проучавање њемачког и српског језика у области морфологије и синтаксе.

Данијела М. Прошић Сантовац ванредни је професор на Одсеку за англистику и управница Центра за језике Филозофског факултета Универзитета у Новом Саду. На истом факултету завршила је основне и магистарске студије, а 2012. године одбранила је и докторску дисертацију под насловом *Енглеске народне приче и песме за децу: Увид у начин живота у прошлости*. Поља њеног истраживачког интересовања јесу: примењена лингвистика, методика наставе, те књижевност за децу и младе. Аутор је две монографије (*Home and school use of Mother Goose*, 2009; *c*), а и коуредница треће (са Shelagh Rixon, *Integrating assessment into early language learning and teaching*, 2019). Објавила је бројне радове у научним часописима и зборницима радова, те учествовала са излагањем на многим научним скуповима у земљи и иностранству.

Јелена Д. Пухар лектор је на Катедри за италијанистику на Филолошком факултету Универзитета у Београду. Дипломирала је 2013. године на Филолошком факултету у Београду на Катедри за италијанистику. Мастер студије из

области италијанског језика као другог језика и интеркултуралности завршила је на Универзитету у Удинама 2014. године, а докторску дисертацију под насловом *Исказивање финалности инфинитивним конструкцијама у савременом италијанском језику* (ментор проф. др Мила Самарџић) одбранила је на Филолошком факултету у Београду 2022. године. Објавила је неколико научних радова из области италијанске синтаксе и контрастивне анализе италијанског и српског језика, те учествовала на неколико научних конференција. Посебно је занимају генеративна граматика, синтакса италијанског језика и контрастивна анализа италијанског и српског језика.

Мирјана М. Секулић (1983) ванредни је професор за ужу научну област Хиспанске књижевности и култура на Филолошко-уметничком факултету Универзитета у Крагујевцу. Предаје више предмета на основним студијама, Савремени хиспаноамерички роман на мастер академским студијама и Теорије савременог субјекта: постколонијализам и имагологија на докторским студијама. Објавила је преко 40 научних радова у домаћим и страним научним часописима, зборницима са домаћих и међународних конференција, као и у тематским зборницима. Ауторка је монографије *Шпанија Милоша Црњанског: имаголошка студија* (Крагујевац, ФИЛУМ, 2019). Учесник је више пројеката, члан организационих и научних одбора више научних скупова. Уредник је тематских зборника, зборника са конференција и тематских бројева научних часописа. Основна поља њеног интересовања јесу шпанска књижевност (Генерација 1898.), мексичка књижевност 20. века (Карлос Фуентес), имагологија, постколонијалне студије, студије односа филма, историје и књижевности.

Наташа А. Спасић запослена је у Центру за проучавање језика и књижевности на Филолошко-уметничком факултету Универзитета у Крагујевцу као научни сарадник. Рођена је 11. новембра 1990. године у Нишу. Носилац је Вукове дипломе за основну и средњу школу. Основне академске студије србистике завршила је на Филозофском факултету у Нишу (2009–2013), а мастер на Филозофском факултету у Новом Саду на смеру Српски језик и лингвистика (2013–2014). Исте године 2014/2015. уписује докторске академске студије на Универзитету у Крагујевцу, Филолошко-уметнички факултет на одсеку Српски језик и књижевност. Била је ангажована на пројекту *Динамика структура савременог српског језика* (ОИ 178014) (као стипендиста Министарства просвете, науке и технолошког развоја 2015–2018; као истраживач-приправник 2018–2020). Докторирала је 2021. године са темом *Примена модела обрнуте*

учионице у обради јединица с поредбеним и начинским значењем у настави српског као страног језика под менторством проф. др Милке Николић. Области њеног интересовања јесу Синтакса савременог српског језика и Методика српског (као страног) језика. Била је учесник на бројним научним скуповима и конференцијама у земљи и иностранству и аутор је више чланака публикованих у домаћој и иностраној периодици.

Светлана В. Стевановић запослена је као доцент на Филолошко-уметничком факултету Универзитета у Крагујевцу при Катедри за хиспанистику. На истом факултету завршила је основне (2014), мастер (2016) и докторске академске студије из филологије (2022). Докторску дисертацију под називом *Демитологизација слике Емилијана Сапате у романима са темом Мексичке револуције* одбранила је јула 2022. године, под менторством проф. др Мирјане Секулић. Области интересовања: нови историјски роман, роман о мексичкој револуцији, хиспаноамеричка књижевност XX века, нови хиспаноамерички роман.

Александра З. Стојановић (1995, Крагујевац) студент је докторских академских студија из филологије (језик и књижевност) на Филолошко-уметничком факултету Универзитета у Крагујевцу, где је запослена као истраживач-сарадник при Центру за научноистраживачки рад. Дисертацију *Наративна антропологија простора у делима Теџа Кола и Срђана Ваљаревића* пријавила је 2023. године. На матичном факултету завршила је основне и мастер студије са просеком 10.00 школске 2019/2020. одбраном мастер рада *Seeking Asylum: Dystopian Horizons of George Orwell's Nineteen Eighty-Four*. Области научног интересовања: савремене књижевне теорије, теорије простора.

Маша Ђ. Стојсављевић Дивац (рођена 21. 8. 1988) је мастер професор немачког језика и књижевности, тренутно живи и ради у Немачкој са циљем истраживања метода у настави стручног немачког језика као и на писању уџбеника *Немачки на аеродрому* за почетни, средњи и напредни ниво. Основне и мастер студије завршила је на Универзитету у Новом Саду, а на докторским студијама у области методике наставе бави се анализом разних метода и применом различитих садржаја у настави немачког као страног језика. Циљ бављења методиком јесте истраживање иновација у настави немачког језика и њихов утицај на ученичку мотивацију при обради књижевних и стручних текстова. Од 2013. до 2022. водила је немачки језички центар *Deutsch genial* у Новом Саду.

Дијана Д. Тица ванредна је професорица на Катедри за англистику Филолошког факултета Универзитета у Бањој Луци, гдје је магистрирала 2006. и докторирала 2013. године. Предаје Увод у проучавање енглеске књижевности, Књижевност енглеског класицизма и романтизма, Викторијанску књижевност, Савремени енглески роман и Викторијанску поезију и поетику. Такође је занима и средњовјековна и ренесансна енглеска књижевност, нарочито Шекспир. Објавила је више радова из наведених области а 2018. године и монографију назива *Поетика трагичног: три јунакиње викторијанског романа*.

Милан Д. Тодоровић запослен је као истраживач-сарадник у Центру за проучавање језика и књижевности, Филолошко-уметничког факултета у Крагујевцу. Носилац је Вукове дипломе за основну школу. Похађао је средњу Економску школу у Чачку. Године 2008. уписао је основне студије на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу, смер Енглески језик и књижевност. Основне студије завршио је 2012. године са просечном оценом 9.12 добивши звање дипломирани филолог (англиста). Мастер академске студије уписао је школске 2012/2013. године на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу, на одсеку Англистика – Енглески језик и књижевност. Након годину дана стекао је звање мастер филолог (англиста), одбравивши мастер рад *Shakespeare, O'Neill, Jarry: Three Versions of 'Macbeth' (Шекспир, О'Нил, Жари: Три Верзије Магбета)* под менторством др Радмиле Настић и остварио је просечну оцену 10.00. Исте године 2013/2014. уписује докторске академске студије на Универзитету у Крагујевцу, Филолошко-уметнички факултет на одсеку Студије језика. У 2023. години одбранио је докторску дисертацију *Примена методе обрнуте учионице приликом усвајања глаголских времена у настави енглеског језика као страног* под менторством др Бранке Миленковић. Од 2013. до 2017. године предавао је у TutorABC, Taipei, Taiwan, као онлајн наставник енглеског језика радећи са децом од предшколског узраста, са основцима и одраслим ученицима. Од 2018. године је ангажован на пројекту *Динамика структура савременог српског језика* (ОИ 178014) као истраживач-приправник у Центру за проучавање језика и књижевности на Филолошко-уметничком факултету Универзитета у Крагујевцу. Области његовог научног интересовања убрајају примењену лингвистику, транслатологију, прагматику и социолингвистику. Учествовао је на научним скуповима и конференцијама у земљи и иностранству и аутор је више чланака публикованих у периодици.

Божана М. Томић има докторат из области лингвистике и синтаксе глагола. Тренутно је независна истражитељица. Њена примарна академска интересовања обухватају морфологију енглеског језика, валенцију глагола и улогу семантике у превођењу. Учесница је бројних научних конференција у земљи и иностранству.

Марија В. Форнари Чуковић (Maria Fornari Ćuković) рођена је у Барију 1980. године. Докторску дисертацију из хуманистичких наука, смјер италијанистика, одбранила је на Универзитету у Трсту 2013. године са темом посвећеном односу између штампе и јавног мњења у Италији и у Србији уочи Првог свјетског рата. Сфера њеног интересовања креће се од италијанског језика медија (језички и културолошки приступ) до историје српско-италијанских културних односа. Од 2004. године ради као лектор италијанског језика на Студијском програму италијанског језика и књижевности Филолошког факултета Универзитета у Бањој Луци. Године 2019. изабрана је у звање доцента из области италијанског језика.

Борис Ф. Хлебџ редовни је професор енглеског језика у пензији. Дипломирао је Енглески језик и књижевност 1968. на Филолошком факултету у Београду, где је такође завршио магистарске студије (1973) и докторирао (1979). Предавао је теорију превођења, историју, фонетику и семантику енглеског језика студентима Катедре за англистику у Београду и фонетику енглеског на Одељењу Филолошког факултета у Крагујевцу. Предавао је на постдипломским студијама у Београду и на Филозофском факултету у Новом Саду. Држао је курс колокацијске методе на докторским студијама у Београду. До сада је објавио 73 научна чланка у земљи и иностранству, као и 21 приказ и написао преко педесет рецензија. Аутор је 24 књиге, а међу њима су: *Граматика енглеског језика за основну школу*, *Граматика енглеског језика за средње школе*, *Енглески за перфекционисте*, уџбеници енглеске фонологије *A Textbook of English Phonology* и *English Accent and Intonation*, уџбеници семантике *English Semantics* и *English Semantics for University Students*, уџбеници превођења *Преводилачке технике и поступци* и *Општа начела превођења*, као и научна монографија *Aspects, Phases and Tenses in English and Serbo-Croatian* (у Грацу), а из области индоевропске етимологије *О старини јужних Словена*, *Српско-енглески речник етимолошких парова*, *Винчански код* и *Винчански корени писама*. У електронском издању објавио је *A Collocational Approach to Semantic Definitions*. Саставио је *Основни*, *Стандардни* и *Енциклопедијски српско-енглески речник*, *Енглеско-српски* и *српско-енглески речник сленга*, *Српско-енглески речник лажних парова* и речник

колокација *Connect Your Words*. Превео је више стручних радова и збирку песама Томаса Хардија (Paideia) и сачинио антологију англоамеричке поезије у свом преводу под називом *Минијатуре из ризнице англо-америчког песништва* (Завод за уџбенике Београд). За превод Тенисонове песме *Одисеј* награђен је 1977. године БИГЗ-овом наградом, као и наградом *Милош Н. Ђурић* за превод *Кантеберијских прича* 1984. године. Добитник је награде за животно дело Удружења научних и стручних преводаца 2020.

Дијана Црњак (Бањалука, 1972) редовни је професор на Филолошком факултету Универзитета у Бањој Луци (Студијски програм српског језика и књижевности). Од љетног семестра академске 2006/2007. ради као гостујући професор на Филозофском факултету Свеучилишта у Загребу (Одсек за јужнославенске језике и књижевности). Научним и наставним ангажманом везана је за проучавање српских синтаксичких и лексиколошких тема. Радове је објављивала у релевантним часописима, зборницима и монографским студијама, те излагала на научним скуповима у земљи и иностранству. Члан је Одбора за језик при Одјељењу књижевности и умјетности АНУРС и Научног вијећа Института за српски језик и књижевност АНУРС.

Александра В. Чебашек (1995, Косовска Митровица) студент је докторских академских студија српског језика и књижевности на Филолошко-уметничком факултету Универзитета у Крагујевцу, где је запослена као истраживач-сарадник у Центру за научноистраживачки рад. Пријавила је тему докторске дисертације *Холокауст у српској (пост)модернистичкој књижевности* 2023. године. На матичном факултету завршила је основне и мастер студије школске 2019/2020 одбраном мастер рада *Мотив самоубиства у новели Кротка Ф.М. Достојевског*. Била је гостујући студент у оквиру Еразмус+ мобилности у Бугарској на Софијском универзитету *Свети Климент Охридски*, где је похађала предавања из славистичких студија у периоду летњег семестра (фебруар–јул 2019). Предмет њеног научног интересовања јесте Холокауст у српској књижевности, савремене књижевне теорије, као и психолошки аспекти књижевности.

Јелена В. Шајиновић Новаковић ванредна је професорица на Катедри за англистику у Бањој Луци, гдје држи неколико предмета из области лингвистике. Њена истраживачка интересовања везана су за феномен модалности, модалне семантике, референције и социолингвистике. Објавила је велики број научних радова у земљи и иностранству.

УПУТСТВА ЗА АУТОРЕ

Часопис *Филолог* је научни, рецензирани часопис из области науке о језику, књижевности и културе који има за циљ промовисање савремених теоријских и интердисциплинарних приступа. Оснивач и издавач часописа је Филолошки факултет Универзитета у Бањој Луци. Часопис излази у континуитету од 2010. године.

Објављујемо чланке на стандардним језицима оних филологија које се проучавају на Филолошком факултету Универзитета у Бањој Луци, дакле на српском, руском, енглеском, њемачком, француском и италијанском језику. Рад на неком другом словенском или свјетском језику може се објавити у договору са Редакцијом, по посебној процедури. При томе су појам и именовање српског језика неповредиве категорије и не могу се употребљавати у појмовним конструкцијама или скраћеницама које би одражавале неко друго или другачије именовање овог језика.

Објављујемо чланке који се баве разматрањем савремених теоријских приступа проучавању књижевности, језика и културе, значајем и потребом метатеорије у хуманистичким наукама, примјеном савремених теоријских приступа у анализи текстова и културних појава, интердисциплинарним приступом у изучавању лингвистичких, књижевних и културолошких студија, односом књижевности и језика с другим дисциплинама, приказом најсавременијих теоријских књига из области књижевности, лингвистике и културолошких студија итд.

Да би се обезбиједио што већи степен научности, часопис *Филолог* сваки чланак шаље на рецензију прије коначног објављивања. Након иницијалне евалуације, уредништво ће установити да ли поднесени рукопис испуњава основне научне критеријуме. Уколико испуњава, чланак ће бити упућен на рецензију и прегледаће га два експерта из уже научне области. Чланак ће бити штампан у актуелном броју часописа *Филолог* уколико се оба рецензента усагласе да прилог задовољава високе научне критеријуме. Уколико добије позитивне рецензије тек након дораде, прилог може бити објављен у једном од наредних бројева *Филолога*.

Чланци се рецензирају по принципу узајамне анонимности аутора и рецензентата. Рок за израду рецензије је мјесец дана. Коначна одлука о прихватању или одбијању рукописа биће упућена аутору заједно са рецензентским сугестијама, образложењем и напоменама.

Часопис *Филолог* излази два пута годишње, у јуну и у децембру.

Часопис *Филолог* омогућава тренутни отворен приступ цјелокупном садржају у складу с увјерењем како јавна доступност истраживачких спознаја потиче већу размјену знања и идеја. Часопис омогућава читаоцима да читају, преузимају, умножавају, дистрибуишу, штампају, претражују или повезују текстове објављених чланака, тј. да их користе у било које законите сврхе. У складу с Будимпештанском иницијативом, чији смо потписници, једино ограничење репродукције и дистрибуције чланака јесте у домену ауторских права, будући да је неопходно да аутор контролише интегритет свога рада, те да буде прописно наведен и цитиран.

Редакција *Филолога* посвећена је одржавању највиших етичких принципа и спречавању злоупотреба при публикавању овог часописа. Чланци који нису у складу са овим стандардима неће бити објављени у часопису *Филолог*.

Сви радови се упућују на провјеру путем антиплагијатског софтвера, који обезбјеђује Универзитет у Бањој Луци. Плагирање научних резултата, фабриковање и фалсификовање истраживачких података, покушаји објављивања већ објављених радова и томе слично, етички су неприхватљиви поступци и биће одбачени у складу с академским кодексом понашања и издавачком политиком часописа *Филолог*.

Уредништво спречава сваки потенцијални сукоб интереса и дискриминацију по било којој основи. У случају притужбе етичког карактера или притужбе о сукобу интереса, уредници поступају у складу са постојећом политиком и процедуром.

Аутори потписаном изјавом преузимају одговорност која се тиче оригиналности и аутентичности достављених радова. Рукописи које шаљу за објављивање у *Филологу* не смију бити објављени, прихваћени за објављивање или у текућем рецензијском процесу у неком другом часопису или публикацији. Рукописи могу да садрже рад који је претходно усмено саопштен на научном скупу или конференцији. У том случају је неопходно дати и јасну напомену о томе. Аутори у истој изјави преузимају одговорност која се тиче коректног цитирања и адекватног реферисања на литературу и изворе. Рукописи које шаљу за објављивање у *Филологу* не смију садржавати плагиране научне резултате, фабриковане и фалсификоване истраживачке податке нити друге етички неприхватљиве поступке или злоупотребе.

Непосредно након подношења рукописа, а прије покретања рецензијске процедуре, аутори потписују изјаву. Аутори потписују изјаву да су сагласни са политиком отвореног приступа коју подржавају уредништво и издавач часописа *Филолог*, односно да су сагласни са биљешком о ауторским правима, која је

наведена у сљедећем пасусу. То значи да, задржавајући ауторска права, уступају право првог публикавања часопису *Филолог*, а у складу са лиценцом СС-ВУ-НС дају сагласност за отворен приступ и располагање садржајем објављеним на сајту, под условом да се ради о некомерцијалном коришћењу садржаја и под условом да се при томе неизоставно назначе ауторство и мјесто првог публикавања. Остале ауторске одговорности наведене су у тексту обрасца изјаве.

Аутори који објављују у овом часопису пристају на сљедеће услове: аутори задржавају ауторска права и пружају часопису право првог објављивања рада у складу са лиценцом СС-ВУ-НС, која омогућава другима да дијеле рад уз услов навођења ауторства и изворног објављивања у овом часопису; аутори могу изградити посебне, уговорне аранжмане за неексклузивну дистрибуцију рада објављеног у часопису (нпр. постављање у институционални репозиторијум или објављивање у књизи), уз навођење да је рад изворно објављен у овом часопису.

Рецензенти вреднују и оцјењују пристигле рукописе искључиво на основу садржаја, у складу са највишим етичким стандардима и академским кодексом понашања, објективно, квалификовано и компетентно, научно аргументовано и стручно утемељено, а без дискриминације по било којој основи. Својим сугестијама унапређују квалитет рецензираних рукописа. Рецензентима уредништво обезбјеђује анонимност, а рецензенти су дужни да чувају повјерљивост свих информација у вези са рукописом као и да уредницима пријаве повреду ауторских права, плагирање и сличне етички неприхватљиве поступке или злоупотребе уочене у рукопису који рецензирају. Рецензент који сам сматра да је некомпетентан или неквалификован, да неће моћи обезбиједити правремену рецензију или да је у било каквом сукобу интереса, обавјештава уредништво о томе и бива изузет из рецензентског процеса.

Часопис *Филолог*, без икаквих рестрикција, омогућава ауторима да задрже ауторска права и права објављивања.

Часопис *Филолог* омогућава ауторима да сами архивирају препринт или постпринт верзије својих чланака, на непрофитним серверима или на сопственим веб-сајтовима, уз напомену о извору и издавачу. Аутори могу користити и публикувану верзију (PDF).

Часопис *Филолог* не наплаћује ауторима обраду нити публикацију чланака.

Часопис *Филолог* обезбјеђује ауторима по један бесплатан примјерак броја у којем су објавили рад.

УПУТСТВА ЗА ТЕХНИЧКУ ПРИПРЕМУ И ПРИЈАВУ РУКОПИСА ЗА РЕЦЕНЗИЈСКУ ПРОЦЕДУРУ

Рукописи се пријављују путем налога на интернет сајту, путем имејла или поштанским путем.

Сваки аутор може да креира сопствени налог, према упутствима за регистрацију корисника која су дата на сајту <https://filolog.rs.ba>. Након регистрације, аутори могу поднијети рукопис, пратећи поступак пријаве прилога. Ауторе који креирају налог и рукопис шаљу на овај начин, молимо да попуне сва поља, унесу тражене метаподатке и сл.

Рукописи се, такође, могу слати на имејл-адресу filolog@ff.unibl.org или на поштанску адресу: Редакција часописа *Филолог*, Универзитет у Бањој Луци, Филолошки факултет, Булевар војводе Петра Бојовића 1а, 78000 Бања Лука, Република Српска, Босна и Херцеговина.

Приликом слања рукописа, аутори морају доставити и потписану изјаву, академску биографију, метаподатке као и романизовану верзију библиографије. Образац ауторске изјаве може се преузети на самом сајту. Академска биографија се доставља у краткој форми, до 200 ријечи, у трећем лицу. У првој реченици бионаратива наводи се актуелна функција, наставно односно научно звање и титула. Метаподаци се попуњавају на језику рада и на енглеском језику. Уколико је рад на енглеском језику, метаподаци се дају само на језику рада.

Кроз цијелу процедуру, од пријаве до штампања рукописа, ауторе води секретар Редакције, у складу с политиком отворене и континуиране комуникације у часопису *Филолог*.

Неопходно је да се аутори придржавају следећих техничких упутстава за припрему текста за рецензијску процедуру и штампу у часопису *Филолог*:

Текст оригиналног научног рада не смије имати мање од 30.000, ни више од 50.000 карактера, укључујући и размаке. Текст приказа односно научне критике не смије имати мање од 10.000, ни више од 20.000 карактера, укључујући и размаке.

Текстови морају бити достављени у Microsoft Word документу, писани фонтом Times New Roman, величине слова 12 и са проредом 1.5.

У горњем лијевом углу наводи се име и презиме, те научна афилијација аутора. Обавезно је коришћење средњег иницијала, тј. првог слова очевога или мајчиног имена.

За презиме аутора везује се подножна напомена, а она мора да садржи имејл адресу аутора. Уколико је рад коауторски, ово се односи само на првог аутора.

Научну афилијацију наводе само аутори који су стално запослени на универзитету, институту или некој другој научноистраживачкој установи. Научна афилијација наводи се према принципу организационе хијерархије институције, нпр. Универзитет у Београду, Филолошки факултет, Катедра за славистику. Научну афилијацију могу користити и студенти мастер или докторских студија. Као аутори, они у том случају наводе назив институције у чијем је окриљу обављено студијско истраживање, односно писање научног рада. Ако је аутора више, научна афилијација се наводи за сваког аутора.

Неопходно је да аутори доставе и верзију документа с текстом научног рада која ће бити спремна за рецензијску процедуру. Та верзија не смије да садржи име и презиме аутора, афилијацију, имејл адресу као ни друге елементе који би нарушили принцип анонимности. Како би обострана анонимност рецензијског процеса била додатно осигурана, ауторима научних радова препоручујемо техничка упутства која су дата на интернет сајту *Филолога*, у рубрици *Пријаве прилога*.

Уколико су у раду коришћени специфични фонтови или други елементи који захтијевају додатну техничку подршку, неопходно је послати и ПДФ верзију текста те специфичне фонтове који су коришћени у раду.

Испод афилијације, у централном дијелу документа, верзалом и подебљано, наводе се наслов и евентуални поднаслов дјела.

Испод наслова наводи се апстракт, на језику којим је писан и рад (100–250 ријечи). Након апстракта наводе се кључне ријечи (5–10 ријечи). Апстракт и кључне ријечи такође се пишу фонтом Times New Roman, величине слова 12 и са проредом 1.5, и то косим словима (курзивом). Уколико се у самом тексту апстракта или кључних ријечи већ налазе ријечи истакнуте косим словима (попут, рецимо, назива дјелâ), онда се те ријечи, за разлику од остатка текста апстракта и кључних ријечи, пишу нормалним словима.

Након кључних ријечи долази текст рада. Неопходно је да оригинални научни рад има структуру IMRAD (Introduction, Methods, Results, and Discussion), а пожељно да се увод, поглавља, потпоглавља и закључак нумеришу и насловљавају.

Цитате који су дужи од двије реченице потребно је издвојити из основног текста, и то поштујући сљедећа техничка упутства: фонт Times New Roman, величине слова 11, проред 1.5 и увучена лијева маргина за 0.5. Овако издвојене цитате потребно је ставити под једноструке наводнике (полунаводнике). Двоструки наводници користе се код управног говора.

Након текста рада наводи се библиографија цитираних текстова (дакле, **искључиво текстова који су цитирани у раду или на које се аутори радова директно позивају**). У библиографији се одвојено дају извори и литература. Латиничне и ћириличне библиографске јединице не дају се одвојено, него према упутствима која су наведена нешто ниже.

Рад написан на српском језику мора на свом крају имати резиме и кључне ријечи на енглеском језику. У оправданим околностима резиме може да буде и на неком другом страном језику. Радови написани на руском, њемачком, француском или италијанском језику морају на свом крају имати резиме и кључне ријечи на српском или на енглеском језику. Уколико је рад написан на енглеском, резиме и кључне ријечи се дају на српском језику. Резиме је информативни приказ чланка и оквирно не прелази 500 ријечи.

У складу с препорукама Министарства за научно-технолошки развој, високо образовање и информационо друштво Републике Српске као и у складу с Правилником о публикавању научних публикација (Службени гласник Републике Српске, број 77/17, члан 60 и 61), цитирана литература треба да је највећим дијелом из врхунских међународних и републичких научних часописа (преко 80%), а удио радова на свјетским језицима треба да је преко 50%. Радови који не испуњавају најмање један од поменутих критеријума неће бити прихваћени за рецензијску процедуру.

Библиографске јединице (референце) цитирају се у складу са харвардским стилем цитирања (*Harvard Style 2022*). Полазећи од овога правилника, о којем се аутори детаљније могу информисати на интернету, наводимо примјере цитирања најчешћих библиографских јединица. У случају било каквих недоумица, препоручујемо ауторима да се обрате уредништву часописа.

Подаци о цитираним књигама дају се у парентезама у продужетку цитираног текста, и то на тај начин што се у загради, латиничним писмом, назначе следећи подаци: презиме цитираног аутора, зарез, година издања, двотачка и број странице без размака:

Примјер:

Крила потврђују став изнет у српској историји књижевности о поетском роману као 'најзначајнијој тековини послератног модернизма и читаве наше модерне литературе' (Deretić, 1983:p.496).

Уколико се име аутора већ помиње у тексту, наводе се само година издања цитиране публикације као и број стране на коју се реферисемо:

Примјер:

Како пише Ј. Деретић, писци у периоду између 1919. и 1923. године стављају акценат на морфологију књижевног дела и његове конструктивне захтеве (1983:р.496).

У библиографији:

Деретић, Ј. (1983) *Историја српске књижевности*. Београд, Нолит.

Ако је ријеч о цитирању научног чланка из часописа, зборника или неке друге сличне публикације, парентезе се дају по истом принципу, док се у библиографији наслов цитираног текста даје без наводника, назив публикације у италику, иза чега долазе подаци о публикацији (година излагања, број свеска и сл.), док се пагинација наводи на крају.

Примјер:

Кончаревић, К. (2016) О појмовно-категоријалном апарату теолингвистике. *Србистика данас - зборник научних радова*. I (1), 7–27.

Николић, М. (2016) Категорија степена и категорија оцене у српском језику – сличности и разлике. *Филолог – часопис за језик, књижевност и културу*. VII (14), 11–18.

Приликом цитирања са интернета парентезе се дају на следећи начин:

У том тексту анализирају се сличности и разлике између категорије степена и категорије оцјене у српском језику (Nikolić, internet).

У библиографији, тамо гдје је могуће, препоручујемо навођење DOI стринга. Гдје то није могуће, наводи се URL. Ако се наводи DOI, није неопходно наводити датум посљедњег приступа.

Примјер:

Николић, М. (2016) Категорија степена и категорија оцене у српском језику – сличности и разлике. *Филолог – часопис за језик, књижевност и културу*. VII (14), 11–18. DOI: 10.21618/fil1614011n.

Уколико има више од три или више аутора, критеријум навођења је презиме првог аутора.

Примјер:

Лична заменица *I* релативно је једнозначна у аргументативном писању у поређењу са другим личним заменицама (Biber et al., 1999:р.329).

У библиографији се наводе сва имена, али се само име првог аутора пише у инверзији:

Biber, D., Stig J., Geoffrey L., Susan C. & Edward F. (1999) *The Longman Grammar of Spoken and Written English*. London, Longman.

У радовима на српском језику критеријум редослиједа навођења библиографске јединице је прво слово (првог) презимена (првог) аутора цитираног рада, и то према фонетском, а не према етимолошком принципу. Нпр. латинична библиографска јединица с презименом *Chomsky* наводи се као библиографска јединица на Ч, и то према српском азбучном, односно абecedном редослиједу. Истовремено, у парентезама у тексту, презиме се даје у изворном облику, нпр. (Chomsky, 2000:р.152).

У тексту рада писаног на српском језику цитати се наводе оним писмом којим је писана цитирана литература. Уколико је цитирана литература на српском језику писана латиницом, и уколико нема појмова или имена наведених у етимолошком облику (нпр. *Čomski*, а не *Chomsky*), цитат се може пресловити ћириличним писмом.

За потребе индексирања часописа у међународним базама објављује се и романизована верзија цитиране литературе. Из истог разлога парентезе морају бити дате латиницом. Уз библиографске јединице у обје верзије цитиране литературе и извора пишу се редни бројеви, а наводе се азбучним (српска верзија) и алфаветским (романизована верзија) редослиједом. Цитирану литературу на српском треба, као и остатак текста, писати фонтом Times New Roman, величине слова 12 и са проредом 1.5. Романизована верзија цитиране литературе пише се фонтом Times New Roman, величине слова 12 и са проредом Single. Проред Single употребљава се и у тексту резимеа на крају рада.

INSTRUCTIONS FOR AUTHORS

The *Philologist*, founded by the Faculty of Philology, Banja Luka, is an open access, peer-reviewed journal promoting contemporary theoretical and interdisciplinary approaches from the fields of language, literature, and culture, with an international editorial board. The journal has been published in continuity since 2010.

We publish articles in the respective languages/philological areas studied at the Faculty of Philology (Serbian, English, French, German Italian, and Russian). With regard to other Slavic or world languages, an article may be published following a special procedure and upon agreement with the Editorial Board. In addition, it is essential that the notion and name of the Serbian language be understood as inviolable categories that cannot be used in constructions and abbreviations that would reflect any designation or connotation other than stated.

We encourage the submission of papers that deal with the study of contemporary theoretical approaches to literature, language and culture, of significance and necessity of metatheory in the humanities, with the application of contemporary theoretical approaches in the analysis of texts and cultural phenomena, with the interdisciplinary approach in linguistic, literary and cultural studies, and with the study of language and literature in relation to other disciplines.

In order to provide the highest level of scholarliness possible, every paper submitted to the *Philologist* journal is reviewed before its final version is published.

In order to maintain the necessary level of academic atmosphere around the journal, every article is sent to two anonymous reviewers, whose unanimous opinion on the article meeting high academic standards is requested prior to publishing.

After the initial evaluation, the Editorial Board will determine whether the article submitted meets basic scholarly criteria. If it does, the paper is forwarded to two experts from the field for a double-blind peer review. The paper is published if both reviewers confirm it meets the aforementioned criteria.

The deadline for reviews is one month.

The final decision on the acceptance or refusal of the paper will be sent to the author along with the reviewers' suggestions, comments, and remarks.

The *Philologist* journal is published biannually, in June and in December.

The *Philologist* journal enables instantaneous open access to its whole content in accordance with a belief that public accessibility of research findings prompts a wider exchange of knowledge and ideas. The journal makes its contents open for its readership to read, download, copy, distribute, print, or link to full texts of the published articles, crawl them for indexing, pass them as data to software, or

use them for any other lawful purpose. As one of the signatories of the Budapest Open Access Initiative, we only put a constraint on distribution and reproduction concerning the domain of copyright, since it is necessary for the author to be given control over the integrity of their work and the right to be properly acknowledged and cited.

The Editorial Board of the journal is committed to maintaining the highest ethical principles and to preventing malpractice over the course of its publication. Articles that do not comply with these standards will not be published in the journal.

Plagiarism, fabrication, and falsification of scholarly results, as well as publication of already published papers/articles and other forms of academic misconduct are ethically unacceptable acts that will be discharged in accordance with the principles stated above. The Editorial Board shall prevent any possible conflict of interest or discrimination on any grounds. In addition, the editors must insure the confidentiality of all information concerning the papers submitted prior to publication. In case of a complaint regarding an ethical issue or conflict of interest, the editors shall act upon the existing policies and procedures.

The author takes responsibility regarding the originality and authenticity of the article by signing a statement. The papers sent to the Editorial Board must not be published, accepted for publication, or undergo a reviewing process in another journal or periodical, but may contain a piece of text that was previously used (orally), at a conference or another academic event. In case of the latter, this piece of information must be clearly provided. Furthermore, in the said statement, the author takes responsibility for the correct use of bibliography and sources throughout the article. Finally, the papers sent to the *Philologist* must not contain plagiarised, fabricated, or falsified research data or display any ethically unacceptable action or procedure.

Immediately after the paper submission, and prior to the commencement of the reviewing procedure, the author must sign a statement, which will be sent to them either by the Editorial Board Secretary or the Editor-in-chief. The author will state that they agree with the open access policy, which is supported by the Editorial Board and the Publisher of the *Philologist*, that is, that they agree with the Copyright Notice. It means that, by keeping the copyright, they cede the first publication rights to the Journal, and, according to the CC-BY-NC license, they agree with the open access policy and usage of the contents published on the website providing that the usage of the contents is non-commercial and the author(s) and the origin of the first publication are mandatorily labelled. At the same time, the

author should state that they will follow the guidelines listed in the Publication Ethics and Malpractice Statement. The author should also point out any potential conflict of interest. Other responsibilities of the author are listed in the body of text on the statement form.

The reviewer evaluates the papers submitted solely on the basis of their contents, in an objective, qualified and competent manner, avoiding discrimination on any account and taking into consideration the highest ethical standards and codes of conduct, improving the quality of the article through their remarks. The Editorial Board guarantees them anonymity, and the reviewer, in turn, is obliged to provide confidentiality of all the information concerning the article, and to report any violation of copyright, plagiarism, and other ethically unacceptable procedures or instances of malpractice in the article reviewed. The reviewer who feels incompetent or unqualified regarding the article in question, who thinks he/she will not be able to provide a prompt review, or that he/she may be involved in a conflict of interest, shall inform the Editorial Board. Hence, said reviewer will be exempted from the reviewing process.

Philologist allows the author(s) to hold the copyright and to retain their publishing rights without any restrictions.

Philologist allows the author(s) to self-archive preprint and/or postprint versions of their papers on a non-profit server or on the author's personal website with an acknowledgement of the publication source. Using the published version in PDF is permitted.

Philologist does not ask for article processing charges (APCs), article submission charges or publication fees.

Philologist will provide a free author's copy of the volume in which their paper was published.

INSTRUCTIONS FOR TECHNICAL PREPARATIONS AND REGISTRATION OF THE PAPER FOR THE REVIEWING PROCEDURE

Papers are preferably sent by email (filolog@ff.unibl.org) or through an account on the website, or by snail mail (Redakcija casopisa *Filolog*, Univerzitet u Banjoj Luci, Filoloski fakultet, Bulevar vojvode Petra Bojovica 1a, 78 000 Banja Luka, Republic of Srpska, Bosnia and Herzegovina).

Each author can create their own account by following the instructions for user registration provided on <https://filolog.rs.ba>. Upon registration, the author can submit the paper by following the steps describing the procedure. The author that decides to submit his/her paper in this way is then asked to fill in all the fields and provide all necessary metadata.

In the course of submitting the paper, the author must provide a signed copy of the Author's Statement, an academic biography, metadata, as well as a Latin version bibliography. The Author's Statement form can be downloaded from the website. An academic biography is delivered in a short form, up to 200 words, in third person singular. The first sentence of the bio narrative should state the author's current function, that is, the academic title and position. The metadata is provided both in the language used in the paper and in English. If the paper is written in English, the metadata is provided only in English.

The author is guided by the Secretary of the Editorial Board through the entire process, from registration to publication, in accordance with the open and continual communication policy of the *Philologist* journal.

It is necessary that the author should comply with the following technical instructions for the preparation of the paper for the reviewing process and publication:

The text of the original scientific/scholarly paper must be kept within the 30,000-50,000 character range with spaces. The text of a review must be kept within the 10,000-20,000 character range with spaces.

Texts must be submitted in a Microsoft Word document, Times New Roman style, font size 12, and line spacing 1.5.

The full name of the author, as well as their scientific affiliation, is provided in the upper left corner. The author must state their middle name (if any).

A footnote is attached to the surname of the author, containing his/her email address. If the paper is co-authored, this note refers only to the first author.

Only the author fully employed at a university, an institute, or any other scientific research institution states any scientific affiliation. It is stated in accordance with the principle of organisational hierarchy of the institution (e.g. University of Belgrade, Faculty of Philology, Department of Slavic Studies). In addition, it can be used by master's or doctoral studies students. In which case, they must state the name of the institution at which the research was conducted. If there is more than one author, the scientific affiliation is stated for each author separately.

Furthermore, it is necessary that the author should submit the version of the document ready for the reviewing procedure. That version must not contain any element that would compromise the principle of anonymity. In order for mutual anonymity to be maintained throughout this process, we recommend that the author should consult the technical instructions provided on the website of the *Philologist*, on the *Register of the paper* menu.

If there are specific fonts or other elements that require an additional technical support used throughout the paper, it is necessary to send a PDF version of the text, along with the aforementioned specific fonts or elements.

The title and possible subtitle of the paper are stated in the central part of the document, below the affiliation, in bolded capital letters. The abstract is provided below the title, in the language of the paper (100-250 words), which is followed by key words (5-10 words). Both the abstract and key words are written in Times New Roman style, font size 12, line spacing 1.5, and in italics. In case there are already some italicised words in the said elements of the paper (such as the title of a literary piece), they are written in standard print form.

Following the key words is the main body of the text. It is essential that an original scientific paper retain the IMRAD structure (Introduction, Methods, Results, and Discussion), and it is preferable that the sections of the text be numbered and entitled.

Citations longer than two sentences must be singled out from the main body of the text, in accordance with the following technical instructions: Times New Roman style, **font size 11, line spacing 1.5, with the left margin indented for 0.5. Such citations require single quotation marks. Double quotation marks are used for quoting direct speech.**

The bibliography of works cited (References) follows the main body of the text (**only the texts cited in the paper or the texts authors directly refer to**). Depending on the nature of research, Sources and References can be provided separately.

The paper written in Serbian must provide a summary and key words in English at the end. In specific circumstances, a summary can be provided in another

language. Papers written in Russian, German, French, or Italian respectively must include a summary and key words in both Serbian and English. If the paper is written in English, a summary and key words are provided in Serbian. A summary is an informative account of the paper and it should not exceed 500 words.

In accordance with the recommendations of the Ministry of Scientific-Technological Development, Higher Education, and Information Society of the Republic of Srpska, as well as the Rulebook on Publishing Scientific Publications (Official Gazette of the Republic of Srpska, issue 77/17, Articles 60 and 61), the works cited should mainly originate from renowned international and national journals (80%), with the share of papers written in world languages exceeding 50%.

References are cited and listed in accordance with Harvard style citing and referencing guides. Detailed information on Harvard Style 2022 can be found on the Internet, and examples of the most common types of citation are provided below. In case of any doubt, we invite authors to consult the Editorial Board.

Reference information about the work cited should be provided in parenthesis following the quoted text. The last name of the author cited (in Latin orthography) is followed by a comma, the year of publication, colon, and page number(s).

Example:

Based on the critics' uniform readings of immigrant texts, it becomes obvious that 'our understanding of the immigrant experience – and in particular that of immigrant suffering – is severely curtailed' (Hron, 2009:p.5).

If the author's name is already mentioned in the text, only the publication year and page number(s) are provided.

Example:

According to Hron, '[t]he scarcity of a direct language of pain does not mean that there is no viable mode of expression for their pain' (2009:p.41).

In a reference list:

Hron, M (2009) *Translating Pain. Immigrant Suffering in Literature and Culture*. Toronto, University of Toronto Press.

When citing from a journal, book of proceedings, or similar, parentheses are used in the same way. In References, titles are provided without quotation marks, while publication titles should be in italics, followed by volume, issue and page numbers.

Examples:

Heise, U. K. (2013) Globality, Difference, and the International Turn in Ecocriticism. *PMLA*. 128 (3), 636–643.

Fagunleka, O. & Olorunsogo, D. (2022) Modal Auxiliaries in Selected Newspaper Editorials on Medical Brain Drain in Nigeria. *Filolog*. XIII (26), 151–169.

When citing from the Internet, parentheses are given as follows:

The epistemic modals deployed in the editorials are chiefly channeled towards the projected possibilities if the government addresses the issues responsible for the exodus of health workers (Fagunleka & Olorunsogo, Internet).

In References, if applicable, use DOI or URL. When DOI is used, the date of online access is not needed.

Example:

Fagunleka, O. & Olorunsogo, D. (2022) Modal Auxiliaries in Selected Newspaper Editorials on Medical Brain Drain in Nigeria. *Filolog*. XIII (26), 151–169. <https://filolog.rs.ba/index.php/filolog/article/view/316>

or

Fagunleka, O. & Olorunsogo, D. (2022) Modal Auxiliaries in Selected Newspaper Editorials on Medical Brain Drain in Nigeria. *Filolog*. XIII (26), 151–169. DOI: 10.21618/fil2226151f

If there are three, four or more authors / editors, the abbreviation ‘et al.’ should be used after the first author’s name:

The three interrelated concerns and considerations we have discussed (...) contributed to the emergence of more flexible, open-ended, and ethical qualitative research methods, including autoethnography (Adams et al., 2014:p.15).

In References, however, all names are used:

Adams, T. E., Holman Jones, S. & Ellis, C. (2014) *Autoethnography – Understanding Qualitative Research*. Oxford, Oxford University Press.